

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa. 2 V 51. S. 1 / A 2

1883

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ५३ ।

महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम्

आद्यप्रश्नपदकात्मकं

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रम् ।

तत्राऽऽद्यप्रश्नत्रयात्मकः प्रथमो भागः (१) ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० “ काशीनाथशास्त्री आगाशे ”

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आपटे 1883

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्रेण

श्रीमद्भिः ‘ महादेव चिमणाजी आपटे ’

एतैः प्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

मालिवाहनशकाब्दाः १८२८ ।

क्रिस्ताब्दाः १९०७ ।

(अस्मै सर्वेभ्योऽपि राजशासनानुसारेण स्थापनीयताः) ।

मुख्यं रूपकपदकम् (६) ।

CEN. ... GAB

... Y. NEW

Acc. No. ~~188~~ / 883

Date... 25. 8. 54.

Call No. 5a 2v.51/Sal/Agam

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

सत्याषाढविरचितं श्रौतसूत्रं

महादेवकृतवैजयन्तीव्याख्यासमेतम् ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्यभीश्वरं वन्दे नृसिंहं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मजनलत्रयात्मनोऽशत्रयात्मप्रकृतेर्गुणात्मन् ।
अन्तोर्वस्यात्रितयानुविन्व निम्बत्रयात्मजव मामनर्थात् ॥ २ ॥
ॐकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपक्षे दधते दत्तं हरसूतं श्रैत्यं भजन्तं तनौ ॥
ज्ञानाच्छादितमोपहं कविमहं सोहंभिया गां (गं) मनौ
ध्येयं देहभृतां भयच्छिदमजं भक्त्या मजामीश्वरम् ॥ ३ ॥
गङ्गाधरो दारशरीरभाभ्यया
यथा हरिः श्रीपतिसंज्ञितः कृतः ।
यथा महालक्ष्म्यमिधानया जग-
त्पितामहोऽजश्च सरस्वतीपतिः ॥ ४ ॥
तस्यै नमस्तेऽम्ब पुनर्नमोऽस्तु ते
सूयो नमस्तेऽस्तु कृपाकटाक्षतः ।
मां पाहि जाड्यात्कृपणं कूर्पूनिधे
मद्वंशमातर्जगतां च साक्षिणि ॥ ५ ॥
व्यासाद्गुरोरधिगतार्थयजुःसमाख्य-
वेदप्रवर्तकमुनेरधिगत्य शास्त्राम् ।
देहेन तित्तिरिखगाकृतिना मुनीन्द्रा-
नध्यापयन्मुनिवरो व्यमजस्त्रशास्त्राम् ॥ ६ ॥
यत्राकरोत्सूत्रमतीव गौरवा-
द्बोधायनाचार्यधरोऽर्थगुप्तये ।
तथा भरद्वाजमुनीश्वरस्तथाऽऽ-
पस्तम्ब आचार्य इदं परं स्फुटम् ॥ ७ ॥
अतीवगूढार्थमनन्यदर्शितं
न्यायैश्च युक्तं रचयन्तसौ पुनः ।

हिरण्यकेशोति यथार्थनाममा-
 गभूद्वरातुष्टमुनीन्द्रसंमतात् ॥ ८ ॥
 बाधूल आचार्यवरोऽकरोत्परं
 सूत्रं तु यत्केरलदेशसंस्थितम् ।
 बैलानसाचार्यकृतं त्वथापरं
 पूर्वेन युक्तं त्विति सूत्रषड्विधाः ॥ ९ ॥
 व्यासादिकान्मुनिवरान्प्रणमामि भक्त्या
 यैर्वेदकल्पतरुरेष जगत्प्रसिद्धिम् ।
 संप्रापितो विविधशास्त्रपथैर्हिताय
 लोकस्य मन्दमनसः करुणाद्रिषितैः ॥ १० ॥
 विनेययुक्तास्त्रिलसिद्धवर्थ-
 लसन्निदानन्दसुखं मुनीन्द्रम् ।
 नमामि सूत्रार्थविदं मुदाऽहं
 हिरण्यकेश्यारूढगुरुं कृपाब्धिम् ॥ ११ ॥
 यो ब्रह्मदत्त इति विद्वत् आद्यकल्पे
 षड्विंशत्याऽऽत्मजनिना जनकेन दत्तः ।
 मात्रे सुतो मुनिवरः पितृदत्तयोग-
 विद्यातपोभिरगमत्परमं स्वरूपम् ॥ १२ ॥
 पित्रा नियुक्त इह कर्मभुवि प्रकीर्ण-
 शाखाविभागकरणाय च वेदैर्गुण्यै ।
 सोऽयं मदीयमनघं कुशिकस्य वंश-
 मात्मावतारजनुषाऽलमलंकरिष्णुः ॥ १३ ॥
 सत्यावलम्बनतया विदिताद्यसत्या-
 षाढाभिधाममनदात्मैपितुः सकाशात् ।
 सूत्रप्रणीतिकृतविस्मयसूत्रकार-
 मुखैर्महाविभिरवाप हिरण्यकेशान् ॥ १४ ॥
 गुरुं गणपतिं नौमि जन्मज्ञानप्रदौ तथा ।
 सह गौर्ध्या महेशानं नौमि विष्णुं च पद्मया ॥ १५ ॥
 श्रीमद्भगवतो विष्णोरवतारेण सूत्रितम् ।
 सत्यापाढेन तद्व्याख्या महादेवेन रच्यते ॥ १६ ॥

सुसमायमिदं सूत्रं देवादासीत्कचित्कचित् ।

दक्षिणस्यां तादृपण्यांस्तीरेण्वेदमाहृतम् ॥ १७ ॥

प्रयोगरत्नैरिह सूत्रसंगतैः

मीमांसा कृतां यज्ञतनौ निवेशिताम् ।

विष्णौ निरीक्ष्याऽऽत्मनि भाति चाऽऽत्मना

त्रैविद्यबुद्धेश्च मतः समागतः ॥ १८ ॥

ययौ ज्ञानं च वेदैश्च मीमांसाभ्यां प्रजायते ।

क्रियेशाभ्यां तयोस्तद्वत्संगताभ्यां फलागमः ॥ १९ ॥

याज्ञवल्क्यादयो यस्माच्चतुर्दशभिरेव ते ।

प्राप्ये विद्याभिरित्याहुर्वैमज्जाने च सेश्वराः ॥ २० ॥

सूत्रैः संसूचितं किंचिदन्यतोऽपि समाहृतम् ।

स्वस्य मुद्धि परिच्छेपुं तन्यते जाड्यरोगनुत् ॥ २१ ॥

यथाऽध्ययनविधिवेदस्य सार्थस्य ग्रहणे प्रमाणमेवं कल्पसूत्रस्यापि । कुतः, सार्थस्य ग्रहणं सार्थैरङ्गैरेव भवेन्नान्यतः । तस्मात्कल्पसूत्रमारम्भणीयं सार्थमध्येतन्वयम् । वक्ष्यति धर्मेष्वाचार्यः स्वयमेव वेदग्रहणे साङ्गवेदग्रहणम् । गोमधुपकर्हिषु वेदाभ्यास्युपादिष्टः । सूत्रोक्तं पटङ्को वेद इति । तथा तत्रैवाङ्गान्यपि वक्ष्यति—‘कल्पो व्याकरणं शिक्षा न्योतिषं निरुक्तं छन्दोविधितिः’ इति । तेषामङ्गसंस्वादकल्पमुपकारकत्वात्तद्धीनवेदस्यासामर्थ्याच्च ॥

तदाहुः—मुखं व्याकरणं तस्य न्योतिषं नेत्रमुच्यते ।

निरुक्तं श्रोत्रमुद्दिष्टं छन्दसां विधितिः पदे ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्प्रचक्षते । इति ।

व्याकरणनिरुक्तयोः शब्दसाधुत्वार्थानुशासनात् । न्योतिषस्य कर्माङ्गकालनिर्णयात् । आदिवृष्यभाषदृष्टान्तसः । छन्दोविधितिर्गायत्र्यादिछन्दोविवेचनात् । शिक्षाया वर्णोच्चारणादिनियमनात् । कल्पान्कल्पसूत्राणि । वेदस्यार्थमभिहितं सार्थैश्च सूचितं शास्त्रान्तरोपैर्वाङ्गमन्त्रन्यायैः फलकरणेतिकर्तव्यताश्रयवद्भाषनां प्रयोगकल्पेण कल्पयति समर्थं प्रयोगयोग्यं प्रतिशालं करोति स कल्पः । छन्दःकल्प इत्यापस्तम्बः स्पष्टमाह, छन्दो वेदस्तं कल्पयतीत्यर्थः । सार्थाध्ययनं स्पष्टमाह श्रुत्यन्तरम्—‘ब्राह्मणेन निष्कारणं पटङ्को वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’ इति । निष्कारणं फलोद्देशं विनैव नित्यमिति यावत् । ननु कल्पसूत्रं वेद एवान्तर्भवैदिकप्रयोगदर्शनात् । न, पौरुषेयत्वस्मरणात् । सूत्रकृदपि वक्ष्यति पूर्वोत्तरपक्षावत्र । तत्र पूर्वः पक्षः शब्दार्थारम्भणा-

नां तु कर्मणां समास्त्रायसमाप्तौ वेदशब्दस्तत्र संख्या विप्रतिषिद्धा । शब्दार्थतया
 यान्यन्वारम्यन्ते न प्रत्यक्षादिप्रमाणमोचरतया तानि शब्दार्थारम्भणानि कर्माणि वैदि-
 कान्यग्निहोत्रादीनि तेषां समास्त्राय उपदेशस्तस्य समाप्तौ स यावता ग्रन्थमातेन समा-
 प्तोऽनुष्ठानपर्यन्तो भवति तत्र वेदशब्दो वर्तते वेदयति धर्मं विदन्त्यनेन वा धर्ममिति ।
 न च मन्त्रब्राह्मणमात्रेणानुष्ठानपर्यन्तमुपदेशो भवति किं तु कल्पसूत्रैरपि सह ।
 ततश्च तेषामपि वेदस्वरूप एवानुप्रवेशात्पञ्चैवाङ्गानि । अत्र षट्संख्या विप्रतिषिद्धेति ।
 परिहरति—अङ्गानां च प्रधानैरन्यपदेश इति न्यायविरसमयः । अङ्गान्येव कल्पसूत्राणि
 न वेदरूपाणि पौरुषेयत्वस्मरणात् । कतिपयान्येव हि तेषु ब्राह्मणवाक्यानि भूरीणि
 स्ववाक्यानि । अङ्गानां च तेषां प्रधानवाचिभिः शब्दैश्चन्दो वेदो ब्राह्मणमित्यादिभि-
 र्यपदेशो न न्याय्य इति न्यायविरसिद्धान्तः । ताविभौ पूर्वपक्षसिद्धान्तौ कल्पसूत्राधि-
 करणे स्पष्टतरं द्रष्टव्यौ । यत्तुक्तं न मन्त्रब्राह्मणमात्रेण पूर्ण उपदेश इति, नैव
 स्थाणोऽपराधो यदेनमन्त्रो न पश्यति पुरुषापराधः स भवति न वेदापराधः ।
 आप्यो हि वेदं वेदान्तरेण तत्सूचितन्यायैश्च स्वबुद्ध्या संकल्प्य समर्थमेव प्रतिशालं
 पश्यन्ति न तु तत्र किञ्चिदपि लौकिकप्रमाणमात्रसिद्धं संक्रामयन्ति । भवानसमर्थोऽ-
 ङ्गानि शास्त्रान्तराण्यधीत्य प्रयोगं कर्तुं समर्थो भवन्तितीदानींतनानां कल्पाद्येव धारण-
 मिति तदध्ययनमावश्यकम् । तत्र कल्पसूत्रं प्रतिशालं भिन्नमभिन्नमपि कथितम् । शास्त्रा-
 भेदोऽध्ययनभेदाद्वा सूत्रभेदाद्वा । आश्वलायनीयं कात्यायनीयं च सूत्रं हि भिन्नाध्यय-
 नयोर्द्वयोर्द्वयोः शास्त्रयोरकैकमेव । तैत्तिरीयके समास्त्राये समानाध्ययने नामासूत्राणि ।
 तज्ज्वादपि शास्त्राभेदधरणव्युद्देशात्ते दृश्यते । न च सूत्रभेदे शास्त्राभेदः शास्त्राभेदे च
 सूत्रभेद इति परस्परान्तर इति वाच्यम् । यथाऽध्ययनभेदाच्छास्त्राभेदोऽनादिरेवं सूत्र-
 भेदादपि । न हि सूत्राणां कर्तृसंबन्धि संज्ञाऽद्यतनी किं तु नामाकल्पगतासु तत्तज्जाम-
 कर्षिव्यक्तिषु नित्या । तत्प्रणीतसूत्रेषु च नित्या जातिमवलम्ब्य तिष्ठति । यथा पुरुष-
 नामाङ्कितशास्त्रासु संज्ञा । न च तत्रानाद्यानुपूर्व्या समाधिरिति वाच्यम् । अत्राप्य-
 र्थानुपूर्व्या अनादिस्वात्समः समाधिः । शब्दानुपूर्व्या यद्यप्यन्यथाऽपि संभाव्यते तथाऽऽपि
 न व्यक्त्यभेदेन जातिभिद्यते । अनुष्ठानक्रमस्त्वपौरुषेय एव । अध्ययनेऽपि नाऽऽनुपूर्वी
 नित्या प्रतिपूरुषं तस्या अन्यत्वेनानित्यत्वात् । आस्त्राये पूर्वानुपूर्व्यनुसंधानेनाध्ययनं सूत्रे
 तु देवात्कयाऽप्यानुपूर्व्या शब्दगतयाऽप्यानुपूर्व्यनादिरभिव्यज्यत इति सूत्रेषु स्मृतिस्वं
 स्मृत्यधिकरणे स्थितं तत्सूत्रकारेणोक्तं न्यायविरसमय इति मीमांसासिद्धान्तस्वाकार-
 दशनेन । तथा स्मृतिप्रामाण्यमपि न्यायतन्त्रादेवेत्यपि दर्शितम् । श्रुतिरपि स्मृतीनां
 वेदमूलत्वमाह—‘यद्वै किञ्च मनुवदत्तज्ज्ञेयम्’ इति । भेषजं यथा हितमेवं मनुवचन-
 मपि प्रमाणत्वेन हितमित्यर्थः ।

मनुरपि—‘श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम्’ इति ॥

अत एव मरीचिः—

दुर्बोधा वैदिकाः शब्दाः प्रकीर्णत्वाच्च येऽखिलाः ।

तज्ज्ञैस्त एव स्पष्टार्थाः स्मृतितन्त्रे व्यवस्थिताः ॥ इति ।

स्मृतितन्त्रे स्मृतिलक्षणे शास्त्रे व्यवस्थिता अर्थकथनेन । तथा वैकस्यां तैत्तिरीयक-
शाखायां समानपाठायां सूत्रभेदादवान्तरशास्त्रामेदश्चरणव्यूहशास्त्रे दर्शितः । चरणाः
शाखाः सूत्राणि च व्यूहो विविच्य भेदः । न चात्राध्ययनभेदोऽस्ति । तस्मात्सूत्रभे-
दादेव शास्त्राभेदः । ननु स्वाध्यायैकदेशो मन्त्रब्राह्मणात्मकः शास्त्रेत्युच्यते, तथो-
र्मन्त्रब्राह्मणयोरन्यतरभेदेन वेदेऽवान्तरशास्त्राभेदः स्यादिति चेत् । सत्यम् । यथा साङ्गः
स्वाध्यायो वेदशब्दवाच्य एवं शास्त्राऽपि साङ्गैव वेदैकदेशत्वेन शास्त्रान्तरत्वं लभते ।
तत्राङ्गस्य सूत्रस्य भेदाद्भिद्यत एव स्वाध्यायाध्ययनमिति । भवतु चरणभेद एव शास्त्रा-
भेदव्यवहारे हेतुः । तथा च यथा शास्त्राध्ययनं नियतमेवं सूत्राध्ययनमपि न व्यत्ययेन
कर्तुं शक्यं कर्मानुष्ठानं च व्यत्यये प्रायश्चित्तश्रवणात् । स्वयमपि वक्ष्यति चरणहृते
प्रायश्चित्तं त्रिवृदग्निष्टुतम् । चरणहतत्वं तु शास्त्रासूत्रयोः प्रत्येकं व्यत्ययात् । ननु समाने
स्वाध्यायाध्ययने कथं कर्मभेदः कथं च सूत्रभेदस्तद्भेदे वा कथं फलैक्यमिति चेत् ।
उच्यते—नास्ति कर्मभेदः । यथा नानाशास्त्राप्रत्ययमेकं कर्मेति न्यायशास्त्रनिर्णयेऽपि
स्वशास्त्रापेक्षितानेव विधीयमाणां श्रौतसंहृत्य तत्तच्छास्त्रिनः कर्माभेदेऽपि प्रयोगभेदं रच-
यन्ति न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः कर्मभेदोऽस्ति किं तु यथैकस्यामेव शास्त्रा-
यां नित्यकाम्यभेदेन प्रयोगभेदमात्रं तद्वत्प्रयोगभेदमात्रमेव तत्क्रमगुणभेदेनेति वक्ष्यति—
‘तौ समानविधानौ’ इत्यादिना । तथा समानेऽध्ययनेऽपि कचिदनेकार्थस्य शब्दस्यै-
कार्यविवक्षयाऽनुष्ठानभेदः । कचित्स्वविध्यपेक्षितशास्त्रान्तरीयमन्त्रब्राह्मणनानात्वेन
प्राप्ते वैकल्पिकप्रयोगे नियतैकैककोट्यश्रयणेनानुष्ठानभेदः । ततो न फलस्यापि प्रयोग-
भेदे तारतम्यमस्ति । यथैकस्यां शास्त्रायां ब्रीहिभिरिष्टे यत्फलं तदेव यथैरपि । यन्मो-
दितहोमे तदेवानुदितहोमेऽपि । तच्च तच्छास्त्रिनामेव नान्येषां व्यत्यये चानिष्टमपि । तस्मा-
ज्जानार्थानेकशास्त्रोपसंहारेणाग्निहोत्रादिकर्मणां वैकल्पिकानुष्ठानप्राप्तौ व्यवस्थापकानि
कल्पसूत्राणि भवन्तीति सिद्धम् । अवश्यं च शास्त्रान्तरोपसंहारोऽपेक्षितः । नष्टैकस्यां
शास्त्रायां श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठानं साकल्येन विहितं तन्मन्त्रा वा पठिताः । किं तु किंचि-
रकचिदाध्वर्यवहोत्रादितापेक्षमेवेति वेदान्तरापेक्षं प्रसिद्धमेव । एवमाध्वर्यवादेः साकल्य-
सिद्धय आध्वर्यवादिशास्त्रान्तरापेक्षा । न च स्वशास्त्राविहितमात्रेण शास्त्रसिद्धिः, उप-
नयनादिसंस्काराणामस्मच्छास्त्रायामविहितानां लोपप्रसङ्गात् । इदमेव च शास्त्रान्तरी-

षाणभिन्नाग्नादिविधीनामपेक्षाऽस्मच्छास्त्रायां तन्मन्त्रमिगदास्त्रानात् । किंचिदस्मच्छास्त्राया
मप्राप्तमेवानुष्य निषेधति । कश्चिजिदित्वाऽन्यद्विधते । यथा नोत्तरवेदिमुपवपति, यद्वज्र-
यादग्नमग्निरित्यादि । तेन ज्ञायते सर्वशास्त्रोपसंहारादेव प्राप्तस्य निषेधनिन्वेति सर्व-
शास्त्रोपसंहारेण कर्मसिद्धिरिति । एवं वेदानां तनैरनधीतसर्वशास्त्रैरधीतसर्वशास्त्रैरपि
प्रतिशास्त्रं व्यवस्थितधर्मस्वरूपं न शक्यत उपसंहर्तुमिति सूत्राध्ययनादेवावगन्तव्यो
व्यवस्थितो धर्मः । न नान्येऽप्युपयो भिन्ननामानोऽमुं व्यवस्थितं धर्मं वक्तुमीशते तादृक्-
शक्यायभिव्यञ्जकतत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् । यत एकः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरपीश्वरोऽपि न प्रमवत्ये-
केनावतारेण सकलं प्रयोजनं साधयितुमिति नानाऽवतरति । मुनयोऽप्यवतारा एवेति
ब्रूयते पुराणेतिहासेषु । तथाऽप्यनादिशक्त्यतिक्रमणे न समर्था इति पूर्वपूर्वानुपूर्व्यनु-
संधानाभिव्यञ्जकनामदामबद्धाः प्रवर्तमाना योगज्ञानचक्षुषा परिहृतान्यविषयमत्यक्त्वा
स्वविषयं सूत्राणि प्रणयन्ति प्रातिशास्त्रधर्मज्ञानायेति युक्तम् ।

—ते हि—द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।

जातः पराशराधोगी वासुधा कलया हरेः ॥

स कदाचित्सरस्वत्या उपस्पृश्य जलं शुचिः ।

विविक्त एक आसीन उदिते रविमण्डले ॥

परावरज्ञः स ऋषिः कालेनाव्यक्तं हंसा ।

युगधर्मव्यतिकरं प्राप्तं भुवि युगे युगे ॥

मौक्तिकानां च भावानां शक्तिहासं च तस्मिन् ॥

अध्वजानाभिः सत्त्वान्बुधैर्धान्दक्षितामुषः ॥

दुर्मगाश्च जनान्बोध्य मुनिर्दिव्येन चक्षुषा ।

सर्ववर्णाश्रमाणां यद्विधौ हितममोषदक् ॥

चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रमानां बोध्य वैदिकम् ।

व्यदधाद्यज्ञसंततै वेदमेकं चतुर्विधम् ॥

ऋग्यजुःसामाथर्वीत्या वेदाश्चत्वार उद्भूताः ।

इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते ॥

तत्रर्वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।

वैशंपायन एवैको निष्णातो यजुषां मतः ॥

अथर्वाङ्गिरसामासीत्सुमन्तुर्दक्षिणो मुनिः ।

इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥

त एव ऋषयो वेदं स्वं स्वं व्यस्यन्नेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शास्त्रिनोऽमथन् ॥

त एव वेदा दुर्मेवैवार्थान्ते पुरुषैर्यथा ।

एवं चकार भगवान्ध्यासः कृपणवत्सलः ॥ इति ।

ध्यासो हरिरेव स्वशिष्यादिषु शक्तिं निवेशयन्तद्वारा सर्वं कृतवानित्यर्थः ।

तेन संप्रयोजनत्वे स्थिते भगवान्सत्याषाढः प्रणेष्यमाणस्य सूत्रस्यार्थं पिण्डीकृत्य शिष्यबुद्धिसमाधानाय प्रतिजानीते—

यज्ञं व्याख्यास्यामः ।

यज्ञो हि मन्त्रैर्देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्य दानम् । तस्य रूपं देवताद्रव्याभ्यामेव निरूप-
णीयम् । तदाहुः—‘द्रव्यदेवते कर्मणो रूपम्’ इति मीमांसकाः । अतोऽस्य व्याख्यानं
नामास्यै देवताया इदं द्रव्यमेतैर्मन्त्रैरेवंप्रकारेण दद्यादेतस्मै फलयेति स्थापनम् ।
तथा चेयं प्रकृतिरियं विकृतिरिति च यज्ञव्याख्यानम् । ततोऽतिरिक्तं तदुपलक्षितं
दर्पिहोमादिकमुपनयनादिकं सामयाचारिकं चानेन प्रकारेण कार्यमेतस्मै फलयेति स्थापनं
तस्यापि प्रतिज्ञेयं यज्ञशब्दस्य प्रातिशाख्यकर्मोपलक्षकत्वात् । कर्माणि व्याख्यास्याम
इति वक्तव्येऽपि यज्ञभूयस्त्वस्य स्थापनाय यज्ञग्रहणम् । इदं हि सप्तविंशतिप्रभारम्भकं
सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रम् । तत्राऽऽद्यप्रश्नद्वये परिभाषापूर्वकं दर्शपूर्णमासाव-
मुनिर्वाप्येन्द्रवैश्वदेव्याभ्यामप्यदर्शपूर्णमासप्रयोगविकारपिण्डपितृयज्ञज्ञानात्मानि व्याख्यातानि ।
तृतीयप्रश्ने आधिकारः सर्वकर्मसु प्रतिनिधिनिरूपणमाधानं तदङ्गेष्वयः पुनरावेद्यम-
ग्निहोत्रं सगृहस्य प्रयाणं दर्पिहोमधर्मा अतिदेशप्रकारो विकृतिषु विशेषविधिषु
सोमाग्रयणेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानेऽमावास्यापौर्णमासीकालावाग्रयणेष्टिषु । चतुर्थे प्रश्ने
निरूढपशुबन्धस्याद्विकृतविशेषविधिषु । पञ्चमे प्रश्ने चातुर्मास्यानि । षष्ठे प्रश्ने
याजमानसामान्यविधिपूर्वकं दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानं प्रवसतो याजमानं चाऽऽध्वर्यव-
विशेषइष्टिपशुबन्धेषु याजमानातिदेशश्चेन्द्रवैश्वदेवसस्वतीषूषादिनिष्ठावापृथिन्यैर्मविक्ष-
देवेन्द्रेन्द्रियावविभ्रप्रातृ(तृ)णां प्रत्यक्षानुमन्त्रणाश्चाऽऽधानयाजमानमाधानप्रसूत्याहिता-
ग्निधर्माः पुनरावेद्ये दक्षिणाविशेषोऽग्निहोत्रयाजमानं होमोपस्थानं प्रवासोपस्थानं
पुनः प्रवासादागतस्योपस्थानविधिराग्रयणेष्टिनिरूढपशुचातुर्मास्येषु याजमानं च चातु-
र्मास्येऽध्वान्तरालिकानि ज्ञतानि च । ततः सप्तमाहमनवमेषु ज्योतिष्टोमस्तद्विकार
उक्थ्यषोडश्यतिरत्रासोर्वाभाश्च पक्षे (श्च) कादशिमी तत्पशुषु तन्नावृत्त्याद्यनुष्ठेया
धर्मविशेषाश्च । दशमेऽग्निष्टोमयाजमानहोतृविनियोगश्च ज्योतिष्टोमस्तद्वत्त्वं च ।
एकादशद्वादशाभ्यामग्निचयनम् । अयोदशे वाजपेयराजसूयो चरकसौप्रामणी च ।
चतुर्दशेऽध्वमेधपुरुषमेधौ सर्वमेधश्च । पञ्चदशे विध्यपराधे प्राथभित्तानि । षोडशे द्वाद-
शाहोऽहीनसप्तरूपो महावतं गधामयनं च । सप्तदश एकाहाहीनाः । अष्टादशे
सत्राणि सहस्रसंवासरान्तानि । एकोनविंशविंशथोरुपनयनादीनि स्मार्तकर्माणि । एक-

विशे याजुषहौत्रप्रवरनिर्णयो । द्वाविंशे काम्येष्टिपशुबन्धाः । त्रयोविंशे कौकिली-
सौग्रामणीसवाः काठकचयनानि च । चतुर्विंशे प्रवर्यः । पञ्चविंशे शुल्के विहारयोगा
व्याख्याताः । षड्विंशसप्तविंशयोर्वर्मा इति । पितृमेघस्तु भारद्वाजीयो मुनिना परिगृ-
हीतो द्वौ प्रश्नौ । एतत्सूत्रप्रतिपाद्यं यज्ञशब्दो लक्षयति नाभिवत्ते । यतो यज्ञमिति
यज्ञशब्दो यागमात्रे वषट्कारप्रदाने रूढस्तत्रैव प्रसिद्धेः । ‘ यो वै सप्तदशं प्रजापतिं
यज्ञमन्वायत्तं वेद ’ इति प्रजापतेर्यज्ञशरीरस्य परमात्मन आश्रावयेत्यादि शरीरं निरूपितं
दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वेन विधानार्थम् । तेनाऽऽश्रावणादिसंपाद्यौ दर्शपूर्णमासौ यग्नौ
तथा तदङ्गं प्रयागाद्योऽपि यजतिचोदनाविहिता दर्शपूर्णमासप्रकरणगता आश्राव-
णादिकाङ्गका एव यागास्तथा ‘ प्रजापतिर्देवासुरानसृजत ’ इति यज्ञशब्दवाच्ये
सोमेऽपि च्छन्दसां वीर्यरूपत्वेनाऽऽश्रावणादीन्यङ्गान्याह । तथा च ज्योतिष्टोमोऽपि
पागोऽन्ये च दर्शपूर्णमासविकृतिरूपा इष्टिपशुबन्धास्तथा ज्योतिष्टोमगुणविकारास्तद्धि-
कृतिरूपा एकाहाहीनसत्राणि च यागा नान्ये यजतिधात्वर्थातुशासने शिष्टा देवपूजा-
संगतिकरणरूपा अर्था यज्ञयागशब्दवाच्याः । यज्ञशब्दो वषट्कारप्रदान एव कर्मणि
रूढोऽन्यत्र प्रयुक्तो लक्षणया योगेन वा । अत एव कात्यायनः ‘ वषट्कारप्रदाना
यजतयः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः ’ इति । मैमिनिरपि ‘ शब्दान्तरे कर्ममेवः कृता-
मुबन्धित्वात् ’ इत्याह ।

वार्तिककृदपि ‘ चात्स्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरम् ’ इति ।

तस्माद्यज्ञशब्दोऽत्रापि यज्ञरूपभेदभावनावाचकोऽपि पिण्डपितृयज्ञाग्निहोत्रादिना-
माकर्माणि भूम्ना प्रतिपादयति धर्मप्रभविभुमेवप्रश्नोक्तान्तान्वाच्यमुद्यनिःश्रेयसफलानि ।
पितृमेघोऽपि पुरुषसंस्कार इति वक्ष्यति फलं चाऽऽत्मन्त्वं सुखं स्वर्गं इति । तथाऽऽत्माऽपि
धर्मेषु व्याचिद्यसितो व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातः । कथं भ्यंशा भावना हि यज्ञशब्दा-
भिधेया व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाता स विधीयत इत्युच्यतेऽनन्तरमेव विधिस्तु भावनावि-
षयो भावयेदिति भावनां गोचरयेत्किमित्याकाङ्क्षावर्ती च कुर्वात । तत्र लिङ्गाऽभिहित-
मिष्टसाधनत्वमाक्षिप्तं वा भावनागतं प्रतीयेत, इष्टसाधनं च स्वभाव्यत्वेनेष्टं प्रथमतो
निरवधिर्कं सुखमेव गृह्णाति । ततो यदि स्वर्गादिष्वेन सुखमवच्छिद्यते तदा तथैव गृह्यते
काम्येषु । अन्यथा निरतिशयमेव सुखं साध्यं फलत्वेन गृह्यते नियतेषु तदवच्छेदका-
प्रतीतिरास्मैव परमप्रेमास्पदत्वेन साक्षात्कारेण प्राप्यतया फलत्वेन गृह्यते । वक्ष्यत्या-
चार्यो धर्मेषु ज्ञानद्वारा कर्मफलमात्मलाभात्परं नास्तीति । लब्धस्य लाभोऽज्ञाननिव-
र्तकतत्साक्षात्कारेण । तदप्याधानप्रश्ने वदिष्यति ‘ कर्मभिर्निःश्रेयसम् ’ इति । सा-
क्षात्कारः साक्षात्कृतं चाऽऽत्मस्वरूपं निःश्रेयसशब्दार्थः । तस्मादात्माऽपि फलत्वेन
प्रतिज्ञात एव । केन भावयेदिति फलसंबन्धोत्तरकालमपेक्षायां फलकरणत्वेन यागादि-

क्रियाः संबध्यन्ते । तदुत्तरकालं च कथमित्यपेक्षित इतिकर्तव्यत्वेनाहानि संबध्यन्त इति व्यंशा भावना प्रतिज्ञाता । सैव विधेयत्वादिरूपेण व्याख्यायते । ननु यजति जुहोतिददातीनां समानं दानलक्षणमर्थमुपादाय यागहोमदानशब्दाः प्रवृत्तास्तेषां कथं विचार्यत्वम् । सत्यं, त्रिषु दानं यद्यपि समानं तथाऽपि यजत्यादिचोदनाभेदाद्देहोऽर्थेऽप्यस्तीति हि प्रतिपादितमेवं शब्दान्तराधिकरणे । स्वरूपे क्रियान्विशेषः कथम् ।

उच्यते सूत्रकारादियाज्ञिकानां प्रसिद्धितः ।

तज्जैमिनिमतापेतमिति मे दूषणं न हि ॥

याज्ञिकाः सूत्रकाराणां मतं बुद्ध्या स्वयं तथा ।

न्यायैस्तत्सूचितैरेव द्रढयन्त्यकुतोभयाः ॥

प्रसिद्धिमनुगृह्णन्तस्ते मान्याः श्रौतकर्मणि ।

तन्मतस्थापनायैव चापलं मे न गण्यताम् ॥

यजतिशब्दोऽप्रक्षेपदानमात्रे, तत्रैव सप्रक्षेपे जुहोतिशब्दः, पात्रस्वत्वापादनापवर्गे ददातिशब्दः । होमदानयोः प्रक्षेपपरस्वत्वाभादनयोरपवर्गो यागस्य दानमात्र इति न संकरः । नन्वस्ति यागेऽपि प्रक्षेप इति चेत् । न, तस्य यजत्यर्थत्वाभावात्प्रक्षेपस्य चतुरवत्तं जुहोतीति जुहोत्यर्थभक्तित्वात् । 'तान्पर्यभिक्तानुत्सृजति' इत्यादौ विना प्रक्षेपं यागसिद्धेः । तस्मात्तुभ्यं निवेदयामीति देवतायै वषट्कारेण दानमात्रं मानसवाचिकक्रियामात्रं यज्ञः । अत एव वक्ष्यति तदङ्गमितरे होमा इति । प्रतिपत्तिरूपेण इति सूत्रकृतां मतम् । ननु यजत्यादित्रिषु स्वत्वत्यागमात्रं प्रधानमर्थः । तदेव यागरूपं होमदानयोः क्रमेण तदेव प्रक्षेपान्तं पात्रस्वत्वापादनान्तं चार्थो गम्यते । तत्र देवताया उद्देश्यत्वमात्रं स्वत्वत्यागस्तु श्रितयानुगतो न वषट्कारस्वाहाकारप्रतिपाद्य इति स्वत्वनिवृत्त्या परस्वत्वापादने पात्रसात्करणपवर्गरूपलक्षणे दान इव त्यागहोमयोरपि यजमान एव कर्ता क्रियते चेदं न ममेति यस्य स्वं तेन यजमानेनैव । कात्यायनेनाप्युक्तम्—'यज्ञं व्याख्यास्यामीो ब्रुवं देवता त्यागः' इति । तथा 'प्रधानं स्वाभी फलयोगात्' इति च । न्यायविज्जैमिनिनाऽपि 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्' इति, 'उत्सर्गे वा प्रधानं स्यात्' इति च । निर्णीतं च माध्यमातिककारादिभिः । न च + वाच्यं यजतेर्दानार्थस्य शास्त्रमहादेवतायास्तद्धितोक्ताया हविर्भागित्वेनैव चतुर्थ्युक्ताया अपि संप्रदानकारकत्वेनैव देवतात्वप्रतीतिः कथं मुख्यमर्थं वातुप्रत्यययोरुपयोरपि परित्यज्य त्यागमात्रमुद्देश्यत्वमात्रं वाऽमुख्यमुपयोरप्यङ्गी क्रियत

इति वाच्यम् । देवताया यागसंबन्धो यदि विग्रहेण स्यात्तदैव मुख्यार्थपरिग्रहो भवेत् । किंच नार्थस्यागोऽपि तु तस्मिन्सत्येवाधिकस्य प्रवेशाङ्गीकारात् । तथैव देवताधिकरणे प्रतिपादितं तन्मे च देवता वा प्रयोगयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थस्यादित्यादिभिर्देवताविग्रहत्वेन पूर्वपक्षस्यापि वा शब्दपूर्वत्वाद्यशक्त्यभिधानं स्यादु-
 णत्वे देवताश्रुतिरिति विग्रहनिराकरणेन देवतासंस्कारो भ याग इति स्थापितः, तत्कर्तृ-
 यष्टकारेण दानं यागः स च होतारि यष्टकर्तारिति चेत् । न । दानार्थेन धातुमा तद्धित-
 क्तुर्थोभ्यां च स्वार्थसिद्धये हविष्प्रतिग्रहीतृत्वमोक्तत्वनिर्वाहार्थमत्रयं विग्रहवत्त्वेन
 विधानं पर्यवस्यति । न चैतावता देवतासंस्कारो यागः स्यात् । किं च, इन्द्राद्यर्था न
 लौकिका येनेन्द्रादिपदानां लोकाः शक्तिग्रहो भवेत्किंतु तेऽपिशास्त्रादेव ज्ञेयाः । शास्त्रं
 च विग्रहवत् एव श्रुते तत्रैव शक्तिग्रहो न तु विग्रहविधुरे व्यवहारोऽस्ति । न च शब्द-
 एव तावदेवतास्वरूपं पदार्थत्वेन प्रमाणाभावात्, तादृगप्रतीतिश्च । तस्माद्यादृशोऽर्थे
 शक्तिग्रहस्तादृगेव तत्तद्देवताशब्देन वाच्यं तत्रैव देवतात्वेन विधिः । किं च 'तदु-
 पर्येवि वादरायणः समवात्' इत्यनेन सूत्रेण भगवता वादरायणेन क्रममुक्तिनि-
 र्वाहाय देवतानां विग्रहवत्स्वस्थापनेन ब्रह्मविद्याधिकारस्तासामुक्तोऽन्वयोपासनादिकर्म-
 भिस्तत्तद्देवतास्वरूपप्राप्त्या मुक्तिफलोपपादिकानां श्रुतिस्मृतीनामप्रमाणमेव प्रसज्ये-
 तेति शारीरकमीमांसार्या देवताधिकरणे स्थापितम् । भगवता वादरायणेनेव 'विरोधः
 कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्' इति च विग्रहवत्स्वमुक्तम् । तदुक्तमेव मनसि
 कृत्वा तत्र तत्र सूत्रकारिर्देवतासारूप्यादि कर्मफलमुपविशति इति वक्तव्यम् । न च
 राश्यादिकानामवेतनानां देवतात्वादेवतास्वरूपप्राप्तिरप्यनुपपत्तेति वक्तव्यम् । तत्रापि
 चेतनस्य तत्तच्छरीर[स्थ]स्यैव देवतात्वस्वीकारात् । दृश्यते हि देवताः प्रति मध्यमपुरुष-
 यूपमप्रयोगोऽतो नावेतना देवता । प्रतिपादितमेतन्निरुक्ताश्चै प्रपञ्चेन । न च शास्त्रा-
 दि प्रति सुषमच्छब्दप्रयोगाद्व्यभिचार इति वाच्यं, तत्रापि चेतनस्याधिष्ठातुः स्वीकारा-
 दित्यपि तत्रैव प्रतिपादितम् । किं च सर्वेऽपि न्यायाः प्रयोगपर्यवसानफलाः । न
 च कर्मप्रयोगरचना विना सूत्रैरन्यतोऽवगम्यते । प्रयोगे च कर्तृविशेषनियमो
 न्यायादितिकर्तव्यतानियमश्च सूत्रकारिरेव कर्तव्यः । तत्र व्यवहारदर्शनेन शब्दशक्ति-
 ग्रहो न तु न्यायसिद्धशक्तिग्रहमेवैव व्यवहारो लोकव्यवहारे तयात्वाभावादनादि-
 व्यवहारशक्तिपर्यालोचने मानमिति च स्थितिः । सूत्रकारास्तु चोदनास्तु फलभोक्तृ-
 कर्तृश्च परिभाष्य व्यवस्थापयन्ति लाघवेन व्यवहारसिद्धये । ऋग्मेदयजुर्वेदसामवेद-
 विहितेषु कर्मस्वनादेशे होताऽध्वर्युरुद्धाता च क्रमेण कर्तारः । आदिष्टा एवान्ये
 भवन्ति । तत्रस्तु न यजमानस्यौत्सर्गिकं कर्तृत्वं वेदोपाधौ । तत् आदिष्ट एव कर्म-

विशेषे कर्ता यजमानो भवति । ऋग्वेदं प्रकृत्य प्रवृत्ते होतृसूत्रे तदेव मनसि निधा-
याहाऽऽश्वलायनः प्रतीयादित्यनुवृत्तौ 'यजतीति कर्मचोदनायां होतारं, ददातीति
यजमानं, जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्माणम्' इति । ऋग्वेदेन होता करोतीति
संज्ञया विनियोगादित्यर्थः । ततस्तु यजतिचोदनास्वन्यास्वपि चोदनास्वनादिष्टकर्तृ-
कामु होतैव कर्ता योग्यत्वाच्च । कुतः, यतोऽध्वर्युस्तं प्रत्येवाऽऽह भजेति । तथा
मैत्रावरुणोऽपि । ये यजामह इत्यपि स एव पठति । ततो याज्यया वषट्कारान्तया स
एव भजति' ह्रयति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्ययेति श्रुतेः । प्रदानं च वषट्-
कारान्तया 'वषट्कारेण स्वाहाकारेण ॥ देवेभ्यो दीयते' इति श्रुतेः । तथा ददा-
तीति चोदिते यजमानं कर्तारं प्रतीयात् । तत्रायमभिप्रायः—दानं नाम ब्राह्मणाद्युद्दे-
शेन दत्तस्य द्रव्यस्य पात्रस्वप्नपादानं, तच्च स्वल्पत्यागान्तमेव ददात्यर्थस्तत्रैव क्लृप्तेः ।
स्वल्पत्यागो यस्य स्वं तेनैव कार्यो नान्येन । स्वं च यजमानस्येति सर्वतन्त्रासिद्धमतो
यजमानो दान एव कर्ता तुभ्यमहं संप्रदद इत्याचारात् । श्रौते तु ददामीत्यादिप्रयो-
गवन्तो मन्त्रा एवाध्वर्युसूत्रे याजमाने पठ्यन्ते नैवं यागार्थं मन्त्राभ्यां कचिदस्ति ।
हविरनुमन्त्रणं तु कर्मान्तरं प्रतिपत्तिरूपः संस्कारोऽप्यष्टवर्षः । याजुषे हौभेऽपि
हृदयदेशेऽज्जालं कृत्वाऽनुग्राहयजेधेति होतुरेव कर्तृत्वं, तथा समिधो अग्न आज्यस्य
व्यन्तिषति यजतीति, न कुत्रापि यजत्यर्थे यजमानकर्तृत्ववार्ताऽपि । तथाऽध्वर्युसूत्रेऽपि
वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमिति जुहोतीति-
चोद्यमान इत्युपक्रम्याध्वर्युः स्वाहाकारेण जुहोतीति दधिहोमेऽध्वर्युरेव कर्तृत्वनिश्चयमात्स-
मस्तयाजुर्वैदिकक्रियास्वनादेशे च । तथा याजमाने व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य यान्य-
नुशिष्टानि कर्माणि यजमानकर्तृकाणि न तेषु यजतिजुहोत्योर्यजमानकर्तृकत्वमुपदि-
ष्टमतो दक्षिणादानमेकमेव यजमानकर्तृकम् । यागहोमावृत्तिवृत्तावेषेति यागहोमयोरिदं
न ममेति यजमानेन यागहोमांशौ क्रियेते इति यजमानकर्तृ[क]त्वमिति न्यायम-
तस्य न किञ्चिन्मूलं पश्यामोऽनुष्ठानविरोधश्च नापि प्रायश्चित्तविधिरिदं न ममेति
छोपेऽस्य च प्राधान्ये पुनर्वा करणम् । किञ्च, उत्सर्गमात्रं त्यागापरपर्यायं तत्प्रधानं
तदा यागहोमयोरमेदे शब्दान्तराधिकरणविरोधः । अथास्ति विशेष इति चेत् । न,
इवं न ममेत्येवमयत्र संकल्पदर्शनाद्वाह्यानुष्ठानविशेषस्याभावाच्चात्र यजमानस्य ।
अथ होत्रध्वर्युभ्यां विशेषसिद्धिर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यामिति चेत् । न, वषट्कारस्वाहा-
कारकृतयोः किं प्रधानांशत्वमङ्गत्वं वा । नाऽऽद्यः । प्रधानकर्मणोऽशानुष्ठानमृत्विजा
पराशानुष्ठानं यजमानेनेति न प्रधानं यजमानकृतं स्यात् । क्रियासमुदायवाचिनौ
यजतिजुहोती । समुदायावेव प्रधाने तयोरंशानामप्रधान्यादनङ्गत्वाच्चान्वयजमा-

नाभ्यां नार्हं न प्रधानं चानुष्ठितं स्यात् । किंच, फलसंबन्धिकरणं याजमानं, तच्चेदं न ममेति द्रव्यस्वत्वत्यागरूपः संकल्पः । स च गार्हपत्याधाधानेषु महारुद्रजपादौ द्रव्य-
त्यागासंप्रवाहत्वविधिः कृतस्याऽऽधानस्य जपस्य फले यजमानगामि न स्यात् ।
किंचाङ्गेषु प्रयाजादिषु त्यागोऽपि होत्रादिभिरेव कर्तव्यः स्यात्फलदाय करणत्वाद्धा-
त्यर्धस्य त्यागपर्यवसायित्वं धात्यर्धपर्यवसानाय गृह्यतेऽतोऽङ्गं पाच्यं प्रधानं लक्षितं
त्याग इति भवता मतपर्यवसानम् । तत्र । उभार्वशाकुभाभ्यां सहानुष्ठेयौ किंचा
क्रमेण । नाऽऽद्यः । वषट्कारान्तेन दानं देवतोद्देशेन भवति तदा दानसंस्कृतस्य त्यागः
कार्यः । न ह्यदत्तस्य त्यागः स्यात् । अथ दीयमानस्यैव त्यागस्तर्हि स्वयमग्निहोत्र-
होमो न स्यात् । स्वाहान्तेन होमे सति पश्चात्त्यागस्यावकाशो न मध्ये । सोमे च
गृहपते यजेरथुके यजमान एव यजति तदाऽपि पावकाशः । अधानन्तरं त्यागस्तर्हि
वषट्कारेण सह यदा प्रक्षेपस्तदा प्रक्षेपस्य यागे प्रतिपत्तिरूपत्वात्प्रतिपादितस्य
पञ्चाग्यागयोगात् प्रधानयागसिद्धिः । अथाऽऽद्यावेव त्यागस्तर्हि शिष्टाचारविरोधः ।
यागहोमयोर्वषट्कारस्वाहाकाराभ्यां कृतयोः प्रतिपत्तिकर्मताऽऽपद्येत । अस्माभिस्तु
त्यागस्य प्रतिपत्तिरूपत्वमङ्गी कियते । द्वितीया प्रतिपत्तिस्त्यागरूपा मन्मसात्करण-
मिर्वाऽऽसितस्य हविषो वाजिका आदरेण तथा कुर्वन्तोऽस्याचारादनुमीयते न कचि-
त्साक्षादुपदेशोऽस्ति त्यागस्य वा मन्मोभावकरणस्य वा । तदकरणे सर्वप्रायश्चित्त-
मात्रमेव याज्ञिकैरुपदिश्यते । भवत्पक्षे प्रवसतो यजमानस्य त्याग एव न सिध्येत ।
त्यागमात्रस्य प्रधानत्वे वषट्कारस्वाहाकारान्तमन्मसाध्यं देवतामुद्दिश्य हविर्दानं
त्यज्यमानस्य द्रव्यस्य संस्कार एव वाच्यो न दानं द्रव्यं प्रति प्रधानं दानत्यागयोरेकं
द्रव्यं प्रति प्राधान्यायोगात्प्राधान्ये बोधयोर्याजमानत्वापत्तेरवश्यं दानं भूतभाव्यु-
पयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायेन भाव्युपयोगस्य द्रव्यस्य संस्कारो भूतोपयो-
गस्य प्रतिपत्तिरित्यङ्गीकार्यं, तदा तस्य प्रवसतो यजमानस्य द्रव्यत्यागात्पूर्वभावपश्चा-
त्प्रावाहानात् कर्मसिद्धिः । पूर्वं यजमानेनात्यक्तस्य कथं यागे प्रक्षेपेण प्रतिपत्तिः
स्याद्दानं पूर्वं यर्हि तर्हि त्यक्तस्य कथं संस्कारः स्यादिति । मत्पक्षे यजमानसंस्कार-
व्यतिरिक्तस्य संस्कारस्य प्रवसतो नास्त्येवानुष्ठानमकर्मकरणानां मन्त्राणां जपमात्रं
यजमानस्य, कर्मकरणैर्मन्त्रैरध्वर्युणा याजमानं कियते, स्वत्वत्यागं पत्नी कुर्यात् ।
यजमानेन कृतेऽपि न दोषः प्रपिपत्त्या हि संनिपत्योपकारिण्या न निर्वृत्ते
यागे स्वरूपेण कश्चिदुपकारो जन्यत इति तस्याः संस्कारकर्मस्वनिर्वाहार्थं
यागस्वरूपमपूर्वरूपेण स्थितं प्रतिषध्यते नोत्पद्यते वा प्रतिपत्त्यभावेनेति कल्पनीयम् ।

तत्र वैगुण्ये प्रायश्चित्तेन परिहारः प्रतिबन्धकस्य दुरितापूर्वस्य भवेत् । त्वत्पक्षे प्रधाना-
नुत्पत्तौ चापूर्वस्यैवानुत्पत्तेः प्रायश्चित्तशतेनापि समाधानं न भवति । नहि मस्मत्सङ्घ-
तस्य द्रव्यस्यानुत्पन्नस्य वा त्यागो यागो द्रव्यनिरपेक्षोऽपूर्व साधयेदसाधयंश्च द्रव्यो-
त्पत्तेरदृष्टार्थत्वमापादयेद्यथावाः पाकस्येव पूर्वपक्षे । प्रवसति यजमाने निमित्तवशात्प्राप्ते-
द्विदर्विहोमानामनुष्ठानेऽग्निनाशः प्रसज्येत । तथाऽऽधाने तु त्यागायोगादध्वर्युणा कृते
तज्जनितसंस्कारोऽपि तत्रैव प्रसज्येतेत्यलमतिप्रसङ्गेन । न्यायमतमिव काव्ययनीयमपि मतं
सूत्रान्तरोपदेशविरुद्धमिव तत्र तत्र दृश्यते । तथा ह्यवदानदोषे पुनरुत्पत्तिर्द्रव्यस्यो-
च्यते नैमिनिकात्यायनाभ्यामन्यैस्त्वाशयादेवावदानं पुनरपीष्यते । व्याख्यातारोऽप्यत्र
एव न्यायमतमुपदेशमतं च तत्र तत्र विविच्य दर्शयन्ति । न ह्युपदेशशब्दो न्याया-
वेतेऽर्थे प्रयुज्यत इति वाच्यं, सामान्यन्यायप्रधानं शास्त्रं न्यायशब्देनोच्यते । प्राप्ति-
शारूप्योपदेशविचारान्तर्गते औपदेश इत्युक्तम् । तपोपदेशप्रधानं कल्पसूत्रमपि सोपदि-
ष्टन्यायमर्पणोपदेश इति । वेदे ह्युपदेशो न लौकिकं वाक्यम् । तस्मात्परिकयलब्धैर्ऋ-
त्विग्भिरनुष्ठितस्य प्रधानस्यापि फले यजमानगाम्येवेति यदि क्षुतिरावेदयेत्का नामानु-
पपत्तिः । याजमाने फलोद्देशेन संकल्पो यक्ष्य इति सर्वकर्मसु श्रौत एव फलमात्मसात्कारो-
त्थोति वक्ष्यते । तथा च साङ्ख्ययागसंकल्पमात्रेण सर्वो यागो यजमानकर्तृक एव । तस्मिन्-
द्वर्धयेवैवर्त्तनः कुर्वन्तीति शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति न न्यायविरोधः संकल्पेनैव प्रयो-
क्तृत्वात् । तस्माद्यज्ञशब्दोऽपि यागापरपर्यायो यजतिषोदिते वषट्कारप्रदानरूप एव
कर्मणि वर्तते नान्यत्र । अन्यत्राग्निहोत्रादौ प्रयोगो न मुख्योऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्सं-
भन्त्यां गतौ । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति पञ्चयज्ञान्प्रकृत्य 'महायज्ञा महासत्राणीति स्तुतिः'
इति । तेनतेऽपि प्रयोगे व्याख्याता ये पिण्डपितृयज्ञः पाकयज्ञा हविर्ध्या आग्निहो-
त्रस्य यज्ञकतोरित्याद्या नामरूपास्तथाऽऽख्याता अपि पिण्डपितृयज्ञेन यजेताऽऽग्नेयेन
स्यालीपाकेन याजयतीत्याद्याः । 'देवान्देवयजो यान्ति' इत्यादयोऽपि दानैकदेशेन
लक्षणया यजेदानीत्यस्य व्युत्पत्त्या वा कचिद्धोमार्थस्य ज्ञेया उक्तप्रवृत्तिनिमित्तस्य च
दर्विहोमेष्वपावात् । तस्मात्प्रकृतिविकृत्यात्मना बाहुल्याद्यज्ञस्य यज्ञशब्देन सर्वसूत्रप्रति-
पाद्योऽर्थः संगृहीतः । अस्ति च श्रुतिस्मृतिषु यज्ञशब्देनोपादानं सर्वेषां वर्णाश्रमधर्मा-
णाम् । तथाहि 'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' इति 'त्रिभिर्ऋणवा
जायते ब्रह्मचर्येणार्धभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्येवमादिषु
यज्ञशब्देनाऽऽवश्यकानि गृह्यन्ते । अत एव मगवान्नादरावणः 'सर्वापेक्षा यज्ञादि-
श्रुतेरध्वत्' इति । श्रुतौ 'यज्ञेन देवेभ्यः' इति 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति चैकव-
चनं य(नवद्य)ज्ञमिति [न] विवक्षितम् । किं बहुना सकलवेदार्थज्ञानस्यैव सकामनिष्काम-

साधारण्येन नित्यत्वाद्याजमानार्थत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्च । ततः परमविरक्तश्चेत्कर्माणि कुर्या-
 स्करोतु नाम न तं निवारयति वेदो दर्शयति परं साध्यसाधनभावमात्रम् । तज्ज्ञान-
 स्याऽऽवश्यकता । कान्त्यकर्मकरणे स्वप्रत्यवायेऽपि तद्याख्याने तज्जन्यज्ञानस्य नियत-
 स्वात् । व्याख्यास्याम इति फलकरणेतिकर्तव्यतालक्षणांशत्रयविशिष्टा भावमा
 विविच्य कथयिष्यामः । यज्ञस्यार्थरूपस्य न व्याख्यानं संभवति, वाक्यपदप्रकृतिप्रत्य-
 यविभागेन शब्दार्थकथनं व्याख्यानं न चार्थस्य तत्संभवति । तस्मादेवमवगम्यते वेदैरिति
 वदिष्यति तदिदं वेदव्याख्यानमेव न्यायैः क्रियमाणं फलतः प्रयोगरूपेण व्यवस्थितं
 भवति । वेदपाठकममपहाय यज्ञप्रयोगक्रमानुसरणं दर्शयितुमर्थप्राधान्येन निर्वेशो
 ध्यायैर्मीमांसाया वाक्यप्राधान्येन सूत्रे तु प्रयोगप्राधान्येनेति भावः । अर्थनिर्देशेन कैत-
 रसूचितं द्रव्यदेवतादिकानेकार्थप्रयोगप्राधान्यतया यजुर्वेदविहितस्यादाध्वर्यवमिति
 स्थापितं कानिचित्कर्माणि मन्त्रमात्रजन्यानीति हौत्रोद्गातृत्वयोर्मन्त्रप्राधान्यम् । अतः
 एवाऽऽश्वलायमाचार्यः—‘अथैतस्य समासायस्य विताने योगोपपत्तिं वक्ष्यामः’ इति
 शब्दप्राधान्येन प्रतिज्ञां कृतवान् । अस्मत्स्वव्याख्यानं तु प्रतिवेदं सत्यावप्रदर्शनार्थम् ।
 आग्नीध्रमशतो व्याख्यातं यावद्यजुर्वेदविहितमवशिष्टं याजमानं च । सर्वेषामध्वर्युवेदान्त-
 र्भावात्कथनम् । हौत्रस्य दर्शपूर्णमासिकस्य व्याख्यानं तदपि यद्वेदे विहितं हौत्रं
 तत्रैव याजुर्वेदिकगुणोपसंहारमात्रप्रदर्शनेन विकल्पप्रदर्शनपरम् । तत्र प्रसज्जादनारभ्य
 विधिसामान्यन्यायव्याख्यानं सर्ववेदसाधारणं च कृतं तथाऽपि यजुर्वेदविहितेऽध्व-
 र्युकर्मणि यज्ञरूपोत्पत्तिरूप एव प्राधान्यमत्र सूत्र इत्याशयः । द्रव्यदेवते हि कर्मणो
 रूपम् । तथोक्तं कात्यायनेन—‘यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्यागः’ इति ।
 देवता या यत्र विहिता सा तत्र न जास्या काचित् । द्रव्यं तु नियतम् ।

तत्र श्लोकाः—द्रव्यं पशुसमुद्धृतं नवधा चोदितं भवेत् ।

पयो दध्याप्यमामिक्षा वषा मांसं च वाजिनम् ॥

स्वग्लोहिते अश्वमेधे वषास्विष्टकृतोः कृते ।

पुरोडाशो यवामूत्र चरुधानाः करम्भकः ॥

परिवापः सुरा मन्थ इत्थष्टौषधिनान्यथ ।

सोमो लताभवश्चान्ये पूतीकाद्या अमावतः ॥

आपः सेमृष्टहविषि कृष्णला मध्वमूनि तु ।

वषट्कारप्रधानानि हवीषि यनिकर्मणि ॥

स्वाहाकारप्रदानानि होमार्थानि पयो दधि ।

आज्यं मांसं वसैतानि पशुजान्यथ शीघ्रम् ॥

ओदनोऽथ यवामूत्र तण्डुला लाजस्तकवः ।

मधूत्पा(स्य) पृषुकादीनि नहिरादीन्यनेकधा ॥

स्वर्जराणि करीराणि समिधः शकलानि च ।
सोमो मध्वाप इत्येवंप्रकाराण्यथ छीकिके ॥
अपूषाः किंशुकतिलकङ्का अन्यानि क्रानिषित् ।
अथैते द्रव्यप्रधानं तदध्वर्योः कर्म चोदितम् ॥

अतस्तेषां व्याख्यानं विशेषेण शास्त्रान्तरप्रयोगव्यावृत्तया प्रातिशाल्यधर्मस्य प्रयोग-
रूपेणोपदेशातिदेशाभ्यामङ्गाङ्गिभावेनानुष्ठानकमस्य व्याख्यानं प्रदर्शनम् । बहुवचनं
च सूत्रान्तरशास्त्रान्तरवक्तृसमुच्चयार्थम् ।

यदाहुः—^१ किञ्चित्स्वयं नाम विचारयन्ति कात्यायनाद्याः खलु सूत्रकाराः ।

मीमांसयैवेति त आहुरेनमन्योन्यविद्धा हि भवन्ति विद्याः ॥ इति ।

न्ययो मीमांसा नाना विद्यास्तु परस्परसोपेक्षाः परिगणिताः कर्मज्ञानयोः कार-
णत्वेन भवता योगीश्वरेण याज्ञवल्क्येन—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिधिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥’ इति ।

पुराणग्रहणमितिहाससामायादिकाभ्यादीनामप्युपलक्षणम् । पुराणैरुपाख्यानैः सार्ध-
वादस्य समन्वयस्य वेदस्यापविबोधो देवतास्वरूपज्ञानं स्वर्गाधिकर्षकस्वरूपज्ञानादिकं
प्रयोजनं, न्यायो नैयायिकवैशेषिकशास्त्रं, तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणद्रव्यगुणकर्मजाति-
व्यक्त्यादिज्ञानम् । मीमांसाद्वयेन ज्ञानं तु स्पष्टमेव कर्मब्रह्मविषये । देवताकाण्डमपि ब्रह्म-
मीमांसेव । धर्मशास्त्रेणाऽऽद्यमनञ्चौषाद्याचारस्य सकलश्रौतस्मार्तकर्मङ्गभूतस्य विद्या-
नात् (नम्) । अङ्गोपयोग उक्त एव । वेदैः प्रयोगः साक्षादेव । एतानि चतुर्दश
वेदान्तानि कर्मब्रह्मविद्यानां स्थानान्यसाधारणकारणानि धर्मस्य चोत्पादकानि च ।
यत्र सूत्रैः प्रयोगे रचनीये मीमांसाऽन्तरङ्गमङ्गम् ।

तथाहि—धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिकमसंज्ञकाः ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

ऊहो नाधश्च तच्छं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात् ॥

लक्षणानि अध्याया द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी तादृशस्य द्वाद-
शाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमा-
द्द्वादशानामध्यायानां विषया इति । मीमांसया तु साक्षात्सूत्रैरर्थज्ञाने अन्येऽवान्तरन्याया-
रूपया मीमांसया विना प्रयोगविज्ञानं न भवतीति व्याख्याकृत्वेन न्याया अपि प्रतिज्ञा-
तास्ते केचित्स्वेन व्याख्यास्यन्ते केचित्प्रयोगेणैव सूचिता अन्यतो ग्राह्याः । केचित्स्वा-
भिमता एव निर्णेष्यन्त इति व्याख्यास्याम इति बहुवचनेन सूचितम् ।

तथा च यज्ञो व्याख्येयत्वेन विषयस्तज्ज्ञानं सूत्रस्य शास्त्रस्य प्रयोजनम् । तच्चानुष्ठानाङ्गम् । एवं च प्रतिज्ञाते व्याख्येयत्वेन कर्ममात्रे तस्य यावत्फलस्वरूप-
लक्षणप्रमाणानि न ज्ञायन्ते तावन्न प्रयोगानुष्ठाने प्रवर्तते किंफलकं किंस्वरूपं किं-
लक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायाः प्राथम्यात्तत्राऽऽह—

स भिभिर्वेदैर्बिधीयते ।

यज्ञो व्याख्येयः सकलत्वात् । सकलता च ज्ञायते । कुतः । यतो वेदैः श्रेयः-
साधनतया विधीयते । एतदपि सामर्थ्यं वेदानाम् । कुतः । अध्ययनविधिरूपाद्वेदादेव ।
नहि श्रेयःसाधनं विनाऽन्यद्विधेयमिति संभवति । तस्मादयं व्याख्येयो न
कृत्वाख्यातोऽनुष्ठानं शक्य इत्यभिप्रायः । स विधात्रयेण प्रसिद्धो यज्ञपदोपलसितो
धर्मस्त्रिविधैर्वेदैरपीतयेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कैर्वेदस्त्वेन च स्वतःप्रमाणैः कर्तव्यत-
योपदिश्यते । सर्वस्य मन्त्राज्ञात्मकस्य साधनादस्य विधेयकवाक्यतापर्यवसानार्थं
विधीयत इत्युक्तम् । अन्यथा ज्ञाप्यत इत्येवावश्यम् । यच्च लौकिकप्रमाणवत्प्रमाकरण-
त्वमात्रेणैवाविवक्षितम् । न कृश्रेयःसाधनं कर्तव्यत्वेन वेदेनोपदेष्टुं शक्यते । अतः
श्रेयःसाधनमिति भावः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति दृष्टार्थेनाध्ययनविधिना यद्यदहप्र-
योजनं येन यथा कर्तुं शक्यते तथा तेन तत्कर्तव्यमित्यनुज्ञायते । स्वाध्यायस्य शब्द-
रूपस्य ज्ञानोत्पादनमात्रे शक्तिः । एवं च सति तत्र विधेः प्रवर्तनाभावकस्याभ्येष्टा
प्रवृत्तिरूपप्रयत्नपरपर्यायमाधनादिप्रतिपादकपदानां निधिव्यापारविषयतदपेक्षितकार-
कार्पण्यतापेक्षैकवाक्यतया प्रामाण्यम् । नामधेयस्यापि करणावच्छेदकत्वेनैकवाक्यत्वम् ।
अर्थवादानां विध्यपेक्षितेति कर्तव्यतालक्षणप्राशस्त्यलक्षणत्वेन प्रामाण्यं, तेवामनन्धप्रयो-
जनानां शब्दानां यज्ञे प्रामाण्यम् । यज्ञतत्साधनस्मृत्या वा साक्षात्स्वार्थस्तुत्याऽऽराधुव-
कारकया वा मन्त्राणां यज्ञोपयोगे सति स्वार्थप्रकाशनद्वारैव नोच्चारणमात्रेण यज्ञत-
त्साधनाङ्गतेत्येवमर्थस्य नियमविध्युच्चापकत्वेन पदार्थविधयाऽङ्गतां मतानामपि प्रामा-
ण्यम् । पदार्थानामपि स्तुवेनावद्यति हस्तोनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यत्र पदार्थसा-
मर्थ्येनैव नियमप्रमाकरणता तथा मन्त्राणामपि । एवं च स्वाध्यायपदापरपर्यायवेदप-
देन स्वाध्यायाध्ययनविधिर्नोक्तं प्रामाण्यं वेदे दर्शितम् । अन्यथा विधिलक्षणानि
कर्माणीत्यनेनैव सेरस्वतीत्यनर्थकमेवेतत्सूत्रं स्यात् । स्वरूपलक्षणप्रमाणानां तत्रैव सिद्धेः ।
अतः सर्ववेदप्रामाण्यायैवेदं सूत्रम् । तथा च वेदैर्नोच्यत इत्यपि स्वाध्यायाध्ययनविधि-
नैव वेदेन ज्ञापितमित्यप्यावेदितम् । अध्ययनविधेरकशास्त्रमात्राध्ययनेन पर्यवसानम् ।
अन्यथाऽशक्यार्थविधायकत्वादप्रामाण्यमध्ययनविधेः । स्वशास्त्रानध्ययन एव दीर्घा-
काण्यम् । एवं च सति वेदचतुष्टयस्य प्रामाण्यं स्थितम् ।

ननु त्रिभिर्वेदा वेदैर्ज्ञापितं कर्म तद्वेत् ।
 तदेकस्य भवेन्नूनमप्रामाण्येन दूषणम् ॥ १ ॥
 नह्यप्रमाणमपि यो वेदोऽध्येयो विधानतः ।
 चतुर्थस्यापि वेदस्याध्वर्षणोऽस्ति प्रमाणता ॥ २ ॥
 वैतानिके नह्यकर्मव्यभिचारेऽप्यलौकिके ।
 लौकिकेऽपि च सूत्रेणाऽऽवेदयिष्यत्यसौ स्वयम् ॥ ३ ॥
 ततो न परितस्तस्याऽस्य कर्तुं युक्ता प्रमाणतः ।
 न किञ्चिल्लौकिके मानं मन्त्रनाश्वणरूपतः ॥ ४ ॥
 तत्र वेदत्वधर्मेण प्रामाण्यमपि दुर्धटम् ।
 अत्रोच्यते ब्रह्मवृत्तौ पदत्रयविवक्षणम् ॥ ५ ॥
 मुख्यत्वेन चतुर्णामप्येकवेदपदाद्ग्रहः ।
 लौकिकेष्वपि मानत्वसिद्धयै चामुख्ययोर्द्वयोः ॥ ६ ॥
 यद्यप्यमुख्यवेदत्वेनैकेनैकोऽपि संभवेत् ।
 तथाऽप्यवान्तरोषाधिद्वयेनामुख्यता द्वयोः ॥ ७ ॥
 अध्येतुं शक्यते शाखा सैव स्वाध्याय उच्यते ।
 तामधीयान एवासौ वेदाध्यायस्यथाऽन्यकृत् ॥ ८ ॥
 वेदशब्दश्चतुर्के वा प्रत्येकं वा चतुष्टये ।
 एकत्वेन प्रयुक्तोऽपि नैकव्यक्त्यभिधानकृत् ॥ ९ ॥
 वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति स्मृतिस्तथा ।
 काठकेऽपि ह्यनन्ता वै वेदा इत्युच्यते यतः ॥ १० ॥
 वेदत्वजात्यैकशाखा व्यक्तिरित्येव निर्णयः ।
 तदेकदेशे शाखात्वं वेदत्वमपि चेष्ट्यते ॥ ११ ॥
 यच्च शाखैकदेशेन विहितं कर्म वैदिकम् ।
 प्रोच्यते गौणमेवेतद्वेदवाक्यविवक्षया ॥ १२ ॥
 ननु चेदं वैदिकं तु कर्म न स्यात्किमप्यथ ।
 स्याद्वा सर्वं वेदमूलैस्मृत्याचारोपपन्नितम् ॥ १३ ॥
 सत्यं तथाऽपि कश्चिद्धि विशेषोऽस्ति विभेदकृत् ।
 स्वशाखान्तर्गतैर्वर्क्यैः शाखान्तरगतैरपि ॥ १४ ॥
 एकप्रकरणापञ्चैर्ज्ञापितं ब्राह्मणैस्तु यत् ।
 तदेकं कर्म वा ब्राह्मणज्ञानं वैदिकमुच्यते ॥ १५ ॥

यद्वा वेदेन मानेन ज्ञापिता कर्मसंततिः ।
 सा वैदिकी तद्वैतैकं कर्म वैदिकमुच्यते ॥ १९ ॥
 यस्य नास्ति स्वशाखायां साकस्यं नान्यशाखाया ।
 एकप्रकरणत्वेन पूरितं यत्प्रकीर्णकैः ॥ १७ ॥
 नानाप्रकरणाधीतमन्त्रब्राह्मणभागैः ।
 वाक्यैरेकत्र पुरुषैरानीतोर्विहितं तु यत् ॥ १८ ॥
 कर्म प्रोक्तं लौकिकं तन्मन्त्रादिभ्योऽवगम्यते ।
 यत्प्रत्यक्षानुपूर्व्यां स्वपाठो नास्ति तु वेदगः ॥ १९ ॥
 प्रत्यक्षोऽपि ऋषीणां स वेदोऽप्रत्यक्ष इष्यते ।
 एकप्रवृत्तेनान्यैः प्रत्यक्षं नोपलभ्यते ॥ २० ॥
 तस्मात्तत्रापि वेदत्वमुपचारादिति स्थितिः ।
 न हि प्रकीर्णको वेदो गृह्यते विधिना तु सः ॥ २१ ॥
 तस्मात्तस्य स्ववेदत्वं तेन प्रोक्तोऽप्यवैदिकः ।
 लौकिकः स्मार्त इत्युक्तो मन्त्रादिस्मृतिशासनात् ॥ २२ ॥
 स एव कश्चिदन्यार्थमन्त्रैर्वाऽन्यार्थवादकैः ।
 प्रसङ्गेनानुमानः प्राप्तो नासौ विधिं विना ॥ २३ ॥
 तस्यापि प्राप्तये तेभ्यो विधिरेव प्रकटयते ।
 सोऽपि लौकिक इत्युक्तः स्मार्तो वा न तु वैदिकः ॥ २४ ॥
 ननु वैकाग्रिकाण्डं तु प्रत्यक्षो वेद ईर्यते ।
 पाठेन गृह्यते कैश्चिदतोऽप्रत्यक्षताऽस्य न ॥ २५ ॥
 तेन यद्विहितं कर्म स्मार्तं वा लौकिकं कथम् ॥
 सत्यं तत्प्रातिशारूपत्वाच्छ्रौततुल्यं तथाऽपि तु ॥ २६ ॥
 तत्पूरणाय मन्त्रा हि श्रौतकाण्डेऽप्यवस्थिताः ।
 श्रौतेन कर्मणा नैव संयद्वा निर्गतास्ततः २७ ॥
 लिङ्गैरेकाग्रिकैर्वा (वाऽऽ) लिङ्गयाङ्गत्वमुपागताः ।
 मन्त्रा एवात्र ये केचिद्विभिन्निनास्तद्वर्धगाः ॥ २८ ॥
 विधयोऽप्युपागता ये चानद्वाः प्रकरणेन हि ।
 मन्त्रार्थवादानयवैः कल्पिता अपि पूर्ववत् ॥ २९ ॥
 वैतानिकाग्रितोऽन्यत्वाद्ब्रूयाः स्मार्तोऽप्यलौकिकः ।
 अग्निः कर्माङ्गतां प्राप्त एकाग्रिरिति चोदितः ॥ ३० ॥

तं प्रकृत्यैव काण्डं यदेकाग्रैः काण्डमुच्यते ।
 तत्रोपनयनं श्रौतं शास्त्रान्तरगतं यतः ॥ ३१ ॥
 धर्मप्रभेरिताः पञ्च यज्ञाः श्रौता इति स्थितिः ।
 अतः प्रकीर्णकाण्डेन तुल्यमेकाग्रिकाण्डकम् ॥ ३२ ॥
 श्रौतेन सदृशं चैतदेकप्रकरणोदितम् ।
 अतस्तु लौकिकं स्मार्तकाण्डद्वयममुख्यकम् ॥ ३३ ॥
 गृह्यमग्निं प्रकृत्योक्तं गृह्यकर्म विशेषतः ।
 समयः स्मृतिशास्त्रं त्वाचारः शिष्टानुवर्तनम् ॥ ३४ ॥
 पुंसो हिप्सापेतमाभ्यां सामयाचारिकाः स्मृताः ।
 तदेव गृह्यकाण्डं स्याद्यज्ञोपनयनादिकम् ॥ ३५ ॥
 स्मृतिशास्त्रं तथा धर्मप्रभौ काव्यमृषीरितम् ।
 इतिहासपुराणानि सामयाचारशासनम् ॥ ३६ ॥

स्मृतिरपि—‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्व्रतम् ।

आचारश्चैव साधूनामिष्टसंतुष्टिरेव च’ ॥ इति ।

श्रौतमात्मगुणं अहिंसादयः । संतुष्टिर्वैकल्पिके कर्मण्युत्साहोऽन्यतरस्मिन् । तदुक्तं
 बौधायननेन—‘सुसंस्कारा श्रीह्य एवातो विकृतिषु त एवानादेशे’ इति । यत्र कर्त-
 व्यत्वेनाऽऽवेदनं नास्ति कापि वेदे पराधर्मिवादमन्त्रेषु स्तुत्या सिद्ध एवानूयते, न च
 हृष्टं प्रयोजनमस्ति स एवाऽऽचारः शिष्टैरनुष्ठीयते ‘तस्मान्मन्त्रेयाश्च पापीयान्पश्चादन्वेति’
 ‘यथाऽतिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवेवेष्टि’ ‘धन्वजिव प्रपा असि’ ‘कुमारा विशिखा ॥’
 इति, गुर्वनुगमनमतिथयेऽल्लदानमनुदके देशे प्रपाप्रवर्तनं गोदाने संस्कारे सशिसं मुण्डन-
 मिति । यत्र निन्दयाऽनुवादो यथाऽतिथये प्रवृत्तायेति तत्र निषेधोऽपि ज्ञेयः । तथा
 पुराणदर्शितमेव ।

तथा भागवते—‘इतिहासपुराणानि पञ्चमो वेद इष्यते’ । इति ।

मानान्तरागृहीतार्थप्रमाणत्वाच्च योऽपि हि ।

समाना उक्तविधयो नानार्था एकशेषतः ॥

गृहीतानां त्रित्वसंख्या प्रकारावेदनात्मता ।

अन्यप्रकारतायास्तु परिसंख्यां करोति च ॥

अतोऽपि च प्रमाणानां त्रित्व आर्षेदिते सति ।

अधर्वणोऽपि वेदस्य परिसंख्या न वेदतः ॥

तन्मुख्यामुख्यवृत्त्याऽप्यधैकशेषोऽपि युज्यते ।

मन्त्रब्राह्मणरूपो यो मुख्य इत्यभिधीयते ॥

एकाग्रिकाण्डमपरस्तृतीयस्तु प्रकीर्णकः ।

तैः प्रत्येकं मितो धर्मस्त्रिविधः परिकीर्तितः ॥ ४१ ॥

अनेनैवाभिप्रायेणाऽऽह बौधायनः—‘उपदिष्टो धर्मः प्रतिवेदं तस्यानुव्याख्या-
स्यामः स्मार्तो द्वितीयः शिष्टाचारस्तृतीयः’ इति । उपदेशो वेदस्तेन कर्तव्यतया
विहितो वैतानिक इति यावत् । प्रतिवेदं प्रतिशास्त्रम् । न हि वेदे समुदायरूपेणैक एव
प्रयोगो विधीयते किं तु नाना प्रयोगाः । प्रतिपूरुषमेकैक एव । तत एकशालया स्वेन
व्याख्यातः । तं प्रतिशारूपधर्ममनु तच्छालीयं स्मार्तं तच्छालीयशिष्टाचारलक्षणं च
धर्मं व्याख्यास्यामः । तावपि नियतौ प्रतिशास्त्रमित्यर्थः । उभयोः स्मार्तस्वेऽपि प्रथमे
स्वाचारानुमितस्यास्त्वद्वितीये मूलस्यास्त्वस्मार्तं इत्युक्तः प्रथमो द्वितीयः शिष्टाचार
इति । तस्मात्साधुक्तं स वैविध्येन प्रसिद्धो यज्ञोपलक्षितो धर्मस्त्रिविधेऽदिप्रमाणैर्विधान-
नत्रययुक्तैर्ज्ञाप्यते । कर्तव्यतयाऽवधारितं तद्विषयज्ञानं जन्यते । अतोऽस्तद्विधाविपर्य-
स्तस्पष्टेष्टसाधनताज्ञानजनकत्वात्प्रमाणैरित्यर्थः । एवमत्र विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदि-
श्यते वेदेन कर्तुं कर्तुरन्यस्यापौरुषेयैवसंभवात् । तेषामेव कर्तव्यार्थोपदेशरूपत्वेन
प्रमाणकरणत्वात्प्रामाण्यं विधिलक्षणेन व्यापाराश्रयत्वात् कर्तृत्वं न विरुध्यते । अस्ति चाऽऽ-
रोपेऽपि प्रयोजनं यथा गामानयेति वाक्येन प्रवृत्ते शिष्य उपाध्यायेन प्रेरित इति
प्रयोगदर्शनाल्लोहभिक्षयो व्यापार उपाध्यायनिष्ठ इत्यवगम्यते । यतो वचनरचनाकर्ता
व्याध्यायो वेदे कर्तुः प्रयोक्तुरभावेन तस्यैव प्रयोक्तृत्वेन व्यापारं प्रत्याभ्यवर्तयामिति
अपौरुषेयवेदानां निरस्तसमस्तदोषाशङ्कानां स्वतो बोधकानां निरहङ्कृतां प्रामाण्यमिति
प्रयोजनम् । ननु कथं छिन्ना(का)दिप्रत्ययविधुराणां प्रतिषद्धविधिशक्तिश्छिन्ना(का)
दिमतां च मन्त्राणां विधायकत्वं कर्मविधानं ब्राह्मणमिति वक्ष्यमाणविरोधाच्च । उच्य-
ते—विधिर्हि कर्तव्यतयाऽर्थस्योपदेशस्तस्य ज्ञानमुपदेशो व्यतिरेकश्चेति मीमांसासूत्रे
प्रयोगात् । कर्तव्यत्वेनैव शब्दे भावव्युत्पत्त्या शब्दद्वयापारे च दृश्यते तत्प्रत्येषु ।
अतो यज्ञो विधीयते कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । तत्र विधिप्रत्ययवतो ब्राह्मणस्य स्पष्टं
साहचर्यं मन्त्राणां तु प्रयोगाङ्गमूतानामपि पदार्थविधया प्रामाण्यं वक्ष्यते विधिसङ्का-
रित्वेन विधायकत्वं न हि सर्वैर्दिना केवलं विधिः सद्धारकमन्त्रविशिष्टां भावनां
विधातुं समर्थः । एवं श्रौतस्मार्तब्राह्मणकर्मणां प्रत्येकं स्वरूपायुक्तम् ।

एवं प्रतिज्ञाते त्रिविधे कर्मणि सामान्यतः फलं स्वरूपप्रमाणावांतरभेदं व्याख्याय
श्रौतत्वेन बाहुल्यात्प्रकृतिविकृत्यात्मना च नहुव्याख्येयत्वाच्च श्रौतेषु कर्तृविशेषधर्म-
विशेषान्वक्तुं मुख्यवेदपदोपात्तेन वेदचतुष्टयेन प्रमाणविशेषेणावांतरभेदमाह—

ऋग्वेदेन यजुर्वेदेन सामवेदेन सर्वैर्ज्योतिष्टोमः ।

अत्र वेदपदं सोषपदमे(स)वान्तरनातिना(नो)चकं तथाऽप्येकैकं व्यक्तिगृह्यते पुरुषवेदेन प्रतिपुरुषं प्रयोगमेवात् । न ह्यग्वेदेन शाखासमुदायेनैकं प्रति प्रयोगभेदो विधीयते किं तु प्रतिशाखं प्रतिपुरुषं तस्माद्योगतया तं तं शाखिनं प्रति स स प्रयोगभेदस्तथैव तथैव शाखया विधीयते । अन्यथा शाखान्तरवैयर्थ्यं स्यात् । ज्योतिष्टोम इत्यग्निष्टोमादिषट्संस्था गृह्यन्ते । विधीयत इत्यनुवर्तनीयम् । तत्रैकस्य कर्मणोऽनेकैर्वेदैर्विधानमयुक्तमन्यतरापामाण्यप्रसङ्गात्कर्तृसांकर्यवर्षसांकर्यापत्तेरनियमापादकविधानार्थकयाच । तत्परिहाराय ऋचकारैर्न्यवस्थितविकल्पो दर्शितः । ज्योतिष्टोमशब्देन साङ्गस्य कर्मण एकदेशमूतानि प्रधानाङ्गकर्माण्युच्यन्ते । अतस्त्रयोऽशास्त्रिभिर्वेदैः प्रत्येकं सवैश्वतुर्भिर्विकल्पेनैकोऽशो विधीयत इति चत्वारोऽशा हौत्रमाध्यवर्गमौद्गात्रं ब्रह्मत्वं चैकमेवैकोऽशश्चतुर्थ्यश्चनुराननमुखेभ्यः प्रागादिमुखकमेणोत्पन्ना इति भागवतादौ प्रतिद्धमुक्तम् । यद्यप्यधिकारिविधयोऽनेकत्र चतुर्थ्यपि वेदेषु श्रूयन्त इति सांकर्यं तथाऽपि उत्पत्तिविनियोगविधी तु प्रतिनियतावेव शाखादिमन्त्राणामुत्पत्तिविनियोगादग्वेद एव ग्रहग्रहणादिमन्त्राणां यजुर्वेद एव स्तोत्रादिमन्त्राणां सामवेद एव । यदपि न्यत्ययेन श्रूयते न तु तत्तद्देदविहितेषु कर्मसु प्रतिनियतेषु तदनुवादेन गुणमात्रविधानेऽपि गुणिविधायकवेदविहितत्वमेवेति न सांकर्यम् । मन्त्रोत्पत्तौ वेदान्तरस्थायां येन वेदेन विनियोगस्तद्देदविहितत्वेन प्राधान्यमिति च न्यायशास्त्रनिर्णयोऽतो न सांकर्यम् । ब्रह्मत्वं तु समानमेव चतुर्भिर्वेदैर्विहितमिति न ज्ञायते क गुणविधिः क प्रधानविधिरिति विकल्प एव व्यवस्थितः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् ।

ऋग्वेदयजुर्वेदाभ्यां दर्शपूर्णमासौ ।

सर्वैर्वेदैरित्यनुवर्तते । ऋग्वेदेन सामवेद्यादि यजुर्वेदेनान्वावाभादि सर्वैर्ब्रह्मत्वम् । यथा चतुर्भिर्ब्रह्मत्वं ज्योतिष्टोमे विधीयत एवं चतुर्भिर्दर्शपूर्णमासयोरपि । ब्रह्मत्वप्रायश्चित्तविधानार्थमेवाऽऽपर्वणिकैः सूत्रं प्रणीयते । यथेतरेष्वग्निरपि सूत्रकारैः प्रत्येकं ब्रह्मत्वं दर्शपूर्णमासयोज्योतिष्टोमे चैवमापर्वणिकैरपि प्रणीयत इत्युपलभ्यत एव । ज्योतिष्टोमे त्वग्वेदादिभिः प्रत्येकं बहुतरं विविक्तं विधीयते हौत्रादिकं ततोऽसमस्तनिर्देशः । दर्शपूर्णमासयोस्तु निगदा यानुर्वेदिका एव तयोर्विकृतिष्वपीति यजुर्वेदस्य भूयस्त्वेनाभिधानस्त्वतन्त्रहौत्रविधानसापेक्षयोः समासेन ग्रहणमृग्वेदयजुर्वेदाभ्यामिति ।

* एतर्क्षीकानुरोधेन सूत्रे चकाराः स्मृरिति भाति ।

यजुर्वेदेनाग्निहोत्रम् ।

अन्यत्र गुणं विधातुमनुवादः प्रधानस्य । बहूनामह्वानां यजुर्वेद एव विधा-
नात्तदाधानपिण्डवितृयज्ञदर्विहोमहोतृविनियोगानामुपलक्षणम् । यद्यप्यत्र ब्रह्मत्वमा-
धानेऽस्ति तथाऽपि तस्य याजुर्वेदिकत्वमेव । यद्यप्यन्यैरुक्तं ब्रह्मत्वमाधाने तदपि
यजुर्वेदविहिताधानब्रह्मत्वे गुणविधिमार्गं नेतरब्रह्मत्ववरत्तमविकल्पेन । अन्ये केचित्कर्म-
विशेषा इतरवेदविहितास्तत्र तत्र श्रूयमाणाः प्रतिनियता एव सन्तीति तदर्थमेवाऽऽका-
र्येण प्रयत्नो न कृतः । अग्निहोत्रं गुणविध्यर्थमन्यत्रापि श्रूयते तदेवैवैदगुणकं विशेष-
णेणऽर्घ्येदसूत्रेऽपि दर्शितं याजुषमेवैतदर्थं यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमिति नियमितं दर्विहोमाना-
मुपलक्षणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञायाग्निहोत्रं यजुर्वेदेनेत्ययस्वरूपस्याग्निहो-
त्रस्य प्रदर्शनं यज्ञशब्दस्योपलक्षणार्थत्वप्रदर्शनार्थम् । वेदैर्विहितं श्रौतं प्रकीर्णकश-
ब्दैर्विहितं लौकिकमिति मुख्यामुख्यवेदविभागस्तद्विहितकर्मविभागश्चार्थादुक्तः । न हि
यज्ञशब्देन श्रौतं स्मार्तं कर्म प्रतिज्ञाय तत्र वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमा-
साग्निहोत्राण्येव वेदैर्विधीयन्त इति वक्तुं शक्यम् ।

ननु ऋतुर्णामपि वेदानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेणैव प्रमाणत्वेनोपक्षिणत्वा-
त्कोऽशोऽवशिष्यते, यौ चामुख्यौ वेदौ प्रमाणं लौकिकेषु न हि तदव्यो वेदोऽस्ति,
योऽन्ययोरुमुख्ययोर्मूलं स्यादित्याशङ्क्य मुख्यवेदस्योपाधिना ज्योतिष्टोमादिष्वेव प्रामाण्यं
तदेकदेशेन प्रत्यक्षेण तदनुमितेन वा विधिवाक्येनाप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकत्वेन विधिस्योपा-
धिना सर्वकर्मसाधारण्येन प्रामाण्यमिति वक्तुं स त्रिविधैर्विधीयत इत्येतद्व्याचष्टे—

विधिलक्षणानि कर्माणि ।

विधिलक्षणमसाधारणं प्रमाणं येषां तानि यज्ञोपलक्षितानि कर्माणि तथा विधि-
शब्दो यद्यपि प्रवर्तनासामान्यवाची तथाऽपि वेदैर्विधीयत इत्युक्त्वा विधिलक्षणानीति
वदति । ततो ज्ञायते वेदैकदेश एव विधिरिति । स वैकदेशो यद्यपि विधितत्प्रत्यययो-
रवेदविवक्षया प्रत्ययमात्रमागच्छेत्तथाऽपि न तावता साध्यसाधनेतिकर्तव्यतारूपे
कर्माणि प्रामाण्यम् । यद्यपि प्रत्ययेऽन्वितानेकार्याभिप्रायकत्वेन संसृष्टभावनाबोधकत्व-
मस्ति तथाऽपि वैशेषिकपदैर्विना न पुरुषं प्रवर्तयितुमीष्टे । अतो वाक्यमेवात्र विधि-
प्रत्ययान्तपदयुक्तं गृह्यते ।

उक्तं च वार्तिकवाच्यैः—‘किमाद्यपेक्षितैः पूर्णसमर्थः प्रत्ययो विधौ ।

तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन्नोदनोच्यते’ इति,

‘नोदना ओषदेशश्च विधिष्वैकार्थवाचकाः’ इति,

‘भावनेव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता’ इति च ।

तस्मात्प्रवर्तकं वाक्यमेव विधिरित्युक्तम् । ततस्तु विदधातीति कर्तृन्युत्पत्त्या वाक्य-
स्यैव प्रवर्तनावधारणतया तथा प्रवर्तकत्वेन प्रमाणतोक्ताऽपौरुषेयत्वेन । अनेन च निर-
स्तमस्तपुरुषदोषाशङ्कस्यात एव स्वतो बोधकस्य प्रवर्तकतया यत इष्टसाधनताबोध-
कस्यापूर्वद्वारा स्वेष्टननक्तोक्ता । लक्षणशब्देन चासाधारणं प्रमाणमित्युक्तम् । तेन न
प्रत्यक्षादिप्रमाणप्राप्तात्वमित्युक्तम् । न हि कर्तव्यत्वेनोपादिष्टस्य साध्यैकस्वभावस्य
कर्मणो रूपं प्रमाणान्तरमर्थं भवेत् । उपपादितमेतत्सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणामित्या-
दिना तर्कपादे । अत एव यदृक्षते प्रत्यक्षादिना रूपं न तद्विधेयस्य धर्मस्यापि तु श्रेयः-
साधनत्वेन धर्मत्वमित्युक्तं भवति ।

उक्तं च- 'श्रेयःसाधनता हेतुर्वा नित्यं वेदात्प्रतीयते ।

तार्ह्ये तत्र धर्मत्वं तस्मात्तेन्द्रियगोचरः' इति ।

तथा 'द्रव्याक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते' इति ।

अत्र पालनस्यापि विधिलक्षणत्वं वक्तुं धर्मशब्दो न प्रयुक्तः । मीमांसका हि प्रवृ-
त्तिरक्षणस्येव धर्मत्वमाहुः । स्वमते तु पालनस्य च धर्मत्वमेव पालनप्रचुरेषु कर्मसु
सामयाचारिकान्धर्मान्वारूपास्याम इति प्रयोगदर्शनात् । तथाचापूर्वस्थापि धर्मत्वं
प्रसिद्धम् । तस्य विधिलक्षणत्वं ना मूदिति यश्चायदर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्त-
दर्थं कर्मग्रहणम् । एवं पालनस्यापि श्रेयःसाधनताऽस्त्येव विधिलेन । अनिष्टप्राग्भा-
वपरिपालकत्वं च निषिद्धक्रियाप्रतिबन्धादिति । तथा च विधिलक्षणान्येव कर्माणि न
प्रत्यक्षादिविषयाणि साध्यैकस्वभावतया श्रेयःसाधनत्वेन कर्मत्वापरपर्यायधर्मत्वात् ।
तथा चाऽऽयतौ श्रेयःसाधनता । कर्माण्येव विधिलक्षणानि न ब्रह्म सिद्धत्वेन प्राप्यतया
फलत्वात् । न च फलं विधेयं, तदुक्तम्—

'फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः' इति ।

विधेस्त्रिविधस्यापि कल्पितकल्पितसाधारण्येनैकाकारत्वेन तद्गोचरस्य कर्मणोऽपि
श्रेयःसाधनत्वेनैकरूप्येऽपि कर्माणीतिबहुवचनं श्रौतस्मार्तसामयाचारिकानामवान्तर-
भेदप्रदर्शनाय । तत्र श्रौते काण्डे 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' ।
इत्यादिषु कल्पितविधीनां श्रौतकाण्डे एवान्तर्भावः । तत्रानुमितेनैव श्रेयःसाधनता विधे-
येति नियमोऽध्ययनविधिर्नैव ज्ञापितः । एतादृशेषु स्थलेषु नित्यानुमितविधिस्वीकारेऽपि
न दोषः । अथवा शास्त्रान्तरीयाणामेव विधायकानामनुमानम् । आलम्ब्य निर्वपतीत्या-
दिषु प्रत्यक्षविधीनां शास्त्रान्तरीयाणां दुर्लभत्वादानुमितविधित्वमेव न वयं नित्यं मन्त्र-
ब्राह्मणात्मकं वेदमनुवीमहे । एवं च प्रकीर्णककाण्डद्वयेऽपि तत्तच्छब्दबलात्कल्पितस्य
विधेस्तत्रैवान्तर्भावो हेयः ।

वेदत्रयविभागार्थं मुख्यवेदत्वं व्याचष्टे—

मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ।

यद्यपीदमुक्त्वा पश्चाद्विधिलक्षणातीति वक्तव्यं सामान्यपरं तथाऽपि ब्राह्मणस्य विधि-
त्वेन वक्ष्यमाणत्वाद्विधिलक्षणातीत्येवाऽऽदावुक्तम् । मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेतीतरयोर्गर्ह्ये-
नेतरयोस्तु तत्त्वेन पठिते ते एवैको वेदो न तु यः कश्चन मन्त्रो यत्किंचिद्ब्राह्मणमेको
वेदो भवति । अत्रोद्देश्यगतं द्वित्वमविश्रितम् । नैद्यको मन्त्र एकं ब्राह्मणवाक्यमेको
वेदो ज्योतिषोमादीनां होत्राद्येकांशविधायकं भवति किं त्वनेकानि, प्रत्येकमेकैक-
स्मिन्द्वयोर्द्वयोरेवमने वेदोऽधीत इत्यप्रसिद्धे । नापि यत्र ब्राह्मणग्रन्थत्वेन प्रसिद्धिस्तद्वा-
ह्यं तदन्वयो विभागः संहिता मन्त्र इति द्विवचनोपपत्तिरिति वाच्यम् । कर्मविधानं
ब्राह्मणानीति संहितागतानामपि विधायकवाक्यानां ब्राह्मणत्वेन लक्षितत्वात् । संहिताव्य-
तिरिक्ते ब्राह्मणग्रन्थे मन्त्राणां ब्राह्मणव्यतिरिक्तत्वेन मन्त्रत्वस्येष्टत्वात् । तस्माज्जात्य-
भिप्रायेण द्विवचनम् । ब्राह्मणग्रन्थे वा प्रसिद्धिर्ब्राह्मणमिति [स] बहुतरब्राह्मणा-
भिप्रायेण ।

अत एवोक्तं 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते । यजुर्वेदः स विज्ञेयः, इति ।

संहितागतानामपि त्रिगुणपठितानां ब्राह्मणत्वप्रसिद्धेः । तस्मान्मन्त्रब्राह्मणसमुदाय-
कग्रन्थत्वेन पठितो वैदिकैः स एको वेद एकं पुरुषं प्रति । तथाऽन्ये प्रत्यपि सामा-
न्येन लक्षितः सर्वोऽपि वेदराशिर्वेदलक्षणशास्त्रासमुदाय एव । उपसंहितभेदात्प्रथम-
सूत्रे कारिकाभिः । ततोऽन्यस्य तस्य एव शास्त्राभ्य उद्धृतस्य ब्राह्मणस्य मन्त्रस्य वा
ज्योतिषोमादिषु होत्राद्यविधायकस्य होत्रादिभिरप्युपमानस्य न वेदत्वम् । यत्रा-
द्ययनं तत्रासंबद्धानामपि मुख्यवेदान्तर्गतिः । अन्यत्रामुख्यवेदान्तर्गतिः । अत एव
वक्ष्यति वैदिकानां शब्दानां स्मृतिग्रहणानि लौकिकानीति । पूर्वं वेदावयवत्वेन पठि-
तानां शब्दानामुद्धृतानां न वेदावयवत्वं किंतु वैदिकशब्दत्वमेव । तेषाममुख्यवेदत्वेन
लौकिककर्मणि विधायकत्वमिति स्मार्तकर्म वेदाविहितत्वेनाश्रितं लौकिकं बोध्यते ।
उक्तमेव स्मारितम् । यावतार्थोपरमत इति प्रत्येकं वाक्ये मन्त्रत्वमुक्तं तेषां जात्ये-
कवचनम् । ब्राह्मणत्वमपि वाक्य एव । अतोऽसौ विधायकत्वेन च वेद इति भावः । अत्र
मन्त्रब्राह्मणयोर्लक्षणे अनुक्तस्यैव तन्निरूपितवेदशब्दार्थं वदति तत्प्रसिद्धयैव वैदिकानां
लक्षणे ज्ञातव्ये प्रकारान्तरेण दुर्भिरुपवादिषु सूचितवान् । यान्यपि लक्षणानि वक्ष्यन्ते
तान्यव्यापकान्यतिव्यापकानीत्यभिप्रायः ।

एवं च प्रथमसूत्रद्वयेन त्रिविधकर्मसाधारण्येन प्रतिज्ञाविधायके दर्शिते । ततो
वैतानिकश्रौतकर्मविभागेन मुख्यवेदविहितत्वं दर्शितमर्थोक्तद्वितरत् । ततः सर्वकर्म-
प्रमाणमुदाहृतम् । इदानीं वेदैकदेशस्य लक्षणमाह—

कर्मविधानं ब्राह्मणानि ।

कर्म विधीयते येन तत्तथा, विधिर्वाक्यमित्यर्थः । विधिलक्षणानीत्यत्र कर्तृत्वं विवक्षितमकल्पितकल्पितप्रत्ययवद्वाक्यविवक्षयेह कल्पितस्य न ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिः । तस्मात्कल्पिताकल्पितसाधारण्येन विधिप्रत्ययद्वारा बद्धिधानं तद्ब्राह्मणं, तेन विधिप्रत्ययहीनस्यापि विधिकल्पकत्वेन विधायकत्वादस्ति ब्राह्मणत्वमिति भावः । तस्मात्कल्पिताकल्पितविधिप्रत्यया प्रवर्तकत्वमविशिष्टमेवेति दर्शयितुमेकपक्षनम् । ब्राह्मणानीति बहुवचनं विधिप्रत्ययवद्वाक्यानां कल्पितविधिप्रत्ययवाक्यानां तथाऽर्थवादकल्पितविधिप्रत्ययवत्तयाऽर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेवेति दर्शयितुं, बहुवचनं नामाप्रकारत्वस्यापत्तार्थः । शब्दनिष्ठे व्यापारे शब्दप्रतिपाद्ये शब्दभावनापरपर्याये ज्ञानरूपे वा विधित्वं नान्यत्र । तच्चापौरुषेये वेद एव मयति । अनधिगतार्थत्वेन च प्रामाण्यमपि पैङ्ग्योपनिषदि ब्राह्मणेनेब्राह्मणत्वप्रसिद्धेर्यद्ब्राह्मणं तत्कर्मविधानमिति तत्राव्याप्तेः । अथ सामान्यलक्षणं प्रमाणं ब्राह्मणं तद्वेद्या सिद्धार्थं कर्मविधानमिति । तथा श्रेयसाश्रयतरोपनिषन्मन्त्रे ब्राह्मणत्वं स्यात् । अतोऽन्ये मन्त्रा इत्यनेन मन्त्रत्वं न संगच्छते तस्य ब्राह्मणादन्यत्वाभावात् । तस्माच्च ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिस्तद्ब्राह्मणम् । तस्मात्तानर्थो ब्राह्मणशब्दः । तत्र कर्मकाण्डोपयुक्तस्पर्शं लक्षणम् । मन्त्रेष्वप्येवम् । तत्र कर्मकाण्डोपयोगिनि मन्त्रेऽतोऽन्ये मन्त्रा इति स्वरूपं, तेषां यज्ञकर्तार्यो मन्त्रा इति लक्षणम् । उपनिषत्सु मन्त्रत्वब्राह्मणत्वे तु प्रकारान्तरेण लक्ष्ये, तयोः सांकर्यमप्यङ्गीकार्यमिति । अथवा श्रोतव्यइत्यादिविधीनामेकवाक्यतां गतानि ब्राह्मणलक्षणलक्षितान्येवोपनिषद्वाक्यानि, अथ संस्कार्यं फलं च, संस्कार्यफलं हि विधाबुद्देश्यं त्र्यंशभावनाया विधेयत्वात् । न ब्राह्मणो विधेयत्वं, संस्कार्यफलांशे प्रत्ययस्याविधायकत्वात् ।

तदुक्तं-‘फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायकः’ इति ।

तथा संस्कार्यमप्युद्देश्यत्वेनानुपादेयत्वादविधेयम् ।

तथोक्तं-‘देशः कालो निमित्तं च फलं संस्कार्यमेव च ।

मीमांसाकुशलाः प्राहुरनुपादेयपञ्चकम्’ ॥ इति ।

ननु तर्हि कथंकारं वेदान्तानां विधित्वं निराकृतम् । विधेयज्ञानविवक्ष्यत्वाभावेनेति ज्ञेयः । नाङ्गीक्रियते च ज्ञाने विधिः । तथा वक्ष्यत्याचार्यः ‘आत्मलाभात्परं नास्ति’ इति । लब्धस्य ल्याभे ज्ञानेन प्रमाणजन्येनैवेति न विधिरिति तत्रैव स्फुटयिष्यते । तस्मात्फलत्वेनोपात्तस्य स्वरूपकथनपरा वेदान्ता अपि विध्यपेक्षितसंस्कार्यफलसमर्पकत्वाद्ब्राह्मणवाक्यमिति संक्षेपत्वे निरूपितं होयम् । अत्र वेदान्तजन्यं ज्ञानमेवाद्विश्यैवाभावनासंभावितभावनाविपरीतभावना निवर्तयति । श्रवणादीनि कर्माणि विधेयानि ।

१ छ. ‘य ब्राह्मणः’ । २ क ग. स्कार्यं क’ । ३ क. ग. य. छ. ‘कारणं वे’ । ४ क. ग. ‘अथैव भा’ । ५ छ. निवर्तयन्ति । छ. निवर्तयति ।

ननु श्रवणादिविधिशेषत्वे कथं वेदान्तानां सिद्धार्यत्वमिति चेत् । उच्यते—न ययं विधिशेषत्वेनैकवाक्यत्वं ब्रूमः किं तु विधयेष्वपि शेषित्वेन । तथा च शेषिणः फलस्य ब्रह्मणो बोधकं महावाक्यं सिद्धार्यपरमेव । ननु तर्हि स्वर्गादिफलसमर्पकमप्यवान्तर-
वाक्यं सिद्धार्यमेव भवेत् । यवतु का हानिः । नन्वेवं सत्यसाधारण्येन व्यपदेशः कथ-
मिति चेत् । उच्यते—यत्र सिद्धार्यप्रतिपादकवाक्यजनिता प्रमा न कर्माङ्गं तत्र
तज्ज्ञानमेव सुखसाक्षात्काररूपत्वेन पुरुषार्थस्तद्वाक्यं सिद्धार्यं कर्माङ्गज्ञानजनकत्वात् ।
सिद्धमर्थमेव प्रतिपादयदेव परमपुरुषार्थं पर्यवस्यतीति प्रधानभूतं सुतरां सिद्धार्यम् ।
श्रवणादिविधायकं तु स्वोद्देश्यप्रतिपादकेनैकवाक्यतां गतं, तस्य च कर्मविधानं ब्राह्म-
णमिति लक्षणलक्षितत्वेऽपि न दोषः । तेषु कुप्रचिन्मन्त्रप्रतिस्झावपि तदितरमन्त्राणां
मन्त्रत्वं सिद्धं, तस्यापि मन्त्रत्वं प्रकारान्तरेणोपपादनीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति वाक्ये यद्यप्युद्देश्यस्वर्गपदार्थप्राधान्ये सिद्धा-
र्यता तथाऽपि सिद्धार्यप्रतिपादनमात्रेणापुरुषार्थपरत्वाज्जायमानमपि ज्ञानं कर्मानुष्ठानस्यो-
त्तरमाविनोऽङ्गमेवातोऽनुष्ठेयज्ञानजननमाधान्याज तत्सिद्धार्यम् । अत एवार्थवादेषु
सिद्धार्यत्वमाशङ्क्य पुरुषार्थपर्यवसानेनाप्रामाण्यं स्यादिति पुरुषार्थपर्यवसायिविधि-
वाक्यैकवाक्यतया प्रामाण्यमाह—

तच्छेषोऽर्थवादः ।

तस्य विधायकस्य शेषो विधिनैकवाक्यत्वं गच्छेत्तद्वारा विधिविषयभादनाप्रवर्तकभा-
क्षणवाक्यशेष इति भावः । तदुक्तं—विधिना वैकवाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः ।
विधीनां विधेयभावनायां यत्राऽध्ययनविधिविधायकवाक्यानि पुरुषं प्रवर्तयेयुरिति
प्रेरयेत्तदा विधायकवाक्यगतशब्दभावनापेक्षितविधेयार्थभावनागतप्राशस्त्यलक्षणकरणे—
तिकर्तव्यतासमर्पकत्वेन विधायकवाक्यैरर्थवादो एकवाक्यत्वं गच्छन्तीत्यर्थः । अर्थवाद
इत्येकवचनमेकाकारतयैकवाक्यत्वं सर्वेषामप्यर्थवादानामस्तीति ज्ञापनार्थम् । द्वारं तु
तेषां शब्दादेवावगम्यते । ये तु न स्वार्थविवक्षयाऽर्थं वदन्ति किंतु परप्रशंसार्थं तेऽर्थ-
वादो इति प्रसिद्धम् ।

ननु विधेयस्तुतिद्वारेण प्रशंसार्थानां भवत्वेकवाक्यता येऽन्यनिन्दां कुर्वन्ति ते कथमेकवा-
क्यतां विधिना गच्छन्ति ‘ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रतिमुच्यते’ इत्येवमादयः । न च
तेषां निषेधेन सहैकवाक्यतेति वाच्यम् । ‘कर्मविधानं ब्राह्मणानि’ इति निषेधस्य पृथग-
स्वीकारात् । अत एवाऽऽचार्यः सर्वत्र कर्मशब्दं प्रयुक्ते । निषेधेष्वपि निवृत्तिभावना-
पर्यायस्य कर्मण एव विषयत्वेनाभिप्रेतत्वात् । अन्यथा विधिलक्षणो धर्मोऽर्थात्प्रतिषे-
धलक्षणो ह्यवर्णः स्यात् । तथा च धर्माध्वर्ययोः प्रमाणं ब्राह्मणमिति सूत्रयेत् । न च

तथा । तस्मात्सर्वत्र भावनाया एव विधायकमेव ब्राह्मणं न च ते नापेक्ष्यते । किं न नहि सर्वत्र निन्दार्थवादाविषयेष्वनिष्टत्वावेदकः प्रतिषेधोऽस्ति । न च निन्दया कल्प्यः । विहितेषु निषेधस्यानिष्टसाधनतावेदकस्यासंभवात् । नहि 'यदुदिते सूर्ये प्रातर्गृह्णात् । यथाऽतिथये प्रभुताय शून्यायाऽऽवसथायाऽऽहार्यं हरन्ति । तादृगेव तत्' इत्यादीनां निन्दार्थवादानां कल्पिता अनिष्टसाधनत्वावेदकाः प्रतिषेधाः सन्ति, विहितेषु विद्यमाना वा कथमनिष्टसाधनतायावेदयन्ति, येन निन्दार्थवादानामेकवाक्यता स्यात् ।

तदुक्तं भट्टाचार्यैः—'यद्यपि स्याद्विधिसृष्टे निषेधो नैव तादृशः ।

विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशग्रहणादिवत्' ॥ इति ।

तादृशाज्ञैवानर्थत्वं विज्ञायत इत्यन्वयः । तस्मान्निन्दार्थवादा नान्तर्भवन्ति विष्येक-
वाक्यत्वाभावावेत्याशङ्क्याऽऽह—

निन्दा मन्त्रसा ।

या निन्दा निन्दकं वाक्यं सा प्रशंसैव प्राशस्त्यसमर्पणपरैव । विधिषु प्रतिषेधेषु वा यत्किञ्चिन्निन्दया प्रवर्तते वाक्यं तत्सर्वं विषेये धर्मे प्रवृत्ते निवृत्ते वा प्राशस्त्यपरमेव । तथोक्तं शबरस्वामिभिः 'नहि निन्दा निन्द्यान्निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तर्हि विषेयं स्तोतुम्' इति । तस्मात् 'न पृथिव्यां नान्तरिक्षे' इत्यार्थवादानां सिद्धं 'हिरण्यं निधाय चेतव्यः' इत्यादिब्राह्मणैकवाक्यत्वम् ।

इदानीं केषांचिद्वाक्यानामर्थवादत्वेन व्यवहृतानां स्वार्थैकनिष्ठतया विषेयकर्तृविशेष-
समर्पकत्वेन व्यापकं तच्छेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

परकृतिः पुराकल्पश्च ।

प्रशंसैत्यनुवर्तते । परकृतिपुराकल्पो प्रशंसैव न विधायकौ कर्तृविशेषस्य । तद्यथा 'अभिरददादौर्वाय' 'जमदग्निः पुष्टिकामः' एवमादयः । एकेन परेणान्येन तद्गोत्रोद्भवेन कर्त्ता कृतं कर्म परकृतिस्तत्प्रतिपादकानां विशिष्टानां वाक्यानां परकृतीनां, तथा 'अङ्कि-
रसो वै सत्रमासत' इतिप्रभृतीनामनेककर्तृकाणां पुराकल्पानां न तत्तद्गोत्रजकर्तृत्ववि-
धायकत्वं किं तु एतौ प्रशंसैव प्रशंसापरावेव । अत्र केचित्सकर्तृकमात्रं परकृतिम्
'आपो वा इदमग्रे सखिलमासीत्' इति, पुराकल्पं च कथनमात्रमाहुः । तत्र ये पुराकल्पा
एव सन्ति न तत्र विधिः श्रूयते । तेषु ब्राह्मणैकवाक्यत्वं न संभवतीत्याशङ्क्य पुरा-
कल्पोऽपि प्रशंसा । तस्मात्तदकवाक्यत्वाय विधिः कल्पनीयस्तेनैकवाक्यतेति परि-
हारः । अकारेण 'त्वष्टा हतपुत्रो यन्दिम्' इत्यादीनां यदग्नीषोमीयादिविधिकल्पकत्वं
तच्छेषत्वं प्रदर्शयति । अस्मिन्पक्षे परकृतेः प्रकारान्तरत्वेन पृथग्रहणं युक्तम् ।
पुराकल्पग्रहणमप्रयोजकं विधिकल्पकानां नानारूपाणामर्थवादानां चैतेनैव प्रकारेण
ग्रहणं स्यादिति । तथाऽपि नानानामभिर्व्यवहियमाणानां पृथक्त्वाशङ्कप्रतिवृत्त्यर्थ-
त्वेन सप्रयोजनतेति व्याख्येयम् । केचित्तच्छेपोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः

पुराकरूपेणैव सूत्रं व्याचक्षते । शेषस्य विभागोऽर्थवादादिः । तत्त्वर्थवादादीनां परस्परान्यावृत्तत्वेन विभागः कथं स्यात्किन्नाप्रशंसते अर्थवादविशेषो भवेयात्तां यथाकथं-
चित्तथाऽपि परकृतिपुराकरूपो न निन्दाप्रशंसयोर्माप्सौ तौ विशेषाविति तद्व्याख्याने
पदार्थमात्रमात्रे न सप्रयोजनत्वमिति ।

ऋषभोक्तं मन्त्राणां प्रामाण्यं वक्तुं स्वरूपमाह—

अतोऽन्ये मन्त्राः ।

विधायकाद्वाङ्मनास्तार्थवादादन्ये वेदावयवाश्च मन्त्राः सन्तस्तच्छेष इति पूर्वतनम-
नुवर्तनीयं प्रामाण्याय । प्रमाणस्य शेषः प्रमाणमेव । ‘ वसन्ताय कपिञ्जलानाकथे ’
इत्यस्य मन्त्रवदशायां आङ्गणान्परस्वेऽपि विधिवदशायां विधायकत्वेऽपि न दोषः ।
सौमांसकैः शक्तिद्वयाङ्गीकरात् । ते च वैतानिकावैतानिकसाधारण्येनैव लक्षिता
विधिना एव । ‘ मन्त्रं मे गोपाय ’ ‘ मृचो यजुर्वि सामानि ’ इति श्रुतेः । निगदस्या-
न्तर्भावोऽप्युक्त एव वैमिनिना । एवं च मन्त्राणामपि विधिशेषत्वाद्देवैर्विधीयत इत्युक्तं
तत्समर्थितमेव । तत्र कथं विधिशेषत्वमिति द्वाराकाङ्क्षायां यज्ञकर्मायां इत्यनेन
द्वारं वक्ष्यते ।

मन्त्रवरप्रयोगकाले प्रयुज्यमानत्वेन मन्त्रस्वाशङ्क्यामाह—

लौकिकाः प्रयुज्यमाना अमन्त्राः ।

स्थाध्यायाध्ययनविधिना नाध्याफिताः ।

यथा पुत्रस्य नामधेयं दुन्दुभिशाब्दश्च ।

नामैव नामधेयं, दुन्दुभिशाब्दो दृष्टान्तः । चकार इवार्थे । दुन्दुभिशाब्देन सोत्रमु-
पाकरोतीति । यथाऽव्यक्तशब्दस्य कर्माङ्गत्वेन निहितस्यापि न मन्त्रत्वमेवमर्थवतोऽपि
पूर्वोक्ताद्देतोर्न मन्त्रत्वमित्यर्थः ।

वेदैकदेशस्य आङ्गणस्य कर्मणि प्रामाण्यमभिधाय वेदैकदेशस्य मन्त्रभागस्य प्रामाण्यं
वक्तुं मन्त्राणां आङ्गणविहितव्यंशमावमाङ्गत्वं व्याचष्टे—

यज्ञकर्मायां मन्त्राः ।

यज्ञशब्देनोपलक्षितानि विधेयानि कर्माणि, तान्येव लक्षितानि विधिलक्षणानि
कर्माणीत्यनेन, तथा च पौनरुक्त्यम् । तस्मादेवं व्याख्येयं यज्ञशब्देन सर्वाणि विधेयानि
कर्माणि गृह्यन्ते । तेषां कर्म क्रियोत्पत्तिरिति यावत् । तत्कर्मायां येषां ते तथा ।
विधिना प्रमितमात्रं न हि श्रेयःसाधनं ब्रह्मवत्, किंत्वनुष्ठितं च । अतो यज्ञानुष्ठानं
प्रयोजनमेषाम् । ननु वेदैर्विधीयत इत्यनेन विधिमन्त्रात्मकवेदस्य प्रामाण्यमुक्तम्,
अतोऽनुष्ठानं प्रतिपाद्यं येषां ते तथा, अर्थप्रतिपादनेन प्रामाण्यं सिद्धयतीति चेत्,
न । विधिभिरवानुष्ठानमपि बोधितं कर्मणि कर्तव्यत्वावेदनेन प्रमाणत्वात् । तस्मा-

द्विहितैः कर्मभिरुत्पत्तिरेवापेक्षिता । सा यच्चैर्जन्यत्वेन प्रयोजनमित्येव युक्तम् । मन्त्राणां
विहितानुवादिनामेवोत्पादकरत्वात् । यज्ञस्योत्पादकत्वेन संनिपत्योपकारकत्वेनाहुतोक्ता
भवति । तथोच्चारणमात्रेण नाहुता । दृष्टार्थाध्ययनविधिनान्मन्त्राणामर्थावनोद्यपर्य-
वसायिताऽप्यगता । मन्त्रा हि दृष्टार्थाध्ययनविध्यध्यापिताः किमस्माभिः पुरुषसमीहितं
दृष्टं जन्यमित्याकाङ्क्षमाणा अध्ययनविधिना यच्छक्यते दृष्टं येन जनयितुं तेन तज्जन्य-
मिति धानुशाता मन्त्राः स्वार्थप्रकाशनमात्रमेवास्माकं जन्यत्वेन वाक्यं तज्जन्यम-
स्माभिः । तच्च कथं दृष्टद्वारा पुरुषसमीहितसाधनं स्यादित्याकाङ्क्षमाणास्तिष्ठन्ति ।
तत्र अपस्तोत्रशस्त्रकर्माणि वाच्य प्रतिपादनरूपाणि विहितानि । तत्र ये समर्था अपस्तोत्रश-
स्त्रमन्त्रास्तदुत्पादनमात्रेणाहुतत्वं गताः सप्रयोजनाः सन्तो निराकाङ्क्षा जायन्ते । अन्ये
मन्त्रास्तु स्वार्थावनोद्यकत्वमात्रेण निराकाङ्क्षाः । स्वार्थावनोद्यनस्य विधिना समीहित-
साधनत्वेनाविधानात् । एवं च कथमङ्गिनामुपकारो दृष्टोऽस्माभिः कर्तव्य इति साकाङ्क्षा-
स्तिष्ठन्ति । तत्राङ्गिनः स्वोत्पत्तये स्मृतिमपेक्षन्ते । न ह्यननुसंहिताः पुरुषेणानुष्ठानं वाक्य-
न्ते । तदनुसंधानं यद्यपि विधिवाक्यैर्मवेत्तयाऽपि तेषां कर्तव्यताप्रमाणेनेनोपक्षीणत्वा-
न्मन्त्राणामानर्थक्योदृष्टार्थत्वापत्तेः मन्त्रेभ्यः स्वाङ्गत्वेन विहितेभ्य एव स्वस्मृतिं
लब्ध्वा निराकाङ्क्षा भवन्ति । मन्त्रा अपि स्मृतिद्वाराऽहुता गता निराकाङ्क्षा जायन्ते ।
येषां त्वङ्गत्वावेदको विधिर्नास्ति तेऽपि लिङ्गेन विधिं कल्पयित्वा स्वार्थानुष्ठानाहुता
प्रतिपद्यन्ते विधिविनिपुक्तमन्त्राभ्येनैकरूप्याय । तत एवाध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वेनैक-
रूप्यं स्यात् । कचिद्वृष्टार्थता लौकिकेषु मन्त्रेषु चादृष्टार्थतेति वैषम्यं स्यात् । ननु
अपतेरुच्चारणमात्रं वाक्यं, न तस्य स्वार्थप्रकाशकत्वेन तत्प्रत्यङ्गत्वं स्वार्थप्रकाशन-
स्याविधानात् । तदर्थं स्मृतेरपि कर्माहुताया अनपेक्षणाच्चेति चेत् । उच्यते—अध्ययन-
विधिरदृष्टार्थतालाभाय अपतोत्यस्यैव विधेरर्थप्रकाशनमर्थाद्विधेयं यथा मन्त्रेणैवं कार्यमि-
त्यत्र मन्त्रोच्चारणमर्थाद्विधीयते । अपतेश्चार्थानुसंधानेनोच्चारणमप्यविधेयं मन्त्रोच्चारण-
रक्षणजपेनादृष्टं भावयेन्मन्त्रार्थप्रकाशनद्वारेति विधौ पर्यवसन्नेऽर्थप्रकाशनभावनाऽपि
विधेयेति दृष्टद्वारेणैव यज्ञकर्मार्थता नोच्चारणमात्रेणानुवोत्पादकता किंतु स्वार्थप्रकाशन-
द्वारा तेषां दृष्टार्थप्रकाशनमात्रद्वारोच्चारणात्सर्वसाधारणदृष्टं कल्प्यत इत्यदृष्टार्थ-
त्वमिलापो गौणो न तु दुन्दुभ्यादिशब्दस्य स्तोत्रोपकरणत्वबन्धुरः । एवं स्तोत्र-
शस्त्रमन्त्राणामपि स्तौतिशंसतिभ्यां देवतागुणकीर्तनवाचिभ्यां विहितस्तोत्रशस्त्ररूपक-
र्मणोः संकीर्तनरूपयोर्जनकत्वादस्ति द्वेषामपि यज्ञकर्मार्थत्वम् । एवं प्रत्यगाशीर्मन्त्रकृतो-
पस्थानाभिमन्त्रणानुमन्त्रणाभिमर्शनमन्त्राणामपि ज्ञेयमिदं स्पष्टयिष्यते यानमाने अपतु-

ह्यता च । अपत्यगाशीर्मन्त्रकृतोपस्थानादिमन्त्राणां तु यत्र प्रतिपादनमात्रं प्रधानं
कर्मजन्यं तत्रापि अपत्यह्यता यत्र स्वप्रतिपाद्यं प्रविगुणकर्म तत्रोपस्थानादिनाऽर्थप्रकाश-
नरूपेणार्थं संस्क्रुयिदिति दाप्यार्थं संस्कार्यं स्वदृष्टः संस्कारो मन्त्रेणार्थप्रतिपादनेन
जायते । याज्यादिमन्त्रैर्दृष्टकारेण स्वाहाकारेण ॥ देवताद्रव्ययोः स्मृतिर्दृष्टमेव प्रयो-
जनम् । द्रव्यदेवतादियज्ञार्थानां सिद्धानामपि भेदःसाधनतया धर्मत्वेन साध्यत्वादस्ति
तेषामपि यज्ञकर्मत्वमिति सर्वे मन्त्रा यज्ञाङ्गं यज्ञकर्मायां इति सिद्धम् । न त्यङ्गरूपं
प्रामाण्यद्वारेति किमुक्तम् । न हि स्त्रीहीणामङ्गत्वेऽपि प्रामाण्यमस्ति । सत्यम् । न हि
मन्त्राणां शब्दविधया प्रामाण्यं, तथाऽपि नियमविधिरयं मन्त्रा एव यज्ञकर्मायां इति ।
अत एव बौधायनाचार्यः—‘मन्त्रैरेव स्मृतमनुष्ठितं भेदःसाधनम्’ इति । येषां च
मन्त्रा न सन्त्येव तेषां स्मृतिस्तु विधायकेभ्य एव । न हि वैदिककर्म प्रकारान्तरेणा-
नुसंधातुं शक्यम् । ततो गत्यन्तरायवाविधायकेभ्येव स्मारकत्वं कल्पनीयम् । यथा
‘वसन्ताय कपिल्लानाळयते’ इत्यादिमन्त्रेष्वगत्या विधायकताऽपि कल्प्यते मीमांस-
कैरेव विधायकेषु मन्त्रशक्तिः कल्पिता । न च तेऽपि मन्त्रा इति वाच्यम् । तूष्णीं
चतुर्थमित्यादौ मन्त्रवर्जितकर्मविधानान्वायते विधिस्मारितेषु न मन्त्रस्मारितत्वमस्तीति ।
अन्यथा किमपि तूष्णीकं कर्म न स्यात् । एवं पाठनलक्षणकर्मसु विधिरेव स्मारकः ।
स्मार्तेष्वपि तूष्णीकेषु तथैव ।

अत्र संग्रहश्लोकाः—

कर्मप्रयत्नो धात्वर्थैरनुरक्तो विधीयते ।

धातुप्रकृतिकैर्वाच्या भैत्यवैस्तु विधायकैः ॥ १ ॥

तदङ्गं देवता द्रव्यं यज्ञाविष्टं च कर्म यत् ।

सैव श्रवणा भावलोत्सा क्रिया सेवोच्यते मुधैः ॥ २ ॥

प्रयत्नस्याभिधा नास्ति स्वरूपेणैव कुत्रचित् ।

अनुरक्तधात्वर्थभेदाद्भेदोऽवगम्यते ॥ ३ ॥

धात्वर्थैक्येऽपि भेदोऽस्ति द्रव्यासाद्यैस्तु पञ्चभिः ।

तत्कर्म द्विविधं प्रोक्तमर्थज्ञानमथेतरत् ॥ ४ ॥

अर्थज्ञानं द्विवेकं तु गुणो यो देवतार्थयोः ।

संस्कारकं तु तन्मन्त्राः संस्कारार्था इतीरिताः ॥ ५ ॥

दृष्टसंस्कारका याज्यानुवाक्या अथ हौत्रके ।

उच्यमाना भद्रदृष्ट्य संस्कारस्याङ्गतां गताः ॥ ६ ॥

अर्थज्ञानं द्वितीयं न जन्यते येन संस्कृतिः ।

प्रधानभूतं तत्तस्य मन्त्राश्चापूर्वसाधनम् ॥ ७ ॥

जपः स्तोत्रं तथा शस्त्रमपूर्वार्थं प्रवक्षते ।
 तद्द्वारेव च तन्मन्त्रा दृष्टार्था अप्यपूर्वगाः ॥ ८ ॥
 प्रधानगुणवृत्तस्य ज्ञानरूपस्य कर्मणः ।
 उत्पादकास्तु ये मन्त्रा अकर्मकरणाः स्मृताः ॥ ९ ॥
 ज्ञानं सर्वं हि मन्त्राणां व्यापारोऽर्थात्प्रजायते ।
 विहितज्ञानजनका व्यापारान्तरवर्जिताः ॥ १० ॥
 व्यापारवैद्धिं करणमकर्मकरणास्ततः ।
 अर्थज्ञानात्पृथग्यस्तु कर्म नानाविधं द्विधा ॥ ११ ॥
 गुणप्रधानभेदेन पूर्ववत्तस्य लक्षणम् ।
 तन्मन्त्राः कर्मकरणा ज्ञानव्यापारवत्तया ॥ १२ ॥
 एवं सूत्रकृता संज्ञाः दृष्टाः स्वव्यवहारगाः ।
 एतामिद्व्यवहर्तव्यं कर्मतन्मन्त्रयोरपि ॥ १३ ॥

ननु वेदैर्विधीयन्ते मन्त्रास्त्राणात्मकैरिति मन्त्राणां विधायकैकवाक्यत्वेन प्रामाण्य-
 मुपसिद्धं तत्समर्थनीयम् । अत एवाऽऽवस्तन्त्राचार्यः—‘मन्त्रास्त्राक्षणे यज्ञस्य प्रमाणे’
 इति । न चाङ्गत्वे दृष्टद्वारा सिद्धेऽपि ग्रीहीणांमिव प्रामाण्यं सिध्यति ।

उक्तं च—‘प्रयोगवचनो मन्त्रैः सह प्रामाण्यमृच्छति’ इति ।

प्रयोगवचनः प्रयोगविधिरन्त्रैः सह प्रामाण्यं लभत इत्यर्थः । एवं चाङ्गत्वे सिद्धे
 प्रामाण्ये किमायातमिति चेदुच्यते—

दृष्टद्वारा स्थितेऽङ्गत्वे मन्त्राणां वाक्यमावतनः ।
 स्मृत्युत्पादेन वाक्यार्थो यन्त्रैर्नैव प्रामाण्यते ॥
 तथाऽपि विहिता मन्त्राः स्मृत्यैवाङ्गत्वमागताः ।
 नतुच्चारणमात्रेणेत्येवमर्थनियामकाः ॥
 पदार्थविधया तस्मात्प्रामाण्यमपि लेभिरे ।
 अङ्गत्वं विधिना ह्येषा प्रयोगविधिरूपिणी ॥
 विहितानां पदार्थत्वात्स्वसामर्थ्याभियन्तृता ।
 तथा च नियमज्ञानमन्यतो लभ्यमाप्यते ॥

मन्त्रा हि वाक्यरूपा अपि विहितार्थानुसंधानजननसमर्था न स्वार्थे शब्दविषया
 प्रमाणम् । तथाऽपि स्तुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यादौ विहिता अवि-
 शेषेणापि नियमप्रमाणमुत्पादयन्त एव स्तुवेणैव द्रवद्रव्यं हस्तेन कठिनं पुरोडाशादि
 स्वधितिना च मांसपक्वदेयमिति स्वसामर्थ्येनैव स्तुवादयोऽपि प्रयोगविधेः सहकारिणोऽ-

रूपरूपेणावाक्यरूपा अपि प्रमाणमित्युच्यन्ते । एवं विनियोगविहितपदार्थतयाऽर्थ-
सामर्थ्येन स्मृतिजनकत्वेनैवाङ्गं तोषारणमात्रेणेति नियमप्रामाण्यमुदाहयन्तो हि प्रयोग-
विधिविहितपदार्थविधयेव प्रयोगविधिसहकारिणो भवन्त्येव प्रमाणम् । ननु पदार्था-
ऽपि प्रमाणं भवन्तु कुत्र प्रमाणेऽन्तर्भवित्युच्यन्तीति चेत् । वाक्य एवेति श्रुतम् । उक्तं
‘चाभियुक्तेः—नन्वङ्गत्वेऽपि प्रयोजनमात्रं लभ्यते न प्रामाण्यम् । नैव दोषः । पदा-
र्थानां वाक्यार्थे प्रामाण्याभ्युपगमश्चाभियुक्त्वा वार्तिकाचार्यवचनेनापि हृदी कुर्वन्ति
‘पार्थसारथिभिर्वाः । उक्तं हि ‘पदार्थास्तन्मतिर्वा स्यात्’ इति । एवं वार्तिकसंमति-
मुक्तवोपसंहरन्ति । तेन मन्त्रा विशिष्टमर्थं बोधयन्तः प्रधानवाक्यार्थे प्रमाणम् । तेन
मन्त्राणामपि प्रयोजनस्याप्रामाण्यमस्तीत्येतावरिसिद्धमिति । वार्तिके तु पदसमुदायस्य
स्वार्थे प्रामाण्यमुक्तम्—

‘पदार्थास्तन्मतिर्वा स्याद्वाक्यार्थान्वयमोऽपि वा’ इत्युक्तम् ।

वाक्यं पदार्थार्थं वा विशिष्टसंसर्गं बोधयन्तः प्रमाणम् । तन्मतिः पदार्थज्ञानं वा
वाक्यार्थज्ञानं जनयन्तीति प्रामाण्यम् । वाक्यार्थज्ञानं वा प्रवर्तकचाजिवर्तकत्वाद्वा
प्रमाणमिति वार्तिकार्थः । शब्दमूर्च्छं द्वेषां प्रामाण्यमिति शब्द एवान्तर्भाव इति भावः ।

मन्त्राः कर्मकां सन्तोऽपूर्वार्थसंसर्गनियामकतया प्रमाणमित्युक्तम् । तत्र ये
विहितं कर्म स्वस्थानस्थिता न जनयन्ति विधेरभावात्, नपि छिन्नेन विहितं प्राप्नुवन्ति
तेषामङ्गत्वाभावेऽप्रामाण्यं च स्पष्टित्यत आह—

रूपविमतिषेधाद्यौक्तिकेषु ।

रूपं यत्र पठितास्तदङ्गत्वं तद्द्वारा च प्रामाण्यं मन्त्राणां रूपं, तस्य रूपस्य
विशेषो हानिर्निष्प्रयोजनत्वाद्प्रमाणत्वाच्च वेदान्तर्गतितरेवेदत्वापत्तिरिति यावत् ।
तस्मान्मुख्यवेदाजिर्गता अगत्या यौक्तिकेषु स्मार्तकर्मविशेषेषु कर्मार्था इत्युक्तव्य पद-
मनुवर्तनीयम् । तन्नामुख्यवेदान्तर्गत्वात् सप्रयोजनतां प्रामाण्यं च लभन्ते विहितकर्मार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

उदाहरति—

* यथा गृह्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तमिमां खनाभ्योविधीं वह

वर्षां जातवेदः पितृभ्य इति ।

अथ मन्त्राः प्रतीकेन गृहीताः । एतेषु प्रथमतृतीयवेदेषु हस्तग्रहणे स्ववैतानिके
सामर्थ्यात्तद्विवाहे प्रथमस्य गोवपाहोमे चाष्टकासु तृतीयस्य विनियोगः स्वेनैव करि-

* केवलसूत्रपुरतकेषु यथेतिपदं विद्यते ।

पयते । मध्यमस्य एवापस्तम्बेन ' इमां स्वान्मयोषधिं वीरुषं बलवत्तमाम् । येया सपत्नी
बाधते अया संविन्दते पतिम् ' । इति पत्न्योर्मध्ये पत्युरेकस्यामनुरागेऽन्यतर-
स्यामसति पौठारुषवीरुषं हस्ते नद्ध्वाऽनुरागो भवतीति तस्याः पूर्वेषुः खनने मन्त्रो
विनियुक्तः ।

ननु स्वस्थान एव किमपि विहितं कर्म लक्षयन्तु लक्षणा सर्वत्र सुष्ठुमेति पविष्य-
त्यङ्गत्वम् । सन्ति च तूष्णीकानि कानिचित्कर्माणि सापेक्षाणि । न वाऽभिधासंभवे
लौकिककर्मसु सति लक्षणा न युक्ता । लक्षणयाऽपि स्वस्थाने निवेशो दृश्यते ।
यथा गार्हपत्यमुपतिष्ठन्त इत्युपक्रम्यैकयोपतिष्ठन्त इति निवेशनः संगमनो यमुनामिति
मन्त्रमिन्द्रप्रकाशकं गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते । न चार्यं प्रत्यगाशीर्मन्त्रो येन गार्ह-
पत्यात्प्रत्यगाशिषमेशार्थयत इति स्यात् । किं त्विन्द्रप्रकाशक एव । गार्हपत्यस्या-
संस्कार्यत्वेऽपि गार्हपत्योपस्थानेन गार्हपत्यप्रकाशनरूपेणापूर्वं भाष्येदित्यर्थविगमे
सति गार्हपत्यप्रकाशनं योमेन लक्षणया च कियत एवं किमपि तूष्णीकं कर्म कथाऽपि
पूरया प्रकाशयन्तु नोत्कर्षो युक्त इत्यत आह—

यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्तो यथारूपमितरे ।

ब्राह्मणमुपदेशलक्षणविनियोजकधृतिसहितो मन्त्रविनियोजकविधिः । तयोषां मन्त्रा-
णामस्ति ते ब्राह्मणवन्तः । तेऽभिधामलममाना यथोपदिष्टाः धृत्या यद्धर्तृत्वेनोपदिष्टास्त-
मर्थमनुष्ठुष्यैव कथाऽपि वृत्त्या यज्ञकर्माधीः । न हि गौणी वृत्तिरभिधया समानवत्ता
यत एव गौणी । तस्माद्यथाभिधा प्रमाणान्तरेण बाधिता तत्र दृष्टार्थत्वलाभाय गौण्या-
श्रीयते नाम्यथा । उक्तं च पार्थसारथिमिश्रेः—

‘ गौणे सद्यपि सामर्थ्यं न प्रमाणान्तराद्विना ।

आविर्भवति मुख्ये तु शब्दादेवाऽऽविरस्ति तत् ॥

तादर्थ्यं च स्वतो मुख्ये गौणेऽर्थपरता पुनः ।

प्रमाणान्तरविज्ञेया तदभावाच्च सिध्यति ’ ॥ इति ।

अथासति बाधे तु मुख्ययैव कर्माधी इत्याह—यथारूपमितरे । इतरे विधि-
नाऽबाधिताभिधानशक्तयः । ते यथाभिधाशक्ति यज्ञकर्माधी नतु गौण्या योमेन
वा सर्वयज्ञकर्माधीः । अभिधया न समानं द्वापारान्तरमस्तीति न सर्वकर्माधी
इत्यर्थः । कुतः सर्वकर्माधीत्वेन प्राप्तिरिति चेत् । उच्यते—यज्ञकर्माधी मन्त्रा
इत्युक्तं, तत्र च वाक्यप्रकरणस्थानैः साङ्गकर्माधीताऽवगम्यते । तत्र रूपमभिधारुषं

नियामकं न भवेत् । तदा कयाऽपि वृत्त्या वाक्याद्यवगतसर्वकर्मार्षताऽपि स्यात् । तस्माद्वाक्यादिभिर्विदर्थत्वमवगम्यते तन्मध्ये प्रधानमङ्गं वाऽभिधयेव प्रतिपादयन्तीति वाक्यादिप्रमाणानां दुर्बलानां संकोचो भवतीति सप्रयोजनं सूत्रम् । तथा चेत्तरे नाधके-
तरप्रमाणविनियुक्ता इति पर्यवसानम् ।

ननु यत्र वाक्यादिप्रमाणं सामान्येन विधायकं नास्ति तेषां लिङ्गेनापि नानाकर्मा-
र्थता स्यात्तत्राऽऽह—

शेषस्य विनिधानम् ।

द्येवोल्लिङ्गव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरेण न कर्मविशेषार्पत्वेन नियमिताः । लिङ्गं च तदाऽनेककर्मनुष्ठानगामि कर्मणि मन्त्रान्त एव रुद्धानि । तत्र न समुच्चयः प्रमाणा-
न्तरसहकृतलिङ्गविनियुक्तैः केवललिङ्गविनियुक्तानां समानवत्त्वाभावात् । अत एव न विकल्पोऽपि । तेषां कर्मविशेषे मन्त्रसाक्षात्से विशेषेण निधानं विनियोगः ।
उच्यते इति शेषः । योग्यताप्रदर्शनार्थं प्रतिज्ञामात्रसिद्धम् ।

ऋक्सामानां शेषाणां समवेतार्थप्रकाशकत्वाभावाद्धिङ्गेन विनियोगाभावमाश-
ङ्क्याऽऽह—

पारिप्लवार्था दाशतस्यः ।

दश मण्डलानि यस्य ऋग्वेदसंहितायाः सा दशतयी तत्रत्या ऋषो दाशतस्यः ।
तभिर्देवतागुणशंसनरूपे पारिप्लवे शब्दे संसितव्ये तत्पूरणार्था देवतागुणशंसनलिङ्गेन
होत्रसमाख्यया पारिप्लवसमाख्यया च तदर्थः परितः पूजयाना अन्यत्र विनियोगा-
भावात् । कथंरहितर्चा शंसनं हि पारिप्लवे क्रियतेऽतस्तदपि मन्त्रान्तरसापेक्षमेव ।
अत उभयाकाङ्क्षया यशार्था इत्यर्थः ।

इदानीं साक्षां विकृतिगामित्वं पूर्वणाविनियुक्तानामाह—

उत्तरयोः पवमानयोः स्तोमाभ्यासे सात्वानि ।

स्तोमानां सामाधारभूतस्त्वमुदायानामभ्यासे विवृद्धौ सत्त्वां न विनियुक्तानां सास्त्राम-
भ्यासः कार्यः, किंतु याम्यन्यत्र न विनियुक्तानि तानि साक्षात्साणि तैरेव विवृद्धिः
कार्या । यथा विवृद्धस्तोमकेषु ऋतुषु श्रूयते—‘एकविंशनातिरात्रेण प्रजाकामं याजये-
त्’ इति । तत्र त्रिवृत्स्तोमानि पञ्चदशस्तोमानि सप्तदशस्तोमान्येकविंशस्तोमानि
चैकविंशस्तोमान्येव ? कार्याणि । तत्र सर्वस्तोत्रेष्वविनियुक्तसाक्षां पूरणाद्यर्गगमे प्राप्ते
पवमानयोरित्युक्तम् । अयमभिप्रायः—पवमानव्यतिरिक्तेषु स्तोत्रेषु नापूर्वसामागमः ।

मात्रेण कृतार्थत्वात् । तथोत्कृष्टानां शेषभूतमन्त्राणां लिङ्गेन विकृतिगामित्वं च या
भूद्विरुक्तिदोषापत्तेरप्राप्तप्रकृतिगामित्वमेवेत्यपि प्रयोजनम् । प्रत्यक्षाणां हविरनुमन्त्र-
णमन्त्राणां च प्रकृतौ विप्रतिषेधाद्विकृतौ स्पष्टेन लिङ्गेन विनियोगः । एतेषां प्रकृतौ
विरोधाभावात्प्रकृतावेवैतत्सर्गिको विनियोगः सिद्धः । ते च मन्त्रा अच्छिद्रप्रपाठकादि-
पठिता अथर्वणि च विषाणे विधेयं ग्रन्थमित्यादयो यथायोग्यं प्रकृतिगामिनो ज्ञेयाः ।

एतदपवादमाह—

वेदः कर्मनामधेयेन श्रूयमाणस्तर्द्धः ।

अत्र प्रकरणेनासंबद्धानामपि शेषरूपेऽपि न प्रकृतिगामित्वमित्युक्तम् । सामान्यलि-
ङ्गस्य विशेषसंज्ञया नियमात् । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । मन्त्रा इति चानुवर्तते । वेदो
मन्त्राश्च ये कर्मनाम्ना श्रूयमाणास्ते तत्कर्माधीनः ।

उदाहरति—

यथा वाजपेयो याज्योऽपुनोऽनुवाक्याश्च ।

वाजमर्कं सुरा पेयं यस्मिन्कर्मणि तद्वाजपेयारूपं कर्म । तस्य नामधेयेन यस्मिन्वा-
जपेयो विधीयते ■ मन्त्रः काण्डो वा श्रूयमाणो वेदो वाजपेय इति याज्ञिकेषु प्रसिद्धः । स
वेदो वाजपेयः । न हि वेदो वाजपेयः किं तु वाजपेयाधीनो वेदो वाजपेयः । प्रतिपाद्यप्रतिपाद-
कयोरभेदविषयतया प्रतिपाद्यकर्मनामधेयं प्रतिपादके वेदेऽपि प्रयुज्यते । अयं यजुर्वे-
दोऽपि न प्रकृत्यर्थः किंतु विकृत्यर्थः । संज्ञयोत्सर्गस्य बाधात् । लिङ्गेन प्रकृतिवि-
रोधाच्च । तथेज्यतेऽनया सा याज्या ततः पूर्व हविर्ग्रहणायानुच्यत आहूयते देवता यथा
साऽनुवाक्या । 'हूयति वै पुरोनुवाक्यया प्रयच्छातं याज्यया' इति श्रुतेः । तथाच
सकलयागलक्षणकर्मसंबन्धेन श्रूयमाणा योगेन सकलयागार्था नतु प्रकृतिमात्रार्थाः
सर्वयाज्यानां प्रकृतिषु विप्रतिषेधात् । एवं यत्र प्रकरणे श्रूयते मन्त्रोऽसंनद्धस्तत
उद्धृतः शेषात्तद्विनियोगे यज्ञकर्माधीनः मन्त्रा इति सकलवेदप्रामाण्यं सिद्धम् ।

एवं च मन्त्रब्राह्मणयोरित्यादिना प्रमाणस्वरूपं सप्रपञ्चं निरूप्य प्रमाणविशेष-
संबन्धोपाधिभिः प्रमेयगतान्सकलकर्मसाधारणधर्मान्वयाचष्टे—

उपाः ऋ यजुर्वेदेन क्रियते ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते यमोतिष्ठोमादि कर्माऽऽध्वर्यवमिति यावत् । तद्यजुर्वेदविहित-
मुपांशु क्रियते कर्तव्यम् । करणवदशब्दमनःप्रयोगमुपांश्विति प्रातिशाख्यम् ।
मन्त्रोत्पत्तिर्वैद्यवि वेदान्तरस्था तथाऽपि विनियोगविधेः प्राबल्यं प्रयोगकाले तस्याऽऽदौ

मुक्तिस्थानात्पञ्चान्मन्त्रपाठस्य यथा नैमित्तिकेऽग्निहोत्रहोमे सामवेदगतो मन्त्रोऽग्ने-
होत्रमिति तथाऽऽधाने रथतरमभिगायते गार्हपत्य आधीयमान इति मन्त्राणां सामवेद
उत्पत्तानामपि यजुर्वेदेन विनियोगादुपांशुत्वम् । उपांशुत्वं शब्दधर्म इति यजुर्वेदविहिते
कर्मण्यसंभवादङ्गावतारन्यायेन यजुर्वेदविहितकर्मांशेषु मन्त्रेषुपांशुत्वं पर्यवस्यति ।
यथा सप्तदशारत्तिर्नैर्वाजपेय इति सप्तदशारत्तिरत्वं वाजपेयाङ्गे यूपे तद्वत् ।

न्यायेनापवादमाह—

अन्यत्र प्रवरसंवादाश्चावणसंप्रैषेभ्यः ।

एभ्योऽन्यत्रान्यकर्मस्वेव । न्यायमूलमिदं सूत्रं परसंप्रत्यायनार्थानामामन्त्रणानुज्ञादि-
वचनानामप्युपलक्षणम् । अग्निर्देवो होतेत्यादिः प्रवरः । संवादस्वेत्यादिः संवादः । आश्राव-
येत्याश्चावणम् । प्रत्याश्चावणस्यास्तु श्रौषडित्यस्यापि ग्रहणम् । प्रैषो यजेत्यादिः । अत्रा-
न्यत्र परप्रत्यायनार्थेभ्य इति लाघवेन वक्तव्येऽपि विविच्य प्रदर्शनं प्रवसति यजमाने प्रवर-
स्याग्ने हविर्निर्वप्योभीत्यस्योमुत्प्रेष्यामीत्येवमादीनामुक्तस्वरो यथा स्यात् । तथोपांशुत्वा-
जेऽपि चाऽऽश्चावणस्य गां दोहपवित्रे रज्जुमित्यादिकस्यापरप्रत्यायनार्थस्याप्युचैर्धथा
स्यादिति प्रयोजनम् ।

उचैरितराभ्याम् ।

ऋग्वेदसामवेदाम्नां यद्विधीयते तदुचैः कियते । एतदर्थवादस्तत्तत्सूत्र एव ज्ञेयः ।
अत्र निगदानां याजुर्वेदिकानामपि विनियोगविधेरङ्गवेदस्थत्वाद्दुचैष्टमेव । ननु याजुर्वेदिके
होत्रे याजुर्वेदिक एव विनियोग इति चेत् । ॥ गुणविधिमात्रार्थमृगवेदविधेरैवानुषादो
यजुर्वेदे । अत एवर्वेदविहितत्वेन होतृकर्तृकत्वाद्वात्रमितिसमाख्या । गुणविधेरुत्पत्तिविधि-
प्रयोगादिविधीनां चर्वेदस्थत्वादुचैरेव स्वरः । एवं चाऽऽध्वर्यवमपि श्रूयते तत्रर्वेदे, तदपि
गुणविधिरैव याजुर्वेदिक उत्पत्तिविधौ सतीति ज्ञेयम् । ब्रह्मत्वेऽपि स्वस्ववेदानुसारेण
स्वरो ज्ञेयो विशेषस्तु तत्तत्सूत्रेष्वेव ज्ञेयः । अधर्ववेदे वेदत्वेनोपाधिना ब्रह्मत्वं विना न
किञ्चिदपि निहितमस्ति, तस्मात्तत्र विवाद एव नास्ति । ब्रह्मत्वे तूपांशुत्वमेव ।
आधर्वण्या वै काम्या इष्टयस्ता उपांशु कियन्त इति वक्ष्यति । ततो ज्ञायत आधर्वण-
कर्मोपांश्वेति । दूरस्थस्य श्रवणयोग्यमुचैः ।

सर्वैरुपांशु ॥१॥ ज्योतिष्ठोमे प्रागग्नीषोमीयात् ।

सर्वैर्वेदैर्विहितं तदुपांश्वेव प्रयोक्तव्यम् । तत्रावबिरग्नीषोमीयपञ्चोः पूर्वभाषीनि कर्माणि ।
तत ऊर्ध्वं यथोक्तमित्यर्थः । अत्रोचैः प्रयोग ऋग्वेदसामवेदाम्नामेव प्रसीऽपोदि (हि)-

१ अ. 'मेर्वेदोत्र' । ट. 'मेर्वेद होत्र' । २ छ. ट. 'तेत्युपो वाज' । ३ ट. 'एवे पश्यते त' ।

४ छ. 'मे पश्यते त' । ५ छ. ट. 'मीत्योमु' । ६ क. च. 'स्योमे' । ७ क. ग. घ. 'इय पवा' ।

८ छ. ट. 'सो यो वेदि' ।

तन्वस्तथानुवृत्त्यैव लभ्यते सर्वैरिति न वक्तव्यम् । एवं तर्हि वेदान्तरविहितस्य ब्रह्मत्व-
स्यापि नियमार्थमभ्यस्तः सर्वैरिति । ननु तदपि सिध्यति तस्यापि ताम्यामेवोच्चैः
प्राप्तेः । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्योऽग्नीषोमीयादूर्ध्वं यथोच्चैः प्रयोगो ब्रह्म्यामेवमनुपा-
नाप्रयोगः कचिद्यजुर्वेदविहितस्याप्यस्तीति । 'यान्प्राचीनमाग्रयणाङ्गहान्गृहीयात्ता-
नुपांशु' इत्यनूय 'यान्ध्वान्स्तानुपविदमतः' इति स्वेनानुक्तोऽपि ब्राह्म इति ।
एवं सामान्यप्रकरणाद्विशेषविधिविहितानां मन्त्राणां प्रसङ्ग इति तत्सदेवमन्तराऽनु-
व्यमित्याद्यापि तत्र तत्र ज्ञेयमिति । यत्र विशेषं न वदति तत्र स्वशास्त्रेणैव ।
यत्रान्यथा तत्र विकल्प इति ।

एवं मन्त्रधर्मान्नियम्येदानीं यदुक्तं यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इति, तत्रकस्मिन्मन्त्रधरेक-
मन्त्रत्वं स्पष्टमेव पादैरेकत्वज्ञानात्परिशेषाद्यनुषामपादवद्दानां क्रियापदहीनानां
वाऽध्याहारं विनाऽपि मन्त्रत्वमस्तीति स्वमतेन विशेषं दर्शयितुं सामान्येन मन्त्रविभाग-
निमित्तमाह—

यार्थदर्थोऽपवृज्यते ॥ एकमन्त्रः ।

यावदित्यन्वयं तृतीयांशे । यावता यावत्प्रमाणकपदसमुदायेनार्थः पदार्थ एकत्वमु-
द्देश्यगतं न विवक्ष्यते, आत्यभिप्रायेण वा, यावता पदसमुदायेन पदसमुदायार्थोऽपवृज्यते
निराकाङ्क्षो भवति, अपवर्गः परिसमाप्तिर्निराकाङ्क्षता ॥ पदसमुदाय एकमन्त्रः ।
अत्राऽऽकाङ्क्षा पुरुषनिष्ठैव यद्यपि तथाऽपि साऽऽरोप्यते पदेषु वा पदार्थेषु वा ।
तत्राऽऽचार्येणार्थोऽपवृज्यते इति वदताऽऽकाङ्क्षार्थं आरोपिता । तेनेवे न्वेति द्विपदे
मन्त्रे क्रियापदस्याभावाच्चिराकाङ्क्षाणि पदानि न भवन्ति तथाऽपि योग्यपदस्याऽऽच्चा-
नादर्थोऽध्याहृत इति निराकाङ्क्षताऽर्थस्यैवोक्ता भवति । तस्मान्न च्छिन्नैर्द्वौत्यध्या-
हारः । न्यायविदस्तु पदाध्याहारं मन्यन्ते । अत एवोक्तं जैमिनिना 'अर्थकत्वादेकं
वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' इति । यद्यपि शाब्दो ह्यकाङ्क्षा शब्देनैवाऽऽ-
चर्यते इति न्यायस्तथाऽपि तादृगर्थ एवाऽऽदावसमासाद्वान्वाङ्मुद्विस्थो भवतीति
सिद्धार्थस्मृत्या क्रियोत्पत्तिरिति न पदस्य प्रयोग इत्याचार्याभिप्रायः । अर्थो निरा-
काङ्क्षो भवति स एको मन्त्र इत्युक्ते स्योनं ते सदनमित्यमुमर्थमपेक्ष्य तस्मिन्सीदेति
निराकाङ्क्षो भवतीति मिलित्वैको मन्त्रः स्यात्तज्जितुत्त्यर्थं विपक्षितमेकत्वम् ।

ननु सर्वमन्त्रान्त इतिकर्णे ल्लिङ्गं वा यत्र विनियोजकं तत्रैव विनियोगः स्यात्ता-
न्यत्र समग्रमन्त्रप्रतिपादकनामधेयस्य प्रातिपदिकस्याभावादितिकरणेन च यावदुचरित-

* निराकाङ्क्षे पदे न भवत इति पठितुं युक्तम् ।

स्यैव स्वरूपपरत्वेन तावानेव मन्त्रः स्यात् । न च निरपेक्षैकार्यप्रतिपादकत्वलक्षणमा-
मध्येन स्वस्वरूपप्रतिपादकं शब्दरूपं स्वप्रतिपाद्याधिनाभूतं मन्त्रशेषं लक्षयेदिति
वाच्यम् । असमाप्तस्यैवेवे स्वेत्याहेतिवद्यावदुच्चरितप्रतिपादितस्यैव योग्यपदार्थस्मारक-
त्वेनैकमन्त्रत्वेऽपि न किंचिदनुपपन्नमित्यत आह—

आदिप्रदिष्टा मन्त्रा भवन्ति ।

आदिर्मन्त्रस्याऽऽद्यैकदेशत्वेन प्रदिष्टाः प्रतिपादिता एकवाक्यरूपा मन्त्रा एव भवन्ति
प्रयुक्ता दृश्यन्ते न स्वरूपमात्रम् । कुतः । शब्दोच्चारणमात्रेणावयवत्वेन ज्ञानात्मम-
ग्नोपस्थितिः शीघ्रमेव भवति यावदर्थद्वारा योग्यपदान्तरार्थोपस्थितिर्भवति । तस्मात्पूर्व-
मेव समग्रमन्त्रविनियोगो भवति । नेयं सांप्रतिकी लक्षणोऽतोऽपि शिघ्रबोधिका । इषे
स्वेत्यत्र न मन्त्रपाठावसरे योग्यं पदान्तरं पठितं यदाकाङ्क्षातिवर्तकं तस्मात्पूर्वस्य च
न मन्त्रावयवत्वमवगतं, येन ब्राह्मणेऽवयव्युपस्थितिः स्यादिति यथोपदिष्टमिति न्यायेन
तावानेव गृहीतो मन्त्रस्तावानेवानुष्ठानयोग्यमर्थान्तरं लक्षयित्वा स्मारयतीति भावः ।
तदिदं भवन्तीत्यनेनोक्तमन्यत्राप्येकदेशेन नाम्ना सामानाधिकरण्येन समग्रमन्त्रप्रतिपा-
दकानां विशेषणानां प्रदर्शनादित्युक्तं भवति । तथा हि—इदं विष्णुर्विचक्रम इति
वैष्णव्यर्चा जुहोतीत्यादावेकदेशस्य वैष्णव्येति तद्यर्थेति सामानाधिकरण्यं दृश्यते यदि
यावदुच्चरितपरत्वं स्याज स्यादेव सामानाधिकरण्यमिति । स्वस्वरूपपदार्थत्वमपि प्रति-
रूपमित्यपि भवतीत्यनेनैवोक्तम् । आद्यैकदेशस्य स्वप्रतिपाद्यार्थप्रतिपादकत्ववत्स्वरूप-
प्रतिपादनपरत्वमपि प्रसिद्धमेवेति । तथा हि पाणिनिनियममाह—‘स्वं रूपं शब्द-
स्याशब्दसंज्ञा’ इति । तथा ‘न वेति विभावा’ इति सूत्रे महाभाष्यकारैरप्युक्तं स्वरू-
पपदार्थत्वम् । तच्चेतिकरणेन वा प्रकारान्तरेणाभिव्यज्यते यच्चेतिकरणस्तत्र यथा ।
तथैव याज्याकाण्डे ‘स्वं नो अग्ने’ ‘॥ त्वं नो अग्ने’ इत्यत्रापि असमग्रमन्त्रपाठे-
वयवत्वेनावयविप्रत्यभिज्ञा । एवं पूर्वोक्त एव त्वमग्ने अयासीत्यन्ते तथैवेति ।

उत्तरास्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तं विद्यात् ।

उत्तरमन्त्रस्योऽऽदिप्रतीकेनोपलक्षितः (तं) पूर्वस्य मन्त्रस्याऽऽदिप्रदिष्टस्यान्तं समाप्तिं
जानीयात् । मध्येऽनेकमन्त्रत्वेन यत्र प्रतीतिर्जायते तत्र नानेकमन्त्रता, किं तु ॥ एक
एवाध्वयनविधिवलादेकवाक्यतयैवैक एव ज्ञेयः । यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इत्युक्तत्वात् ।
अत्राऽऽद्यावयवेनैक एवावयवी बुद्धिस्थो भवति मन्त्रः । उत्तरप्रतीकेनोत्तरो विनियुक्तः ।
तथोर्विनिधुक्तधोर्मध्येऽन्ये ये कञ्चिन्मन्त्राः सन्ति तेषामानर्थक्यं स्यात् । यथा सुरूपव-
र्षवर्ण एहीतीहामाह्वयमाणां प्रतीक्षते । अत्रेमान्मद्रान्दुर्यानिनि मन्त्रलक्षणेन मन्त्रः समा-

प्यते। अनन्तरं यावदस्माद्विन्द्र इन्द्रियं वधात्विति विनियुक्तः। ततः पूर्वतनानामभ्येहि
मामनुव्रतेत्याद्यन्ते केषामविनियोगादानर्थक्यमेव स्यात्। नचाऽऽदिप्रतीकेनेति करणश्रुत्या
विनियुक्तस्याभ्येहीत्यादीनां लिङ्गेन कथमपि विनियुक्तानां विकल्पो भवति। श्रुतेः प्रबल-
त्वाद्भिङ्गस्य कुर्बलस्य बाध एवेति श्रुतिलिङ्गेत्यनेन नैमिनिसूत्रेणोक्तमेव। अतो मध्य-
स्थानामानर्थक्ये प्राप्त आदिप्रतीकेन समुदाय एव गृह्यत आनर्थक्यमयादिश्रुतकमनेन
सूत्रेण। इदमते च सहकारिवशादादिप्रतीकमनेकेषामपि मन्त्राणाम्। यथा चतुर्भिरभिमा-
दत्ते चत्वारि छन्दाः सति छन्दोभिरेव देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिच्छन्वसाऽऽवदे-
ऽङ्गरस्वदित्यन्तानां चतुर्णां ग्रहणम्। अतोऽत्रोत्तरप्रतीकात्पूर्वतनः समुदायो गृहीत
इति गम्यते। एवं च कश्चिन्मन्त्रसमुदायोऽपि विनियुज्यत इति करणश्रुत्या यथोप-
दिष्टं जायगवन्त इत्युक्तत्वाच्छ्रुतिबलादेकवाक्यतथैकमन्त्रत्वेन विनियोगो ज्ञेयः।

मन्त्रान्तेन कर्म संनिपातयेत्।

मन्त्रस्यान्तः समासिस्तथा कर्म संनिपातयेत्। मन्त्रो हि पदार्थप्रतिपाद-
कपदसमुदायस्तस्यान्तोऽन्तिमपदनाशरूपः। नाशारम्भेण संहान्तिमपदार्थज्ञानं तेन
वाक्यार्थस्मृतौ जन्यमानायामेव तथा सहैव कर्मरूपे सति कर्मन्तेन संनिपातो
भवेत्। तथाऽऽरम्भणीयं कर्मत्वर्थः। मन्त्रोच्चारणकर्मणो मन्त्रेण सहभावनि-
यमात्। वाक्यार्थस्मृतिलक्षणकर्मणोऽप्यनन्तरमेवोत्पत्तेरवश्यमावात्तत्र नियमविधानं
नाकर्मकरणेषु किं तु कर्मकरणेषु। ते हि वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तस्तद्वारा तद्व-
तिरिक्तं कर्म जनयन्ति। तत्रानियमप्राप्तौ नियमो विधीयते कर्मकरणत्वनिर्वाहाय।
कथं, करणं हि यदा स्वव्यापारेण सहैव क्रियामुत्पादयेत्तदा साधकतमत्वेन प्रकृष्टो-
पकारजनकत्वेन करणं स्थानान्वया। अन्यथा व्यापारात्पूर्वं विलम्बेन वा क्रियो-
त्पद्यते सा कथमनुत्पत्ते नष्टे वा व्यापारे तज्जन्या स्यात्। अतोऽत्र करणमन्त्राणां
दृष्टद्वाराऽङ्गरवनिर्वाहायायं नियमोऽवगम्यते। अन्यथा वाक्यार्थस्मृतिव्यतिरिक्तक्रियां
प्रति दृष्टद्वाराऽङ्कता न स्यात्। ननु पदानि वाक्यं तस्मिन्पक्षे वाक्यार्थस्मृतिलक्षण-
कर्मोत्पत्तौ पदानि स्वव्यापारेण पदार्थप्रतिपादनेन वाक्यार्थस्मृतिं जनयन्तीति कथं
न वाक्यार्थस्मृतिलक्षणा क्रिया वाक्यकरण(णि)का भवेत्, कथं च ते मन्त्रा
अकर्मकरणाः।

उक्तं च—‘साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्।

वर्णास्तथाऽपि नैतस्मिन्पर्यवस्थन्ति निष्कले॥

१ अ. 'न्ते तेषां'। २ ग. च. ठ. 'तु'। तच्चाऽऽदि'। ३ क. ग. च. ठ. 'श्रुतेः प्रबला
श्रुतिः'। ४ क. ग. च. ठ. 'धोर्मन्त्रे'। ५ क. ख. ग. च. ठ. 'हि पदार्थव्या'। ६ क. ग. च. ठ.
'रकज'। ख. छ. 'रकजनकज'। ७ क. ग. च. ठ. 'ज्ञानं स्या'। ८ ख. छ. 'इति नि'।

वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् ।

पाके ज्वलेन काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

इति, तत्कथं न वाक्यार्थस्मृतिर्मन्त्रकरणिकेति चेत् । उच्यते—न पदानां वाक्यत्वेन मन्त्रतोच्यते सूत्रकारेण । पदानां प्रत्येकं व्यापारो यत्पदार्थप्रतिपादनं, तेन च पदार्थज्ञानम् । पूर्वपूर्वपदार्थज्ञानजनितसंस्कारक्षीर्णमन्तिमपदार्थज्ञानं वाक्यार्थज्ञानं जनयति । तस्मिन् तादृशं पदार्थज्ञानमेव व्यापार इति चेत् । न । ज्ञानानां सहोत्पत्तेरनङ्गीकारात् । अन्तिमपदार्थज्ञाने नष्टे वाक्यार्थज्ञानं जायते । अतो न तव्यापारत्वेन सह वाक्यार्थज्ञानानुत्पत्तेः । यस्य व्यापारेण सह यदुत्पद्यते तस्य करणमिति सूत्रकृतमिष्टम् । यतोऽन्तिमपदार्थज्ञानादनन्तरं सर्वत्र वाक्यार्थज्ञाने सति मन्त्राणां कर्मकरणात्कर्मकरणत्वाभ्यां विभागेन व्यवहरन्ति ततो ज्ञायते वाक्यार्थज्ञानं प्रति मन्त्रस्य करणतेति । अत एवोच्यते—मन्त्रान्तरे(स्ते)न । सह जातवाक्यार्थस्मृत्या स्थितिदशापन्नयैव व्यापारेण क्रियारम्भे कृते करणता नान्यथेत्यवगम्यतेऽभिप्रायः ।

नन्वग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्यादौ होतुरनुवचनलक्षणमग्नैः कथं न प्रणयनक्रियायाः संनिपात इत्याशङ्क्याऽऽह—

क्रियमाणे होत्राण्युच्यन्ते ।

मन्त्रान्तरेणाज्यर्घ्यप्रयुक्तेन क्रियमाणे प्रारब्धे कर्मणि अथवा संस्क्रियमाणे द्रव्ये होत्राण्यनुवचनानि । अनुवचनविशेषाः तदुक्तता । तेन शस्त्रमन्त्राणां तथा जपमन्त्राणामिवाऽनुवचनविधिविहितानां होत्रत्वेऽपि न क्रियमाणेऽनुवचनमिष्टमुक्तम् । मन्त्रोच्चारणानि क्रियन्ते । उच्यन्त इत्यस्य प्रत्ययार्थो विवक्षितः प्रकृतिः साधुत्वाय प्रयुक्तेति कृतिमात्रं विवक्षितम् । अतो मन्त्रान्तरेणाऽऽरब्ध्वा क्रिया कथमेन क्रियेत । अतो विधिवलात्क्रियमाणानुवादिमन्त्रलिङ्गाच्च नैते करणमन्त्रा अतोऽन्तेन न कर्मसंनिपात इत्यभिप्रायः । अत एव प्रणीयमानायेत्यारब्धेवापरिसमाप्तक्रियया संस्क्रियमाणाय सिद्धाय द्रव्यायानुब्रूहि प्रतिपादनं कुर्विति प्रेषितोऽनुब्रूयादिति होत्रे विधिः । प्रदेवं देव्येति मन्त्रा अपि सिद्धाग्निप्रकाशका एव । अतो नैते करणमन्त्रा अपि तु प्रतिपादनेनोपपोद्दयमाणस्य द्रव्यस्य संस्कारका एवेति मत्सोक्तं क्रियमाण इति । अप्रापि मन्त्रैः प्रतिपादनमेव विधेयं न क्रियान्तरमित्यकर्मकरणा एव ।

एवं यज्ञकर्माग्निं मन्त्रा इत्युक्ते यत्रोत्तरस्याऽऽदिना पूर्वेऽनेके मन्त्रा गृह्यन्ते तत्र-

१ ट. "रो ग्रावत्प" । २ ट. "समीधि" । ३ छ. ट. "वातु" । ४ क. ग. ठ. रत्वा किं ।

५ क. ग. च. ठ. "रत्नप" ।

समुच्चयोऽपि दृश्यते । तथाच नानाश्रुतिप्रोक्तेषु लिङ्गेन वाऽनुज्ञातेषु किं सर्वत्र समु-
च्चयो विकल्पो वेति संदेह आह—

एकपञ्चाणि कर्माणि ।

एक एव मन्त्रोऽङ्गत्वेन करणं येषां तानि । अत्र हि प्रकाशनव्यतिरिक्ता
क्रिया विवक्षिता न कर्ममात्रं, प्रकाशनार्थानां चाग्निमन्त्रे समुच्चयस्यापि वक्ष्यमाण-
त्वात् । अतोऽत्र क्रियार्थप्रकाशनव्यतिरिक्तैव विवक्षिता । मन्त्रा अपि करण-
मन्त्रा एव संभवात् । तत्रैकेन मन्त्रेण क्रियोत्पत्तौ सत्यामितरेषामानर्थक्यं स्यादिति
सर्वत्र विकल्प एव । नानाश्रुतीनां परस्परनिरपेक्षेणैव विनियोगात् । लिङ्गमपि प्रति-
मन्त्रं निरपेक्षमेवाङ्गत्वमावेदयति । तस्मात्प्रत्येकमेव करणताऽतो वैयर्थ्यभयादङ्गदोष-
द्वितो विकल्पोऽपि गृह्यते । यत्र तु द्वाभ्यामादत्ते पञ्चभिराहवनीयमित्यादिकरण-
मन्त्रेषु संख्याश्रुत्या समुच्चयोऽवगतः सामर्थ्यं बाधते, श्रुतेः सामर्थ्याद्विहीयस्त्वात्,
तत्र यथोपदिष्टन्यायेन कथाऽपि वृत्तैकमन्त्रता संनिपातकरणता च संपादनीया । अत
एवाऽऽपस्तम्बाचार्यः—‘अपि च संख्यायुक्तानि’ इत्याह । संख्या प्रदर्शिता । तान्यपि
कर्माण्येकमन्त्राण्येवेत्यर्थः । अकर्मकरणेषु तु समुच्चयोऽप्यनुज्ञातोऽपि(तः) संख्यावि-
धुरा यत्रानेके कर्मकरणा नास्मां पाठान्तरमे(ए)वैकेनेतिकरणेन वा विनियुज्यन्ते तत्र
प्रत्येकमेकमन्त्रलक्षणगुणभेदाद्भेद एव कर्मणां प्राप्नोति । तत्र गुणकर्मसु द्वयैकत्वेन
प्रयोजनैकत्वात्प्रयोगभेदेन विकल्पः । प्रधानकर्मकरणमन्त्रेषु तु प्रयोजनस्यापूर्वस्य
प्रधानान्तरेणैकत्वानवगमात्कर्मभेद एव । तत्रानेकानि कर्माण्येवैकप्रयोगे क्रियन्त इति
न मन्त्राणां समुच्चयो नापि विकल्पः । यथा भगो वाधिति सर्वमन्त्रान्त इतिकरणेन
गुणकर्मकरणा मन्त्राः । प्रधानकर्मकरणास्तु कूक्ष्याण्डैर्जुहुयादिति नास्मा । इष्टेभ्यः
स्वाहेत्यष्ट(ष्टा)विंशन्मन्त्रान्त इति सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीति मन्त्रगणेन कर्म
चोद्यते तत्र प्रतिमन्त्रं जुहुयादिति च वक्ष्यति । इदं न्यायमूलम् । श्रुतिरपि ‘यदेकया
जुहुयाद्विहोमं कुर्यात्’ इति । द्विविहोमस्यैकमन्त्रसाध्यत्वेन निन्दयाऽनुवादावगमाद्वि-
होमा एकवर्ताध्या इति गम्यते । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

अकर्मकरणेषु संस्कारकमन्त्रेषु नानामन्त्रप्राप्तौ समुच्चयोऽस्तीत्याह—

समभ्युचीयेरन्हीनाणि ।

नपुंसककर्तृ व्याख्यातम् । समुच्चयेनैकस्मिन्नेव प्रयोगे संस्कार्यैकत्वेन क्रियेरन् ।
अनुवचनशब्दबलात्प्रतिपाद्याप्रधान्यात्संस्कारमन्त्रा एव गृह्यन्ते । होतुः कर्तव्यानि

मन्त्रैरर्थप्रतिपादनरूपाण्यनुवचनान्येव गृह्यन्ते, न पुंसकलिकेन निर्देशात् । तेन अपरा-
क्षमन्त्राणामपूर्वोत्पादकार्यप्रकाशनसाधनपूतानामनेकेषां प्राप्तावपि प्रतिमन्त्रमपूर्वभेदेन
कर्मवान्तरभेदाच्च समुच्चयः । होत्राणीत्यनेनान्यत्र शस्त्रजपेऽप्यपूर्वभेदाद्देव एव
कर्मणाम् । शस्त्रकर्म यत्रैकवचनेनोच्यते तत्रान्तरजातिभेदेऽपि समुदायापूर्वस्यै-
कस्याङ्गीकारादेकवचनमुपपन्नम् । तथा च परिशेषद्रव्यसंस्कारार्थप्रकाशनसाधन-
मन्त्राणामेवमेकप्राप्ती समुच्चयोऽनेनोक्तः । अत्रापि प्रतिमन्त्रमदृष्टार्थस्मृतिमनकल्पेऽपि
द्रव्यस्यैकत्वात्समुच्चयः ।

यत्रानुवचनेर्द्वये दृष्टः संस्कारो जन्पते तत्रान्यस्य वैयर्थ्यं मा भूदिति विकल्प
एवेत्याह—

अन्यत्र याज्यानुवाक्याभ्यः ।

होत्राणि समभ्युद्येरेत्याज्यानुवाक्यानुवचनानि न समभ्युद्येरेरित्यर्थः ।
दृष्टसंस्कारार्थस्मृतिजनकत्वमुपपादितं कात्यायनेन । सर्वत्र होत्रकाणां समुच्चये प्राप्त
आह—न याज्यानुवाक्यासु विरोधात् । देवतास्मरणार्था ह्यनुवाक्या हविःस्मरणार्था
च याज्या । अतो दृष्टार्थत्वाद्विकल्पः । तथा च ‘ ह्रूयति चानुवाक्यया प्रयच्छति
याज्यया ’ इति दर्शनाच्च । दृश्यते वायमर्थो यथा याज्यानुवाक्यासु न समुच्चयः ।
प्राणापत्याम्नस्कृत्याऽऽमनन्ति—‘ एकयाऽनुवाक्या भवत्येका याज्यैकदेवत्या हि प्राणा-
पतयः ’ इति । देवतैकत्वमेकत्वाद्याज्यानुवाक्ययोर्हेतुं ब्रूयतेकत्वं दर्शयति । तथा
पितृयज्ञे पुरोनुवाक्यां प्रकृत्याऽऽमनन्ति ‘ एकया वै देवान्प्रच्यावयति द्वाभ्यां पितॄन् ’
इति । अनुवाक्याद्विषयविधिपरे वाक्य एकत्वं दर्शयतीत्येवं कात्यायनीये ।

क्रियार्था मन्त्रा इति स्थिते यत्र क्रियाया आवृत्तिस्तत्र प्रतिप्रधानं मन्त्रावृत्ति-
माशङ्क्याऽऽह—

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विचेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव तत्र मन्त्रं ह्रूयात् ।

यत्र यस्मिन्नेकस्मिन्नेकव्यक्तिरूपे समुदाये वैकया विभक्त्यैकवचनद्विवचनमनुवचन-
रूपयोर्द्विष्टे विषयभूते द्रव्ये विचेष्टाया एकविधिविहिताक्रियायाः पृथक्त्वेन नामात्वेना-
भ्यासेनेति यावत् । अर्थो विवेयमाशनायाः प्रयोजनं निष्पद्यते समाप्यते प्रयोजनं
मगतीति यावत् । तत्र तस्मिन्द्रव्ये विषयभूत उद्देश्ये क्रियासंबन्धेन प्रकाश्यप्रकाश-
कत्वेन प्राप्तो यो मन्त्रस्तं सकृदेवोच्चारयेत् । अयमभिसंधिः—एकविधिविहिता क्रिया
लोकैस्त्युच्यते यावत्प्रयोजनछामं तस्याः संस्कार्यद्रव्यस्य चैकत्वात्तत्प्रकाशको मन्त्रोऽपि

सकृदेवोच्चारितः क्रियाभ्यासावयवेन संबद्धो हि करणं संदर्शं न तु मध्ये क्रियावयवैः संबध्यमानोऽपि । नहि ते क्रियाभ्यासा अप्यभ्यासाः क्रिया भवन्ति । भेदो हि शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणैर्वक्तव्यः । ■ न प्रकृते क्रियाभ्यासोऽङ्गं, मन्त्रोऽप्यङ्गं क्रियायाः । न च तयोर्विनियोजकप्रमाणमस्ति । तस्मादेकस्या अङ्गं सकृदुच्चारित एवेति त्रिः प्रोक्षतीति संख्याया भावनाभ्यासो विहितस्तत्र मन्त्रावृत्तिर्मा भूदित्येव करिणोक्तम् । न चात्र संख्याया कर्मभेदस्तथा भेदोऽप्यनुसंख्यक्रियापदौचित्य आहुती-र्जुहोतीति । अत्र क्रियाभ्यासवृत्तौ कृत्वसुमर्थे त्रिरिति संख्याऽभ्यासपरा । यत्र प्रधानकर्मात्पत्तिविधिस्तत्रैव प्रायेण क्रियासमानाधिकरणा संख्या त्रिभिर्दधातीत्यत्र प्रधानकर्मण्यप्यभ्यास एव विधीयते । संस्कारकर्मसंख्याऽभ्यासप्रतिपादितैव । तत्-
 आभ्यस्तया समानकालिकमावनेयं संख्या च मन्त्रश्च संबध्यते, तस्या वाक्यार्थत्वाच्च तु तेषां परस्परसंबन्धो भवति । तदुक्तम्—‘गुणानां तु परार्थत्वादसंबन्धः समत्वा-
 स्स्यात्’ इति । अतः सर्वत्रापघातपेषणादिसंस्कारकर्मसु बर्हिरादिच्छेदनादिषु प्रोक्ष-
 णादिषु दृष्टार्थेष्वपि संस्कारकर्मसु संख्यायुक्तेष्वपि सकृन्मन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।

उदाहरति—

यथा प्रोक्षे यूपच्छेदने च ।

प्रथमोदाहरणं समुदायद्रव्यैकत्वप्रदर्शनार्थमदृष्टार्थसंस्कारेऽपि साम्यप्रदर्शनार्थं च । तत्र त्रिः प्रोक्षतीति वाचनिकाऽऽवृत्तिः क्रियायास्तथाऽप्युद्देश्यप्रयोजनैकत्वात्सकृ-
 देव मन्त्रः । द्वितीयोदाहरणं सामर्थ्येनाभ्यासप्रदर्शनार्थं व्यक्त्यैकत्वप्रदर्शनार्थं च । पात्राणीति ज्ञात्वा पात्रत्वेन समुदायस्य कोडीकारणैकशब्दत्वादेकत्वं नरवैक्यचन-
 न्तत्वेनैव व्यक्त्यैकत्वेनैव बोद्देश्यैक्यचनस्याविवक्षितत्वात् । यथा बर्हिंरासाद्य प्रोक्षतीति बर्हिःशब्देनैकधर्मकोडीकृतं द्रव्यमेकमिति । निर्वापादौ चेष्टापृथक्त्वेन मन्त्रा-
 वृत्तिश्चतुरश्वतुरो मुष्टाभिर्वपतीति द्विरुक्त्या प्रतिदैवतं निर्वापे त्रिर्वज्रं तैर्वा-
 यतुर्य पञ्चकृत्वो यजुषा भिधीते पञ्चकृत्वस्तृष्णोमित्यत्रापि पूर्वन्यायः श्रुत्यैव बाधित इति स्वेनैवोत्तरसूत्रोदाहरणैः सूचितं शेषम् ।

पूर्वन्यायापवादमाह—

द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यासवर्तते ।

यत्रैकस्मिन्द्रव्ये विषेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यत इत्यनुवर्तते । तत्रायमन्वयः—
 यत्रैकस्मिन्द्रव्ये द्रव्यपृथक्त्वे द्रव्यावयवभेदे सत्येव विषेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते

तत्राभ्यावर्तते मन्त्र इति । द्वितीयाया विपरिणामेन योजना । आवर्तते एव,
नाऽऽवृत्तिपरिसंख्येयम् ।

उदाहरति—

यथाऽऽज्यग्रहणे लवने स्तरणे च ।

अयमाशयः—षोडशान्याज्यानि भवन्तीति यद्यप्याज्यशब्देनैकं द्रव्यं तथाऽपि
षोडशानीत्यवान्तरद्रव्यभेदात् । चतुर्जुहोमष्टावुपभृति चतुर्मुखायामिति च क्रियाम्बासः
ध्ययते, ■ तु संसृष्ट एकस्मिन्नेवाऽऽज्ये द्रव्ये, तथाऽपि संख्यया स्तुवेण ग्रहणं
नियम्यते । आज्यत्वेनैकद्रव्यत्वेऽपि स्तुवपरिमाणेन परिच्छिन्नस्थोद्देशस्य षोडशानां
नानाद्रव्यत्वादस्त्येव मन्त्रावृत्तिः । संस्कारस्य दृष्टार्थत्वे स्तुवेण ग्रहणं नियतमाज्यस्या-
स्यास्तद्वृत्तीतमेव मन्त्रसंस्कृतमगृहीतं तु मन्त्रान्तरेणैव संस्कृतं युक्तं, तथा मन्त्रावृत्तिः ।
क्रियावृत्तिस्तु न संभवति । यथा प्रोक्षितं पुनरपि प्रोक्ष्यते नैवं गृहीतमेव पुनर्महीतुं
शक्यत इति पुनर्गृह्यमाणं द्रव्यं संस्कृताद्रव्यान्तरमेवेति मन्त्रावृत्तिः । नहिर्विषये लव-
नस्तरणोदाहरणप्रदर्शनं बहिर्लुनातीत्यादौ द्रव्यैकत्वेऽपि मुष्टिमात्रस्यावयवत्वं सैनत्वं
मुष्टिं दातीति विधानात्तत्रापि पूर्ववत् । बहिर्वा भेदिः स्तुणातीत्येकद्रव्यत्वेऽपि त्रिषामु-
पपन्नत्वात् वेति विभागेन स्तरणविधानात्तत्रापि पूर्ववत् । एतेन यत्र बहुवचनेन पात्राणि
संसृजतीत्यादि विधीयते तत्रापि संमर्शनं सकृत्कर्तुं न शक्यत इति भवेद्देवाऽऽवृत्तिः ।
तत्र ग्रहणसंमार्गवश प्रतिपात्रं किंतु यावन्ति सकृत्संमर्शनयोग्यानि तत्र सकृदन्यत्र
पुनरावृत्तिरिति केचिदाहुस्तन्निरस्तम् । तत्रापि केनापि प्रकारेण नानाद्रव्यताया अदर्श-
नात्सकृन्मन्त्र इत्येव न्याय्यम् । नाप्यत्र प्रकारान्तरेण वक्ष्यमाणमपि द्रव्यपृथक्त्वामात्रेऽपि
मन्त्राभ्यासकारणमास्ति । यदाह भरद्वाजः ‘मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वेऽर्थ-
पृथक्त्वे देशपृथक्त्वे च’ इति । शुक्लावेष्टने प्रतिपातुं मन्त्रावृत्तिर्मध्य आवेहन-
क्रियायाः संज्ञानमन्त्रेण व्यवधानात् । द्रव्यपृथक्त्वे दर्शित एव । अर्थः प्रयोजनं,
तस्य पृथक्त्वे कृष्णाभिनादानमवहनार्थं येषणार्थं च । देशपृथक्त्वे दक्षिणकपालयोग
उत्तरकपालयोगे च मन्त्राभ्यासः । एवं कालपृथक्त्वेऽप्युपवेधादाने सायं सांनायवार्थं
प्रातः कपालार्थमङ्गारकार्यं आवृत्तिः । तत्र तत्र स्वयं मन्त्रावृत्तिर्मेव दर्शयिष्यति ।

अर्थपृथक्त्वात्कण्डूयनमन्त्रोऽभ्यवर्तते ।

अर्थः प्रयोजनमुद्देशं निमित्तं च तस्य नानात्वाद्द्रव्यैक्येऽपि मन्त्र आवर्तते । यथा
सुविप्पलाम्य इति शिरः कण्डूयते विषाणे विष्येतीतराङ्गानी(णी)ति शिरसि यावन्ति
कण्डूयनान्युद्दिश्य प्रवृत्तत्वावतां सकृन्मन्त्रः । तथा चाम्यासे निमित्तं कालव्यवायः, स

स्वर्गपृथक्त्वेनैव व्याख्येयोऽन्यथा कालक्रमेण जातानां निद्राणां प्रत्येकं निमित्तत्वे नैकस्यामपि रात्रावावृत्तिर्नश्वस्य प्रसज्येत । तस्मादेतावता कालेन जातानां कण्डू-
नानां बुद्धावाकूटानां तथा अनिष्यमाणानां स्वापानां नदीतरणानां जातानामम्बुवर्षाणा-
ममेध्यदर्शनानामपि निमित्तत्वेन प्राप्तानि प्रतिमन्त्रोच्चारणानि तानि सकृदेवेति । स्वापे
मन्त्रः—अग्ने त्वं सुजागृहीति । मन्त्र एकस्यां स्वप्स्यतः सकृदेव । सर्वस्वापान्ते
मुद्ध्याऽपि विश्वे देवा इति सकृदेव । रात्र्यन्तरं आवर्तते । नदीतरे नानास्त्रोत्स्कायामपि
सरणे देवीरापो अपां नपादिति सकृन्नद्यन्तरं आवृत्तिः । अम्बुवर्षे—उन्वतीर्नलमिति
मुद्धया यावत्कालवर्षेषु कोडीकृतेषु सकृत्ततोऽन्यत्राऽऽवृत्तिः । अमेध्यदर्शने—अवद्वं
मन इति पूर्ववत् । भद्रादपि श्रेय इति दीक्षितं प्रयान्तमनुमन्त्रयते । अत्र दीक्षितो
एहे दीक्षित्वा यष्टुं पुष्यमरण्यं प्रयाति । तत्रैतावद्भूत्वा स्थास्यामीति संकल्पिते तावत्पर्य-
न्तं सकृन्मन्त्रः । देवादधिकप्रयाणे पुनर्मन्त्रः ।

आवृत्तिप्रसङ्गेन साधनावृत्तौ विशेषमाह—

परार्थान्वेकेन क्रियेरन् ।

पुरोडाशश्रवणार्थं प्रयुक्तेन कपालेन परार्थानि तुषोपवापादीनि तान्वेकेनैव कपालेन
क्रियेरन्कर्तव्यानि । कुतः, तत्र न कपालसंस्कारार्थस्तुषोपवापः । येन तुषैः पुरोडाश-
कपालं पूरयिष्वेति कपाले द्वितीयया विभक्त्या ग्रहं समाध्यातित्वसंस्कार्यत्वं प्रतीयेत ।
अपि तु भूतोपयोगिनां तुषाणामेव प्रतिपत्तिक्षणः संस्कारः । कुतः, शास्त्रान्तरे पुरो-
डाशकपालेन तुषानुपवपतीति तुषा एक द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वेनोद्देश्या उपवापः प्रति-
पत्तिस्तेषां कपालेनेति तृतीयया तस्य साधनत्वावगतोर्वधेयगतं विशेषणं विवक्षितम् ।
एवं च तुषप्रतिपत्त्यर्थं कपालं साधनमेव न हुमयोः संस्कार्यत्वं युक्तम् । ततस्तु कपालमिति
द्वितीयाऽऽर्थिके कर्मणि तथा युक्तं चानोप्यस्तमिति विधीयते । तथा कपालस्य विधे-
यत्वेन विवक्षितैकत्वादेकेनैव सर्वतुषोपवापः सकृन्मन्त्रेण ततस्तूष्णीम् । पुरोडाशका-
लेन तुषोपवापोऽभ्यसनीयः । न हि तुषोपवापार्थं कपालानि प्रयुक्तानि । येनान्येषां
वैयर्थ्यभवेन तुषोपवापे विनियोगः सर्वेषां स्यात् । किं तु परार्थानि तानि, यतः पुरो-
डाशकपालेनेति पुरोडाशसंबन्धित्वेन ग्रहणादतः पुरोडाशश्रवणेन तानि सर्वानि सप्र-
योजनानीति वक्तुमुक्तं परार्थानीति । अर्थात्परसर्वेनैकेनेति गम्यते ।

उदाहरति—

यथा कपालेनोपवपति यजमानेन संभितौधुम्बरी भवतीति ।

कपालेनेति व्याख्यातम् । तथा नानायजमानेषु कर्मसु द्वादशाहविषु कर्मफलभोगार्थं

प्रवृत्तानां यजमानानां मध्य एकेन यजमानेनौदुम्बरीमाने सति शास्त्रार्थो निष्पन्नस्ततोऽन्ययजमानेन मानं नापेक्ष्यते । ॥ हि मानं यजमानसंस्कारो येन सर्वेषां प्राप्नुयादेकत्वाविवक्षया विधेयो यजमानः साधनत्वेनातो विवक्षितमेकत्वम् । परार्थानीति किम् । एकेन बर्हिषा वेदिस्तरणे सिद्धेऽपि बर्हिषामपराधत्वादन्येषामयुजा युजा वा वैयर्थ्यं मा भूदिति संस्कारोऽभवत्यस्यते । तदेव वक्ष्यति—‘त्रिधातु पञ्चधातु षोऽधातौ षातौ मन्त्रमावर्तयति’ इति । तैः सर्वैरनैकैः क्रियेत इति प्राम्थुदाहरणम् ।

कर्मविशेषे कर्तृनियममाह—

यजुर्वेदेनाध्वर्युः करोति ।

यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुत्सर्गेणाऽऽध्वर्यवमिति याज्ञिकैर्व्यपादिश्यते । अध्वर्योः कर्माऽऽध्वर्यवमिति वृत्तोऽध्वर्युर्जानाति यथा यजुर्वेदविहितं कर्तव्यमिति । अन्यथा येन केनचिदादिना वृत्तेन किमपि कर्तव्यमित्यनियमः स्यात् । तथावान्तरसंज्ञया ब्रह्मत्वं हौत्रं चैतादृशं नियम्यते । कात्यायनेन तु अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादित्युक्तम् । तथा अध्वर्युरित्युक्तिः संज्ञाऽध्वर्युर्वेद इति वेदं संज्ञाय । तेनाध्वर्युर्वृत्तो जानाति मत्संज्ञकेन विहितं मया कर्तव्यमिति सूत्रयोजना । यजुर्वेदेन विधीयते तदध्वर्युरेव करोति संज्ञासाम्यादिति शेषः ।

ऋग्वेदेन होता ।

ऋग्वेदेन यद्विधीयते तद्वेदोता करोति । ऋग्वेदविहितस्य कर्मण उत्सर्गेण हौत्रमिति पूर्ववद्व्यवहारात् । अत्रापि कात्यायनोक्तप्रकारेणापि योजना । ब्रह्मत्वस्थानान्तरसंज्ञया वेदैकदेशे जातं कर्म ।

सामवेदेनोद्गाता ।

पूर्ववदाख्याब्रह्मत्वे च ।

सर्वैर्व्रक्षा ।

यजुर्वेदऋग्वेदसामवेदेषु च स्वातन्त्र्येणैकदेशे संज्ञा ब्रह्मत्वमिति । त्रिभिः संज्ञाविशेषैर्ब्रह्मत्वं नियम्यते । अपर्ववेदे चोत्सर्गेण विहितस्य ब्रह्मत्वमिति संज्ञाप्रसिद्धा विशेष-ब्रह्मोभिस्तत्राध्वर्युर्हौत्रोद्गात्राणां शेषो ज्ञेयः । अन्यसंज्ञाभिश्च शान्त्यादि ज्ञेयम् । अतो विशेषसंज्ञाभिर्विहितं वेदत्रये ब्रह्मत्वं नापर्वणस्य शेष इति पूर्वमेव दाक्षितम् । अतस्तानि वेदभेदेन ब्रह्मत्वानि विकीर्यन्ते । अपर्ववेदोक्तं तु स्वत एव । अतः सर्वैर्वेदैर्विहितं समप्राधान्येन तद्ब्रह्मा करोति । कात्यायनीयानुसारेणाऽऽध्वर्यवणाः स्वं वेदं ब्रह्मवेद-

मिति व्यवहरन्त्यत उत्सर्गेण संज्ञासामान्येनापर्ववेदविहितं श्रद्धा करोति । वेदत्रये तु विशेषसंज्ञया विहितं करोत्येव ।

एवमुत्सर्गेण तत्तदेदविहितस्य कर्मण ऋत्विकर्तृ[क]त्वनियमे सत्यपवादमाह—

वचनलक्षणा इतरे ।

वचनं संज्ञाविशेषो विधावर्क वाक्यं च । तदेवान्येषामृत्विजामनृत्विजां च लक्षणं येषां ते तथा । इतरे चतुर्थ्योऽन्ये कुर्वन्तीत्यनुषङ्गो विपरिणामश्च । तेषामुत्सर्गेण वेदप्रयुक्तं कर्म नास्तीति विशेषवचनैः प्रमाणीः कुर्वन्तीत्यर्थः । तथा चतुर्णां स्वस्ववेदेर्षु निधमेऽपि संज्ञाविशेषैस्तेषामपि परस्परमन्यवेदविहितमपि किमपि कर्तव्यं दृश्यत इत्यनेनैव नियम्यते । अत्रोदाहरणानि, संज्ञया हौत्रं यजुर्वेदस्पमपि होता करोति । वचनं पत्नी पिनाष्टि दासी वा । स्वयमग्निहोत्रं जुहोति उधेता जुहोति भेटा पत्नियामुद्रात्रा संख्यापयति ।

असंभवाद्वा ।

इतर इत्यनुषङ्गः । यस्य यत्कर्म विहितं तेन तस्य कर्मसंभयोऽसंभावना तस्मात् ।

उदाहरति—

यथाऽश्वमेधे पशुकर्मसु ।

अत्र पशुपाकरणं नानादेशस्पनानापशूनामेकेनाप्यव्युण्ण कर्तुमशक्यमिति न हि वेदेनाशक्यं विधीयते, विधीयते च, तस्मादन्यं कर्तारमपि विदधाति न तु पश्वन्तरोपाकरणायभावमनुमानाति वेदः कर्मवैगुण्यापत्तः । तस्मादन्यैर्ऋत्विगादिभिः कार्यं, नाशः प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिग्रहण इव । बहुवचनग्रहणात्प्राक्षणादिकमपि प्रकृतौ यज्ञस्य विहितं तत्तेन कर्तुमशक्यमन्येन कर्तव्यमिति ।

साधननियमं व्याचष्टे—

आहवनीय आहुतयो जुहा ह्यन्ते ।

आहवनीयस्याधिकरणता श्रुतिसमारूप्यायां, यदाहवनीये जुहतीति श्रुतिः, समारूपा च हूयतेऽस्मिन्नित्याहवनीय इति । हूयतेऽनयेति जुहूरिति समारूपया साधनता जुहाः । आहुतयोऽत्र कर्माणि जुहोतिना विहितानि यस्य कस्याप्यृत्विजः । एवं वेदमुक्तं— यज्ञाऽऽहुतयो ह्यन्ते रात्राधिकरणमाहवनीयं, साधनं जुहुः । तथा च वेदचतुष्टयविहितकर्मणामृत्विजां ये होमा विहिता येन केनचिद्व्येण तेषामेतावानेव नियमः, ते सर्वेऽपि तेजुहाऽऽहवनीय एव कार्या इति नियम्यते । सामान्यश्रुतेर्वाच्योऽपि गार्हपत्यादिश्रुत्या द्रष्टव्यः । एवं जुहा साधनेनिति नियमः । सोऽपि समारूपयैव । विशेष-

विधिनाऽस्य बाधोऽपि द्रष्टव्यः । बाहुर्वेदिकेषु दर्विहोमेषु दर्शपूर्णमासतन्मे चानङ्ग-
मूतेष्वेव दर्विहोमान्व्याख्यास्याम इत्यत्रोक्तं ज्ञेयम् । कुतः । अत्राऽऽहुतिमात्रस्यानु-
क्तद्रव्ये विशेषस्यैव नियमात् । तथा कर्तुविशेषेजानभिधानात् । दर्शपूर्णमासयोर्द्र-
व्यनियमस्य सोमेऽपि च द्रव्यविशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दर्विहोमेषु तु यत्र द्रव्यं न
श्रूयते तत्रैव तूष्णीकेनाऽऽज्येनेति तथाऽध्वर्युरिति नियमसंभवात् । सोमे होमस्य नाना-
कर्तृकत्वात् । दर्शपूर्णमासैसोमसम्मान्तर्गतौक्तद्रव्यकर्तृविरोधात् । तज्जानन्तर्गता अङ्ग-
भूताः स्वतन्त्रा वा दर्विहोमशब्देन व्याख्याय्या इति गम्यते । तेन दर्शपूर्णमासयोरना-
देशे चोत्तरतउपचारो विहार इत्युत्तरत एव स्थित्वा जुहुयात्तथेतरवर्णां परिसंख्या
तत्रैव व्याख्यास्यते । तथा सोमेऽपि सोमाहुतीनामपीति ज्ञेयम् । तस्मात्परिदेशादर्श-
पौर्णमासतन्मान्तर्गतहोमसोमाहुतिस्त्वविहोमेभ्योऽन्ये हि तद्रव्यका जुहोतिचोदना-
चोदिता दर्विहोमाः परिमाषिकधर्मयुक्ता दर्विहोमाब्धवाख्यास्याम इत्यत्र व्याख्यास्यन्ते
नान्व इति ज्ञेयम् ।

कर्मनियुक्तानां विहारे स्वेच्छया संचारं निवारयति—

उत्तरतउपचारो विहारः ॥ २ ॥

श्रुतिरेवोत्तरतउपचारो वै यज्ञ इति । तस्मिन्तृतीयार्धे सप्तम्यर्थे वा । विहारस्य च उत्तर-
भागत्वेन तत्र वोपसमीपे चारो गमनागमने कार्ये न दक्षिणमार्गेनेत्यर्थः । तत्रापि
सामान्यश्रुतेर्विशेषलिङ्गादिना बाध आज्यसंस्कारवसतीवरीपरिहारादौ वैक्ष्यते ।

अनियतदेशस्य कर्मणो देशनियमं व्याचष्टे—

प्राङ्म्यायाम्युदङ्म्यायानि वा मदक्षिणं पश्चे कर्माणि करोति ।

प्राङ्म्युदक्षि च कर्माणि संतिष्ठेरभितिश्रुतेः प्रागपवर्गाणि कर्माप्युदगपवर्गाणि वा करो-
तीति नियमः । व्यायः समाप्तिः । तथा प्रदक्षिणं नियम्यन्ते । कात्यायनेन चाऽऽवृत्तौ
सामन्ते च प्राङ्म्युदक्षि प्रदक्षिणमिति श्रुत्यनुसारेणोक्तम् । प्राङ्म्युदक्ष्यावृत्तौ सामन्ते
च प्रदक्षिणमिति कर्मावृत्तौ प्राङ्म्यायानीत्यादि । सामन्ते समन्ताद्विहिते कर्मणि प्रद-
क्षिणमिति नियमः । तेन न सर्वत्र प्राङ्म्यायानीति, नापि प्रदक्षिणमिति किं तु
पूर्वोक्तव्यवस्थया । यज्ञग्रहणं वैतानिककर्ममात्रग्रहणार्थम् । या स्मृतिः पित्र्येषु दक्षि-
णापवर्गाण्यप्रदक्षिणं कर्माणीति सा स्मार्तेष्वेव । अत्र यज्ञग्रहणेन प्रत्यक्षदर्शितश्रुत्यनु-
सारेणाविशेषेण दैवपित्र्येषु प्राङ्म्यायान्युदङ्म्यायानि वा प्रदक्षिणमिति च निय-

१ क. ग. अ. छ. ठ. 'जुर्वेदि' । २ ट. 'लेखणा' । ३ क. य. अ. ट. 'संज्ञा' । ४ छ. ट.
'गोतर्' । ५ क. ग. अ. ठ. 'तादृशं' । ६ अ. ट. 'रं' । ७ अ. ट. 'शैर्पूर्ण' । ८ ट. 'मासात्' ।
९ क. अ. ग. अ. छ. ठ. वक्ष्येते ।

भ्यते । प्रदक्षिणमनु परिष्ठावयतीति सामन्तत्वस्यापनार्थम् । शुल्नकरणेऽपि प्रदक्षिण-
मिति विधास्यते, प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकगुणमित्यर्थः । तच्च द्विगुणरज्जुकरणनिवार-
णार्थम् । द्विगुणा हि रज्जुगुणानामप्रादक्षिण्ये प्रदक्षिणं यज्ञकर्माणीत्यनेनैव भवेत् ।
तथा ॥ भूदेकगुणेत्येवं वक्तुं प्रथमं प्रदक्षिणमेवाऽऽवेष्टयेत्तयावैकगुणं चेत्यर्थः । तेन
न पुनरुक्तं प्रदक्षितव्यायेनैव सर्वत्राऽऽवेष्टनकरणसंभवाच्च पृथक्सूत्रकरणम् । तथा
हि—यदा रज्जुरेकगुणा तदा मूलमधः कृत्वाऽग्रमुपरि कृत्वा वेष्टयति, तदेवं प्रदक्षिणं
भवति । द्विगुणायां तु गुणकरणं द्वौ गुणौ कृत्वा वेष्टयति । अथ वा सहैव गुणौ
संपादयन्वेष्टयतीति । तत्र प्रधानानुरोधेनाप्रदक्षिणं गुणौ कृत्वा प्रदक्षिणमावेष्टयति ।
द्वितीये पक्षे तु गुणार्थं द्वयं द्वयोर्हस्तयोर्द्वेधा कृत्वा वामहस्ते दक्षिणं पुरतश्चावयन्ध-
र्वणेन गुणौ कुर्वन्नावेष्टयेद्भज्जुमिति । त्रिगुणायां तु तृतीयगुणोऽप्यप्रादक्षिण्येनैव
भवति । स्पष्टमेतदापस्तम्बेनोक्तम्—‘यानि शुल्नानि समासं गच्छन्ति प्रसव्यं
तान्यावेष्ट्य प्रदक्षिणं समस्येदथ यानि समस्यन्ते प्रदक्षिणं तानि’ इति । शुल्नान्यावे-
ष्टितानि सन्ति द्विगुणानीत्यर्थः ।

न यज्ञाङ्गेनाऽऽत्मानमन्यं वाऽभिपरिहरति ।

आत्मानमन्यं वाऽभिलक्षीकृत्य परिहारमर्थप्राप्तमनिष्टत्वेन तद्यज्ञाङ्गेन न परिहरति ।
ततस्तु यज्ञाङ्गेन स्फुयादिनाऽऽत्मानमन्यं वाऽत्रानुलक्षीकृत्याऽऽगच्छच्छोष्टादि न परि-
हार्यम् । तथा रूपादिना घृमादिवावाऽपि न परिहर्तव्या । नापि मक्षिकादिनिवारणम् ।
आत्मेना सह चरितो जीव एवान्यो गृह्यते । तेन यज्ञपात्रैर्वैज्ञपात्राणां मक्षिकादि-
वारणे न दोषः । विस्मरणेन परिहारे कृते सर्वप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

कर्तृणां नियमान्तरमाह—

न विहारादुपपत्तिर्वर्तते ।

न विहारादपच्छिद्यं वर्तते इत्येकं वाक्यं, नापच्छिद्यन्ते (ते) । तदुक्तमाश्वलायनेन-
विहारादव्यावृत्तिः । द्वितीयं वाक्यं, व्यच्छेदे पञ्चमी । विहारं प्राप्य न पर्यावर्तते,
आत्मानं परीत्य नाऽऽवर्तते । स्पष्टमुक्तं बौधायनेन—‘यदि प्राङ्दक्षिणेनासेन—
पर्यावर्तते यदि प्रत्यङ्मुखेन’ इति । तथा वाऽऽत्मानं मध्ये कृत्वा न पर्यावर्तनीय-
मित्यर्थः ।

१ ट. ‘गुणिना’ । २ ख. छ. ट. ‘वेष्टये’ । ३ ख. ‘हारार्थं प्रा’ । छ. ट. ‘हारार्थं’ ।
४ क. ख. ग. घ. ङ. ‘रन्ति । त’ । ५ ख. ट. ‘स्मर’ । ६ क. ख. ग. घ. छ. ट. ‘तन्ते’ ।
७ १ ७ क. ख. ग. घ. छ. ट. ‘वर्तन्ते’ । ८ क. ख. ग. घ. ङ. ‘तन्ते, भा’ । ९ ख. ग. घ. ङ.
‘तन्ते’ । स्प’ ।

संचारे विशेषान्तरमाह—

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि बाह्याः कर्तारः ।

अन्तराणि यज्ञाङ्गानि केषामित्याकाङ्क्षायामग्नीनां प्राधान्यादुपस्थितिस्तेषामन्तराणि । अन्तरशब्दः परिधानवाची । ततस्तु परिधानमिव संलग्नानि समीपस्थानीत्यर्थः । बाह्या नहिर्भेषा बाह्याः । केभ्य इत्यपेक्षायां यज्ञाङ्गेभ्य इत्युक्तमर्थाद्यतस्तान्यन्तराणि समीपस्थानि । तेषामग्नीनां च मध्ये कर्तृभिर्न संचरणीयमित्यर्थः । कर्तृणां मध्ये यजमान आन्तरः । ततः एतन्मेव बाह्या । ताम्यामध्वर्युरेव, तेभ्यो ब्रह्मैव, ततो होतैव, तत उद्गाता । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः ।

प्राचीनावीती पित्र्याणि करोति ।

अत्र स्मृत्योपवीतं दैवे पित्र्ये प्राचीनावीतं प्राप्तमेव । तदुक्तं कात्यायनेन—
'उपवीतिनः कुर्वन्ति स्मृतेः' इति, 'विपर्यस्य पित्र्येषु' इति च । पुरुषसंस्कारत्वेन प्राप्तस्यायमनुवादः । किमर्थम्, उत्तरार्थमित्युच्यते ।

एवमुत्तर्गे स्मार्ते च प्राप्तेऽपवादमाह—

यज्ञोपवीती दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च ।

पित्र्याणि कर्माणीत्यध्यनुवर्तते । दर्शपूर्णमासयोरग्निहोत्रे च यानि पित्र्याणि कर्माणि तानि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । अयमभिप्रायः—उपवीतीति वक्तव्ये यज्ञोपवीतीति स्वाध्यायब्राह्मणप्रत्यभिज्ञानार्थम् । तत्र हि 'यज्ञोपवीत्येवाधीयीत यानयेद्यनेत या' इति विहिते पुनरुपव्ययत इति विधिः प्राप्ते पुनरारम्भो नियममेति दर्शपूर्णमासयोः पित्र्येऽपि कर्माणि यज्ञोपवीत्येव कुर्यात् । कुतः । यत एतदुपव्ययत इति नियम्यते । न च प्राचीनावीतं पितृणामिति विधिकल्पकमिति दाक्ष्यम् । स्मृत्या प्राप्तस्य कर्मान्तरेऽत्र स्तुत्यर्थत्वेनानुवादसंभवात् । निवीताधिकरणे व्युत्पादितमाचारैरेतत् । तथाऽग्निहोत्रस्याप्रत्यभिज्ञानात्कर्ममात्रे प्राप्तस्मार्तयज्ञोपवीतित्वानुवादोऽयमिति तत्राऽऽचार्यस्याभिमतं, किंतु मृताग्निहोत्रसजातीयं वैष्ण्वग्निहोत्रं यज्ञोपवीती दोहयतीति दोहवर्मेण मुद्धिस्थं तत्र यज्ञोपवीतित्वविधिरित्युपरिसमिद्धारणवदित्युपदेशः । तेन स्मृत्याऽग्निहोत्र उपवीतित्वप्राप्तावपि यज्ञोपवीतिस्त्वविधानं पित्र्येऽपि नियमार्थमिति । तदपि यज्ञोपवीतीति यज्ञग्रहणेनाविकेन मृताग्निहोत्रे यज्ञोपवीतिशब्दप्रत्यभिज्ञानार्थम् ।

अनियमोऽन्यत्र ।

दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रेभ्योऽन्येषु कर्मसु पित्र्येषु यज्ञोपवीतीत्यनियमो नियमो नास्ति ।

यथा स्मृत्या प्राप्तं तथैव । श्रुत्योर्भियामिकयोः कश्चित्तयोरत्र प्राप्त्या दर्शपूर्णमास-
देवाग्निहोत्रेभ्योऽन्यत्र प्राप्त्यभावादित्यर्थः ।

प्रत्येकं दर्शपूर्णमासलक्षणकालस्थोत्पत्तिवाक्ये संवन्वावगमादेकैकमेवाऽऽग्नेयादिक-
नैकैकस्मिन्कालेऽनुष्ठेयमित्याशङ्क्याऽऽह—

चोदनासंयोगात्प्रधानान्येककालानि ।

अनेकप्रधानोपकारकाङ्गविधिविन्तेयम् । सामान्यत एकस्मिन्काले निमित्ते बोद्धेयं
चोदनाऽधिकारविधिना दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेन, तथाऽभावास्यायामभावास्या
यजेत पूर्णमास्यां पूर्णमास्येति च कालद्वये समुदायकरणात्प्रधानानि सन्ति
एकः कालोऽनुष्ठाने येषां तानि तथा भवितुमर्हन्ति । संज्ञया ■ प्रकृतपरामर्शेनैत-
येष्टा यजत इति वा यानि क्रोडीकृत्य विधीयन्ते तानि प्रधानानि सहचोदितत्वा-
देककालानीतरेतरन्यपेक्षाण्येव सहभावं गच्छन्ति । न हि तान्यसमुदितान्येकप्रयोज-
नानि भवन्ति । समुदायश्चैककालनिबन्धन इति नैकैकत्र दर्शो पूर्णमासे नैकैकमित्यु-
त्सर्गः ।

युगपत्कर्तव्येषु कर्मसु सत्सु—

तेषां विभवंति तन्ममङ्गान्यविभवंत्सावर्तन्ते ।

तेषामेककालानां तन्मं सकृदङ्गानि सकृदनुष्ठितान्येवाङ्गानि । किमविशेषेण नेत्याह—
विभवंति समर्थानि, यानि युगपदनुष्ठितानि सर्वोपकारे समर्थानि तांश्चैव तन्मं
नान्यानि । पूर्वमूत्रेऽपि कालोऽङ्गं तन्त्रेण न प्रत्येकं चेति चिन्ता । तेषांऽपि तस्या-
विधेयत्वेन सकृदनुष्ठानायोगात्प्रवर्जिता । कर्मणामङ्गैरुपकारो द्वेष्टाऽहष्टो दृष्टमेति ।
तथादृष्टार्थानां प्रयजादीनां दृष्टार्थानामपि वेद्यादीनामस्त्येव सामर्थ्यं, यावत्पुरोनुवा-
क्यादीनामसामर्थ्यावृत्तिः । कुतः । चोदनासंयोगादिस्थनुवर्तते । चोदनयोस्त्वेति-
वाक्ये कथंभावाकाङ्क्षादिभिः सहैव योगाद्युपदेवाङ्गैः सह संवन्वात्सर्वेऽपि यागा-
यथापि पृथक्पृथक्कर्मभावाकाङ्क्षिणस्तथाऽपि युगपदेव चाङ्गैः संवध्यन्ते सकृच्छ्रुतैरङ्गैर्न
पौर्वापर्येण सकृच्छ्रुतान्यङ्गान्यपि किं मान्यमिति सहैव साकाङ्क्षाणि युगपदेव प्रधानैः
संवध्यन्ते युगपदेवान्ववं गच्छन्तीति नाऽऽवृत्त्या संवध्यन्ते । अत्र चोदनासंयोगादित्य-
स्यान्या व्याख्या-चोदना श्रुतिस्तथा संयोगात्संहृत्य योगेन तद्गणनात्संख्यानाद्दर्शपूर्णमास-
प्रधानानामङ्गानां च तथा परिगणितत्वात्तन्त्रेणैव युक्तम् । तथाहि, श्रूयते(श्रुतौ) हि-ता
एकविंशतिराहुतयो द्वावधिरौ पञ्च प्रयजा द्वावाज्यभागाभागेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नेयो-

मीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्थिष्टकृदिडा ग्रथोऽनूयाजाः सूक्तवाकः
शोषोर्वाकश्चाय यदेवादः पत्नीसंयाजेषु संप्रगृह्णाति समिष्टयजुश्चेत्याहुतीनामेकविंशति-
संख्या इदृश्यते, सा तन्त्रानुष्ठाने भवति नान्यथेति ।

एकया चोदनाया सह भावेऽपि कचिदपवादमाह—

नानाकालेषु पृथक् ।

नानाकाला विहिता येषां कर्मणां तानि तथा तेषु प्रत्येककालप्रधानं पृथक्पुनः पुनर-
ङ्गानि कर्तव्यानि । पौर्णिमास्यां कृतानामङ्गानामनुद्विस्पर्शादसहमावात्पौर्णपर्यविपर्ययाच्च
दर्शोऽपि सहैव पौर्णपर्येण पृथगनुष्ठेयान्यङ्गानीति भावः । यद्यपि योगपद्यमधिकारविधिना
प्रधानानां सहभावविधिस्तथाऽपि विशेषश्रुत्या भिन्नकालानामेव साधनत्वमित्यर्थः । यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति सहभावेऽपि पौर्णिमास्यां पौर्णिमास्या यज्ज्यो-
त्स्नायास्यायाममावास्यायेति नानाकालतां (ता) । नहुवचनेन च तथैव चातुर्मास्यैर्वैजत इति
राजसूयेन यजेतेति विधिषु कालभेदो ज्ञेयः । तत्राङ्गानामावृत्तिरपि भवतीति पौर्णिमासी-
मात्राहुतीनामेकविंशतिसंख्याविधानादित्यर्थः ।

अनु दर्शपूर्णमासादिप्रधानानामेव कालदेशकर्तृविधिरमावास्यायाममावास्यायेत्या-
दिना समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येका श्रुतिः, प्राचीनप्रवणे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यन्या,
तथा दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकतोऽन्वयार प्रवृत्तिश्च इति, अर्थाथार्थायाभिप्रणयनं तथा 'उत्त-
रस्यां देवामन्यानि हवींश्चि सादयति । दक्षिणायां मारुतीम्' इति प्रधानमाश्रयं
दक्षिणोत्तराग्नयोः प्रचारो विहितः । एवं चाङ्गानामन्यैः कालादिभिर्भवेदित्यभि-
त्याशङ्क्याऽऽह—

यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानां स देशः स कर्ता सोऽग्निः ।

अत्र दर्शपूर्णमासादिशब्दैर्विहिताः कालादयो नाङ्गैः संबध्यन्ते, नाङ्गानां दर्शादि-
शब्दवाच्यता, तस्मादङ्गानां कालादिभेद इति प्राप्त इदं सूत्रम् । चोदनाविधि-
प्रयोगविधिभिः साङ्गं प्रधानं युगपत्कुर्यादित्येतैः साङ्गस्य प्रयोगस्य संबन्धित्वेन
कालादिसंबन्धविधानात्प्रयोगश्च साङ्गस्येति कालादि समानम् । एवं चार्थाथार्थायाभि-
प्रणयनम् । तथाऽपि प्रधानाङ्गं देवतापरिमहे सति तदर्थमभ्यन्वाधाने कृते सति ।
तदभिप्रणयनं सकृत्तन्त्रेण साङ्गप्रधानोपकारकं भवति । विकृतिष्वभ्यन्वाधानात्पूर्व-
तनेषु होमेषु पृथक्पृथगेव प्रणयनम् । पश्चादौ चान्वारम्भणीयादिभिर्देवैरभ्यर्च्यत्वेन
विधानात् पुनः प्रणयनम् । दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यान्वारम्भणीयाया अर्धवादेनादृष्टार्थ-

त्वावगमात्तथा सारस्वतहोमयोः पृथक्प्रणयनम् । एवं च सति यौगपद्ये तन्त्रमह्वानां सिद्धम् । कालदेशकर्त्रभिपेदे प्रधानानां विद्यमाने पृथगह्वानुष्ठानमपि सिद्धम् ।

दर्शपूर्णमासाङ्कनया पात्राण्युत्पादितानि तानि नान्यस्य प्रयोगस्वाङ्गं भवितुमर्हन्ति । ततः प्रयोगान्तरार्थमन्यान्येकमन्येष्वपि प्रयोगेष्विति प्राप्त आह—

आधानप्रभृति यावज्जीवं पात्राणि धार्यन्ते ।

स्फयादिपात्राणि आधानप्रभृति यावज्जीवं धार्यन्ते । तैरेव यावज्जीवं प्रयोगः कार्यः । न हि दर्शपूर्णमासप्रकरणे तेषामुत्पत्तिर्विधीयतेऽपि तु सर्वार्थमनारम्भाधी-
तविधिमिः प्रकरणादहरेक लौकिकेन कर्मणाऽऽधानेनाग्नीनामिव । तस्याद्वारणं नियम्यते प्रयोगान्तरार्थमुत्सर्गे वा विरामे वा धार्याण्येव । कुतः । तत्र हेतुर्जीव-
शब्देनोक्तो मृत एव प्रतिपत्तिविधानात्, गृहीतस्याविधिना त्यागायोगात् । देशक-
र्त्रोस्तु परिगृहीतत्वागः शिष्टैर्नाऽऽहत इति तस्यागोऽपि न गृह्येत्याहुर्मीमांसकाः ।
न तु प्रतिपत्तिर्वारणं न प्रयोजयेदिति वाच्यम् । यजमानशरीरसंस्कारार्थान्यपि
श्रूयन्ते । तद्यथा—यात्रे तु यजमानेन सह पात्राणि दहंत्येत्युक्त्वा यजमानस्य दक्षिणे
हस्ते जुहुमुपदधातीत्यादिनाऽऽधारत्वेन शरीरस्यापि संस्कार्यत्वावगमात्पात्राणां द्विती-
यया प्रतिपाद्यत्वावगमाद्वैमुण्याय धार्यन्ते । आधानप्रभृतीत्यनेन यानि दर्शपूर्णमास-
पशुचातुर्मास्यसोमनां पात्राण्युत्पादितानि तानि सर्वाणीत्यर्थः । यावज्जीवमिति
यावत्प्रतिपत्तिं धार्याणि । यः पूर्वं श्रियते तेनैव पात्राणां प्रतिपत्तिः । प्रयजति वन-
मनमिवां प्रतिष्ठति तदा सार्यया धार्यन्ते पात्राणि ।

ननु सङ्गदेव संस्कृतानामग्नीनामिव पात्राणामङ्गत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—

तेषां प्रतिपन्नं स संस्कारोऽभ्यावर्तते ।

आधानेनानारम्भाधीतेनोत्पादितानामग्नीनां न प्रयोगमध्ये उत्पत्तिः । पात्रसंस्कारो
हि प्रयोगमध्ये कृतः । स एकस्मिन्प्रयोगे कृतो न प्रयोगान्तरस्याङ्गं प्रयानादिवदिति
प्रतिपन्नं प्रतिप्रयोगं कर्तव्यः । आधानेष्टिषु कृतोऽपि पात्रसंस्कारोऽतिदेशेनैव प्राप्त-
इति नाऽऽधानवत्सकृत् । पात्राणां प्रयोगमध्ये भेदनादौ प्रायश्चित्तं कृत्वा प्रतिनिधि-
ग्राह्यो योग्योऽनुपपुक्तस्य यथाशास्त्रं प्रतिपत्तिः । प्रयोगात्पूर्वमसामर्थ्यं त्वसमर्थमेव
प्रयोगकालपर्यन्तं स्थापयित्वा प्रतिनिधाय तस्य शुचौ देश आहवनीये ॥ प्रतिपत्तिः
कार्या । बौधायनीये ह्यसमर्थारण्योराहवनीये प्रतिपत्तिर्दर्शनात् । एतावता सूत्रसंदर्भेण
सर्ववेदसर्वकर्तृसर्वकर्मसर्वज्ञानां(णां) सामान्येन साध्यसाधनभावावेदनेन प्रयोगसामा-
न्यस्वरूपं दर्शितं, विशेषस्तु जैमिनीयन्यायैरवगन्तव्य इति सूचितम् ।

१ ट. 'नमिति' । २ ख. ट. 'तान्येकस्य' । ३ ग. ट. 'धिप्र' । ४ ख. छ. ट. 'ननु प्र' ।

५ ख. 'हन्तीत्यु' । ६ ट. 'बोति' । ७ ख. च. ट. 'देशत एव' ।

अथ प्रयोगः । प्रयोगक्रममाधिकारास्तु न सामान्यतो व्याख्येया इति तेषां प्रयोगविशेषा-
देव स्पष्टा विशेषा भविष्यन्तीति फलप्रदर्शनपूर्वकं दर्शपूर्णमासप्रयोगं व्याचष्टे—सर्वकामा-
वित्यादिना ननु तृतीयप्रश्ने सर्वनियतकर्मणां निश्चयेन फले व्याख्यास्यमानमत्र व्याख्याय
पश्चात्सर्वकामावित्यादिना व्याख्येयमिति चेत् । सत्यम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यारभ्य
व्याख्या या कृता सा तु कर्मकाण्डमात्रविषयजैमिनीयन्यायोपबृंहणेन कृता, न चात्र
जैमिनीनां कर्मणां मोक्षोपायतोक्ता, येन तदुपबृंहणं क्रमप्राप्तमत्रैव स्वेन कर्तव्यं
स्यात्किं तर्हि किंचिद्विवेचितं नियतकर्मसाध्यं फलमस्तीत्येतावदेव जैमिनीयेऽर्थात्सिद्धं
तत्तथैव दर्शपूर्णमासयोरेव ताभ्यां यावज्जीवं यजेतेति कर्मकाण्डमात्राधिकारिणं प्रत्येव
व्याख्यास्यते । दर्शपूर्णमासानुपोद्घातत्वेनैव व्याख्येयावाधानाद्ये वाऽनुष्ठानक्रमस्य
मुख्यत्वात् । तस्मादत्रोपोद्घातमात्रेण दर्शपूर्णमासयोरवसर इति दर्शयितुं जैमिनीय-
न्यायसिद्धमेव फलमनूयते । ततः परमाधानादिप्रयोगे व्याख्येये वादरायणमतसिद्धं
फलं युक्तं प्रकृत्य स्वतन्त्रशास्त्रसिद्धत्वेन पृथगधिकारिप्रकरणतया प्राधान्येन प्रतिज्ञा-
तानां नियतकर्मणां प्राधान्येनैव फलं व्याख्येयमिति दर्शयितुं तत्रैव व्याख्यास्यते ।
यच्च काम्यप्रयोगे फलं तत्तु प्रयोगभेदेन जैमिनीयन्यायेनैव दर्शपूर्णमासयोर्दर्शयिष्यते ।
प्रासङ्गिकमुत्तरत्र सर्वं ज्ञेयमिति तदुत्तरत्र न व्याख्यायते । कर्मणाऽभ्युदय इत्येतत्तु
निश्चयसफलसाधनोपयोगितयैव व्याख्यास्यत इति न काम्यसवसरेण व्याख्या ।

आधानेष्टीनां विकृतिरूपत्वेन दर्शपूर्णमासविषयन्तापेक्षायामाधानात्पूर्वं तावेवाऽऽदौ
निरूपयन्तद्विषयन्यायप्रदर्शनार्थं तयोरादौ फलसंबन्धं व्याचष्टे—

सर्वकामौ दर्शपूर्णमासौ ।

कस्यांश्चिच्छाखायां श्रूयते । काम्य एव फलवत्ता जैमिनीये साधिता । न चास्मच्छा-
खायां दर्शपूर्णमासयोः फलं श्रूयते । न च तस्मिन्नसति कथमित्याकारुक्ष्तात्मकं प्रकरण-
मुदेति । तथा च तौ समानविधानावित्यादि न व्याख्यातुं युक्तमिति फलमेव बुद्ध्या
पुरुषः प्रवर्तत इति तदादौ वक्तुं युक्तम् ।

शास्त्रान्तरे हि श्रूयते—‘एकस्मै वै कामायान्ये यज्ञकृत्वा आरभ्यन्ते, सर्वेभ्यो वै
कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ’ इति । तदिदं व्याख्यानतो निर्दिष्टम् । काम्यन्ते ते कामा
इष्टानीति यावत् । सर्वे कामा याम्यां साधनाभ्यां साध्यास्तौ सर्वकामौ । परस्परापे-
क्षानामेव कारणता । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति प्राप्तिद्वं वाक्यमुपेक्षितम् ।

तत्र प्रयोगभेदोदाहरणत्वाभावाः । स्वशाखायां च परमामेव काष्ठां गच्छतीत्यर्थवादेन फलकल्पनाऽपि न युक्ता श्रूते फले सति । तस्मादिदमेव फलमुदाहृत्य विचार्यते किं शाखान्तरीयमन्योपसंहर्तव्यं फले न वा । तत्र नोपसंहारः कर्तुं युक्तः । कुतः । दर्शपूर्णमाससंज्ञया प्रत्यभिज्ञानेऽपि फलस्यैविधेयत्वाद्विहितघोरेव फलानुशब्देन विधानमयुक्तमतोऽम्बासात्कर्मभेद एवेति प्राप्तेऽभिधीयते—

तौ समानविधानौ ।

अत्रत्यदर्शपूर्णमासार्थं समानविधानौ तत्रत्ययोरत्रत्ययोश्चाभिजयोः समानमेकमेव फलविधानं ब्राह्मणं ययोस्तौ तथा । अयं भावः—यथा सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासविध्यधिकारविधिना दर्शपूर्णमासत्वेन तत्रत्यौ विहितौ तथा तत्त्वाविशेषात्तेनैव शब्देनैतावपि विहितौ । न च संनिधिर्विशेषकः । प्रत्यभिज्ञया संनिधेरपि साम्यात् । तत्राप्येतौ यदि प्रत्यभिज्ञातौ तदा कयोरसंनिधिर्मवेत् । तथा च यथोत्पत्त्यादिविधिविहितयोस्तत्रत्ययोः फलार्थं विधानमेव मन्योरपीति संतोष्यम् । अन्यथा तत्रापि विहितस्य न विधिरिति तयोरपि कर्मभेदे प्राप्ते न कस्यापि कर्मणः फलवत्ता मवेत् । ययोश्च फलवत्ता न तथोरुत्पत्त्यादिविषय इत्यतिविशीर्णं कर्म नानुष्ठेयं स्यात् । न हि निष्फलमनुष्ठेयम् । न च फलवदपि द्रव्यदेवतादिसंबन्धविधुरं दर्शपूर्णमासशब्दप्रतिपाद्यं स्यादरूपत्वेन कालसंबन्धानवगमात् । ययोश्चावगतस्तयोरफलत्वादप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति फलोद्देशेन पुनर्विधानं युक्तमिति । तदुक्तं जैमिनिना—‘संनिधौ स्वविभागेन फलार्थेन पुनः श्रुतिः’ इति । प्रत्यभिज्ञया संनिधापिते कर्मणि भेदाभावेन तदेव फलार्थं पुनः श्रुत्या विधीयत इत्यर्थः । एतेन दर्शपूर्णमासप्रकरणं सर्ववेदसर्वशाखास्वेकमेवेत्युक्तम् । तदिदमाहुः—‘सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म’ इति । यदि यादृशं विहितं तादृशमेव चेत्पुनर्विधीयेत तदा भवेदम्बासात्कर्मभेदोऽप्राप्तेश्चो विधानाज्ज्ञा सा विधिपुनःश्रुतिरिति ।

ननु प्रतिशास्त्रं विविधगुणभेदेन शाखान्तरीयानुष्ठाने प्रायश्चित्तश्रवणाच्च कर्मभेदे प्रत्यभिज्ञा आन्तेतिशङ्कानिरासार्थमाह—

निर्देशाभ्यवतिष्ठेते ।

समानविधानावपि गुणादिभेदेन यस्यां शाखायां निर्दिष्टौ तेषां शास्त्रिणां तावेव व्यवस्थितौ च व्यवस्थितविकल्पप्राप्तौ विहिताविति यावत् । तेन तं प्रति तथैव निर्दिष्टविशेषणैव व्यवस्थितौ ज्ञेयौ । तथा प्रयोगभेदमात्रं स्यान्न तु कर्मभेदः । यथा नीले घटे संकेतग्राही घटेऽपि घटोऽयमिति प्रत्येत्येवं स्वशास्त्रीयार्कषिद्गुणविशिष्टयोर्दर्शपूर्णमासत्वेनावगतौ शाखान्तरेऽपि गुणान्तरविशिष्टावपि दर्शपूर्णमासावेकत्वेनैव गृह्यणीति

सर्वसाक्षिकम् । न केवलशाखाभेद एव प्रयोगभेदः किंत्वेकस्यामपि नानागोत्राणां तनून-
पाक्षाराशंसभेदेनोदितानुदितभेदेन चाग्निहोत्रेऽपि प्रयोगभेददर्शनात् । तस्मात्स्वशाखान-
मुणावाधेनैव समानविधानौ, ततो न सर्वशाखाप्रत्यभिज्ञाबाध इति भावः ।

आवृत्त्या पुनरेते सूत्रे व्याख्येये अग्रिमप्रयोगनिर्वाहस्य पूर्वोक्ताङ्गतन्त्रनिर्वाहाय च ।
सर्वकामतया फलवत्तयाऽवगतौ स्वशाखायामुत्पत्तिविधिभिः प्रत्येकं विहितौ तदा
प्रत्येकं करणत्वेनावगतौ प्रत्येकं कर्षणभावाकाङ्क्षिणौ तौ समानविधानौ समानानि सर्वेषां
समुदाययोः प्रत्येकं विधानानि ब्राह्मणानि यथोक्तौ तथा । तथा चाङ्गविधानानि सदा-
नानि न स्वरूपविधानानि संभवन्ति भिन्नकर्मत्वात् । तथा च संनिधिसमाख्ये अनादृत्य
विहिता असंनिहिताश्च पदार्था अङ्गत्वेन गृह्यन्त इत्यर्थः । किमविशेषाच्चेत्याह—
निर्देशो विशेषावेदकं प्रमाणं वचनमिति यावत्तस्मादेव व्यवस्थितावित्यर्थः । तत्र
स्पृष्टादिद्वयाणां संस्कारकर्मणां च योग्यतालक्षणेन सामर्थ्येन तेषां व्यवस्था, तथा
भस्त्राणामपि, केषांचित्प्रमाणास्तरेणापि । आरादुपकारिणां तु सर्वत्र समनैवाङ्गता ।
वैमृधप्रभृतीनां तु वचनाद्व्यवस्थेति बोद्धव्यम् । प्रयोगे नैव स्पष्टयिष्यते । अङ्गिनोर्व्यव-
स्थाभिधानेनङ्गानामेव व्यवस्थोक्ता । तेन कानिचिदङ्गानि प्रधानेषु साक्षादुपकुर्वन्ति
कानिचिदङ्गद्वारेत्यपि व्यवस्था संगृहीतेति । तेन भस्त्राणां लिङ्गेन विनियुक्तानां साक्षा-
त्प्रधानाङ्गत्वाभावेऽपि अन्वाधानाद्यङ्गत्वेनापि व्यवस्थितानां समानविधानावित्यनेन न
त्यागः । यानि साक्षादङ्गानि यानि च परम्परया तानि सर्वाण्यपि विधानशब्देन
संगृहीतानि ।

ताभ्यां यावज्जीवं यजते भिक्षतं वा वर्षाणि ।

जीवनं निमित्तं प्राणधारणं तत्र कर्माङ्गं भवतीति यावज्जीववाक्येन न काम्ययोः काल-
विधिः किंतु निमित्तान्तरे तौ विधीयते । त्रिंशदादिकालसंबन्धेनापि नान्यौ भिन्नौ तत्त्वेन
प्रत्यभिज्ञानादित्याह—ताभ्यामिति । यौ सर्वकामार्थौ ताभ्यामिति प्रत्यभिज्ञा जातिनिमित्ता
न व्यक्तिनिमित्ता । एकस्यां व्यक्तौ निमित्तार्थत्वं कामार्थत्वं च न सिध्यति । उद्देश्यद्वये
प्रयोगद्वयावश्यं भावयेत् । तथा च निमित्तेनोपलक्षिते काले प्रयोगो नित्यस्तस्यैव शाखान्तरे
कालान्तरविधानं त्रिंशतमिति तत्रैवाऽऽपस्तम्बेन जीर्णो वा विरमेदिति कालान्तरं
विहितं, काम्ये त्वैहिकफलाय यावत्फलप्राप्त्यनुष्ठानं, पारलौकिकं तु सकृदभ्यासाश्रयणात्
तथा च नैतौ प्रकृतिविकृतिमात्रं मज्जेते द्विविधावपि यौ पुनर्द्वितीयप्रश्ने काम्यौ व्याख्या-
स्येते गुणवैकृतौ च ।

एकस्मिन्प्रयोगे सर्वान्कामान्कामयेत प्रयोगपृथक्त्वे वैकैकम् ।

यथा पशुकामोऽनेकान्यशूनेकस्मिन्प्रयोगे कामयत एवं सर्वान्कामान्कामयेतेति पूर्व-

पक्षयिस्तोच्यते प्रयोगवृत्तत्वे वैकैकम् । चेति पूर्वपक्षो व्यावर्तते । कामानां प्राधान्येन प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्न्याय्या । न च पशुद्वष्टान्त एकनात्या क्रोडीकृतानामेकफलत्वम् । न चात्र तथा । उद्दिश्यमानानां फलानां न स्वरूपेण फलत्वं किं तु काम्यमानत्वेन । न सर्वस्य सर्वं काम्यं तथा वेदमिदमिति बुद्ध्या ग्राह्यं तत्रैकया क्रोडीकर्तुं शक्यत इति प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः । तस्माद्वाक्यभेदोऽङ्गीकार्यः । प्रजाकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पशुकाम इत्यादि ।

पूर्वा पौर्णमास्युचराऽमावास्या ।

अत्र दर्शपूर्णमासौ निर्दिष्टौ दर्शपूर्वौ सर्वत्र तथा पाठक्रमेणैवोभयोरनुष्ठाने प्राप्त इदं सूत्रम् । तत्रायमर्थः—अल्पाघ्तरमिति दर्शस्य पूर्वनिपातेऽपि पूर्वा पौर्णमास्येवाऽऽरम्भणीयाप्रकरणे सारस्वतहोमार्थवादे 'य एनयोरनुष्ठोमं च प्रतिलोमं च विद्यादिश्यमावास्याया ऊर्ध्वं तदनुलोमं पौर्णमास्यै प्रतीचीनं तत्प्रतिलोमम्' इत्युक्त्वा 'यत्पौर्णमासी पूर्वा-मास्यमेत प्रतिलोममेनावालमेत' इत्यादिना पूर्णमासस्य पूर्वानुष्ठाने दोषोऽभिधीयते । तद्विपरिहाराय सारस्वतहोमयोर्विधिरिति कृत्वा पूर्वा पौर्णमासी तैथैवोचराऽमावास्यायात्र महूनि लिङ्गान्यनुमन्त्रणसूक्तवाकदेवतायाभ्यादीनीति भावः ।

ननु दर्शपूर्णमासशब्दौ कालपरौ कथं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासादित्यादिनिर्देश इत्यत आह—

पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजतेऽमावास्यायाममावास्याया ।

अत्र सप्तमोनिर्दिष्टोऽधिकरणं कालस्तृतीयानिर्दिष्टौ न कालौ, तयोरधिकरणत्वेनैव साधनत्वेऽसति करणत्वायोगात् । तस्माद्यागनामधेये ।

तथोक्तं—'विधाने वाऽनुवादे वा यागः करणमिष्यते ।

तत्समीपे तृतीयान्तं तद्वाचित्वं न मुञ्चति' ॥ इति ।

तस्मात्पौर्णमास्यमावास्याकालयोः क्रियमाणत्वात्कर्मसमुदायावपि तन्नामकौ । अनेन च फलकरणस्यैकत्वेऽपि तस्य कालभेदात्प्रयोगभेदेन कालनिमित्तकरणावयवकर्मसमुदा-यावाचकत्वेन द्विवचनमुपपद्यतेऽग्नीषोमयोरिव दर्शपूर्णमासयोरिते वाक्ये समुदायद्व-यानुवादेनाऽऽमेवाद्युत्पत्तिवाक्यविहितकालानन्यत्वेऽप्येकैकस्मिन्समुदाय एकैक एव

१ क. 'मिति' । २ ख. ट. 'शेषमभिधीय तं' । ३ ख. ट. 'तथोक्तं' । ४ ट. 'छौ यागी न' । ५ क. ग. ख. छ. ड. 'भने स' । ६ ख. छ. ड. 'यान्तास्तद्वा' । ७ क. ख. ग. च. ड. 'कालान्य' । ८ 'कालजन्य' ।

कालोऽङ्गं प्रयोगयोरिति विवक्षतः । अत एवोक्तम्—चोदनासंयोगादित्यादि । समु-
दाये च विद्वद्वाक्यावगतौ य एवं विद्वान्मावास्यां यजेते य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत
इति सूत्रवाक्ये पाठानुसारेण नक्षत्रानुसारेण पठित एकस्मिन्समुदायो न । एक-
वचनेन न समुदितानामेव संज्ञाकरणं, किंतुत्पत्तिवाक्यावगतपरस्परसंबन्धानिरपेक्षाग्रेय-
त्वाष्टाकपालत्वादिवदेकैकस्यैव प्रत्येकं संज्ञा पर्यवस्यति । तेनाग्नीषोमीयाकरणपक्षेऽपि
क्रियमाणयागयोरैवाऽऽग्नेयोपांशुयाजयोरैव संज्ञेति सिध्यति । ततस्तु काम्यदर्शपूर्णमास-
योरप्यग्रे प्रदर्शमानयोरुपांशुयाजामावेऽपि क्वचिद्धनो भावेऽपि क्वचिद्गुणान्तरसंयोगे
संज्ञा न हीयते । तत्राप्युत्पत्तिवाक्ये कालविधानात् । तद्यथा दाक्षायण्यज्ञे पूर्णमासे
सन्येन्मैत्रावरुणवाऽऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेतेति शास्त्रान्तरे यत्र कौण्डपायिनाम-
यने कर्मणि मासं दर्शपूर्णमासाम्यां यजेतेति तत्र गौणी संज्ञा । अविधितेषां मलः
कतुसमूह इति संज्ञा मुख्यास्तदभावे शब्दमात्रम् । यत्र पश्चात्संज्ञासंबन्धादन्यधर्म-
लाभस्तत्र गौणी । यथाऽग्निहोत्रसंज्ञा मुख्या यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती-
त्युत्पत्तिवाक्येऽग्रेदर्शनान्मुख्या । कौण्डपायिनामयने कर्मणि मासमाग्निहोत्रं जुहोतीति
कालविधौ नाग्निदेवता विधानमिति गौणी । काम्यदर्शपूर्णमासयोर्नित्यदर्शपूर्णमासयो-
रपि मुख्यैव संज्ञा, दर्शपूर्णमासाम्यां स्वर्गकामो यजेतेति कस्यांचिच्छाखायां विधानं
साङ्ख्ययोरस्ति । यत्रापि यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाम्यां यजेतेत्यत्रापि तथा कालविशिष्टा-
द्योत्पत्तिविषय उभयत्रापि सर्वकामावित्यत्र तु फलवाक्यमनारम्भाधीतम् ।

पौर्णमास्यां पौर्णमास्येत्यादि यदुक्तं तत्र कोऽयं पौर्णमासी नाम यागोऽमावास्या
नामेत्यपेक्षायां नामद्वयोपात्तान्विविच्य प्रचानयागान्दर्शयति—

आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजश्चाग्नीषोमीयो वैष्णवः प्राजा-
पत्यो वाऽग्नीषोमीयश्चैकादशकपालैः पौर्णमास्यां प्रधानानि ।

प्रधानानीति बहुवचनेन कर्मणां प्रधानभूतानां भेद उक्तः । प्रधानानीत्यनुवर्ततेऽग्नि-
मेऽपि सूत्रे । तत्रापि कर्मभेद एव । अग्नीषोमीयो यद्यपि पञ्चमप्रपाठके समाज्ञातोऽयं
षष्ठप्रपाठके आग्नेयस्तथाऽपि तं(?) याज्यादिहोत्रानुष्ठानकाले तु स्मारकत्वात्मावस्थं
तत्कमेण क्रम इति जैमिनीधैः साधितं ज्ञेयम् ।

नासोमयाजिनो ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरोडाशो
विद्यत इत्येकेषामाग्नेयोऽष्टाकपाल पेन्द्राय एका-

दशकपालो द्वादशकपालो वाऽमावास्याया-

मसंनयत आग्नेयः सांनारयं च संनयतः ।

अत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति' इति वाक्य-
विहितस्योपपन्नोपादानम् । अत्रोत्पत्तिवाक्ये यजतिर्न श्रूयते तथाऽपि साऽस्य देव-
तेत्यधिकारेऽग्नेर्देवप्रत्ययो विधीयते । अष्टाकपाल इति त्वष्टसु कपालेषु संस्कृतः । संस्कृतं
भक्षा इति सूत्रेणाणूपत्वमे सति तस्य लुकि सति निष्पन्नस्त्रयोः सामानाधिकरण्येन
द्रव्यमष्टाकपालमग्निदेवतासंबन्धीति गम्यते । यद्यप्यत्र द्वयोर्विशेष्यं नोक्तं तथाऽपि
पुरोडाशः स इति वाक्यशेषादवगम्यते 'तेऽपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं भूतम्' इति । पुरो-
डाशशब्दश्च जातिनिमित्तको लोके पिण्डाकारे द्रव्ये सुप्रसिद्ध इति न्याय इति दर्श-
यितुं न प्रयुक्त आचार्येण । प्रकृतिद्रव्यमपि शास्त्रान्तरोक्तं जीहिमिर्यजेत यवैर्यजे-
तेति निर्वाचनैर्(णै)व ज्ञास्यत इति । अन्यत्राग्नीषोमीयादिषु सर्वत्र न पुरोडाशशब्दो
वाक्यशेषे तथाऽपि ज्ञास्यते । पिण्डकरणादिना पुरो डा(दा)इयत इति व्युत्पत्तिः
साधुत्वाय न यौगिकत्वाय । तेन त्रैयम्बकपुरोडाशेषु न संस्कारा इति दर्शितम् । न
च देवताद्रव्ययोरन्यः संबन्धोऽस्ति यस्तस्मैव द्रव्यस्य दीयमानत्वं विना । तावदेव
संबन्धनिर्वाहे सति प्रक्षेपान्ततार्यन्ततया होमकल्पने प्रमाणाभावात् । त्यागश्च
दानरूपो यागः । प्रधानभूत एव होमे कैल्प्यमाने तस्योपसर्गत्वं प्रक्षेपस्य
प्राधान्यं स्यात् । न हि द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रक्षेपेण विना न भवतीत्यस्ति । तान्पर्य-
गम्यतानुत्सृजतीत्यत्र तथा यागस्य दर्शनात् । तस्माद्यागमात्रेण संबन्धचरितार्थत्वाद्या-
गमात्रं कल्पनीयम् । एतेन दानकल्पनाऽपि निरस्ता । यस्तु प्रक्षेपस्तास्य चतुरवर्त्तं
जुहोतीति साक्षाद्विधिरवास्ति । एवमन्यत्रापि यागकल्पना । उपाश्रुयानमन्तरा
यजतीति साक्षाद्याग एव श्रूयते । यजयाजेति सूत्रेण संज्ञायां कृत्वामाद्यः । चकारो
विलक्षणत्वमुपाश्रुयाजस्याऽऽह । त्रयाणामग्नीषोमीयादीनां विकल्प इति । अग्नीषो-
मीय इति वृद्धाच्छ इति देवताधिकारे । तथा वैष्णव इत्यौत्सर्गिकोऽण् । प्राजापत्य
इति दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य इत्येता देवता मान्त्रवर्गिकयो याज्याकाण्डात् ।
शास्त्रान्तरेऽग्नीषोमावुपाश्रु यष्ट्व्यौ, अजावित्वायेत्यादिवान्वीत् । यागद्रव्यं तु ध्रौवमा-
ण्यम् । 'सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय शृण्वते । यद्धुवायामाज्यम्' इति ।

तदुक्तं—'ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्गिकी' इति ।

उपाश्रुयान् इत्यन्वयसंज्ञा । आग्नेययागादस्याभ्यासेन भेदोऽभ्यासो विधिपुनश्चुतिर्गु-
णेन देवतालक्षणेन द्रव्यलक्षणेन चोत्तरस्मादपि तथैवं सर्वेष्वप्युत्तरेषु ज्ञेयम् । आग्नेयस्य

१ द. 'स्यै द्र' । २ ख. छ. ट. कल्पमा' । ३ क. ग. च. छ. ट. 'व्याधायज्यद्र' । ४.
'व्याधायज्यद्र' । ४ क. ग. च. छ. ट. ठ. 'ताद्र' । ५ क. 'न चोत्त' ।

परस्परभेदः कालभेदात् । 'अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्' इति द्रव्य-
देवतासंबन्धानुवादाद्यागः पूर्ववदेव कल्पितः । 'आग्नेयो वै ब्राह्मणोऽग्नीषोमीयेनेष्टा
सौम्यो भवति' इति शास्त्रान्तरीयो विशिष्टाधिकरणो विधिवैकल्पिकोऽस्माकं क्षत्रि-
यवैश्ययोस्तु भित्त्य एवाग्नीषोमीयः । संनयदसंनयतोर्व्यवस्थया सांनार्यैन्द्राग्रयोर्वैकल्प-
इत्यर्थः । ऐन्द्राग्रपक्षे यागद्वयममावास्यायाम् । सांनार्यं चैन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं
पयोऽमावास्यायामिति यागद्वयं, तद्रूढ्या समुदितं सांनार्यम् । निर्वचनमपि
'यत्समनयन्तत्सांनार्यस्य सांनार्यत्वम्' इति । तत्तु सोमयाज्यसोमयाजिनोरपि ।
'नासोमयाजी संनयेत्' इति, कापेयाः संनयेराजिति च वक्ष्यमाणत्वात्तत्र यागत्रयम् ।

तदङ्गमितरे होमाः ।

पूर्वं सर्वकामौ दर्शपूर्णमासमिति शास्त्रान्तरीयमधिकारविधिं प्रदर्श्य तस्य दर्श-
पूर्णमासाभ्यां सर्वान्कामैर्मादयोदिति वाक्यार्थं मत्वा कथमिति भावनायामङ्गाकाङ्क्षिण्यां
प्रत्येकोत्पन्नत्वेन सर्वाकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थं तौ समानविधानावित्यनेन श्रुत्यादिप्रमाणै-
रसंनिधिमनूय कथंभादाकाङ्क्षितत्वेन गृहीतैः पदार्थैः प्राकरणिकैरुपकृत्येत्युक्त्वा
दृष्टार्थाङ्गानामसाधारण्येन प्राप्तेऽदृष्टोपकाराभावेऽदृष्टकल्पनाप्रसङ्गेन प्रभे तृतीये
विचारयेष्यति । निर्देशादित्यनेन च प्रकरणे व्यवस्थाभावं परिहृत्य प्रयोगभेदेऽपि न
तयोः शब्दान्तरादिभिर्भेदोऽस्तीत्येवं ताम्यामित्यनेन पूर्वं दर्शप्रयोगभेदमुक्त्वा समु-
दायद्वित्वोपात्तसमुदायनामभ्यामनुष्ठानक्रममुक्त्वोत्पत्तिकाळोपाधिकृतनामभ्यां समुदा-
यानुवादेन द्वित्वसंख्याममावास्यायाममावास्यया यजत इत्यादिनोपपाद्योत्पत्त्यधी-
नस्वरूपौ साविति द्रव्यदेवतात्मभ्यां निरूपितरूपयागानां (णां) कालद्वयसंबन्धेन
न्यायापेक्षवाक्यप्रतिपादानि स्वरूपाण्युक्त्वा परिशेषसिद्धस्वरूपेण कथंभावापेक्षितोप-
कारकाणि साकाङ्क्षत्वेनान्वययोग्यानि दर्शयत्यनेन सूत्रेण । तेषां कालसंबन्धेन प्राप्त-
नोक्ता समुदायद्वयेन फलत्रयं विधीयमानानामत एव कथंभावासाकाङ्क्षिणामर्थोत्तमैः
कालफलसंबन्धिभ्योऽन्येऽतो निष्फलाः पदार्था विधिविवधीकृताः परम्परयाऽपि
भाव्यमिष्टमपेक्षमाणाः प्रदानानामङ्गं भवन्तीत्यर्थः । शेषोऽङ्गमिर्त्यनर्थान्तरम् । इदमपे-
क्ष्योक्तं तौ समानविधानौ निर्देशाद्व्यतिष्ठेते इति । तेषां यागानां फलवतामितरे भिन्नाः
संनिहिताः पदार्था अफला जातिद्रव्यगुणक्रियात्मका अङ्गम् ।

'दृष्टादृष्टोमथार्थत्वाज्जिहाऽङ्गानि प्रचक्षते ।

दृष्टार्थं तु चतुर्धा स्याज्जातिद्रव्यगुणक्रियाः' ॥ इति ।

१ ख. ट. 'धिकारिणो' । २ ट. 'भान्कामये' । ३ क. ग. च. उ. 'नावृत्य' । ४ क. 'प्राप्ते'
मास' । ग. 'प्राप्ते न स' । ख. उ. 'प्राप्तानो स' । ५ ख. 'नाग्नी स' । ६ क. ग. च. छ. ट. उ.
'त्यथो' । ७ ख. छ. ट. 'हितार्थाः प' ।

फलवत्संनिधायकं तदङ्गमिति च न्यायात् । जातिर्गोह्रादिः । प्रव्यं स्फयादि । गुणो वैकङ्कतत्वादिः । क्रिया घातव्यरूपाः । तेषां मध्ये जात्यादीनां संस्कारकर्मणां च स्पष्टदृष्टोपकारकत्वेन श्रुत्यादिप्रमाणैश्च स्पष्टमङ्गत्वम् । प्रयाजादियागानामपि परस्परमभ्यासाद्भेदः प्रधानयागेभ्यश्च ते भिन्ना एवाफलाः सन्तो हि फलवतामङ्गम् । दर्विहोमाश्च शब्दान्तरादेव भिन्नास्तेऽपीतर इत्यनेनैवाङ्गतां गताः पुनर्ग्रहणं होमा इति यत्नेन चतुरवत्तं जुहोतीत्यादिना प्राप्तास्तेषां यागादविवेकमाशङ्क्य निरस्यति षष्ठ्या-
रसाध्यत्वाच्च तैर्भिन्नं दानमस्तीति यागान्तर्गत्याशङ्का शब्दान्तरात्ता निरस्ता । यागेभ्यो यनतिचोदितेभ्यो होमा जुहोतिचोदिता भिन्नाः प्रक्षेपमात्ररूपा इति तेषां मेक्षस्तूपादित एव न विस्मरणीयो यागद्रव्यप्रतिपात्तिरूपत्वेन । एवं च दर्शपूर्णमासयोः फलप्रकरणयामस्वरूपमेदाङ्गानि निर्णीतानि ।

अथ प्रयोगो षक्तव्यः । तत्र प्रयोगाङ्गभूतदर्शपूर्णमासाख्यकालस्य दिनद्वयात्मकस्य विभागेन व्यवस्थिताङ्गतानिर्णयाय पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ व्याख्येयौ । तत्रेद-
मिदानीं विचार्यते—पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यनतेऽमावास्यायाममावस्यया यनत इति कर्मणामेकैकतिष्ठ्यात्मकः कालोऽङ्गत्वेन निहितः पूर्वैश्चुराग्निं गृह्णात्युत्तरेद्युर्यजतीति, 'पूर्वैश्चुरिध्मावाहः करोति । यज्ञमेवाऽऽरभ्य गृहीत्वोपवसति' इति, 'यो वै देवताः पूर्वः पारिगृह्णाति ॥ एनाः श्वोभूते यजते' इति श्रुतिमिर्महकालताऽवगम्यते । तत्र विरोधात्सं-
शयः । तत्रोभयादिनात्मकत्वमेकैकस्याङ्गभूतस्य कालस्य न संभवतीति निश्चितमन्यत-
रिदं हर्गौणं पूर्वमपरं वा आह्वमिति संदेहे स्थिते सूत्रेण पौर्णमासीविषये तावत्पूर्व-
पक्षमाह—

पूर्वा पौर्णमासीमुपवसेत् ।

अन्वाधानादेरङ्गत्वात्तदेव पौर्णमासीशब्देन सामोप्येन लक्षितायां चतुर्दश्यामेव कार्यं न तु प्रधानं तथा लक्षितायां प्रतिपदि कार्यमङ्गप्रधानविरोधे प्रधानं मलीय इति न्यायादिति पूर्वपक्षसमर्थः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति द्वितीयाविभक्तिरिति नाऽऽशङ्कनीयम् । उपान्वध्माख्यस इत्युपपदविभक्तिरेव । नात्राशनाभाव उप-
वासः, प्रातराशे दंपती अर्शति इति विरोधात् । तस्मादयं 'देवता उपव-
सन्तु मे, अहं आभ्यानुपवसामि' इति संकल्पो दृश्यते । तपोपवासशब्देन आया-
पत्योरेकवारं भोजनमेवेति धर्मं वक्ष्यमाणत्वात्प्रातराशे जायार्पती सर्षिर्भिभ्रमशीत इति, तदैवाद्यैकवारं भोक्ष्यामीति संकल्पः कार्य इति । अथवा अनेन नियमग्रहणात्तद-
पेक्षया

'उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः'

इति स्मरणात्सकल्पादीनामुपवासशब्देन ग्रहणम् ।

सिद्धान्तमाह—

संपूर्णा वा ।

येति पूर्वपक्षन्यायवृत्तिरन्यतरद्वाणे काले कर्तव्यमिति यदुक्तं तत्रेति । कुतः । संपूर्णा पौर्णमासीमेवोपवसेत्, पञ्चदशीमित्यर्थः, पौर्णमास्यामेव । यागस्थ मुख्ये काले प्रतिपदि निघातात् । 'पक्षान्ता उपवसन्त्याः पक्षादयो यष्टव्याः' इति स्मृतेः । तथा संधिमभितो यजतीति श्रुतेः पूर्वप्रतिपदोः संधिर्यागमध्य उक्तो विरुध्येत । तर्हि किमर्थमुक्तं पौर्णमास्यां यजेतेति परदिने यागो गौण एवाऽऽपद्येतेति । न । उभयदिनात्मको मुख्यः कालो यतः संधिमभितो यजतीति चन्द्रपूरणनिमित्तोपलक्षिता पौर्णमासी दिनद्वयात्मिका यागायोक्ता । संपूर्णा पूर्वदिनात्मिकां पौर्णमासीशब्दवाच्यां पूर्वमुपवसेदित्याहुष्यते पूर्वसूत्रं सर्वमपि । तथा च चन्द्रपूरणवती द्वितीयाऽपि पौर्णमासी तिथिस्तत्र यष्टव्यमित्यर्थादुक्तं भवति । गोमिलः—'यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी यः परमः संनिकर्षः साऽमावास्या' । क्षणमात्रमेव परमविप्रकर्षसंनिकर्षशब्दवाच्यमुभयत्रापि पूर्वप्रतिपदोः स एव संधानं तदुभयोरपि तिथयोः सममेवेति तिथिद्वयात्मकः कालः । एव क्षणश्चन्द्रस्य पूरणसंबन्धेनोपलक्षितः । तथा च श्रुतिः 'पूर्णा मासो येन क्षणेन भवति सः' इति । तथा पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे स इत्यपि पूर्णमासस्य निर्वचनदर्शनात् । तथा च श्रुतिः (तौ) 'ऊर्ध्वं मध्यरात्रात्पौर्णमास्यां चन्द्रमाः पूर्यते' इत्यादिना क्षणस्यैव परमपूर्णत्वेनोपलक्षणत्वं परमविप्रकर्षत्वेन च तिथ्योर्द्वयोरेषोक्तम् । परदिनात्मकत्वात्पूर्वमित्युक्तम् । तथाचायमर्थः—संपूर्णा दिनद्वयासाध्ययागाय संपूर्णा मुख्यामेव पौर्णमासी पूर्वा पूर्वदिनात्मिकामेवोपवासाय विहितामुपवसेत्परदिनात्मिका पौर्णमासी मुख्यैव पूरणगुणयोगिनी यागकालत्वेन साक्षाद्विहिता पौर्णमास्यां यजेतेति सामर्थ्यादुक्ता । अनेन च पौर्णमासीशब्दार्थे प्रदर्शिते पूर्णमासशब्दोऽपि समानार्थत्वेन व्याख्यातो ज्ञेयः । तत्र पूर्णो मासश्चन्द्रमा यस्मिन्क्षणे तद्युक्तं तिथिद्वयं पौर्णमासी तेनोपलक्षितं तिथिद्वयं पूर्णमास इति न तद्विज्ञेयत्वमिति । संज्ञया रूढस्य पुंलिङ्गता । यथा यागत्रये पुंलिङ्गे पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ रूढ्या स्त्रीलिङ्गौ, दशपूणमासशब्दौ च तत्रैव पुंलिङ्गौ, तत्पर्यायत्वं न विरुध्यते, उभयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पर्यायित्वम् । तथा च श्रौते कर्मणि सर्वत्रेष्टिपशुसोमात्मके पूरणगुणयोगादेव पौर्णमासीशब्दोदितः कालो दिनद्वयात्मकः प्रवर्तते, तथाऽमावास्याशब्दोऽपि गुणान्तरादेव पिण्डपितृयज्ञादौ स्मार्तेषु च लोकप्रसिद्ध एव । कुतः । तस्मान्पितृभ्यः पूर्वभ्यः क्रियत इति यागारपूर्व एव दिवस इति दिङ्मात्रम् ।

दर्शे तु पूर्वपक्षो यद्यप्यनेन पूर्वसूत्रेणैव स्यात्तथाऽप्यन्यथा सिद्धान्तयितुं पुनः पूर्वपक्षमाह—

पूर्वोभमावास्याम् ।

उपपत्तेदित्यनुवृत्तिः । पूर्ववद्व्याख्या ।

सिद्धान्तमाह—

यदहर्वा न दृश्यते ॥ ३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

चन्द्र इति शेषः । आपस्तम्बे तथा दृष्टत्वात् । न दृश्यत इत्यनेनामावास्या-
शब्दोऽपि दर्शशब्दोऽप्येतदर्थत्वेन व्याख्यातौ । यतो न दृश्यते सूर्यसहमावादतोऽ-
मावस्यदन्यतरस्थामिति पाणिनिस्मृत्याऽपि च सह षसतश्चन्द्रार्कवस्मिन्निति त्वमावा-
स्याशब्दस्तथा च सूर्येणैव दृश्यते नान्येनेति दर्शशब्दो व्याख्यातः । तथा च श्रुतिः—
'अमावास्याया औपवस्येऽहन्मूर्ध्वं मध्यंदिनाच्च चन्द्रपक्षमादित्यो रमते' इति ।
रमते लभते पश्यति नान्यदा विप्रकृष्टत्वात्काष्ठाभिरित्यर्थः । तथा च निर्वचनमदर्शन-
निमित्तं पुराणादौ दृश्यते तदपि सुतरां युक्तमिति सूत्रतात्पर्यम् । पर्वनिर्णयस्तु विशे-
षानभिधानात्सामान्यकृतो ग्राह्यः । तथा हि शिष्टोदाहृताः स्मृतयः—

'आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।

तदहर्भाग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि ॥

आवर्तनात्परत इत्यर्थः ।

तथा—पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि ।

तस्मिन्नहनि यष्ट्यं पूर्वद्युः स्यादुपक्रमः ॥

उपक्रमोऽन्वाधानादि तत्समाप्य ।

पूर्वाह्ने मध्यमे वाऽपि यदि पर्व समाप्यते ।

तदौपवासः पूर्वद्युस्तदहर्भाग इष्यते ॥

आवर्तनात्परे संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।

परेद्युरिष्टिरित्येवं पर्वद्वयविनिर्णयः' ॥ इति ।

तथा—'संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः ।

सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्काळविधौ तिथिः' ॥ इति ।

अयं पर्वनिर्णयो येषां शास्त्रायां सूत्रे वा विशेषो नोक्तस्तेषाम् । नोक्तश्चास्म-
च्छास्त्रासूत्रयोरित्ययमेव ग्राह्यः । सूत्रमप्यावृत्त्याऽत्र निर्णये योजयितुं शक्यम् ।

पूर्वा चतुर्दशीयुक्तामुपवसेत् । यदि परेश्वरसंपूर्णेत्याग्निमसूत्रपर्यालोचनयाऽर्थोक्ति-
ध्येत् । संपूर्णा वेति, तस्याः साम्येन विहितायाः परम्परया प्रतिपदा संयुक्तमित्यर्था-
त्स्यात् । संपूर्णा द्विधाविभक्तस्य दिवसस्य प्रथमार्धध्यापित्वेन स्थितामित्यर्थः । तथा
चासंपूर्णा चेत्परा तर्हि पूर्वा पौर्णमासीमित्यर्थादिवगतम् । अत्रैवान्तरभेदेन सद्य-
स्कालो ज्ञेयः । तथा पूर्वाममावास्यामत्रापि समानं यद्वहर्न दृश्यत इति । तथापि पूर्व-
युक्ता यस्मिन्दिने न दृश्यतेऽमावास्या तत्र संपूर्णममावास्यामित्याकृष्य योज्यं पूर्ववत् ।

अत्र संग्रहः—श्रौते कर्मणि मध्याह्नापराह्णभ्यां विभज्यते ।

दिने स्मार्तेषु नवधा विभक्तेऽद्वययुजौऽशकाः ॥

प्रातः पर्वाप्रवेशेऽपि स्यात्तदैव लुपक्रमः ।

संकल्पादिरिमामूर्नमिति मन्त्रो न लुप्यते ॥

फालात्ययेऽपि कस्याचित्तिथौ सद्योऽपि न सतिः ।

सद्यः परिस्तृतौ लोप उभावग्री मनोर्भवेत् ॥

अग्निं गृह्णामि सुरधमत्र श्व इति लुप्यते !

विकृतिष्वपि सर्वासु सद्यस्कालासु चोहनम् ॥

पौर्णमासीविकारे तु नोहः प्रकृतिलोपतः ।

इमामूर्नमिति प्राप्तं सर्वं स्यात्तु यथातिथि ॥

प्रतिपद्यवशिष्टायां यागः स्यान्न विलम्बनम् ।

विकृतिष्वपि सर्वासु यदि पूर्वं यजिर्भवेत् ॥

नित्येन हविषेष्टा तु ततः स्यान्न विलम्बनम् ।

योग औपवसध्येऽह्नि पूर्वं पश्चात्तु नित्यतः ॥

न विशेषोऽस्ति कश्चित् सत्याषाढानुशासनात् ।

विकृतिष्वपि सामर्थ्याद्ब्रह्महता वा पशावपि ॥

पूर्वोपक्रमं कृत्वा यागं कुर्यात्तु पर्वणि ।

ततोऽपराह्णे रात्रौ वा नित्ययाग उपक्रमः ॥

पशोर्नित्यस्य सद्योऽपि पूर्वं पश्चाद्यजिर्भवेत् ।

काम्येष्टिपशुबन्धानां नित्ययागादनन्तरम् ॥

काम्यक्रान्दस्यतप्रायश्चित्तेष्टिपशुबन्धयोः ।

काम्येष्टौ यदि सांताप्यं तदा नित्येष्ट्युपक्रमात् ॥

पूर्वं पर्वणि यष्टव्यं सायं होहस्ततः पुरा ।

काम्येष्टिपशुबन्धौ नैवास्ति ब्रह्महता कपि चेच्छया ॥

अन्यत्र स्थितयोः पूर्वं पश्चाद्वेति विकल्पनम् ।
 चातुर्मास्येषु सर्वेषु पूर्वद्युर्भाग इष्यते ॥
 केचिदाग्रयणेष्टौ तु व्यवस्थां ब्रुवते पुरा ।
 पीर्णमास्यां परा दशो कार्येयं तु व्यवस्थिता ॥
 पूर्वपक्षे याजयेदित्येतद्वाह्यगवाक्यतः ।
 तेषां स्मार्तानि कर्माणि संभवन्त्यविशेषतः ॥
 आपूर्यमाणे कृष्णे वा पक्षे पुण्यर्क्ष एव च ।
 ये दाक्षिणात्याः स्मार्तेषु पूर्वपक्ष इति श्रुतिम् ॥
 गृह्णाति तेषां नाऽऽग्रयणेष्टौ कश्चिन्नियमः स्थितः ।
 अन्ये प्रकृतये पूर्वपक्षमेवं वदन्ति हि ॥
 छन्दोगानुसृतास्तेषां मतं नेष्टं विरोधतः ।
 अविशेषेण सूत्रे हि काश्चिदागप्रचोदनात् ॥
 हविषेष्टैव नित्येन येन केनविशेषतः ।
 संक्षिप्य नानाविधयाऽल्पशाब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।
 न्यायाननेकांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ॥
 तस्मै नमस्तेऽस्तु हिरण्यकेशिने तुभ्यां ह्यवेदाम्बुधिपारदधने ।
 स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपांभुभिर्दिशत्वजस्रं जडतां प्रणोदयन् ॥
 प्रयोगवैजयन्त्यास्तु मालायाः सूत्रसंस्थितेः ।
 न्यायसूत्रस्येह कृतो निर्णयः कौस्तुभो मणिः ॥
 मध्यगो यज्ञवपुषस्तुष्टयेऽस्तु मयाऽर्पितः ।
 गृह्णाति हि किमप्येष भक्तैर्यद्यत्ततः कृतम् ॥
 इति सत्यापाठहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादे
 वकृतायां प्रथमप्रश्ने प्रथमः पटलः* ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

प्रथमे पटले यज्ञं व्याख्यास्याम इतिरिते ।
 यज्ञे मानं कर्तुं शेषधर्माणां अधिकारिणः ॥ १ ॥

* एतदनन्तरं च. पुस्तके 'इति परिभाषाप्रकरणं समाप्तम्' इति विद्यते ।

उक्ताः सामान्यतो दर्शे पूर्णमासे च पर्वणी ।
निर्णीते देवतोस्तत्र प्रधानहविषामपि ॥ १ ॥
व्याख्यायाय यजुर्वेदविहिताध्वर्यवं क्रमात् ।
निर्देशादपरेषां तच्छ्रुत्या लिङ्गेन वाक्यतः ॥ २ ॥
अवान्तरसमारुधौ तो ब्रह्महोतृपतिश्चपि ।
गृह्यकर्म भवेत्स्मृत्युर्हस्तिनोऽनभिधानतः ॥ ३ ॥
इष्टीनां पशुबन्धस्य प्रकृती तावदादितः ।
निरूप्येते दर्शपूर्णमासाध्वर्युर्कर्तृकौ ॥ ४ ॥
प्रथमस्य द्वितीयादिसप्तभिः पटलैस्तथा ।
द्वितीयस्याऽऽदिभैः षड्भिः पिण्डयज्ञश्च सप्तमे ॥ ५ ॥
ब्रह्मत्वं तु तयोरेव चाष्टमे तु विधीयते ।
याजमानं हविर्धेजे षष्ठे प्रश्ने निरूप्यते ॥ ६ ॥
हविर्धेजगतं हौत्रमेकविंशे वदिष्यति ।
हौत्राध्वर्यवशेषं तु तत्रैव प्रवरं तथा ॥ ७ ॥
सूत्रान्तरोपात्तमपि स्मृत्युक्तमपि चेत्येते ।
अविरुद्धं प्रयोगस्य साकरूपप्रतिपत्तये ॥ ८ ॥
व्याख्यास्याम इति ह्यादावाचार्येणैव दर्शितम् ।
व्याख्याने बहुकर्तृत्वं तत्र विस्मर्यतामिह ॥ ९ ॥
उदयात्पूर्वमेवाऽऽदावग्निहोत्रे हुते सति ।
द्वंपती तु भवेयातां वस्त्रयज्ञोपवीतिनौ ॥ १० ॥
आचान्तावपरेणैव गार्हपत्यं कुशेष्वपि ॥
स्थितौ कुशधरौ स्वान्तौ(न्त)त्रिर्व्यतासू यथाविधि ॥ ११ ॥
विनायकादि संपूज्य कालं चापि विशेषतः ।
कुर्वते देवती आगूष्करणं तत्सहैव तौ ॥ १२ ॥
प्रयोगे प्रथमे वक्ष्यत्यन्वारम्भणपूर्वकम् ।
विधिं तत्रापि संकल्पो वक्ष्यते काम्यनित्ययोः ॥ १३ ॥
कामेन संप्रवृत्तेऽपि यदा कामो निवर्तते ।
तदा ताम्यां च यष्टव्यं न त्याज्यौ सति जीवने ॥ १४ ॥

१ ठ. ड. पर्वणि । २ क. ग. य. ठ. ड. 'तासूत्र' । ३ क. ग. य. ठ. ड. 'स्यादे ज' ।
४ ड. संस्तुत्य । ५ क. ग. य. छ. ठ. ड. व. वाऽपि । ६ क. ग. य. छ. ठ. ड. 'त्यन्तर' । ७ क.
ग. य. ड. यावने ।

निरूपितं प्रपञ्चेन परिमाणार्थनिर्णयैः ।

न विस्मर्तव्यमेवैतदित्यन्यत्रापि बोध्यते ॥ ११ ॥

तैषां वृण इत्यादिना वृतास्ते प्रतिग्रयुस्तथा मन्विष्यामीति, वस्त्रयज्ञोपवीता(तिनं) आचान्ता दर्मेपाणयस्तीर्येन प्रविश्याऽऽयतप्राणा अन्धावृत्ता विहाराश्च परिमाषितधर्मैः स्वं स्वं कर्म यथान्यायं कुर्युस्तौ देवती च ॥

प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽनुगमयित्वाऽऽग्निहोत्रिकमपोद्धृत्य
बोदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्य समाग्रे वर्च
इत्यन्वाहभात्सुत्तरया गार्हपत्यमुत्तरया दक्षिणाग्निम् ।

प्रातरग्निहोत्रमिति विशिष्टं कर्मनामधेयं रूढशैवोपःप्रभृतिसंगवात्पूर्वं विहित-
स्याग्निहोत्रस्य कर्मणः । तद्धत्वा कृत्वा । प्रासानुवादोऽयं क्त्वाप्रत्ययेन दर्शपूर्ण-
मासार्थोद्धरणार्थकालत्वरूपापनाय । हुत्वोद्धृत्येति संबन्धः । प्रातरग्निहोत्रमपि प्रातः
प्राप्तम् । इष्टार्थमुद्धरणमपि प्रातःकाले प्राप्तम् । ईष्टेः प्रातरुपक्रमनियमात् । तत्र
प्रातरग्निहोत्रकालः सूर्योदयात्पूर्वमप्यस्ति । तत्र सायकाशमग्निहोत्रं निरवकाशश्चेष्टि-
प्रातरुपक्रमः । अतः सूर्योदये सत्येव यः प्रातःकालस्तत्रैवेष्टार्थमुद्धरणम् । तदि-
दमाह—उदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्येति । यदि सायमेवोद्धरणमग्निहो-
त्रार्थं तदा प्रातर्होमस्याप्युपक्रान्तस्य समापनं कार्यम् । प्रातरपि पुनरुद्धरणपक्षे चाप्यु-
पक्रान्तस्य समापनमेव । समवति पौर्वापर्येण समापने न च कर्मणि प्रारब्धेऽसमाप्ते
कर्मान्तरारम्भो युक्त इत्यर्थः । आग्निहोत्रिकमग्निहोत्रार्थमुद्धृतः सायमेव वा प्रात-
रपि वा स आग्निहोत्रिकः, तं शान्तिं प्रापयित्वा, यदि शान्तिं सूर्योदयात्पूर्वं न गच्छे-
त्तदाऽऽयतनादपोद्धृत्य वहिः कृत्वा ततोऽन्यस्पोद्धरणमित्यर्थः । आग्निहोत्रिकशब्देन
नित्यवार्थस्य न त्याग इत्युक्तम् । न हि सोऽग्निहोत्रार्थमुद्धृतो धार्यते किंतु स सर्वा-
र्थधृतो नाऽऽग्निहोत्रिकत्वव्यपदेशं लभतेऽसाधारण्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् ।
इष्टार्थमुद्धरणे प्राप्ते पूर्वस्यापवृत्तकर्मकस्य त्यागे प्राप्तेऽपि पुनर्वचनं मतान्तरनिवृ-
त्त्यर्थम् । मारद्वाजेनोच्यते 'य एषोऽग्निहोत्रार्थोऽग्निस्तं गृह्णीयात्' इति । गृह्णीया-
दन्वादध्यात् । तस्यापवृत्तकर्मकस्य लौकिकत्वादाहवनीयत्वाभावात्तत्प्राग एवेत्यर्थः ।
उदित आदित्य इत्येतदप्राप्तं विधीयते । तस्मादुद्धृत्येत्यग्रेऽद्वेदिति विधिरनुमितो होयः ।
अर्थावार्थाय गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरतीति वक्ष्यमाणस्यानुवादो गार्हपत्यादित्यादि ।
नित्यवार्थेऽप्यदृष्टार्थं पुनरुद्धरणं मा मूढिति । आहवनीयमिति गार्हपत्ये यदाऽऽहवनीयः

प्रविष्टः स्यात्तदाऽऽहवनीयमुद्धृत्येत्युपपद्यते । नित्यधार्थे त्वाहवनीयशर्केर्गर्हपत्ये प्रवे-
शाभावात् । अन्वाधधातीत्यनेनाऽऽहवनीयमित्यपि संबध्यते साकार्क्षत्वात् । उद्धृत्ये-
त्यनेन गार्हपत्यात्पृथक्कृत्वाऽन्वाधधातीत्यर्थो न किंतु हस्तेर्द्विकर्मकत्वावुत्कृष्याऽऽहवनी-
यायतनं प्रापय्य स्थापितमाहवनीयमाहवनीयत्वोपपन्नं मत्वाऽऽधधाति कर्मार्थत्वेन स्थाप-
यति संकल्पमात्रेण बाह्यक्रियाया अभावात् । अन्वाधधातीत्यस्य स्थाने गृह्णातिप्रयोगो भर-
द्वाजादिसूत्रेषु दृश्यते, श्रुतौ च पूर्वैश्चरार्थे गृह्णात्यपरमर्हजतीत्यादौ । ततोऽन्वाधधाति
स्थापयत्युत्तरकर्मार्थत्वेन गृह्णाति संकल्पमात्रेण । ममाग्रे वर्च इत्युक्ता तथैवोत्तरावपि ।
सम्भावसम्यग्योर्नान्वाधानं विहव्याभिः । अत्रे विहव्याभिरन्वाधधातीति शाखान्तरीयो
विधिः । तत्र जात्याख्यायामेकस्मिन्नुवचनमिति पाणिनिस्मृतोरेकवचनविषयायामेकैव
प्राप्ता । तत्र शाखान्तरे वाऽऽहवनीयादानामन्वाधाने प्रत्येकं त्रयाणां श्रवणात्पृथग्भग्नत्वेन
मन्त्रावृत्तौ प्राप्तायां तिमृणां विनियोगः । न हि व्याहृतिभिरन्वाधाने मन्त्रान्तरमस्ति । न
चान्तिमस्याऽऽवृत्तिः । तयोरुत्तरकर्मकत्वाभावात् संस्कार्यत्वं, ततो न मन्त्रावृत्तिः ।
नचाच्छिद्रैरपि नान्वाधानं प्राप्नुयादक्ष्यति च । सत्यम् । मन्त्रलिङ्गेन विधिरनुमीयते
संस्कार्यत्वाभावेऽपि तयोरपूर्वार्थभारादुपकारकमन्वाधानम् । न चान्वाधधातीत्यत्र विधे-
रैक्यं स्यात् । तयोरनुमितस्य विधेः प्रत्यक्षान्वयस्य स्वीकारात् वैक्यम् । नचान्यन्वा-
धानमित्येकवचनप्रयोगादन्वाधानस्य संस्कारकर्मण एकत्वात्तयोरन्वाधानयोर्महर्णं न
स्यादिति । तयोरारादुपकारकयोरापि संस्कारकान्वाधानाङ्गत्वात्साङ्गेऽन्वाधान उपपन्न-
मेकत्वम् । ननु संनिपत्योपकारकस्य कथमारादुपकारकमङ्गम् । संनिपत्योपकारकेना-
(णा)पि नियमापूर्वं जन्पते, तत्राऽऽरादुपकारकमुपकारकमित्यदोषः । यद्यप्यर्थाधार्याथ
गार्हपत्यादाहवनीयोद्धरणं विहितं तथाऽपि न कर्ममात्रमत्रार्थो विवक्षितो येन कृतेऽ-
न्वाधाने तत्प्रागेऽन्वस्योद्धरणं, यथा होतृहोमार्थमुद्धृतस्य त्यागे पुनरुद्धरणं, किं स्वपू-
र्वमत्रार्थशब्देन विवक्षितं प्रयोजनम् । अर्थाधार्यकर्मणे न तु गुणकर्मणे संस्कारकाये-
त्यर्थः । न चान्वाधानेन संनिपत्योपकारिणा होतृहोमवदपूर्वं जन्पते । तस्मादपूर्वजन-
कस्य प्रधानस्यैव प्रयोजनत्वात्तदर्थमुद्धृतस्य संस्कारो द्वितीयाश्रुत्याऽवगम्यतेऽग्नीन्वाध-
धातीति । अत एवाऽऽहवनीयमन्वाधधातीति प्रयोगोऽग्नीन्वाधावेत्यादिकश्च सूत्रकृ-
तोऽपि । यश्च प्रधानस्याग्निः सोऽङ्गानामिति वक्ष्यतीति नाङ्गार्थं पृथगुद्धरणम् । नच
होतृहोमार्थमुद्धृतः प्रधानार्थो भवति, अङ्गार्थमुद्धृतस्य प्रधानार्थत्वे प्रमाणाभावात्,
प्रधानस्य तदानीमवुद्धिस्थत्वात् । नचान्वाधानेऽपि तथा । अन्वाधानं संस्कारकर्म

१ ट. 'यमन्वाध' । २ क. च. छ. 'त्वाधतमन्वाध' । ग. ड. व. 'त्वाधतनमन्वाध' । ३ ट.
'नो भार' । ४ ख. ग. च. छ. ड. व. 'अ हि वि' । ५ क. शाखान्त' । ६ ख. 'णां अष्टा' ।
७ ट. 'विधिनि' । ८ ट. 'क्षादन्य' । ९ क. ख. ग. च. छ. ड. व. 'धानेत्युप' । १० ख. 'कर्म' ।

‘भूतमान्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हति’ इति न्यायाज्ज्ञान्युपयोगिने एव संस्कारो नोत्तर-
कर्माधीऽग्निसंस्कारस्तस्मिन्नकृते तत्प्रागे पूर्वकर्मवैधर्म्यमुत्तरकर्मविगुण्यं च । होतृहोमा-
दीनां तु न तथा ।

तत्र श्लोकाः—अन्वाधानात्पूर्वधाविन्यापि पश्चिष्टिकर्मणि ।

आरादुपकृतौ वाऽपि वहेत्प्रागो न हीष्यते ॥ १ ॥

तत्रान्वारम्भणीयेति संज्ञयेष्टाग्निसंस्कृतिः ।

अन्वारम्भ्यते ह्यनया कर्मत्वार्थावधारणात् ॥ २ ॥

अग्निसंस्कारतो ह्यत्र कर्मारम्भो विनिश्चितः ।

यतो वक्ष्यति पश्चिष्टा वहेर्धारणमत्र तु ॥ ३ ॥

दीक्षणीया यथा आरादुपकारिण्यपीष्यते ।

देवतानां वाऽपि परिग्रहार्थं ह्यर्धवादतः ॥ ४ ॥

अन्वाधानं च पश्चात्तत्संस्कारान्तरमिष्यते ।

शब्दान्तरौत्कार्यभेदादतो नैतन्निवर्तते ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाऽऽरम्भणीया न सा तथा ।

तदर्थवादतोऽस्यास्तु न दृष्टफल्गता यता ॥ ६ ॥

किं च सा नोत्तरस्यैव प्रयोगस्याङ्गमिष्यते ।

किंतु प्रथम आरम्भे निमित्ते च विधीयते ॥ ७ ॥

अतः पश्चिष्टिपत्ता तु नाऽऽवर्तत इति स्थितिः ।

आरम्भे तु निमित्ते सत्यसौ कार्येति संज्ञया ॥ ८ ॥

प्रयोगाङ्गं ततो नेष्टमतो नाऽऽवर्तते सदा ।

एवं सर्वं च विज्ञेया व्यवस्थोद्धरणाय हि ॥ ९ ॥

विहव्याभिरिति बहुवचनाविवक्षया पक्षान्तरमाह—

सर्वाभिर्वाऽऽहवनीयम् ।

विनियुक्ताभित्तिस्तुभिरित्यर्थः । अत्र पूर्ववज्ज्ञानाद्रव्यत्वेन प्रत्यग्नि तिसृणां प्राप्ति-
स्तथैव पक्षान्तरस्याऽऽपस्तम्बेनाभिधानात्तथाऽप्याहवनीय एव शास्त्रान्तरेण विहव्य-
विनियोगनियमादाहवनीय एवेत्युक्तम् । अत एव भरद्वाजो ममाग्न इति पूर्वमग्निं गृही-
यात्तूष्णीमितराविति ह्याह । न चात्रापि तूष्णीमितरयोः प्राप्तिर्वाहकक्रियाया अभावात्किं
मन्त्रेण विना कर्तव्यं स्यात् । यदपि समिदाधानं दृश्यते सूत्रान्तरे तदपि नाम्यन्वाधान-
शब्दवाच्यं किं तु तदङ्गमदृष्टार्थमेव । न च तस्य मन्त्रः साधनं किंतु मन्त्रान्ते प्रक्षेपो
हविषः प्रक्षेप इव वषट्कारान्ते । तदभिप्रायेण तूष्णीमुक्तं भरद्वाजेन ।

मनु पश्यत्याहवनीयं गार्हपत्यं दक्षिणाग्निमिति तत्तर्हि वक्ष्यमाणाच्छिद्रिकैः प्राति-
स्विकान्वाधानाभिप्रायम् । तत्र विहव्याभिरन्वादधातीत्यत्र बहुत्वस्य विधेयगतस्य विव-
क्षितत्वेऽपि कपिशलाधिकरणन्यायेन त्रिष्वे पर्यवसानाच्च दशभिराहवनीयान्वाधानम् ।
दृष्टार्थानां मन्त्राणां बहुवचनेन त्रित्वमार्त्रं संगृह्यते नन्वपेक्षामपि समुच्चयः । तदि-
दमाह—

अवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

अनुधीप्रभृत्यूषां त्रिषु वाऽऽहवनीय एव वा विकल्पः । दशभ्या विनियोगायाष्टमी नवमी
वाऽऽनुवर्तनीये ।

क्याहूतीभिरन्वादधातीत्येकेषाम् ।

विहव्यावध्याख्या विशेषानभिधामात् ।

आग्निं गृह्णामि सुर्यं यो मघोर्भ्य उद्यन्तमारोहति सूर्यमहे ।
आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं च यज्ञाय रमतां देवता-
भ्यः । वसुधुद्रानादित्वानिन्द्रेण सह देवताः । ताः पूर्वः परि-
गृह्णामि स्व आयतने मनीषया । इमामूर्जे पञ्चदर्शा ये मविष्टा-
स्तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वः । अग्निर्हव्यवादिह तानावहतु पौर्ण-
मासं हविरिदमेषां मयीति पौर्णमास्यामामावास्यां हविरिद-
मेषां मयीत्यमावास्यायामिति तिसृभिराहवनीयमन्तराऽग्नी पञ्च-
वो देवसः स दमागमत् । तान्पूर्वः परिगृह्णामि । आयतने मनी-
षयेत्यन्तराऽग्नी तिसृञ्जपतीह मजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृह्ण-
तिमभिसंवसानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनी-
षया । इह पञ्चवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृह्णतिमभिसंवसानाः ।
तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषयेति द्वाभ्यां गार्हपत्य-
मयं पितृणामग्निरवाहदव्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः परिगृह्णाम्यविषं
नः पितुं करदिति दक्षिणाग्निमजसं त्वां सभापाला विजय-
भागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय मे सभ्यविजित्यै शरदः
शतमिति सभ्यमन्नमावसथीयमभिहराणि शरदः शतम् । आव-
सथे भियं मन्त्रमहिर्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम् ।

पाठेन प्रदर्शनेनापि त्रिमूर्त्तौभ्यामिति संख्या विकल्पनिरासार्था । भिजद्भारत्वात्स-
मुच्चय इत्यर्थः । अन्वादधातीत्यनुवर्तते ।

इति वैताभिः ।

इत्येतदाच्छिद्रिकमन्वाधानमेताभिर्विहव्याभिः सह वा कर्तव्यम् । सर्वाभिरिति पक्षे भवत्येव सह । एकैकयाऽन्वाधानपक्षेऽपि वैकयाऽऽहवनीयेऽन्वाधानं कृत्वाऽत्रैव तिसृभिराच्छिद्रिकभिरेव न परयोरित्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु प्रथममेवोक्तप्रकारेण त्रयाणां विहव्याभिः कृत्वा पश्चात्पुनः पृथगेवोक्तमाच्छिद्रिकैर्मन्त्रैस्तथैव कार्यमित्यर्थः । सम्प्राप्तसंस्थयोः केवलमाच्छिद्रिकाभ्यामन्वाधानं तद्व्याख्यातमेव । नन्वग्न्यन्वाधानमेकमेव देवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमिति सर्वसूत्रकारसमतम् । तदिदं वाजसनेयिन आहुः—‘कस्य देवा गृहानागच्छन्ति कस्य न यः पूर्वेषुर्ममाश्र इत्यश्रीन्गृह्णाति’ इति । वाक्येनार्थवादरूपेण विहव्यान्वाधानमेव वक्ष्यमाणदेवतापरिग्रहद्वारा दृष्टार्थमित्याहुः । तत्रापि ज्ञापकमप्याहुः—दीक्षणीयाया अनन्तरास्विष्टिषु यदन्वाधानं निर्वर्तयति कात्यायनस्तद्देवतापरिग्रहार्थेऽन्वाधाने सत्युपपद्यते । तत्र दीक्षणीयाया देवतापरिग्रहस्य आतत्त्वादित्यभिप्रायं वर्णयन्ति । यतः ‘आश्रयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निरवराध्वो विष्णुः परार्ध्यस्तावन्तरेण सर्वाश्चेता देवताश्च सर्वं च यज्ञमारभ्य दीक्षते’ इति । प्रधानार्था अपि दीक्षणीयाया अर्थवादवलेनाह प्रधानदेवतापरिग्रहोऽपि प्रयोजनान्तरमङ्गीक्रियते । अतो दीक्षणीयायाऽर्थवादेन सर्वाश्चेति श्रुत्याऽह्नप्रधानदेवतापरिग्रहः साध्यते । अतो दीक्षणीयानन्तरेष्टिषु चाग्न्यन्वाधानं प्रतिविध्यत इति वर्णयन्ति । आपस्तम्बादिभिरप्येवमेवाङ्गीकृतम् । तेषां स्वग्न्यन्वाधानस्य देवतापरिग्रहार्थत्वे लिङ्गमातिष्येष्ट्यादिष्वग्न्यन्वाधानप्रतिषेध एव । तेषामप्यर्थवादेन कस्य वा ह देवा यज्ञमागच्छन्तीत्याद्युपक्रम्याग्निं गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णातीत्युपसंहारादग्निग्रहणरूपेणाग्न्यन्वाधानेन देवतापरिग्रहक्षणं कार्यं साध्यते । दीक्षणीयाया वाऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्धनो देवताश्चैव यज्ञं चाऽऽरभत इति । तत्राग्न्यन्वाधारम्भेणाग्न्यन्वाधानसिद्धिः । तथा देवता एवोभयतः परिगृह्य यजमानोऽवसृज्य इति । तथाऽग्नेरह्नप्रधानार्थस्याऽऽरम्भेण तत्कार्यमह्नप्रधानदेवतापरिग्रहो देवता एवोभयतः परिगृह्येत्यर्थवादेनैव सिध्यतीति नाऽऽतिष्येष्ट्यादिष्वग्न्यन्वाधानमिति । एवं च दृष्टार्थत्वे विहव्यान्वाधानस्य सिद्ध आच्छिद्रिकैरन्वाधानं व्यर्थमेव । नापि तत्र विधिरस्ति । मन्त्रलिङ्गं तु याजमानमेव नाप्युपपन्नमिति चेत् ।

अत्रोच्यते—विहव्यान्वाधानमिदं न दृष्टार्थं हि दृश्यते ।

अर्थवादेन चेदेवं तेषामेवास्तु शाखिनाम् ॥

येषां तु विधिरेवास्ति देवतानां परिग्रहे ।

न तैः कस्योऽर्थवादेन देवतानां परिग्रहः ॥

शास्त्रान्तरे विहङ्ग्याभिरेवान्वाधानमिष्यते ।

यथा वा अनुवाकेन मन्त्रहीनं विधीयते ॥

अन्वाधानं द्वितीयं वेदमीमांसे देवरूपिणाम् ।

तेषां ग्रहणतः सर्वदेवतानां परिग्रहः ॥

उपपादित एवात्र सापेक्षो मन्त्रसार्धने ।

मन्त्रा अच्छिद्रिकाः स्पष्टलिङ्गा आलिङ्ग्य तं विधिम् ॥

सप्रयोजनतां यातास्तैर्द्वितीयमिदं भवेत् ।

दृष्टार्थमेवान्वाधानं तस्याङ्गं प्रथमं भवेत् ॥

ततस्तदपि दृष्टार्थमिति सूत्रकृतो मतम् ॥

अत्र सूत्रकारेण विहङ्ग्यान्वाधानमभिधाय तत आच्छिद्रिकैरन्वाधानं विहितम् । न च तदेकं भवेत् । श्रुतिप्राप्तविहङ्ग्यावरुद्धेऽन्वाधाने लिङ्गप्राप्तानामाच्छिद्रिकाणां न समुच्चयो नापि विकल्पोऽतुल्यबलत्वात् । अत इदं कर्मान्तरेणैवाभिमतं सूत्रकारस्य । अत एवान्वाधानयोः क्रमसहभावपक्षावुक्त्याविति वैयाचिरिति । तदिदं भिन्नं कर्म विहितं द्वितीयमन्वाधानम् । यथा वै समुत्सोमा इत्यनुवाकस्य सार्धवादस्य विधित्वसंभवे शास्त्रान्तरीयविहङ्ग्यावरुद्धकर्मणोऽन्यन्वाधानस्यार्थवादोऽनुवाकः कथं भवेत् । एकवाक्यताया अश्रवणात् । देवतापरिग्रहलिङ्गेन शास्त्रान्तरार्पणसंसादयेन च व्यवहितैकवाक्यताकरूपनातो वरमग्रत्येनैवापूर्वेण विधिना सप्रयोजनबलसंपादनेनैकवाक्यता । एवं चाऽऽच्छिद्रिकाणामाध्वर्यवसंज्ञाया अवाधेनैव विनियोगसिद्धिः । यथा वै समुत्सोमा इत्यस्य याजमानत्वेऽपि नाप्यत्यन्तं याजमानसंज्ञावाधेनाऽऽच्छिद्रिकमन्त्रप्रापणम् । अध्वर्युणा कृते यजमानेन कृतं भवति । यजमानेन चाऽऽच्छिद्रिकाणां अपमात्रं कृतेऽपि तेषामाध्वर्यवसंज्ञाबाध एव । तस्माद्यो वै श्रद्धाभित्यनुवाकस्य याजमानत्वेऽपि मन्त्रविध्यन्तरवशादध्वर्योरैव कर्मैव द्वितीयमप्यन्यन्वाधानम् । ननु विहङ्ग्याभिरेव तस्य जातत्वादाच्छिद्रिकैर्देवतापरिग्रहमात्रं कार्यं न पुनराहवनीयादीनामन्वाधानं पूर्वेण समानत्वादेवतापरिग्रहस्य कृत्वा । न । उद्धृताहवनीयो हि प्रत्यक्षाग्निशरीरस्तैस्समिध्याहृतौ तदन्वाद्यपि प्रत्यक्षाग्निशरीरावेवान्वाहिताः पुनश्च तैः शब्दैर्देवताशरीरौ अग्नयो विवक्षिता इति भवति पौनरुक्त्यपरिहाराय । मन्त्रलिङ्गादपि देवताशरीरा एवान्वाधीयन्ते । देवतारूपाग्निग्रहणादेव देवतापरिग्रहोऽपि ब्राह्मणेन दर्शितः । तथा हि— 'यौ वै देवताः पूर्वेः परिगृह्णाति स एनाः श्रोभूते यजते' इत्युपक्रम्य कथमिव देवतापरिग्रहः कार्य इत्यपेक्षिते देवतारूपाग्निग्रहणेनैवेति वक्तुं देवतारूपाग्नेः सर्वदेवता-

मयत्वं धृतिसिद्धं पक्तुं तद्देवतारूपमेराहवनीयादिदेवताशरीरत्रयभेदेन देवता-
शरीरत्रयमयत्वं दर्शयति—एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना । मयि तनूः संनिधद्व्य-
मिति देवतारूपेणाग्निना देवतानां संनिधानं कारितमतोऽग्निः सर्वा देवता इति तत्र तत्र
श्रूयते । अग्निः सर्वदेवतामयस्तासां सर्वदाऽशेन तत्राऽऽश्रितत्वात् । तदिदमत्र विवि-
क्योरुपपत्ते—एतद्वै देवानामायतनमित्यादिना । अविकरणप्रथमता देवता हि साजात्येन
धर्मेण शरीरत्रयेण त्रैधा तिष्ठन्ति देवा मनुष्याः पितर इति । ते ह्यत्र श्रोभूते पूज्यन्ते ।
ततस्तेषां पूर्वेषुः परिग्रहः कर्तव्यः । कथं हि त्रैराद्येन दर्शपूर्णमासयोः पूजेति चेत् ।
उच्यते—होता हि वदति—‘ईदामहै देवा ईदैन्यान्नमस्याम नमस्यान्यजाम यज्ञियान्’
इति । तस्य ब्राह्मणं ‘मनुष्या वा ईदैन्याः’ इत्यादि । ये देवा भागधेयेनाग्नित्रयेऽपी-
ष्यास्ते तु बहुभिर्हविर्भागिराहवनीय इवैवैः सहैषाऽऽहवनीय एव तिष्ठन्ति हविर्महणायैव
तत्र तत्र गच्छन्ति । गार्हपत्ये तु मनुष्या ईदैन्या ब्रह्मणः प्रथमसृष्टिः प्रजापशुरूपा
मनुष्यशब्दाख्यास्तिष्ठन्ति । अग्निर्गृहपतिस्तेषामुत्पादयितेति श्रूयते—‘एतस्माद्वै मिथु-
नात्प्रजापतिर्मिथुनेन प्राजायत’ इति । दक्षिणाग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञपित्र्येष्ट्यादौ कश्यवा-
हन इति तस्मिन्नपि पितरस्तिष्ठन्ति । आजानतिद्धा ब्रह्मसृष्टिः । एवं स्थिताः स्वस्वपूजां
गृह्णन्तीति तेषामवस्थानार्थं तन्मयानामग्नीनामेव ग्रहणमित्याह—‘अग्निं गृह्णाति
स्व एवाऽऽयतने देवताः परिगृह्णाति ताः श्रोभूते यजते’ इति । तत्तद्वाशिमयस्याग्ने-
स्त्रेधा विभक्तस्वैव ग्रहणेन देवतापरिग्रहं कुर्यादिति वाक्यार्थः । तस्मादत्र विहव्याभि-
व्यर्हतिभिर्वा प्रत्यक्षाग्नीनामन्वाधानं द्वारसाकाङ्क्षसहस्रप्रयोजनार्थमाच्छिद्रिकैः कृतदे-
वतामथाग्निग्रहणस्याहं स्यात् । तेन च प्रत्यक्षाग्निग्रहणे सति तत्र देवतामयानां देवतारू-
पाणामाहवयादीनां ग्रहणं युक्तम् । ‘श्रो यक्ष्यमाणे देवता वसन्ति’ इति श्रुतेः प्रत्यक्षाग्नीनां
देवतारूपाग्निनिवासाधिकरणता दृश्यते । तस्मादङ्गत्वेनाऽऽश्रयभूतानां प्रत्यक्षाणामपि
ग्रहणम् । न ह्यगृहीत आश्रये तत्राग्निदेवतानां ग्रहणं युक्तम् । तस्मादङ्गं प्रत्यक्षाग्नि-
ग्रहणं प्रथमं, तेषु देवतारूपाग्निग्रहणं द्वितीयम् । एवमिष्टं सूत्रकारस्य देवतारूपाग्नेः
परिग्रहणेन देवतापरिग्रहो भवति न तु प्रत्यक्षाग्निधारणार्थेन विहव्यान्वाधानेनेति । अत्र
लिङ्गम्—यद्यं दीक्षणीयया प्रधानार्थमाराद्धकारिण्या यजमानसंस्कारिण्याऽप्यर्थवा-
दनलेन याज्यालिङ्गेन च सोमदेवतापरिग्रहोऽपि कार्य इति सूचयति । कथं, यतो वक्ष्यति
सवनोये पशौ सवनोयेषु पुरोडाशेषु च नाम्न्यन्वाधानं विद्यत इति । तत्तु दीक्षणी-
यया सोमदेवतापरिग्रहे सति तत्कालपातिनीनां सवनोयपशुसवनोयपुरोडाशदेवतानां
प्रसङ्गेन परिग्रहे सत्येवोपपद्यते । तथा हि—‘आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्’
इत्युपक्रम्याऽऽह ‘अग्निर्वमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं
निर्वपति देवता एवाभयतः परिगृह्णा यजमानोऽवहन्धे’ इति । देवताया अग्नेर्विष्णोश्च
परिग्रहेण प्रधानदेवतापरिग्रह एवोक्तो दीक्षणीयायाः प्रधानार्थत्वात्प्रधानदेवतापरिग्रह

एव सिद्धः । तथा याज्यानुवाक्ये प्रधानदेवतापरिग्रहमेव वदतः, अग्निश्च विष्णो तप इति विश्वेदेवैर्युक्तौ यनमानाय दीक्षां वृत्तमिति । दीक्षा च प्रधानार्थातो देवाः प्रधानार्था एव दीक्षासंपादकाः । तथाऽग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामत्रापि प्रधानार्थया दीक्षणी- ययाऽग्निविष्णुयामहारेण प्रधानदेवतापरिग्रह एव युक्तो ॥ तु साङ्गप्रधानार्थानां परिग्रहः । यतो वक्षिष्यति । आतिथ्यादिषु पुनर्देवतापरिग्रहार्पमन्वाधाने चोदकप्राप्तेऽपि चाऽऽतिथ्यादिष्वन्यन्वाधानमिति परैः प्रतिषिद्धं पुनर्विहितम् । ननु चात्राप्यग्निः सर्वो देवतेति देवतारूपाग्रेरारम्भेण साङ्गप्रधानार्थेन साङ्गप्रधानदेवतापरिग्रहसिद्धौ कथ- मन्यन्वाधानं विहितमिति चेत् । सत्यम् । देवतारूपाग्रेरारम्भेण देवतारम्भमात्रं सिध्यति वस्वन्वाधाने, तस्य शब्दान्तरेण कर्मन्तरत्वात् । अत एवाङ्गभूतेषु पशुषु चान्वारम्भणीयां प्रतिषेधति । सवनीयमात्रे चान्वाधानप्रतिषेधादातिथ्यादिष्वग्नीषो- भीयानुनन्ध्ययोश्चानुनानाति । अत एव निरुद्धेऽपि धारयत्याहवनीयमित्यन्वारम्भणो- धानन्तरमुक्त्वाऽग्नीनन्वादधातीत्याह । ततो ज्ञायत आरम्भे सिद्धेऽपि नान्वाधानं सिध्यतीति । द्वयोरप्यन्वाधानयोरङ्गाकिमावे च छिन्नं यदयं पृथगन्वाधानद्वयमभि- धायाऽऽह—इति वैतापिरिति । अत्र देवतापरिग्रहरूपान्वाधानस्य प्रत्यग्य- म्वाप्ता तदङ्गं विहव्यान्वाधानं संयुक्तान्येकापवर्गीणोति न्यायात्तत्तदङ्गभूतं विहव्या- न्वाधानं प्रधानेनैकैकेन सह कार्यमित्यर्थोऽवगम्यते । अङ्गत्वेऽपि यस्या(चाऽऽ)न्तरं य(त)देकं समाप्यान्यत्कार्यमिति । तत्रायमभिप्रायः—विहव्यान्वाधानमङ्गमपि सर्व- मेकः पदार्थोऽग्नीनन्वादधातीति संसृष्टर्द्रव्यत्वेनैकत्वात् । आहवनीयादिषु क्रियमाणं न प्रत्येकं पदार्थोऽपि तु पदार्थावयवः सः । तस्मात्कुत्स्नमेकैकमपवर्जयतीत्यभिधाना- स्सर्वमेकं कृत्वा परं कार्यमेतावता नाङ्गाङ्गिभावविरोध इति सर्वं समञ्जसम् ।

अथ शाखाहरणम् ।

पञ्चाङ्गशाखा* शमीशाखा वाऽऽहरति ।

प्रथमाऽस्मच्छास्रोक्ताऽन्या शाखान्तरीया । पञ्चाङ्गशब्दस्य शमीवृक्षस्य या(वा) शाखासामान्यमात्रमभिनिवेशविधिप्रपञ्चार्थं प्रतिज्ञातं शाखाद्वयेऽपि समान एवाऽऽह- रणान्तो विधिरिति दर्शयितुम् । यद्यप्यत्राऽऽहरणेन शाखा संस्कुर्वादिति संस्कार- विधिः, शाखामित्येकवचनमविवक्षितं, तथाऽपि तथा वस्त्रानपाकरोतीति सावनत्वमे- कस्या एव दृष्टमिति सैकैव । ईह शाहरणं वस्त्रापाकरणेन शाखापवित्रकरणेन च प्रयुक्तं, भाति वस्त्रापाकरणे यदि शाखा नष्टाऽन्याऽऽनेतन्यैव पवित्रार्थम् । एवं

१ ख. 'ना यतो' । २ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. 'पि वाऽऽति' । ३ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. 'तामार' । ४ क. ग. घ. छ. ट. ठ. ड. 'इत्येते' । ५ ख. छ. ट. 'इदमाह' ।

शास्त्राप्रविशे नष्टे पुनस्तदर्थं शास्त्राहरणमिति न्यापयित्समयः । उपनेवे नष्टे न पुन-
रानयनं येन केनचिद्याज्ञिकेन काष्ठेनोपवेशं कुर्यादिति ।

आदौ शास्त्रागुणान्नित्याभ्याचष्टे—

प्राचीमुदीचीं प्रागुदीचीं वाऽहीनां बहुपर्णामशुष्काग्राम् ।

वृक्षाभ्याम्नाम उत्पन्नां प्राचीं प्राग्दिग्मागवृद्धायां तपोदीचीमत्रापि । अत्र प्राचीं
मोदीचीं वा प्राचीमुदीचीं वेति तयोर्विकल्पः । कुतः । मन्त्रे हीमां प्राचीमुदीचीमिति
विशिष्टा दृश्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—प्रागुदीचीमन्यतरां वेति । अहीनामत्यस्तां
केनचित्पूर्वमाहरणार्थं परिगृह्य त्यक्ता हीना तादृशी न भवति । ओहाकत्याग इत्यस्य
घातो रूपं निष्ठान्तम् । अथवा न विद्यते हीनं त्यागो यस्याः सा, पूर्वं एवार्थः ।
महूनि पर्णानि पत्राणि यस्यां सा तथा । न शुष्कमग्रं यस्याः सा । सूत्रान्तरे बाह्यणे
च बहुशास्त्रमित्यपि विद्यते तत्काम्यमित्यत्र नोक्तं मन्त्रेणानभिधानात् ।

गुणद्वयस्तुर्यमगुणाया निन्दार्थवादमुदाहरति—

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्काग्राम् ।

यं यजमानमपशुर्भूयादिति कामयेत तस्मै यजमानाय निर्गुणमाहोदध्वर्युरिति
याक्यार्थस्तत्र परिकल्पलब्धेनापिजा कथं यजमानायानिष्टं कामयितव्यं, प्रतिषेधाच्च ।
तस्मादर्थवादोऽयमपशुकरत्वाच्च तादृशीमानयेदित्यर्थः । एतयानयाने प्रपञ्च्यते ।

काम्यं कल्पं व्याचष्टे—

यं कामयेत पशुमान्स्यादिति बहुपर्णां तस्मै बहुशास्त्रामशुष्काग्राम् ।

अयमपि कामो यजमानस्येत्यपि वक्ष्यते । बहुशास्त्रत्वं काम्यमन्यद्वयं मित्यानु-
वादो विरोधामावात्समुच्चयार्था बहुचः शास्त्रा यस्यां साऽवान्तरभेदयुक्तेत्यर्थः ।

विशेषविधिं व्याचष्टे—

इषे त्वेति शास्त्रामाच्छिनत्पूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमाहृतिं वा ।

तावन्तौ मन्त्री । छिनच्चीति नाध्याहारः शब्दस्यापि त्वर्थ एव लक्षणीय इति
परिभाषायामुपपादितं न विस्मरणीयम् । शब्देण हस्तेन वृक्षात्पृषकरोतीत्यर्थः ।
उदकस्पर्शने स्मार्तम् । संनमनमवान्तरशास्त्रासमीकरणम् । अनुमार्जनमनुलोमं संम-
र्शनं विकल्पेन ।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृताम् । बहुप-

र्णामशुष्काग्राम् । हराभिः पशुपामहमित्याहरति ।

गृहीत्वा विहारान्निमुखो गच्छतीत्यर्थः । प्राच्यादिगुणत्रयवैशिष्ट्यमेकस्यां न
संभवतीति जातिप्रदार्थपक्षे जातेः स्तुतिरित्यधिकृतो मन्त्रः । व्यक्तिप्रदार्थपक्षे

प्राग्गुदीच्यामविकृतोऽन्योस्तु प्राचीमुदीचोमित्यसंज्ञद्वयस्यान्यतरस्य स्वागः ।
सर्वमन्त्रत्यागस्त्वनुचितः । विकृतिष्वपि तथा । यदि न लभ्यते दिक्त्रये तदाऽन्य-
दिक्स्याऽपि ग्राह्या । तस्यां व्यक्तिपक्षे न मन्त्रलोपो विकृतिष्वपि नोह इति वक्ष्यते ।
अत्रामावास्थायां यजमानधोर्भोजनं तथा जतोपायनमपि । परेद्युरपि पर्वद्वयेऽपि
मृतोपाशनकाष्ठं विधास्यति प्रणीतासु प्रणीयमानास्नासक्षेपु हविष्वु चैतौ साधारणौ
काष्ठाविति ।

वायवः स्थेति तथा षड्वत्सानपाकरोति ॥ ४ ॥

मातृभ्यः पृथक्करोति गृहेऽवस्थापनार्थं, पाने सति दोषे प्रायश्चित्ताभिधानात् ।
तथा च 'आसंगवे मात्रा सह चरति' इति श्रुतेः । अत एव वैखानसः—अध्वर्युः संगव
इवे स्वेति शाखां छिनत्तीति । संगवात्पूर्वं न वत्सापाकरणं, तावत्सहचार इत्यर्था-
दुक्तम् । वत्सानिति पुंलिङ्गमविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । 'प्राग्व्यपशुसंघेष्वतरुणेषु
स्त्री' इति सूत्रेण स्त्रीपुंवत्सानामेकशेषेऽपि तरुणेषु पुमाञ्छिष्यते । वायवः स्थोपा-
यवः स्थेति मन्त्र उत्तरस्याऽऽदिना पूर्वस्यान्तमिति परिभाषितत्वात् । वत्सानिति
संसृष्टद्रव्यत्वे षडिति द्रव्योक्तान्तरभेदात् । प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिर्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत
इति परिभाषितत्वाद्वत्सशब्देन बहुवचनान्तेन सर्वोपादानेऽपि संस्कार्यद्रव्यप्राधान्या-
द्युपपत्कर्तुमशक्यत्वाच्च । बहुवचनं षड्वत्सापेक्षमुपरिवेषु रसोहणवत् । योक्ष्यमाणानां
प्रत्यवार्थमपाकृतानामेव संस्कारो द्वितीयानिर्देशात् । शाखासाधनं तस्याः शाखाया
अपाकरणद्वारा दोहसंस्कारकत्वात् । प्रस्तरेण सह प्रतिपात्तिः । षड्वत्साध्यामित्याप-
स्तम्बः । तदपि षट्संख्यया न विरुध्यते न्यूननिवृत्तिमात्रपरत्वात्संख्यायास्तत्रापि
तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागुत्तरा यावत्यः सन्ति तावतीर्दोहयति । सर्वासां वत्सापाक-
रणम् । अत्रोक्तानामभावे बौधायनेनोक्तं 'ताश्चेत्तिष्ठ एव स्युः प्रथमां चोत्तमां
चतुर्गृहीयादथ चेद्रे एव स्यातामुभे एव त्रिस्त्रिर्विगृहीयादथ चेदेकैव स्यात्तामेव
षट्कृत्वोविगृहीयात्' इति । विगृहीयाद्विगृह्य विगृह्य दोहयेदित्यर्थः । एवं
बौधायने नोक्तम् । तत्रैकस्मिन्नपि वत्से बहुवचनेनापाकरणं नोहः प्रकृतौ प्रतिषेधात् ।
षट्कृत्वो मन्त्रावृत्तिरूपावसर्जनप्रभृतिदोहद्रव्यस्य द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
भवत्येव मन्त्रावृत्तिः । वत्से तु प्रधानानुरोधेन मन्त्रावृत्तिः । द्वयोस्तिमृणामपि दोहे
मातृविग्रहणानुसारेण ज्ञेयाऽऽवृत्तिः संस्काराणां वत्से । उपलक्षणमेतद्वैवाचनीयं
वचनं चतसृणां पञ्चानां वा । किं च विगृह्य दोहसमर्थेव दोह्या प्रथमोत्तमा मध्यमा

वेत्यपि ज्ञेयम् । तिमृणां तूष्णीं दोहे तु साज्ञस्य दोहशब्दत्वाद्भूत्पापाकरणव्य-
तिरिक्तमपि तूष्णीमेव ।

दर्भेर्वा सदर्भेत्येकेषाम् ।

दर्भेस्तदाह्नैः परिभोजनीयैर्वा । न तस्यां शाखाहरणविधिरविधानान्मन्त्रलिङ्ग-
विरोधाच्च । न चान्यस्मिन्द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेश इति दृश्यमाणन्याय-
प्राप्तिः । तस्य विकृतिविषयत्वेनातिदेशार्थत्वात् च प्रकृतावूहोऽस्ति । अपाकरणं तु
मन्त्रेणैव वस्ससंस्कारत्वात् । अत्र पक्षे शाखाहरणं पवित्रार्थमस्त्येव । तत्र पशुपामह-
मिति लिङ्गं यजमानस्य पशुत्वाहीत्यदृष्टार्थेनोपपन्नम् । पुंस्त्वं वस्सगमविबक्षितमु-
द्देश्यगतत्वात् । वस्सासु मिश्रेण्यपि विधिः समान एव । तथैव सदर्भया शाखय-
वेत्यर्थः ।

अपाकृतानामेकं शाखयोपस्पृशति ।

एकं वस्समपाकृतानां मध्ये । दर्भरपाकरणे तैरेव सदर्भया तथैव सान्निध्यात्,
आपस्तम्बे तथा दर्शनाच्चेति केचित् । तत्र । तथेति लाघवेन वक्तव्ये गुरुमिर्देशेना-
प्रस्तुतत्वमुक्तं, तेन येन केनापि वस्सापाकरणे स्पर्शनं वस्सस्य शाखयैवेति नियमः ।
पञ्चसंवन्धे पशुपामिति लिङ्गविरोधः स्यात् ।

देशो व इति गोचरमपि मातुः मस्थापयति ।

शाखयैवानुवृत्तेः । स्पष्टमाहाऽऽपस्तम्बः शाखयेति । गावश्चरन्त्यस्मिन्देसे स
गोचरस्तृणयुक्तो देशस्तमभिमुखाः प्रेरयति । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्तिवति मन्त्रान्तः ।
सकृन्मन्त्र इत्युक्तमेव ।

इन्द्रं निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्रयाजिनः ।

इन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोर्भेदो न्यायशास्त्रे इन्द्रमहेन्द्राधिकरणे स्थितः । अस्मच्छाखायां
सान्नात्ये कर्मणि महेन्द्रदेवताप्रकाशका मन्त्रा न दृश्यन्ते । दृश्यन्ते(ते) च—‘महान्वा अप-
मभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्’ इत्यर्थवादे देवतैक्यम् । अतो महेन्द्रपद-
वन्तो मन्त्रा न सन्तीतीन्द्रपदेनोपलक्षणं मन्त्रेषु कार्यमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं लाघवेन
लक्षणेनैव शाखान्तराणामन्त्रान्महेन्द्रपदवतो दर्शयत्यनेन च सूत्रेण । सर्वशाखाप्रत्यय-
भेदं कर्मेत्युक्तमेव । न चेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा महेन्द्रयागे ब्राह्मणेन विहिता येन लक्षण-
याऽपि प्रवर्तन्त । तद्विवाह—इन्द्रं देवता(तां) निगमेषु निगदरूपेषु मन्त्रेषु देवताया
हविःसंबन्धो येषु मन्त्रेषु निगम्यते स्पष्टो ज्ञायते ते निगमा नामान्तरेण मन्त्रविशेषा
उच्यन्ते न सर्वेऽपि मन्त्रा इति निर्वचनकृद्भिर्नैवण्ट्यैकैकृतं तेषु मन्त्रेषूपलक्षयेत्तत्त्वदेनैव

प्रतिपादयेत्पठेदिति यावत् । इन्द्रो देवता यस्यासाविन्द्रवाजी यजमानस्तस्यैव देवता प्रकृत्य । तथा महेन्द्रं देवतां महेन्द्रयाजिन उपलक्षयेद्यात्ययेन मित्रयोर्देवतयोः प्रतिपादने सामर्थ्याभावात् । एतदुक्तं भवति—यथेन्द्रपदवन्तो मन्त्रा अस्मच्छास्त्रायां पठयन्त पूर्वं महेन्द्रपदवन्तोऽप्यन्मन्त्रां शास्त्राणां, ततस्त्वस्मच्छास्त्रमिर्वेदा महेन्द्र इज्यते तदा महेन्द्रपदवन्त एव मन्त्रा ग्राह्या न तु स्वशास्त्राया इन्द्रयाजिनोऽर्थे पठितास्तेऽपीति भावः । निगमेष्ठित्यधिकरणबलान्मन्त्रेऽप्यिन्द्रमिन्द्रपदमुपलक्षयेदिति सामर्थ्यादिन्द्रयाजिनोऽर्थे पठेदित्यर्थो वा । इन्द्रस्य देवताया उपलक्षणं कुर्वत्पुपलक्षयेदित्यर्थात् । न चार्थस्यार्थ एवोपलक्षणं न पदमिति वाच्यम् । पदमपि यज्ञाभिमार्त्रं तत्स्वरूपेणैव व्यावर्तकम् ।

तथोक्तं—‘ शब्देन देवतायागे समवैति न रूपतः ।

तस्मान्महेन्द्रशब्दोक्त्वा महेन्द्रो देवतोप्यते ’ ॥ इति ।

यद्यपि स्यादस्मन्मते रूपेण समवायस्तथाऽपि देवतात्वं तत्तच्छब्दविशिष्टाया एव । शाब्दिका अपि—‘ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुबिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गृह्यते ’ ॥

इति निर्विकल्पकं निराकुर्वन्त आहुः ॥

प्रस्थितानामेका* शास्त्रयोपस्पृशति ।

तूष्णीमेव । प्रस्थितानां प्रस्थानामिमुलीभूतानाम् । शास्त्राग्रहणं निवर्तयार्थमित्युक्तमेवात्राऽऽपस्तम्बेनापि नियमार्थं कृतमेव शास्त्राग्रहणमस्मत्सूत्रकारेण पूर्वत्रापीति विशेषः । एकामिति नियमादहृष्टार्थमेवाऽऽराद्वपकारकम् । अन्यथा सर्वासांमापद्येत । अथ वा संसृष्टद्रव्यत्वेनैकत्वादहृष्टद्रव्यसंस्कारार्थमेकस्या एवोपस्पृशेत् सर्वसां संस्कारो भवतीति ।

शुद्धा अपः सुमपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो बुहानाः ।

रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणन्तिस्त्विति मस्थिता अनुमन्त्रयते ।

॥ अनुलक्ष्यैकृत्य मन्त्रयते मन्त्रेण प्रतिपादयेद्दृष्टार्थः संस्कारः प्रत्यगाशीर्वापावा-
ज्यपो यजमानस्य । शतं महेन्द्रायेति महेन्द्रयाजिनो द्रष्टव्यम् । अत्र महेन्द्रेऽसमवे-
तार्थप्रकाशमिन्द्रपदमाहुस्तत्र पूर्वसूत्रविरोधात् । आरद्धानः सासादमुमेव प्रकृत्याऽऽह-
महेन्द्रायेति चेति । पाठद्वययुक्तमन्त्रसंग्रहः—

शुद्धा अप उपवेषोऽस्येता अग्र च कामधुक् ।

बहु दुग्नि च सोमेनेन्द्रस्य भागं द्विषण्मताः ॥

मुवा अस्मिन्निति यजमानस्य गृहानभि पर्यावर्तते ।

बह्वीरित्यन्तः । पर्यावर्तते प्रक्षिप्तमावर्तते यजमानाख्यमभिच्छिन्नं गृहान्गन्तु-
मित्यर्थः ।

यजमानस्य पञ्चग्याहीत्यग्निष्टेऽनस्पग्न्यगारे वा पुरस्ता-
त्पतीचींश्च शास्त्रामुपगृहति पश्चात्पतीमित्येकेषाम् ।

अग्निसमीपस्थमग्निष्टम् । अनः शकटे, तन्नाग्निशालायां वा पुरस्ताद्भागेऽन्यतरस्य
प्रत्यगग्रां शाखां पश्चाद्भागे वा पूर्वग्रामुपगृह्णां न पतति तथा संवृतां कुर्यात् । एवमिव
त्वेति मन्त्राणां तृतीयस्यामिति ब्राह्मणस्य पाठेनाऽऽच्छिन्नद्विकैः शाखान्तरमन्त्रैर्ब्राह्मणे-
श्वोपबृंह्य शाखाहरणविधिर्दर्शयतां गृह्णीत्यन्तः । अत्रामावास्यायां वेदिकरणे वक्तव्य-
मपि शाखान्तरीयत्वेन विकल्प एवेति दर्शयितुं नोक्तम् । तथा वेदकरणानन्तरमपि
प्राप्तं न दर्शयति किंत्वाप्युपनिनयनान्त एव व्याख्यास्यते विकल्पोऽपि तत्रैवेति ।

इति वत्सापाकरणविधिः ॥

अथ पाठानुक्रमेण पर्वद्वयसाधारणं मन्त्रब्राह्मणानुपारेण बहिराहरणविधिं व्याचष्टे-

देवस्य स्वेत्यम्बपर्जुमसिदं वाऽऽदत्ते ।

उत्तरेण गार्हपत्यं निहितमोरन्यतरादानमापस्तम्बमतात् । आदद इत्यन्तः । अश्वस्य
पार्श्वे स्थितमस्थि वैष्ण्विनामकमश्वपर्जुः स्त्रीलिङ्गोऽश्वपार्श्वी चर्हिर्लङ्घ्यतीति दृश्यते । साऽयं
सोपस्कृता छेदनयोग्या कार्या । तस्यामस्मच्छासीयो विधिर्मन्त्रस्य । असिदो वक्तायुध-
विशेषः । तत्र शाखान्तरीयोऽयमेव मन्त्रः । छेत्तुं गच्छतः शाखादानं दृष्टः संस्कारः ।

यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

उप समीपं गत्वा गार्हपत्यस्थोपस्थानं मन्त्रकरणमुपश्लोकनेन प्रकाशनं कुर्यादिति
गार्हपत्यस्यासमवेतत्वेनैव प्रकाशयत्वादारादुपकारकं कर्मेदम् । प्रकृते समवेतत्वेऽपि वा
सूर्याद्यसमवेतार्थप्रकाशकत्वेनोपस्थानस्य विधेर्वैकल्यमपि सर्वत्रोपस्थानं विशिष्टो जप
एव । अथवा यथासंभवं वैकल्पेण प्रधानगुणकर्मणोरेका संज्ञाऽऽचारादिबद्धास्वर्गोऽ-
प्येको जुहोतिवद्भविष्यति । सर्वथा दृष्टार्थं न भवति । याजमानेऽयमर्थः स्पष्टो
भविष्यति ।

मस्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

अरातय इत्यन्तः । निरतिशयेन तपति तापयतीत्यर्थः । आपस्तम्बो नाश्वपर्जुमि-
त्याह दाहप्रसङ्गात् ।

भेयमगानुर्वन्तरिहं मेहीत्यन्तरेष्य प्राचीनमुदीचीनं
वाऽभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिदर्भमयं बहिर्हरति ।

सह इत्यन्तः प्रथमस्य । द्वितीयः शास्त्रान्तरीयः । यत्र निवृत्तिरिति ततोऽग्रेः सकाशात्प्रा-
चीनं क्रियाविशेषणं किञ्चिद्वत्त्वा तथोदीचीनमिति शास्त्रान्तरीयम् । द्वौ त्रींश्चतुरः प्रक-
र्यामिति बोधायनः । अभिप्रव्रज्याभिमुखं गत्वा यस्यां दिशि बहिर्हरति तां दिशं गत्वाऽऽ-
हरतीत्यर्थः । प्रथमे पुरस्तादिति मन्त्रलिङ्गात्तद्भाषणाय प्राचीनगमने प्रथमः । भेयमि-
तिलिङ्गादश्वपथ्या सह गमन एव । विषणोपेक्षया स्त्रीत्वमित्यसिदेन सह गमनेऽपि प्राचीनो
मन्त्र इति केचित् । तत्र । एवं करुणया प्रमाणाभावात् । तदिदं दर्शयितुमन्यतरेणे-
त्यधिकः प्रयत्नः । अन्यतरेण विधिना स्वशास्त्रीयेनैव वा परशास्त्रीयेनैव वा । परशास्त्रीयाः
पदार्था उर्वन्तरिहमिति मन्त्रोऽसिद् उदीचीनं गमने न ते व्यस्यथं गच्छन्ति संनियोग-
शिष्टत्वादिति भावः । नोचेद्वेति मृगाल्लाघवेनातो व्यवस्थितं त्रितयं त्रितयमिति ज्ञाप-
यति । दिव्यनियमस्तु ब्राह्मणानुसारेणादृष्टार्थः । प्रव्रज्येत्यस्योपसर्गमन्त्रेनाऽऽहरतीत्यनेन
मन्त्रसंबन्धविधानमिति न वाच्यम् । आहरणं वक्ष्यमाणमनूयते न विधीयते, गमनं
तु कृपया निर्दिष्टमप्यपूर्वत्वाद्विवेकं, तदेवोभयमन्त्रप्रकाशयमिति तत्रैव मन्त्रविधिः कल्प-
नीयः । आहरतीति प्रतिज्ञा क्रियत आहरणस्थातः परं वक्ष्यमाणमङ्गमिति दर्शयितुम् ।
सूत्रान्तरे समुद्योऽनयोर्मन्त्रयोर्दृष्टस्तन्निवारणमप्यन्यतरग्रहणेनेत्यपि प्रयोजनम् । यतः
कुतश्चिदिति ब्राह्मणभेदानुक्तं 'अथो यरेतदुक्त्वा यतः कुतश्चाऽऽहरति । तत्प्राच्या
एव दिशो भवति' इति । दर्भमयम् । दर्भा दशप्रकाराः सप्तप्रकारा वा । कुशादिमध्ये
पूर्वः पूर्वो ग्राह्यः । दर्भरूपं दर्भमयं तदेव बहिः । तत्रैव बहिःशब्दे मुरुपस्तृणजाति-
वाची चामुरुष इति ज्ञापयितुं पूर्वं दर्भमयमित्युक्तं, दर्भमयमेव बहिर्नान्यदित्यर्थः ।
बहिरेव सत्यश्चाद्विधिना नयति । जातिवन्नित्त्वं बहिर्हराज्याधिकरणे स्थितम् ।
बहिर्हरित्येकवचनमविशक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । तथाऽप्येकजातीयमेवेत्यस्ति विवक्षा ।

विष्णोस्तूपोऽसीत्यभिप्रेतानापेकः स्तम्बमुत्सृजती-

न्द्रस्य परिष्कृतमसीत्यन्यं परिष्कृति देवानामिति वा ।

वर्षवृद्धमसीत्यन्तोऽन्त्यस्य । अभिप्रेता ग्रहणयोग्यत्वेन, स्थलविशेषनिष्ठस्तम्बा दर्भा-
स्तेषां मध्य एकं स्तम्बं छेदयेद्यो बहिर्हृत्यित्वाऽन्यमवशिष्टं स्तम्बानां परिगृह्णाति ।
छेदनीयत्वेन बुद्ध्या परिग्रहः । स्तम्बत्यागेन सर्वेषामपादानमूतानां दर्भाणां संस्कार इति
त्याज्यं स्तम्बमुपादेयं तद्वन्न विशेषणं च विवक्षते । तथाऽप्येकमिति सुरुयोपादानं न
प्रातिमुष्टि स्तम्बत्याग इति प्रदर्शनार्थम् । अन्यमित्येकवचनमविशक्षितमुद्देश्यगतत्वात् ।
स्तम्बशब्दः पुलिङ्गोऽसिवा नैव दर्भस्तम्ब इति दर्शनात् ।

तत् सर्वं दासि ।

तं परिषृतं, सर्वग्रहणमसर्वेण पर्येतिवधि परिपूतावशिष्टस्योपधाती मा मूदेवमर्थम् ।
स्त्वैव्यजातं सर्वं दाति वक्ष्यमाणविधिना तन्मध्ये किमपि न स्थजति ।

विधिना त्यागपक्षमाह—

अपि वा प्रशुनां त्वा भागमुत्सृजामीति

परिषृतस्यैकां द्वे वा दर्भनाख्यावुत्सृजति ।

माख्यौ शब्दके । अप्रापि संरूपोपदानं पूर्वव्याख्येयम् । अयमपि परिपूतानां
संस्कारस्तत्सादेकत्वमविवक्षितम् । परिषृतस्येति ज्ञात्वा वाऽन्यं परिपौतीति च ।

इतः परं सर्वच्छेदननादद्युत्सर्गपक्षयोः साधारणं विधिमाह—

इदं देवानामिति परिषृतमभिमृशतीदं पशु-

नामित्युत्सृष्टमवसृष्टो गवां भाग इति वा ।

अनुत्सृष्टोत्सृष्टनाडिकं परिषृतमविशेषेण । मन्त्र इदमिति नपुंसकं, नहिर्माप्रवि-
क्षया । तत्र एव परिषृतमुत्सृष्टमिति च नपुंसकम् । अथोत्सृष्टायां ताव्यामसंगतं स्यात्ता-

व्येति । अभिमृशतीत्युभयत्र संबन्धः । एते संस्कारा अदृष्टार्था एते मन्त्राः
संस्कारार्थाः ।

दृष्टानाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽपिनोर्वाहुभ्यां पूष्णो

हस्ताभ्यां नहिर्देवसदनमारभ इति विशास्तेष्वभिपद्यते ।

विगताः शास्त्रा येभ्यः पर्वतं विभ्यस्तानि विशास्त्रानि परुष्युच्यन्ते यत्पुरुषि दिनम् ।
तद्देवानाम् इति श्रुतेस्तेषु च्छेत्तुमभिपद्यते मुष्टिनाऽऽरभते गृह्णातीति यावत् । बहु-
वचने सर्वेषु मुष्टिमात्रतृणेष्वित्येषं वक्तुम् ।

देवेभ्यस्त्वोर्ध्ववाहिर्भ्य इत्युर्ध्वमुन्माष्टि ।

गृहीतस्थानादूर्ध्वं दक्षिणहस्तेनोन्माष्टि दक्षिणेनैव वाऽऽरभते तेनैवोन्माष्ट्यग्रपर्यन्तं,
नहिरिति शेषः ।

देववाहिर्मा त्वाऽन्वक्षा तिर्यगित्यसिदं निदधाति

माधो मोपरि परुस्त ऋध्वासमिति वा ॥ ५ ॥

पूतस्य राध्वासमित्यन्तः । पूर्वं गृहीतमसिदं निदधाति पर्वतस्यो नावस्तादुपमूलस्य
विज्रपत्वात्रोपयुपरि लूनस्य मानुषत्वात् । गुरुनिर्देशेनैतदेव दर्शितं पूर्वं व्यवस्थितौ प्रेय-
मगादित्यादिकौ मन्त्रावुक्तौ । तथाऽत्र शास्त्रान्तरीयो मन्त्रः शास्त्रान्तरीयेऽसिद एवेति
■ भूदित्यसिदमित्युक्तं शास्त्रान्तरेऽसिदेऽप्ययं मन्त्रोऽश्वपक्षां शास्त्रान्तरे परुस्त इति,

२ द्विःपटलः] महादेवकृतवैजयन्तीज्याख्यासमेतम् ।

८३

तस्मादुभयमुभयमेति ज्ञापितम् । असिदमपीति न तु पर्शुमेवेत्यर्थः । केचित्तदमेवेति नियमार्थत्वं वदन्त आहर्षन्त्रे पुंस्त्वेन निर्देशादिति हेतुं तदभिप्रायं न विद्मः । कथं मन्त्रे पुंस्त्वेनाऽऽयुधनिर्देशः । किंवाश्वपर्शुरेवास्मच्छास्त्रायां देववर्हिरिति मन्त्रोऽपि तत्कथमुभयोरसंबन्धो द्वयोरवास्मच्छास्त्रीयत्वात् ।

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्व राध्यासं परिस्तरमाहरन्निवभिवन्ध ।

वर्हिरिति शेषः । अभिमुखः प्रकाशयेदित्यर्थः संस्कारोऽदृष्ट्यर्थो वर्हिषः ।

आच्छेत्ता ते मा रिषमिस्त्याच्छिनत्ति ।

शस्त्रमाकर्षन्वर्हिश्छिनत्ति शस्त्रयोरुभयोरपि वक्तृत्वाद्वान्तराधारत्वाच्च ।

संसर्गिद्व्याणामेकद्रव्यत्वं वर्हिषामेव तथाऽपि मुष्टेस्तदवयवत्वं वक्तुं परिमाणमाह—
सनखं मुष्टिं दाति ।

मुष्टिर्नखप्रधानः पुंलिङ्गो मुष्टिशब्दो वर्हिषः इति शेषः । वर्हिर्मुष्टिं सनखमकुच्छा-
कुलिसंबन्धेन मण्डलीकरणेऽवान्तरावकाशो मुष्टिस्तत्तिर्यङ्मानं वर्हिर्मुष्टिस्तावत्पर्याप्तं
छेदनीयमाच्छेत्तेति सकृदुच्चारितेन मन्त्रेणैकमेव तत्संछेदं द्रव्यस्यावयवस्ततोऽधिकं
मुष्टिना ग्रहीतुमशक्ये पुनर्मन्त्रोऽवयवद्रव्यत्वेन पृथग्द्रव्ये विवेक्षा पृथक्त्वेनार्थनिष्पत्ते-
र्नामहस्तेन गृहीतं न तन्मुष्टिनैव मितम् ।

प्रथमवर्हिर्मुष्टेर्विशेषसंज्ञामाह—

स प्रस्तरः ।

स वर्हिर्मुष्टिः प्रस्तरसंज्ञकः । संस्कारनिमित्तः शब्दः ।

मुष्टिपरिमाणे सर्वेषां वर्हिषामविशेषेण प्राप्ते प्रस्तरे वैकल्पिकैः परिमाणैर्वाधमाह—

सुदण्डमात्रमुर्वस्थिकुलिमात्रं वा ।

तिर्थेकप्रमाणानीत्यापस्तम्बः । सुदण्डो नवाङ्गुलपरिणाह उक्त एव । उरुणोऽस्थि
प्रसिद्धः, कुस्मिर्गोपुच्छं, मात्रशब्दस्य प्रत्येकं संबन्धः ।

एवं प्रस्तरे परिमाणविशेषानभिधायेतरवर्हिषामुक्तपेन प्रमाणं न प्रस्तरगतेन परि-
माणेन नाध्यत इत्याह—

एतेनैव कल्पेनेतरान्दाति ।

एतेनेति परामृष्टो विशेषः प्रस्तरपरिमाणादन्यो वर्हिर्मुष्टिमात्रविषयस्तस्य द्रव्यपृ-
थक्त्वेन प्रतिमुष्टिं प्राप्तापि प्रस्तरविधानेन व्यवधानादनुसंहितः स एव पुनरेवमितर-
न

नित्यतावता सिद्धे गुरुनिर्वेशेन सर्वेषु मुष्टिष्वत्सर्गतः पदार्थानुसमयः प्राप्नुयात्स वा भूत्काण्डानुसमयो यथा स्यादित्युक्तम् । एतेनैकस्मिन्मुष्टौ कृतेन कस्येन समर्थेन काण्डानुसमययुक्तो हि समर्थः संयुक्तान्येकापवर्गणीति वक्ष्यमाणत्वात् । अतस्तेन विधिविशेषेण दातीतरान्निर्मुष्टीन्प्रत्येकं छिनत्तीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिमुष्टिं त्वावर्तनीयं परिच्छिनत्ति—

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च ।

द्वयस्य सर्वाधिकं स्पष्टमिति न तस्याऽऽवृत्तिप्राप्तिरिति मत्वा यदन्यत्परिषवणा-
दिति परिवर्तनीयमुक्तं, सर्वेषां परिग्रहो जातः परिषवणारूपो विभुत्वासंकल्परूपस्य
परिषवणस्य नावृत्त्युत्सर्गो वैकल्पिकः । सोऽपि सर्वस्य परिषूतस्येत्युक्तमेव । अतो द्वयं
विहायान्यद्वयस्य स्वेत्यादि समानमित्यर्थः । परिषवणोत्सर्गशब्दाभ्यां परिषूताभिर्मर्श-
नोत्सृष्टाभिर्मर्शने च परिसंरूपाते । उभयोः संस्कारप्रतिपत्तिरूपयोः सर्वाधिकत्वेन जातत्वात् ।

सर्वं यथार्थं लुत्वा ।

उत्तरविधानार्थमनुवादमात्रं, दिक्तेति वक्तव्येऽप्याच्छिनत्ति वाति लुनाति लुनोति ।
एते प्रयोगाः समानार्थाः क्वचिच्छाखायां कश्चिदिति दर्शयितुमाच्छिनत्तीति प्रयुज्य
गुणविध्वयं दातीत्युक्त्वा लुत्वेति प्रत्ययेनानुवदति यथार्थं वेदेर्देव्यानुसारेण मुष्टीनां
संख्या बर्हिर्देव्यानुसारेण च । देवस्य स्वेत्यादिना मन्त्रजातेनाभिप्रतिपद्यत इत्यादि
कर्मजातं प्रतिमुष्ट्यावर्तत इति न्यायः स्मारितः ।

देवबर्हिः शतबल्लवं विरोहेत्यालवानभिमुशति ।

उल्लाः स्तम्भशेषा आग्रश्चनानि भूमौ येऽवशिष्टाश्छेदकालेऽपादानमृता इति यावत्त-
त्प्रतिपत्तिरियं सक्तदेव प्रमत्तावृत्तावपि न मन्त्रावृत्तिर्यत्रैकस्मिन्द्रव्य इति न्यायात् ।

राहस्यबल्लवं वि वंये रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमुशति ।

आत्मानं हृदयदेशं तत्रैव पुमान्हेस्तं दत्त्वाऽहमस्मीत्यात्मानं दर्शयति हस्तेन
स्पृशति आत्मानं प्रतिसंघायाभीति न मनोमात्रेण पश्यन्नपि तु चक्षुषाऽपीत्यर्थः ।
अथामुपस्पर्शने स्मार्तम् ।

अयुजो गुजो वा मुष्टीभिधनानि वा लुनोति ।

नेर्दं मुष्टीनां निधनानां च विकल्पार्थं मुष्टीनामेव नित्यं छेदनीयत्वेन विधानात् ।
निधनानि मुष्टिराशयो धान्यादिलब्धे प्रसिद्धास्तेषामेव संभरणं नित्यं विधास्यते । अतो
द्वयं नित्यमयुक्तत्वं युक्तत्वं च विकल्पमानमन्यतरन्मुष्टिषु वा स्यान्निधनेषु वेति विकल्पार्थः ।

मुष्टीनामयुक्तवयुक्त्वे त्वविवक्षिते । तैः कृतानि निघनानि समानि विषयानि वाऽपवा-
मुष्टय एव समा विषया वैति । न चात्र कोट्यन्तरासंभवादवाच्यमिति नाच्यम् ।
युग्मविधानेऽपि द्वयोस्तथाणां च निषेधः फलति नहुवचनेन विधानात् । एवमयुग्म-
विधाने बहुवचनेनैकस्य द्वयोश्च प्रतिषेधः । तथा च ब्राह्मणद्वयानुरोधेनैवमुक्तम् ।
फलं चतुःप्रभृति समत्वं विधेयं त्रिप्रभृति विषमत्वं वेति । अत्र परिमोजनीनामका-
न्दर्भाऽशुक्लानशुक्लांश्च परितस्तरणार्थं लुनन्ति याज्ञिकाः । तथैव वैखानसेनोक्तम् ॥

अदित्यै राकाऽसीति प्रदक्षिणः शुक्लमावेष्टयति ।

आवेष्टयतीत्यनेन सामन्ते सिद्धे प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं द्विगुणत्वनिरासार्थ-
मन्यथा सर्वं गुणं वेष्टयित्वा प्रदक्षिणं स्यात् । शुक्लं वन्वनार्था रज्जुस्तथा वा
भूदिति तु प्रथमत एव प्रदक्षिणमेकस्तरामेवाऽऽवेष्टयतीत्यर्थः ।

अयुषिता योनिरिति मतिनिदधाति त्रिधातु

पथधातु वा धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

मन्त्रेण प्रतिसंधानं प्रतिसंधानं मुख्यान्तरस्य पूर्वमेकमुष्टिमात्रमावेष्टितं तस्य
संधानेन द्वितीयमुष्टिं प्रतिसंदायतीत्यर्थः । कथं, त्रिधातु त्रयो धातवोऽवयवाः
संधानार्था यस्मिच्छुक्ते, तथा धातवो यावन्तः प्रक्षिप्यन्ते प्रतिप्रक्षेपं मन्त्रावृत्तिः ।
कुतः, धातूनां संख्याया पृथग्द्रव्यत्वात् । यावान्संहितस्तावानेव संस्कृतोऽन्यस्य
संक्षीयमानस्य संस्कारार्थं भवितव्यं मन्त्रेण । तत्र पूर्वसूत्रे शुक्लमावेष्टयतीत्यावेष्टनम-
भिहितं, तच्च दर्भमुष्टिनैवेत्यर्थोक्तिरुक्तम् । ततस्तु संधानार्थं मन्त्रं उक्तस्तत्र संख्याया
धातूनां सा संख्या प्रथमधातुना सहैति गम्यते । तदुक्तं कात्यायनेन—‘अयुग्धातूनि
पूनानि’ इति । पूनानि वन्वनानि, तेन रज्ज्वा एव तथात्वमुक्तम् । प्रतिसंधानक्रि-
याविशेषणत्वे तु धातूनां स्वत्येव पूर्वेण सह ग्रहणं, न हि प्रतिसंधानमेकस्य भवति ।
तथा च त्रिधातुशुक्ले द्विःसंधाने चतुरावृत्तिरिति ज्ञेयम् । नन्वत्र मन्त्रावृत्तिर्न वाच्य-
द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति प्राप्तत्वात् । सत्यं, नेयमावृत्तिर्नेनस्य संधानार्थोच्यतेऽपि
तर्कावेष्टनार्था । तत्र शुक्लस्यैकत्वे च सकृत्प्राप्ताविदमुक्तं यद्व्यैकत्वेऽपि मध्ये मध्य
आवेष्टनक्रियायाः संधानार्थं मन्त्रेण व्यवधानात् । यथा कालदेशकृते भेदे द्रव्यभेदोऽभि-
धास्यत एवं मन्त्रकृते व्यवधेऽपि द्रव्यभेदान्मन्त्रावृत्तिरिति । तदेव भरद्वाजवचनेन
द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्यत्र सूत्रे व्याख्यातं न विस्मरणीयम् ।

पृथिव्याः संपृचः पार्थीति प्रागग्रमुदगग्रं वा शुक्लं निदधाति ।

विततं पृथिव्यां स्थापयति । स्पष्टमन्यत् ।

अपरिमितानां परिमिताः संनद्धाः सुकृतोपकम् । एनो मा-
निगां कतमध्वनाहं पुनस्तथाय बहुलां भवेन्तिवत्याभिम-
न्नाय सुसंभृता त्वासंस्थापमीति शुल्के निधनानि संभरति ।

अभिमन्त्र्य निधनानि मन्त्रालिङ्गात्तेषामेव प्रतीतेः । संभरति निदधाति । संभरामी-
त्यन्तः । अभिमन्त्रणं तन्त्रं विधुत्वात्संभरणे तु प्रतिनिधानं मन्त्रो न हि तानि सकृत्संपर्तु-
शक्यन्ते, न च मेलनीयानीति विधिरस्ति । तथाचाऽऽह वैखानसः—‘यथाकूनं संभरति’
इति । छदनक्रमेणैव संभरणविधानात् । तस्मान्न प्रस्तरस्योत्तमे निधाने संभरणमुपपद्यते
सुसंभृता त्वेति प्रकृतनिधनैकत्ववचनाच्च न संभरणं सकृत् ।

अलुभितो योनिरित्युत्तमे निधने प्रस्तरपादधाति ।

सप्तम् ।

इन्द्राण्यै संनद्धनामिति संनद्धति पूषा

त इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्टय ।

अस्मात्त्विति मन्त्रान्तः । संनद्धति शुल्केन संगृह्णाति शुल्कान्तावुपर्यानीय विपर्यस्य
वितर्भेतीति यावत् । ग्रन्थिमावेष्टयतीत्येतावता प्रादक्षिण्यं सिध्यति परिभाषयैवेति
प्रदक्षिणमित्यवाच्यं वाच्यं प्रकारान्तरग्रन्थिनिरासार्थमुपरिगुणावेष्टनमात्रेण ग्रन्थिर्यथा
स्थाळोकसिद्धप्रकारान्तरग्रन्थिर्मा भूदिति ।

स त इति पुरस्तात्प्रत्यङ्गमुपकर्षति पथाद्वा माश्रमम् ।

मा स्थादित्यन्तः । ग्रन्थिमिह्यवर्तते । बर्हिषि दिशोरमावाहर्हिषो वेष्टनस्य
पूर्वभागेन (ण) ग्रन्थिमधस्ताद्वेष्टनस्यैव प्रत्यङ्गं प्रतीचीनं कर्षति निर्गमयति, ग्रन्थिमात्रं
न तु शुल्कप्रान्तावपि, ग्रन्थिरेव मध्ये द्विगुणीकृतोऽपकर्षणीय इत्यर्थः । विपरीते
वाऽपकर्षति ।

आपस्त्वामन्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः

सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इत्यारभते ।

बर्हिरिति शेषः प्रकृतत्वात् । आरभत आह्वरणार्थमारम्भं हस्ताभ्यां गृहीत्वा
करोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य त्वा ब्राहुभ्यामुच्यच्छ इत्युच्यच्छते ।

ऊर्ध्वमुच्यति बर्हिरम् । उच्यच्छत इत्यात्मनेपदं छान्दसम् ।

गृह्यतेरिति श्रीविष्णुसंहितायाम् ।

हरामीत्यन्तः । शीर्षमिति । सुषां सुलुगिति सप्तम्या । लुक्स्यासिद्धत्वाच्च । तत्कोपः । शिरसि निधाय यजमानस्य विहारं प्रति गच्छति मन्त्रेण शिरसि निधानं विधीयते न तु हरणं तस्य प्राधान्याद्विधिप्रत्ययश्रवणाच्च । मन्त्रसंनन्वप्राप्तावपि तत्र मन्त्रान्तरस्यानन्तर-
विधिकं विहितस्यमानस्वाभावमपि तत्रैव मन्त्रानर्थक्यप्रतिहतत्वादुपसर्जनमपि संभवनीयः ।
तथा चाप्राप्तविधिः शीर्षजवि निदेशातीति । हरतीत्येतदग्रिममतिज्ञाऽधिनिधानहरणयो-
रभिनाभावार्थः । तेन यत्र देशान्तराद्गृह्य-आहरणमस्ति तत्रैवाधिनिधानम् । यत्र
सिद्धा एव दर्शयथोपपन्नस्तत्कारैर्बहिर्गृह्यते तत्र न । न ह्येतद्वर्तमानं किन्तु दृष्टार्थं
नियम्यते ।

यौ गमनौ तौ प्रत्यायनौ ।

गम्यते-याभ्यां मन्त्राभ्यां तौ गमनौ, पूर्व गमनार्थत्वेन । प्रेयमग्नदुर्वन्तरिसं प्रेहीति
मन्त्राशुक्तौ तावेवात्र प्रत्यायनौ प्रत्ययते-प्रत्यागम्यते-याभ्यां तौ प्रत्यायनौ । अस्मच्छा-
खायां गमनप्रक्रमे प्रेयमगादिति पठितस्तत्स्थान एव शाखान्तर उर्वन्तरिसं प्रेहीति
पठितः । शाखान्तरे पुनः प्रत्यायनस्थाने द्वावपि पठितौ स्वशाखायां यथोर्वन्तरिस-
मन्विहीत्ययमध्यायान्ते पठितैस्तैस्मादयमपि तौ च गमनार्थत्वेन हेतवौ । अन्यथा स्वशा-
खामन्त्रस्यान्विहीत्वस्य स्वागः स्यात् ।

अदित्यस्य सदैव आसीदेति परिभिदेशेऽन्तर्वेद्यनधः सादयति ।

मध्यमपरिभिदेशे वेदेर्भव्ये तृणादिना प्रदेशं व्यवधाय तत्र बहिरासादयति ।

देवंगममसीत्यसन्नमभिमम्रयते ।

तत्रैवाऽऽसादितं बहिरभिमम्रयते ।

अदित्यास्त्वा पूष्टे सादयामीति गार्हपत्यदेश उपरि निदधाति ॥ ६ ॥

गार्हपत्यस्योपरिष्ठात्कट्यदौ यथा न निपतति, तथा स्थापयति परिमोजनीयानपि
बहिषा सहाऽऽनीय स्थापयति । अत्रानुग्रहं बहिराहण आह बौधायनः—'आहुतं
यजुषा करोति' इति । कात्यायनस्तु—'निष्पातलूनच्छिन्नावहतपिष्टवृधेषु यजुष्किया-
संभवादिति ।

इति बहिराहरणविधिः ।

पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुमिधमं संनयति ।

संज्ञासंज्ञाप्रदर्शनार्थमेतत् । पलाशस्य विकारस्तं पालाशं, खादिरस्य विकारस्तं वा,
एकविंशतिर्दारुणि काष्ठानि यस्मिन्नसत्वेकविंशतिदारुस्तम् । इधमिति व्युत्पन्नोऽयं

शब्द इष्यतेऽभिरनेनेति ननु (तु) संस्कृतवाचीत्युक्तं दारुण्यतष्टकाष्ठानि संनद्धाति
वक्ष्यमाणप्रकारेण ।

काष्ठानां विनियोगमाह—

एष्टव्यं सामिधेन्यर्चानि ।

'सामिधेन्यनुवचनकाले समिधदार्धत्वेन प्रक्षेप्यमाणानि 'सामिधेन्यः प्रयोजनं येषां
तानि सामिधेनीभ्य इति वा सामिधेन्यर्चानि सामिधेनीप्रयुक्तानीति यावत् । सामिधे-
नीभिः प्रकाश्यमानोऽर्थः समिद्धिः समिध्यमानोऽस्मिन्नस्य विशिष्टस्य विशेषणान्वयि
सामिधेनीभिर्यज्यन्तेऽभिधीयन्तेऽतस्तान्युपकारकत्वात्तदर्थानीत्युक्तम् । न ह्यसत्यर्थे शब्दः
प्रवर्तते ।

अथः परिधयोऽनियतवृक्षाः संस्वकाः ।

अग्रेः परितो धीयन्ते तानि दारुणि परिधयः, अनियतवृक्षा नानाजातीयो वृक्ष
उपादानं येषां ते । अत एवाऽऽहोऽऽपस्तम्बः—'अथः परिधयः पलाशकार्प्य-
सदिरोदुम्बरनिम्बश्रीहीतकविकटतानां ये वा याज्ञिका वृक्षाः' इति । समिधां
संस्वकत्वं स्मृतिसिद्धम् । परिधीनां तु शम्वाकारत्वं स्वेन विधास्यते स्मार्ते, आकारस्तु
तत्तणेन विना न भवति तच्छब्दानिवृत्त्यर्थं सत्यका इत्युक्तम् ।

तत्रैव वैशेषिकं सार्धवार्धं विविद्धयमाह—

आर्द्रा भयन्ति ते हि सरसा इति विज्ञायते

शुष्का भवन्ति मेध्यत्वायेति विज्ञायते ।

विज्ञायत इति शास्त्रान्तरीयसाक्षाच्छ्रुतित इत्यर्थः । ते हि सरसा इति मेध्य-
त्वायेति सार्धद्वयप्रदर्शनं कर्माङ्गज्ञानार्थम् । उक्तं च बौधायनेनार्धवार्दैरभ्युदयायेति ।
अर्धवादाज्ञाने यजुर्धेयप्रायश्चित्तं भुवः स्वाहेति दक्षिणासौ । एवं यत्र यत्रार्धवादानुदाह-
रति तत्र दृष्टं प्रयोजनं येषु लेप्यते तत्र तथा । यत्र न लेप्यते तत्र कर्माङ्ग-
ज्ञानार्धमेव ग्रहणम् । अथ आर्द्रा एव वा कर्तव्याः शुष्का एव वा ।

स्यविष्टो मध्यमोऽणीयान्द्राधीयान्द्र-

क्षिणाध्योऽणिष्टो हसिष्ट उच्यते ।

अत्र हि स्मृतिकारैः कनिष्ठिकास्थूलाः समिधोऽनामिकास्थूला इधमसमिध इतराशु-
लिस्थूलाः परिधयः समिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्य(त)म् । द्विप्रादेश इधमसिप्रादेशाः
'परिधयो बाहुमात्रा इति भारद्वाजः । द्विचत्वारिंशदङ्गुला इत्यर्थः । एतानि प्रमाणानि
मध्यम एव । इधमसमिधामपि प्रादेशमात्रत्वं स्मृत्यन्तरे । कात्यायनीभैस्त्वायतनमानते-

धमसमिधामुक्ता । स्थविष्ठत्वं स्थूलत्वमुत्तरापेक्षया च मध्यमे किञ्चिदणुत्वं पूर्वापेक्षया दक्षिणार्धे एव तथैव द्राघीयत्वं दीर्घत्वं दक्षिणार्धे एव । अणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्धः । मध्यमापेक्षया ह्रस्वत्वं तदपेक्षयैवाणुत्वं च । अर्धशब्दो भागवाची । दक्षिणामगे मवो दक्षिणार्धः । एव मुत्तरार्धोऽपि ।

द्वे आधारसमिधौ ।

आचारप्रदेशे आधीयमानत्वात्तथा ।

अनूयाजसमिदेकविंशीति ।

अनूयाजार्थं समिदनूयाजसमि । सर्वासां समिधां भूक्षाऽग्नीन्वनत्वेन तदपेक्षयेध्म इति संज्ञा ।

समूळानाममूळानां वा दर्भाणात्ममुग्धातु
शुल्बं कृत्वा प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति ।

शुल्बशब्दो जातिनिमित्तो न संस्कारनिमित्त इति ज्ञापयति यदाहायुग्धात्विति । संस्कारवत्त्वे (एवं) तु प्राप्तमेव शुल्बत्वेन । तथा पूर्वोक्तमन्त्रनिवृत्तिः । समूळानाममू-
ळानामिति विधानमन्यत्र ज्ञापयति नियमं पूर्वस्मिन्शुल्बेऽमूला एव कर्तव्याश्छेदनस्य प्रकृतत्वात् । पिच्ये समूला एव । ' यत्समूलम् । तत्पितृणाम् । ' इति श्रुतेः । अत्रा-
नियमः । अत्रैव ॥ नियमः समूळानामेवामूळानामेव वा ।

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । ततस्त्वा-
मेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता । ग्रीन्परिधी-
स्तिस्रः समिधौ यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेधं मेक्षणं
धृष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इध्म संभरति ।

प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति शुल्बानुसारेण व्यवस्थया । अत्र यज्ञायुरनुसंचरानिति
पुंलिङ्गः शब्दः समिधां परिधीनां च वाचकस्तथाऽपि पुमान्विधेति सूत्रेणैकशेषे पुंलि-
ङ्गताविधानात् । तथा च यत्र न परिधयस्तत्र स्त्रीलिङ्गेनोहः । ननुपवेधं मेक्षणं धृष्टि-
मिति पुनरपि पुंलिङ्गताप्राप्तिरिति चेत् । न । तिस्रः समिध इति स्त्रीत्वेनापि प्रतिपाद-
नात् । अत्र भाष्यकृन्मतं पूर्वं द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकविंशीत्युक्तं तस्मादा-
तिध्यायामनूयाजसमिदधावाद्बृष्टिशब्दस्योपसत्सु चाऽऽधारानूयाजसमिधामभावाद्बृष्टि-
मेक्षणशब्दयोर्निवृत्तिरिति । केचिदुपवेधादिशब्दा न कर्मसमवेतार्थप्रकाशका अपि
तु संश्रियमाणस्येध्मस्य स्तुतिस्तत्पक्षे तु न त्यागः । प्रकृतौ काम्यत्वेन काष्ठवृद्धा-

* तथाऽपीत्यधिकम् ।

यपि नोहो मन्त्रलोप एव तूष्णीं संभरणं न काभ्यो गुणो मन्त्रं गृह्णात्यप्रकरणत्वात् । अत एव वक्ष्यति तूष्णीकं संनहनमिति । विकृतौ यथार्थमूहः—ततस्त्वां त्रयोविंशति-
वेति । आतिथ्यायां द्वे समिधावेति । उपसत्सु त्वेकां समिधमिति । अग्निमन्त्रस्य
उपवेधादिशब्दानामनिवृत्तिरसमवेतार्थत्वात् । अयं वक्षः साधीयान् । उपवेधादिश-
ब्दानामाचारानूयानसमिस्तु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् ।

कृष्णोऽस्यास्त्रेष्ठो देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति संनमति ।

पूर्वपत् ।

पूषा स इति प्रदक्षिणं ग्रन्थिमावेष्ट्य तेनैव कल्पेन यथा बर्हिषि ।
प्रग्राह्यस्वन्तः । तेनैव कल्पेन सत इत्यादि अपकर्षणान्तं, नायमतिदेशः शास्त्रा-
न्तरीयस्योपदेशस्य कल्पेन कथनम् ।

निप्रतिपाद्य वा ।

अथवा विप्रतिपत्त्या विलक्षणग्रन्थिप्रतिपादनेन यथाकर्षचिदेव ग्रन्थ्यपकर्षणं कार्यं
न तत्पुरस्तात्प्रत्यक्षमित्यादिविशेषेण ।

तेनैव मन्त्रेण ।

सत इत्यनेन मन्त्रेण यथाकर्षचिद्ग्रन्थ्यपकर्षणपक्षेऽपीत्यर्थः ।

बर्हिषा सह निदधाति ।

सर्वं तूष्णीमेव ।

वेदोऽसि येन त्वं देव वेददेवेभ्यो वेदोऽभवस्तेन

मम वेदो भूया इति वर्ध्नीणां वेदं करोति ।

मध्य इधमेन व्यवधानात्पुनर्वर्ध्नीणामित्युक्तं, वेदशब्दोऽयं संस्कारवाची, य एवं
क्रियते स वेदशब्दवान्य इत्यर्थः ।

कर्तव्यताप्रकारमाह—

वत्ससंभुं मृतकार्यं पक्विकार्यं त्रिवृतं वा ।

वत्सस्य जन्विष पत्सजुः । जानुशब्दस्य जुरादेशः । वर्ध्नीमुष्टिं गृहीत्वा क्षप्रदक्षि-
णमावेष्ट्य किञ्चित्प्रदक्षिणमावेष्ट्येन द्विगुणं कृत्वा द्विगुणप्रदेशानन्तरमेव शुल्केन
बध्नाति । यथा मूलाग्रे विविच्य तिष्ठतः । वत्सो ह्युपविष्टस्तस्य जानुनि संनमनेनोक्त-
मन्त्रयोर्जानुसमीपे च संनिकर्षः परतोऽसंनिकर्षस्तथा कार्यं इति भावः । मृतकार्यं
यत्र राशीभूते तृणपुञ्जविशेषेऽवस्तादुपरिष्टाच्च नद्रे मध्ये धान्यं निर्धीयते तद्वन्मृत-
सदृशमित्यर्थः । पक्विकार्यं विस्तीर्णं मुष्कितमुपवेशनाद्यर्थं तत्पक्विस्तद्वत्कार्यं, तद्वन्नि-
वृतं त्रिरावर्तनेन संपादितस्त्रिवृतो वेणीसदृश इत्यर्थः ।

काम्यान्कल्पानाह—

वत्सर्गं पशुकापस्य मृतकार्यपञ्चादकापस्य पञ्चिकार्यं प्रजा-
कापस्य त्रिवृतं ग्रहवर्षसकापस्य त्रिवृच्छिरसं भुवते ।

यममानगताः कामाक्षिवृच्छिरसं भुवत इत्येतद्दिना पूर्वं चतुष्टयं नित्यं काम्यं वेदं
काम्यमेव । त्रिवृच्छिरसं त्रिवृच्छिरसं यस्यासौ त्रिवृच्छिरास्तं त्रिगुणशिरसमिति
वाचत्, भुवते यममानाद्य काम्यप्रायपाठाद्यक्तवाक्यकामाय ।

सृण्णात्मादेशे परिवासयति ।

शुल्केन बद्ध्वा तत ऊर्ध्वं प्रादेशमाने समसे छिनत्ति । स वेद इत्यर्थः ।

इधमवधनानि वेदपरिवासनानि च सह निदधाति ॥ ७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

इधमस्य प्रधनानि च्छेदनकाले पृथग्जातानि मूलाभादीनि वेदस्य च्छेदनकाले
पृथक्कृतानि तृणानि तानि प्रज्ञातानि सहैव निदधाति शेषकार्याय ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां
महादेवकृत्यायां प्रथमप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

इध्वावहिराहरणानन्तरं संहिताब्राह्मणपाठक्रमप्राप्तं शास्त्रापवित्रकरणपूर्वकं सायंदोहं
व्यापष्टे—

अन्तर्वेदि शास्त्रायाः पलाशानि

प्रक्षाल्य सर्वाणि मूलतः परिवास्य ।

अन्तर्वेदि वेद्या अन्तरन्तर्वेदि, तत्र करिष्यमाणवेदिदेशे कृतायां तु मध्ये वेद्या-
मुपगूढां शास्त्रामानीय तस्या विद्यमानानि पलाशानि पर्णानि प्रक्षाल्य च्छित्त्वा, पला-
शान्यसर्षणीत्ययमकारः प्रतिषेधार्थः, न सर्वाणीत्यर्थः । सर्वस्या अपि कियन्ति
च्छित्त्वा छेदनेन शास्त्रासंस्कारो वेदिदेशे पातनेन पर्णप्रतिपत्तिः । मूलतः परिवास्येति
मूलतो मूलभागमेव परिवास्य च्छेदनेन पृथक्कृत्वा । अयमपि शास्त्रासंस्कारः ।

उपवेशोऽसि यद्वाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः

कृण्वन्तः शिवः शम्भो भवासि न इति तमुपवेशं करोति ।

तं छिन्नं शास्त्राया मूलभागं मन्त्रेणोपवेशं करोति कल्पयति न तु मन्त्रेण च्छित्त्वा
यत्र न शास्त्राहरणं तत्रोपवेशकार्यं याज्ञिकेन केनापि कालेन कार्यं, मन्त्रं च केचिदि-

च्छन्ति । न चेन्द्रपदविरोधस्तस्यै पदस्यासमवेतार्थप्रकाशकत्वात् । तस्मात् न महेन्द्रपद-
वान्मन्त्रोऽपि सूत्रोऽत्र । तच्च । मन्त्रस्वसांन्यायमन्त्रपाठसंदेशमध्यपठितत्वेन सांन्याय-
प्रयुक्तशास्त्रानुविष्ठादिन्येव मूलभागे न तु काष्ठान्तरकृते सूत्रकृताऽपि तमुपवेष्टं करो-
तीति पदेन प्रासङ्गिकत्वमुक्तम् । ग्रहणेन संकल्पेन वा मन्त्रेण संस्करोति भाव्युप-
योगाय न शाखाहरणप्रयुक्तमन्त्रः । तदभावे च नास्ति । तथाऽपि काष्ठमात्रं तु
युज्यत एवाङ्गारानेर्हरणार्थम् । तदाह भारद्वाजः—चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेद्य-
था पौर्णमास्यामुपवेष्ट इति । भाष्यकृतपूर्वं परिवासितस्य पुनः परिवासनायोगान्मन्त्रेण
करणमुपादानमात्रमित्याह ।

तस्यां त्रिवृद्धर्मयं पवित्रमविदलं करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञेयम् । तस्यामप्रभागेन (ण) विद्यमानायां शाखायां त्रिवृत्त्रिभिर्द्वैतैः
कृतं दर्भमयं पवित्रं पथःपवनयोगमविदलमविलग्नान्यसंश्लिष्टानि दलानि यस्य तत्तथा ।
अत्र त्रिवृदादिगुणयुक्तं पवित्रमादौ पृथगेव तूर्ण्यं करोतीति वाक्यार्थः । तस्यां मूले
मूलमुपसृज्यतीत्यन्वयः । अत एवाऽऽपस्तम्बः—‘त्रिवृद्धर्मयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवि-
त्रमसीति शाखायां शिथिलमवसृजति’ इति । अथ वा तस्यामविदलं करोतीति
संभन्धः । अविदलमविलग्नदलं शिथिलमिति यावत् ।

त्रिवृत्पञ्चाशे दर्भे ह्यान्मादेक्षसंभितः । यज्ञे पवित्रं पोतृतमं पयो हन्त्यं
करोतु य इति मूले मूलमुपसृजत्यग्नेऽग्रं न ग्रन्थि करोति ।

उपसृजति श्लेषयतीत्यर्थः । कथं, शाखाया मूले पवित्रस्य मूलं तथैवाग्नेऽग्रं न ग्रन्थि
करोतीति । पवित्रावयवेन ग्रन्थि करोति संश्लिष्टं मूलाग्रयोरेषा तिष्ठति तथा प्रकारान-
न्तरेण कर्तव्यमेवेति प्राप्ते दर्भान्तरेण बन्धनमध्यनुज्ञायत एव । मन्त्रलिङ्गाद्दर्भाणां
प्रादेशमात्रत्वेऽवगते मूले मूलमित्यादिना लिङ्गेन शाखाऽपि प्रादेशमात्रैवावशेषणीये-
त्यवगम्यते । तेन तावतीमवशेषयित्वाऽवशिष्टस्य मूलभागस्योपवेष्टार्थं इत्त्वमि-
त्यवगम्यते ।

एवं पञ्चाशशाखायां लिङ्गेन प्रथमं मन्त्रमभिधायोमपोरपि शास्योः पवित्रकरणे
शाखान्तरीयं मन्त्रमाह—

वसूनां पवित्रमसि श्रुतधारमिति वा ।

गतम् । अनन्तरमपराद्धे पिण्डपितृयज्ञः । अथ सायंदोहः ।

साय* हुतेऽग्निहोत्रे ।

इहार्थमुद्धृत एवाग्नावभिहोत्रं नानुगमनादिविधिरिति दर्शयितुं हुतेऽग्निहोत्र इत्यु-

कम् । हुत एव दोहारम्भोऽन्यथा मा भूदिति । हुते यजमानेनेति दर्शयितुं स्वाप्रत्ययो न प्रयुक्तो हुतेति ।

द्वेदं सान्नाय्यपात्राणि प्रक्षाल्य न्यश्चि प्रयुनक्ति ।

स्थापयति द्वेदं द्वे द्वे संभरति सह, सायंदोहपात्राणीति वक्तव्ये सान्नाय्यपात्राणीति सामान्यनिर्देश उभयत्र पात्रेषु समानधर्मता यथा स्यात् । प्रक्षाल्याद्विर्न्यश्चि अधोभिलानि बिलवन्त्युत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्संस्त्रीर्येति सूत्रान्तरे दर्शनात्तत्रैव कार्यमाप्तादनम् ।

तान्येव दर्शयति—

अग्निहोत्रहवणीमुस्तामुपवेचं शास्त्रापवित्रमभिधानी
निदाने दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा पिधानार्थम् ।

अष्टावत्र पात्राणि पिधानार्थपात्रयोरन्यतरस्यैकस्यैव ग्रहणात् । एकैकविमक्तिनिर्दिष्टमेकैकं निदाने द्वे अपि एकविमक्तिनिर्देशादेकम् । अग्निहोत्रहवणीमिति व्युत्पन्नः । उपवेचं शास्त्रापवित्रमिति शब्दसंस्कारानिमित्तौ । व्युत्पन्नो दोहनमिति । उंलाभिधान्यादिशब्दास्तु जातिनिमित्ता एव । उला मृन्मयं पात्रमभिधानी गोबन्धनार्थं रज्जुनिदाने पश्चिमपादयोरधस्तादुपरिष्ठाच्च बन्धन्यौ रज्ज्वावधया धेनुविषाणयोर्वस्त्रस्य च बन्धन्यौ । दोहनं कुह्यतेऽनेनेति यस्मिन्वा तदोहनपात्रमायसदारुमयपात्रयोरपिधानार्थयोर्विकल्पः । एतानि यथावत्प्रयुनक्ति ।

समावमच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशपात्रौ पवित्रे करोति ।

सामान्यप्रतिज्ञयम् । समौ वर्णरूपाभ्यां प्रादेशमात्राविति परिमाणस्य विधानात् । एतादृशौ यौ दर्भौ तौ पवित्रे पवनयोग्यौ संस्कारैः करोति । पवित्रशब्दो यद्यपि विशेष्यलिङ्गोऽप्यस्ति तथाऽपि पवनसाधने नपुंसक एव दृश्यते द्विवचनं तूद्धृतावयवत्वात् । आचारप्राप्तग्रन्थिकरणं श्रौते कर्मणि दुर्लभमेवाविधानात् । अच्छिद्देवेति लिङ्गं च द्वयोर्व्यवधिं निवारयति । तेनाऽऽदौ कृत्वा श्लिष्टौ कार्यौ ।

कथं करोतीत्यपेक्षित आह—

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुवी मनसा पुनात्विति
तृणं काष्ठं वाऽन्तर्थाप छिनत्ति ।

दर्भावमे प्रादेशमात्रमवशेषयित्वा (प्य) तत्र तृणं काष्ठं वा व्यवधाय तदुपरि छिनत्ति दर्भावपि छिन्नौ यथा स्यातामिति । छेदन एव मन्त्रः । अप उपसृज्य ।

तच्च नखव्यतिरेकेणान्येनोपायेन न तु नखैरित्याह—

न नखेनेमौ माणापानौ यद्वस्या-

ज्ञानि सर्वशः । आप्याययन्ती संच-

रतां पवित्रे हव्यशोधन इत्यभिमन्य ।

तौ दमौ पवित्रत्वेन क्रियमाणौ ।

विष्णोर्धनसा पूते स्य इत्यद्भिरुन्माहृि ।

अनुलोममूर्ध्व च । अद्भिरिति विधानं सर्वत्रोन्मार्जनमेवेदकैरनुमार्जनादिकं तु
केचलेन हस्तेन ।

गां दोहपवित्रे रज्जुः सर्वा पात्राणि मुञ्चतेति संश्लेष्यति ।

गामिति आत्मभिप्रायं, रज्जुमित्यपि । प्रेषस्य कर्तोऽत्र नोक्तो नापि प्रेषानन्तरं
प्रेषानुसारि किञ्चित्कर्म विहितं गवादिशोधनरूपम् । न च शुन्वध्वमिति प्रोक्षणार्थोऽयं
प्रेष इति वाच्यम् । पात्राणीति प्रोक्षणविधानात् । शुन्वध्वमिति सकर्मके कर्तारो
बहवोऽत्र प्रकृता न सन्ति, तस्माददृष्टार्थोऽयं प्रेष आत्मानं प्रति यद्यपि संभवतीत्यग्रे
प्रतिपादयिष्यते तथाऽपि प्रकृते प्रेषानुरूपः कोऽप्यर्थो नास्तीत्यदृष्टार्थमुच्चैर्नपमात्रमिति
सूत्रान्तरेऽत एव वदतीत्युक्तम् ।

अग्निहोत्रहवण्यां पवित्रान्तर्हितायामप आनीय ।

पवित्राभ्यामन्तर्हिता अन्तर्विलम्बे स्यापिताभ्यां पिहिता अन्तर्धानप्रदेश एव ।
अप आनीयाः प्रक्षिप्य ।

देवो व इति पच्छो गायत्र्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां त्रिरुत्पुनाति ।

वेवो वः सवितोत्पुनात्विति प्रथमम् । अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् । वसोः
सूर्यस्य रदिमभिरिति तृतीयम् । पच्छ इति विधानाच्च यो मन्त्रा हत्येकां व्याख्यामाहुः
केचित् । सत्र । गायत्र्येति तृतीयया सर्वस्या एव ऋचः साधनताऽवगम्यते न पादानां,
गायत्र्या पच्छ इत्यनभिधानात् । द्वितीयतृतीयपादयोस्तु क्रियापदाभावाच्च ।
अतः पच्छः पठितया गायत्र्यैवोत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति युक्तम् ।
त्रिरुत्पुनातीति संख्यायाऽभ्यावृत्तौ विहितया न कर्मभेदः । संस्कारकर्मणि हि
श्रोत्रपिबिधिः । उत्पत्तिविधिर्हि संख्यासहकृतो भेदैकः । तस्मादेकस्यैव कर्मणोऽ-
भ्यासोऽभ्यासस्य गुणभूतस्य च न मन्त्रोऽङ्गं किं तु प्रधानभावनायास्तस्यां एकस्या-
न्मन्त्रे गायत्र्येति पुनरेकमन्त्रत्वावगतेः प्रत्येकं मन्त्रेषु वाक्यपरिसमाप्त्यभावात् ।
अतस्त्रिपदया गायत्र्या प्रथममुत्पन्नं तूष्णीं द्वे । अनवानं मन्त्रोच्चारणं मा मृदित्ये-
तदर्थं पच्छ इत्युक्तम् । उत्पन्नमुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामूर्ध्वपवनं शोधनमपाम् ।
याज्ञिका हस्तद्वयेन पवित्रे गृहीत्वोत्पुनन्ति तन्मूलमन्वेष्टव्यम् ।

आपो देवीरित्यनुमन्त्रयते ॥ ८ ॥

प्रोक्षिताः स्वेति मन्त्रान्तः । अयं मन्त्र उभयदोहयोः ।

आपो देवीः शुद्धाः स्वेमा पात्राणि शुन्धत । उपा-

तकृत्वाय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धतेति वा ।

अत्र तूपातकृत्वाय देवानां पर्णवल्कमिति लिङ्गात्सार्यदोह एव ।

शुन्धध्वमिति त्रिः सर्वाभिरुत्तानानि पात्राणि प्रोक्षति

शुन्धन्तां विश्वकर्माणि देवयज्यायै देव्याय कर्मणे शुन्धध्वं

यदोऽशुद्धाः पराजगमुस्तद् एतेन शुन्धतामिति वा ।

यज्याया इत्यन्तः । सर्वाभिरिति शेषं नावशेषयेत् ।

एता आचरन्ति मधुमहुहानाः प्रजापतीर्यज्ञसो

विश्वरूपाः । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व

इन्द्रो रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते ।

मन्त्रान्तेनेक्षणं प्रतीषं गत्वाऽऽयतीरग्निशालासमीपमागच्छन्तीः ।

धृष्टिरसीत्युपवेशमादाय ।

अथ यच्छेति मन्त्रान्तः ।

निरुद्धं जन्मं भयम् सह तेन यं द्विष्टः सुभूताय

अथध्वमिति तेन गार्हपत्याहुदीचोऽङ्गाराभिरुक् ।

गार्हपत्याद्गार्हपत्यायतनात्तेन गृहीतोपवेशेणोदीच उदीची दिशं प्रति निरु(ह)-
त्वाऽऽयतनात्पृथक्त्वा ।

प्रातरिन्धनं इति तेषु कुम्भीमधिभ्रयति ।

हरहस्व मा ह्वारिति मन्त्रान्तः । उक्ताशब्देन प्रयुनक्तौत्युक्तम् । अत्र तु कुम्भीम-
धिभ्रयतीत्याह तज्ज्ञापयति जातिनिमित्तौ पर्यायशब्दावेताविति ।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

अमस्तस्याय यज्ञस्योस्ते उपदधाम्यहम् । पशुभिः

संनीतं विभृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा ।

अत्रोस्ते इति द्विवचनं प्रातर्दोहोत्सापेक्षम् । अत एव संनीतमिति शृतं दधीति
च दधिपयसोः संस्त्वः । तद्यद्यप्येकैकस्मिन्दोहे न संभवति तथाऽपि न्यक्तिविशे-
षोपस्थित्या जातिमात्रं स्तूयते । महेन्द्रपदनामपि हेतोः मन्त्रः ।

भृगूणापक्षिरसां तपसा तप्यस्वेत्यङ्गारैः परीन्धे ।

इन्धे दीपयति परितः ।

उपसृष्टां मे प्रवृत्तादिति संश्लेष्यति ।

उपसृष्टां वस्तेन संगताम् । गोदुहं प्रत्येव प्रैषः ।

वसूनां पवित्रमसि सहस्रधारमिति कु-
म्भ्यां माग्न्यं शाखापवित्रमादधाति ।

स्पष्टमेतत् ।

अन्वारभ्य धार्यं यच्छति धारयन्नास्ते ।

कुम्भीमन्वारभ्य पवित्रं धारयन्नास्त इत्युभयेन संबध्यते । तथा आन्वारम्भं कृत्वा
मध्ये न त्यजति धार्यं यच्छति धावद्विर्गविधानं शाखापवित्रं धारयन्निति संबन्धः ।

अदित्यै राक्षाऽसीत्यभिधानीयादये ॥ ९ ॥

अभिधीयतेऽनया साऽभिधानी तां रज्जुपादसे गोधुक् । अध्वर्योः कुम्भ्यन्वार-
म्भादादामादिकर्मणां विरोधादसंभवादभ्यः कर्तव्यमुक्तमेव । तूष्णीं निदाने । द्रव्य-
पृथक्त्वेन मन्त्रावृत्तिः प्राप्ता वचनेन निवार्यते । ताभिः कृत्यमपि तूष्णीम् ।

वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

अयस्त्रिरशोऽसि तन्तूनां पवित्रेण सहाऽऽगहि ।

शिवेयं रज्जुरभिधान्यग्निवामुपसेवतामिति ॥ ।

आदाने पूर्वमत्र उक्तं तस्यायं मन्त्रो विकल्पतेऽभिधान्यामेव मन्त्रलिङ्गात् ।

पूषाऽसीति वस्समुपसृजति ।

गोधुगेव गोसमीपं नीत्वा विसृजति मुञ्चतीति यावत् । पुंस्त्वमविवक्षितमुपसर्जनेन
संस्कार्यत्वात् । वस्तेन च दोहार्यं प्रत्यवः साध्यः ।

धावन्तं वाऽनुमच्यते ।

अध्वर्योरश्वयत्वास एव कर्ता मनसा लक्ष्यकृत्य पठेत् । उपसृष्टां मे प्रवृत्तादिति
संप्रैषवलाद्गोषा होपमुष्टेति ततोऽध्वर्युः ।

विहारं गां चोपसृष्टामन्तरेण मा संचारिष्टेति संप्रै-

ष्यति न पुन्यमानामन्तरेण यन्ति विहारं गां च ।

अन्तरेण मध्य उपसृष्टां वस्तेन संगतामुपसृष्टाभित्यनेनोपसर्जनसंस्कारेणोपसृष्टितां
दुष्टमानां गां विहारं चान्तरेण न यान्तीत्युक्तं सर्वेऽपि ।

व्यवाये प्रायश्चित्तमाह—

यदि व्यवेयात्सान्नाय्यं मा विजोपीति ब्रूयात् ।

व्यवेयाद्यः कश्चन तदा सान्नाय्यं मा विजोपीत्यध्वर्युर्ब्रूयादिदमेव प्रायश्चित्तम् ।

अथरूपा वः मज्जया ससृजामि राय-
स्पोषेण बहुला भवन्तीरित्युपसृष्टम् ।

गोदुहोपसृष्टेत्युक्ते तामनुमन्त्रयत इत्यभिप्रायकृष्यते व्यवहितं वा पूर्वम् ।

ऊर्जं पयः पिब्यमाना घृतं च जीवो
जीवन्तीरूप वः सदेयमित्युपसृष्टम् ।

दोग्धा दोहार्थमुपविष्टयानुमन्त्रयते, उप वः सदेयमिति लिङ्गात् । न वा विधाना-
भावात् । स्वयमेव प्रयोजकत्वेन कर्त्रा यत्पुरुषेण प्रयोज्येन कृतं स्वयमेव तत् ।
तदाऽध्वर्युरुपसृष्टामुपसृष्टामनुमन्त्रयते ।

सौश्रेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहतां धाता सोमेन सह वा
तेन वाधुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति बुधमाना-
मुत्सं कुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं
सुवर्चिदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतः सूनृतावत्तय-
जमानममृतत्वे दधात्विति धाराघोषमनुमन्त्रयते ।

घोषं शक्यम् ।

दोग्धा हरति ।

कुम्भमिति शेषः । कुम्भीं प्रति नयति दोग्धेत्यत्राऽऽनिधानात्पूर्वमश्वयमध्वर्यो-
दोग्धा करोत्यन्यध्वर्युरेवेति ज्ञापितम् ।

तं पृच्छति कामधुसः म गो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियम् ।
तं गोदुहं कां गामधुस इति पृच्छति । महेन्द्रपदवाच्यमिदं शेषः ।
गोधुक्प्रत्याह—

असू यस्यां देवानां मनुष्याणां
पयो हितमित्यसाविति गोधुमाचष्टे ।

अध्वर्युं प्रति किमसूमिति नाम गृह्णातीति प्राक्षणं द्वितीयान्तं नाम गृह्णाति
गङ्गामित्यादि ।

सा विश्वायुरिति मत्युच्य ।

अध्वर्युः प्रतिपन्नं दद्या ।

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पवित्रेण
घातधारेण सुषुवेति कुम्भ्यामानयति ।

दुग्धमिति शेषः । सपवित्राणां कुम्भाम् ।

यदन्यस्तप्रेषाचेनोचरे दोहयति ।

संप्रेषण्यतिरिक्तेन दोहनविधिना द्वे गवौ दोहयति । उपसृष्टां ये प्रसृतादिति यन्मै-
कस्मिन्द्रव्य इत्यादिन्यायस्य विवर्क्षणायां क्रियाव्यवधानेन द्रव्यपृथक्त्वेन नाशमाशङ्क्य
विजातीयक्रियाम्भ्यः पूर्वमेव कृतस्य प्रेषस्याविवक्षितोद्देश्यविशेषणत्वेनैव विभक्त्यर्थ-
त्वान्पुनःप्रेषाप्रसिरिति भावः । पूषाऽसि न बिहारमिति संप्रेषस्यापि न प्राप्तिः पूर्ववत् ।
अयक्ष्मा वः । ऊर्जं पथः० । चौधेर्म० । उत्सं दुहन्ति० । कामघ्नस्तः० । अमूं य० । सा
वि० । देवस्त्वा० । एतैर्मन्त्रैर्द्वे दोहयति ।

तत्र विशेषमाह—

सा विश्वठयथा इति द्वितीया सा विश्वकर्मति तृतीयाम् ।

अध्वर्युप्रतिषवने विशेषो गोदुह्य द्वितीयास्तनामग्रहणेऽपि यथा नाम यदि न
तादृक्संकेतस्तदा यमुनां सरस्वतीमिति क्रमेण दोह्या वर्णत्रयान्यतपो वा सच्छूद्रो
वाऽग्निहोत्रमेव न दुह्याच्छूद्र इति विशेषप्रतिषेधाच्छूद्रोऽप्यधिक्रियते तस्य मन्त्रोच्चा-
रणमपि स्थपतिवत् ।

तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमाप्यायतां पुनर्व-
त्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति त्रिः संप्रेषयति ।

अत्र संप्रेषार्थस्य कर्तुमशक्यत्वात् दृष्टार्थोऽयं प्रेषः । यतः कल्पतामिति पुनर्दोह-
सामर्थ्यमाशस्यते । अतो मन्त्रमेवाच्चारयेदित्यर्थः । अथ वा बहु दुग्धीत्येतावान्संप्रेष
इतरदनुवादमार्गं स्तुतिरिति गोदुहं प्रति प्रेषः ।

विस्मृष्टवागनन्वारभ्य ॥ १० ॥ उत्तरा दोहयति तूष्णीं वा ।

दोहनपक्षे पूर्ववदेव मन्त्राः । वाङ्मनियमान्वारम्भत्यागमात्रमधिकं, पुनरपि सा विश्वा-
युरित्यादि *पुनरावर्तनीयं षडधिकास्त्वपि, तथैव विगूह्य दोहेऽपि । अत्र दोहस्य तूष्णीं-
पक्षे मन्त्रवर्जं सर्वं गृह्यते षण्णां गवां दोहनं नित्यमुत्तरा दोहयति सर्वासु दुग्धास्वित्यत्र
संख्यामा अदर्शनाच्छास्त्रान्तरेण गवाधिक्यमुक्तं तदप्यनुज्ञातम् । षण्णां मध्ये कति-
पयानामभावे विगूह्य दोहनं व्याख्यातमेव । नामानि तु श्रेतां पीतामित्यादिगुणैर्ज्ञेयानि ।
सर्वाभावे लौकिके पयसि तदभावे दध्नि वा सर्वमन्त्राञ्जपतीत्ययमर्थः नौवायनमरद्वा-

* पुनःशब्दोऽधिक इति प्रतिभाति ।

आदिपिरुक्त आपदि शेषः । यनुष्करणं सूत्रकारस्यानभिमतमपि लोकगर्हापरिहारा-
र्थमपि कर्तव्यम् ।

सर्वासु दुग्धासु हुतः स्तोत्र इति विप्रुषोऽनुपचयते ।

यावापृथिवीभ्यामिति मन्त्रान्तः । विप्रुषः स्कन्वा दोहमिन्दवो यदि सन्ति ।

यौश्रेयं यज्ञमिति सांनार्यम् ।

अनुमन्त्रयत इत्यनुषजते ।

दोहनं संक्षालय संपृच्यध्वमिति कुम्भ्यामानयति ।

दोहने दोहनपाथमग्निः प्रक्षालयन्तरे वाऽऽलोल्य सातय इति मन्त्रान्तेन तत्प्रक्षाल-
नोदकमधिश्रितसांनार्यकुम्भ्यामानयति । दोहनमिति द्वितीयनिर्देशात्संक्षालनेन तस्य
प्रतिपत्तिर्निर्नयनेन संक्षालनस्य प्रतिपत्तिरिति गम्यते । प्रक्षालननाशे पुनः प्रक्षालनं
कुम्भ्यामानयतीति नास्ति विद्यमानस्य कुम्भ्यामधिकरणे प्रतिपत्तिमात्रविधानात् त्वान-
यनविधिप्रयुक्तं तत् ।

अपयित्वा तूष्णीकेन सर्पिषाऽभिधार्य ।

सम्यक्पक्त्वा तूष्णीकेन मन्त्रवर्जितेन विधिना संस्कृतं तूष्णीकं तेन स्मार्तवृत्ता-
संस्कृतेनेति गम्यते । अन्यथा पदं व्यर्थं स्यात्तूष्णीमि(केने)ति । सर्पिषेति जातिवचनो
लौकिकं वृत्तमाह । अतस्तेन कुम्भीगतसांनार्यमभिधार्याभिधारयेत् । अपूर्वत्वाद्विधिः ।

दृष्ट्वा गा दृष्ट्वा गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदिति

प्राचीनमुदीचीनं प्रागुदग्वा कर्षन्निबोद्वासयति ।

प्रागुदगीशान्यर्थं त्रिप्रकारो विकल्पः । नपुंसकनिर्देशात्कुम्भ्या सह सांनार्यमित्य-
वगम्यते । कर्षन्निव वर्त्म कुर्षन्निबोद्वासयति अङ्गारेभ्य उत्कृष्योक्तदिग्भागं प्रति निर्मे-
ययति । आर्थिकं स्थापयतीति मन्त्रान्तेनोत्कर्षमाणस्य संनिपातः—

पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातश्चनमेकस्या द्रयोस्तिष्ठणं

वैकादे व्यदे व्यदे वा संततमभिदुग्धमौपवसथान्नवति ।

औपवसथ्यात्पूर्वेद्युश्चतुर्विधां दुग्धं लौकिकं गोपयो दधि कृत्वा हविरातश्चनं
सायंयोहातश्चनमम्लत्वेन दधित्वलक्षणविकारजनकमौपवसथ्यो यज्ञव्यानां देवतानां
योऽग्निसमिपे वासः स उप वसयस्सत्संवन्ध्यहरोपवसथमन्वाधानदिनमिति यावत् ।
तस्मात्पूर्वेद्युर्दुग्धमातश्चनार्थं दधि संपादितं भवति । तन्नैकस्ये(स्या इ)त्यादिविकल्पे-
नैकः पक्षो ग्रह इत्यादि द्वितीय एतयोः कालभेदाद्विरोधादेव विकल्पो वाशब्द-
बोद्धव्यवान्वायात् । द्वितीये पक्षे तु संततमभिदोहोऽत्रापि पूर्वद्युरित्यनुवृत्तिः । यद्ये-
कस्या गोस्तदधि तदा चतुर्दोषां प्रातर्दुग्ध्वा तस्मिन्नेव दोह आतश्चनेन दमिकृते

सायमभिदोषि । तथा त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्ध्या दधिकृते तत्रैव सायं प्रातः
सेततमभिदोषि, तथाऽपि चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां द्वादश्यां वा प्रातर्दुग्धे दधि पुनर्द्वे
सेततमभिदोषि । एवं तिसृणामपि । एवंरूपेण द्वितीयः पक्ष आपस्तम्बे दृष्टः ।

सोमेन त्वाऽऽतनच्चीति तेन शीतं बुध्नं कृत्वाऽऽ-
तनक्कीन्द्रस्य स्वा भाग २ सोमेनाऽऽतनच्चीति वा ।

इन्द्राप दधीति मन्त्रान्तः । पूर्वस्योमयत्र महेन्द्रपदं महेन्द्रयाभिनस्तेन पूर्वकृतेन
दध्नाऽऽतनक्कि दधित्वलक्षणं विकारं प्रापयति । शीतं बुध्नं कृत्वा कुम्भ्या यावदध-
स्तात्कुम्भी न शीता तावदातनक्केन कृते पयो विकृतिं गच्छेन्न दधि मवेतदधं शीतमि-
त्युक्तम् ।

आतनक्कनदध्यभावे वैकल्पिकानि पञ्च द्रव्याण्याह—

तण्डुलैः पर्णवल्कैः कलैर्बदरैः पूतीकैर्वा ।

मन्त्रस्तु पूर्वोक्त एव । पर्णवल्कैः पर्णत्वगवयवैः कलैर्मन्थैर्बदरैर्बदरैरारण्यैः पूतीकैः
सोमप्रत्याज्ञायौषधित्वण्डैः ।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसं-
तनोमीत्यग्निहोत्रोच्छेषणमानयति तूष्णीं वा ।

अग्निहोत्रोच्छेषणमग्निहोत्रे कृते यदुच्छिष्यते स्यालीगतमिति केचित्तुम्गतमिति
न्याय्यं वाजसनेयिष्ठुतेष्व तत्तस्यां कुम्भ्यामानयति प्रापयति मन्त्रेण तूष्णीं वा ।
अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्कीति विद्यमानस्योच्छेषणस्य प्रतिपत्तिः संस्कारो दोहस्य ।
तेन नोच्छेषणमात्रे नौधायनोक्तमिव पुनरग्निहोत्रम् । उच्छेषणाभावेऽनुग्रहमाहाऽऽप-
स्तम्बः—“ उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्ज्यातण्डुलाभाध ओषधीभिः ” इति ।
एताभ्यां तूष्णीमेव । सौम्ये पयसि प्रतिनिधिर्नैवाऽऽतनक्कनं भवति । अत एव
ज्ञायते न पुनरग्निहोत्रं होतव्यमुच्छेषणनाश इति । यवाग्नाऽग्निहोत्रहोमोऽभावास्यायां
रात्रौ स्वयं यममानस्य संनयतो नैमित्तिको नोच्छेषणप्रयुक्त उच्छेषणं चानुनिष्पादि
अभिनवत्तस्येयं प्रतिपत्तिरग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्कीति द्वितीयानिर्देशात्संस्कारोऽयं
दोहस्यापि आनयतेर्द्विकर्मकत्वान्मन्त्रलिङ्गाद्यज्ञस्य संतत्या इति नाशनाच्च यज्ञेनाग्नि-
होत्रिणाऽस्य यज्ञस्य सांतत्यसंस्तुतेः । न ह्यग्निहोत्रोच्छेषणप्रतिपत्तिर्दर्शपूर्णमास-
आश्रयप्रतिपाद्य भवति । ततस्तु संस्कारलोपो ॥ भूदिति प्रतिनिधिराश्रिव आपस्त-
म्बाचार्येण । नोक्तस्त्वस्मदाचार्येण प्रतिनिधिर्न्यायेन लौकिकी यवागूतत्प्रकृतितण्डुल्य
अन्वास्तत्तदशा ओषधयो वा प्राप्तवन्त्येवेति ।

आपो इविःषु जायत यथा देवेषु जाग्रथ । एवम-
स्मिन्पक्षे यजमानाय जायतेत्यपिधानार्थं पात्रेऽथ आन-
यत्यदस्तमासि विष्णवे स्वा यज्ञायापिदधाम्यहम् ।
अग्निररिक्तेन पात्रेण वाः पूताः परिशेरत इत्यपिदधाति ।

अयस्पात्रेण दारुपात्रेण वेति ध्रुतेरायसे दारुमये वा ।

तथोरभावे विशेषमाह—

यदि मृन्मयेऽस्याचूर्णं काष्ठं वाऽनुमचिरूपेत् ।

पात्रे मृन्मये प्रक्षिपेत् ।

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ । मातर्देवाय गोपाय
विष्णो हव्यं हि रक्षसीत्यनुच्य स्वास्त्रापवित्रं मज्जातं निदधाति ।

पलाशशास्त्रापवित्र एवार्थं मन्त्रो न शमीशास्त्रापवित्रे छिन्नविरोधात् । तत्र
तूष्णीमेव निधानं पूर्वत्रापि निधानमेव मन्त्रेण न तून्मोचनम् ।

विष्णो हव्यं रक्षस्वेति सांनार्यं गार्ह-

पत्यदेश उपरि निदधाति ॥ ११ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथममंशे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

शिक्षयादौ स्थापयति । अत्र सांनार्येऽनुग्रहं बोधायनः—दुग्धमलपमानस्य
वत्सापाकरणप्रभृतिमन्त्रान्साधयेदिति बोधायन आसेचनप्रभृतीति शास्त्रीकिरिति ।
गवामभावे दोहाशक्तौ वा दुग्धमेव ग्राह्यं, तत्रैव प्रागुक्तसंस्काराः कार्याः ।
आचार्यस्य तु दुग्धे दोहनमन्त्रप्रयोगस्यानिष्टत्वाद्द्वाराभावे सति शास्त्रीकिमतमिष्ट-
माचार्यस्याऽऽसेचनगोदोहनप्रक्षालननिनयनं तत्प्रभृति मन्त्रैः कार्यम् । दैभि प्रति-
निधिभूते तु नैव यजुष्मिकया बोधायनपक्षादन्यत्र पक्ष आचार्यपक्षे च नेति ज्ञेयम् ।

इति सत्यापाद हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृत्यायां प्रथममंशे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

अन्याः स्वास्त्रापाहृत्य तेनैव कक्षेन तया दर्भैर्वा

मातर्दोहाय वत्सानपाकरोति यथा सायंदोहाय ।

तेनैव कक्षेन पलाशशास्त्रां शमीशास्त्रां वाऽऽहरतीत्याद्युक्तेनाऽऽहरणेन संबद्धं

वत्सानपाकरोत्येतद्यथा सायं दोहायेत्यनेन संमध्यते । दोहायेति वदतां दोहारपूर्वतनः सर्वोऽपि विधिः समान इत्युक्तम् । तन्मध्ये देवो व इति प्रस्थापनमेकस्या उपस्पर्शनं प्रस्थितानुमन्त्रणं चार्थलुप्तानि न विद्यन्ते । अन्यत्सर्वं क्रियत उपगृह्णान्तं, तस्या अपि शाखायाः प्रस्तरेण सह प्रतिपत्तिः । यदा तु दूर्ध्वैवेत्सापाकरणमिति वक्षस्तत्र न पुनः शाखाहरणं प्रयोजनामायात् । शाखापवित्रस्य च पूर्वस्यैव मन्त्रलिङ्गाद्विधानास्त्यतिरुत्तरदोहार्थम् । अत्राऽऽरण्याशनपरिस्तरणं यद्यपि विधेयमस्मिन्समये तथाऽपि सायंदोहस्य प्रातर्दोहस्य च समाने विधानमौपदेशिकमेवेति दर्शयितुं न व्यवधानेनैकप्रकरणतया प्रदर्शयते । तयोमौ सायंप्रातर्दोहौ सांनारूपमतोऽप्यव्यवधानेन व्याख्येयौ ।

तत्रापि क्रमविशेषं वक्तुमाह—

उपधाय कपालानि श्रातर्दोहं दोहयति
तस्य सायंदोहेन कस्यो व्याख्यातः ।

स्पष्टमेतत् ।

विशेषमाह—

अमस्रसाय यज्ञस्योक्ते उपधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं विभृताग्निन्द्राय शृतमिति मन्त्रान्तरं संनयति ।

एवं पाठेन पठतस्त्वर्थः ।

विशेषान्तरमाह—

उदगग्रं शाखापवित्रमाधधाति ।

सायं दोहे प्रागुदगग्रमत्रोदगग्रमिति विशेषः । संशालननिनयनान्तं समानं, तूष्णीं केनेत्येतच्चऽस्ति स्थालीगतेनाभिचारणस्याभिधास्यमानत्वात् ।

विशेषान्तरमाह—

नाऽऽतनक्ति ।

अर्थलुप्तस्यानुवादोऽयमग्निपदार्थनिवृत्त्यर्थम् । तेनाग्निशेषोच्छेपणानयनमपिधानं शाखापवित्रनिधानं सांनारूपनिधानं च निवर्तन्ते । एवमुमौ दोहापुक्चौ दर्शमात्रं प्रकृत्य संनयतः सांनारूपमिति ।

इदानीं संनयदसंनयतोर्विभागमाह—

नासोमयाजी संनयेदयो सल्लाहुः कापेयाः संनेयमेवासोमयाजिनेति ।

नासोमयाजी संनयेदित्यस्मच्छाखास्यमयो सल्लाहुरिति शाखान्तरस्यमयो सल्ला कस्यान्तरं कापेयशास्त्रिन आहुः, तार्क्षि, संनेयमेवेत्यादि । तथा च विहितप्रतिषिद्धत्वादसोमयाजिनोऽपि विकल्पः ।

असोमयाग्निः सांनाय्ये देवतामाह—

वेन्द्र* सांनाय्य* सोमेनेद्वा महेन्द्रं यजेत ।

व्यवस्थिते देवते सोमेनेष्ट्वानन्तरे दर्शे महेन्द्रं यजेत । सोमात्पूर्वमिन्द्रमेवानन्तरं पूर्व-
कृतसांनाय्योऽकृतसांनाय्यो वा महेन्द्रमेव यजेत ।

इवार्त्मी स्वशास्त्रीयं सोमयाग्निः पशान्तरमाह—

अपि वा संवत्सरं द्वौ वेन्द्रमिद्वाऽग्नये व्रतपत-

येऽष्टाकपालं निरूप्य कामं महेन्द्रं यजेत ।

पूर्वं कृतसांनाय्यो वाऽकृतसांनाय्यो वा सोमेनेद्वाऽपि संवत्सरं द्वा वा संवत्सरा-
विभ्रमेव सांनाय्येनेद्वाऽग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालमिष्टिं कृत्वा ततो महेन्द्रं यजेत
काममिति सत्यामिच्छायामग्नय इत्यादीश्चिस्ततो महेन्द्रयागः । असत्यां तु नेष्टिर्न
महेन्द्रयागोऽपि त्विन्द्रयाग एवेति सूचितम् । कथं, निरूप्येति व्यपाऽधिकार-
संवादकत्वात् (त्वं) वदता पौर्वापर्यमेव दर्शितं, तेन नेयं नैमित्तिकेष्टिः संवत्सरेऽतीते
विधीयतेऽपि तु महेन्द्रापेक्षायामेव विधीयत इति व्याख्यानलाभात् ।

कल्पान्तरमाह—

औवा गीतमो भारद्वाजः शुश्रुवान्ग्रामणी

राजन्य इति सर्वत्र कामं महेन्द्रं यजेरन् ।

इति एत इत्यर्थे वार्थे वा । और्वीदयस्त्रयस्तद्गोत्राः शाखान्तरोपात्ता अन्ये स्वशा-
खायां गतश्रीशब्देनोपात्ताश्च 'त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्' इत्यादिना । शुश्रुवा-
न्सर्ववेदास्त्रीन् । ब्राह्मणे 'यमृषयस्त्रयिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंश्च । सा
हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । गता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः । शुश्रुवान् ।
'शुश्रुवास्तो वै कवयः कविः क्रान्तदर्शनः' इति निर्वचनमपि । ग्रामणीर्ब्रह्मणो
वैश्यानां परमसमृद्धौ श्रीशब्दः स्पष्ट एव । राजन्योऽभिषिक्तस्य राज्ञः पुत्रः । सोऽपि
महदैश्वर्ययोगाद्गतश्रीः । एते षडपि । सर्वत्रेति सोमात्पूर्वमपि पश्चाच्चेन्द्रमेव महेन्द्रमेव
वा सांनाय्येन स्वेच्छयैव यजन्वित्यर्थः । अत्र याजमान आरण्याशनम् ।

एवं प्राप्तञ्जिकं समाप्य सायंदोहानन्तरं कर्तव्यमाह—

परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितोऽग्निर्वज्रपानं भुनक्तु ।

अपां रस ओषधीनां सुवर्णो निष्का इमे यजमान-

स्य सन्तु कामवृथा अमुग्रामुष्मिळ्ठीक इति संश्लेष्यति ।

अनियतकर्तृकं परिस्तरणं परिस्तृणीतेत्यादिनहुवचनेनोक्तम् । तत आग्नीध्रोऽग्न्यो
र्विषयपरिस्तृणाति । दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना नेति भाष्यकृतम् । तदिदं व्याख्यानं

नानुमन्बन्तेऽन्ये प्रेष्यस्य कर्मकर्तुरनिर्देशादध्वर्युसमारुणा च केन बाध्यताम् । न च प्रेषसामर्थ्येन बाध इति वाच्यं, प्रेषस्याऽऽत्मानं प्रत्यपि दर्शनात्स्वयमग्निहोत्र-होत्रे चोद्धरेत्युजयेत्यात्मविषयत्वदर्शनात् । न च प्रेषवैयर्थ्यम् । स्मृतिर्हि यथाऽन्यस्य निगदेन अन्यते तथा स्वस्यापि अन्यमाना दृष्ट एव संस्कारो भवेत् । तथोक्तं कात्यायनेन 'यथा प्रेषितमन्यः करोति पराधिकारात्तथा स्वयं वा करोत्य-विरोधात्' इति । भारद्वाजेनापि—'आग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्य-परम्' इति । सन्ति प्रेषवचनानि च प्रेष्यस्याभावेऽपीति सूचितमेव भगवता परि-भाषायाम् । * यत्प्रेषस्य परप्रत्यायनार्थस्य यजुर्वेदविहितस्यापि सामर्थ्यानुसैरुच्चारणे प्राप्तेऽपि यदयमन्यत्र प्रवरसंवादाश्रावणप्रेषेभ्य उपांशुत्वं यजुर्वेदविहित इत्याह । तेन ज्ञापयत्यात्मानं प्रति प्रेषेऽप्युच्चैरुच्चारणं विधानसामर्थ्येन निर्देशादन्य इति । परि-भाषाकरणाच्चानिर्दिष्टकर्तृके यानुर्वेदिकेऽध्वर्युरेव कर्तेति सूत्रकृतो मतम् ।

परिस्तरणप्रकारमाह—

दर्भैरग्निपरिस्तृणाति ।

परिमोक्षनीयैर्दर्भैरुपादेयविशेषणविवक्षया बहुत्वं विवक्षितं, तेनैकैकस्मिन्भागे चत्वारो दर्भा आचाराध्यायेन तु बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति ।

कममाह—

आहवनीयं परिस्तीर्य गार्हपत्यमथ दक्षिणार्धे गार्ह-
पत्यं वा परिस्तीर्य दक्षिणार्धमथऽऽहवनीयम् ।

पूर्वो मुख्यक्रमो द्वितीय आधानक्रमो विशेषाद्विकल्पः । यद्यपि श्रूयते 'उपस्तीर्यः पूर्यन्वाग्निपरश्चेत्याहुः' इति तथापि पूर्वं इति पूर्वभागे पूर्वमाहित इति व्याख्यान-संभवत् । सम्भावसद्वययोस्तु क्रमेणाग्नेवेति हेयम् ।

परिस्तरणसंनिवेशविशेषमाह—

उद्गम्याः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति ।

पश्चाच्चेति मध्ये चकारः पश्चात्पुरस्तादित्येकपदभ्रमानिवारणार्थम् । दक्षिणत उत्तरतस्तु प्रागग्रा इत्यर्थसिद्धम् । नात्रोत्तराधरमाणोऽविधानात् । अथ भरद्वाजेनोक्तं 'दक्षिणः पश्च उपरिष्टाद्भवत्यधस्तादुत्तरः' इति । सूत्रकृता स्मार्ते नियमविधानादनियमः श्रौत इति गम्यते ।

* यत्पदमधिकम् ।

ननु पूर्वधुरमावास्यायां वेदिकरणमिति वक्ष्यति, प्रकृते दर्शितं दर्शयता कथं नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—

एतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायाम् ।

सत्यं तत्रोच्यते शास्त्रान्तरीयं तदनेन विकल्पते । कुतः, अस्मच्छाखायामेतदेव कृत्वोपवसतीति यत् उक्तम् । आगमाशयः—न चावमध्योरुपवासविधिर्वैतस्य यज्ञमानवर्मत्वात्तस्मादुपरतेऽध्योरुप वा समीपे निवासो वा विधीयते । स च पूर्वोक्तपाठक्रमेण परिस्तरणान्ते प्राप्नोति तत्रैतदित्यनुस्यूते, तदनर्थकं सदेतदेवेति साधारणमन्यशाखाविधिपरिसंख्यामिति गम्यते । न च पाठेन श्रुतेरपरिसंख्येति वाच्यम् । वाशब्दप्रयुक्तानेनैतादृश्याः श्रुतेरेवानुवादो दर्शितः । सा श्रुतिरेतत्कृत्वोपवसत्यमावास्यायामिति । सा च ततोऽपि श्रुत्यन्तरात्प्राप्तममावास्यायां वेदिकरणं तत्प्रतिषेधति, न तत्र वाशब्दपेक्षा, विहितप्रतिषिद्धत्वात्तस्मच्छाखायां विकल्पो भवतीति नात्र वाशब्दो नापि वेदिकरणसमयेऽपीति श्रुतिभिरेव विकल्पो दर्शितः । पूर्वधुरवेदिकरणमपि बर्हिषः पूर्ववेदादनन्तरमित्यपि वक्ष्यते । माप्यकारेणैक एव प्रयोगो बर्हिष आहरणात्पूर्वतनः प्रदर्शितः प्राथम्यात् । न चान्तर्वेद्यनष्टः सादयति तथाचान्तर्वेदि शाखाया इत्यनुवादबलाद्वेदिकरणं पूर्वधुरेवामावास्यायामिति वाच्यम् । प्रथमानुवादेन पौर्णमास्यामपि प्राप्नोतीति नायं मुख्योऽनुवादोऽपि तु वेदिशब्देन वेदिदेशग्रहणम् । यथा विध्यपराधेऽग्निहोत्रेऽन्तःपरिधिं निनयेदिति देशलक्षणा तथैवात्रापि ततो न काचिदनुपपत्तिः ।

ननु पौर्णमास्यामपि मन्त्रब्राह्मणानुसारेण सांनार्यप्रयुक्तं विहास्यान्यदस्त्येव समानं सत्कथममावास्यायामित्युक्तं व्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्य शास्त्रान्तरविधिवशात् न समानं पौर्णमास्यामित्याह—

पौर्णमास्यां तु ।

द्विति मन्त्रब्राह्मणोक्तपदार्थक्रमनिवृत्तिः कियते ।

कथं तत्राऽऽह—

पूर्वधुरगन्धन्वाधानमग्निपरिस्तरणं च ।

एतावदेव पूर्वधुरित्यर्थः ।

पदार्थान्तरं तु कुत्र, तत्राऽऽह—

श्वो भूत इध्माबर्हिर्वेदं च करोति ।

अ इत्यव्ययमागम्यन्तरदिनाधिकरणस्वप्रतिपादकमुत्तरत्राव्यवहितेऽह्नीत्यर्थः । भूते प्राप्ते भूमाप्ताविति स्मरणात् । इध्मादि करोति शास्त्रान्तरीयविधिवशादित्यर्थः ।

ननुमन्त्रब्राह्मणपाठप्राप्तः पदार्थक्रमः शास्त्रान्तरीयश्रुत्या यद्यपि बाध्यते तथाऽपि पूर्वधुरिध्माबर्हिः करोति । यज्ञपेक्षाऽऽरम्य गृहीत्वोपवसतीतिश्रुत्या विहितस्य कथं

वाधने, न च तत्सामान्यसमामिषाहारसंनयत एवेति वाच्यं, तथा सत्यसंनयतो दर्शोऽपि न स्यात्सामान्यामावास्यायामित्यविशेषोपसंहारोऽपि न स्यात्तौ च समानविधानाविति परिभाषितत्वाच्च । किंच ' बर्हिषा पूर्णमासे अतमुपैति परितेरमावास्याया-
मेतद्धवेनयोरायतनमुपसतीर्यः पूर्वाश्व ' इत्येतत्क्रपसादेशयानुगृहीतलिङ्गेन सामान्यसंनिधेः शेषित्याभिरङ्कुशः श्रुतिः पूर्वद्युरिति प्रवृत्ता कथं बाध्येतेति तत्राऽऽह—

सद्यो वा ।

करोतीत्यनुवर्तते । श्रुत्योः समानमलत्वादिकल्प इत्यर्थः । समानेऽङ्गि तत्र इध्माबर्हि-
र्वेदं चान्द्राधानदिने यथाऽस्मच्छाखायां निहितं तथा कार्यं न श्यो भूत एवेत्याशयः ।

ननु सद्यस्कालपौर्णमास्यामपि पूर्वद्युर्वा सर्वे प्राप्नुयादिति तत्राऽऽह—

सर्वं क्रियते* ॥ १२ ॥ सद्यस्काला-
यामुपरिष्ठाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणातीति ।

सद्यस्कालत्वेनोपसद्ययजनोयदिनयोः समानमेकमेव दिनमित्येवंरूपेण प्रवृत्तिनि-
मित्तेन प्रवृत्तया सद्यस्कालसंज्ञया सर्वं सद्य एव । सर्वमिति पूर्वद्युः परेद्युः शाखान्तर-
शाखासमेकस्यामेव सद्यस्कालायां तिथौ करोति न तिथिद्वय इति भावः । भारद्वाजे-
नोक्तं 'सद्यस्कालां पौर्णमासीम्' इति, तदपि चेदनुसंधेयं तर्हि पूर्वमुत्र एवं व्याख्या—
सद्यो वेत्येतौवत्सूत्रं पूर्वद्युः श्यो भूते चोक्तं समानेऽङ्गि पूर्वेणाङ्गा परेण वा करोति ।
पूर्वेण यदा तदा पूर्वोक्त एव द्वितीयोऽन्यन्त्राधानमिध्माबर्हिषाहरणं वेदकरणं परिस्त-
रणमुपवासः श्यो भूते कर्मणे यामित्यादि यथापाठमेव पक्षो वैकल्पिकः । परेणाङ्गा
समानेऽङ्गि यदा तदा सद्यस्कालां पौर्णमासीमिति भारद्वाजेनोक्तः पक्षस्तृतीयः । यज-
नीय एव दिनेऽन्त्राधानमिध्माबर्हिर्वेदं परिस्तरणं च करोतीत्यर्थः । सूत्रान्तरेऽयं पक्षः
पूर्वतन्माभ्यां पक्षान्मां समविकल्पतया पौर्णमासीमात्रनिष्ठतया व्याकृतो व्यवस्थयोक्तः ।
सर्वं करोति सद्यस्कालायामिति पक्षः सद्यस्कालायामेनेति व्याख्यातः । अत्र माध्यकृत्या
सद्यो वेति द्वितीयपक्षस्य पूर्वपक्षतया कृतस्य निराकरणेन सद्यो वेति व्याख्यातं, तेनैक
एव पक्षः स्थापितस्तद्व्याख्यानं सूत्रकृतः प्रयत्नाधिक्यस्य सार्पक्यासंपादकत्वाद्बुद्ध्यर्थम् ।
सूत्रान्तरेषु चैतयैव निधया नानापक्षस्तोकाराज् । सद्यस्काले सायमग्निहोत्रानन्तरं प्राप्तं
परिस्तरणं तत्तत्कालाभावेऽपि पदार्पकमेवैव कार्यं न्यायवलेनेति दर्शयितुं सद्यस्काला-
यामुपरिष्ठाद्वेदकर्मणोऽग्नीन्परिस्तृणातीति दर्शितं, कालाभावेऽपि कमपदार्पयोरुभयो-
र्यो मा भूदिति । अत्र सद्यस्कालपौर्णमास्यामयमपरो विशेषः ।

संग्रहः—श्वःपदं लुप्यते मन्त्र उभावग्नौ च सर्वशः ।

नोहोऽस्ति प्रकृतौ नापि विकृतौ तद्विकारतः ॥

इति पूर्वद्युर्विधिः समाप्तः ।

अथ श्रो भूते विधिः ।

मातरमिहोत्रं ह्रस्वोदित आदित्ये पौर्णमास्या-

स्तर्ध्वं प्रक्रमयति मागुदयादमावास्यायाः ।

अत्राभिषेधात्मातरमिहोत्रं ह्रस्वोदित इति श्रवणात्पूर्वद्वयेऽपि पूर्वमुदयादोमभियमः । तन्मोपक्रमे तु व्यवस्थेति समञ्जसं सूत्रम् । उदित आदित्ये मातरमिहोत्रं हुत्वा पौर्णमास्यास्तन्मित्रित्येतत्तु व्याख्यानमसमञ्जसम् । प्रक्रमयतीति स्वोर्ध्वं णिच्, परिकर्मणः प्रक्रमार्थं प्रेरयतीत्यर्थो वा ।

कर्मणे वामिति पाणी मसाल्य ।

वाक्यमित्यन्तः । अग्निः प्रक्षालनमद्वष्टसंस्कारः कर्मणे शक्तत्वलक्षणो मन्त्रलक्षा-
द्वाक्यशेषाच्च । अत एव नोलपरान्तिस्तरणमात्रात्पूर्वभावित्वेन तावन्मात्राङ्गमपि तु सर्व-
व्यवधानेनावृत्तिरिति न्यायसिद्धम् ।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणाभि
संतत्यै त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्संततामुलपराजी-
स्तृणात्पाहवनीयात्पूर्णां दक्षिणां तूष्णीमुत्तराम् ।

गार्हपत्यायतनादारम्याऽऽहवनीयायतनमा मयीदीकृत्य विच्छेदवर्जितां शुष्कदर्भ-
पर्व्वक्तं तनोति । तूष्णीमिति प्रत्येकश्रुतिपाठस्य शास्त्रान्तरीयस्य प्रदर्शनार्थम् । किं
प्रथोमनं पाठप्रदर्शनस्य, तूष्णीमिति श्रुत्या न्यायप्राप्तमन्त्रावृत्तिनिवारणं यथा स्यादिति ।
तथा हि राज्या भूतमाव्युपयोगमाश्रय द्वितीयया संस्कार्यत्वं बोध्यते, गार्हपत्याहव-
नीययोरपि पञ्चमीनिर्दिष्टयोर्न संस्कार्यत्वं मन्त्रान्तयोरप्रतीतिश्च यज्ञस्य संतानकरण-
मात्रं प्रतीयते यज्ञस्याविच्छेदायेति वाक्यशेषाच्च । तस्माद्वारादुपकारकं प्रधानकर्म ।
तथा चास्मच्छाखायां यद्यप्याहवनीयात्संतनोतीत्येतावतैकं कर्म विधीयते तथाऽपि
शास्त्रान्तरे गुणभेदेन द्वे अन्ये दक्षिणोत्तरे राजी विधीयेते । तथा च त्रीण्येतानि प्रधान-
कर्माण्येवेति । यत्रैकस्मिन्निति न्यायेन मन्त्राभ्यासनिवारणं न संभवति, ततस्तु प्रतिप्रधान-
मन्त्रावृत्तिरिति मन्त्रावृत्तौ प्राप्तयां तूष्णीमिति पाठप्रदर्शनमावृत्तिनिवारणार्थमिति
सिद्धम् ।

दक्षिणेनाऽऽहवनीयं ब्रह्मयजमानयोः सद्ने करोति ।

आहवनीयस्यादूरे दक्षिणभागे याज्ञिकैस्तूष्णीरूपवेदनार्थमासने करोति । ब्रह्मसदना-
त्पूर्वं निरस्येति दर्शनात्तृणमये आसने । तत्रारत्तिपारिमाण्याहवनीयायतनस्य दक्षिणत
आङ्गस्येवोपधोरूपवेदुमशन्यत्वात्संज्ञायावधानयोऽप्यग्निमे सूत्रे पूर्वं ब्रह्मणेऽप्यै

यजमानायेति निवारितत्वाद्भूमयोर्मुख्यदक्षिणावस्थितित्यागाद्योगादन्यतरस्य प्राप्तावपि प्रथमस्य ब्रह्मण एव मुख्यं यजमानस्य तदनुरोधेन किञ्चिजिह्वदतिकोणेऽपि च न दुष्यति । तथा च 'दक्षिणतआयतनो वै ब्रह्मा' इति तथा 'दक्षिणतः शय एतद्वै यजमानस्याऽऽपतनम्' इति च समानश्रुत्योरपि दक्षिणं वेद्यं श्रितो यजमान इति श्रुत्यन्तराद्विरोधपरिहारोऽपि दृश्यते ।

पूर्वं ब्रह्मणेऽपरं यजमानाय ।

चतुर्थ्यौ तादर्थ्ये । अत्र ब्रह्मयजमानयोः सद्ने पूर्वापरे करोतीति व्याख्या-
तमेतत् ।

उत्तरेण गार्हपत्यं दर्मान्स्तीर्य द्वंद्वं
पात्राणि प्रक्षाल्य न्यश्चि प्रयुनक्ति ।

प्राग्गानुदगग्रान्वा परिभोजनीयेभ्यो दर्मान्स्तीर्य तेषु पात्राणि प्रयुनक्ति स्थाप-
यति । उत्तरेणेत्यदूर उत्तरेण प्रयुनकीति बोधयत्र संबन्धः । द्वंद्वमित्यपि प्रयुनकी-
त्यनेनैव संबध्यते । तथा पात्राणि न्यश्चीत्यपि प्रक्षाल्येत्यपि प्रधानेनैव संबध्यते ।
पश्चात्परस्परसंबन्धः सामर्थ्यात् । ततस्तु पात्राण्यग्निः प्रक्षाल्य न्यश्चि बिल्वन्त्येवावाहम्-
सानि द्वंद्वं सर्वाणि प्रयुनकीत्यन्वयः । द्वंद्वं द्वे द्वे संभरतीति श्रुतेः ।

तान्येवाऽऽह—स्फयमित्यादीडापात्रमित्यन्तम् । ततश्चकारः श्रूयमाणो द्वाभ्यां
द्वाभ्यामेकेन वा संबध्यते श्रौतस्य चकारस्य प्रत्येकं श्रूयमाणस्य व्याख्यानाय । श्रूयते
हि—स्फयश्च कपालाणि चेति । अत्रैकधिया क्रोडीकृतयोर्द्वयोः पदयोरर्थो द्वे पात्रे
विवक्षिते । तद्वत् द्वित्वं द्वंद्वमित्येतेनोक्तं, तद्यत्तौ क्वचित्क्वचिज्जातौ पर्यवस्यति
ततस्त्वेकप्रातिपदिकार्थ एकोऽर्थोऽनेन द्वंद्वपूर्तिः कार्या ।

तद्यथा—

स्फयं कपालानि ।

सर्वाणि कपालान्वेकं पात्रम् । स्फयोऽस्याकृतिरित्यापस्तम्बः । असिः खड्गः ।
अहोमार्गस्त्वाद्धारणधृत्तस्य । आपस्तम्बस्तु स्फयः शम्भाः प्राशित्रमिति लाविराणीत्याह ।
स्फयः शम्भा च बाहुपात्राविति भारद्वाजः । ब्राह्मिणदकुलेति बौधायनः । षट्त्रिंशङ्कु-
लेत्यन्ये । कपालानि नूतनस्य भिक्षस्य मृन्नवस्य पात्रस्य शकलानि पुरोडाशाविश्रयण-
योग्यानि । रौहिणकपालेषु चाऽऽकृतिविधानात्तथा मृन्मयानि कृत्वा रेखाभिर्विभागं
किञ्चित्कृत्वा पक्त्वा भक्ष्त्वा कार्याणि वा, न तु पृथगेकस्मिन्कृते पके कपालशब्दो
युक्तः । उत्तानेषु कपालेष्वाविश्रयतीति दर्शनात् । सोऽवयववाची । रौहिणेषु तु

विधानादेकैकं कर्तुं शक्यम् । तत्र कपालशब्दो गौणो नविष्यति कपालधर्मप्राप्त्यर्थम् ।
द्वितीयान्तता प्रयुनक्तोत्पन्नेन संबन्धार्थम् ।

अग्निहोत्रहवणी* शूर्पम् ।

अग्निहोत्रं हूयतेऽनया साऽग्निहोत्रहवणी सुगुल्लणलक्षिता । सा वैकङ्कती होमा-
र्थत्वात् । चान्यनादिष्टवृक्षाणि विकङ्कतस्य तानीति वक्ष्यति । शूर्पं लोकप्रसिद्धं,
तद्वैणवं नलमयं वेति सरद्वाजः । वर्षवृद्धमसीति शूर्पे मन्त्रदर्शनाद्वर्षवृद्धा इषीका
इति लिङ्गादिषीकमिति केचित् । इषीका इषीकासदृशतृणानि ।

कृष्णाजिन* शम्भ्याम् ।

कृष्णसृगत्वसप्तमीवसत् । शम्भ्या स्फुरेण व्याख्याता । आकारस्तु यथार्थः । शम्भ्या
तु पुष्पविले प्रविष्टं काष्ठम् ।

चतुर्खलं मुसलम् ।

तत्प्रमाणमर्थसिद्धमेव । वरणस्यैवैते ।

दृषदमुपलाम् ।

लोकप्रसिद्धे पेवाणार्थौ प्रावाणौ कृत्रिमौ जातिवचनौ ।

खादिर* सुवं पालाशीं जुहुमाश्वत्थीमुपभृतं वैकङ्कतीं ध्रुवाम् ।

षट्कारो वै गायत्रिया इत्यनुवाके तथोक्तत्वात् ।

शास्त्रान्तरीयं मानमाह—

अरणिमात्र्यो बाहुमात्र्यो वा मुखवत्यो हंसमुख-
प्रसेचना अग्राग्रा भवन्ति त्वक्तोविला वाय-
सपुच्छश्च इत्येकेषा* हस्त्योष्ठश्च इत्येकेषाम् ।

इदमग्निहोत्रहवण्याः सुवस्य च मानं तयोर्मनान्तरानभिधानात् । अरणिमात्र्य
इत्यादि यद्यपि खिलिकृतिदेशस्तथाऽपि सुवः समाष्टिं सुवमग्र इत्यादिभूत्वा सुवस्यापि
ग्रहणात् । तथा च मानमात्रमेव सुवेण संनध्यते । आकारविशेषः सुचां चतसृणामेव ।
सुवस्याऽऽकारस्तु सुगाकारेण विरुध्यते । यतोऽस्यावदानार्थत्वेनैव संस्तरः । ' यस्य
खादिरः सुवो भवति छन्दसांमेव रसेनावद्यति ' इति वाक्यशेषात् । अक्षप्रमाणविल-
म्बेनाङ्गुष्ठपर्यमात्रविलम्बेन च शास्त्रान्तरे विधानाच्च । अग्राग्रत्वं त्वक्तोविलम्बं चावि-
रोधादत्रापि संनध्यते । अरणिस्तु चतुर्विंशत्यङ्गुलः । बाहुरङ्गुल्यग्रमारम्भं जघनसंश्लि-
ष्टास्थिपर्यन्तो द्वित्रत्वारिंशदङ्गुल इति केचित् । षट्त्रिंशदङ्गुलो नौषायनपारव्रज-
योर्मते । सुचां प्रादेशमात्रमपि नौषायनेनोक्तम् । मुखवत्यो मुखं विलमागादूर्ध्वभागो
न तु सुववद्विलमाग्रे समाप्तिरित्यर्थः । हंसस्य मुखमिध प्रसेचनं यासां ताः प्रसिच्यतेऽनेन

प्रसेचनमित्युच्यते । हंसस्य मुखं चक्षुषुटस्याधःप्रणालिका तस्मिन्प्रणालिकमित्यर्थः ।
 सुगते द्रव्यं प्रणास्या गच्छदग्नौ पतति येन प्रदेशेन विभागं गच्छति तत्प्रसेचनं
 काष्ठाग्रमग्रिमोऽवधिस्तदेवार्धं यासां ताः । मवन्तीत्यनेन नानाश्रुतिसामर्थ्यसिद्धतोक्ता ।
 श्वकसारा वै वृक्षा इति श्रुतेः, स्वक्तः सप्तम्यर्थे तसिद्ध, स्वभागे विह्वलाज्यादिद्रव्यसं-
 ग्रहार्थं स्वातं यासां तास्तथा । द्वेषा पादितस्य काष्ठस्यान्तर्भागे विह्वलं न कार्यं किं तु
 स्वभागे समीकृत्य तत्रैव विह्वलम् । अपादितस्य तु मध्यभागादधिकभागे विह्वलं न्यूनभागे
 मुह्यं त्यक्तमीपे यथा विह्वलं भवति तथा कार्यमित्यर्थः । वायसस्य पुच्छमिव पुच्छं
 यासामिति दण्डमूले स्थूलाः परिणाहे न तास्तत ऊर्ध्वं पात्रपर्यन्तं सूक्ष्मं किंचिदित्यर्थः ।
 अत्रैकेषामिति विशेषदर्शनार्थं न विकल्पार्थम् । हंसमुख्यो वायसपुच्छश्च इत्येतयोर्मु-
 णयोरविरोधात् । हस्तिन ओष्ठ इवौष्ठा यासामिति विरुद्धधर्मोपसंहारेण विकल्पप्रति-
 पादनार्थमेकेषामिति पचनम् । हंसमुख्य इत्यनेन हस्त्योष्ठश्च इत्यस्य विकल्पः । यथा-
 शोभं कार्या इति बोधायनः । भरद्वाजः—अङ्गुष्ठपर्वमात्रविह्वलः सुषो भवत्यर्धमादेश-
 मात्रविह्वलः सुष इति । अक्षर्याकृति पात्रं सुषामिति शास्त्रान्तरम् ।

आज्यस्थालीं कुटुम् ।

आज्यनिर्वाणार्थं स्थालीं मृन्मयी । कुटुः पाषाणः कुट्टनसाधनम् ।

पार्श्वीं मेषणम् ।

पिष्टसंवपनार्थं मृन्मयेव । मेषणं पिष्टस्य मेषनार्थं दूर्वासदृशं वारणम् ।

वेदं प्राशिञ्जहरणम् ।

वेदो व्याख्यातः । मन्त्राणोऽवधानं प्राशिञ्जं येन ह्रियते तत्पात्रं प्राशिञ्जहरणं,
 गोकर्णकृतिचमसाकृतीति भरद्वाजः । आदर्शकृतीति कात्यायनः ।

प्रणीतामण्यनमिडापात्रं च ।

प्रणीता आपः प्रणीयन्ते येन स चमसो वारणः । तथेदावदानाधानार्थमपि चमसो
 द्रोणीकंसमृन्मये कांस्ये पात्रे (?) प्रणयनार्थम् । चकारो द्वाभ्यां संक्वनीयः ।

एकामन्वाहार्यस्थालीम् ।

एकामित्यर्थसिद्धम् । मानुषे पात्रे च न द्रव्यसंपत्तिः । अन्वाहार्यो रघृत्विम्व्यः
 परिक्रमणार्थं दीयतेऽतो मानुषम् । सह सर्वाणि मानुषाणीति श्रुतेरन्येषामभावाच्चार्था-
 वेकस्यैव प्रयोगस्तस्माच्च पूर्वण देवेन सहैकत्वकरणेन द्रव्यसंपत्तिर्न कार्येत्यर्थः ।
 एतेनान्यत्र विकृतिष्वपि पदार्थद्वयमध्येकीकृत्य यथाकथमिदेषु द्रव्यसंपत्तिः
 कार्येति स्थापितम् ।

एवं स्वशास्त्रानुसारेण सूत्रां व्यवस्थितोपादानवृत्तत्वं व्याख्यावेदानीं शास्त्रान्तरा-
नुसारेण वैकङ्कतैकवृत्तोपादानत्वं व्याचष्टे—

तेषां भान्यनादिदृष्टान्ताणि विकङ्कतस्य तानि ।

अत्र वाशब्दामात्रेऽपि विकल्पो द्वेयो विरुद्धगुणविधायिकयोः श्रुत्योरेकत्रोपसंहा-
रायोगात् । तृष् द्वितीयां शास्त्रान्तरीयां विरुद्धगुणविधायिकामस्मात्तुते वृशेऽविशो-
धिनां(?)प्रदर्शयत्यर्थतो व्याख्यातवाननेन सूत्रेण । तेषां नानावृक्षजानां पात्राणामस्म-
च्छास्त्रोक्तानां मध्ये भान्यवैकङ्कतानि शास्त्रान्तरे च वैकङ्कतोपादानत्वेन निर्दिष्टवृत्ता-
णि अस्मच्छास्त्रायावत्त (था च त)स्त्रेनानिर्दिष्टवृत्तानि तान्यपि विकङ्कतस्यैव । अग्नि-
होत्रहवणीभुवयोः शास्त्रान्तरवदस्मच्छास्त्रायामपि वैकङ्कत एवाऽऽदिष्टः । तत्राविकल्पः ।
इतरेषां तु वैकङ्कतवृत्तमत्वेन विकल्प इत्यर्थः । तत्राप्यहोमार्थानि वरणस्येति वक्ष्यते ।
तत्राप्राप्तैव वारणता विधीयते नियतैव । परिशेषाद्दोमार्थानामेव वैकङ्कतत्वेन
विकल्पः ।

अहोमार्थानि तु वारणस्य ।

शम्यादीनि सर्वाण्यपि । इदमनेन वाक्यद्वयं व्याख्यातं यदाधाने पठ्यते शास्त्रा-
न्तरे । तस्माद्धारणो वै यज्ञावैचरः स्याज्ज्वेत्येतेन जुहुयद्वैकङ्कतो वै यज्ञावैचरः
स्याज्जुहुयादेवैतेनेति जैमिनीयैरुदाहृतम् । यज्ञावैचरो यज्ञपात्राणि । तत्राऽऽधाने-
ष्टीनां स्वप्राधान्येनाङ्गत्वं यज्ञत्वेन, तत्रेदं पात्रविधानमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तो यदा-
हवनीये जुहुति तेन सोऽस्यामीष्ट इत्यादिना । अग्निसंस्कारत्वावगमादिष्टयोऽप्यग्नि-
संस्कारत्वेनाऽऽधानरूपा एवेति तासामयज्ञत्वमतो वाक्यमुत्कृष्यते प्रकरणात्तेनानारम्भ-
विधिवाक्यमिति । दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमे वेदं गच्छति प्रकृतौ । तत्रापि यानि होमा-
र्थानि विकङ्कतस्य तानीत्येको वाक्यार्थः । द्वितीयस्तु भान्यहोमार्थानि तानि वरण-
स्येति । एवमेव भरद्वाजेनाप्युक्तम् ।

सूत्रां लक्षणं याज्ञिका उपदिशन्ति—

आयामं पञ्चषा कृत्वा चतुर्धा वाऽमत्रो द्वयोः ।

उपान्त्यः पात्रमित्युक्तो हविराश्रयभावतः ॥ १ ॥

उपान्त्यभागे विस्तारः स्वदैर्घ्येण समो भवेत् ।

सोऽञ्जल्युत्पाकतिरुद्दिष्टो विष्ठमत्र च वर्तुलम् ॥ २ ॥

षडङ्गुलं बाहुमाभ्यां तदर्धेन च निम्नता ।

अरस्तिमाने हस्तस्य तलमानं निष्ठं स्मृतम् ॥ ३ ॥

विस्तारार्धेन निम्नं स्यादन्त्यभागेऽथ निर्णयः ।
 भागेऽन्तिमे मवेहोवा दैर्घ्यार्धेन च विस्तृता ॥ ४ ॥
 तस्या मुखं हंसमुखं हस्त्योष्ठमुखमेव वा ।
 विष्ठाप्रणालिका तावत्पर्यन्तार्थानुरूपतः ॥ ५ ॥
 कर्णौ ससुषिरौ ग्रीवापार्श्वयोश्चोदितौ तथा ।
 विष्ठस्य बुधे पक्षं स्यादथ दण्डस्य लक्षणम् ॥ ६ ॥
 अविशिष्टास्त्रयो द्वौ वा भागौ दण्ड इतीर्यते ।
 तस्य मूले भवेत्स्थूलः परिणहो नवाङ्गुलः ॥ ७ ॥
 अन्ते पञ्चाङ्गुलः स्रक्ष्णो यन्त्रतो वर्तुलो भवेत् ।
 दण्ड एवं लुचां काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥ ८ ॥
 यथाशोभं लुचः कार्या इति बौधायनोऽब्रवीत् ।
 शास्त्रान्तरास्तु विज्ञेयं विशेषान्तरमत्र यत् ॥ ९ ॥
 प्रादेशमात्रताऽपि स्याद्बौधायनमताञ्चि तत् ।
 दण्डो भागद्वयेन स्यात्पात्रं भागद्वयेन च ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वमेकेन भागेन ग्रीवा चेति यथार्थतः ।
 लुचः सह लुवेण स्युरुक्तवृत्ता अपापि वा ॥ ११ ॥
 वैकङ्कस्यो वारणानि पात्राण्यन्यानि सर्वतः ।

आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—‘ एतेषां वृक्षाणामेकस्य लुचः कारयेत् ’ इति । एतेषां
 लदिरपलाशाश्चस्थविकङ्कतानामन्यतमेन वृक्षेण लुचः कारयेदित्यर्थः ।

अत्र प्रातर्दोहपात्राणि प्रयुनक्ति ।

अत्रापि द्वंद्वमित्यादि पूर्ववत् । तत्र विशेषः सायंदोहपात्रेभ्य उपवेधं शास्त्रापविष-
 मभिधानी निदाने दोहनमिति पदेव । अग्निहोत्रहवण्याः सर्वार्थत्वेन प्रयुक्तत्वात् ।
 पिधानं तु नास्ति प्रातर्दोहे । अत्रास्मिन्काले ।

इतः पूर्वं संनयत एव प्रयोगो मन्त्रवाङ्मनानुसारेण प्रदर्शितः । तत्र न्यूनं शास्त्रा-
 न्तरेण पूरणीयं पूर्वशुभेदिकरणं, तदग्रे सिंहावलोकनन्यायेन वक्ष्यति वेदिकरणसमये,
 तद्वदिहापि सामर्थ्यसिद्धौ विशेषौ व्याचष्टे—

अत्रासंनयतः पवित्रे करोति ।

सायंदोहपात्रास्तदर्थमकृते अत्र काले करोतीत्यर्थः । इदं संनयनममावास्यायां
 साक्षात्पण्यज्ञिनः पूर्णमास्यामपि । दर्शेऽपि च ‘ दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत पूर्ण-
 मासे संनयेन्मैत्रावरुण्याऽमिक्षयाऽमावास्यायां यजेत ’ इति वक्ष्यति च । ततस्तु पूर्वद्वये

प्रयोगौ सप्तानाद्याविति न पौर्णमासीमातिक्रम्य दर्शप्रयोग एव कथं सूत्रकारेण प्रदर्शित इति शङ्काऽपि निरस्त्या । पर्वविशेषप्रयुक्तौ विशेषौ स्वैतत्कुरवोपवसतीत्यादिनोक्तौ ।

सनयतः पवित्रे पूर्वकृते एवेत्यर्थात्तिद्धेऽपि सार्वदोहकाले कृतयोरपि पवित्रयोः प्रकरणेन सर्वार्थिता गम्यत इत्याह—

पूर्वेष्टुःकृते सनयतो धार्यते ।

पूर्वेष्टुःकृते धार्यते । अधारणे तु प्रायश्चित्तमित्यर्थः ।

दक्षाय स्थेति प्रणीताप्रणयनं चमसमादाय ॥ १३ ॥

चमसप्रहणात्कांस्यं शुभ्रमयं च तुष्णीमेव । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् । कुत एतदिति चेत् । कांस्यद्रव्यं हि न क्रत्वर्थमतो न प्रकरणेन गृहीतं ततस्तु प्रकरणगृहीतो मन्त्रो न कांस्यमपेक्षते । नापि कांस्यं तेनान्वेति तस्योप्राकरणिकत्वात् । तथा च विकृतौ न पुरुषार्थस्यातिदेशः ।

धानस्पृश्याऽसि देवेभ्यः शुभ्रस्य देवेभ्यः

शुभ्रस्य देवेभ्यः शुभ्रस्वेति त्रिः प्रक्षालयति ।

अलैरित्यर्थात् । अत्र प्रत्येकं क्रियादर्शनादसीतिक्रियायाः प्रक्षालनप्रकाशकत्वाद्धानस्पृश्याऽसि देवेभ्यः शुभ्रस्वेत्येको मन्त्रस्तथाऽन्यौ द्वौ । त्रयाणां कर्मकरणानां समुच्चयावेदकं प्रमाणं नास्तीति बलादेकमन्त्रता न कल्प्या । चेष्टापृथक्त्वेन धार्यो निष्पद्यते त्रिः प्रक्षालयतीति साम्यासन्निधानात् । मन्त्रविकल्पास्यादोषदुष्टत्वादभ्यासाङ्गता मन्त्राणामवगम्यते । तेन त्रीण्यपि प्रक्षालनानि समन्त्राणीति सिध्यतीति आभ्यकारः तदन्धे नानुमन्यन्ते । कुतः, देवेभ्य इत्यादिप्रयुक्तधार्येतिकरणेन ज्ञासान्तराधिक्यनाशनास्यैवानुवादो न च लिङ्गप्राप्तानामस्पृष्टलिङ्गत्वात् । तस्माद्यथोपदिष्टं आक्षणवन्त इति भवत्येव समुच्चय इति सर्वे एक एव मन्त्रस्तं समुच्चार्य प्रथमं प्रक्षालनं ततो द्विस्तुष्णीमिति पक्षमेव साधयाम्युक्तुः । [यत्र] सूत्रकारस्येष्टं मन्त्रनानात्वं तत्र हि करोत्येव प्रयत्नाधिक्यम् । यथा शुक्रं त्वा शुक्रायामित्येतैर्लुङ्गमिति बहुवचनान्तमेतच्छब्दं प्रयुक्ते । वैखानसेन सकृत्प्रक्षालने मन्त्रो विनियुक्तः सर्वोऽपीति ज्ञायते आक्षणमेव विनियोजकमिति ।

तथा च प्रकृतौ पुरुषार्थत्वेन प्रणयने पात्रद्वयं विद्यते—

* नेत्यस्य प्रदर्शित इति व्यनक्ति तेन संभवः ।

क० सेन ब्रह्मवर्चसकामस्य प्रणयेन्मृन्मयेनाग्नाद्यकामस्य ।

ब्रह्मवर्चसं वेदवेदाङ्गार्थज्ञानानुष्ठानाभ्यां यो यजमानो वर्चः शोभामात्मनः काम-
यते तस्याध्वर्युः कस्ये(से)न धामेणापः प्रणयेन्मृन्मयेन पात्रेणाग्नाद्यमन्त्रमचीत्यन्नादः
प्रकृष्टान्नस्यान्नादस्य यावोऽन्नाद्यं तत्कामस्य यजमानस्येति पूर्ववत् । चमसेनापः प्रण-
येदिति शाखान्तरीयं दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितम् । तद्वाक्यमङ्गत्वमावेदयति प्रणयन्
प्रति चमसस्य । अप इति द्वितीयया संस्कार्यत्वमवगम्यते प्रणयनेनापः संस्क्रुर्वादिति ।
संस्कृतानां च विनियोगः प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति । न्यायदर्शनं उदाहृत्य दृष्टार्थत्व-
मेव स्थापितम् । प्रणीतानामादाय पिष्टेष्वानयतीति सूत्रकारेणाप्युक्तम् । यदा न संय-
वनप्रयुक्ताः स्युस्तदा न प्रतिनिधिं विद्ध्यत् । यदि प्रणीता न विद्येरन्याः काश्चि-
दापो यजुषोत्पूय ताभिः संयौतीति । ततो ज्ञायते दृष्टार्थत्वमविप्रतिपन्नं सूत्रकृतमिति ।
तथा यत्राऽऽज्यपयसी चरौ श्रपणार्थं श्रूयेत तत्र ते प्रणयतीत्येवं वक्ष्यति । तस्मात्पिष्टे-
ष्वानयतीति सूत्रेऽर्थे एव निर्दिष्टो वाक्यं तु प्रणीताभिर्हवींषि संयौतीति न्यायशास्त्रे
दर्शितमेव । अन्यथा कः प्रसङ्गश्चरौ प्रणीतानाम् । तस्माद्धविःसंयवनार्थाः प्रणीताः ।
अदृष्टार्थता चावगम्यते, यत उपनयनादिषु प्रणीताप्रणयनं विद्यते । आह च मर-
द्धानः सर्वसंस्थानु प्रणीता इति । एवं च प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वे दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पठितानां सर्वेषां यागानां प्रकरणैर्गृहीतस्य प्रणयनस्य सर्वोक्तता सिध्यति । दृष्टा-
र्थत्वमात्रे तु पुरोडाशमात्राङ्गता स्यादुपांशुयागसांनान्द्ययागाङ्गता प्रकरणमता
बाध्येत । तस्मात्तौ समानविधानाविति सूत्रकारवचनाच्चादृष्टार्थं, तथा सर्वयागाङ्गता
युक्ता । तथा प्रणीताब्राह्मणेषु च प्रणयनस्तुतिः समस्तदर्शपूर्णमासयागफलार्थत्वेन
दृष्टा चादृष्टार्थत्व एव युक्ता भवति । एवं वा दृष्टार्थप्रणयने विनियुक्तानामप्यपां
संयोगे(न)पुण्यकत्वन्यायेन हविःसंयवनार्थत्वेनैकदेशस्य दृष्टार्थत्वेनाविनियुक्तस्यापि
शाखान्तरबलाह(हृ)ष्टार्थत्वेऽपि न कश्चिदोषः । न चापः प्रणयतीति द्वितीयाभि-
र्देशाद्वा प्रणयनसंस्कार इति वाच्यम् । प्रणयनव्यतिरेकेणान्यस्य कर्मणः सर्वयागा-
र्थत्वेनादृष्टार्थस्यासंभवात् । न च हविःसंयवनोपयोक्षयमाणस्य संस्कार इति
वाच्यम् । प्रकरणैः सर्वयागार्थत्वमवगमं बाध्येतेत्युक्तमेव । तस्मात्सत्सङ्गहोतीतिव-
द्वितीया व्याख्येया । ततः प्रणयनमुपांशुयानसांनान्द्ययागाङ्गमपीति तद्विकृतिषु केव-
लाज्ययागपश्चामिक्षादिष्वपीति । प्रणयनं कार्यमेवादृष्टार्थमिति सिध्यति । ननु यदि
पशौ प्रणयनं स्यात्तदा एवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति, वागयतः
पात्राणि संभृशति, प्रोक्षितेषु वाचं विमृजत इति क्रमनियमो बाध्येतेति चेत् । न । नेदं
क्रमनियमार्थं पशौ सूत्रं वक्ष्यति, किं तु पशावप्राप्तपवित्रविधानार्थं तथैवाप्राप्तवा-

विसर्गकालविधानार्थं च । पशुं प्रातर्दोहविकारं वक्ष्यति । प्रातर्दोहे च सायंदोह-
 कृतपवित्रं गृह्यते । पशौ तदसंभवात्क कार्यमिति जिज्ञासिते पवित्रकार्ये चोदकप्राप्त
 उपस्थितं तदैव कार्यमिति दर्शितम् । अद्यापि स्वस्थानमवस्थिते पवित्रं कृतवत् ब्रह्मजपः
 प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यतीति वक्तव्येऽपि यथा चोदकप्राप्तं कर्मणे
 वामित्यादिनोक्तमेवं ब्रह्मजित्यादिनोक्तं प्राप्तत्वादेव यथाकालम् । अतोऽप्राप्तं पवित्र-
 करणमेवोक्तम् । वाचं यच्छत्या हविष्कृत इति याजमाने हविष्कृता वाचं विसृजत
 इति चाध्वर्यवे वाग्विसर्गकालस्य पशवसंभवाद्वाङ्मनियमविधानमपि निवर्तते । कुतः,
 नियमस्य समाप्त्यसंभवाद्यावत्कर्मसमाप्तिं वाङ्मनियमः प्रमुयात्तच्च नेष्टम् । तस्माद्या-
 वद्धविष्कृदाह्वानात्पशौ पूर्वतनवाङ्मनियमव्याप्तकर्मसंभवात्तावदेव नियमोऽयं त्याग
 इति न्याय्यं न तु प्रकृत्युक्तविसर्गकालाभावात्तियमाङ्गीकाराभावात् इति युक्तमिति
 वक्तुं यजमान वाचमित्यादिना नियमस्ताद्विसर्गश्च प्रदर्शितो यजमानस्य । तस्याध्व-
 र्योरपि प्रणयन्वाचं यच्छति हविष्कृता विसृजत इति विसर्गासंभवेऽपि यजमानवदेव
 विसर्गकालसंभव इति साक्षादेव दर्शितमाध्वर्यवं यथा याजमानम् । कथं, पवित्रे
 कृत्वा संप्रेष्यति संमृशति प्रोक्षिते विसृजत इत्यध्वर्योरेव कर्म प्रदर्शितम् । यजमान
 वाचं यच्छेति संप्रेषकालाग्रयमानस्य प्रदर्शितमर्थात् । यदि प्रणयन्वाचं यच्छतीति
 चोदकप्राप्तं नाङ्गीकृतं स्यात्तदा कः प्रसङ्गो विसर्गकालविधानस्य । न च वाग्यतः
 पात्राणां त्वनुवादवलात्प्राप्तस्य विसर्गकालविधानमिति वाच्यम् । वाग्यत इति विधेर-
 भावादतिदेशाभावाच्च कथं प्राप्तिः स्यात् । तस्मात्प्रणयन्वाचं यच्छतीति चोदकप्रा-
 त्स्य वाङ्मनियमस्य व्याप्यं पदार्थं पूर्वोक्तन्यायेन दर्शयन्विसर्गकालमेव दर्शित-
 वानिति प्रणयनानुज्ञालिङ्गमेवेदं न प्रणयनपरितोषार्थं पवित्रे कृत्वेत्यादि वचनमिति
 सिद्धम् । न च सति पशौ प्रणीताप्रणयने पशुपुरोडाशे प्रणीतापात्रासाधनमयुक्त-
 मिति वाच्यम् । पशौ प्रणयनस्यादृष्टार्थत्वमात्रप्रयुक्तस्य न प्रसङ्गेन पुरोडाशे
 दृष्टद्वाराऽप्युपकारकता भवेत् । तस्मात्पुरोडाशार्थमन्यदृष्टप्रयोजनमेव प्रणयनं कार्यम् ।
 अदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकारे सत्यपि दृष्टप्रयोजनस्य प्रसङ्गेन सिद्ध्यभावात् । न च
 प्रसङ्गेनादृष्टद्वारोपकारिणीनामपामेकदेशेन दृष्टद्वारोपकारकत्वमपां प्रसङ्गेनैव स्यादिति
 वाच्यम् । प्रणयनमदृष्टद्वारा प्रसङ्गेनोपकरोति तत्साधनत्वेनैव विनियुक्तानामपां कर्मा-
 न्तराणां साधनत्वं न प्रसङ्गसिद्धमिति युक्तम् । यथा पथ्यसमवततान्याः प्रयोगेऽपि
 तस्यास्तदर्थत्वेनाविनियुक्ताया न पुरोडाशेऽर्थत्वं प्रसङ्गेन सिध्यति । तत्तथोपकारान्तरेण
 प्रसङ्गादुपकारकं च रूपान्तरेण प्रसङ्गादेवोपकारकमिति प्रणयनान्तरेमेव विहितम् ।
 यदपि कात्यायनापस्तम्बादिभिर्निरूढपशौ प्रणीताविधानं तत्तेषां शास्त्रान्तरेणाङ्गी-
 बोमीये प्रणयनं प्रतिषेधति । तन्मतेन तद्विकृतौ निरूढेऽपि प्रतिषेधे प्राप्ते पुनःप्रणयन-
 प्रतिप्रसवार्थं प्रणयनविधानमिति ।

देशे स्तीर्णेषु दर्भेषु दर्भैरपिधानमाच्छादनं पात्रनिलस्य । उत्तरत उपचारो विहार इति परिभाषितत्वादुत्तरेणैव प्रणयनम् । केचित्प्रायोगिकास्तु दक्षिणेन कुर्वन्ति तन्मूलं विन्त्यम् ।

ता नैक्येन्या सःस्थानात् ।

न चालयति प्रणीता एव, आ संस्थानात्संस्थानसमीपे क्रियमाणात्प्रणीताविमोका-
स्पृष्टमित्यर्थः ।

संविशन्तां दैवीर्विष्णुः पात्राणि देवयज्याया इति

सपवित्रेण पाणिना पात्राणि संस्पृशति ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

स्पर्श्यादीनि । अङ्गुष्ठेन पवित्रं प्रागग्रमुदग्रं वा हस्ततले नियम्य तेन हस्तेन संस्पृ-
शति । यथा लोके बालादिलालनार्थं सम्यक्स्पृशति तथा पाणिना संस्पृशति पात्रा-
णीति द्रव्यैकत्वात्सकृन्मन्त्रः सर्वेषां स्पर्शनम् ।

संग्रहः—स्पर्शालायां न पूर्वेषु दर्शे वेदिकृतिस्तथा ।

पौर्णमास्यां न नर्हिष आहतिः परशाखया ।

स्वशाखया तु पूर्वेषुः सद्यस्काले व्यवस्थितिः ।

दर्भसंस्तृतिरगुणकर्मपात्रेषु होमिषु ।

वैकङ्कतत्वं पक्षे स्यात्प्रणीतानां द्विरूपता ।

कान्ये पात्रे न मन्त्रोऽस्ति नित्ये ह्यस्यङ्गता मनोः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रध्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृतायां प्रथमप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमः पटलः ।

दक्षाय वानस्पत्याऽसीत्यग्निहोत्र-

हवणीमादत्ते वेधाय त्वेति जूर्पम् ।

निर्वापार्थमादानं एवंअग्निहोत्रहवण्या मन्त्रो न पशौ प्रोक्षणीयम् । आदत्त इत्युक्त-
पत्रं संबध्यते । अहोतुं शक्यत्वाद्दक्षिणेनैव हस्तेन । द्वयोरत्यागो यावन्निर्वापसमाप्तिः ।

मर्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

अरातय इति मन्त्रान्तः । गतार्थम् ।

यजमान हविर्निर्वप्यामीत्यामन्त्रयते ।

अनुज्ञार्थं यजमानं पृच्छति ।

भवसति ।

यजमाने ।

अग्रे हविर्निर्वप्यामीत्यनुज्ञात् ।

अहृष्टार्थमेतत् । प्रतिवर्चनदातुरभावाद्ब्रूयादित्युक्तम् । आत्मसंस्कारत्वेन हृष्टार्थता
शक्तं शक्या । याजमानो निर्धेति । नात्र वाङ्मन्यमलोपो विवितामध्यात् । प्रणव
उक्ते करोतीति पूर्वमेव परिभाषितं, हविर्ब्रह्मो यवा वा, ग्रीहिर्मिर्येजेत यवैर्यजेतेति
श्रुतेः । वाशब्दाभावेऽपि न समुच्चयः परस्परनिरपेक्षेऽप्तावनत्वावगमात्समुच्चयस्य ।
द्रव्यान्तरत्वाच्च ग्रीहिमिर्नापि यवैरिष्टं भवतीति विविद्वयवाधमियाऽष्टदोषदुष्टोऽपि
विकल्प एव युक्तः । विकृतावपि विजातीयोऽपि हविषि नोहः सर्वेषां हविष्ठात् ।

उर्वन्तरिक्षमन्वेमीति गच्छति ।

यत्र हविः शकटे तिष्ठति तदभिमुखो गच्छति ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं नद्धयुगं सपरि-

णत्कं शकटमवस्थितं ग्रीहिमद्यवपदा प्राचीषमुदगीषं वा ।

भवतीति शेषः । आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि श्रप्यन्त इति वक्ष्यति तदनुसा-
रेण व्यवस्थितो विकल्पो गार्हपत्ये वेति । कुतः, अपरेण वाऽऽहवनीयमित्यपरशब्दे
विद्यमानेऽप्यपरेण वेति पुनर्ग्रहणात् । नद्धं युगं यस्येति तथा, ईषाम्यां वन्धनप्रकारेण
नद्धं युगं यस्य, सपरिणत्कं परिणद्धान्धावस्थित्यर्थं शकटोपरि समन्ततो नद्धं कटादि-
तेन युक्तं सपरिणत्कं शकटमनः, जातिवाची शब्दो न संस्कारवाची तेन सिद्धमेव
लौकिकं ग्राह्यम् । अवस्थितमपरेणेत्यन्वयः । ग्रीहिमद्यवपदेति विकल्पो ग्रीहिमिरेष्टा
ग्रीहिमिरेव यजेताऽऽग्रयणाद्यैरिष्टा यवैरेव यजेतेति शास्त्रव्यवस्थया । अनारब्धा-
ग्रयणस्य त्विच्छाविकल्पः । ग्रीह्यो यस्मिन्सन्ति शकटे तत्तथा ग्रीहिमदिति मादृग्धा-
याश्चेति न मकारस्य वकारोऽयवादिभ्य इति यवादिगणपरिसंख्यानात् । प्राची ईषे
यस्य तत्तथा । तथोदगीषमित्यपि । ईषे शकटयुगयोः संधानकाष्ठे विशेषकृते ।

धुरसीति तस्य दक्षिणां धुरमालम्ब्य ।

अपूर्वत्वाद्विविधः । धुर्यत्र बध्यते गलीवर्द्धस्तथुगस्थानम् । आलम्ब्यः स्पर्शः । धूर्वा म
इति मन्त्रान्तः ।

त्वं देवानामिति सख्यामीषामालम्ब्य जपति ।

माधमालम्ब्ये मन्त्र आलम्बमानन्तरं जपे । देवहूतमिति मन्त्रान्तः । जपत्वाचातुः-
स्पर्शम् ।

विष्णुस्त्वाऽक्र२स्तेति सख्ये चक्रे दक्षिणं पादं पादधाति ।

स्थापयति शकटमारोहं दृष्टार्थत्वात्तेन स्पर्शनमात्रं पादेन कृत्वा पादं नापसारयेत् ।

अहुरुतामित्यारोहति ।

शकटमुत्तरपादेनाऽऽरोहति । मा ह्युरिति मन्त्रान्तः ।

मित्रस्य स्वेति परिणहं प्रेक्षते ।

मा स्वा हि२सिषमित्यन्तः ।

उरु बातायेति परिणहो द्वारमपच्छादयति ।

यत्र हविर्निहितं परिणहि पात्रे तद्वारमुद्घाटयति । तावानेव मन्त्रः ।

मित्रस्य स्वेति पुरोडाश्यान्परिणहं च प्रेक्षते ।

पुरोडाश्यान्पुरोडाशार्हान् । प्रत्येकं मन्त्रो द्रव्यद्वयकत्वात् । हविर्मात्रविवक्षयैकव-
चनं मन्त्रगतम् । मन्त्रान्तः पूर्ववत् ।

ऊर्जं घत्स्नेति पुरोडाश्यान्भिमुशति ।

पुरोडाशसाधनमात्रविवक्षया मन्त्र एकवचनमेवं सर्वत्र गतार्थम् ।

पथो मयि वेदीत्यात्मानं प्रत्यभिमुशति ।

आत्मानं हृदयदेशस्थं प्रत्यक्तयाऽनुसंधायाहमस्मीति हृदयदेशेऽभिमुशति । स्मार्ति
उदकस्पर्शः ।

अपहत२रक्ष इति ततस्तुणं लोष्टं वा निरस्याप उपस्पृश्य ।

निरसने मन्त्रः । श्रौतमुपस्पर्शनम् । तयोरभावे तु कात्यायनः—अभिघमानेऽभि-
मृशेत् । अनेन मन्त्रेण । 'यद्यु नाभ्येष मृशेत्' इति श्रुतेः ।

दशहोतारं व्याख्याय ।

वाक्यशः पठित्वा चातुःस्पर्शेण जपरूपत्वात् । वित्तमाज्यमित्यादि सामाध्यव्युरि-
त्यन्तो दशहोता दशहोतृनामको मन्त्रो होतृविनियोगे प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञेयम् ।

शूर्पे पवित्रे निधाय ।

तूष्णीमेव ।

यच्छन्तां पञ्च गोपीयाय वो नाराय इति मुष्टिं पूरयित्वा ।

पुरोडाश्यानेकेन मुष्टिना पूर्णं गृहीत्वा ।

क्षुच्योप्य ।

वामहस्तेन गृहीतायामथवा शूर्पे हवर्गो निधापेति बैलानसोक्तेस्तस्यामात्रिहोत्रह-
वण्यां मुष्टिमोप्य रेचयित्वा गृहीतं मुष्टिं तूष्णीमेव मन्त्रस्य संविधिना छिन्नेन च पूरणं
प्रत्येव विधेः ।

देवस्य त्वेति पवित्रान्ताह्निते चतुरो

मुष्टीन्निर्वपति त्रिर्धनुषा तूष्णीं चतुर्थम् ।

पवित्रान्ताह्निते शूर्पे यत्र पवित्रे तत्रैवाग्नये जुष्टं निर्वापामीत्यन्तेन निर्वपति मुष्टिमात्र-
मेव तस्यैव क्षुच्यवापान्न चतुर्णामावाप उक्तोऽस्ति । निर्वापस्तु सुचैवाभ्यथा तस्या-
मावापोऽदृष्टार्थः स्यादग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्यपस्तम्बोक्तेश्च । चतुर्णा-
मेकवारं निर्वापः संभवति क्षुचि ग्रहीतुमसामर्थ्यात् । यद्यपि चतुर इति द्रव्यगता
संख्या तथाऽपि त्रिर्धनुषा तूष्णीं चतुर्थमिति क्रियाम्बासस्यैव विधानात् । न च चतु-
र्मुष्टिपरिमितस्यैको निर्वापस्तादृशानां त्रिर्धनुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यभ्यास इति वाच्यम् ।
चतुरश्चतुर इति वीप्साया अश्रवणात्सर्वस्यैव निर्वापस्य चतुर्मुष्टिमात्रपरिमितत्वं चतुर
इत्येतेनावगम्यते । मुष्टीमिति मुष्टित्वेनाद्देश्यत्वात्प्रतिमुष्टिं द्रव्यपृथक्त्वाद्भ्यावृत्त्या निर्व-
पतीति गम्यते । तथा च चतुर्मुष्ट्यात्मक एकः पदार्थस्तथाऽपि स्तुवेण गृहीतमात्रं
मन्त्रेण संस्कृतं पुनर्गृह्यमाणमसंस्कृतमेवेति । यथा द्रव्यैकत्वेऽप्यवयवस्य स्तुवमात्रत्वेन
परिच्छिन्नत्वान्मन्त्रावृत्तिरेवमत्र पदार्थैकत्वेऽपि मुष्टिमानेनावान्तरद्रव्यभेदाद्भ्यावृत्त्य-
भ्यावर्तत इति न्यायात्प्रत्येकं चतुर्थं मुष्टिषु निर्वापमन्त्रावृत्तिर्निर्वापाङ्गं च मुष्टिपूरणमा-
वापश्च दृष्टार्थं तदपि संयुक्तान्येकापवर्गाणीत्येकस्य मुष्टेः पूरणमावापो निर्वापश्च तथैवा-
न्येषामपि तथैव मन्त्रोऽपि प्रतिमुष्ट्यावर्तते । तथा चायमर्थो भवति देवस्य त्वेति स्तुचोर्ता-
श्चतुरो मुष्टीन्प्रत्येकं मन्त्रेण निर्वपति । आवापस्तु सामर्थ्यसिद्ध एकैकस्यैव मुष्टेर्मन्त्रा-
वृत्त्या द्रव्यपृथक्त्वादेव पूरणमपि तथैव । एवं विशिष्टविधिनोत्सर्गतश्चतुर्ष्वपि यच्छन्ता-
मित्यादिमन्त्रेषु प्राप्तेष्वपवादवाक्यं ब्राह्मणं दर्शयति श्रितित्यादि । त्रिर्धनुषेति प्राप्तस्यानु-
वादस्तूष्णीमिति विधानार्थः । यच्छन्तामिति देवस्य त्वेति च यजुर्हव्यं यजुःशब्देनानुव-
तेऽनुवादगतमेकत्वं न विवक्ष्यते । अथवाऽस्मच्छाखायामश्रुतं प्रथमं यजुर्नानुवदेऽस्म-
द्ब्राह्मणं तथाऽपि साङ्गस्यैव निर्वापत्वात्सर्वोऽपि चतुर्थमुष्टिनिर्वापस्तूष्णीमेव विधीयते ।
तथा च यच्छन्तामित्यस्यापि निवृत्तिश्चतुर्थे । अत्र मुष्टिं पूरयित्वेति मुष्टिना पूर्णं

गृहीत्वेत्यर्थः । तेनाध्वर्योरेव मुष्टिनेति संज्ञानुग्रहो भवेत् । यदि मुष्टिमितमिति तदा यानमानमपि स्यात्तदाऽऽध्वर्यवसंज्ञा बाध्येत । निर्वेशाद्वाप्यतामिति चेत् । न । ओष्येति समानकर्तृकत्वं चतुरो मुष्टीनित्यनेनासंबद्धं स्यात् । तस्मान्मुष्टिना गृहीतं घान्यमेव मुष्टिः पूर्णग्रहणेन मानमर्थसिद्धं न तु तत्र विधिस्तदेव कृत्तव्यं मुष्टिशब्देन व्यपहृतमिति ।

निरुप्यान्वावपति ।

निरुप्येति किमर्थं पाठादेव सिद्धिः । तर्हि त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थमित्यस्यानुवृत्त्यर्थं, तेन निरुप्यैवान्वावपति । अग्निहोत्रहवण्या निर्वपतीत्येतावता संवद्धाया निवृत्तत्वाद्वास्तेनान्वावपः । तथा चैकैकमुष्टिनिर्वापान्तेऽपि नान्वावापस्तस्यावयवानङ्गत्वादित्यपि सिध्यति त्रिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थं निरुप्यान्वावपतीति संवन्धादन्वयाऽनुलक्ष्योक्त्येति किं मुष्टिमात्रनिर्वापं सर्वं वेति न ज्ञायत इति प्रयोजनम् । स्पष्टमुक्तमापस्तम्बेन—चतुरो मुष्टीनिरुप्य निरुप्तेष्वन्येष्वप्येति । एवं चैकैकस्यै देवताया एकैकं मुष्टिं निरुप्य पुनर्द्वितीयं द्वितीयमित्यपि नेत्युक्तम् । पदार्थो हि चतुर्मुष्ट्यात्मको निर्वापोऽस्यावयवा एव मुष्टय आश्रिताश्च पदार्थानुसमयनावेन कृत्स्नमेकैकमित्यनेन कण्ठानुसमयो ह्यत्रेत्यर्थः ।

तौ समानविधानाविति परिभाषितत्वादन्वेषामप्ययमेव विध्यन्त इत्याह—

एतेनैव कल्पेन यथादेवतमुत्तरं पुरोडाशं निर्वपति ।

नायमतिदेशोऽपि तु प्रकरणादेतेनैव कल्पेन विधिना यच्छन्तामित्यादिनेत्यर्थः । उत्तरं यद्यस्ति पुरोडाशग्रहणमुपांशुयाशेदेवताया आज्यनिर्वापो मा मूदिति । अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाम्यामिति हि पठ्यते नोपांशुदेवतेति भावः । अग्नीषोमीयपक्षे षोर्णमास्यां देवस्य त्वेत्यादिकमनुद्वुत्वाग्नीषोमास्यां जुष्टं निर्वपामीति निरुप्तेष्वेव निर्वापः । दर्शे त्वाग्नेयानन्तरमिन्द्राग्नेयां जुष्टं निर्वपामीति शास्त्रान्तरीयो मन्त्रो ब्राह्मणेऽनुसंहितो द्रष्टव्यः । तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिमितमेवावरुन्धे स एवमेवानुपूर्वम् हवींश्चि निर्वपतीति अत्रवचनात्पुरोडाशत्रयं गम्यते । ॥ चायमूहेन सिध्यत्यर्थो न प्रकृतावुहो विद्यत इत्युहप्रतिषेधात् । पर्वद्वयाभिप्रायेण ब्राह्मणम् । एवमन्वेषेऽपि मन्त्रेषु ज्ञेयम् ।

विना शकटं शास्त्रान्तरीयं कल्पान्तरमाह—

पात्र्यां वा निर्वपति दक्षिणतः

स्वयमुपकृष्य सर्वाञ्शकटमग्नानुक्त्वा * ।

पात्र्यां मुग्धध्वां शकटस्थाने कृतायां न शूर्पस्थाने तस्यां सर्वाञ्शकटमग्नानुपतीत्यभिधानात् हि शूर्पस्थाने कृतायां शकटमग्नप्राप्तिरस्ति । वाचनिकः प्रतिनिविर्भञ्जन-

* टीकापुस्तकेषु उक्त्वत्येतिस्थाने जपतीति वर्तते ।

१ छ. द. व. सिद्धेः । २ ॥ ख. ग. च. श. ट. ठ. ड. चेति ।

पञ्च स्वेन यजुष्करणानङ्गीकारात् । तस्यां पात्र्यां निर्वपतीत्याधारता हविर्भावाधार-
त्वात् तत् क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारो भवति पात्री । अथ वा सामीप्ये समीप
पात्रीसमीपे स्थित्वा निर्वपतीति शूर्प एव पूर्ववच्चतुःस्वर्धेण अपः शाकटमन्त्राणामिव
करणमन्त्रत्वासंभवात् । देवस्य त्वेत्यादयस्तु यथापूर्वमेव । पात्र्या अधस्तादक्षिणभागे
स्पर्धमाकृष्य स्थापयित्वा । वैखानसेनोक्तम् 'अपरेण गार्हपत्यं स्पर्धं निधाय तस्मि-
न्पात्रीम्' इति ।

प्रकृतमनुसंधत्ते—

इदं देवानामिति निरुप्तानभिमृशतीदमु

नः सहेति यतोऽधि निर्वपति ।

येभ्यः सकाशाद्विर्धः कृतस्तान्परिणहि पात्र्यां वाऽपशिष्टान् । यतोऽपीत्यपिशब्दा-
त्पूर्वेषामत्यागस्तेन द्वितीयमन्त्रेण निरुप्तानवशिष्टाश्च सहैव ।

तदेव ब्रूयन्नाह—

स्फाल्यै त्वेति निरुप्तानेव ।

नारात्या इति मन्त्रान्तः । एवकारस्तु शिष्टनिषेधार्थः ।

इदमहं निर्वरुणस्य पाशादिति पुरोडा-

श्यानादाय परिणह उपनिःसर्पति ।

शूर्पेण सहेति ज्ञेयम् । तूष्णीमादाय मन्त्रेण परिणहः सकाशादपि समीप एव
निर्धेय तिष्ठति पात्र्याः सकाशाद्वा । अत्र प्रक्रमे नास्मच्छाखायां मन्त्रोऽस्तीति शास्त्रा-
न्तरीयत्वात्सर्वोऽपि पठितः ।

सुवरभिविरुपेषामिति ॥ १५ ॥ सर्वं यज्ञमनुवीक्षते ।

यज्ञविद्वत्तानग्नीन्हविः पुरुषान्पात्राणि चान्यानि यज्ञसाधनानि अनु प्रत्येकं लक्षयित्वा
विविच्येत्यर्थः । सकृदेव मन्त्रो यज्ञमित्येकत्वेन न द्रव्यपृथक्त्वम् ।

वैश्वानरं ज्योतिरित्याहवनीयं परेक्षते ।

तथैव तिष्ठन्निति परेत्यस्यार्थः । दक्षिणार्धं परेक्षेतेति दर्शनात् ।

हृहन्तां दुर्या इति मत्वबरोहति ।

शाकटादित्यर्थः । पात्र्यां अपः । द्यावापृथिव्योरित्यन्तः ।

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति स्कन्धान-

नुपन्नयत उर्वन्तरिक्षमन्विहीति गच्छति ।

अन्विहीति मन्त्रान्तः । यत्र श्रपयति हविस्तस्याग्नेः समीपं गच्छति ।

अदित्यास्तवोपस्ये सादयामीत्यपरेणाऽऽह-
वनीयमपरेण ॥ गार्हपत्यमुपसादयति ।

हविःशूर्पमन्यतरस्याग्नेः समीपे स्थापयति ।

व्यवस्थामाह—

यत्तरस्मिन्नग्नौ श्रपयति ।

तस्य समीप एव सादयतीत्यर्थः । अनेन पूर्वमुक्तो गार्हपत्याहवनीययोर्विकल्प
ऐच्छिक इत्युक्तम् । यत्र श्रवणं तत्समीप उपसादनमित्यत्रैव व्यवस्थितविकल्पवि-
धानात् ।

अग्ने हव्यं रक्षस्वेति यथादेवतं परिददाति ।

तस्यास्तस्या देवताया नशे परिरक्षणार्थं तेन तेन मन्त्रेण ददाति । अग्ने हव्यं रक्ष-
स्वेत्याग्नेयमग्नौषोमौ हव्यं रक्षेयां, दर्शे तु इन्द्राग्नी हव्यं रक्षेयामिति शास्त्रान्तराभ्यां
मन्त्रौ लक्षणेन प्रदर्शितौ ।

सशूकायां स्तुचि प्रोक्षणीः संस्कृत्य यथा पुरस्तात् ।

सशूकत्वं न विधीयते किं तु शूकप्रक्षालनं निवार्यते । शूका ब्रीह्यादिद्रव्यस्याग्नि-
होत्रहव्य्यां लज्जाः सूक्ष्मशिलावयवाः । एतेन ब्रीहयोऽपि ज्ञेया ये सशूकास्त एव ब्रीह-
योऽन्याः शालयो ब्रीहिसदृशाः । अत एव सशूकत्वसाभ्येन ब्रीह्यभावे नीवारा एव
प्रतिनिधीयन्ते न शालयोऽशूकत्वात् । यवास्तु सशूका एव सशूकानामेव ब्रीहित्वं न्याय-
विद्भिरेष्युक्तमेव । प्रोक्ष्यते यामिस्ताः प्रोक्ष्यथः सत्यस्ताः संस्कृत्येति निर्देशात्संस्कारा-
त्पूर्वमपि प्रोक्षणीत्वमस्तीति न संस्कारवचनः । तेन प्रोक्षणीरासादयेत्यादौ तथाऽऽवयं
प्रोक्षणीमित्यादावपि बिना संस्कारं प्रोक्षणीत्वं सिद्धम् ।

ब्रह्मन्मोक्षिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

गतार्थम् ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यामग्रये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यमुष्मा
अमुष्मा इति यथादेवतं त्रिः प्रोक्षति ।

तन्त्रेणैव विभागमावात् । अग्नीषोमाभ्यामिति यथापाठं मन्त्रान्तः । न चानुषङ्गोऽ-
ग्नीषोमाभ्यां वो जुष्टं प्रोक्षामीति, वाक्यान्तरे ह्यनुषङ्गस्तन्त्रेण प्रोक्षणे न वाक्यान्तर-
प्रयोगः । कवचान्तरे स्पष्टमुक्तमेतत् । यथाऽग्नये वो जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा
अमुष्मा इति च तथा दर्शेऽग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यामिति मन्त्रान्तरे
पूर्ववन्मोक्षम् ।

नाग्निमभिपोक्षेत् ।

अग्निमभि प्रोक्षणं न कार्यं हविः प्रोक्षन्नग्नौ यथा बिन्दवो न पतन्ति तथा कार्यम-
न्ययोपघातात्प्रायश्चित्तं स्यादित्यर्थः ।

पात्राणि प्रोक्षति यथा पुरस्तात् ।

उत्तानानि कृत्वा शुन्वध्वमित्यनेन त्रिः प्रोक्षतीति पूर्वं यथोक्तं तथेत्यर्थः ।

वातस्य ध्राजिरसीति कृष्णाजिनमादत्ते देवस्य त्वेति वा ।

द्वितीयस्याऽऽदद इत्यन्तः । आसादितं कृष्णाजिनम् ।

अवधूतः रस इत्यूर्ध्वग्रीवं बहिर्विशसनमुत्करे शिरवधूनोति ।

अरातय इत्यन्तः । ग्रीवभागमूर्ध्वं कृत्वा विशसनं मांसलग्नो देशो विशसनं विशा-
स्यते मांसात्पृथक्क्रियते छिद्यते यत्तत् । कृत्यत्युटो बहुलमिति प्रत्ययः । स भाग
आत्मानं प्रति न कार्य इत्यर्थः । अवकृष्यावकृष्य धूनोति कम्पयति निर्झाटयतीत्यर्थः ।
उत्करो यत्र करिष्यते तत्र व्याख्यास्यतोऽ(तेऽ)पि कचित्स्मारयिष्यते च ।

अदित्वास्त्वगसीत्यपरेणोत्करं प्रती-

चीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तृणाति ।

उत्करस्य पश्चाद्भागे यथा तथा प्रतीचीनग्रीवमुपरिलोमाजिनमास्तृणाति प्रसार-
यतीत्यर्थः ।

प्रति त्वां पृथिवी वेत्तिवति पुरस्तात्प्रतीचीं मसदमुपसमस्यति ।

मसदं गुह्यप्रदेशे त्वचः पुरस्तादिति ब्राह्मणानुकरणमात्रं मसदमित्यनेन गतार्थत्वात् ।
तां मसदं प्रतीचीमधस्तादुपसमस्येत्येवं चानं मांसभागेन सह मांसभागस्य कुर्यात् । न
च पुरस्तादुपरिष्ठात्प्रतीचीं मसदमिति संबन्धुं योग्यम् । उपसमस्यतीत्यनुपपन्नं स्यात्सं-
धानं मांसदेश एवान्यथा द्विगुणौ कुर्यादित्येव श्रूयात् । ब्राह्मणे प्रति त्वा पृथिवी
वेत्तिवत्याह प्रतिष्ठित्या इति प्रतिष्ठितत्वमनेन कर्तव्यमुपरि समसने कथं सा तिष्ठेदप्रतिष्ठा
स्यादतः पूर्वव्याख्येव ।

अधिषवणमसीत्यनुत्सृजन्कृष्णाजिनमुलूखलमधिर्वर्तयति ।

कृष्णाजिनमन्वारब्धमेव कृष्णाजिनमधि उपरि उलूखलं वर्तमानं यथा मयति तथा
करोति वर्तयति । त्ववेत्तिवति मन्त्रान्तः ।

अग्नेस्तनूरसीत्यनुत्सृजन्तुलूखले हवि-

रावपति त्रिर्यजुषा सूर्णी चतुर्थम् ।

गृह्णामीत्यन्तः । उलूखलमननुत्सृजन्नित्यर्थात् । हविरावपति विळे निक्षिपति ।

शूर्पाक्षस्तेन विरित्यादि स्पष्टम् । अग्रेरिति न देवतावाची किं तु प्रकृताग्निवाची वाऽऽहवनीयवाची वा ब्राह्मणे 'अग्रेर्वा एषा तनूर्यदोषधयः' इत्यग्निपोषकत्वेन संस्तवादेववीतये त्या गृह्णामीति शेषस्यैव देवताभिरेवैतत्समर्पयतीति देवतार्थत्वप्रतिपादकत्वात् । तेन नाग्निपोषयोस्तनूरिति मन्त्रान्तरं कल्प्यम् । अत एव यथादेवतमिति नोक्तम् ।

अद्विरसि वानस्पत्य इति ॥ १६ ॥ मुसलमादये ।

मुशमि श्मिष्येति मन्त्रान्तः ।

शस्त्रान्तरीयं मन्त्रान्तरमाह—

उर्ध्वसूरसि वानस्पत्य इति वाऽवरक्षो

दिवः सपत्नं वध्यासमिति त्रिरवहन्त्यपः

हता प्रातुधाना अपहतोऽध्वनाः स इति वा ।

सकृन्मन्त्रोऽवघातस्त्रिः । ननु यथार्थमवघातो विधीयते तत्रित्वमयुक्तमतो मन्त्रस्य त्रिरुच्चारणविधिरिति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि हविष्कृदेहीति प्रेषकालप्रदर्शनार्थं त्रिरवहत्य पश्चादवघ्नन् हविष्कृतमाह्वयतीति संबन्धार्थं, तेन सकृदवहत्यानन्तरं हविष्कृदाह्वानं मा भूदिति ।

हविष्कृदेहीति त्रिरवघ्नन् हविष्कृतमाह्वयति ।

विभ्योऽवघातेभ्य उपरिष्ठादवघ्नन्निराह्वयतीति त्रिष्फलीकर्तारं हविष्कृतं त्रिराह्वयतीति संबन्धः । हविष्कृतमित्येकवचनं हविःसंस्कारितोपाध्यभिप्रायं, ते तु नाना । तथा च ब्राह्मणम् 'य एव देवानां हविष्कृतः । तान्हवति' इति । नौवायनसत्वेन तद्व्याचष्टे हविष्कृदेहीति पर्जन्य एवैष उक्तो भवत्यथाप्युदाहरन्ति हविःसंस्कारिणमेवैतदाहेति । देवहविष्कारित्वेन पर्जन्यप्राप्तावापि तदाह्वानमदृष्टार्थं स्यात्तस्मिन् दृष्टस्य समवे तदन्यायमिति । अथाप्युदाहरन्ति याज्ञिका एवं वदन्ति यः प्रकृते हविःसंस्कारी तं प्रत्येवै (वे) हीति प्रेषवचनम् । कुतः, एतद्वचनं पर्जन्योपमया संस्कारिणेषाऽऽहेत्यर्थमुक्तवान् । तथा च प्रकृते त्रिष्फली कर्तृवा इति प्रेषोत्तरकालमवहनने पत्नी फलीकरणे चान्यो वा वासी पुनराग्नीध्रश्चावहनने कर्तारस्तानेकवचनेनाऽऽह्वयति । अवघ्नन् अवघातं कुर्वन् ।

अनवघ्नन्वा ।

अवघातात्पूर्वमेवाऽऽह्वय पश्चादवघ्नन्त्यन्यत्रेणावघातस्त्रिरिति नास्ति कर्मान्तराभावात्तदुल्लापदुर्भावपर्यन्तम् । तदुक्तं भरद्वाजेन 'मुसलमादाय हविष्कृतमाह्वयति हविष्कृ-

देहीति ततो वदन्त्यवहन्त्यवरसो दिव इति [इति] । तदवघातात्पूर्वमेवाऽऽह्वानमुक्तं
ततोऽस्मिन्पक्षे विधिति नास्ति किं ॥ अवरसो दिव इत्यवहन्त्येतावदेवार्थात्सिध्यति ।
अथ वा विरस्येति व्याख्याऽपि । अनवघ्नन्ना हविष्कृतमाह्वयतीत्युपक्रान्तिरवाहवहन-
नस्य मध्ये विरामविधातमिति । अत्रवहत्यानवघ्नस्यवातमकुर्वन्निराह्वयतीत्यन्वयः ।

आह्रवेति सजम्बस्याऽऽगहीति वैश्यस्य ।

वर्णविशिष्टयोर्यजमानयोः शास्त्रान्तरीयी विकल्पितौ, वर्णत्रयस्य रथकारनिषाद-
योश्च पूर्वोक्तः स्वशास्त्रीयो नियतः । ब्राह्मणस्येति विशेषस्य सूत्रब्राह्मणयोरनभिधानात् ।
आपस्तम्बोऽप्याह—प्रथमं वा सर्वेषामिति । निषादरथकारयोरप्याधानादग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासौ च नियम्येते इति वक्ष्यमाणत्वात् ।

आवुर्भूतेषु तण्डुलेष्वैः समाजहीति संभेष्यति ।

उच्चैः समाहनत्वा इति ब्राह्मणोक्तो विकल्पेन तस्याधीतस्याऽऽनर्थक्यं मा भूदिति
सर्वत्र ब्राह्मणोक्तानामविनियोगे द्रष्टव्यम् ।

अद्विरसि श्लोककृदित्याग्नीध्रोऽश्मानमादधे ।

कुटरुशब्देनाऽऽसादितेऽप्यश्मानमिति वचनमद्विरसीति लिङ्गेनावयवरूपाश्मामि-
धानेन शम्बायां शास्त्रान्तरप्राप्तायां मन्त्रो मा भूदितिज्ञानार्थम् ।

कुटरुरसि मधुजिह्व इति वा कुकुटोऽसि मधुजिह्व इति वा ।

पूर्वेण विकल्पोऽश्मन्येवात्रापि स्पष्टलिङ्गात् ।

इषमावदोर्जमावदेति तेन दृषदुपले समाहन्ति ।

जेष्मेत्यन्त एक एव मन्त्र उत्तरादिना । तथैव बोधायनेनापि पाठित एक एव । नाना-
मन्त्रता यत्रापिप्रेता तत्र करोत्येव प्रयत्नान्तरमित्युक्तमेवेति । दृषदुपले इति दृषदौ
समाहन्तीति च द्वितीया निर्देशादृषदुपलयोः संस्कारः । तदुक्तं भरद्वाजेन—‘द्रव्यामावे
कर्मनिवृत्तिर्यथा चरौ समाहननमाप्यलेपनिनयनं च’ इति । अर्धवचनं तेनेति चेत् ।
उच्यते—कुटरुरग्रहणमद्विरसि मा भूदिति दृषदुपलयोः परस्परं च समाहननं मा भूदिति
च । ब्राह्मणे हि पात्राण्यमेव परस्परं शब्दोत्पत्त्या भ्रातृव्यपरामव उक्तः । तथा च
पात्राणां मध्ये दृषदुपले अपि तयोर्दृषदौ च समाहन्तीति साधनान्तरं न श्रूयते तदर्थं
तेनेति-शास्त्रान्तरवशादित्यर्थः । तेन द्विर्दृषदि सकृदुपलायामित्येव सिद्धौ दृषदुपदुपले
इति द्वितीयानिर्देशेन संस्कार्यत्वं तयोरेवेत्युक्तम् । ब्राह्मणमपि तयोरेव शब्दस्तावक-
मिति व्याख्यातं द्वितीयाश्रुतिवशात् ।

द्विर्दृषदि सकृदुपलायाम् ।

समाहन्तीत्यनुवर्तते । द्विर्दृषदं सकृदुपलायामिति वक्तव्ये सप्तम्या निर्देश उत्तरार्थः ।

श्रिः संचारयन्नवकृत्वः संपादयति ।

इषदुपलभ्योरश्च सप्तम्या निर्देशमात्रं कर्मान्तरमध्याहर्तव्यमित्युक्तं भवति । तद्यत्र समाहन्तीत्यन्तो वाक्यार्थ एव कर्म । तथा च द्विर्द्विदि सङ्कदुपलयां समाहन्तीत्येतच्चिरम्यस्यन्नपारं संपादयति । समाहन्तीत्येतावदेवाभ्यासेन संचारयन्नवकृत्वः संपादयतीति । संचारयन्निति प्रागपवर्गमुदगपवर्गं वा संचारः क्रियायाः प्रदेशोत्तरे प्रदेशान्तरे करणेन भवति । तत्र इषदि प्रथमं मन्त्रेण द्वितीयं तूष्णीमेकद्रव्यत्वात्तुपलयां सङ्कन्मन्त्रेणैव द्रव्यपृथक्त्वात् । एवं श्रिरिति षट्कृत्यो मन्त्रो नवकृत्वः समाहनम् ।

शम्यया वा तूष्णीं शम्यामादत्ते ।

शम्यया समाहन्ति वेषमावदेतिमन्त्रेणैव । अत्र मन्त्रलिङ्गविरोधादप्राप्ते मन्त्रे तूष्णीं ग्रहणं कल्पान्तरे देवस्य त्वेत्यनेनाऽऽदानमुक्तं तन्मा भूदिति । तदाहाऽऽवस्तम्भः—
'सावित्रेण वा शम्यामादाय' इति ।

वर्षवृद्धमसीति पुरस्तादुत्तरतो वा क्षर्षमुपोहति ।

उल्लूखलमुप समीपमुहत्यानयति पुरोभाग उत्तरभागे वोल्लूखलमुखस्यैव संमुखम् ।

वर्षवृद्धाः स्थेति पुरोडाश्यानाभिमुञ्चति ।

गतार्थम् ।

मति त्वा वर्षवृद्धं वेत्सित्युद्वपति ।

उर्ध्वमानीय शूर्पे षपति पुरोडाश्याञ्छूर्पे प्रक्षिपति हस्तेन ।

परापूतं रस इत्युत्करे त्रिनिष्पुनाति ।

उत्करप्रदेशस्योपरि शूर्पं धृत्वेत्यर्थः । शूर्पेण त्रिनिर्झाटनेन पुनाति शोधयति तुषांस्तण्डुलेभ्यो निर्गमयति शूर्प एव । सङ्कन्मन्त्रः । अरातय इत्यन्तः ।

पराध्माता अमित्रा इति शूर्पांशुषान्मध्वं सपति ।

शूर्पेण तेनोत्करे पातयति तुषाजिःसारणानामभ्यासो यावत्तुषनिर्गमनम् ।

पुरोडाशकपाळं तुषैः पूरयित्वा रक्षसां भागोऽसीत्यु-

चारापरमवान्तरदेशमधस्तात्कृष्णाजिनस्थोपवपति ।

उत्तरापरमवान्तरदेशं कृष्णाजिनस्थैवाधस्ताद्भागमुपलक्ष्य तुषाभिक्षिपति कपाळेनैव यावन्तो गृह्यन्ते तावत् एवोत्कराद्धस्तेन गृहीत्वा कपाळं तैः पूरयित्वा पूरितांस्तुषानित्यर्थात् । हस्तेनेति बहुवचनार्थं चर्चर्षम् । अत्र मीमांसकैरुदाहृतं वाक्यं पुरोडाशकपाळेन तुषानुपवपतीति । अद्याविशेषेण सर्वतुषप्रतिपत्तिरुक्ता । तदनुसारेण चेत्पूरयित्वा पूरयित्वेत्यभ्यासो यावत्तुषसमाप्तिं सङ्कन्मन्त्र इति ज्ञेयम् ।

नान्वीक्षते ।

उपवाससमये यत् यथावत्कृष्णाग्निं निर्गमयति ।

अववाहः रक्ष इत्यववाधते ।

हस्तेनापहम्ब्योत्तुषदेशं वाधते भावनैव रससां धावां भावयेदित्यर्थः ।

अथ उपस्पृश्य ।

भीतमुद्रकस्पर्शनम् ।

अभ्युक्ष्य कपालं निदधाति ।

अक्षिरभ्युक्ष्य यथास्थानं स्थापयति ।

धाधुर्व इति विविनाक्ति ।

विविनक्तु मन्त्रान्तः । विवेचयति अनवहतान्त्रीहींस्तण्डुलांश्च ।

देवो व इति पाठ्यां तण्डुलान्मस्कन्दयति ॥ १७ ॥

प्रक्षिपतीति पाठ्यां संवपनार्थायाम् । प्रतिगृह्णात्वित्यन्तः । अत्र सामर्थ्यादिनवह-
तान्त्रीहीनप्यवहस्य तूष्णीं रूपा(तुषा)भिर्गमय(ति) । तण्डुलान्पाड्यां स्कन्दाधिरथा
ततः प्रेषः ।

त्रिष्फली कर्तव्या इति संमेष्यस्यत्र वाचं विमृजते ।

नात्र त्रिरवघाताभ्यासो विधीयते किं तु यथार्थोऽवघातसमुदाय एकं फलीकरण-
मेवं त्रिखोणि फलीकरणानि । तेषां त्रयाणां प्रत्येकं पृथक्पृथक्कर्तव्यं(रो) हविष्कृदे-
हीत्यनेन संस्कर्तृत्वभात्रविवक्षयैकत्वेनैवाऽऽहूता अपि । कर्तव्य इत्यन्यथं कुरुते-
त्यस्मिन्नर्थे व्याख्येयम् । ततो द्वादशार्थमाह्वानं स्यात् । कैलं विस्मरणं विसर्गत(स्त)ण्डु-
लानां कोशलक्षणत्वगपसारणं त(य)त्फले तत्कर्तव्य इति प्रैषार्थः । अभूततद्भावे चिदीर्घः ।
त्रिष्फलीकरणं त्रिवारं तण्डुलानामेव कणिकाकोशेभ्यः पृथकरणेन शुद्धताकरणम् ।
अत्रैव वाचं विमृजते यदुक्तं हविष्कृता वाचं विमृजत इति तस्यार्थोऽत्र वाचं विमृ-
जत इति न तु हविष्कृताह्वानात्पूर्वम् । कात्यायनेनोक्तमनन्तरं वाऽनन्तरमेव वैजान-
सादिभिरप्युक्तं तथा मा भूदिति वक्तुमत्रेत्युक्तम् । अयमाशयः—हविष्कृतेति हवि-
ष्कृदेर्हाति तस्य न शब्दपदार्थको निर्देशोऽपि त्वर्पपदार्थकस्तत्र शब्दो लक्षणीयस्तेन
च स्वोच्चारणमुच्चारणेन च कालस्तत्र वाग्विसर्गविधानमतो यत् हविष्कृताऽर्पेन हविः
संस्कारं कुर्वता कर्तुं प्रवृत्तेन त्रिष्फलीकरणेन हविर्विवति तत्कर्तव्यं हविष्कृदित्युच्यते ।
तत्र क्रियाऽप्युपाधित्वेन वाच्या तथा च कालक्षण्येति न लक्षणापरमरेति । ततस्तु
तास्मिन्सति वाग्विसर्गो युक्त इति ।

यजमानस्य पत्न्यवहन्ति यो वा कश्चन
तदास्यपत्नी स्यात्साऽपि कतिपयकृत्वोऽ-
वहत्यान्यस्मै मथच्छेत्सोऽत ऊर्ध्वमवहन्ति ।

अत्र श्री प्रेष्यो दर्शयत्युत्तरसूत्र एकं, पूर्वयोस्तावत्फलीकरणप्रकारं व्यक्तिनिव-
मनेनाऽऽह । तत्र पत्नी यो वा कश्चन तदासीति त्रयं विकल्पेनैकः कर्ता । अन्यस्मा
इत्यनेनोक्त आग्नीध्रो द्वितीयः । यजमानपत्न्या एव प्रकृतस्वाद्यजमानग्रहणं यजमानस्य
पत्न्यनहननाय वक्ष्यमाणा दास्यपि प्रकृतस्य यजमानस्यैवेति प्रदर्शनार्थम् । विकल्पार्थो-
ऽपिशब्दः । दासी प्रसिद्धा । कीदृशी, या पत्नी न भवति या तु वर्णत्रयोत्पत्ता स्मार्तो-
मिसाक्षिकं पत्नीत्वेनाङ्गीकृता पश्चादास्यं प्राप्ता तादृशी न भवति पत्नीत्वयोग्या वा
न भवति शूद्रनात्युत्पन्नेति यावत् । पत्युर्नो यज्ञसंयोग इति पाणिनिस्मरणान्न शूद्र-
णाया यज्ञसंयोगोऽस्ति । तस्मात्पत्नीत्वानर्हो शूद्रप्रमैव । तेषां प्रथमावहनने विकल्पेन
प्राप्तानां कतिपयकृत्वोऽवहनने नियम्यते नातितरामिति द्वितीयावहननेन पूर्णभावो मा
भूदिति तेषां मध्येऽन्यतरेण समुचितेनाग्नीध्राऽवहनने द्वितीयं तत्तु यावत्सुफलीकृता
भवन्ति तावत्कार्यमिति वक्तुं सोऽत ऊर्ध्वमवहन्तीत्युक्तम् । आध्वर्यवसंज्ञाया अत्य-
न्ताबाधार्थमन्यशब्देनाग्नीध्रो ग्रहणं तस्याप्यध्वर्युशब्देन सोमे व्यवहारस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । एवं फलीकरणद्वये जाते तृतीयं फलीकरणमाह त्रिफली कर्तव्य इति । संप्रे-
ष्याऽत्र हविष्कृदेहीत्यनेन पत्नी । सैव प्रेष्या तस्या एव पत्नी त्रिफली करोतीति विधा-
स्यमानत्वात् । कर्तव्यं कुरु फलीकरणं तण्डुलेभ्यः कणानां वियोगकरणम् ।

देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुम्भध्वं देवेभ्यः शुत्य-

ध्वमिति पत्नी त्रिफली करोति सुफलीकृतान् ।

एवमवहननलक्षणफलीकरणद्वयेन सुफलीकृतास्तण्डुलात् । पत्नीफलीकरणमिदं,
तत्र प्रैषार्थे सिद्धे पुनश्चिरिति धर्ममात्रार्थं वचनं, मन्त्रस्य सकलस्यापि त्रिः कृत्वा
फलीकरणं साध्यं, तन्मन्त्रेण सकृत्, द्विस्तूर्णो, तदवघातत्रयं चैकमेव फलीकरणं,
पूर्वाभ्यां सह त्रीणि फलीकरणानीति निर्णयः । पत्न्यामनालम्बुकायां तु स्वयमध्वर्यु-
स्तृतीयमवहननं समन्त्रं करोति ।

निदधाति फलीकरणान् ।

विविक्तीकृतान्फलीकरणान् । कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्मणि स्युटप्रत्ययः । 'अति-
रिक्ताः फलीकरणाः' इति बाह्यणम् । अतिरिक्तास्तण्डुलेभ्यः पुषकृतास्ताभिदधाति
पाजान्तरे स्थापयति प्रज्ञातानित्यर्थः ।

प्रक्षाल्य तण्डुलान् ।

शूर्पस्थास्तण्डुलानुदकेन गतमलान्कृत्येत्यर्थः ।

त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यक्तो अव-
शिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तम्बहता-
दितः स्वाहेत्यन्तर्वेदि प्रक्षालनं निनयति ।

प्रक्षाल्यन्तेऽनेनोदकेन तज्जिनयति प्रक्षिपति वेदिप्रदेशे शूर्पे प्रक्षालितानामुदकं
पात्रान्तरे गृहीत्वा तज्जिनयति । रक्षोभ्य इदम् । उभयोरुदकस्पर्शनं स्मृतिसिद्धमत्र
न श्रौतं, तस्य तुषेध्वेव विधानादप उपस्पृशति मेध्यत्वायेति ब्राह्मणेन ।

व्याख्यातः कृष्णाजिनकल्पः ।

अवहनार्थमुक्तः कृष्णाजिनस्याऽऽदानादिविविक्तेनाऽऽस्तरणान्तं पुनरपि कुर्यादि-
त्यर्थः । कालदेशादृश्यत्वाभावेऽपि प्रयोजनपृथक्त्वादावृत्तिरिति भावः ।

दिवः स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन
उदीचीनकुम्भाश्च श्रम्यां निदधाति ।

कृष्णाजिनमनुत्सृजन्नेवादित्यास्त्वमेत्त्वित्यन्तः । तत्र कृष्णाजिनस्य मध्य उदीचीनं
कुम्भपूर्वभागो श्रम्याः सा, युगबिले श्रम्या यदा प्रवेद्यते तत्र यदूर्ध्वं स्थूलमग्रं स्थाप्यते
यथा बिलोदधौ न पतति स स्थूलमार्गं (गः) कुम्भमुदग्रमां श्रम्यां निधायेत्यर्थः ।

विषणाऽसि पर्वत्येति तस्यां हृषदमभिवर्तयति ।

तस्यां श्रम्यायां प्रतिष्ठापयति । प्रति त्वा दिवः स्कम्भनिर्वेत्त्विति मन्त्रान्तः ।

पश्चार्धेनाभिनिदधाति ।

हृषदः पश्चिमेनार्धभागेन श्रम्यां छादयति ।

विषणाऽसि पार्वतेयीति हृषणुपलाम् ।

अभिवर्तयतीत्यनुवर्तते । पर्वतिर्वेत्त्वित्यन्तः ।

अश्वदः स्व मधुमन्त इति तण्डुलानवेक्षते ।

अवनत ईक्षते शूर्पस्थितान् ।

देवस्य त्वेति हृषदि तण्डुलानविषयति ।

अविषयापीति मन्त्रान्तः ।

त्रिर्जुषा तूर्णीं चतुर्थम् ।

गतार्थम् ।

माणाय त्वाऽपानाय त्वा व्यानाय त्वेति पिनष्टि ।

सर्वमग्नपादो विकल्पनिराकरणार्थः । सकृन्मग्नस्ततो यथार्थं पिनष्टि ।

अपि वा प्राणाय त्वेति प्राचीं प्रोहत्यापानाय त्वेति
प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति ।

प्राचीमुपलाभीषन्नयति । तथैव प्रतीचीं मध्यदेशे हृषदः स्थितां करोति तृतीयेन
मन्त्रेण ।

दीधामन्विति प्राचीमन्ततः ।

वामित्यन्तः । मध्यदेशात्प्राचीमुपलं प्रोहतीति योग्यत्वाद्दिप्रकृष्टमप्यनुकुर्यते ।

यथासुखमत ऊर्ध्वं संततं पिनष्टि ।

पूर्वोक्तनिशमाभावेनैवातः परं मध्ये त्वविरमन् ।

देवो व इति कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयति ।

पातयति हृषदः सकाशादुपलयेति यक्तुं प्रस्कन्दयतीत्युक्तम् । गृह्णात्विति
मन्त्रान्तः ।

अदम्भेन वक्षुषाऽवेक्ष इत्यवेक्षते ।

अमनश्चेक्षते पिष्टानि कृष्णाजिनस्थानि यानि प्रस्कन्दितानि ।

अव्यवकिरन्ती पिप्षाणूनि कुक्तादिति संवेप्यति ।

असंवपन्तीत्यनेन विकल्पते मन्त्रः ।

प्रेष्यामाह—

पत्नी पिनष्टि दासी वा ।

उत्कार्प्यम् ।

सैतैरसर्वं करोति ।

यत्प्रैषेणोक्तं विशिष्टमव्यवकिरन्तीत्यादि तद्दृष्टार्थं प्रेषितम् । पिष्टानि हृषदः
सकाशारकृष्णाजिनाद्वा न व्यवकिरन्ती बहिर्भाविमनापादयन्ती तथा पिष्टानि सूक्ष्माणि
कुर्वीति यदुक्तं तत्सर्वं कुर्यात् । अनालम्भुक्तत्वादिना तयोरभावे प्रैषामावेऽप्यग्निदेव
ना कुर्यादेवेति नियम्यते । अध्वर्योस्तस्मिन्काले कपालोपधाने व्याघृतत्वात् । प्रैषामावो
छिन्नविरोधात्प्रकृतावनूहाच्च ।

अथ मदन्तीरधिभ्रयति ॥ १८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

मदन्तीरपोऽधिभ्रयति गार्हपत्य इति वैरवावसोक्तेर्गार्हपत्ये मदन्तीरपः । संस्कार-
निमित्तोऽयं शब्दः । तथाऽधिभ्रयणेन संस्कारे सत्यनन्तरं भविष्यत्संज्ञया व्यवहरति ।

प्रणीताभिः संयौतीति वचनमापस्तम्बे दृष्टमिति ताभ्य आनीय मन्तरिधिश्चयतीति यदुच्यते सोऽर्थोऽस्मत्सूत्र एव स्फुटो भविष्यति । अत्र काले कल्पान्तरे तु कपालोपधानानन्तरमधिश्चयणं दृष्टं तन्मां भूदित्यत्रेभ्युक्तम् । अत्रात्रावधिश्चयणं यत्र हविः-अपणं तत्रैवेत्येके ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्या महादेव-
कृतायां प्रथमप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ॥

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींश्चि अप्यन्ते पश्चादग्नेः ।

तत्रेच्छया विकल्पः । तत्र वक्ष्यमाणं कपालोपधानं कार्यम् । अप्यन्ते हवींशीति बहुवचने श्रुत्यनुसारेण पर्वद्वयपुरोडाशापेक्षे । सांनार्यं तु गार्हपत्य एव वचनात् । अग्नेरायतनस्य पाश्चात्येऽर्धभागे अप्यन्त इति पूर्वोक्तान्वयः ।

यथोक्तमुपवेशमादत्ते ।

धृष्टिरसीति पूर्वमुक्तं तस्मारयति यथेति । कालपृथक्त्वेन क्रियाम्यासमन्त्रावृ-
त्तिरे(त्ती ए)कद्रव्येऽपि दर्शितवान् ।

सनयतः प्रातरेव विकल्पेनाऽऽदाने मन्त्रान्तरमाह—

अभिहतं रसो रससः पार्णे द्वाहिरसि
मुन्निष्य इति वा तेन प्रत्यञ्चावहारौ निर्वर्तयति ।

तेनोपवेशेणाग्नेः सकाशादायतन एव द्वावहारौ पृथक्करोति । अर्थसिद्धे तेनेति तेनैवाङ्कारकृत्यं न तु सव्याङ्गुल्या कात्यायनोक्त्या ।

अपात्र इत्यन्यतरमुत्तरापरमवान्तरदेशं निरस्त्राप उपस्पृश्य ।

कव्यादं सेवेत्यन्तः । दक्षिणमङ्गारमिति वैखानसः । आयतनाद्द्विर्वायव्यादिशि निरस्य श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

आ देवयजं बहेत्यवशिष्टमवस्थाप्य ।

यत्र प्रदेशे कपालमुपधास्यति तत्रैव स्थापयित्वा । मन्त्रे बहुपदग्रहणेन मन्त्र-
समाप्तिर्दर्शिता । निर्वन्धमिति शास्त्रान्तरीयस्य च ध्रुवमसीत्यनन्तरमपठितस्य विनियोग
इति भ्रमः स्यात्तत आ देवयजमित्यस्य पाठानुसारेणारातय इत्यन्तः स्याद्भ्रुवमसीत्यु-
त्तरादिना स मा भूदिति अर्थक्रमेण पाठक्रमविच्छेदादित्यर्थः ।

ध्रुवमसीति तस्मिन्कपालमुपदधाति ।

अवस्थापितेऽङ्गार एकं कपालं स्थापयति । पर्युहेति मन्थान्तः ।

निर्दग्धमिति तस्मिन्ङ्गारमभिवर्तयति ।

उपाहिते कपालेऽन्यम् ।

धर्ममसीति तस्मात्पूर्वम् ।

अत्रैवमित्यनभिधानादुपदधातीत्येवाऽऽकृष्यते न पूर्वस्य धमन्तिरमपि । अयमाशयः—
एकमग्रे कपालमुपदधातीति श्रुतेस्तस्मिन्कपालमुपदधातीत्यत्र सूत्र एकवचनं कपालमित्यु-
द्देश्यगतमपि विवक्षितं, तेन तस्मिन्नेकस्मिन्नेव प्रथममेकमेव कपालमुपदधातीति, तथा,
तस्मिन्ङ्गारमभिवर्तयतीत्यत्रापि तस्मिन्नित्येकवचनं विवक्षितं, तस्मिन्नेकस्मिन्नेव तस्मा-
त्प्रथमात्पूर्वं द्वितीयमुपदधाति ।

धरुणमसीति तस्मात्पूर्वम् ।

द्वितीयात् ।

अष्टाकपालस्य द्वे मध्यमादृतिभे श्रीभ्युत्तराणि ।

स्पष्टम् ।

तयोर्धर्मासीति दक्षिणपूर्वं यकृताः शर्ध इति दक्षिणापरम् ।

तयोर्दक्षिणयोर्दक्षिणपूर्वमाग्नेयदिग्भागे दक्षिणापरं निर्गम्यतिदिग्भागे ।

यजमस्याशा दृश्ह शर्धे दृश्ह पोषे दृश्ह

सजातानस्मै यजमानस्य पर्युहेत्युत्तरापरम् ।

शाय्ये ।

विन्वाभ्यस्त्वाऽऽङ्गाभ्योऽच्छिद्रं सजा-

तवनस्याया उपदधातीत्युत्तरपूर्वम् ।

ईशान्ये । इदं द्वयमुत्तरेषां त्रयाणां व्यवस्थार्थम् ।

मध्यमस्य तृतीयस्याऽऽह—

चिदसीत्यवशिष्टमुत्तरतः ।

मध्यमात् । एतानि कपालान्यष्टावाग्नेयस्य पुरोवाशस्याङ्गत्वा विहितानि । तथा-
चैवं संस्थाऽप्याग्नेयार्था कपालानि च न तु कपालार्था गुणानां तु परार्थत्वादसंभव
इति न्यायात् । तेन विकृतौ यत्राऽऽग्नेयविकारा एकादशद्वादशकपालास्तत्राऽऽग्ने-
योपधानवर्षेणोपधानं न तु संस्थास्याग्नेयमाग्नेयोमीयैकादशकपालवदेन्द्राग्नद्वादश-
कपालवद्वा ।

एकादशकपालस्य यथाऽष्टाकपालस्यैव त्रीण्युपदधाति ।

अष्टाकपालयोगाकुत्तरत एव । तदमे स्पष्टयिष्यति । उपवेष्टादानं सर्वार्थमेव कृतम् । पूर्वं मन्त्रेण द्रव्यपृथक्त्वार्थपृथक्त्वचोरेणावाप्तसर्वकपालोपधानार्थत्वस्य नुद्विस्पष्टान्मध्ये स्थक्तस्य पुनरादाने प्राप्ते मन्त्रस्वानावृत्तिः । अङ्कारनिर्वर्तनाद्यावर्तते तस्योत्तरकपालयोगेऽनुपकारकत्वात् । एकादशकपाले द्वादशकपाले वैवमिति पूर्वमिति देशात्प्रथमस्य प्रथमत्वेन प्रथममर्थप्राप्तेः । नचाङ्कारनिरसनमदृष्टार्थं तन्त्रमिति वाच्यम् । द्वावङ्कारौ हि निव(र्व) तेनेन सहतौ संस्कृतौ तथोरेकस्य त्यागो विद्योगकरणेन भवति । यस्माद्विद्युक्तः सोऽस्य संस्कारो जनयति । ततस्तस्य त्यागः प्रतिपत्तिद्वितीयानिर्देशात् । इष्टे संभवत्यहङ्कारस्य ना न न्यायेत्यावर्तते । तथैव ब्राह्मणे दृश्यते—‘अपाप्तेऽभिपामाई अहि निष्कव्याद संधाऽऽ देवयजे बहेत्याह । य एवाऽऽमात्कठ्यात् । तमपहस्य । मेध्येऽग्नौ कपालमुपदधाति । निर्दग्ध रक्षो निर्दग्वा अरातय इत्याह । रक्षास्त्वेव निर्दहति’ इति । स्थितस्याङ्कारस्य मेध्यसर्व संस्कारोऽन्याङ्कारनिरसनेन श्रूयते । तथा तस्य संस्कारस्य प्रतिपत्त्याऽङ्गेन रक्षोनिर्दहनमेव जातमिति यथाऽष्टाकपालस्येत्यनेन दर्शितम् । अत्रैवमित्यन्तमेकवाक्यं त्रीण्युपदधातीत्यपरं, तत्र यानीति पदमध्याहृत्य तेषामित्यभिमसूत्रे दर्शनात् । एवं चैत्रमित्यतिदेशस्त्रीणीत्यनेन न संबध्यते किंत्वेकादशकपालस्येत्यनेन । अत्र पूर्वतनमुपदधातीत्यनुवर्तनीयम् ।

तत्र विशेषमाह—

तेषां त्रिषिद्धं मध्यमं द्वे मध्यमात्पूर्वे ।

त्रिषु यन्मध्यमं तद्विषिद्धं किंचिद्विस्तीर्णं तस्मान्मध्यमात्पूर्वमष्टाकपाल एकमेवात्र तु ह्रियम् ।

अत्रान्तिमे मन्त्रमाह—

तपोभिदसीति पूर्वम् ।

उपदधातीत्यनुकर्षः ।

यथोक्तमवान्तरदेशेषु ।

आग्नेयनैऋतवायव्येशानदिग्भागेषु पूर्ववत् ।

चितः स्थैत्यवशिष्टान्युत्तरतः ।

पर्यहेत्यन्तः । उत्तरतो मध्यमात्प्राङ्न्यायम् । अत्र मन्त्रे बहुवचनेऽपि नैकेनैव मन्त्रेण प्रयाणामुपधानम् । एकादशकपालस्येत्यवान्तरसंस्थया द्रव्यपृथक्त्वान्मन्त्रावृत्तिः । बहुवचनमितरेतरसापेक्षमुखे उपदधातीति द्विवचनवत् ।

एन्द्राग्नस्थोपधानमाह—

द्वादशाकपालस्य यथैकादशकपालस्यैवम् ।

द्वादशमपि कपालं भितः स्वेत्तमेनेन ।

भृगुणामवृत्तिरसा तपसा तप्यन्त्वमि-

ति वेदेन कपालेष्वाङ्गारानभ्यूहति ।

सर्वसम्पदाऽऽ मन्त्रसमाप्त्यर्थस्तेन वानि वर्मे इति मन्त्रः पृथगेनोक्तकृत्यते पाठान् ।
कपालविमोचने विनियोग्यमाणत्वात् । अन्यथाऽनेन सह पूर्वं एक एव मन्त्रः स्यात् ।
बहुवचनं तप्यन्त्वमिति व्यक्तं दर्शयितुं, तेन सर्वाण्यपि कपालान्यनेकयोगयुक्तानि सकृ-
देव मन्त्रेण संस्कार्यादित्युक्तम् । अङ्गारग्रहणं समर्थेन केनचित्पात्रेण गृहीत्वा तान्ने-
देन कपालेषु यथाऽचितिष्ठति तपोहति प्रसारयतीति यावत् । अविदहन्नेदम् । तेनेतः
परं योगप्रयुक्ता प्रतियोगे मन्त्रावृत्तिः कार्येतः पूर्वं तु नाऽऽवृत्तिः कपालकोषादिना
द्रव्यपृथक्त्वाभावादिति । आचार्यैणापि तथैवामिमेत्य कपालेष्वाङ्गारानभ्यूहतिस्त्वन्तं कपालशब्द-
प्रयोगेण व्यवहृतं दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोह्योत्तरस्मादपोहतीति योगशब्दयुक्तं
व्यवहृतमतः परं दृश्यतेऽनेन तेषामितरेतरसंयोगविशिष्टानामेव देशभेदेन पृथग्द्रव्यत्वा-
द्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते इति न्यायात्प्रतियोगे मन्त्रावृत्तिरिति सूत्रकारमतं तदपि ब्राह्म-
णानुसारेण । त्रीण्यग्रे कपालान्युपपद्यतीत्यादिनोपक्रम्याष्टाकपालपर्यन्तमुक्त्वा पुनरष्टौ
नव दशैकादश द्वादशेति संख्यथैव विंशतिः पूरिता । तथावान्तरभेदाप्रतीतिरुपसंहारेऽपि
देवतानामेवैवानि तपसा तपतीति बहुवचनेनैनामीत्यनेन चावान्तरभेदाभावो(व) दर्श-
यितुं षड्विध्यत्यन्तरमेवैवमनुपूर्वं कर्माणि करोतीति । ननु कृत इयं व्यवस्थेति चेत् ।
उच्यते—यावत्पुरोडाशयोर्द्रव्यं संसृष्टं तावत्पुरोडाशद्रव्ययोर्द्रव्यपृथक्त्वाभावात्तदङ्गभूते-
ष्वपि कपालेषु योगयुक्तं कार्यं नो विभागेन नास्ति पिण्डविभागे प्रतियोगेऽस्यैवाङ्गत्वा-
त्तत्प्रयुक्ता मन्त्रावृत्तिरित्याचार्याभिप्रायः । अत्र प्रातर्दोहः । उपहितेषु कपालेषु प्रात-
र्दोहिमित्युक्तत्वाद्याख्यातस्तत्रैव ।

पार्शी निष्टप्योपधातायाम् ।

निष्टपर्म बिलभागे प्रसिद्ध्या अपणाग्नयेव निष्टपनेनोपधातायामुपतप्तायाम् ।
सम्पत्कसां कृतेति व्याचक्षते तच्चिन्त्यम् । उपवातशब्दस्य शीतलीकरणे रुद्धत्वात् ।
अत्र प्रायोगिकाः पार्शी गार्हपत्येऽधिष्ठित्य तस्यां समोष्य भर्जयन्ति । तदग्न्यादयं विधा-
नाभावाद्भर्जनेन पाकस्य । अन्तर्वैद्यपरेण वा गार्हपत्यमवस्थितायामिति कात्यायनोक्त-
व्यास्माकं व्यवस्थया अपणाग्नस्तथा संभवात् ।

देवस्य त्वेति तिरःपवित्रं कृष्णाग्निनात्पिष्टानि संवपति ।

संवपामीत्यन्तेन न देवतानिर्देशो यथादेवतमित्यविधानात् । पवित्रं तिर्यग्वधाप-
तस्यां पिष्टानि कृष्णाग्निनादेव निक्षिपति ।

त्रिर्यजुषा सूर्णीं चतुर्थ्यम् ।

देवस्य त्वेति मन्त्रोऽभिवपामीत्यन्तः संहितायां पठितः । स एवानुषक्तोऽत्र संव-
पामीत्येतच्छेषत्वेन ब्राह्मणेन व्याख्यातः सानुषक्कस्य संहितापठितत्वं मत्वाऽत्र प्रतीकेनो-
पात्त उभयत्रापि देवतानिर्देशाभावेनैव पाठोऽतो यथादेवतमिति नोक्तम् । आपस्तम्बेन
तु शाखान्तरीयमेव दृष्ट्वा यथादेवतमित्युक्तं तन्नेष्टमस्माकम् । यद्यपि ब्राह्मणे यथादे-
वतमिति दृश्यते सा स्तुतिर्न विधिः । किं तु (कुतः) प्रथमस्याग्नेर्मन्त्रब्राह्मणयोरनि-
र्देशात् । यथाऽग्नये जुष्टमित्यत्र निर्देशस्तान्निर्देशे स एवमेवानुपूर्वमिति विधिः ।

संवपन्वाचं यच्छल्यभिवासयन्विस्मृजते ।

भस्मना पुरोडाशमभिवासयन् । अत्र भस्मनाऽध्युहतीति वक्ष्यति तथाऽपि संहिता-
ब्राह्मणधोर्वेदेनाभिवासयतीति प्रयोगादभिवासयन्नित्युक्तम् ।

इयोस्त्वा वाराभ्यामुत्पुनामीत्युदगग्रा-

भ्यां पवित्राभ्यां पिष्टानि त्रिरुत्पुनाति ।

सकुन्मन्त्रः ।

देवो व इति वा ।

इदं पच्छ इत्याद्युक्तप्रकारेण ।

क्षुवेण प्रणीतानामादाय वेदेनोप-

यस्य समाप इति पिष्टेणानयति ।

अत्र प्रणीताभिर्देवीषु वि संयौतीति भरद्वाजेनेषत्वाऽप आनयतीत्याद्युक्तमतो हवि-
ष्वाकः प्रणीताभिरिति गम्यते । मीमांसका अपि प्रणीतानां दृष्टार्थत्वं वक्तुमिदमेव
वाक्यं श्रुतिमुदाहरन्ति । प्रणीतानामिति प्रणीतानां संबन्धिनोरप इति संबन्धपक्ष्याऽप
इति कर्मार्थप्राप्तं यथाविहितं धर्ममात्रमेतत् । सृज्यध्वमिति मन्त्रान्तः ।

यदि प्रणीता न विद्येरन्या एव काश्चापो

यजुषोत्पूय ताभिः संनयेदित्यापदर्थवादः ।

यजुषा देवो व इति आपदर्थवादः । प्रणीताभिर्विकल्पे प्राप्त आपदि प्रणीतास्वप्रणी-
तासु यथोपपन्नसहिते प्रधानमात्रेऽनुष्ठीयमानेऽपि तत्राप्यर्थस्य वादोऽर्थस्य प्राप्तिवि-
धिर्न प्रणीताभिर्विकल्प इत्यर्थः ।

अद्व्यः परिमजाताः स्थेति तस्मा आनयति ।

पिष्टेषु तस्मा मदन्तीरित्यर्थः, आनयति ।

समन्निः पृच्यध्वमिति प्रदक्षिणमनुपरिष्ठावयति ।

प्रदक्षिणमिति च पारिभाषिकमेवोक्तम् । समन्तत्वव्याख्यानाय परितः समन्तात्परितो बहिरेव स्यात्तदर्थमनुव्याप्येत्युक्तम् । समन्तात्प्रावयति यथा पिष्टान्याप्रावयति तथा करोति मन्त्रलिङ्गादग्निः पृच्यध्वमिति विपरिणतं तस्या इति पदं तृतीयान्तं तसाभिः सामर्थ्येन पिष्टानि कर्माणि । तदुक्तं भरद्वाजेन—तसाभिः पिष्टानीति । सूत्रे संनयेदित्यतत्कर्तव्यतया सप्तम्यन्तस्य द्वितीयान्ततया विपरिणामात्तसाः पिष्टान्यावयतीति द्विकर्मकत्वेन संनयात्प्रकृते तान्येव ।

जनयत्यै त्वा संयौमीति संयौति जनयतीति त्वेति वा ।

संयौति मिथी करोति पिष्टान्यपञ्च भेक्षणोनाऽऽलोडयति, यथा पिष्टानां पाको भवेत्प्रणीताभिर्देवीश्वभिः संयौतीति श्रुतेः । अत एव मदन्तीरथिभवति प्रणीता एव, प्रणीतानां श्रवणार्थत्वं यत्र पयःश्रवणार्थे श्रूयत इति सूत्रे स्फुटी करिष्यतेऽतोऽत्र प्रणीय तस्या मदन्तीरानयति ।

मखस्य शिरोऽसीति पिष्टं करोति ।

स्पष्टम् ।

यथाभार्गं व्यावर्तयामिति विभजति ॥ १९ ॥

पिण्डमित्यनुकर्षः । द्वेषा करोति ।

विभागे मन्त्रान्तरमाह—

देवो वा२ सविता विभजतु भगो वा२ सविता
विभजतु पूषा वा२ सविता विभजतु वायुर्वा२
सविता विभजतु जनयत्यै त्वा विभजामीति वा ।

अत्र न्यायमते पक्षेते मन्त्रास्तत्रेष्टमाचार्यस्येति गम्यतेऽन्त एवेतिकरणात् । एकस्मिन्मुखोडाशेऽर्धलुप्तो विभागः ।

समौ पिण्डौ कृत्वेदममय इत्याग्नेयमाभि-

मृशतीदममुष्मा इति यथादेवतमुत्तरम् ।

समप्रमाणौ पिण्डौ कृत्वाऽऽदौ समानेव छिद्यत्वा पश्चात्तथैव भागौ पिण्डरूपौ कृत्वेति त्वाप्रत्ययेनेदमुक्तं यत्र विभागस्तत्रैवाभिमृशति केवलविभागाभावात्त्राभिमर्शनेन निर्देशो व्यावर्त्याभावात् । जनयत्यै त्वा संयौमीति बहुपाठेन मन्त्रसमाप्तिरुक्ता । तेनाग्नेये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति ॥ पूर्वमन्त्रक्षेपोऽपि तु मन्त्रान्तरं, तदिदममय इत्यनेन समानार्थं विकल्पते । उक्तं बौधायनेन—अग्नेये त्वाऽग्नीषोमाभ्यामिति । तत्रापि समानो मन्त्रो दर्शितोऽमुष्मा असुष्मा इति । तेन दर्शेऽग्नेये त्वेन्द्राग्निभ्यामिति ज्ञेयम् ।

इदमहं सेनाया अभीक्षये मुख्यमपोहामीति वेदेन
दक्षिणस्मात्कपालयोगादङ्गारानपोहोत्तरस्मादपोहति ।

कपालानां युक्तानामेककार्यसमवायिनां समुदायो योगस्तस्माद्दक्षिणस्मादादावपो-
होत्तरस्मात्पृथक्मन्त्रेणापोहति निःसारयति । एतावत्पर्यन्तं तन्त्रेण कपालमात्रतो-
पाधौ संस्कारानुत्त्वा मस्मापोहनप्रभृति दक्षिणोत्तरयोगतोपाधिना यत्कार्यं पृथक्निर्दिष्टं
तत्रेदं मन्त्रलिङ्गमपि कारणं धन्मन्त्रे सेना नानाव्यक्तिसमुदाय एकप्रयोजनको दृष्टस्त-
तस्तु मन्त्रवर्णेनैव समुदायस्य प्रकाश्यत्वाद्दक्षिणोत्तरविभागी विना तदसिद्धेरर्थाद्विभा-
गोऽपि जात इति मत्वा तेनेदमुक्तं दक्षिणस्मादित्यादि ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते ।

यथा दक्षिणस्मात्कपालयोगादपोहोत्तरस्मात्कपालयोगादपोहतीति देशभेदाद्ब्रह्मभेदे
समन्त्रकर्मावृत्त्याऽऽनुपूर्वीक्रम उक्त एवं दक्षिणोत्तरदेशभेदभिन्नानां हविषामपि
समन्त्रकर्मावृत्त्या क्रमेण कर्माणि क्रियन्ते न तु स्वेच्छया । वर्तमानतानिर्देशेन नेह
विधिरपि तु न्यायप्राप्तमेवेत्युक्तम् । एषां पर्वद्वयसंभन्धिनां प्रकृतानां पुरोडाशानामेवेति
भाति तथाऽपि संनारथ्येऽप्यासादनप्रभृति दक्षिणोत्तरमावापतयोः द्यूतद्वयोः पृथग्द्वय-
स्यप्रयुक्तमेव कार्यं मा भेरिति द्वावदानं पञ्चवदानानीति, तथाऽन्यान्यप्यग्निमाणि
कार्याणि तयोरेषावृत्त्या दक्षिणोत्तरक्रमेण च स्युरन्यथा तन्त्रसंभर उत्पत्तिक्रमो वा
केन निवारितौ स्याताम् । तस्मात्सर्वहविषां ग्रहणम् ।

एवं पदार्थानां क्रमेणैव संस्कार्यत्वमुक्तमिदानीं तेषु प्रवृत्तानां सजातीयविजातीय-
कर्मणामपि किं सर्वाण्येकत्र पदार्थे समाप्यान्यत्र पदार्थे समापनीयानि किंवा सर्व-
पदार्थेषु एकमेकमेव समाप्येव संदेह उभयव्यवस्थोर्व्यवस्थां दर्शयितुमुत्सर्गतस्तावत्पदार्थ-
क्रमेणैकैककर्मण एव क्रममाह —

समानजातीयैकैकमनुसमेति कुत्समेकैकमपवर्जयति ।

एकविधिविहितमेकप्रकारं कर्मका कर्मव्यक्तिः समानार्थसंभन्धिनी क्रियमाणप्रकार-
स्वात्समानजातीया व्यक्तिर्ननु सैव व्यक्तिर्नहि पूर्वपदार्थे कृता नष्टोत्तरत्र संवद्धा
कर्तुं शक्या, तस्माद्व्यक्तिभेदे जातिरवश्यं वाच्या, तस्यामाभिव्यक्तकं तु तत्तद्विधिविहि-
तरूपमात्रं, तेन संस्कार्येषु पदार्थेषु मध्य एकमेकमेव पदार्थमनुक्रमेण सजातीयैकैकैव
कर्मणाऽनुसमेत्यनन्तरं तथैव विजातीयेनापीति । समेति संवध्नाति । सोऽयं पदार्थानु-
समय इति व्यपदिश्यते क्रमविशेषः । प्रथमप्रवृत्तं कर्म सकृच्छ्रुतसर्वपदार्थोद्देशेन
तस्यासमाप्तौ वाक्यार्थासमाप्तेर्न वाक्यान्तरविहितस्य विजातीयस्य प्राप्तिः । यद्यपि

योद्धेय एकत्वं श्रूयेत तथाऽपि न विवक्षितमित्येकस्मिन्वाक्य एव सर्वपदार्थ-
संस्काराकरणे वाक्यार्थो न समाप्तः स्यात् । विजातीये मध्ये कृते तु वाक्यं पुनः
पुनरावर्तनार्थं स्यादिति भावः । तत्र पदार्थसमुदायापत्ते पदार्थे पुनस्तथैव संदेहः
किं समुदायगतमेकैका व्यक्तिं संस्कृत्य तथैव द्वितीयामेवं क्रमोऽपि ॥ समुदायरूपे
समाप्य पुनरन्यं तथैवेति । तत्राऽऽह—कृत्स्नमेकैकमपवर्जयति । अत्र सजातीयानां-
समय उक्ते निर्वापे प्रथमस्थैकं मुष्टिं निरूप्य द्वितीयहविष एकं तथैव द्वितीयमिति
तथा कषाळोपधानेऽपि प्राप्तमिदमुच्यते कृत्स्नं पदार्थमेकैकमेवापवर्जयति समापयति
कुतः, पदार्थासमाप्तौ पदार्थोद्दिशेन विधीयमानं कर्म न समाप्तं चतुरो मुष्टीनिर्वपतीति
कषाळान्यष्टानुपदधातीति तत्रैको मुष्टिरेकं वा कषाळं न पदार्थः पदार्थावयवः स
तादर्थ्येन विधीयते । एकेन धर्मेणावच्छिन्नो योऽङ्गतां गत उद्देश्यतां वा ॥
एकं इत्युच्यते न तु व्यक्त्यैक्येनैकत्वं, तथा चतुर्मुष्टिपरिमित् एवाङ्गं निर्वापो
निर्वपतिना पारिच्छिन्न इत्येक एव पदार्थस्तस्मिन्नव्याप्तेन तत्पदार्थोद्दिशेन प्रवृत्ता
क्रिया समाप्तेति न बहिरङ्गं पदार्थान्तरं गच्छति, तथैकस्मिन्योग आग्नेयोऽष्टाकपालं
इति नानापदार्थात्मके सर्वमेकं पदार्थं समापयतीत्यर्थः । सजातीयविजातीयकर्मणामे-
कपदार्थे करणं ततस्तथैव द्वितीयपदार्थे करणं काण्डानुसृततिः काण्डानुसृतयो न च
तथाऽयम् ।

एतदपवादेन काण्डानुसृतमयमाह—

संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि यथाऽवदानप्रदाने ।

संयुक्तानि नियतपौर्वापर्याणि सजातीयविजातीयानि तानि कर्माण्येकस्मिन्नेव पदार्थे
समाप्तियोग्यानि । अत्र पदार्थानुसृतये सति पौर्वापर्यावेदकप्रमाणत्वात् स्यादन्ते
कृच्छ्रैत (स्म) स्यापि प्रमाणानुरोधेनाऽऽवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽङ्गीकृत इति भावः ।
कुतः, यतोऽवदानप्रदाने संयुक्ते । तत्र केचिच्चतुरवत्तं जुहोतीति संयुक्तत्वप्रापकमाहुः ।
तत्रावदानप्रदानयोः संयुक्तत्वेनोदाहरणत्वं न त्ववदानहोमयोरिति । कात्यायनस्तु
ग्रहणसादनावदानेषु तु वचनात् । तस्मैव्याख्याने च ग्रहणं सादनान्तमवदानं च
प्रदानान्तमिति शास्त्रान्तरीयवचनादिति व्याख्यातम् । वचनं च न सार्वत्रिकमस्ति
सामर्थ्येनापि संयुक्तत्वदर्शनाद्वचनादित्यव्यापकं मत्वाऽयं हेतुर्नोक्त आचार्येण किंतु
तुशाब्देन पूर्वव्यायासंभव एवोक्तः । तत्र च हेतुः संयुक्तानीति, केनापि प्रमाणेन
संयुक्तानि तानि सर्वाण्येकापवर्गाणि प्रकृते तु वचनेन संयुक्तताऽन्यत्र यथासंभवे-
न कृत्वा द्विरवदानं ह्यवदानं न संभवेत्, किंतु सर्वपुरोडाशस्याऽऽग्नेयोऽष्टाकपालं

इति योगेन देवतासंबन्धश्रवणात् । श्रुतस्य वेद्यां स्थितस्य च वषट्कारेण प्रधानसं-
वादिष्येवमवचनेनैवात्र काण्डानुसमय इति व्याख्येयं सूचितवत्सूत्रकारेण यथाऽवदानप्र-
दाने इति संयुक्तत्वे सामर्थ्यं सिद्धत्वमदर्शयताऽग्निमे चोदाहरणे प्रधानसंनिकर्ष इत्या-
दिना दर्शनाच्च ।

अर्थसिद्धसंयुक्तत्वं उदाहरणमाह—

उद्वपनं निष्पवनं च सर्वत्र प्रधानसंनिपाते क्रियन्ते ।

वषट्कारेणावहननप्रस्कन्दनादि गृह्यते तदपेक्षया क्रियन्त इति नहुवचनात्सर्वत्र विकृतौ
सर्वेषु नानाबीजेषु प्रधानसंनिकर्षे प्रधानानां संस्कार्याणां बीजानां प्रत्येकं संनिकर्षे
काण्डानुसमय इति यावत् । तस्मिन्सत्येवोद्वपनादीनि क्रियन्त इत्यर्थः । संस्कार्याणां
बीजानामवघातादिना संस्कारो दृष्टतण्डुलीभावप्रयोजनकस्तत्रावघातमात्रे सति प्रयोज-
नासिद्धेस्तदादि पूर्वपूर्वमुत्तरोत्तरस्य करणं स तण्डुलीभावप्रयोजनं साधयेन्नियतकाण्डानु-
समय एवात्र न तु सजातीयमेकमवहननं सर्वबीजेषु, तत् उद्वपनाद्येकैकं तथैवेति भावः ।
एवं च पदानुसमय औत्सर्गिकस्तद्वाचकोऽन्य इति सिद्धम् ।

मखस्य शिरोऽसीति दक्षिणं पिण्डमादाय धर्मोऽ-

सि विश्वायुरिति दक्षिणे कपालयोगेऽधिश्रयति ।

दक्षिणे कपालयोगे स्थापयितुं योग्यं दक्षिणमित्युक्तत्वात् । आग्नेयमिति नोक्तं
देशभेदाप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्देशभेदप्रत्यायिकया च भाविन्या संज्ञया व्यवहृतं, तेन
विभक्त्यपि कर्माणि देशभेदेन द्वयवृथक्त्वात्ममन्त्राण्यावर्तन्त इति पूर्वोक्त एवमेतेषा-
मिस्थान्निध्याये हेतुरुक्तः । तथा च पिण्डपुरोडाशशब्दाभ्यां क्रोडीकारेण कर्मविधानेऽ-
पि द्वयवृथक्त्वमस्येव यथाऽऽज्यत्वादिना क्रोडीकृतेऽवयववृथक्त्वम् ।

अधिश्रयणे वैकल्पिकं मन्त्रान्तरमाह—

धर्मधर्मे श्रयस्वेति वा ।

अनेन वाऽधिश्रयति—

उक्तं विध्यन्तं हविरन्तरेऽतिदिशति—

एवमुत्तरम् ।

पिण्डमित्यनुकर्षः । शेषं पूर्ववत्समन्वयम् ।

अतुङ्गमनपूपाकृतिमश्वशफमात्रं कूर्मस्येव प्रतिकृतिं करोति ।

पिण्डमित्यनुकृष्यते । कमठस्येवैवप्रतिकृतिं प्रतिमां करोति । तत्रापि कश्चित्कूर्मस्तुङ्गः
कश्चिदपूपाकृतिरपूपाभिन्नस्तदुभयविलक्षणो नात्युच्चो नातिनीच इत्यर्थः । बैलानसो
नोच्चमनतिनीचमिस्थान् । अश्वशफमात्रमिति तु परितो मानम् ।

अफः पादसुरः ।

एवं मानकरणेनार्धप्रथनमुक्तं शाखान्तरे तत्रैव मन्त्रमाह—

उरु प्रथस्वेति प्रथयति ।

पिण्डमेव वित्थारयति पूर्वरूपे । प्रथयामित्यन्तः ।

सर्वाणि कपालान्याभिमथयति ।

प्रथयतीति पूर्वोक्तवादः । अश्वशफमात्रकरणेनैव । अत्र न च मुष्टिपरिमितेन सावा-
पेन धान्येन पुरोडाशः क्रियते । अत्राश्वशफमात्रता तन्वावापपूर्त्या संपादनीया ।
कपालयोगोऽपि तावानेव यथा तथा कार्यं किंचिदाकारं, तेन प्रथनमेवातुङ्गादिरूपेण
कार्यं न प्रथकमन्तरम् । अत एवाऽऽस्तम्येन व्यत्ययेन सूत्रद्वयं पठितम् ।

पात्र्यामप आनीय त्वचं गृहीप्वेति प्रद-

क्षिणमनतिक्षारयँलेपेनानुपरिमार्ष्टि ।

संयवनपात्र्यामप आनीयेतिगुणप्रधानविषयत्वरविवक्षा तस्ते पयसि दध्यानयतीति-
वत् । नो चेदयामसंस्कार्याणामानयनमदृष्टार्थमेव स्यात् । तस्मादग्निः पात्रीमार्द्रां कुर्याद्वे-
पादानार्थमित्यर्थः सिध्यति । तमार्द्रं लेपं गृहीत्वेत्यप्यत्रार्धाज्जेयमन्यथा लेपेनेत्यपि न
संमतं स्यात् । तेन लेपेन लिम्पनेन पिण्डं सिद्धीं करोति । प्रदक्षिणमिति समन्ततां
वक्तुम् । अतिक्षरणमङ्गानां लेपकरणेन यथा न भवति तथाऽनुपरिमार्ष्टित्वेवमर्थमनति-
क्षारयसित्युक्तम् । प्रतिपिण्डं समञ्चं पुनर्लेपग्रहणेनैव । अत्र पात्रीप्रक्षालनं विधेयमप-
सिद्धलेपप्रतिपत्त्यर्थं प्रक्षालनं पात्र्याः संस्कारार्थमुत्तरत्रोपयुक्ताया लिप्ताङ्गुलीप्रक्षालन-
मपि तथैव कार्यमुपयप्रयोजनार्थं तयोर्लेपक्षालनयोरग्रे प्रतिपत्तिदर्शनात् । तत्राङ्गुलिप्र-
क्षालनं कृत्वा निनयनमदृष्टार्थमेव स्यात् । तस्मात्पात्रीनिर्णेजनसममिद्वयाहारादपि
दृष्टार्थमेव ।

अन्तरितः रक्ष इत्युत्सुकेन विः पर्याभि करोति ।

अरातय इत्यन्तः । प्रत्येकं पिण्डे मन्त्रावृत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन । अग्निं परितोऽग्निर्भ्रा-
म्यते यस्यां क्रियायां तत्तथा । उत्सुकेन ज्वलता काष्ठेन परितः पिण्डस्याग्निज्वालां
त्रिभ्रामयेदित्यर्थः । संस्कारोऽप्यदृष्टार्थः । सर्वाणि हवींषीत्यापस्तम्बवैखानसोक्तिवत्प्र-
यत्नाधिक्याभावात्पिण्डमित्यनुवृत्तेश्च नास्मत्सूत्रकारास्मच्छाखाभिमतम् । 'वर्षो वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासेऽर्धमासे प्रवृज्यते । यत्पुरोडाशः' इत्युपक्रम्याभ्यस्यार्थवादैः
स्तुत्वा पुरोडाशमेवोपसंहरतीति आक्षेपविरोधाच्च शाखान्तरीयं नेष्टम् ।

मन्त्रान्तरमाह—

परिबाजपतिरिति वा ।

गठाभावादपि प्रतीकोपादानेनर्चो ग्रहणम् ।

देवस्त्वा तत्रिता अपयत्विति दूर्ध्वरभिष्वलयति ।

अधिनाक इत्यन्तः । मन्त्रलिङ्गैर्देवैरपि उपरि ज्वलयति ज्वालां करोति तत्पाकार्यम् । पूर्ववदेव रससामपघातायेत्येव वाक्यशेषाच्चर्ममात्रं प्रतीयते तथाऽपि अपयत्विति मन्त्रलिङ्गाच्छ्रूयतीति वाक्यशेषाच्च दृष्टार्थता । तेन यथा अपयं स्यात्तथाऽभिज्वलयति ।

अग्निस्ते तनुवं नाऽति वागित्युल्लुकेः पस्तिपति ।

रसस्वेत्यन्तः । अनेकैरुल्लुकेः प्रतितपति प्रतितापयति । अन्तर्ध्वनिर्गन्धः सकर्मको वा । मन्त्रः प्रतिपिण्डम् । प्रत्यभिधोऽसंलग्नैस्तदभिमुखैरिति यावत् । नाऽति वागग्ने इत्यत्र रसस्वेति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

सं ब्रह्मणा पृथ्यस्वेति वेदेन साङ्कारं भस्माभ्युहति ।

पात्रेण गृहीत्वा वेदेन भस्माभिव्याप्य पिण्ड ऊहति प्रसारयति । प्रतितापो यथा न दहेत्तथा भस्मना साङ्कारेणाऽऽच्छादयतीत्यर्थः । एवं च दृष्टार्थता ।

ब्रह्म गृहीष्वेति वा ।

पूर्वेण विकल्पः ।

अविदहन्तः अपयतेति संमेष्यत्यत्र वाचं विसृजते ।

ब्राह्मणेऽविदहन्तः अपयतेति वाचं विसृजत इति दर्शनादयं वाग्विसर्गः प्रतिकरण-मित्यामाति, तत्र संभवति । निष्कामाभावो हि विसर्गस्तस्याभावरूपस्य विघातमशक्य-त्वांन्मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । तस्मादत्र किंवा काचनाध्याहृतव्या, मन्त्रलिङ्गाच्च प्रैषार्थताऽ-वगम्यते । न च प्रेक्ष्याः प्रतीयन्ते, नाप्यन्येषामनन्तरं किञ्चित्पुरोडाशपाकानुगुणं कर्म विधीयते, नापि स्वस्य, तस्मादुच्चैश्चारणमात्रं प्रेष्यतीत्यनेनोच्यते । तस्माद्वा दोहपत्रे रज्जुः सर्वा पात्राणि शुन्धतेति संमेष्यतीतिवददृष्टार्थम् । आपस्तम्बेनाऽऽग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोतीत्यभिधानात् प्रति प्रैषस्तन्मतेन संभाव्यते नात्र तथा बहुवचनानुप-पत्तेश्च । वरमदृष्टार्थताऽत एव वैखानसो यथाब्राह्मणमेव विधत्ते तदपि प्रायेणाप्येत-द्यजुरुक्त्वा वाचं विसृजत इत्यर्थोऽवगम्यते । ब्राह्मणमपि सार्धवादं न दृष्टं फलं किञ्चिदाह यज्ञमेव हवीरप्यभिव्याहृत्य प्रतनुते पुरोरुचमविदाहाय शृत्यै करोतीति । तस्माददृष्टार्थमेश्वरचारणं निष्कमनिवृत्तिप्राप्ताविदुर्मुक्तैर्वेदेति । तत एवाभिवासयन्वाचं विसृजत इति यदुक्तं तदपि न विरुध्यते । तेषामभिवासनान्तरमेवाविदहन्ते (न्त इ)त्यु-च्चारणमङ्गारान्सेबुध्यप्रैषदर्शनात्साङ्कारमस्माभ्युहनं प्रत्येवाङ्गमिति पूर्वमभिवासनशब्देन साङ्कमेव ग्रहणमतो व्यवधायकमिति सर्वं दर्शयितुमत्रेत्युक्तम् । योऽयमभिवासनो-त्तरकालं विसर्ग उक्तः स एवास्मिन्काले पर्यवसन्न इत्यर्थः । तत्र भाष्यकारेणोक्तमनि-स्वरण्यापात्रेण्युक्तमिति तत्सूत्रकाराचातुरीसंपादकत्वादुपेक्ष्यम् ।

अङ्गुलिप्रसाकनं पात्रीनिर्णयनं चोल्मुकेनाभिप्रतप्य ।

पात्री निर्णय्यतेऽनेनेति तथाऽङ्गुलीप्रसाकनं पृथक्पृथक्पात्रयोः स्थापिते पृथक्पृथक्प्रताप्योल्मुकेन ज्वलता पात्रीनिर्णयनमपि प्रक्षाल्य पात्रीं पात्रान्तर एव स्थितं भवति । प्रताप्य पृथक्त्वेति बोधायनोक्तेः पृथग्विभक्तिनिर्देशाच्चकाराच्च पृथक्प्रताप्य संसृज्येत्यर्थः । उल्मुकं तु श्रवणीयाभेदेन ।

अपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं
स्पृष्टेनोदीचीस्तिस्रो रेखाः कृत्वैकताय स्वा-
हेति पश्चात्पश्चादसस्पन्दयस्त्रिनिनयति ।

अपणार्थत्वेन सत्येव विकल्पेऽपरेणामिमित्येव वाच्ये गौरवं व्यपस्वार्थं यत्रापरेणाऽऽहवनीयं बहिर्हस्तीर्णं तत्रापरेण गार्हपत्यं पशुपुरोडाशादौ भान्यभेदेति । उदीची-
हृद्गायतास्तिस्रो रेखाः प्रागपवर्गरेखाणामद्वयार्थता सा भूदिति कृत्वैति त्वाप्रत्यये-
नोत्तराङ्गतोक्ता ताभिः संस्कृत एव स्थले निनयति सूत्रान्तरे स्पष्टमेवोक्तम् । एकस्यामे-
कवारमेवं त्रिर्भवति । कथं तत्राऽऽह पश्चात्पश्चादिति बोधस्य तिसृषु रेखासु त्रिनिन-
यनाभ्यासोऽर्थास्त्यात्पश्चात्पश्चात्पश्चिमेन पश्चिमेन पूर्वं पूर्वं न मेलयन् । अत्र पश्चात्स्पन्दनं
न प्रतिषिध्यते किं तु पश्चात्त्रिनिनयनेन पूर्वस्य मेलनं प्रतिषिध्यते । एवं च प्राक्संस्प-
नोक्ता भवति, लेपस्य सर्वस्य प्रतिपत्तिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं च त्रित्वं तावदेव
चरितार्थत्वात् । अस्पन्दयन्निति पश्चात्पश्चात्त्रिनिनयनातः प्रागपवर्गताऽऽपस्तम्बोक्ता सिद्धा
भवति । अस्पन्दयन्नभिलयन्परस्परं निनयनम् । संनिधानादस्पन्दयन्नित्येवमुक्तम् ।
कात्यायनीये प्रत्यमसंस्पन्दमानमिति, तत्राह्यातं च कर्कोपाध्यायेन प्रत्यगिति प्रतिव-
चनात् प्रागुद्भवाऽस्पन्दमानमिति समुपसर्गनिर्देशादसंगच्छन्न स्पन्दनमात्रप्रतिषेध इति ।
वैखानसेनापि पश्चादसंसृष्टं निनयतीत्युक्तम् । मन्त्रः सर्वोऽप्येक एवेति करणेनैकेनैव निर्दे-
शात्प्रयत्नान्तराभावाच्चाऽऽपस्तम्बेन पृथक्प्रयत्नकरणात्तस्यैव तथेष्टं सत्यापाठस्य
न । मन्त्रो हि निनयनाङ्गं नाम्यासाङ्गमतः सकृदेव । न च यावन्निर्णयं तावदेव
संस्कृतं मन्त्रेणान्यनिनयनार्थं भवितव्यमेव मन्त्रेणेति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति
धीष्यपि निनयनानि सकलमन्त्रसाध्यान्त्येवेति वाच्यम् । मुष्टिमानेनेव बहिषः क्षुद्रपूर-
णेनेवाऽऽज्यस्यात्र पृथगर्थतासंपादकामावादेकमेव द्रव्यमुपलक्षणम् । अथ देवताभेदात्स्वा-
हाकारभेदाच्च यत्र मन्त्रगणेन कर्म बोध्यते प्रतिपत्त्यं तत्र जुहुयादिति कर्मभेद इति चेन्न ।
प्रतिपत्तिकर्मत्वान्न दर्विहोममर्थः । नाप्येतासां हविर्भाक्त्वं ते देवा आप्येवमृजतेति
श्रुतेस्तासां न देवतात्वं किंत्वधिकरणमात्रं, निनयतिधातोरेप्पदानार्थत्वान्मन्त्रे स्वाहा-

कारः प्रक्षेपमात्रार्थो न तु क्षेपार्थोऽपि । अत्र भाष्यकारेण पश्चात्पश्चादिति पश्चादपव-
र्गत्वेन व्याख्यातम् । अपवर्गवाची प्रतीचीनशब्दो न प्रयुक्तः पश्चाच्छब्दस्तु कथम-
भ्यस्तोऽपवर्गं ब्रूयादपवर्गो हि त्रयाणामेकस्तत्र वीप्सा ह्यसंबन्धैव । नच पश्चात्पश्चाद्भ्राम
इति व्याख्येति प्रथमेनासंबन्धात्किमपेक्षया प्रथमः पश्चाद्भवेत् । प्राचीनापवर्गताऽऽप-
स्तम्बादिभिः साक्षादेवोक्ता, सूत्रान्तराष्येतत्समानार्थानि सङ्कष्टप्रकारेणैव व्याख्या-
तानि, कथं भाष्यकारेण व्याख्यातं परिभाषावाचेन तद्विचार्यम् । मन्त्रः सर्वोऽपि
बौधायनेनैक एवाङ्गीकृतो देवताश्लोकाः कात्यायनेनापि देवतार्थत्वे तु शेषनाशे येन
केनाप्युदकेन कार्यं निनयनं देवतानिर्देशश्च प्रतिपत्तिमात्रत्वे तु न प्रतिनिधिर्निनयन-
लोप एवेति ज्ञेयम् ।

निनीय वाऽभितपति ।

ह्ययमेकत्र क्लृप्ता निनीय पश्चाद्भूमिगतमुल्लुकेनाभितपति । एकतादिदेवतास्तु बौधा-
यनेन व्याख्यातास्तासां नानात्वेऽपि ते देवा आप्येष्वमृजतेति बहुवचनेनैकशेषादुत्पत्तेन
परस्परसापेक्षाणामेव देवतात्वं, तथा चैक एव मन्त्रस्तत्रापि पिता पितृमहः प्रपिता-
मह इत्येते त्रय इति पक्षेऽपि न प्राचीनावीतं तद्विश्रितमेव परिभाषायाम् ।

अथ वेदिकरणम् ।

अपरेणाऽऽहवनीयं यजमानमार्च्यं वेदिं करोति ।

आहवनीयस्य पश्चिमरेखामारभ्य पश्चिमभागे वेदिं करोति । वेदिरिति संस्कारव-
चनः शब्दस्तेन वक्ष्यमाणसंस्कारैः स्थलं यजमानमात्रं संस्क्रुयिस्ता वेदिर्भवतीत्यर्थः ।
अरतिचतुष्टयं षण्णवत्यङ्गुलानीति यावत् । शुल्बोक्तप्रकारेण ।

यावदर्थी तिरश्चीम् ॥ २० ॥

करोतीत्यनुकर्षः । यावदर्थः प्रयोजनं यथा(था) सा यावदर्थी, तिरश्ची तिर्यग्वि-
स्तीर्णा यावता विस्तारेण हविषा सादनपर्याप्तं स्थलमपेक्षितं तावान्विस्तारः कार्यः ।
दैर्घ्यं तु यजमानपरिमाणमेव । इदं तस्मा इति याजमानम् । करणमन्त्रोऽयमनाशी-
र्मन्त्रत्वात्तेन न अपवर्गो मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपात एव ।

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पमये पृथिवी पार्थि-
वानि । गर्भं विधति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते विश्वदा-
निरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं शिः संमाध्वि ।

मन्त्रेणैकवारं सर्वां संमृज्य पुनस्तूष्णीं द्वितीयतृतीययोः पर्याययोः सर्वामेव
यावता स्थलेन वेदिर्भवेत्तावत् स्थलं संमाध्वीत्युक्तं वेदेरद्याप्यजातत्वात् । पुरस्तात्स्तम्ब

अनुष इति ब्राह्मणानुकरणे विकल्पनिरासार्थं, दृश्यते हि विकल्पः सूत्रान्तरे पुरस्ता-
दुपलब्धेति । स्तम्भयजुः पुरस्तात्स्तम्भयजुष इति दर्शनास्तम्भस्य यजुषा हरणं
स्तम्भयजुः । अथवा स्तम्भस्य दर्भोवयवस्य द्विपमाणस्येयं संज्ञा । न चात्रावयवशो
अनुपसिद्धिरिति सूत्रादश्चालशब्दवत् । तत्र पुरस्तात्स्तम्भयजुष इति लक्षणया
हरणं लक्ष्यं, यथा नहिना पूर्णमासे अतमुपैतीति नहिनाहरणं लक्ष्यते । चतुःशिक्ष-
ण्डेति थाभमानम् ।

पूर्वार्धेदेवेदितृतीयदेशेस्तम्भयजुर्हरति ।

स्तम्भेन यजुषा च संयुक्तः पांसुस्तथोक्तस्तं हरति । स्थानविधिरयम् । तत्स्थानमाह—
पूर्वार्धेदित्यादिना । करिष्यमाणा या वेदिर्यावद्वृहीतं शौच्यमानेन स्थलं तन्मध्ये
पूर्वार्धेदृष्टाच्चत्वारिंशदङ्गुलपरिमिताद्वेदितृतीयदेशात्पूर्वार्धेऽपि वेदेर्विगतस्तृतीयो देशो
भागः परित्यो द्वात्रिंशदङ्गुलानि यस्मात्स तथा । वेदेरित्येतत्पदं साकारुक्षमपि
वितृतीयपदं नित्यमकारुक्षत्वात्समस्यते देशपदेन वेदिवदमुपय(?)पूर्वं पश्चाच्च संवध्य-
तेऽतो वेदेस्त्यक्तपौरस्त्यत्वात्समीपे पूर्वार्धेवेदितृतीयमागात्पूर्वार्धेन पाश्चात्यत्यक्त-
तृतीयभागात्पश्चात्तत्तु प्रोक्षण्यासादनस्थानं वक्ष्यते । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमितास्तम्भ-
यजुर्हरतित्यर्थः । वेदे स्तम्भयजुर्हरणं प्रधानकर्म किंतु गुणकर्म ब्राह्मणे वेदिसंस्कारत्वा-
वगमात् । वेद्याः सकाशस्तत्तृणपांसुहरणेन तस्याः क्रूरतावगमेन दृष्टः संस्कारो
जायते । स्तम्भयजुर्हरणेन वेदिं संस्कुर्वीदिति वाक्यार्थो भवति ।

देवस्य त्वेति स्फ्यमादाय ।

अदद इति मन्त्रशेषस्य संहितायां पठितस्य पूर्वतनेनाधिवपनशेषेणहानुषक्तेन सह
ब्राह्मणव्याख्यातपठितस्य विनियोगोऽयमिति ज्ञापयितुं प्रतीकोपादान एवं पूर्वं संव-
पामोत्यादावपि ज्ञेयम् ।

इन्द्रस्य बाहुरसीत्यभिमन्त्रयते ।

स्वष्टम् ।

सहस्रभृष्टिः सततेजा इति तस्य दर्भेणाग्नं सञ्चयति ।

तिग्मतेजा इत्यन्तः । स्फ्यस्याग्नप्रदेशं सम्यक्प्रकारेण श्रयति तनू करोति
तीक्ष्णी करोतीति यावत् । दर्भमात्रमिदं न दर्भेण तीक्ष्णी भवति । तेन परितोऽग्नि-
भागमूर्ध्वमुन्मार्ष्टीत्येतावदेवोक्तं मन्त्रब्राह्मणानुसारेण ।

पृथिव्यै वर्मासीति मागग्रमुदगग्रं वा दर्भं निदधाति ।

पूर्वप्रकृतमेव बोधायने दृष्टत्वात् । वितृतीयभागे पूर्वार्धे वेदेरित्यर्थः ।

पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फयेन प्रहस्ति ।

तस्मिन्दर्मे यथा छिन्नो भवति स्फयाग्रेणैव तस्यैव संरुद्धत्वात् । मा हि स्तिष्य-
मिति मन्त्रान्तः । यो मा हृदेति याजमानम् ।

अपहतोऽरुहः पृथिव्या इति स्फयेन स नृणां-
न्याश्मूनपादत्तेऽपारहं वध्यासमिति वा । । ।

अपहतोऽरुहः पृथिव्या इत्येतावानेव मन्त्रः । तृणं छेदस्तेः संह- स्मात्तस्य पाण्डुं मृदं
स्फयेन स्वीकृत्य न हस्तेन, हस्तेन साहाय्यमात्रं कर्म शक्येऽ-
च्छेदकेऽनेन स्फयेन ।

मजं गच्छ गोस्थानमिति हरति ।

स्फयेनैव वेदेर्बहिरुत्तरमिति शेषः ।

वर्षतु ते द्यौरिति वेदि प्रैत्यवेक्षते
वर्षतु ते पर्जन्य इति यजमानम् ।

प्रतीक्षत इति पूर्वानुकर्षः ।

नमो दिवे नमः पृथिव्या इत्युत्तरत-
उत्तानौ हस्तौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशति ।

उत्तरमभिग्रहीतुमुत्तानौ करौ संहतप्रसारिताङ्गुलिकाविति वाचत् ।

प्रक्रमे वेदेर्बधानेति तस्मा उपनिषपति ।

मायौमिति मन्त्रान्तः । उपनिषपत्यध्वर्युः । आग्नीध्रस्यानन्तरं पुनर्ग्रहणादस्मा इति
निर्देशादनधिकारः । किमुपनिषपति प्रकृतमुपात्तं स्फयेन स्फुटं पांशुमित्यनुकुर्यते
सामर्थ्यात् । कुत्रेत्यपेक्षायामुक्तं प्रक्रमे वेदेः । वेदेरिति पञ्चमी, तस्या उत्तरत इत्या-
कुर्यते पूर्वतनं कियत्यध्वनि प्रक्रमे पदद्वयेऽतीत इत्यर्थः । किमुक्तं भवति । एत-
दुक्तं वेदेः पूर्वार्धाद्वितीयादेशात्तन्वयजुराहरणं कृतं तत उत्तरतो वेदेर्बाहिर्द्विपदम-
तिक्रम्यावस्थिते स्थले निषपतीति । अयमेवाधो विस्पष्टीकृत आपस्तम्बेन—‘बधानं वेद-
सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वितीयादेश उदग्निर्पदे परिमिते वा वेदेर्निषपति’ इति ।
वेदेरुत्तरतः पुरस्ताद्भागे त्रितृतीयादेशे वेदेः सकाशाद्विपदे तत्समीपत्वात् उदङ्मुखो
भूत्वा निषपतीत्यन्वयेन व्याख्यातृमिर्देशितोऽर्थः । तस्मा आग्नीध्राव मन्त्रार्थमुपादिशन् ।

कस्मादेवमिति चेत् । उच्यते—वधानं देव सवितरिति मध्यमपुरुषेणोपदिश्यमानस्य कर्ता संबोध्यमानमा (आ ?) ग्रीष्मो यतोऽवनादो दुरस्युरिति प्रतिवक्ता कर्तारमात्मानमावेदयति । तस्मादवधावनमस्मा उपदिशद्गुत्करे निवपति । नो चेत्तस्मा इत्यनर्थकं स्यादुपेति च ।

स उत्करो भवति ।

तत्स्थलमुत्करशब्दवाच्यं यत्र निवपति । उत्किरत्पस्मिन्तृणं पाप्मिर्गुत्कर इत्यवयवानुसंधानक्रियानिमित्तत्वेऽपि रुद्ध एवायं शब्द इति दर्शयितुं स इत्युक्तं स एवेत्यर्थः । अथमुत्करप्रदेशः सिद्धो भवति ।

अवनादो दुरस्युरित्याग्नीध्र उत्करमभिगृह्णात्यञ्जलिना ।

उत्करप्रदेशमभिगृह्णाति च्छादयति तमतो मामौमिति मन्त्रलिङ्गात् । व्याख्यातं च ब्राह्मणेन—इत्याह्वानिष्ठुक्त्वा इति । यथोत्करे निहितो भ्रातृव्यो न मुच्यते तथा न्युज्जेनाञ्जलिना गृह्णातीति सिद्धोऽर्थः । अत्र भाष्यकृतोक्तमाग्नीध्रस्याञ्जलौ निवपतीति तत्तु सूत्रान्तराभिप्रायेण वैज्ञानसीये तथोक्तेः । परं तु तादृगर्थस्यास्मत्सूत्रादप्रतीतेः सूत्रासंगतत्वादापस्तम्बेनापि कृतव्याख्यासमानार्थतया स्फुटतरमभिधानादुपेक्ष्यमिति मन्यन्तेऽन्ये । आपस्तम्बे हि निवपनपर्यन्तं पूर्वभाष्यमिहस्याधिकार एव न दर्शितः 'न्युत्तमाग्नीध्रोऽञ्जलिनाऽभिगृह्णाति' इति । अस्मदाचार्यस्य तथैवेष्टम् । यत्पुनः पूर्वमेवोक्तानौ करौ कृत्वाऽऽग्नीध्र उपविशतीति तत्र नाञ्जलिकरणमुक्तमपि भ्रातृव्यस्याञ्जलिना करिष्यमाणेनावधावनाय । संनद्धेन स्यात्तव्यमञ्जलिकरणे यथा विलम्बो न भवेत्तथा सन्नद्धे सति भ्रातृव्यस्तन्वयजुषा न्युत्तमात्र एवानिष्ठुक्तयेऽभिगृह्णात इति मन्त्रब्राह्मणार्थोऽभिप्रेत इति दर्शितम् । यः कश्चिदतर्कितो दुष्टं निरोद्धुमिच्छति स आगतनहस्त एवाऽऽदौ तिष्ठन्यश्वात्सग्रीपस्थं गृह्णातीति प्रसिद्धिरनुगृहीता च भवति ।

परिशृङ्गाऽऽस्ते ।

अञ्जलिना त्यक्त्वाङ्गुष्ठसंधानेन हि परितो ग्रहणं नान्यथेति ।

एवं द्वितीयं हरत्येवं तृतीयम् ।

अथ प्रहरतीत्यनेन वेदिसंस्कारेण प्रधानभूतेनाऽऽदानादि पूर्वमङ्गं प्रति परिगृह्णाऽऽस्त इत्यन्तमतिदिष्टमेवैवमेवमिति पुनः परस्परमन्त्रे वैलक्ष्यकथनार्थं, तेन नात्र प्रथम एव पर्याय (ये) मन्त्रोऽपि तु त्रिष्वपि त्रिर्यजुषेति श्रुतेः ।

विशेषमाह—

या वः शिवा ओषधयो मूलं हिंसिषमिति द्वितीयं प्रहरति ।

अत्र पृथिवि देवयजनीत्यस्य स्थानेऽयं मन्त्रः । पृथिव्यै वर्मासीति तन्म विमुखात् ।

अपहतोऽरुः पृथिव्यै देवयजन्या इति द्वितीयमपादत्ते ।

अजं गच्छेत्त्यादित्रयं पूर्ववत् । ॥ पुनराग्नीध्रस्योपवेशनमुत्तानहस्तकरणं तयोः परिग्रहे व्यावृत्तत्वात् । बधानेति पूर्ववत् ।

आग्नीध्रः—

अवबाढा देवयजन्या यातुधाना इति द्वितीयमभिगृह्णाति ।

द्वितीयमिति क्रियाविशेषणं पूर्ववदञ्जलिना पुनः परिगृह्णाऽऽस्त इति तु समानं चतुर्थपर्यन्तम् ।

अध्वर्युः—

ब्रह्मस्ते दिवं मा स्कानिति तृतीयं प्रहरति ।

स्पष्टम् ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीयमपादत्ते ।

अजं गच्छेति वर्षतु त इति द्वयं बधानेति पूर्ववत् ।

आग्नीध्रः—

अवबाढोऽध्वर्युस्त इति तृतीयमभिगृह्णाति ।

उक्तम् ।

अध्वर्युः—

तूष्णीं चतुर्थम् ।

अपादानहरणावेक्षणद्वयनिवपनानि तूष्णीमेव ।

मात्रं प्रहरणमित्याह—

सर्वं दर्भं हरति ।

अवशिष्टं सर्वम् ।

आग्नीध्रः—

अरुस्ते दिवं मा स्कानिति चतुर्थमभिगृह्णाति ।

मात्रं परिग्रहः । आस्त इति निवर्तते । अग्नेऽभिग्रहणमावात् ।

स्फयेन वेदिं परिगृह्णाति ।

अध्वर्योरधिकारः । अग्नेः करिष्यमाणस्य प्रतिज्ञामात्रं परिग्रहशब्दार्थप्रदर्शनार्थम् । अग्निमेण कर्मणा वेदिदेशः परिगृहीतः । पारितो गृहीतः परिच्छिन्नो दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन कृत इति यावत् ।

वसवस्त्वा परिगृह्णन्तिवति दक्षिणतः प्राचीं लेखां लिखति ।

स्फयेनेति पूर्ववत् । दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे संनापानुसारेण प्राचीं दक्षिणां भोगिमा-

रम्य दक्षिणांसपर्यन्तं प्राक्समाप्तिं रेखां करोति । प्राचीमित्यर्थसिद्धेऽपि वचनं पूर्वं परिगृह्णातीत्युक्तं ततः सामन्तप्रतीत्या प्रदक्षिणमित्यापतति पारिभाषिकं तन्निवृत्त्यर्थम् । गायत्रेण छन्दसेति मन्त्रान्तः ।

रुद्रास्वेति पश्चादुदीचीम् ।

छेत्तां छित्तातीति पूर्ववत् । त्रैलुपेन छन्दसेत्यन्तः । सर्वत्र मन्त्रानुसारेणोदीचीमिति स्पष्टार्थकथनं संधानकरणे दक्षिणापवर्गशङ्कानिरासार्थम् ।

आदित्यास्वेत्युचरतः प्राचीम् ।

पूर्ववत्क्षेपम् । रुद्रास्वेति क्रियमाणे याजमानं बृहस्पते परिगृह्णाणेति ।

प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयत्यभित आहवनीयं प्रतीची

श्रोणी अभिगार्हपत्यं मध्ये संनता भवति ॥२१॥

एतत्सर्वं शुस्वे द्रष्टव्यं स्वीकृत्यम् । वेदिं परिगृह्णातीति प्राप्ते सामन्तेऽपि प्राञ्चौ वेद्यंसावुन्नयत्यभित आहवनीयमिति वाक्येऽतिस्पष्टा प्रागपवर्गताऽसयोरुक्ता, तदर्थं प्राचीं छेत्तां छित्ति तया प्राञ्चौ वेद्यंसां भवत इत्यर्थः । तथैव प्रतीची श्रोणी इत्यस्यापि संपादनाय पश्चादुदीचीमित्युक्तमिति भावः । अत्रासयोरुन्नयनदर्शनान्मध्यादे-
पोन्नयनं कार्यमिति दक्षिणोत्तरपरिग्रहयोर्ध्व्यादारम्भ इति भाष्यकृन्तम् । तत्परितो-
ग्रहणविरोधि कथं युक्तम् । मध्ये संनतां संकीर्णाम् ।

इमां नराः कृणुत वेदिमेत्य वसुमती रुद्रवतीमा-

दित्यवतीं वरुणं भिद्वो नाभा पृथिव्या यथाऽयं

यजमानो न रिष्यादेत देवेभ्यो जुष्टाम-

दित्या उपस्थ इमां देवा अजुषन्त सर्वे-

रायस्योषा वज्रमानं विशान्तिवति संश्रेष्यति ।

अत्र प्रेष्यतीति वदति न च प्रेष्यं निर्दिशति तथाऽप्युक्तप्रकारेण कात्यायनभार-
द्वाजोक्तिम्यामात्राभिप्रेतो वाऽऽत्मप्रेषो वेति वक्तुं शक्यं तथाऽपि किमत्र प्रेषितेन
कार्यम् । इमां नराः कृणुत वेदिमेत्येतावदेव शक्यार्थे प्रतीयतेऽन्यत्सर्वं स्तुति-
मात्रं न नरैः कर्तुं शक्यमिति प्रेषकार्यानुपपत्तिरित्यदृष्टार्थे प्रेषधर्मेण मन्त्रजनपमात्रं
कर्तव्यमित्येव युक्तम् । गां दोहपवित्रे इतिवत् । तथैवाऽऽहवौघायनः—‘नपतीमां
नराः’ इत्यादि ।

अपहतोऽरुः पृथिव्या आ देवयजं वरेति

स्फयेनोच्चमां त्वचमुद्धत्योत्करे निवपति ।

वेदेरुपारि स्वपं मृदम् ।

देवस्य सवितुः सव इति खनति देवस्य
सवितुः सवे कर्म कृण्वन्तो मातुषा मा वः
शिवा ओषधयो सुखं हिंतिषमिति वा ।

वेधस इति पूर्वस्थान्तः । प्रागपवर्गः स्फुटयेनैव ।

अङ्गुलां अङ्गुलां वपुरङ्गुलां सीतामात्रीं रव-
वर्त्ममात्रीं यावत्पार्दिण्यै श्वेतं तावतीं वा ।

खननपरिमाणं निश्चयताया अङ्गुलादि । सीता सीरस्य खनिः, रवस्य चक्रखनिर्वर्त्म ।
यावत्पार्दिण्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । पादस्य पश्चाद्भागः पार्दिणस्तस्या यावान्भागः श्वेतस्त-
लसमीपे श्वेतं गुणवचनस्वात्पुंसकतया(ता)तावती वा । खनेदिति सर्वत्र संबध्यते ।

नैता मात्रा अतिखनति ।

अङ्गुलादिपरिमाणं मात्रा मानानि एता मात्रा अतिक्रम्य न खनेत्, अधिकं न
खनेदित्यर्थः । ननु कुतोऽधिकताप्राप्तिः सत्सु विधिष्विति चेत् । सत्यं, न्यूनताया
अप्यनुज्ञानार्थमिदमुच्यतेऽत एव ज्ञापकात्, एताभ्यो मात्राभ्यो न्यूनता परं भवतु
समता वा परं स्वधिकता मा भूदित्यर्थः ।

दक्षिणतो वर्षीयसीं पुरीषवतीं प्राचीमुदीचीं प्रवर्णां करोति ।

मास्रणानुकरणमेतदर्थवादस्मरणाय । तत्र प्रतीचीनं दक्षिणामेध्यमिति दिग्द्वयप्रव-
णतानिन्दाप्रदर्शनार्थं तेन प्रयोजनं वक्ष्यते । दक्षिणभागे किञ्चिदुक्तं, वृद्धस्य वर्षीत्या-
देशः, पुरीषवतीमुत्कीर्णं मृत्पुरीषं तद्वती, खननेन मृत्पुषोपवर्गमच्छेत्तया खनेजनु
स्थलस्य वेधमात्रेण खनेत् । प्राचीमुदीचीमोशनभागस्तेन प्रवर्णा निष्ठां, प्रागुदकप्रवणा-
मिति वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन प्रत्येकमप्यन्वयो यथा स्यात्तेन प्राचीं प्रवणामुदीचीं प्रवर्णां
प्राचीमुदीचीं प्रवणामिति विकल्पत्रयं, तृतीयस्य संभवार्थं वाशब्दो मोक्तो विरोधा-
द्विकल्पः स्वयमेव भविष्यतीति दर्शयितुम् । अत एवाऽऽपस्तम्बः—‘प्राक्प्रवर्णां प्रागु-
दकप्रवर्णां ॥’ इति ।

यन्मूलमतिशेते स्फुटयेन तच्छिनति ।

मूलमोषचीनामतिरिच्यते तत्स्फुटयेन चिह्नयति ।

यत्पुरीषमतिरिच्यत उत्करं तद्वचयति ।

प्रवणताकरणे समीकरणे च यत्पुरीषमतिरिक्तं तत्र प्रदेशान्तरं नयेदपि तु तद्व-
हिरुत्कर एव त्याज्यमित्यर्थः ।

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य ।

पशुकामयते यो यजमानस्तस्य दर्शपूर्णमासयोः सकृदाहार्यपुरीषां वेदिमध्यधुः
कुर्यात् । अन्यतो मृदमानोव वेदिमध्ये निनयेत्प्राऽऽहार्यपुरीषा ।

तत्प्रकारमाह—

यत्प्राक्स्वननाशस्तुत्वा मन्त्रेण पुरीषं स्वात्वा हरति ।

स्पृष्टान्तरे देवस्य सवितुः तव इति स्वात्वा तत्पुरीषमस्वातायां वेद्यामाहरेदित्यर्थः । यममानेन पशुकामो वेदिमाहार्थपुरीषां करिष्य इति कृते संकल्पे स्वननेन पुरीषमाह-
त्वाऽऽहार्थपुरीषां कुर्यात् ।

अत्र चौर्यमास्यां वेदिं करोति ।

सिद्धे सत्वारम्भो नियमायेति स्यायात्पौर्णमास्यामत्रैव वेदिं करोत्यमावास्यायां त्वत्र पूर्वेषुवेति फलति । एतच्छापयितुमेव पूर्वोक्तं वेदकरणानन्तरं बहिराहरणात्पूर्वं वा तत्राभिधानेन तत्रैवामावास्यायां वेदिः स्यान्नात्रापि तदर्थमेवोक्तं तत्रैतत्कृत्वोपवस-
त्यमावास्यायामितिकर्तव्यत्वेनोक्तमेव कृत्वेति तत्र वेदिकरणस्यानभिधानात्सत्कार्यमिति तत्रैव विवृतं शेषम् । तावदेव कृत्वेत्यस्मिन्पक्षे सत्येवेदमारभ्यते यः(१) विकल्पद्वयम् ।

पूर्वेष्टुरमावास्यायाम् ।

करोतीत्यनुवर्तते । तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति श्रुतेर्वेदेन विना वेदेः कर्तुमशक्य-
स्याप्यास्थानस्थितं वेदमपेक्ष्यानन्तरमेव करोति स्थानविशेषोऽत एव नोक्तोऽस्मिन्पक्षे सामर्थ्यादेव तत्सिद्धेरिति भावः ।

पक्षान्तरमाह—

पुरस्ताद्धर्षिष आहरणात् ।

अत्र पक्षे वेदं स्थानादपकृष्य सामर्थ्येन पूर्वं कृत्वा पश्चाद्वेदिं ततो बहिरिध्मस्त-
तोऽन्तर्वेदीत्यादिशाखापवित्रकरणादि पूर्ववत् । पक्षद्वयभेदकवाशब्दाभावेऽपि प्रमाणमु-
पन्यस्तं न विस्मरणीयम् ।

पूर्वेष्टुर्वेदिकरण उत्तरपरिग्राहे ब्रह्मण आमन्त्रणानुज्ञापक्षे कथं वेदिः स्यादत आह—

यत्प्रागुत्तरस्मात्परिग्राहात्तत्पूर्वेष्टुः

करोति सह वोचरेण परिग्राहेण ।

अन्यदुत्तरपरिग्राहप्रभृत्याप्यलेपनिनयनानन्तरं विकृतिविशेषे सद्यस्काले पूर्वमतब्रह्मके-
कर्मण्याभिक्षादौ सह वेत्ययं पक्षः । अथ वा विनैवाऽऽमन्त्रणानुज्ञाम्यामुत्तरपरिग्राहः ।

प्रकृतमाह—

ब्रह्मभुत्तरं परिग्राहं परिग्राहीष्यामीत्यामन्त्र्य परियुक्ताति ।

प्रणव उक्ते करोतीत्युक्तमेव ।

विपरीतमेके समामनन्ति मन्त्रैः पूर्वं परिग्राहं यजुर्भिरुत्तरम् ।

यैर्मन्त्रैर्वसवस्वेत्यादिभिः पूर्वपरिग्राहोऽस्मच्छाखायामुक्तस्तैरुत्तरपरिग्राहं समाम-
नन्ति यजुर्भिर्ऋतमसीत्यादिभिरुत्तरपरिग्राहो वक्ष्यतेऽन्यैः शास्त्रिमिस्तैः पूर्वपरिग्राह

इति विपरीतम् । यद्यप्युभये मन्त्रास्तथाऽपि यजुःशब्देनोत्तरेषां व्यवहारो ब्राह्मणेऽस्ति यथायजुरिति, तेनैव शब्देनोक्तेषु यजुषु कृतो मन्त्रशब्दः सामान्यवाक्येण द्विपादनद्वत्वेन त्वनपरतया वसवस्त्वेत्यादिषु प्रयुक्तो विशेषपरः । अत्राऽऽहुरमे विकृतिषु यत्रानमावेव पूर्वपरिग्रहो गृह्यते तत्र तच्छंकरवयैव क्रमो ब्राह्म इति । अन्यथा वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रमिन्नियोजकब्राह्मणवाक्यशेषो विरुध्येत । तथाहि-तेऽग्नेनाप्राञ्चोऽजयन्वसुभिर्दक्षिणा रुद्रैः प्रत्यघ आदित्यैरुदङ्घ इति विक्रमे मन्त्रसंख्यावर्धनपर्यवादः, पुरस्तादग्निवैव जय इत्युक्तं तदभिधिति विहारे पशुनहनप्रवासादौ विरुध्येतान उक्तं विपरीतमिति, यजुषां ब्राह्मणलिङ्गयोः पूर्वपरिग्रहेऽविरोधेन शास्त्रान्तरीयक्रमो ब्राह्म इत्यर्थः । अनेन मननप्राणवर्मत्वेन मन्त्रशब्दप्रयोजनमप्युक्तं ते वसवस्त्वेति दक्षिणतः पर्यगृह्यन्ति मन्त्रेव आतृष्येभ्यस्त्राणस्य ब्राह्मणेऽभिधानात्ते मन्त्रा उत्तरपरिग्रहार्थं अन्यशास्त्रिनमिति । तद्विदममञ्जयम् । पूर्वपरिग्रहो हि प्राथिव्या आतृष्येभ्यः प्राप्तये जातो मन्त्रैस्तस्या अप्राप्तौ यजुभिः परिच्छेदनमाचार्यैर्मन्त्रकार्यं कर्तुमशक्यमेवेति पुनर्विरोधस्तदवस्था इति नार्थवादेन विरोधः संवादनीयः । तस्मात्प्रकृतिषु समाविक्रय एवेति युक्तं तथा विकृतिष्वपि ।

ऋतमसीति दक्षिणत ऋतसदनम-
सीति पश्चादतन्नीरसीत्युत्तरतः ।

परिगृह्णातीत्या (स्यनु) वर्तते । अयं स्वशास्त्राक्रमः । परिग्राहशब्दो योगिकयो संज्ञे ।

था असि स्वधा असीति स्फुटेन मतीची संमाष्टि ।

आसीत्यस्तः । वेदिमिति शेषः । प्रत्यगपन्नमां सधी करोति । अत्र भूमिर्भूतेति आत्ममानम् ।

पुरा ऋरूपेत्याभिमन्त्र ।

वेदिमिति शेषः । यजन्त इति मन्मान्तः ।

पश्चात् वेदेवितीयदेशे स्फुटं तिर्यञ्च स्तब्धा
मोक्षणीरासादयेध्मावीरूपसादय क्षुवं च क्षुचम्
संसृद्धि पत्नी संनखाऽऽज्येनोदेहीति संश्लेष्यति ।

पश्चात् पूर्वार्धेन व्याख्यातम् । विनृतीयभागोऽपि नूनः पश्चात् एव पश्चात्तमं कार्यः पश्चात्तमशब्दावधार्यात् । प्रथमे तृतीयभागानन्तरमेव स्फुटं मध्यमे भागे वा स्थितमुदमद्यं हस्तेन स्पष्टे स्थिरं धृत्वा संश्लेष्यति । यजुर्वेदेनाध्वर्युरिति परिभाषितत्वात् सासादनादिकं सर्वमध्वर्युमेव कार्यम् । तत्रैषोऽपि, न आनास्य प्रेष्यस्य वचनमस्ति

येन वचनलक्षणा इतर इति प्राप्त्यात् । न हि निर्देशोऽस्ति लिङ्गेन ब्राह्मणेन वा यथाऽग्नीदग्नीन्विहरेति यथा वाऽऽग्नीध्रं संप्रेष्यतीति । नापि संभवः प्राप्तकाल-
तयाऽऽत्मानं प्रत्येव प्रेषणं संस्कारजनकत्वसंभवात् । आत्मानं प्रत्येव प्रेषयितुं
लिङ्गानि चोपपादितानि न विस्मर्तव्यानि ।

नाऽऽचार्यस्येष्टमन्येन कार्यमित्यन्यसूत्रतः ।

द्वद्वा प्राथमिका आहुरग्नीत्कर्मेति कौशल्यात् ॥

उपेक्ष्यमेतत्पूर्वोक्तप्रायेः सूत्रान्तरेस्तथा ।

विरोधादेवमन्यत्र होयः प्रेषस्य निर्णयः ॥

इध्मावर्हिहिरितीधमस्य प्रथमानिर्देशोऽग्राह्यदन्तत्वेन क्रमनियमार्थो दक्षिणविष्णुमुत्तरं
वर्हिहिरिति क्रमविधानात् । अनेकपत्निकस्यापि पत्नीं संनह्येत्यधिकृतम् । न हि
प्रकृतावूहोऽस्तीति वक्ष्यत्याचार्यः । मन्त्रस्य सर्वप्रकृत्यर्थत्वेनाविशेषणः प्राप्तस्य
पत्नीपदेन ज्ञात्याऽपि नानापत्नीप्रत्यायनसंभवात् वाचोऽपि प्रातिपदिकमविरुद्धक-
वचनमुद्देश्यगतमविवक्षितं च ।

तत्र प्रोक्षण्यासादनप्रकारमाह—

अग्निहोत्रहवणं पवित्रान्तर्हितायाप आनी-

योदश्च स्फयमपकृष्यान्तर्वेदि धारयन्स्फयस्य

वर्त्मक्षुणनिनीयर्तसधः स्थेति स्फयपदे सादयति ।

यत्राग्निहोत्रहवणी तिष्ठत्यत्रैव तस्यां पवित्रे अन्तर्घायाप आनीय तत्र गमनाय
स्फयं स्फयस्थाने विहायाप आनीयोद्गमपत्नं तिर्धञ्चमेव स्फयमपकृष्य वर्त्म कर्षन्निक्षो-
त्तरतः किञ्चिदपनीय तं वामहस्तेन धारयन्तन्वेद्यां दक्षिणेनाग्निहोत्रहवणीमाद्राय
तद्गता अपः किञ्चित्पूर्वकुते स्फयवर्त्मनि निनीय स्वाययित्वाऽभ्यस्तृष्टा उपनिनीयेत्या-
पस्तम्बोक्तः स्फयेनाभ्यस्तृष्टा निनीय प्रेषावसरे तिर्यक्स्फयस्तम्बनस्थानं स्फयस्य पदं
तत्राऽऽसादयति मन्त्रेण ।

यं द्विष्यात् ध्यायेत् ।

यं यजमानो द्वेष्टि तमप्यध्यायेत्तस्य स्वरूपेण तच्छब्देन वा मनसा ध्यानं
कुर्यादारादुपकारकमिदम् । यद्यपि यं द्विष्यात् ध्यायेदिति ब्राह्मणे शुभैवेनमर्थयतीति
वाक्यशेषस्तथाऽपि सा (सोऽ)र्थवाद एव नत्वाभिचारिकत्वमाहृत्यैव तस्यार्थ-
वादस्थापनेन दर्शितम् । यथा कामपदामर्थे कलपदमर्थवाद एवमभिचारकृति-
पदामर्थेऽपि वैरप्रतिकूलार्थप्रत्यायकपदमप्यर्थवाद एव न तु वैरिनेष्टप्रयोजन-

त्वायेति सर्वत्र ज्ञेयम् । शत्रोरभावे पाप्मैव शत्रुः प्रतिकूलत्वात्पाप्मानमेव आतुव्यम-
पहन्तीति लिङ्गाच्च ।

अतभृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो
वध इत्युत्करे स्फपमुदस्यति ।

उत्करप्रदेशे स्फपं त्यजति किंचिद्दूरत एवोर्ध्वं मुञ्चति यथा मुक्त उत्करे पतति,
तथोदस्यति ।

पुरस्तात्प्रत्यञ्च स्फविमत उपोहति ।

स्फपमुत्करे निरस्तमावायोत्करस्य पूर्वदिश्युत्कराभिमुखं स्यूत्रप्रदेशान्मुष्टिप्रदेशे धृत्वा
कर्षति ।

नानवनिज्य हस्तौ पात्राणि परा-
हण्याञ्च वेदिं परिमृशत्यास्तरणान् ।

हस्तावप्रक्षाल्य पात्राणि न संस्पृशेत् च वेदिमास्तरणात्प्रक्षाल्यापि हस्तौ स्तरणा-
त्पूर्वं वेदिं न स्पृशेदिति सामर्थ्यात् । अन्यथा स्तरणात्पूर्वमेव प्रक्षालनं विधायानेकानि
कर्माणि विहितानि वेदिस्तरणमिति कः प्रसङ्गोऽप्रक्षालितहस्तस्य स्तरणात्पूर्वं
वेदिसंस्पर्शे ।

हस्ताववनेनित्ते स्फपं प्रक्षालयति नाग्रं परिमृशति ।

पूर्वं घातुद्वयमेकार्थं तथाऽपि भिन्नगौ श्रुत्यनुकरणार्थं स्फपप्रक्षालनसमये नाग्र-
भागं हस्तेन स्पृशति प्रक्षालनप्रतिषेधो नाग्रस्य किंतु स्पर्शनमात्रप्रतिषेधः । अन्यथाऽ-
ग्रवर्जं स्फपं प्रक्षालयतीत्येव लाघवेन श्रूयात् । अनेनेतरभागप्रक्षालनं नोदकधारणा-
व्येण कार्यमपि तु हस्तेनापि मलापकर्षणमपि कार्यमित्यर्थः ।

उत्तरेण प्रणीता इध्मानहिरूपसादयति

दक्षिणमिज्जमुत्तरं वह्निः ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकोशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

प्रथममभिधानहिरिति समस्तग्रहणं सहोभे आनीय दक्षिणोत्तरभावेन हस्तद्वये-
नाऽऽसादयति सहैवेति गम्यते ।

इति सत्याषाढहिरण्यकोशिसूत्रन्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-

कृतायां प्रथमप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।

वेदप्रान्तैः सुव* सुवथ सह संमार्हि ।

वेदस्य परिवासिता अग्रभागाः प्रान्तास्तैर्वाधायनोक्तपक्षानङ्गीकार उक्तस्तत्रैकै-
कपदार्थस्य संमार्गप्रोक्षणनिष्ठपनादिना काण्डानुमप्य उक्तः । स्वयं तु पदार्थानुसमर्थं
दर्शयितुं सहेत्याह । प्राशिन्नसहभावोऽपि प्रत्युक्तः । न ह्येषा सह संमार्गः संम-
वति प्रातिस्निकनियतधर्मत्वात् । वक्ष्यमाणस्य प्रतिज्ञेयं, संमार्गस्य प्रकरणे यावदुक्तं
सावच्छेदकमिति ज्ञापनेन यत्र संमार्गस्तत्रैते धर्मा इति नियम उक्तः ।

प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य वा ।

वेदप्रान्तानिति द्वितीयाऽन्तरत्वेन परिणतमनुवर्तनीयम् । यावन्ति पात्राणि संमार्जनी-
यानि तावतो विभागान्कृत्वा तेनैकैकेन संमार्गे एकैकस्य सहाग्नौ प्रहरणमन्ते सर्वेषां
अशुबन्धेऽयमेव पक्षः प्रहरणं एवनेकश इति विशेषः । आविभज्य वेति समुदितैः
संमार्ग इत्यर्थः ।

उत्तानास्तिरश्चीर्वाऽपि वा द्वे उत्ताने उपभृतं तिरश्चीम् ।

सुवामेवायं धर्मः संमार्गसमय उत्तानास्तिस्रः पार्श्वविज वा जुहूध्वे उत्ताने । अपि
वेति समुदायो वार्थः ।

अनिश्चिताः स्य सवत्नक्षपणीरित्यभिवन्ध्य ।

सुवादिषुष्टयं, सुषां भूयस्त्वान्त्रीलिकेन मन्त्रनिर्देशः । सकृन्मन्त्रः ।

धृताचीरेतामिर्वो ह्यपि देवयज्याया इत्यादाय ।

षुष्टयं तन्त्रेण संभवाद्धस्तद्वयेन । नौधायनवैखानसोक्ता दक्षिणेन सुवं जुहूरभृतौ
सव्येन ध्रुवामिति व्यवस्था न विरुध्यते ।

प्रत्युष्टमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

निष्ठपामीत्यन्तः । तन्त्रेण न्यङ्घीर्न्यङ्घनास्तपति, सकर्मकस्य रूपं किञ्चित्ताः करो-
तीत्यर्थः ।

गोष्ठं मा निर्मुक्षामिति सुवमग्रैरन्तरतोऽम्पा-

कार* सर्वतो विलमभि संमार्हे मूलैर्दण्डम् ।

संमार्गमिति मन्त्रान्तः । सुवं संमार्शीत्यन्वयः । अग्रैरन्तरतः परिवासनदर्शनां
अधाऽवधवा अग्रमध्यमूल्यानि । सुवे तु मध्यवर्जं विनियोगः । अन्तरतः सप्तम्यर्थे
तत्सिद्धिः । विलावकाश उत्कीर्णोऽग्रेः । कपमम्याकारम् । आभीक्ष्ण्ये णमूल् । पुनःपुन-
रित्यर्थः । पुनरग्रेः, कुत्र, सर्वतो विलमभि । सर्वतो विलस्य बहिर्भागेषु विलमभिमुखं

पार्श्वभागे संमार्गमेकैकमारभ्य चित्रावकाश एव समाप्तिः कार्येति भावः । चित्रावकाश-
मेव पुनः पुनरन्यत्र सकृदेव संमार्गः । यदीष्टं सर्वत्रापि पौनःपुन्यं भवेत्तदा स्तुवमभ्या-
कारमिति पठेदविशेषेण स्तुवसंज्ञार्थम् । तस्मादन्तरत इत्येव संज्ञोऽभ्याकारमित्ये-
तस्य । एवं च दृष्टार्थताऽभ्यासस्य स्यादन्तरतो रजोनिर्माणेन पौनःपुन्येनैव नान्यथा
भवति तत्र न संख्यानियमोऽपि विवक्षितः । अदृष्टार्थत्वे तु भित्तिविवक्षा स्यात्तदा
भित्तित्येव ब्रूयाच्छावदादतो दृष्टप्रयोगनोऽभ्यासोऽवकाशसंमार्ग इति स्थितमन्यत्र सकृ-
देव । दृष्टार्थत्वाच्च सर्वावयवव्याप्यर्थमभ्यासः कार्य एव नत्वेकमेति च सिद्धम् ।
मूलैर्दण्डं स्तुवस्य दण्डं परिवासनमूढैः प्रागपवर्गं मूलमारभ्य कण्ठपर्यन्तं सकृत्संमार्गं
चित्रस्य तु मध्ये वहिश्च पूर्वमेव जातत्वात् । अत्र स्तुवमेकमेव द्रव्यं प्रकृत्य विहिते संमार्गे
प्रथमतः सकृदेव मन्त्रो यत्रैकस्मिन्नव्ये विवेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते सकृदेव [तत्र]
मन्त्रं ब्रूयादिति परिभाषितत्वात् । न च तदपवादो द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यासवर्तते इति प्रव-
र्तते, स्तुवस्य संसर्गिद्रव्यत्वाभावात् । संसर्गिद्रव्यं हि बहिराज्यादि जात्या ज्ञेयकीकरे-
णैकद्रव्यत्वाद्याख्यातं तत्रैवात्राविस्मरणाच्च विवृतं पुनः । स्तुचामपि मूलमारभ्यैव
दण्डस्य पात्रपर्यन्तं प्रागपवर्गं संमार्गः कार्यः सर्वसूत्रेषु प्रकारान्तरस्यादृष्टचरत्वात् ।
यदपि केचन व्याख्यातारो ब्राह्मणे लिङ्गप्रदर्शनेन दण्डमधस्तात्प्रत्यगपवर्गमुपरिष्ठात्प्राग-
पवर्गं संमार्गं इति व्याचक्षते तदन्ये नात्यन्तमनुमन्यन्ते, प्राङ्म्यायोदङ्म्यापयोर्बाधकस्य
प्रमाणस्याभावात् । यदपि ब्राह्मणं तस्मादरत्नौ प्राञ्च्युपरिष्ठाच्छोमानि प्रत्यक्षयधस्ता-
दिति लिङ्गमुपपादयन्ति तदपि न, यतोऽयं जुह्वसंमार्गं पात्रस्योपरिष्ठादधस्ताच्च संमार्गो
क्रमेण प्राचीमभ्याकारमिति तथाऽधस्तात्प्रतीचीमिति प्रागपवर्गप्रत्यगपवर्गौ विहिता-
विति तयोस्तथात्वोपपादनाद्यर्थवादो न तु सुन्दण्डेषु प्रत्यगपवर्गप्रागपवर्गताप्रति-
पादनाद्यर्थवादस्तत्प्रकारस्याविधानात्, अन्यापार्थिर्वादादन्वयत्र विधिकल्पने प्रमाणा-
भावाद्यायविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । अस्त्युपपानेन दण्डे प्राप्तिरित्यपि न । बाहुमा-
त्रीषु क्षुद्रु त्वरत्नेः पात्रस्थानत्वात् । अस्तिमात्रत्वेऽपि पात्रमरत्नेकसरार्थमात्रमिति
संभवत्येव । प्राञ्जोमप्रत्यञ्जोमारत्निसाभ्यं पात्रस्यापीत्यलमतिप्रयासेन । माप्येऽप्येवं
प्रागपवर्गता न बाधितैव ।

बाधं प्राणमिति जुह्वं प्राचीमग्रैरन्तरतोऽभ्या-
कारं प्रतीचीं मध्येर्वाश्रतो मूलैर्दण्डम् ।

अत्र मन्त्रवाक्ये क्रियापदमावादिषे त्वादिमन्त्रवाक्यिया लक्षणीयाऽपवाऽनुषङ्गो
वा कार्यः । तत्रानुषङ्गस्य श्रौतत्वात्त एव युक्तः । तत्र पूर्वतनस्याद्योग्यत्वादप्रिम
एवानुकृष्यते स्त्रीलिङ्गकर्मकः । स च मा निर्मृक्षं वाजिर्मा त्वा सपत्नसाहीः संमा-
र्गमिति । चतुः श्रोत्रमित्यत्राप्ययमेव ज्ञेयः । संमार्गमिति पूर्वस्मादनुवृत्तेन जुह्वमित्यन्वयः ।

अन्तरतः प्राचीमभ्याकारमग्रेः प्रागपवर्गा निलमारभ्याग्रपर्यन्तं व्याख्यातमन्यत् ।
प्रतीचीं बाह्यतो मध्येः पात्रमेव बाह्यतस्तस्यैवान्तरत इति प्रकृतत्वात् । समामेदर्म-
मध्यमाग्रेः प्रतीचीमग्रादारभ्य पात्रदण्डसंधिपर्यन्तं मूलैर्दण्डमिति प्राग्ब्रह्मप्रागपवर्गमेव ।

अथः श्रोत्रमित्युपभृतं प्रतीचीमग्रैरन्तरतोऽ-
भ्याकारं प्राचीं मध्येर्वाह्यतो मूलैर्दण्डम् ।

अग्रादारभ्य प्रतीचीं संधिमारभ्याग्रपर्यन्तं प्राचीं व्याख्यातमन्यत् ।

प्रजां योनिमिति ध्रुवां यथा क्षुवम् ।

समामग्रेर्बिहान्तरतोऽग्रेव बहिरपि दण्डसंधिमारभ्य पृष्ठतोऽग्रपर्यन्तमानोय प्रणा-
स्याऽऽनीय निल एवापवर्गः । एवं दक्षिणपार्श्वोत्तरपार्श्वोरपि निल एवापवर्गः, मूलैर्दण्डं
पूर्ववत् । नात्र दर्भमध्यविनियोगः । एवं च बिले सर्वत्राभ्यासो नियतोऽन्यत्र धर्ममात्रं
सकृन्मन्त्रः प्रतिपात्रमिति संक्षेपः ।

न संमृष्टां चासंमृष्टां च संमृष्टजति ।

अत्र सुरुभावे संमृष्टासंमृष्टसंसर्गप्रतिषेधेऽपि सर्वपात्रप्रिषमत्वेनाऽऽपस्तम्बेनोक्तेन
संमृष्टान्यसंमृष्टैरिति विधानात्तथाऽस्माकमपि ज्ञेयम् । संसर्गे पुनर्निष्ठपनं समार्गं इति
कल्पान्तरेषु सर्वप्रायश्चित्तं स्वसूत्रे ।

निष्ठपति यथा पुरस्तात् ।

निष्ठपनस्याऽऽदानपूर्वकत्वाद्भुताचोरेतेत्यादाय प्रत्युष्टमिति निष्ठपति ।

अन्नाद्यं प्रजां पुष्टिं वा निर्गृह्यं वाजि त्वा सपत्नसाहं संपा-
र्श्वीति प्राशिन्नहरणं सर्वतो बिलमभि संपाष्टिं मूलैर्दण्डम् ।

तूष्णीके आदाननिष्ठपने मन्त्रलिङ्गस्य बहुवचनस्य विरोधात् । यत्र यत्र पात्रसं-
मार्गस्तत्र तत्र पूर्वपात्रिपाङ्गानोति दर्शितं मन्त्रमात्रसाध्यमभिमन्त्रणं निवर्ततेऽभिवर्त-
लिङ्गविरोधात् । अग्रैरन्तरतोऽभ्याकारमिति पूर्ववदनुक्तत्वाज्ज्ञात्येव । यदि तथा
स्यात्तदा क्षुववदिति लावणेन वदेत् । तस्मादग्रेः पृष्ठत आनीय बिलेऽपवर्गः, पार्श्वयो-
रपि भुवावेद्वान्तरतोऽभ्याकारमिति वर्जम् । मूलैर्दण्डं पूर्ववत् । अत्राऽऽपस्तम्बोक्तो
विशेषो प्राक्षोऽस्मत्सूत्रेऽनभिधानात्प्राक्ष्याग्नेोत्कर्षं दर्भेषु सादयति जघनेन वेति ।
बौधायनेनाप्यग्नेोत्कर्षं तूष्णे सादयित्वेत्युक्तं, क्षुवः प्राशिन्नहरणं निष्ठप्योत्तरतो
वेदिश्रोण्यां निदधातीति वैखानसेनोक्तं, ततस्तु प्रोक्षणं कृताकृतं काप्यासादनं
त्ववश्यंभावि ।

दिवः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितम् ।

तेन वयं सहस्रवल्गेन सप्रत्नं नाशयामसि स्वादेति

संमार्गान्भ्युक्ष्याथावादधाति यतरस्मिन्संप्राप्ति ।

सुकुसंमार्जनानीत्येष विशेषोपादानं कृतं तथाऽपि विभक्तानि सुवप्राशित्रसंमार्जनान्येकीकृत्वाऽऽदधाति । विभागमात्रे तु तच्छब्दोपलक्षितानि सर्वाण्यपि अभ्युक्ष्याद्विजिज्ञाशौ संमार्गस्तत्राऽऽदधाति । यतरस्मिन्निति सामीप्यसप्तमी नह्यशौ पात्रसंमार्गोऽस्ति । तूष्णीमभ्युक्ष्य मन्त्रेणाऽऽदधाति प्रवानार्पत्वान्मन्त्रस्य । प्राजापत्य-यवेति ब्राह्मणेन विधानात्प्रजापत्यो वे वेद इत्यथवादाच्च प्रजापतय इवमिति याज-मानमिति, तच्च, प्रजापतेभ्यश्चलिङ्गादप्रतीतेनाह देवतानिर्देशः प्रतिपत्तिवर्मत्वाच्च । अत्र बौधायनः—अथैतां पत्नीमन्तरेण वेद्युत्करमाम प्रपाद्येति प्रविष्टा पत्नी । आपस्तम्बः—अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वजुमित्यादि । बौधायनो जघनेन दक्षिणेन गार्हपत्यमुपवेष्टयेति । तस्मात्क्रमविरोधि ग्राह्यम् ।

आज्ञासाना सौमनसमिति मौञ्जेन योकेणान्पतरतः-

पाशेन पत्नीं संनहन्त्युर्ध्वं हरासीना तिष्ठन्ती वा ।

सुकृतायकमिति मन्त्रान्तः । मुञ्जतृणनिर्मितं मौञ्जं, शोध्यते नह्यने येन रज्जुविशेष-
स्य मूलऽग्रं वा कृतपाशेन पत्नीं संनह्यते बध्यते, ऊर्ध्वं जानुनी यस्याः सौपविष्टेति
विशिष्ट एकः पक्षो द्वितीयस्तु स्थिताऽनुपविष्टैव । अत्र पत्नीति प्रथमा कर्तरि तदा
संनह्यते इत्यात्मनेपदं कर्तर्येवं, कर्म त्वध्याहार्यमात्मानमिति, तदा पत्नीं संनह्य, ह्यनीति
परस्मैपदं पत्नीमिति द्वितीयाविभक्तिश्च विरुध्यते । अत्र संनह्यत इति कर्मणि प्रत्यय-
स्तदाऽऽज्ञासानेत्यादिसमानाधिकरण उत्तमपुरुषो विरुध्यते । आद्यर्थेकं त्वन्गृहीतं, लिङ्गं
तु 'आज्ञासाना सौमनसमित्याह । मध्यामनेनां केवलीं कृत्वा । आशिषा समर्धयति ।
इति ब्राह्मणं, मन्त्रार्थभूतफलसंपादनमतिवृद्धार्यमेवेति गमयति ब्राह्मणे । तदर्थमुत्तमपुरुषा-
नुगुण्याय मन्त्रप्रयोगः पत्न्या ऋत्विक्कृत्यनिर्वाहाय प्रयोजककर्तृत्वमृत्विन इति ।
तदेवं न्यायेन सिध्यतीति मत्वाऽनेन ब्राह्मणानुकरणेन सूत्रं रचितमात्रायेण । आपस्त-
म्बस्तु वाचयतीत्येकेषामित्युक्तवान् । भाष्यकृता तु मन्त्रपाठः पत्न्या उक्तः संनहनमृ-
त्विजा तदाऽपि समर्धयतीति न समञ्जसम् । अन्यः कर्ताऽन्येन करणमन्त्रोच्चारण-
मित्यपि न समञ्जसम् । तस्मादापस्तम्बोक्तशाखान्तरीया विशेषविधिरेव यको
वाचयतीति । ऋत्विगमन्त्रेण वाचनद्वारा संनह्यति मन्त्रेण वाचनेन करणभूतेन स्मृतिस्तथा
संनहनं साक्षादनेनेत्विजा संनह्य सुकृतायेति पत्न्युक्तेन ऋत्विक्पत्नीसंनहनसंबन्धेप्रतिपाद-

नात् । पत्नीमपि तेनैव प्रयत्नेन वाचयति, तेन न सूत्रमाद्यने विरुध्येते अपि तूपस्कृते
इत्यर्थं पक्षान्तरेः ।

न वासोऽग्निं संनखेत् ।

पक्षमभिलक्षीकृत्योपरि न संनखेत् । स्त्रीसंनहनं यद्यपि परिहितवस्त्रस्योपरि न
प्रश्नोऽप्येव तथाऽपि शास्त्रान्तरीयविशेषविधिना प्राप्तप्रतिषेधाद्विकल्पः । आपस्तम्बेन तु
विकल्प एव दर्शितः । संनखेदिति परस्मैपदं प्रयोगककर्तृतापेक्षम् ।

यथा ते अग्निं ग्रध्नास्विस्तुत्तरो नाभे-
निष्ठवर्ग्यं अग्निं कृत्वा स ते मा
स्यादिति दर्शयतो नाभेः परिकर्षति ।

पूवेति नाभेरुत्तरभागे अग्निं कृत्वा, निष्ठवर्ग्यमिति व्याख्यातं शिखाग्रनिष्करणव-
त्तत्र विस्मरणीयम् । तं अग्निं स त इति नाभेर्दक्षिणभागे परिकर्षणेनाऽऽनयति ।
पत्नीसंस्कारस्नानेकाहिताग्निपत्नीः प्रत्यावर्तते संनहनमेकस्यस्याविवक्षितत्वात्प्रतिप्र-
धानत्वावर्तते ।

अग्ने शुभ्रपत उप मा हवस्वेति ।

॥२३॥तिष्ठन्ती गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

यदाऽऽसीना संनद्धा तदोत्थायोपतिष्ठते । न चोपतिष्ठत इत्यत एवोत्थानं सिद्धमिति
वाच्यम् । उत्थानमन्त्रकरणं इत्यात्मनेपदविधानात्त्रयोपत्थानं धातुप्रत्यययोरर्थः किं
तु मन्त्रकरणमञ्जलिकरणपूर्वकं विनयेनाऽऽशीर्षाद्या । तदुक्तमाहिताग्नेराशीर्षिर्दक्षिणमुप-
तिष्ठत इति । तस्मादुपस्थानादन्यदुत्थानं विधत्ते । यद्योत्तरामाहुतिमुपोत्थाय कवाति-
र्थं हविनाऽऽहवनीयमुपतिष्ठत इत्यस्यासीनाया अप्युपस्थितिः । इदमाराधुषकारकं
कर्मपि प्रतिपत्त्यावर्तते । परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति न प्रवर्तते तस्य न्यायस्य परार्थ-
कर्मविषयत्वात् । अथ सकृत्कृतमपूर्वमुत्पादयेदिति न प्रतिपत्त्यावृत्तिरिति तथाऽप्युप-
स्थानं कामनाप्रार्थनं तज्जोक्तुसंस्कारस्त्वेन प्रतिपत्त्याशीर्षा आवर्तन्त इत्यपि सिद्धम् ।

देवानां पत्नीरुप मा हवध्वमिष्यपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीः ।

उपतिष्ठत इत्यनुवृत्तिः । गार्हपत्यस्यापरदेशमवस्थिता देवपत्नीरित्यनुसंवायोपति-
ष्ठत इत्यर्थः । देवपत्नीनां तत्स्थानमिति ब्राह्मणे दर्शनात् । इदमपि प्रतिपत्तिः ।

पस्वि पत्त्वेष ते लोको नमस्ते अस्तु

या या हिंसीरिति तमेव देवं प्रेक्षते ।

गार्हपत्यापरदेशमेव प्रेक्षते न ॥ पूर्वं, मन्त्रशेषोऽयं कृष्णान्तरोक्तवदिदमपि प्रधा-
नकर्म, द्वितीयाविष्कृतिस्तु श्रूयमाणा तथायुक्तं चान्योपि सति सृजेण विहिता, तेन
संस्कार्यत्वं बोधयति कर्तुः । केनयाऽऽहुतिमुपतिष्ठतमस्यावाधान् । एवमुपस्थानादौ सर्वत्र

द्वितीयामात्रेण न संस्कारकर्मत्वावगतिः । देशप्रेक्षणोनाऽऽत्मनेऽनिष्टपरिहारमर्थगतेऽतः
प्रतिपत्तिः ।

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदिति रिव सुपुत्रा ।

अस्थुरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति

दक्षिणतः पश्चाद्गार्हपत्यस्योदीक्ष्युपविशति ।

गार्हपत्यस्य दक्षिणपश्चाद्गार्हपत्योन्नराळे नैर्ऋत्यां दिशि उदङ्मुख्युपविशति ।
यथाप्रदेशं मुख्यपत्न्युपवेशनम् । समीप इतरासां तामिव दिशमवलम्ब्य व्यवधानेनाऽऽ-
त्मसंस्कारोऽयमाशीर्मन्त्रत्वात् ।

एव संनद्धाऽऽविमोक्षादम्बास्ते ।

एतद्व्यकरणेन संनद्धाऽऽस्ते संनहनविमोक्षपर्यन्तं विमोक्षमपि दद्याच्चेत्यर्थः ।

सुमनसस्त्वा जपमित्यासीना अपति ।

अदाभ्यमिति मन्त्रान्तः ।

मम पुत्राः शत्रुहणोऽथो मे दुहिता विराद् ।

उताहयस्मि संजय पत्न्युर्मे श्लोक उत्तम इति च ।

अपतीति संबध्यते । चकारः समुच्चयार्थः । आस्त इत्यनेनैवोपविष्टा अपतीति सिद्धेऽपि
यदासीनेत्याह तज्ज्ञायते मन्त्रे गोपविश्यानुव्रता मृत्वाऽऽस्त इति नोपवेशननियमोऽर्थ
किं त्वनुव्रतपवननियमेन संततवृत्तिमात्रमास्त इत्यस्यार्थ इति तेन निरुद्धोत्थायापि
विहारे यथासुखं तिष्ठतीत्यपि लभ्यते । उपवेशनं जपाङ्गमवश्यं कार्यं जपात्पूर्वमात्म-
संस्कारो जपस्त्वाशीर्मन्त्रोच्चारणं जप आराधुपकारक इत्यावर्तन्ते त्रयोऽपि प्रतिपत्तिः ।
एते मन्त्रा आधानात्पूर्वं पितुः पत्न्युर्वा सकाशादधीत्य प्रयोऽप्याः ।

पूषा ते पितुं विष्यत्त्विति सर्पिर्धानस्य मर्ग-

रस्य पितुं विष्यति पूषाऽसीति वा ।

पत्न्यधिकारो निवृत्तः । स्त्रीलिङ्गपदसमामिव्याहारेण निर्देशादन्य इति व्यायेन
धावित्रोऽध्वर्युकर्तृत्वोत्सर्गस्तादृक्पदाभावादनुवर्तते पुनः । सर्पिर्वीर्यतेऽवस्थाप्यते यस्मिन्त
सर्पिर्धानस्तत्पार्श्वं मर्गरशन्दवाक्यं विशिष्यते तस्य मुखं दूषमेव वज्रादिना पित्राय
विहारं प्रयानीय स्थापयति । तदैव वा पित्रानेन संस्कारः सर्पिः कार्पोऽन्यथोद्ध-
नलक्षणसंस्कारमवप्रसक्तत्वात् । त्रिं पात्रमुखं विष्यत्युद्धाटयतीति यावत् ।

अन्यस्मिन्पात्रे निषिध्य पात्रनिर्वस्यन्भवति ।

अत्र समाप्तावर्ततोऽपि सर्पिःशब्द उत्कृष्टानुवर्तनीयोऽव्याहारस्य लाक्षणिकत्वेन
अव्ययत्वात् । मर्गरादस्यत्र पात्रे सर्पिर्निषिध्य यागवर्षासार्त्तिकचिद्विकं प्रभुमिति

निर्वापे वक्ष्यमाणत्वात् । आञ्ज्यस्थार्या यागार्थं पर्याप्तं प्रभूतं निर्वापेण ग्रहीष्यन्मवति
तावदादायेष पात्रे तूष्णीं गृह्णातीत्यर्थः ।

इदं विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणाग्नावभिधित्व ।

स्पष्टम् ।

अदितिरस्यनेरच्छिन्नविभ्रेत्याज्यस्थालीमादाय महीनां

पयोऽसीति तस्यां पवित्रान्तर्हितायां प्रभूतमाज्यं निर्वपति ।

आसादमस्यानादायाय स्वीकृत्य तस्यां गृहीतायां पवित्रं तूष्णीमन्तर्धायानन्तरं
तस्यामाज्यं प्रभूतं निर्वपति निर्वापेण कर्मणा यागार्थं स्वी करोति । पूर्वं सर्पिःशब्देन
प्रस्तुतेषाञ्ज्यशब्दप्रयोगो जातिशब्दत्वरूपापनार्थः । तेन यदसर्पितत्सर्पिरमवदित्यादि-
शब्दनिर्वचनं न यौगिकत्वरूपापनार्थमपि तु स्तुतिरित्युक्तं भवति । प्रभूतमधिकम् ।
महीनामित्यस्यान्तः संहितायां निर्वपामीति । ब्राह्मणे देवपयथाया इत्यधिकं पठितमतो
मन्त्रद्वयं विकल्पेन ज्ञेयम् । पाठद्वयवलात्प्रत्यभिज्ञाविक्रमेदः । समानार्थत्वात्प्रकरण-
स्थानसंज्ञाभिर्विना ब्राह्मणं संहितामन्त्रस्य विनियोगः । न च समानवृत्ताभावादादि-
कल्पः । आनर्थक्येन समानवृत्ता ज्ञेया । अथवा ब्राह्मणान्तरे तावत् एव विनियो-
गात्समानवृत्ता । महीनां पयोऽसीति संबुध्यमानमाज्यं मध्यमेवेति गम्यते । महीति-
शब्दो गयीरितः । यथा गोः कर्णे जपे महि विश्रुत्येतानि ते अग्रिये नामानीति मन्त्रे ।
तत्प्रतिनिधित्वेन माहिषमानमन्येद्वा गृह्यते तद्वा नोह इति वक्ष्यते ।

इषे स्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्थाङ्गारेष्वभिध्रवति ।

आञ्ज्यमित्यनुवृत्तिः । तस्य दक्षिणेऽर्धेऽङ्गारेषु न मस्मनि न ज्वालासु । अधि
उपरि स्थापनं विलापनार्थम् ।

ऊर्जे त्वेत्युपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरति ।

वेदेनाऽऽज्यस्थालीमुपयम्य वेदसहकृतेन हस्तेन धृत्वा तेन सहैवाऽऽज्यस्थालीं
पत्न्या हस्तयोर्निदधाति । मन्त्रेणोपादानं स्वेति द्वितीयान्तेन कर्मपात्रप्रकाशनाद्वेद-
स्थोरप्रकाशकत्वादङ्गभूतेनोपादानकर्मणा संबध्यते मन्त्रो न प्रधानकर्मणोपहरणेना-
योग्यत्वात् । वेदेनोपयमनमुपहरणाङ्गं पत्न्यामनधिकारिण्यामुपहरणाभावाज्जोपयमनम् ।

महीनां पयोऽसीति तत्सर निमीलयानुच्छ्रसन्त्यवेक्षते ।

सुप्रजास्त्वापेति मन्त्रान्तः । मन्त्रेणावेक्षणं तच्छिञ्जत्वादञ्ज्यतूष्णीं तदुपहृतमेव सा
यस्या उपहृतं सैव तथा चान्यस्यै पुनरुपहरति साऽपि तथैव । ननु तदिति द्विती-

१ क. ज. झ. म. ड. 'विध्रवति' । २ क. ग. च. 'म' । निर्वपामीति मन्त्रान्तः । ३ ट. क.
'मितिमन्त्रान्तः' । ४ क. ग. च. छ. ज. घ. ङ. ट. ड. क. ड. 'स्वपि' । ५ ख. आत्यतनस्य ।
६ घ. क. ज. झ. म. ड. 'रवेक्षणा' । ७ ठ. 'मैणत्र' । ८ घ. क. झ. ड. 'मीलयेवानु' ।

यानिर्दिष्टमाज्यं संस्कारं परार्थान्तेकेनैव क्रियेरन्निति कथमन्याऽप्यवेक्षत इति चेत् ।
उच्यते—द्वितीयेऽपि तानीऽपि तयोः समाना न निर्णयहेतुः । भूतभाव्युपयोगस्तु
यथाऽऽज्य एवं पत्न्यामपि । तस्मादत्र लिङ्गैः पत्न्या एवावेक्षणलक्षणः संस्कार
इति । तथा हि मन्त्रे तावत्सुप्रज्ञास्त्वायेति फलस्तुतेः पत्नीसंस्कारस्तथा मियुनत्वा-
येति च वाक्यशेषात् । अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पत्न्यवेक्षते गार्हपत्येऽधिभ्रयति
मेध्यत्वायेति वाक्यशेषे कथं निन्दा स्याद्यथाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारस्तस्मात्पत्नी-
संस्कारत्वात्सर्वभिरवेक्षणम् । बौधायनेनाप्युक्तमथैता आज्यमवेक्षयतीति । चक्षुषी
निमीक्ष्येति पत्नीसंस्कार एव निमीक्ष्य पुनरुन्मीक्ष्यावेक्षतेऽन्यथा विरोधः स्यात् । वैशा-
नरेन स्पष्टमुक्तं निमीक्ष्य बीक्ष्यानुच्छसन्त्यवेक्षते । बीक्ष्येति चक्षुस्मीलनमविशक्षितम् ।
यत्नेसंस्कारत्वेन प्रतिपत्न्यावर्तते । अथ संस्कारः कर्तुर्नापि तु भोक्तृत्वेनैतादृशाः
संस्कारा अपि प्रधानस्याऽऽरादुपकारका एव पर्यवस्यन्ति दीक्षणीयावत् । अत एव
महापितृयज्ञेऽपि पत्नी गृहेष्वासीनैवाऽऽज्यमवेक्षत इत्येवं वदिष्यति । नान्वास्ते न
संयोजयन्तीति कर्तृत्वप्रतिषेधात् । आरादुपकारकत्वाच्च वरुणप्रधातेषु कृत्स्नं तन्मनु-
मयत्र विहारद्वयेऽप्याज्यमवेक्षते ।

तेजोऽसीति गार्हपत्येऽधिभ्रयति ।

अत्र केचिदाहुः—यदाऽनालम्भकत्वादिना पत्नीनावेक्षते तदा न गार्हपत्येऽधिभ्रयणं,
यतः पत्न्याऽवेक्षितममेध्यं भवतीति मेध्यत्वाय गार्हपत्येऽधिभ्रयणमुक्तमिति ।

तेजसे त्वेत्युपादाय तेजोऽनु मेहीति हरति ।

आहवनीयेऽधिभ्रयणार्थं हरति । उपादाय गार्हपत्यात् । अत्र माष्यकारेणोक्तं
दक्षिणेन ब्रह्मयजमानो नीत्वा हरतीति । तत्रायमभिप्रायः—आष्येनोदेहीति प्रैषदर्श-
नादाज्यनिर्बपणान्तं कर्मैकं सर्पिर्निषेचनादि । तत्रोत्तरत उपचारो विहार इति चेदुत्त-
रतो हरेत्तदाऽऽहवनीयादानीयाऽऽसादने प्रत्यगपवर्गता स्यात्सा । भूदिति तपोक्तं
तथा प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्गता च परिभाषासिद्धे अवाधिते स्याताम् ।

अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीयेऽधिभ्रयत्यग्निस्ते तेजो ॥

विनैद्यन्ने यज्ञः सखादयामि यज्ञे यज्ञः प्रतिष्ठित इति वा ।

स्पष्टार्थम् ।

अग्नेर्बिहाऽसीत्युत्तरेण प्रोक्षणीः स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयति ।

भवेति मन्त्रान्तः । आहवनीयाद्ययेतं प्रत्येत्य सादयति, वर्त्मनिति वर्त्मनीत्यर्थे सुप्तं
सुलगिति लुक्, प्रोक्षणीपात्रस्योत्तरतः ।

आज्यमसीत्याज्यमवेक्षते ।

अध्वर्युरेव । याजमानमुप्राद्यनमानोऽपि । मक्षीवेति मन्त्रान्तः ।

उपरिष्ठादोऽप्यवनात् ।

अवेक्षत इत्यनुवर्तते । उत्पूय पश्चाद्वा । अत्र ब्राह्मणे निमील्यावेक्षेतेति सार्थ-
वादमुक्तं, तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिरप्युक्तम् । आचार्येण तु पत्न्यवेक्षत इति व्याख्यातं
तदत्रापि भविष्यतीति नोक्तं, तत्र तु शाखान्तरीयत्वाद्याख्यातं, तेन यत्र यत्राऽऽज्य-
मवेक्षत इति तत्रैतौ धर्मौ निमील्यानुच्छ्रमजिति शाखान्तरीयौ हेतौ । तेन याज-
मानेऽपि सिद्धिः । अयमाज्यसंस्कारो द्वितीयया भाव्ययोगादर्थवादाच्च । अर्थवा-
(वे) हि ' ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यदाज्यमवेक्षते ' इति निन्दित्वा ' निमी-
ल्यावेक्षते । दाधाराऽऽस्तम्बस्तुः । ' इति विहिताज्यसंस्कारार्थं चक्षुषो व्यापारेण
ज्ययो मवेक्षतो ज्यप्रतिसमाधानं निर्मीलनेनोक्तम् । न हि यत्र संस्कारस्तत्र वैगुण्यं
कुर्यादित एवात्राऽऽज्यवेक्षणेन पत्न्यसंस्कारे अन्ये विषयभूतमाज्यममेध्यममूद्यतोऽन्यस्य
मेध्यतां संपादितवत् । अतः प्रवसति यजमानेऽध्वर्युणा पुनराज्यवेक्षणं कार्यमेव ।

शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसीत्पुदगमाभ्यां

पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पुनाति ।

सकलमन्त्रपाठस्तु समुच्चयार्थो ब्राह्मणे तथैव समुच्चयपाठप्रदर्शनासदनुसारिपाठेन
मतान्तरमपि निरस्तम् । अत्राहाऽऽपस्तम्बः—शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं
तेजोऽसीति तृतीयमिति, तत्रेष्टम् । समुच्चयपक्षस्तु स्पष्टं वैलानसेनोक्तः । शुक्रमसीति
त्रिधिरित्युक्तं न च प्रत्येकमित्युक्तम् । अत्र हि त्रिरुत्पन्नं समश्चमेवेष्टं त्रिधजुषेति
ब्राह्मणे विधानात् । ननु स्तेनानुक्ते यज्ञैकस्मिन्द्रव्ये विवेष्टापृथक्त्वेनार्थो निष्पद्यते
सकृदेव तत्र मन्त्रे भूपादिति प्राप्नुयादिति चेत् । न । तस्य न्यायस्यानन्तरिताभ्यास-
विषयत्वात् । अत्र तु पुनराहारेण विजातीयान्तरितत्वात्पूर्वपठितमन्त्रेण अनितायाः
स्मृतेर्विच्छेदात्पुनः पुनर्मन्त्रेण भाव्यमिति न्यायेन पूर्वन्यायज्ञाधो भविष्यति । ब्राह्मणं
तु तस्यैव न्यायस्यानुवाद इति तदपि नोक्तम् । ब्राह्मणे समुच्चयस्तु ' शुक्रमसि
ज्योतिरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे । त्रिधजुषा । अथ
इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै । त्रिः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय । ' इति ।
समुच्चयपाठोऽस्येति यजुषेत्येकवचने च समुच्चयं प्रतिपादयन्ति त्रिधजुषेत्य-
नुवादोऽप्यर्थवादान्वयायार्थवादेन चादृष्टसंस्कारत्वादितिः प्रयोजनमन्यथाऽऽज्य-
गतमलापकर्षणमात्रेण दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्यायेति प्राप्नुयात्तन्मा मूदेषां

लोकानामाप्यै मेध्यत्वायेति द्वाभ्यां प्रयोजनस्य दक्षितत्वाददृष्टसंस्कारताऽनुवाद-
प्रयोजनमिति सर्वमवज्ञातं, माध्यमप्येवं योज्यम् । एतैः समुद्दिदैर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्र-
त्रयात्मकमिति पुनराहृत्याऽऽहृत्योत्पुनाति । एवमत्र क्रमः—आन्वयस्थालयां पवित्रे
यश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीय ततो मन्त्रेणोत्पुनाति । पुनर्हि-
रेवमेव । न च प्रत्यगपवर्गत्वमन्त्राद्यपिमिति वाच्यम् । श्रुत्यैव प्रत्यगपवर्गता विहितोत्स-
र्गस्य बाधिका भवेत् । ब्राह्मणे 'पुनराहारम् । एवमिव हि प्राणापानौ संचरतः' इति
पवित्रयोः प्राणापानरूपयोः संचार उक्तः । प्राणो हि प्रागपवर्गं संचरति तस्य
मुखनासिकनिरोधेन निरोधो यतोऽपानः प्रत्यगपवर्गं तस्य निरोधोऽपानद्वारलिङ्ग-
निरोधो यतो दृश्यते तस्मात्प्राणापानगतिभ्यां क्रमिकाभ्यां पुनराहारे प्रत्यगपवर्गता न
निवार्येति । पुनराहारमिति णमुल्प्रत्ययान्तम् । पुनराहारोऽङ्गमुत्पवनस्य मन्त्रोऽपि
तेन न पुनराहारे मन्त्रसंबन्धः । तूष्णीमेव कृत्वा मन्त्रेणोत्पवनम् । उभयोत्पवन-
संबन्धि याजमानमग्निराज्यमित्यादि ।

देवो व इति त्रिः प्रोक्षणीः ॥ २४ ॥

उत्पुनातीति संबध्यते । पच्छो गायत्रियेति ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं शेषम् । पुनराहार-
मिति नानुवर्षते त्रिरित्यनुवर्षयितुं शक्ये पुनस्त्रिरित्यभिधानात्त्रिरेव न पुनराहार-
मित्यर्थः ।

आपो रेफतपिमीतमध्वासपहृत्कानिष-

दस्थापामगृहीयमाना इति वा ।

प्रोक्षण्यात्पवने वैकल्पिकः ।

अन्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति ।

सुचं वेदिमध्ये धारयित्वा गृह्णातीत्यर्थः । धर्मान्वक्तुं प्रतिज्ञाप्राप्तम् ।

सुवेणानिष्कासिना ।

गृह्णातीत्यनुवृत्तिः । निष्कासः शेषोऽस्तीति निष्कासी तथा न भवति तेन पूर्वनि-
ष्कासरहितेनेत्यर्थः ।

वेदेनोपयम्य ।

सुचमिति शेषः । वामेन सवेदां सुचं धारयन्वक्षिणेन सुचमित्यर्थप्राप्तम् । औषाध-
नेन तथोक्तं 'वेदे प्रतिष्ठाप्य गृह्णाति' इति ।

चतुः पञ्च वा जुहां गृह्णात्यष्टौ दश

वोपभृति यथा जुहामेवं ध्रुवायाम् ।

व्यवस्थया पक्षद्वयमेव सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव पञ्चगृहीतान्येव वा । वेदशान्या-

ज्यानि विंशानि वा । षोडशानीति स्वयं वदति स्वनाशणानुसारेण । दशगृहीतमुप-
भृतिः सप्तगृहीतमितरयोरीस्थेके समामनन्तीत्यापस्तम्बः ।

भूयो जुहामल्पिष्ठमुपभृति भूयिष्ठं भुवायाम् ।

गृहातीत्यनुवर्तते । भूयो भूयिष्ठमिति समानार्थमतिशयेन बह्वित्यर्थः । अतिशयेना-
ल्पमल्पिष्ठम् । अल्पिष्ठमुपभृतीत्येतावताऽप्ययोर्वहु सिध्यत्येतेतरयोर्वा भूयिष्ठमित्यपीष्ट-
सिद्धौ गुरुनिर्देशस्तारतम्यस्यात्यन्तातिशयार्थम् ।

उपविष्टः स्थाल्या जुहूं धारयमाणो मध्यदेशे उपभृति

भूमौ प्रतिष्ठितायां भुवायाः षोडशान्याज्यानि गृह्णाति ।

आज्यस्याख्या बिलेन सममुपविष्टं जुहूं धारयमाणो गृह्णाति । जुहामिति विपरि-
णामेन पूरणीयम् । स्थाल्या मध्यदेशे धारयमाण इति संमन्त्र उपभृतमिति विपरि-
णामः । भूमौ प्रतिष्ठितायामत्र न विपरिणामापेक्षा । काम्यौ पक्षौ वक्तुमुक्तं षोडशा-
नीति, नो षोडशपक्षेऽपि ह्येतेन काम्यसप्तदशत्वस्य तन्मा भूदिति षोडशपक्षे काम्यै-
कविंशत्वं विंशपक्षेऽपि नित्यानाधेनैकविंशत्वस्य काम्यस्य संभवोऽर्थादुक्तः ।

*सप्तदशानि पशुकामः कुर्वीतैकविंशानि प्रतिष्ठाकामः ।

आज्यग्रहणकाले पशुकामः सप्तदशान्याज्यानि करिष्ये तथा प्रतिष्ठाकाम एक-
विंशानि करिष्ये इति कुर्वीतेति धातुप्रत्ययानुसारेण संकल्पे यजमानेन कृतेऽध्यर्चु-
र्गृह्णाति ।

एवं परिभाष्य प्रयोगक्रममाह—

शुक्रं त्वा मुक्रायामित्येतैर्जुह्वां गृह्णाति पशूनां
त्वा वातानामिति शोचरेकपभृति भुवायां च ।

शुक्रं त्वेति त्रिषु मध्यमे धात्वे धातु इत्यनुषङ्गः, संहितायामाध्वर्यवपठितास्त्रयः,
याजमाने त्रयोदश, तेषां लिङ्गेनाऽऽध्वर्यवे विनियोगः समानः । याजमाने प्रथम-
स्याऽऽवृत्तिः । याजमाने षोडशपक्षे मन्त्रविभागोऽयम् । ब्रह्मपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते इत्य-
त्राऽऽज्यान्युदाहृतानि, सर्वाणि ग्रहणानि समन्त्राण्येवेति स्थिते जुह्वां ग्रहणे शुक्रं त्वेति
मन्त्र इतिकरणेनाऽऽदिप्रदिष्टः सर्वोऽपि यदैक एव तदा तस्य त्रिरावृत्तिः प्रसज्येत ।
तदर्थमुक्तमेतैरिति बहुत्वम् । ननु तथाऽधिकशेषादेकत्वमेवेति चेन्न । एतैरिति व्यर्थं
स्यात् । आचार्यः पुनरेकमन्त्राणि कर्माणीति परिभाष्य कथं ब्रूयादितैरिति बहुवचनं,
यत्र मन्त्रसमुदायो मन्त्रो विवक्षितस्तत्र मन्त्रैकत्वमेव साधितं तदधिकप्रयत्नाद्बहुवचन-
विरोधाच्च नानामन्त्रता । अत एव पूर्वप्रथमत्र हेतवभाव एकमन्त्रतैव व्याख्याता ।
कश्चित्स्थेवाभ्यासोऽपि । तत्र तत्र यथाकर्षं विद्वांस्यमप्यनुगुणीकृतं कश्चित्परिहृतं

च । पञ्चानां त्वा वातानामित्यस्मादुत्तरैः पञ्चानां स्वर्तूनामित्यादिरुपभृत्पञ्चभिर्धुवायां
चतुर्भिर्धिकस्तस्यामेव सप्तदशत्वे ज्ञेयः कामाय त्वेति काम्ये लिङ्गात् । आपस्त-
म्बेनापि पशुकामस्य पञ्चगृहीतं धुवायामित्युक्तम् ।

इदानीं विशेषविशयोः पक्षयोर्मन्त्रविभागमाह—

वद्यत्पीयासो मन्त्राः स्युस्तेषामर्धैरुपभृति गृही-
तादधैरितरयोर्धेदि मूयासोऽवशिष्टा विकल्पार्थाः ।

विशेषु तथैवैकविशेषु वाऽऽख्यायांसो मन्त्रास्तेषां चतुर्धा विभक्तानां मध्यमभागद्वय-
मर्धैरुपभृति ग्रहणमाद्यन्तभागद्वयमर्धैस्तैः प्रथमभागस्थैर्नुहां चतुर्थभागस्थैर्धुवायां
प्रथमप्रथमावृत्त्या संख्यापूरणम् । तथा च षोडशाभ्यपक्षे यस्यां ये विनियुक्तास्ते
तथैव ग्राह्या इत्यर्थः । वक्ष्यमाणमन्त्रैस्त्रिभिः संख्यापूरणमिति वदिष्यति । तथा च
त्रैशक्तिर्मन्त्राः । षोडशाभ्यपक्षे कथं विनियोग इत्यत आह—अवशिष्टाभ्यपक्षो
विकल्पेन पूर्वैः सा ग्राह्या इति पाठः ।

शुकपासि ज्योतिरसि धामासि प्रियं देवाना-
नाभृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामीति ।
॥ संख्याः पूरयति धामासीति वा सर्वासु ।

शुकमसीत्यावस्यो मन्त्राः । प्रियं देवानामित्याद्यनुपङ्गः । त्रयाणां गृह्णामीत्यन्तः ।
षोडशाभ्यपक्षे विकल्पा अपरत्र संख्यापूरणाय । धामासीत्यादिगृह्णामीत्यन्तो वैक एव
संख्यापूरणार्थः । इयमर्धः—शुकं त्वेति त्रिः पञ्चानामित्येकेन च जुहां चतुर्गृहीते शुक-
मसि० प्रियं० गृह्णामीति पञ्चानां स्वर्तूनां० पञ्चानां त्वा दिङ्मां० पञ्चानां त्वा पञ्चनना-
ना० चरोस्त्विति र्गृहीते ज्योतिरसि० प्रियं० गृह्णामीति पञ्चमम् । अक्षयस्तथा
तेजसे० क्षत्रस्व० शे त्वा० सुवीर्याय त्वा गृह्णामीति पुनरुपभृत्वेव चतुर्गृहीते धामा-
सि० प्रियं० भीति इमम् । उपभृति द्वे चतुर्गृहीते गृह्यते इति न्यायवित्तिद्वान्तस्त-
मथै चतुर्गृहीतस्य षट्गृहीते क्रियमाणे संख्यापूरणं नत्वष्टगृहीतस्य । यत्तदष्टौ दश वेति
वचनं तत्फलतो ब्रह्माग्राह्यं न तु होमाहं, चतुरवत्तं जुहातीति प्रधानसंख्यानुरोधा-
येति साधितं तैरेव न विविधियागतः । तथा धुवायां मुप्रनास्त्वाय० रायस्थोषा०
ब्रह्म० मूर० गृह्णामीति चतुर्गृहीते तिलेषु विशेषु धामासीत्यनेनैव पञ्चमं काम्यैकविंशेषु
कामाय त्वेति पञ्चमं धामासीत्यादिना भ्रमः । धामासीति वेतिपक्षे पूर्वोर्विकल्पार्थत्वं
धामासीति गृह्णामीत्यनेन चतुर्णां चतुर्गृहीतानां पञ्चमं पञ्चममनेनैव गृह्णाति । एकविंशेषु
विंशं कामाय त्वेत्यादिना धामासीत्येकैकशमिति सर्वव्यवस्था ज्ञेया । इयं च व्यव-
स्थाऽर्धैरुपभृतीतिमूत्रनुरोधात्सर्वस्तिरयत्तृत्रपदाच्च सर्वासु त्वष्टु संख्यापूरणमन्यथा
कथं स्यात् । यामयानं तु पञ्चानां त्वावायामिति चतुरावर्तनीयः सप्तदशेषु(शसु)

कामाय त्वेति विशेषु धामावृत्तिश्चरोत्त्वेति द्विः सुवीर्यायेति द्विः, भूरस्माकमिति द्विः,
एकविशेषु कामाय त्वेत्यस्यैव द्विरावृत्तिर्न भूरस्माकमित्येतत्स्थेति ज्ञेयम् ।

अन्यत्रोत्तरादाज्यानि सादयित्वाऽपोद्धृत्याऽऽ-

ज्यस्थालीं प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य ।

वेदितः सकाशादाज्यस्थालीं सवेदामपोद्धृत्यान्यत्र स्थापयित्वा प्रोक्षणीरापो देवीरि-
त्यभिमन्त्र्य ब्रह्मप्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्र्य प्रसूते सति ।

कृष्णोऽस्तीति विषायेध्वं मिः प्रोक्षति ।

अशये त्वा स्वाहेत्यन्तः । विमुच्येध्वं मन्त्रेण प्रोक्षति ।

वेदिरसीति वेदम् ।

प्रोक्षति प्रिरिति च ।

वहिरसीति वहिः ।

स्वाहेत्युपयोरन्तः पूर्ववत् ।

त्रिरैकम् ।

पूर्वावृत्तौ सत्यां त्रिरैकमित्युत्तरानुवृत्तिर्मा भूदिति पुनर्वचनम् ।

अन्तर्वेदि पुरोमन्थि वहिरासाद्य दिवे त्वेत्वाग्ने

प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यानि पृथिव्यै त्वेति मूला ।

पुरोभागे पूर्वदिग्मन्थिर्वस्य तद्वह्निः सन्नद्धमेव वेद्या मध्य ऊर्ध्वाभासाद्य तस्याग्न-
यध्यमूलानि क्रमेण सकृत्सकृत्तावज्जिरेव मन्त्रैः प्रोक्षति ।

सुच्यग्राण्युपपाटय मूलाभ्युपपावयति ।

वह्निष इत्यर्थात् । अग्निहोत्रहवण्यां स्त्रुचि पूर्वादिष्टोदकामग्रभागान्मूलभा-
गांश्च क्रमेण तूष्णीमुप समीपं नीत्वाऽदकं पिबन्तवित्येवं संपादयन्ति मूलाग्रसंस्कारोऽयं
द्वितीयानिर्देशात् । पाययतीति वचनात्सोदकायां, तत्तु पूर्वोपमुदकशे मूलेष्वपामिच्छतीति
कात्यायनः । तस्मादोऽभ्येनोदकेन ।

पोषाय व इति सहस्रं वा पुरस्तात्प्रत्येकं ग्रन्थिं प्रक्षति ।

स्त्रुचाऽग्निहोत्रहवण्यां सोदकया सह वर्तत इति सहस्राग्रस्तस्ते हस्तेन पुरस्तात्पूर्व-
भागे ग्रन्थेरेव विद्यमानेषु प्रत्येकपक्षे ग्रन्थिं प्रत्युक्षति समीपस्थेन हस्तेनोक्षति प्रोक्ष-
तीत्यर्थः । ग्रन्थिं प्रत्युपरिष्ठात्सुच्यग्राग्रहस्तेन हस्तेनोदकमण्डल्यग्रैः स्नाययतीति
फलितोऽर्थः ।

स्ववा पितृभ्य इति मोक्षण्यवशेषं निन-
यति दक्षिणस्याः श्रोणेः संततमोक्षरस्याः ।

गच्छतेति मन्त्रान्तः । दक्षिणस्या वेदिश्रोणेः सकाशमारम्योत्तरस्याः श्रोणेः पर्यन्तं
मोक्षणीनामवशिष्टमुदकं पातयति । पितृभ्यो बर्हिषश्च इदमिति याजमानं, स्मार्त उभयो-
रुदकस्पर्शः । अवशेषमित्यनेनावशिष्टे स्कन्धे निनयनलोप इति व्याख्येयविदः । तत्रोदकम-
न्यस्प्रतिनिधित्वेन गृहीत्वा देवताभ्यो निनयेदिति सूत्रकृता मतम् ।

पूषा ते ग्रन्थि विष्यस्त्विति बर्हिषो ग्रन्थि विष्यति ।

विष्यति मुञ्चति ।

विष्णोस्तूपोऽसीति पुरस्तात्प्रस्तारं गृह्णाति ।

प्रस्तारं पुरस्ताद्भागे बर्हिषः सकाशात्त्रिगम्यन्प्रस्तारं गृह्णाति हस्तेन । एतदेवाऽऽप-
स्तम्बेन स्पष्टमुक्तमाहवनीयं प्रतिकर्षयित्वेति ।

नावाश्वं निरायच्छति ।

अवाश्वं पश्चादपवर्गं न बर्हिषः सकाशात्त्रिगमयति ।

नोर्ध्वमुयाति ।

ऊर्ध्वं नोपयच्छति ।

विधुनोति ।

हस्तेन सह न विधुनोति ।

न विकम्पयति ।

कम्पनं हस्ते स्थित एव प्रस्तारस्थेनैव करोति ।

कर्पन्निदापयच्छति ।

बर्हिषः सकाशाच्छनैरेव वेद्यां कर्पन्निदपयच्छति ।

यजमाने प्राणापानौ दधामीति प्रस्तारे पवित्रे अपिसृज्य ।
स्थापयित्वा ।

प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति ब्रह्मणे प्रयच्छति ।

अग्नेयाऽऽहवनीयं प्रयच्छति ।

ब्रह्मा यजमानाह ॥ २५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

प्रयच्छतीत्यनुवृत्तिः । यजमानो धारयन्नास्ति इति याजमाने वक्ष्यति ।

इति सत्याषाढाद्विरण्वकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्या महादेव-
कृतायां प्रथमप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथाष्टमः पटलः ।

बर्हिषा वेदिः स्तृणाति ।

वेदेर्हविराधारत्वेन श्रवणाद्बर्हिषस्तत्संस्कारार्थत्वेनोपादानान्मन्त्रस्य बर्हिरर्थत्वेन पर्यवसानाच्चेतः परं यदुच्यतेऽङ्गजातं तेनानुष्ठितेनार्धाद्वेदेः स्तरणमेव भवति, तच्चूष्णी-
मेवेति वक्तुमिदं सूत्रम् । बर्हिःशब्दो यद्यपि न संस्कारवचनस्तथाऽपि संस्कृतस्या-
न्यत्राविनियोगाद्देवसदनमारम इत्यादिलिङ्गाच्च प्रकृतमेव बर्हिर्नापूर्वम् । तेषां वेदि-
माच्छादयति ।

कथमित्यपेक्षिते पूर्वाङ्गान्या (ण्या) ह—

तृणैरन्तर्धायाक्ष्णया शुल्बः स्तृणाति ।

तृणैर्भैरन्तर्हितां कृत्वा तस्यां शुल्बं बर्हिःसंनहनं तस्यैव द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वा-
न्नापूर्वं कृत्वा स्तृणाति वितनोति । वेदेर्दक्षिणपार्श्वेऽक्ष्णया निर्ऋतिदिशि मूलमीशान्येऽ-
ग्रम् । अनुवृत्तस्य स्तृणातेराच्छादनार्थत्वाच्छुल्बमित्यनेनासंनन्धमाशङ्क्य पुनः स्तृणा-
तीति धात्वन्तरमेव प्रयुक्तम् ।

दक्षिणं वेद्यन्तमित्येकेषाम् ।

तृणैरन्तर्धाया तत्र प्रागग्रमुदग्रं वा शुल्बं स्तृणातीत्यन्वयः ।

देवबर्हिरूणां दसं त्वा स्तृणातीत्यग्रैर्भूलान्याच्छाद-
यन्नुल्लमनतिदृष्टं प्रागपवर्गं वा त्रिधातु पञ्चधातु वा ।

स्तृणातीत्यनुवर्तते । बर्हिरिति विपरिणामेनाध्याहारेण च विशेष्यं ज्ञेयं मन्त्रे
देवबर्हिरिति दर्शनाच्च । बर्हिः स्तृणाति प्रजा वा इति ब्राह्मणे च स्पष्टं द्वितीयान्तर्बर्हिः-
शब्दस्य दृष्टत्वाच्च । त्रयो धातवो विभागा अत्रयवा यस्मिन्बर्हिषि तत्तथा । तथा पञ्च-
धातु बर्हिर्निधनरूपेण संनद्धे, निधनानि त्रिप्रभृति विषमाणि चतुष्प्रभृति समानि वा
तद्ग्रहं बर्हिर्यदा स्तृणाति तानि यदि त्रीणि पञ्च वा श्युस्तदा तान्येव धातवो यदा
चरगारि श्युस्तदा चतुर्षु त्रिवेषे मेळयित्वा त्रिधातु करोति । यदा षट्प्रभृति निधनानि

स्युस्तदाऽधिकानि त्रिषु पञ्चसु वा मेलायित्वा त्रिधातु पञ्चधातु वा करोति । तत्रैकै-
कमेव धातुं बर्हिः स्तृणाति । वेदेः प्रत्यग्भागमारभ्य प्राग्भागपर्यन्तं विपरीतं बोधयत्रापि
पुरोऽवस्थितानि मूत्रानि पश्चादवस्थितैरग्रैर्धातूनामाच्छादयन्स्तृणातीत्यन्वयः । नाति-
दृशमनतिदृशं दृष्टं यत्रा भवति तथा स्तृणाति । तदेव पुनर्विशेषितं बहुलमिति निवि-
डारं स्तृणाति सर्वथा यथा वेदिर्न दृश्यते । प्राग्पवर्गमित्यनेनोदगपवर्गमात्रं व्यावर्तितं
प्रत्यगपवर्गता तु पूर्वमप्राप्ता विकल्पेन विधीयते ।

धातौ धातौ मन्त्रमावर्तयति ।

बर्हिषा वेदिं स्तृणातीत्यधिकाराद्वेदेरेकत्वाद्नावृत्तौ प्राप्तायामिदमाह । तत्र बर्हिषः
स्तीर्यमाणत्वेऽपि न तस्यैव सूत्रेण संस्कार इत्युक्तम् । तथा बर्हिषः संसृष्टद्रव्य-
स्यैकत्वेन द्रव्यपृथक्त्वेनाप्राप्तावपि निधनोपाधिना द्रव्यपृथक्त्वं मा भूदपि तर्हि
धातूपाधिनैवेति नियमार्थमुक्तं धातूपाधिना स्तीर्यमाणत्वादिति भावः । तथाचोर्णाश्र-
दसमिति मन्त्रेण बर्हिरेव विस्तीर्णं करोति बर्हिः स्तृणातीति श्रुतेः । एवंचार्थाद्वर्हिषा
स्तीर्यमाणेनापि वेदिराच्छादिता भवति तत्र न मन्त्रः । तदेवोक्तं बर्हिषा वेदिं स्तृणा-
तीति श्रुत्यन्तरेण । स्तृणौत्वोरर्थद्वयं याजमाने विस्पष्टयिष्यते । ऊर्णामृद्वित्यादिमन्त्रैर्लिङ्ग-
विनियुक्तैरनुमन्त्रयते बर्हिः स्तीर्यमाणं वेदिं स्तीर्यमाणां स्तीर्णमिति निर्देशेन । न ह्यसति
तथोरर्थमेवे बर्हिः स्तीर्यमाणमिति संभवति तेन बर्हिस्तृणातीत्ययं वितननार्थ इति
दर्शयति । तथा वेदिं स्तीर्यमाणां स्तीर्णमिति तु बर्हिषा स्तृणातीत्ययमाच्छादयती-
त्येवमर्थ इति दर्शयतीति निश्चिनुमः । ऊर्णामृद्वित्यादि याजमानम् ।

अनुवाजार्थे उत्सुके उवू(वु)त्ताऽऽहवनीयं कल्प-

यित्वा मत्यादाय मस्तारं पश्चिन्परिदधाति ।

धारयन्प्रस्तारमिति वाक्यात् । त्वाप्रत्ययेन च परिधानाङ्गता । उत्सुके उवलन्ती
पूर्वस्यां दिशयायतन एवानुवाजार्थमिति संकल्प्य पृथक्पूर्वादित्यर्थः । प्राची उत्सुके
इति वाजसनेयकविधानात् ।

काष्ठैराहवनीयं कल्पयित्वा समुद्धं कृत्वा यजमानहस्तामस्तारं मत्यादाय तं
धारयन्नेव परिदधातीति यदुक्तं तदाह—

गन्धर्वोऽस्तीत्यपरेणऽऽहवनीयं बर्हिष्युदगग्रं मध्यमामि-
न्द्रस्य बाहुरसीति दक्षिणाध्वं सःस्पृष्टं मध्यमेनाभ्यग्रं
मित्रावरुणो रवेत्युत्तराध्वं सःस्पृष्टं मध्यमेनाग्रम् ।

ईदित इति सर्वत्र मन्त्रान्तः । आहवनीयायतनसमीपे पश्चात्स्तीर्ण एव बर्हिषि परि-
दधातीति पूर्वानुवृत्तिः । अभ्यग्रमाहवनीयायतनादधिकाग्रमपि आहवनीयमभिभिमुख-

मध्यमं मध्यमेन परिधिना संस्पर्शमात्रं कार्यं नोत्तराधरमावर्तनियमः । उत्तरार्ध(र्ध्य)स्य तु परिवर्तवाग्रत्नमेव मतं, न्यूनत्वेन स्थितमाहवनीयायतनादग्र यस्य सोऽवाग्रस्तं तथा परिदधाति मूलं मध्यमपरिधिर्नैस्तृष्टं पश्चादेवाधिकमायतनात्कृत्वाऽग्रं तु यथाऽऽयतनादग्रं भवेत्तथा विधेयं स्पष्टमन्यत् । भुवोऽसीत्यादि याजमानम् ।

सूर्यस्त्वा पुरस्तादधात्वित्याहवनीयश्चमभिमृश्य ।

अभिशास्त्वा इति मन्त्रान्तः । अयं परिधिसहचरितो विधिवीकपशेषाच्च परिध्वमावाप्तु विकृतिषु नास्ति बौधायनेनोक्तं सूर्येण पुरस्तात्परिदधातीति ।

ऊर्ध्वे आधारसामिधावादधाति वीतिहोत्रं त्वा

कव इति दक्षिणां तूष्णीमुचरा* समिदस्यायुषे त्वेति वा ।

अध्वर इत्यन्तः । उत्तरस्यामायुषे त्वेति तूष्णीमिति विकल्पः । तथैवाऽऽपस्तम्बेऽपि ऊर्ध्वे ऊर्ध्वामि आयतन एवाऽऽधारसमिधानाधारधोराधारभूते समिधौ यथाऽऽधारयोः क्रियमाणयोस्तयोः संस्पर्शो भवेद्वक्षिणोत्तरभावस्तु तयोरेव परस्परापेक्षया । अत्राऽऽधारयोर्विकल्पेन नानाप्रकारता तदनुसारेण यत्र कुत्रापि दक्षिणोत्तरभावो न स्याप्येते समिधौ ।

समावनन्तर्गर्भौ दमौ बर्हिषो विधृती करोति ।

बर्हिष इति पञ्चमो बर्हिषः सकाशाद्विधृतिनामके(कौ) दमौ करोति समौ पूर्वमेव न च्छेदनेन, न विद्यतेऽन्तर्गर्भौ गर्भभूता सूचिर्ययोस्तौ । मध्यमाद्बर्हिष इति बौधायनो जैमिनिन्यायश्च ।

विशो यन्ने स्य इति मध्ये वेदेर्बर्हिष्युदीचीनाग्ने निदधाति ।

मध्ये वेदेरित्युक्ते साक्षाद्भेदिसंबन्ध इतिप्रतीतिनिवारणार्थं बर्हिषीत्युक्तम् । स्पष्टमन्यत् । विच्छिन्नमीति याजमानम् ।

वसूना* रुद्राणामिति तयोः प्रस्तर* सादयति ।

सदसि सीदेति मन्त्रान्तः । तपोर्विधृत्योरयं प्रस्तर इत्यादि याजमानं जुवान्तेष्वपि ज्ञेयम् ।

जुहुरसीति प्रस्तरे जुहू* समं मूलैर्दण्डम् ।

असीत्यनुषङ्गो भुवाऽसतित्यस्माद्विशतो ब्राह्मणे, तथैव मूत्रेऽपि दर्शितः । प्रिये सदसि सीदेति मन्त्रान्तः । प्रस्तरस्य मूलैः समो यथा जुहा दण्डो भवति तथा सादयतीत्यर्थः ।

* सूत्रपुरतःकेषु ' अभिमन्य ' इति पाठः ।

उपभृदसीत्युतरामुपभृतमधस्ताद्विधृत्योः प्रतिकृष्टतराम् ।

पूर्वपदनुषङ्गः । प्रतीचीनं कृष्टं जुहुमूल्यान्मूलमतिशयेन यस्याः सा तादृशी साद-
यति । स्पष्टमन्यत् ।

भुवाऽसीत्युतरां भुवामुपरिष्ठाद्विधृत्योः
प्रतिकृष्टतरामसंस्पृष्टां सादयति ।

उपभृता संसर्गरहितम् । स्पष्टम् ।

ऋषभोऽसि शाकरो वषट्कारस्य स्वा माभायां
सादयामीति दाक्षिणेन जुह्वं शुभं सद्भवति
भुवां वोत्तरेणर्षभोऽसि शाकरो घृताचीनां सुनुः
मिथेण नाभ्रा मिथे सदसि सीदिति वा ॥ २६ ॥

गतार्थम् । यथावकाशं स्यालीमपि सादयति ।

एता असदचित्यभिमन्त्रयते ।

क्षुनां प्रकृतत्वान्मन्त्रे खोलिङ्गत्वाच्च शुचामभिमन्त्रणं शुभवर्जानां कर्मकरणो मन्त्रः
शुभवर्गं शुच इत्यापस्तम्बेन स्पष्टमुक्तम् ।

विष्णूनि स्थ वैष्णवानि घामानि राजापत्यानीत्याज्यानि ।

अभिमन्त्रयत इति पूर्वस्मात् ।

उत्तरविध्वर्थ परिभाषामारचयति—

क्षुवेण गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योराज्यार्थानाज्य-
स्याल्पाः करोति जुह्वा भुवाया आहवनीये ।

करोतीति शेषः । गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः संबन्धेन मान्याग्न्येन प्रयोजनाभि त आज्या-
र्थास्तानाज्यस्यास्या एवाऽऽज्येन तथा क्षुवेण य आज्यार्थास्तैरपि चाऽऽज्यस्यास्तीगते-
नैव करोतीति नियम्यते । आहवनीये जुह्वेति परिभाषितस्य विशिष्टस्यानुवादः । य
आज्यार्थास्तान्भुवाया एव सकाशाद्भौवमिति नियम्यते । अथमाशयः—सर्वस्मै वा
एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्यमिति वाक्यशेषादुत्सर्गे सति नान्तर्वेदिगृहीतस्य
प्रतीचीनं हरतीति श्रुतिरापस्तम्बेन दर्शिता । ततस्तु दक्षिणाग्निगार्हपत्यमोर्ध्वस्य
नेतुमशक्यत्वात्स्याल्पा इत्युक्तमिति क्षुवेणेति मितो नियमः । तेन द्वयोरग्न्योर्होमा
जुह्वा क्रियमाणा अपि स्यादस्या एव क्षुवेण हविष्प्रत्यभिचारणप्रस्तरवार्हैः समञ्जनप्राशि-
न्नयजनमानागोडापर्वीज्जनाज्येडापर्वणहोमसंबन्ध्याज्यमाज्यस्यास्या एव । तत्र जुह्वाऽऽ-
हवनीय आहुतयो न्यूनत इति परिभाषात एव सिद्धं, तत्सर्वार्थमुक्तं तन्नेण कश्चि-

द्रव्यस्याऽऽहुतयः । अत्र दर्शपूर्णमासप्रकरणे तु तदर्थं धौवमाज्यं नियम्यतेऽर्धशब्देन
 उपोपस्तरणादिकमपि ध्रुवाया नियम्यते । कात्यायनादयस्तूपस्तरणाभिधारणे आज्यस्याख्य
 एवेति वक्ष्यति(दन्ति) ततोष्टमाचार्यस्येत्युक्तम् । कुतः, यत उपोपस्तरणाभिधारणे
 जुह्वाऽऽहवनीय एव प्रयोजनमात्रं भजेते अवदानाद्वेत्तुः पूर्वं पश्चाच्चेति वक्ष्यति ।
 प्रथमाचारं तु यद्यप्यनेन न प्रसिस्तथाऽपि वचनेन भविष्यति । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।
 नैमित्तिकप्रायश्चित्तं तु गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्नुह्वेन समाकृत्या येषां स्तुवेणेति वचनं
 तेषामेव तथेति ज्ञेयम् । अत्र धौवायनः—प्रत्यादत्ते दक्षिणेनाऽऽज्यस्थार्द्धं सञ्चुवां सव्येन
 पात्रां वेदमिति ।

इदमहं सेनाया अभीत्वर्थं मुखमपोहामीति वेदेन
 दक्षिणस्मात्पुरोडाशादङ्गारानपोक्षोचस्मादपोहति ।

व्यपा क्रम उक्तः सांनाय्यनिवृत्त्यर्थस्तेनाभिमन्त्रणोपस्तरणयोरपि ।

सूर्य ज्योतिर्विभाहि महत इन्द्रियायेत्यभिमन्त्रयते स्योनं ते
 सदनं करोमि घृतस्य धारया सुक्षेवं कल्पयामीति पात्र्या-
 मुपस्तीर्याऽऽप्यायतां घृतपोनिरभिर्ह्वयाऽनुपन्वताम् ।
 स्वमङ्गस्व त्वचमङ्गस्व सुरुपं त्वा वसुविदं पशूनां तेजसाऽ-
 ग्रये जुष्टमभिधारयामीत्याग्नेयमभिधारयति तूष्णीमुत्तरम् ।

पात्र्यामिति सप्तम्याऽधिकरणत्वमात्रमुक्तं न संस्कार्यत्वं, तेन स्योनं त इत्येक-
 वचनेनैकस्यैव पुरोडाशस्यार्थं उपस्तरणमुपस्तीर्येति व्यपा प्रतिपुरोडाशम् । अग्नये
 जुष्टमिति लिङ्गादाग्नेयमित्युक्तम् । प्रकृतावहामावादाभिधारणस्य सर्वहविरर्थत्वेन
 श्रूयमाणत्वाच्च तूष्णीमुत्तरमिति निर्देशात्पुरोडाशमेव । अत्र मन्त्रेण दक्षिणं तूष्णीमुत्त-
 रमिति वक्तव्येऽपि लिङ्गप्रदर्शनार्थमाग्नेयमित्युक्तम् । अनेन दक्षिणोत्तरदेशभेदः
 स्मारितः ।

द्वितीयं सांनाय्यं चेत्तत्राऽऽह—

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां विष्टामनु
 यो वितस्थे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा
 देवान्गच्छ सुषविन्द यजमानाय मद्यामिति व्रतम् ।
 प्रातर्दोहम् । सांनाय्यधर्मैकत्वात्प्राप्तिर्मन्त्रस्य । अभिधारयतीत्यनुवर्तते ।
 आर्द्रः प्रयत्नुर्भुवनस्य गोपाः शृत उत्स्नाति जनिता
 मतीनामिति पुरोडाशमुद्रासयत्यभिन्दन्नपर्यावर्तयन् ।

मध्ये शृतमिति व्यवधानेऽनुवृत्त्यसंभवात्पुरोडाशमित्युक्तम् । कपालयोमादुरूप्या-
 न्यत्र स्थापयति कस्मिंश्चित्पात्रे, दक्षिणेन हस्तेन मसमपरिमार्जनं पुरोडाशस्य क्रियते

यदा तदा तत्र स्थापनं न संभवति तस्मादादत्त इति नोक्तं, यामेन विना विधानं सुतरां न संभवति । यथा न भिद्यते यथा च न पर्यावर्तते तथा संपादयन्नुद्गासयति ।

वेदेन भस्मं परिमृज्य ।

पुरोडाशकर्म भस्म परिमृज्य परितोऽपगमय ।

तस्मिन्सीदास्यते मत्तितिष्ठ व्रीहीणां मेघ सुम-

नस्यमान इत्युपस्तीर्णं पाश्या निदधाति ।

प्रकृतत्वात्पुरोडाशमेव । पाश्यामुपस्तीर्णे घृतेऽदृष्ट्यर्थस्वनिवारणाद्योपस्तीर्ण इत्युक्तं, सदनं घृतमेव स्योनं ते सदनं करोमीति मन्त्रलिङ्गात्तस्मिन्सीदेत्यस्त्रीलिङ्गनिर्देशाच्च न पाश्या अधिकरणता । अत एव न पाश्रीसंस्कारार्थमुपस्तरणं किं तु पाश्या यदुपस्तीर्णमाज्यं तत्र निदधाति स्थापयति । उद्गासनप्रभृतिकाण्डानुसमयेन कार्यं तथैव द्वितीये ग्रहणं सादनान्तमिति कात्यायनेनोक्तं वचनादिति च । यवमयः पुरोडाशस्तदा व्रीहीणामिति लिङ्गविरोधाच्च मन्त्रस्तूष्णीमेव निधानं तथा वैखानसेन स्पष्टमुक्तम् । व्रीहिप्रतिनिधियवमयेऽस्त्येव मन्त्रः । एवं विकृतिष्वपि ज्ञेयम् । यदि द्वितीयं शृणुं तदा नोपस्तरणं द्वितीयमभिधाय दहत्युद्गासयति । सायंदोहेन सहैव व्याख्यातम् ।

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मोत्कषीदिस्पेकै-

कशः कपालान्यभिधाय संख्यायोद्गासयति ।

काण्डानुसमवर्णनकैकश इत्युक्तम् । संख्यायोद्गासयतीति श्रुतौ पौर्वपर्यमुक्तं स्वाप्रत्ययार्थेन व्याप्य । तत्रैव शास्त्रान्तरीयमुपसङ्गं रूपैवाभिधायेति । एकमभिधाय तत्रैव संख्यायोद्गासयतीत्येवमन्यत् । त्वाधृतिकृतः काण्डानुसमयो दर्शितः । अन्यथैकैकश इत्यनर्थकं बहुवचनोत्पत्तौ नैकप्रातिपदिकेनैकद्रव्यता प्रतीयते । तथाऽपि कपालानां संख्यायोद्गासयतीति संख्यानेनोद्गासनमुक्तं संस्थापयतीत्येतस्य रूपोद्गादनं साधनमाद्योपधानात् । उद्गासनमन्त्रविधानार्थं संख्यायेत्युक्तं संख्याशब्देन मन्त्रेण स तु वैखानसेनोक्त एकं द्वे त्रिणीत्यादिभिरिति । ततस्तु प्रत्येकमेव संख्यामन्त्रो भिन्नस्तेनोद्गासनं चैकन च संख्याय सर्वाणि पश्चादुद्गासनं भवति, रूपोऽनर्थकत्वमापद्यते तथैकैकश इति संख्यायोद्गासयतीत्यनेनापि संवध्यते न त्वेकमित्यदृष्ट्यर्थं गणनं व्याप्य संख्यायैकैकश उद्गासयतीति साधनतया दृष्टार्थत्वमा(त्वा)पादनात् । यद्यपि कपालानांत्येकद्रव्यत्वेन सकृन्मन्त्रो भवेत्तथाऽपि वचनादभिधारणमपि रूपोद्गासनाङ्गमेवेत्युक्त्यैकैकश इत्यनेन यदुद्गास्यते कपालं तदेवाभिधायेति संयुक्तत्वं प्रदर्शितम् । तथा च प्रथमस्योद्गासनेन द्वितीयमभिधारणं व्यवहितमिति कृत्वा पुनर्द्वितीयस्याभिधारणं मन्त्रेणैव कार्यमिति

दर्शितम् । तथाचाभिवारणमुद्धासनं च प्रतिकपालं काण्डानुसमयेन । अत्र केचिद्व्याख्या-
तारो वदन्ति—एकं द्वे श्रौणीति संख्या न प्रत्येककपालनिष्ठेति प्रथमं द्वितीयं तृतीय-
मित्यादिप्रकारेण संख्योच्चारणमिति । तत्र ! प्रथमापेक्षया द्वितीये द्वित्वेऽपि यथैक-
मिमे विष्णुस्त्वाऽन्वेत्स्वित्यादिभिर्द्वितीयादिष्वपि प्राधान्यमेवमत्रापि ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनवित्वति पुरोडाशमनक्ति ।

पुरोडाशग्रहणं सान्नायगानिवृत्त्यर्थमेकवचनं मध्वावृत्त्यर्थम् । अनक्ति स्निग्धी करोति ।
तथा चेदगज्जनमलंकारशब्देनानुवदिष्यति ।

कथमनक्तीत्यत्रैव विशिनष्टि—

स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गमणिकाषमुपरि-

ह्लादभ्यज्य स्रुवेण हस्तेनापस्ताकुपानक्ति ।

पुरोडाशमित्यनुकृष्यते । स्रुवेणेति सामर्थ्यसिद्धेऽपि हस्तेनेत्यस्योपरिष्ठादभ्य-
ज्येत्यनेन संबन्धनिराकरणार्थं पुनरुक्तं स्रुवेणेत्यर्थः । उपरिष्ठादिति अपस्ताल्लभं
सलभममात्रं विना सर्वमभ्यज्य स्रवदाज्येन स्रुवेण स्रष्टे कृत्वा स्वक्तं सुष्ठु बहुश्रुतेना-
क्तम् । अभ्यज्येत्येतत्प्रत्येकं संबध्यते । तत्र प्रकृत्यर्थोऽनुवादोऽणिकाषमित्यन्तैरभ्य-
जनस्य सिद्धत्वात्प्रकृत्यनुग्रहार्थं पाकं पचतीतिषत् । तेन कृत्वेत्यमुपमंमाहाभ्यज्येति
पदे स्वक्तं कृत्वेत्ययमर्थः संपन्नोऽप्राप्तत्वाद्विधिरनुमेयः । एवमनुके स्वक्तादिपदानि
प्राप्तानुवादीन्वेव स्युः । न च पूर्वमनक्तीत्येतावन्तत्सर्वं प्राप्नोति । ततस्तु प्राप्तत्वा-
त्स्वक्तादिक्रिया भावनालक्षणेन प्रयत्नेन यथा संबध्येत तथा कृते विधिमात्रानुमानं
पश्चाद्भविष्यति । न चाभ्यज्येत्येतत्तद्वचनं घातस्वन्तशिवरुद्धं स्वक्तादिपदैः क्रियोष-
सर्जनद्रव्यवचनैरन्वेतुमर्हति । तस्मादभ्यज्येति धातुः पूर्वानुवादीति सिद्धम् । अथवा
स्वक्तमिति क्रियाविशेषणं सदनक्तीत्यनेन संबन्धनीयं, तेन सम्पन्नजनं घृतधारया
कृत्वा पश्चान्नसर्पणं स्रुवेण घर्षणं तत्राकूर्मपृषन्तमित्यादि । पुनः पुरोडाशं कथं
भूतं कृत्वेत्यपेक्षायामकूर्मपृषन्तमित्यादि पदत्रयं संबध्यते, न विद्यन्ते कूर्मस्येव पृषन्तो
विन्दवो यस्मिन्यथा कूर्मे विन्दवः सन्ति तथा स्रुवेण स्वज्जने क्रियमाणे प्रदेशे घृ-
विन्दवो यथा न भवन्ति तादृशमक्तं कृत्वाऽपरिवर्गं परिवर्गस्त्यागः प्रदेशे प्रदेशे
तथा न समस्तमित्यर्थः । अथवाऽपरित्यज्यमज परित्यजजित्यर्थः । मध्ये स्रुवस्य पुरोडा-
शस्य नियोगो न कार्यो थावद्भ्यज्जनसमाप्तिः । तथाऽणिकाषं न विद्यते निकाषो
निकर्षणं घर्षणं स्रुवेण यत्र, णमुलन्तेऽपि ■ एवार्थो नेणीत्वं छान्दसम् । एवंप्रकारम्-

म्यञ्जनमुपरिष्ठास्तुवेण कृत्वा पश्चात्स्तुवेण हस्त आड्यमानोयेति वैखानसवचनाद्वस्तु
आड्यं गृहीत्वाऽधस्ताद्भाग उपलिम्पति । अनन्तीत्युच्यमान आड्यपतनमात्रं स्यात्तत्र
संभवत्यनुत्ताने पुरोडाशे, तस्मात्पुरोडाशस्याधस्तात्समीपं हस्तं नीत्वेति वक्तुमुपेत्युक्त-
मपर्यावर्तयमित्यर्थः । यदाभेयोऽष्टाकपाल इत्यस्य संनिधौ श्रुतमुपरिष्ठादभ्यञ्ज्याधस्ता-
दुपानन्तीत्येतच्छास्त्रान्तरेणोपबृंह्य तौ समानविधानावित्यनेन पुरोडाशान्तरेऽपि प्राप्त-
मिति पुरोडाशमित्युक्तमनुवर्तते पुरोडाशब्राह्मणत्वास्सान्मये न प्राप्तिरिति दर्शयि-
तुम् । अतः परं पुरोडाशाद्यासादनमेवोच्यते । तत्तु न ज्ञायते पाङ्चा नीत्वा सादन-
मथवा हविरेव गृहीत्वा नीत्वा सादनीयमिति, तदर्थमुक्तं नौधायनवैखानसाम्नां
पाङ्चा* सर्वाणि हवीरधि संश्लेष्टेति, तदस्माकमप्यविरुद्धम् ।

त्रियेण नान्ना त्रिय* सह आसीदतामित्यपरेण श्रुचः

पुरोडाशावासादयति दक्षिणमाग्नेयमुत्तरमितरम् ।

श्रुचां पश्चाद्भागे बर्हिष्येवाऽऽसादयति । मन्त्रस्य छोट्प्रथमपुरुषद्विवचनान्ते-
नाऽऽसीदतामिति क्रियापदेन युक्तत्वात्सकृदेव मन्त्रः सहैवाऽऽसादनं हस्तद्वयेन ।
गृहीत्वा दक्षिणोत्तरभागयोरिति प्राप्नोति । तत्र । अनुपूर्वमेवां कर्माणीति परिभाषितत्वात् ।
किंच छाधवेन दक्षिणोत्तरौ पुरोडाशावासादयतीति वक्तव्ये गुरुपदेशेन दक्षिण-
माग्नेयमासाद्य पश्चादितरमुत्तरमासादयतीति द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते इत्यावृत्तिर्म-
न्त्रस्य दर्शिता देशभेदस्फुटीकरणेन । द्विवचनं तु परस्परापेक्षमुपधानमश्रवत् ।
तथैकस्मिन्पुरोडाशे न मन्त्रस्तूष्णीमेवाऽऽसादनं न प्रकृतावृद्धो विकृतावपि केवलैक-
पुरोडाशार्था न मन्त्रो नाप्यूह्य । दक्षिणमुत्तरं चेत्येतावता सिद्धेऽप्यग्नेयमितरमिति
च गुरुनिर्देशो देवतोपलक्षणेन यत्राऽऽग्नेयविकारा अनेके तत्रापीतरस्याग्नेयोमीय-
विकारस्यैन्द्राग्नस्य चामावाक मन्त्रः । तथा च नौग्नीथोमीयाणामैन्द्राग्नानां वा केवलानां
नानादैवतपुरोडाशसंयुक्तत्वाभावेऽपि मन्त्र इति सूत्रकृतोऽभिमतं, ततस्तु नाना-
दैवतविकारपुरोडाशासु विकृतिषु बहुवचनेनोद्देशो भवति सीदन्तिवति । उत्तरविकारे
स्वेकस्मिन्द्वयोर्वा यथार्थमूहः । यदपि पाङ्चा सहैवाऽऽसादनं कुर्वन्ति तत्तु विधानाभावा-
ध्यायविरोधाद्विद्विरोधाच्चोपेक्ष्यम् । तथा हि पुरोडाशावासादयतीति साक्षादा-
सादनकर्मता पुरोडाशयोरेव श्रूयते तत्र लक्षणाश्रयणे प्रमाणाभावादक्षिणोत्तर-
विधानं तु पूर्वापरभावश्च पाङ्चा पूर्वं निहितयोस्तथा सहैवाऽऽसादनं कथं स्यात्,
स्तीर्णाया वेदेरेव हविराधारत्वस्य न्यायसमयसिद्धत्वात् । न च पाङ्ची प्रत्याघारत्वे
हविराधारत्वं संभवति । सान्नाध्याक्षीनामगत्या व्यवधानेऽपि येनानाव्यवधानं तेन
व्यवहितेऽपि भवतीति न दोषः । देवसदनमारभ इति तयोर्गामृदुप्रथमान* स्योतं

देवेभ्यो जुष्टं सदेताय नहिरित्यपि लिङ्गं नहिरिष एव सदनत्वं ज्ञेयमिति । सृदुत्वं च कुत्रोपयुज्येत पार्श्वी प्रत्याधारत्वे । न च स्थोमं ते सदनमिति पाज्यामुपस्तीर्णस्यापि सदनमेति वाच्यम् । निधानमात्रं प्रत्येकं सा सदनता संवपनार्थमुत्पन्नायाः पाज्याः प्रसङ्गेन । नहिरिषस्तु हविराधारत्वेनैवोत्पत्तेः साक्षादाश्रयतेत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

मध्ये वेदेः सान्नाय्यकुम्भ्यौ संधाय च्यूहति

दक्षिणस्यां श्रोत्र्यां श्रुतमुत्तरस्यां दधि ।

वेद्यां द्वे कुम्भ्यौ परस्परं स्पर्शयित्वा पश्चादेकैकां क्रमेण च्यूहति पृथक्पृथक्स्थापयति, तदेवाऽऽमादनं शब्दान्तरेणोक्तम् । तथैवोक्तं स्पष्टमापस्तम्बेन । अन्यथा शासकानीति याजमानेऽनुवादे न युक्तः स्यात् । यज्ञोऽसीत्यादि याजमानम् ।

अयं वेदः पृथिवीमन्बविन्दुहा सतीं गहने

गह्वरेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं ५२

भूरिकर्मा करोत्वित्यग्रेण ध्रुवां वेदं निधाय ।

ध्रुवामग्रेणैवेनन्यतरस्यामदूरेऽपश्चम्या इत्यदूरेऽद्यान्पुरत एनपा द्वितीयेति द्वितीया । स्पष्टमन्यत् ।

वेद्यन्तान्परिस्तीर्य ।

वेद्या अववक्तव्यान्ते विद्यमानान्परितः परिभोजनीयदर्भैराप्लाव्य प्रदक्षिणमुद-
गपथगम् ।

होतृषदनं कल्पयति कल्पयति ॥ २७ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

होता निषीदत्यस्मिन्स्तद्धोतृषदनं दर्भमयमासनं तत्कल्पयति समर्थमासनयोग्यं करो-
ति । होतृस्थानं वेद्या उत्तराग्रेणोत्तरतो होतृप्रत्ययं तत्र प्रागग्रमुदगग्रं वा करोती-
त्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था याज्ञिकप्रसिद्ध्या च प्रश्नपटलव्यवहारसिद्धयर्था ।
होतरेहीत्वामश्रितो होतेति बाह्वृच्ये दर्शनाद्वैस्वानसेन होतरेह्येति होतारमामश्रयत
इति सूत्रितत्वाच्च कार्यं स च यदि पृच्छेत्—अध्वर्यो देवता आचक्ष्व त्वसामानुपूर्व्य-
मुखैरुपांशुतां चेति । तस्येदं प्रतिवचनम्—पौर्णमास्यामग्निर्ग्रीषोमौ, अग्नीषोमौ च
देवताः । अग्निर्विष्णुरग्रीषोमौ च देवता इति ॥ १ ॥ अग्निः प्रजापतिरग्निषोमौ ॥ देवता
इति वा । उपांशु प्रथमावग्नीषोमावुपांशु विष्णुः प्रजापतिरिति वा । असोमयाजिनो

ब्राह्मणस्य तृतीयस्य हविषो लोपः । तदनुरूपमानुपूर्व्यमुच्चैरुपांशुत्वं च । अमात्रास्याया-
मग्निरिन्द्रश्च देवते अग्निर्महेन्द्रयेति वा । अग्निरिन्द्राग्नी च देवते त्व(अ)संनयत इति ।

इति सत्त्वाषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्य व्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृतायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्त्वाषाढीयसूत्रस्य व्याख्यायां प्रथमोऽधुना ।

प्रश्नः समाप्तो मूढार्थः परिभाषासमन्वितः ॥ १ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति

समिध्यमानायानुब्रूहीति वाऽग्नये देवे-

भ्यः समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति वा ।

व्रितयान्यतमेन प्रेषमन्त्रेण होतारं संप्रेष्यति । नात्राऽऽत्मसंस्कारार्थः प्रेषोऽनुब्रू-
नस्य होतृकर्तृकत्वात् । होतरि प्रविश्य स्थिते वेदिश्रोण्यां संप्रेषकाकः । एकां समिध-
मादाय संप्रेष इति सूत्रान्तरे दर्शितमिति भाष्यकृतोक्तम् । उक्तं च कात्यायनेनेध्या-
त्समिधमादाय संप्रेष्यतीति । सर्वथा तथैव युक्तमेतदन्यथा समिध्यमानायेति वर्तमानतः
व्यपदेशः कथं स्यात् । अत्र चित्तिः क्षुण्णित्यादि याजमानम् ।

आग्नीनः प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ।

अत्राऽऽसीनग्रहणादन्यत्रानियमो दर्शपूर्णमासकर्मत्विति सिद्धम् । होत्रा समिधेनी-
नामन्ते प्रणव उच्चार्यमाण एवैकैकां समिधमादधाति । आहवनीयाग्नाविति सामर्थ्या-
दग्नये समिध्यमानायेति प्रेषेऽग्नेराहवनीयस्य ग्रहणं मुख्यत्वाच्च परिधिप्राधिमन्यव-
द्वत्येति सर्वाणीधिकाष्ठानि सस्पर्शयतीति^१ लिङ्गाच्च ।

एवं चैकादशसु समित्सु निहितासु—

समिद्धो अग्न आहुतेत्यस्यामुत्तमायां वाऽन्-

वाजसमिधमवशिष्य सर्वमिधमादधाति ।

अत्रैकां समिधमनूयानार्थं प्रज्ञातां निधाय समिद्धो अग्न इत्यस्यामनूच्यमानाया-
मुच्चेदेव न प्रणवे सर्वमवशिष्टम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन सर्वमिधमशेषमादधातीति ।
सर्वमिधं समिधतुष्टयम् । अधवोत्तमायामत्रापि पूर्ववत्समिधतुष्टयम् । इति द्वौ पक्षौ ।

१ ख. छ. ट. दर्शनमि^१ । २ ख. ट. 'वेलादित्रै' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. 'ति च लि' ।
४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ड. 'तेत्येतस्या' ।

तृतीयं पक्षमाह—

प्रतिसामिधेनीर्वा ।

द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा न सर्वमिधमादधाति किं तु तथा प्रणवचतुष्टयेऽप्येकै-
कामेवाऽऽदधातीति वक्तुमुक्तं सामिधेनीं सामिधेनीं प्रति पूर्ववद्वक्तं प्रणवे प्रणव
इत्यभिप्रायेण काष्ठवृद्धिं वक्ष्यति तत्राप्यथमेव प्रकारः । अग्नये समिध्यमानायेति
संस्कारोऽतो न च समिन्वनं देवतार्थं तेन नोद्देशत्यागौ देवतासंश्रानाप्रतीतिश्च स्वाहा-
कारवषट्कारयोरभावात् । समिद्धो अग्निराहुत इति देवा इति च याजमानम् ।

वेदेनाऽऽहवनीयं निरुपवाजयति ।

उपवाजयति संधूनीति । धर्ममात्रमेतन्नस्वप्नेः प्रज्वालनं त्रिधूनेन भवति ।
तस्मादवभृष्टेऽपि भवति । एतदोढासु देवतासु कार्यं विकृतावनुवादिष्यत्योढासु देवता-
स्त्विति । ततो ज्ञायतेऽत्र काले प्रकृतावपि प्राप्तमिति । अवभृष्टे चोदकेऽपि वक्ष्यत्यतो
ज्ञायते धर्ममात्रमदृष्टार्थमिति ।

स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्यो-
त्तरं परिधिसंभिमन्ववहृत्य स्रुवं मजापतये
मनवे स्वाहेति मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमुजुं
दीर्घं संततं ज्योतिष्मत्याधारयति तिर्यञ्चं
वा सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्शयति ।

आसीन इत्यनुवर्तनीयम् । आसीनोऽन्यमाचारमिति श्रुतेः । आहवनीये जुहोति परि-
मादितत्वात्तदर्थं स्रुवेणेत्युक्तम् । ध्रुवाया इति । स्रुवेण होम आज्यस्याल्पा इति परि-
भ्रष्टया प्राप्तौ तु ध्रुवाया इत्युक्तम् । आदाय गृहीत्वा वेदेनोपयम्योपभृत्स्थानीयेन ।
उत्तरं वायव्यकोणस्थं परिधयोः संधिदेशेनाऽऽयतने प्रवेश्य स्रुवमेव न वेदं ततो मनसा
मन्त्रमुच्चारयन्तदर्थं ध्यायन्नाधारयति धारामायतने मुञ्चति । कथं, दक्षिणाप्राञ्चं
दक्षिणाप्राच्योरन्तरालमाग्नेयीं प्रति समासमृज्जुमकुटिलं दीर्घं न केवलं समित्प्रदेशेऽनन्त-
रपि धारां मुञ्चेदित्यर्थः । संततमनिच्छिन्नं ज्योतिष्मति ज्वालायुक्तेऽग्नौ । तिर्यञ्चं वा ।
किंचिदायतने प्रवेशोत्तरदिगारम्य तिर्यगायतने दक्षिणां दिशं प्रत्यश्चति समाप्नोति
साहस्रमाचारमिति नामधेयं पुल्लिङ्गं विशेष्यमनुसंधेयं, स्रुवेणाऽऽधारमाधारयतीति
ब्राह्मणे दर्शनात् । सर्वाणि काष्ठानि संस्पर्शयत्याधारमिति शेषः ।

क्षुवेणाऽऽज्यस्याख्या आज्यमादायाऽऽप्या-

यतां भुवा घृतेनेति भुवामाप्याययति ।

पूर्वं गृहीतेनाऽऽज्येन न्यूनां जातां पुनः समी करोत्याप्यायतामिति मन्त्रेण निक्षिप्तेनाऽऽज्येन क्षुवगतेन ।

सर्वत्रैवम् ।

यत्र यत्र भुवाया आज्यं गृह्यते तत्र तत्र प्रतिग्रहणं समन्त्रमनन्तरमेवाऽऽप्यायन-
मेवमेव कार्यं यावन्नाऽऽप्यायितं तावदन्यत्र ग्राह्यमित्यर्थः ।

अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च त्रिभिः समृद्धीति संश्लेष्यति ।

अग्निमग्नीत्रिभिः समृद्धीति ब्राह्मणोक्तेन विकल्पः । अग्निशब्देन समीपलक्षणया परिधयो गृह्यन्ते । अजहल्लक्षणया चाग्निरपि गृह्यते । वीप्ताऽग्निमात्रे युक्ता । ततो ब्राह्मणशेषे परिधीन्संमार्ष्टीति दर्शनाच्छास्त्रान्तरीयवदेकार्यो व्याख्येयः ।

इध्मसंनहनानि स्फुष उपसंगृह्णाऽऽग्नीध्रः प्रदक्षिणमनु-

परिक्रामन्परिधीन्संमार्ष्टि मध्यममुदञ्चं माश्चाक्षितरौ ।

इध्मस्य संनहनानि बन्धनशूलानि बहुवचनं तस्य घातवोऽनेके तानुद्ध्यैकत्र कृत्वा स्फुषेन सह धृत्वा मिलितैः संमार्गः कार्य इत्यर्थः । प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्नित्युत्तरतः स्थितः प्राङ्मुख एव, मध्यममुदञ्चमिति प्राचीनत्वव्यावृत्त्यर्थं, समृज्य ततोऽग्नेनाऽऽ-
हवनीयं गत्वा दक्षिणत उदङ्मुखो दक्षिणार्धं समृज्यापरेणाऽऽगत्योत्तरार्धं समृज्य
यथेतं प्रत्येति ।

अग्ने वाजजिह्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजजितं

वाजजित्वायै संमाज्ज्यग्निमन्नादमन्नाद्यथेति त्रिरग्निम् ।

संप्रैषे वीप्सथैव परिधिविषयोऽभ्यासः सिध्यतीति परिष्यर्थे सूत्रकृता नोक्तः ।
अग्निमित्यनेन वीप्तासंबन्धाद्योग्यतामाशङ्क्य स्वब्राह्मणे यथाऽऽधारे शब्देन लक्षि-
तसमुदितवदार्थानां त्रिभिरिति वीप्ता संश्लेष्यत एवमत्र शास्त्रान्तरीयेऽपि परिष्य-
ग्निसमुदाये वीप्तासंबन्धो व्याख्यातुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाग्निसंमार्ग एव त्रिरित्यु-
क्तम् । मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विः परिधींस्तूष्णीमेव त्रिभिरिति ।

उत्तरविध्यर्थं परिभाषामारचयति—

सर्वास्वाहुतिषूपभृता जुह्वमुपैदधाति मुखतोऽ-

भिहत्योपभृति जुह्वमवदधाति होष्यश्स्तेनैव

१ ख. अतो । २ ख. 'थाऽग्नि' । ३ क. ग. घ. छ. ट. ठ. मृज्जु । घ. ज. श. अ-
भृति जु । ४ क. ग. क. च. छ. ज. छ. य. ट. ठ. ड. 'पथारयति' । ५ क. ग. च. ट. 'हृमुपधा' ।
छ. ठ. 'हृमुपधा' ।

प्रत्यवहरति न सशिक्षयति नार्भि प्रति
 जुहौ धारयते ॥ १ ॥ समं प्राणैरित्येकेषाम् ।

सर्वासु दार्शपोर्णमासिकदर्विहोमतदन्वयासु आहुतिषु कर्तव्यासु गृहीतां जुहुमुप-
 भृता साधनभूतयोऽदधाति संवृणोति तेनोप समीपे संवरणार्थं श्रियत इत्युपभृदित्य-
 र्थोऽपि दर्शितः । तत्र विशेषमाह—मुखतो न पार्श्वत उपभृतोऽग्रभागेन(ण) जुहुमुप-
 भृदभिमुखी नीत्वापमृत्यधिकरणेऽवदधाति स्थापयति यावदाहुतिप्रसेपायोद्गृह्यत
 न्यायतनोपरि नयनात्पूर्वमिति यावत् । ततो होष्यन्होमार्थमायतनोपरि नेष्यंस्तेनैव
 मुखभागेनैव प्रत्यवहरति होमार्थमायतनप्रदेशं प्रत्यवहरति नयाते न तु मुखभागाद-
 न्येन प्रदेशेनोपभृतो जुहूँ विक्षेपयतीत्यर्थः । शिक्षति शब्दं करोति शिक्षयति
 शब्दं कारयति तथैव न । परस्परवर्षणेन शब्दं नोत्पादयेदित्यर्थः । यावदुभयोर्मेलनं
 तावन्नाभिसंमिते जुहूपभृतौ धारयते प्राणैः श्वासेर्वा संमितेऽध्वरोरिव ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाऽतिक्रामति सध्वेनो-

दङ्कपि वा सध्वेन दक्षिणाऽतिक्रामति दक्षिणेनोदङ्क ।

होमार्थं दक्षिणाऽतिक्रमणे प्राप्ते येन पादेन दक्षिणाऽति प्रक्रामति तदन्येनोदङ्क-
 कृत्येतावत्कृत आहवनीयस्य पश्चाद्देशेऽतिक्रम एतज्जिघ्रस्यते ।

एवं परिमाण्याऽऽचारं प्रकृतमाह—

आधारमाधारविध्यन्भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः

माचीनमञ्जलिं करोति सप्रथा नमो देवेभ्य इति वा ।

नम इति पूर्वस्यान्तः । देवेभ्य इति मन्त्रस्याभिप्रकाशकत्वाच्छ्रुतया देवपरतः
 व्याख्येयेत्यर्थः । अग्नेः सर्वदेवात्मत्वाच्छ्रुतया ययोपदिष्टमिति परिमापितत्वात् ।
 स्पष्टम् ।

स्वषा पितृभ्य इति दक्षिणा ।

अञ्जलिमिति पूर्वतनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् । आधारमाधारविध्यमिति वच-
 नादञ्जलिद्वयकरणमाधारस्याकमुक्तम् । आधार इति कर्मनाम द्वयोरध्याधारणयो-
 रन्यायविधिः साधितम् । उपसत्स्वाधारामावाञ्जलिकरणम् ।

जुह्वेहीति जुह्वमादय उपभृद्वेहीत्युपभृतम् ।

आदत्त इति पूर्ववत् । देवयज्याया इति मन्त्रयोरन्तः ।

सुयमे मेऽथ घृताची भूयास्त स्वाहृतौ

सूपाहृतानित्पुपभृति जुहुमवदधाति ।

पूर्वोक्ते जुहुमावधाने पारिभाषिके मन्त्रमात्रविधिरत्रोच्यते ।

अग्नाविष्णु इत्यनवह्निन्दमस्तरं दक्षिणाऽतिक्रापति ।

अत्याक्रमणसमये पञ्चम्यां प्रस्तरं नावह्निन्दयेत्त मर्दयेत्स्पर्शमात्रे न दोषः ।

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ।

आहवनीयमिषुसो दक्षिणतोऽवस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् । वीर्याणीति मन्त्रान्तः ।

यन्नेन्द्रस्तिष्ठन्वीर्यमकरोच्चस्तिष्ठन्वीर्यं क्रियासमिति वा ।

विकल्पः पूर्वेण ।

अन्तर्वेदि दक्षिणं पादमवग्रन्सन्धं कृत्वा ।

अन्तर्वेद्यां दक्षिणं पादं कृत्वा स्थापयित्वा *तमवभिधति स्पृशति सन्यो वामः
पादः, दक्षिणं पादं समवस्थाप्य दक्षिणस्य पार्श्वं सन्यस्य प्रपदेन स्पृष्टेति यावत् ।
तमेवोक्तं वैखानसेन ।

दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत् सुचम् ।

जुहुमश्च पूर्ववत्प्रवेदय द्वौ परिधिसंधी । तथोरुत्तरदक्षिणभावाद्दक्षिणमायतननैर्कृत-
भामस्थम् ।

समारभ्येत्याधारयति ।

मन्त्रेण सहभावविधाननिराकरणमनेन क्रियते ।

उच्छृण्वो अग्न इति वा ।

स्वाहान्तः पूर्वो मन्त्रः । उत्तरस्तु सुवीर्यायेत्यन्तः । अग्न होमत्वेनानुवादात्स्वाहा-
कारान्तताऽपि, पूर्वाधारे प्रजापतिर्देवता मनोऽसीति याज्ञमानम् । द्वितीय इन्द्रो
देवता प्रथममन्त्रस्य वैखानस ऐन्द्रमाधारमित्याह । द्वितीयस्याग्निरनुमन्त्रणं वामसीति
पूर्वाधारो मानसोऽयं तु वाचिक इति वाकस्तुतिरैन्द्रो वै वागिति न देवतास्तुतिः ।

प्राञ्चमुदञ्चमृजुं दीर्घं संतनं ज्योतिष्मत्याधारयति ।

प्राञ्चमुदञ्चमोशान्यमिमुखम् । प्रजुमित्यादिपुनर्वचनं पूर्ववदित्येतावता सिद्धे
क्रियते तज्ज्ञापयत्याचार्योऽत्र मतान्तर आधारो नेष्टो होम एवेष्टः सै पक्षो वा सूक्त-
स्वाधारमेवात्राप्युज्जुत्वादिगुणवैशिष्ट्यं कुर्यादिति । तथोक्तमापस्तम्बेन—‘अपि वा

* सर्वपुस्तकेषु अवजिघ्रसीति विद्यते परं तु अत्रहन्तीत्यपेक्षितमिति प्रतिभाति ।

माऽऽधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्' इति । तथा यजमानेनान्वारम्भोऽपि धर्मः प्रत्याख्यातः । ननु कथं ब्राह्मणे दृष्ट्वा सूत्रान्तरे व्याख्यातः प्रत्याख्यात इति चेत् । उच्यते—आधारमाधार्यमाणमनु समारम्भेतस्मिन्काले देवाः सुवर्गे लोकमायन्ता-
सादेव यजमानः सुवर्गे लोकमेतीति ब्राह्मणे मन्त्रगतस्य समारम्भेत्यस्य पदस्यायं व्याख्यायाऽर्थवादो न तु यजमानेनान्वारम्भः कार्य इत्यर्थो भवति । तस्मादत्राऽऽधार्य-
स्यान्वारम्भविधिर्नेष्ट इति भाष्यकारेण प्रपञ्चितम् ।

तिर्य्यश्च वा ।

एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयं, दक्षिणमारभ्योत्तरपर्यन्तं कुर्यादित्यर्थः ।

सर्वाणीधमकाष्ठानि सशस्पर्शयति ।

गतार्थम् ।

हुत्वाऽनुप्राणिति ।

अत्र हुत्वेत्यनुवादेऽपि नायं दर्विहोमः संस्कारकर्मत्वात्प्रधानकर्म हि दर्विहोम इति स्थापयिष्यते, तथाऽपि स्वाहाकारेण दानरूपताऽप्यस्ति, तेनादृष्टार्थत्वेन होमोऽयं भवन्संस्कारोऽपीत्यर्थः । यज्जुह्वां प्रयाज्यस्तदिति प्रयाज्यार्थत्वेनावगतस्य चाऽऽधारकरणेऽपादानभूतस्य संस्कारः प्रयाज्यार्थ इति न्यायः । प्रथमाधारः प्रधान-
कर्मैव ज्ञेयम् । तस्माद्यत्र प्रयाजा न सन्ति नास्ति तत्र द्वितीयाधार इति सिद्धम् । अनुप्राणिति होमावसरे श्वासमनुरुध्य हुत्वा मुखेदित्यर्थः ।

ऊर्ध्वमाधारयेत्स्वर्गकामस्य न्यश्चं वृष्टिकामस्य ।

कामविशेषस्य यजमानस्योर्ध्वमाधारयेत्प्रारम्भे सूचं जुहुं निम्नत्वेन धृत्वा समाप्ति-
पर्यन्तमुखोच्चतरत्वेनेति स्वर्गकामस्योर्ध्वत्वमुक्तम् । वृष्टिकामस्य न्यश्चमादावूर्ध्वं समाप्ता-
वप्रस्ताजयनेन द्रष्टव्यम् । अविशेषादुभयत्राऽऽधारयोः ।

द्वेषस्य न्यश्चं विच्छिनत्ति वा ।

निन्दार्थवादोऽयं प्रतिषेधार्थो विना कामं कदाचिदपि न्यश्चं नाऽऽधारयेद्विच्छेदं सर्वदा न कुर्यादित्यर्थः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वां तस्याऽऽधारयेत् ।

अयमपि निन्दार्थवादः पूर्ववत्प्रतिषेधार्थः ।

बृहन्ना इति सूचमुहृह्णाति ।

जुहूमहृह्णाति धारासमापत्यनन्तरमुखां नयति ।

पाहि माऽग्न इत्यसंस्पर्शयन्धुचावत्याक्रामति ।

जुहूपभृतोः परस्परमसंसर्गं संवादयन्नुत्तरतोऽतिक्रामति । भुवरिते भजेति मन्त्रान्तः ।

समक्तमग्निना धृतं समक्तं हविषा हविः ।

समन्तरिक्षमधिषेति जुह्वा ध्रुवां त्रिः समनक्ति ।

जुहूगताभ्येन तथैव ध्रुवां समनक्ति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अत्र कर्मत्वेन ध्रुवा-
यास्तदाज्यस्य संस्कृतिः ।

यस्यस्य शिरोऽसीति वा ।

विकल्पः पूर्वमन्त्रेण । ज्योतिरङ्गामित्यन्तः ।

उष्नीतं राय इति श्रुत्वेण ध्रुवाया आज्यमादाय

सुवीराय स्वाहेति जुह्वा मत्पथिधारयति ।

सुवगतेनाऽऽज्येन जुह्वसंस्कारः ।

यज्ञेन यज्ञः संतत इति जुह्वा ध्रुवाय् ।

प्रत्यभिचारयतीति पूर्वानुवृत्तिः । ध्रुवासंस्कारः । समञ्जनं निम्नुमात्रप्रक्षेपेण,
प्रत्यभिचारणं तु किञ्चिद्वाराकरणेनेति भेदेनोपादानं धात्वोः ।

सादयित्वा ध्रुवौ ।

यथास्थानम् ।

प्रवरं प्रवृणीते ।

प्रतिज्ञामात्रमधिकारार्थम् । प्रैवरो नामर्षिनाम्ना वंशनिष्ठं सामान्यं तत्कीर्तनं प्रवरणम् ।
तदितिकर्तव्यतां तावदाह—

इध्मसंनहनानि स्फव उपसंगृह्य वेदेष्व तृण-

मध्यन्तमध्वर्युः प्रवरायावतिष्ठते ॥ २ ॥

इध्मसंनहनानि शुक्लमुद्गम्य कृतानि तृणानि तानि स्फवे श्लेषयित्वा वेदेस्तृणं च
श्लेषयित्वा । तत्कीदृशम्—अव्यन्तं वेदेरन्तो मध्यस्तस्मादपगतं विशिष्टं तादृशं न
भवति तदव्यन्तं तस्य बहिष एकं तृणं मूलदेशेन वेद्या लग्नमेव स्फवे श्लेषयित्वेति
यावत् । अध्वर्युग्रहणे विशिष्टाण्वारम्भकर्तृत्वार्थम् । अव्यर्युरेव नाऽऽग्नीध्र उपसंगृह्या-
सीत्यर्थः । अथ वा होतुरप्यग्रे वक्ष्यते तत्र भैते घर्मा इति । प्रवराय प्रवरं यक्तुमव-
तिष्ठतेऽवस्थितो भवेत्ताऽऽस्त इत्यर्थः । वेदिसमीपेऽथवोत्तरत उत्तर इति मारद्वाजबौधा-
यनौ । तेनोत्तरस्योत्तरदेशे वेदेर्वा स्थितौ दक्षिणामुत्तावित्थापि गम्यते । प्राङ्मुखप्रत्य-

ह्मुखभावेनावस्थितयोरध्वर्याग्नीधयोर्होतुः सहान्वारम्भणं होत्रोक्तं विरुध्येत । दक्षिणा-
मुखौ भूत्वा स्फग्मध्वर्याग्ने संनहनेस्तृणेन च श्लेषयित्वापसंगृह्येति उपसंगृह्णवति-
ष्ठतेऽध्वर्युर्दक्षिणामुखः ।

प्रवरणाङ्गं अपमाह—

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
विष्णोः स्थाने तिष्ठामि वागास्त्विज्यं करोतु मन आस्त्विज्यं
करोतु वाचं मपद्ये भूर्भुवः सुवारित्यध्वर्युर्जपति ।

स्पष्टम् ।

तान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य पश्चादवतिष्ठते ।

तानीति स्वयेध्वमसंनहनवेदितृणानि । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकत्वम् । पश्चाद-
ध्वर्योः । 'पश्चादकस्यायाऽऽग्नीध्रः' इति पैतृानसः ।

क इदमग्नीध्रविष्यति स इदमग्नीध्रविष्यतीति यज्ञं संनमति ।

नायमूहो मन्त्रेऽपि तु लावनेन समानो मन्त्रोऽग्नीत्पदवानध्वर्युपदस्थाने पठित इति
दर्शितम् ।

उभयोः प्रवरणाङ्गे सहैव जपे सत्याह—

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

ब्रह्माणमित्यर्थात् । प्रवरं यजमानस्य वक्तुमथवा प्रवरणं प्रवरक्रियां तस्यै तां
प्रवरणक्रियां कर्तुमाश्रावयिष्यामि आग्नीध्रमनुमोदयितुं प्रेरयिष्यामीति तदर्थश्रावणेनेति
यावत् ।

ब्रह्मणा चौ(चो)माश्रावयेति प्रसूते सत्याह—

आश्रावयोश्रावयेति वाऽऽश्रावयति ।

ओश्रावयेति पदच्छेदः पररूपमोकारस्य । ब्रह्मोऽन्यतरेणैवानुमोदयितुं प्रेरयति,
आग्नीध्रमित्यर्थात् ।

नौऽऽत्मसंस्कारमात्रं तदेवाऽऽह—

अस्तु श्रौषाडित्याग्नीध्रः प्रत्याश्रावयति ।

प्रतिमोदनं श्रावयतीत्यर्थः । कथं, श्रौषाडनुमतिरस्त्विति । अत्र पाणिनिस्मृत्या

१ ख. 'वित्वाऽग्नीध्र' । २ क. ग. च. छ. ठ. 'वरणकि' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ.
'मोदिनु' । ४ च. छ. ज. झ. ञ. ट. 'वयोमाधावये' । ५ 'ख. 'ति' । प्रवराणामन्यतरेणानु ।
६ क. च. ट. नात्र च' ।

प्लुतः । 'बृहिस्पेयश्रीषड्वैषडावहानामादेः' । प्लुत इत्यनुवर्तते । आदेश्वर्णस्य ब्रू प्रे श्री
वौ आ इत्येवंरूपस्य प्लुतो भवति । तथा 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' इति, आश्रावयेति
चाग्नीत्प्रेषणं तत्राऽऽदेर्वर्णस्य परस्य च वर्णस्य प्लुतिः । तेनाऽऽकारस्य प्लुतिः, श्री,
इत्यस्य चेति ज्ञेयम् । अग्नीद्महणाङ्गुष्ठाणां प्रसवे कियमाण ओमाश्रावयेत्यत्र प्लुतिर्न
भवेत् ।

एवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ।

सर्वत्रेति शेषः । यत्र यत्राऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे दर्शपूर्णमासयोरुच्येते तत्र सर्व-
त्रैवं प्रकृते प्रवरप्रकरण उक्ते अपि ये सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वेन याजमान उक्ते ते एव
प्रवरार्थमुक्ते अपि सर्वार्थे ज्ञेये इति भावः ।

विशेषमाह—

उत्करे दक्षिणामुखास्तिष्ठन्नाग्नीध्रः स्पर्धं धार-
यन्प्रत्याश्रावयत्यन्वेष्वाश्रावणेषु प्रवरात् ।

प्रवरविषयादन्येष्वश्रावणेषु अध्वर्युणा कृतेषु सप्तसु उत्कर इत्यादिविशेषणनिशिष्ट
आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयतीति संबन्धः । अत्रेध्वमसंनहनसहितस्यैव स्पर्धस्य ग्रहणम् ।
अत एवोक्तपापस्तम्भेन—स्पर्धं समागाम् धारयन्निति । इध्वमसंनहानानि परिध्यन्निसमा-
र्जनार्थतयोक्तानि ।

प्रकृतमाह—

प्रत्याश्राविते प्रवरं प्रवृणीते ।

गतम् ।

कथं तत्राऽऽह—

अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्राक्षिकित्वन्मनुष्वज्जरतवदमुचदमु-
षादिति यथा यजमानस्याऽऽर्षेयः सह परेण व्रीनमन्तरान् ।

प्रवृणीत इत्यनुवर्तते । अत्र प्रवरेऽमुचदिति वीप्सया प्रवरिणामृषीणां नामधेयानि
वेदति । व्रीनिति परिच्छिद्य आह्वाण्युक्तानि । वक्ष्यन्वदा च वक्षदिति वक्षते, तेन
वह्नैन्परेण सह व्रीनेव वृणीतेऽनन्तरानव्यवहितान् ।

तत्र विश्वासाय श्रुतिं प्रमाणयति—

इत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृदोऽध्वर्युर्वृणीते ययर्षि मन्त्रकृतो वृणीत इति विश्वायते ।

यजमानस्य प्रवरगणे ये मन्त्रकृत ऋषयः श्रूयन्ते तानूर्ध्वानितः प्रथमोत्पन्नप्रवरि-
णमृषिमारम्येत्यर्थः । तथाहि कौशिके यजमाने मनुष्वज्जरतवदित्युक्त्वा कुशिकवद-

घमर्षणवद्विधामिन्नमदिति पदेत् । ततो ब्रह्मण्यदा च वसदित्यादि । अध्वर्युप्रहणप्रसी-
जितृत्वर्थम् ।

होतृप्रवरे प्रसङ्गादाह—

अमुतोऽर्वाञ्चो होतेति विज्ञायते ।

अमुस्तुतियाद्वर्वाञ्चः, अर्वागघन्तीत्यर्वाञ्चक्षानर्वाञ्चो विपरीतान्पश्चाद्वृत्तपक्षप्रभृती-
न्यूर्वापूर्वान् ।

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ।

राज्ञोऽध्वर्युर्होता वा स्वस्याऽऽर्घेयामावात् ।

तत्रापि धृति प्रमाणमिति—

पुरोहितस्याऽऽर्घेयेणाऽऽवेदयोद्विषि राज्ञो विज्ञायते निषा-

दस्यकाराक्ष यमृषिमनुब्रूवते तेन तेषां प्रवरं प्रवृणीते ।

तेषामध्याधानमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च वक्ष्यत्याचार्यः, तदर्थमिदमुक्तम् । तेषां
पुरोहितोऽपि नास्ति यमृषिमनुब्रूवते वंशोत्पादकत्वेन ।

तथा ब्राह्मणानां राजार्पितानां राज्ञां वा ब्राह्मणार्पितानाम् ।

अर्पकप्रवरेणेत्यर्थः ।

द्विगोभस्य श्रींस्त्रीभेकैकस्माद्गोत्रावुपलक्षयेत् ।

उपलक्षयेद्युच्चारयेत् ।

+ तथोऽसंप्रज्ञातवन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रवरेण वा ।

न ज्ञातवन्ते बन्धवो बंध्या यस्य तस्येत्यर्थः ।

कुत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिषिध्य मनुवदित्येष विदधाति ।

एकेषां शास्त्रिणां ब्राह्मणं सर्वं प्रवरं प्रतिषिध्यविशेषेण मनुवदित्येष ब्रूयादिति
विदधाति । वक्ष्यति प्रवराध्याये मानव्यो हि प्रजा इति ।

ब्रह्मण्यदा च वसद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति प्रवरशेषः ।

पूर्वोक्ते सर्वत्रायं शेषो ज्ञेयः ।

असादिति होतुरुपांस्तु नाम गृह्णाति ।

प्रवर उच्चैस्त्वाधिकारात्प्रयमैकवचनान्तं होतुर्नाम गृह्णाति ।

मानुष इत्युच्चैः ।

स्पष्टम् ।

सीदति होता ।

+ घ, ज, झ, ञ, ट, पुस्तकेषु अयासंप्रज्ञातेति पाठः ।

१ ख, "याऽङ्गा" । २ ख, घ, ङ, ज, झ, ञ, ट, "त्येतद्विद्" ।

एतत्तु पूर्वकृतान्वाग्म्यविमोक्तार्थमुक्तं विमुक्तेऽध्यर्थे ।

वेद्यां तृणमपि सृजति ॥ ३ ॥

अध्यर्थवेद्यां तृणमारम्भणार्थं स्फुटेन सह धृतं यथास्थितमेव करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-
कृतायां द्वितीयांशे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

वाङ्मयभागयोरावापे स्विष्टकृति पत्नीसंघाजेषु

च याज्यापुरोनुवाक्ये याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु ।

अकारः प्रत्येकं संबध्यते । याज्या[पुरो]नुवाक्ये इति प्रतिपत्तिर्यत्र द्वयमित्यभिधा-
येण । आवापो नामाऽऽवृत्त्या क्रियमाणानि प्रधानानि तन्मन्त्रजितान्यावापः
प्रत्येकमेवाप्यमानत्वात्तन्मन्त्रप्रतिकूलत्वेनाऽऽवापशब्दप्रयोगात्तन्मन्त्रावापाविति । किमर्थमिदं,
यागानां संप्रैषविशेषव्यवस्थार्थम् । माध्यकृता व्युत्पन्नो व्याख्यातः प्रधानयागवा-
च्येव । स्पष्टमितरत् । याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु पुरोनुवाक्यापरिसंख्यार्थमेवेति ।

उभयीष्वाश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्च ।

उभयीषु याज्यापुरोनुवाक्यायुक्तासु केवलासु चाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे याज्या-
संप्रैषश्चेत्येतत्परिभाष्यते ।

अनपठ्याहरन्तः प्रचरन्ति ।

अवदन्तो यथा भवन्ति ते तथा ।

एतदेव प्रपञ्चयति—

सोऽध्यर्ग्युर्नापठ्याहरेत्पुराऽऽश्रावणादाश्रावितेऽग्नीन्नापठ्याहरे-
त्पुरा प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावितेऽध्यर्ग्युर्नापठ्याहरेत्पुरा यजेति
वचनाद्यजेत्युक्ते होता नापठ्याहरेत्पुरा वषट्कारात् ।

स प्रथमः । एषु स्थानेषु यदि वदेयुस्तदा पुनराश्रावणादि कुर्युर्व्याहृतीश्च जपेयुरिति
प्रायश्चित्तमापस्तम्बोक्तं ज्ञेयम् ।

उत्तरतः पुरोनुवाक्यामवदास्यन्नवयन्नवत्ते वा संप्रेष्यति ।

उत्तरतो वेदेः स्थितोऽवदानं करिष्यन्नारम्भात्पूर्वमारम्भेण सह वा संप्रेष्यति
अवत्तेऽवदाने गृह्णाति वा साभिचारणे तस्याप्यवत्तत्वेन परिगणनात् । पुरोनुवाक्यां
वक्तुमित्यर्थः ।

कथं संभ्रष्यति तत्राऽऽह—

अमुष्मा अनुब्रूहीति यथादेवतम् ।

अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तेन देवतानाम्ना संभ्रष्यति यथादेवतं या यत्र देवता तस्या नाम्ना ।

दक्षिणतो याज्यामत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्या-
श्रावितेऽमुं यजेति यथादेवत* संभ्रष्यति ।

आत्याक्रम्य दक्षिणतः स्थित आश्राव्याऽऽश्रीमेण प्रत्याश्राविते सति यथादेवतममुं यजेति याज्यां संभ्रष्यतीत्यन्वयः । अमुमिति द्वितीयान्तं देवतानाम् गृहीत्वाऽग्निमिति ततो यजेति संभ्रष्यति ।

वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्या-
पुरोनुवाकपावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ।

वषट्कृते सह वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारे प्रदानार्थे क्रियमाणे तेन सहैवाथवा वषट्कारे कृते वाऽऽहुतिं जुहोति प्रक्षिपति जुह्वाऽऽहवनीय इत्यर्थः । अत्र जुहोति-ना दानं न विधीयते वषट्कारेण प्रदीयमानस्य प्रत्तस्य[वा] पुनर्दानायोगात् । प्रक्षेप-मात्रं होमभक्तिर्जुहोतिर्वर्चसा । अत्र प्रयाजानुयाजेषु प्रत्येकं विभागाभावाद्ब्रह्ममाणं चतु-र्गृहीतं पञ्चगृहीतं च न संभवतीति तदर्थमिदं सूत्रं सामान्येन कृतमग्रिमं तु विशेषेण पृथगेव कृतं(त) [मिति] विशेषः ।

पञ्चावत्तं जपदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां योत्राणाम् ।

जुहोतीति पूर्वसूत्रादनुवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाकपावतीष्वित्यत्राऽऽहुतिष्विति शेषो योग्यत्वात् । आहुतयो होमक्रियास्तिस्र आहुतीर्जुहोत्याहुतिपरिमाणं वेति दर्शनात् । पुरोनुवाकयामुक्तवषट्कारैर्नितयाज्यया क्रियमाणत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावस्य आहुतयो भवन्ति । तामु क्रियमाणामु सतीषु यद्वषट्कारोपलक्षितं जुहोति तच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्यन्वयः । पूर्वं चतुर्वषट् वाऽवत्तं संपादितमेव जुहोति नान्यथेति गम्यते । यथाहुतयो होतव्यानि द्रव्याणि, जुह्वाऽऽहवनीय आहुतयो हूयन्त इति दर्शनात् । ताम् च पूर्वं च याज्यानुवाक्यावत्तं होयम् । तामु प्रसक्तामु सतीषु यज्जुहोति तच्च-तुरवत्तं पञ्चावत्तं वा कृत्वा जुहोति । पूर्वमेव तथाऽवत्तं सज्जुहोतीति नियम्यते । अथ वाऽऽहुतिषु हीतव्येषु(व्याप्तु) द्रव्यरूपासु किंविशिष्टासु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु

१ ख. वा । २ क. ग. च. ठ. 'कारोऽयं याज्योपलक्षिका किं' । ३ छ. ट. 'राऽत्र याज्यो-पलक्षिका किं' । ४ च. 'पञ्चावत्' । ५ ख. चवाऽऽह' । ६ ख. 'सु पूर्ववद्याज्यापुरोनु' । ७ च. द्रव्येषु

ताभ्यां दीयमानत्वेन तद्वतीषु देवतातीलक्षणयागेषु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु पूर्वे याज्या-
पुरोनुवाक्यावतीषु ताभ्यां दीयमानावित्यर्थः । आज्यभागयोरित्यादिना यागेषु च
याज्यादेवताविधानात् । तासु प्रसक्तसु देवत्य(त)योश्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं सदेव जुहोति
दीयमानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा कृतवैव पश्चाज्जुहोतीत्यर्थः । अवदानानि(तां) देवतार्थत्वे
लिङ्गं वक्ष्यति हि अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि देवतान्यवदानानि । देवतायै यामे च संवद्धानि
देवतायास्तानि देवतान्यवदानान्यवदीयमानान्यङ्गुष्ठपर्वमात्राणीति विवक्षितत्वात् । न
नैवमवदानमात्रार्थत्वं यागस्येति । आज्यभागाम्भ्यां प्रचार उक्तस्तथा हवींश्चमिधार-
यतीत्यनुवृत्तौ यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्त इत्यभिधास्यमानत्वाद्भविषामेव प्रदेयत्वं इन्द्र-
स्यापि प्रतिहविः प्रत्यमिधारयतीत्यत्र । यागो हि सकलपुरोडाशसंनार्यसाध्य
उत्पत्तिविधौ तथा श्रवणात् । यागश्च देवतोद्देशेनोत्पादितस्य सकलस्यापि
द्रव्यस्य सुष्ठवदानमेको भागोऽन्यश्च वेद्यां स्थितो याज्यानुवाक्याभ्यां षषट्कारा-
न्ताभ्यां भागद्वयमपि दीयते, तत्रैकस्य भागस्यावदानरूपस्यैव ह्येमेन प्रतिपत्तिस्तस्यैव
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वाऽन्यस्य वेद्यामवस्थितस्य भागस्य स्विष्टकृदादिना प्रतिपत्तिः
श्रुत्यन्तरे चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति तद्व्यवस्थापितमितरेषां जमदग्नीनां च यजमानानाम-
ध्वर्युर्जुहोतीत्यर्थः । इदं चोक्तं षड्वयमाणं च घर्मजातं पुरोडाशाज्यसंनार्यहविस्रयं
साधारणमेव । जामदग्न्यो जामदग्न्यौ जमदग्नय इति बहुत्वे प्रत्ययस्य लुक् । गोत्र-
गोत्रिणोरभेदाद्गोत्राणामित्युक्तम् ।

अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्थ्य पञ्चावत्तं कुर्वीत ।

अजामदग्न्योऽपि जामदग्न्यं गृह्णा जामदग्न्य पञ्चावत्तं करिष्यामीति पश्चात्पञ्चावत्तं
कुर्यादित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि देवतान्यवदानानि भवन्ति ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं हस्तस्याङ्गुष्ठस्य मध्यसंवेरूपं काण्डं पर्वं तत्प्रमाणानि पर्वमात्राणि
पावन्ति देवताभ्याज्यसंनार्ययोरपि तावतां परिमाणम् ।

उत्तराण्युत्तराणि स्थवीयांसि ।

सामान्यविधिरयं श्रौतः ।

तं व्याचष्टे —

देवतेभ्यः सौविष्टकृतानि सौविष्टकृतेभ्य

पेढानि तथा चातुर्धाकरणिकानि ।

देवतेभ्योऽवदानेभ्यः स्थवीयांसीति पूर्वेणापि संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि स्विष्टकृ-

स्तेनन्धीनि तथा । अत्र न द्वाभ्यामिति सूत्रेणैजाममाहूयसिद्धेः । ऐडानि चातुर्धाकर-
णिकानि समान्येव ।

मास्तसरहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरोडाश-

स्यावद्यति स्त्रुवेणाऽऽज्यसानाध्ययोर्मेषणेन चरुणाम् ।

अवद्यतीत्यनुवर्तते । चरौ हस्तावदाने चोदकप्राप्ते मेषणेनेति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ।
श्रुतिर्हि स्त्रुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति मेषणेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यविशिष्टा सा
नियमिता सामर्थ्येन हस्तेनेत्येतस्य शाखान्तरवशात्मासंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन
चेति विशेषपर्यवसानेन विधिर्देशितः । अत्र सामर्थ्यस्य व्यवस्थापकत्वेन अपायाः
सानाध्यविकारखेऽपि हस्तेनैवावदानमोषधिविकारचरुयवाग्नेर्मेषणेन स्त्रुवेण वेति दाशि-
तम् । मासंसंहिते संक्षेपे सर्वाङ्गुलीनां तथात्वादुपगतो मासेन लभे इत्यर्थसिद्धे
मध्यमे द्वे । अत एव वैखानसेनानामिकामध्यमाभ्यामित्युक्तम् ।

मध्यात्पुरोडाशस्यावदाय पूर्वार्धादवद्यति पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः ।

अत्र स्थाननियममात्रं पुरोडाशविषयं वक्ष्यमाणधर्मा आज्यसानाध्ययोस्तु मध्यादि-
विभागेऽपि तदभावः । प्रथममवदानं पुरोडाशस्योपरि मध्यप्रदेशादवदाय स्रुचि स्थाप-
यित्वा ततः पूर्वार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वो चोऽर्धो मागोऽसौ पूर्वार्धस्तस्माद्यत्र कुत्रचिदव-
द्यति पूर्वार्धाव्यभिचारेण तदपि द्रुच्यवधाय जामदग्न्यस्य तदनुमतस्य वा पञ्चावत्तिन-
स्तृतीयमवदानं पश्चार्धात्पूर्वार्धव्याख्या । अत्र विशेषमाहऽऽपस्तम्बः—‘मध्यादङ्गुष्ठ-
पर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धाद्वितीयमनूचीनम्’ इति । वैखानसेनोक्तं तत्प-
श्चार्धात्तृतीयमिति, द्वितीयवस्तृतीयम् । दक्षिणप्रदेशे हस्तं नीत्वाऽङ्गुल्यङ्गुष्ठामाण्युदङ्-
मुलानि तैः कृत्वा दक्षिणोत्तरं दैर्घ्येण कृतमवदानं तिरश्चीनं पूर्वभिमुखाङ्गुल्यग्रैरवत्तम-
नूचीनम् । असंभिन्दन्निति विशेषान्तरमुक्तमापस्तम्बेन । संभेदो मध्ये द्वयोर्मर्यादार्थे
इति कात्यायनमतिस्तप्तेष्टमित्यसंभेदः संश्लेष उक्तः । संश्लेषात्पूर्वावदानप्रदेशादवदान-
योरर्थात्संश्लिष्टप्रदेशे परमवदानं कुर्यादित्यर्थः । अस्मदाचार्येण तु यत्रासंभिन्दन्नवद्य-
तीत्युच्यते तत्रैव नियमोऽन्यत्र न नियम इति तथोक्तम् ।

तृतीयं पश्चार्धादित्युक्तं तस्यापवादमाह—

आनुभावरस्य जघन्यमवदानं प्रथमम् ।

प्राप्ते प्राथम्यमात्रं नियम्योऽन्यथाऽवदानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्विशिष्टविध्यसंभवाज्जघ-
न्यत्वप्रथमत्वयोरुणयोः परस्परासंबन्धयोर्विधाने वाक्यभेदः स्यात्तस्मात्प्राप्तमवदानं
जघन्यमनन्तरं कृतं प्रथमापेक्षया जघन्यं पूर्वकृतात्पश्चात्कृतत्वाच्च तत्र प्राथम्यं निष-
म्यते । आनुभावरशब्दस्तु प्रजापतिरिन्द्रमसृजताऽऽनुभावरमित्यादौ समानानां श्रेष्ठे

दृश्यते । तत्रानुमन्ता समानानां स आनुजावर इति व्युत्पादयन्ति केचित् । अथवाऽनु-
साम्येन जाता अनुज्ञा एव आनुज्ञास्तेषां वरमथवा पश्चाद्भामिनो यस्या इति यावत्तेषां
अष्टः स आनुजावर इति नानार्थवादानुसारेण कल्प्यम् । केचिदयं काम्यः कल्प-
इत्याहुरर्थवादेभ्यो यो राजन्य आनुजावरः स्यादित्यादौ तथा दर्शनादिति तत्राऽऽचार्य-
स्पेष्टं, जघन्यमित्यनुद्य प्रथमत्वं विधीयते, यदि कामार्थमपूर्वं विधानं तदा जघनात्प्रथम-
मवदानमिति विशिष्टं विधीयेत । न चोत्तरसूत्रमेतदर्थं भवत्यत एव वैखानसेन नियम-
विधानं कृतमवदायेत्यादि, कामपद एवमिति । तस्मात्प्रकृत्याऽऽनुजावरस्य यजमानस्य
विशेषविधिर्नित्य एव ।

अत्राद्य पूर्वार्धे स्तुचो निदध्यात्प्रथमं जघन्यं पश्चार्धे ।

प्रथममवदानं यन्मध्यावधत्तं तत्स्तुचः पूर्वार्धे विलस्य पूर्वस्मिन्नर्धभागे एव निदध्या-
जघन्यमनन्तरमवधत्तं तद्वितीयं तृतीयं च वा तत्पश्चार्धे स्तुच इत्युभयत्र संबन्धः । तदुक्तं
स्पष्टं वैखानसेन—पूर्वार्धे स्तुचो निधाय प्रथमं पश्चार्धे जघन्यमिति । तेनाऽऽनुजा-
वरपक्ष एव मोक्तो येन अघन्यपदेनाऽऽनुजावरविषयताशङ्का स्यात् । आनुजावरस्यापि
तथैवावधत्तं प्रथमं पूर्वार्धे न्यस्य अघन्यं पश्चादवधत्तत्वात्तत्पश्चार्धे इत्यपि संभवात् । ननु
कथमानुजावरस्य पञ्चावत्तिनो द्वितीयतृतीयावदानक्रमः । उच्यते—पश्चार्धाद्यदा
प्रथमं द्वितीयं तु पूर्वार्धात्तृतीयं मध्यादिति । अत एवाऽऽनुजावरस्य चतुरवत्तिन
उक्तमापस्तम्बेनाऽऽनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे स्तुचो निदध्यान्म-
ध्यादपरमवदाय पश्चार्धे स्तुच इत्युक्तम् (नि) । एवं चास्मत्सूत्रे तथा व्याख्यातुं शक्यं
यच्चतुरवत्तिनो अघन्यं यदवदानं द्वितीयमित्यर्थः, तत्प्रथमं चतुरवत्तिन आनुजावरस्य
तथैव पञ्चावत्तिन आनुजावरस्य यद्यजघन्यं यस्माद्यस्मादनन्तरं कृतं तत्तस्मात्तस्मात्पूर्वं
पूर्वं कर्तव्यं, तेन मध्यावदानात्प्रकृतौ जघन्यं तत्तस्मात्पूर्वम् ।

पूर्वपूर्वाण्यवद्येज्जघेष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य ॥ ४ ॥ पुरोधोकामस्य वा ।

पूर्वं पूर्वभागस्थं पूर्व प्रथमं भेषामवदानानां तानि पूर्वपूर्वाणि ज्येष्ठस्य प्रथमोत्पन्न-
स्य तस्यैव ज्यैष्ठिनेयस्य ज्येष्ठा भार्या तस्याः पुत्रस्य तादृशस्य यजमानस्य पञ्चावत्तिन-
श्चेत्पूर्वभागत्प्रथमं द्वितीयं मध्यात्तृतीयं तु पश्चार्धाच्चतुरवत्तिनस्तु ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य
तृतीयं नास्ति । तृतीयापेक्षया च द्वितीयं मध्यस्थं भवत्येव पूर्वभागस्थे तृतीयापेक्षया च
प्रथमं च कर्तुं शक्यमिति नित्यविधिरयम् । पुरोधा पौरोहित्यं तत्कामस्य काम्यम् ।

अपरपूर्वाणि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्याऽऽनुजावरस्य वा ।

अपरं पश्चिमभागस्थं तत्पूर्वं प्रथमं येषामिति । पूर्ववदेवान्यत्सर्वम् । आनुजावरस्य विकल्पः । पूर्वाकल्पेनात्र चतुरवत्तिनो नास्ति पूर्वाधीतृतीयमिति पूर्ववदेव व्यवस्था ।

पुरोडाशसांनारूपयोरुपस्तरणाभिधारणे आज्ये-
नोपस्तीर्य हविषोऽवदायाऽऽज्येनाभिघाज्येत् ।

अत्र याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमित्युक्तमवदाने तु द्वे उक्ते तत्र कथं चतुर-
वत्तं तथा पञ्चावत्तमपि तद्दर्शयत्यनेन । पुरोडाशसांनारूपयोरुपस्तरणादाज्यस्य चतुरवदानेन
चतुरवत्तं भवति । तयोश्चतुरवत्तमुपस्तरणाभिधारणाम्यामेव कर्तव्यम् । श्रूयते हि
वानसनेयके 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठादान्यस्याभिधारयति ।
तेषांऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिर्हूयते' इति । सूत्रे हविर्मात्रस्य यद्यप्यवदानमात्रमुक्तं तथाऽपि
पुरोडाशसांनारूपयोरित्युक्तत्वादाज्यहविषो यामस्य यास्यापुरोनुवाक्यावतीषु नोप-
स्तरणाभिधारणे । तत्राऽऽज्येनैव चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा संपाद्य जुहोतीत्यर्थादेव
सिद्धम् । आज्यं चात्र भूवाग्वा एवाऽऽहवनीयार्थाज्यत्वात् । न च त्रुवेणाऽऽज्यस्यास्या एव
प्रदेयद्रव्यसंस्कारत्वेनोपक्षीणत्वादिति वाच्यम् । प्रदेयद्रव्यत्वेऽपि पुरोडाशाहुतिं जुहो-
त्याज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववसावयतीत्याहवनीयगामित्वमप्युक्तम् ।

क्षुच्युपस्तीर्य मा भेर्मा संविकथा मा त्वा हि*
सिधं मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषि-
श्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि नमस्ते अस्तु
मा मा हि*सीरित्यवदास्यन्हविरभिमृशति ।

क्षुच्युपस्तीर्यैवविकरणं विधीयते, उपस्तीर्येत्यनुवादः । हविरवदास्यन्हविरभिमृश-
तीत्युभयत्र संबन्धः । करणमन्त्रोऽयं वदति अत्रापि हविरिति स्विष्टकृति प्रत्यभिपर्शनं
मा भूदिति ।

अवदायाभिघार्य यदवदानानि तेऽयद्यन्विच्छो-
माकार्षामात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्ज्येनचत्त
आप्यायतां पुनरिति हविः प्रत्यभिधारयति ।

अत्र पूर्वानुवादः क्रमार्थः । प्रत्यभिधारणमाप्यायनमाज्यस्यास्या आज्येनानाहवनी-
याज्यार्थत्वात्पुरोडाशसांनारूपयोर्नैदिस्थयोरेव हविषोः संस्कारः क्रियते न त्वाहवनीय-
गामित्वेनोत्तराहुत्यर्थम् । ननु नेदं हविस्तच्छेषोऽयं व्यावदानस्य यामार्थत्वेन गृहीत-

१ ख. 'ति । पुरोडाशसांनारूपयोस्तु चतुः । २ क. ग. च. छ. ठ. ड. 'कं' किं तु विजास्ते-
वास्येवेति । तेषांऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिरिति वचनात्ताऽऽज्यस्याऽऽज्यमिश्रणं पुं । ३ क. ग. च.
छ. ड. ठ. 'कामाज्य' । ४ ख. 'न्वः । अ' ।

त्वात् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न व्यवदानमात्रेण यागोऽपि तु सकलपुरोडाशेनैव
तत्स्तु याज्यया स्मृगते वेदिगते च द्रव्ये षष्कारेण दत्ते पश्चात्सर्वोऽपि शेष एवेति
तस्मात्प्रत्यभिप्राशनं प्रत्यभिधारणं च न स्विष्टकृतीति । ननु श्रूयते वाजसनेयके तस्मा-
द्यस्य कस्य च हविषोऽवद्याति पुनरेव तदभिधारयति स्विष्टकृत एव तदप्याययतीति
स्विष्टकृदर्थस्वश्रवणाद्देवदाहवनीयाज्यार्थत्वमिति चेत् । ■ । सा प्रत्यभिधारणस्तुतिः
पुनरेव तदभिधारयतीत्यस्य विवेर्हविर्दीयमानं वेदिस्थमपि तेन संस्कृतं नाऽऽहवनीय-
गामि तद्धि व्यथितं कथं स्विष्टकृतेऽवदेयमतः प्रत्यभिधारणेन व्यथितस्याऽऽप्यायने
सति स्विष्टकृदवदानयोग्यतासंपादनेन स्तुतिः प्रत्यभिधारणविवेरेव । व्याख्यातमेतन्मी-
मांसापारदृशमिर्वार्तिकाचार्यैः सर्वस्य पुरोडाशस्य यागाङ्गत्वं न व्यवदानमात्रस्येति ।
स्मृत्युपस्तीर्येति कस्याप्रत्ययेन वा भेरित्वाभिप्राशनस्योत्तरकालतोक्ता, तेनोपाश्रयात्
उपस्तरणामावाद्भौवस्य नाभिप्राशनम् ।

अवदायावदाय प्रस्तरर्वाहः समनक्तीति विज्ञायते ।

अवदाय चतुरवत्तं तस्यैव पदार्थत्वात्तदसमाप्तौ नान्यारम्भः । षीप्सा तु सर्व-
हविषां सकृदन्ते वा भूत्प्रतिचतुरवत्तं यथा स्यादिति साज्येन सूत्रेण [इति] वैखानसः ।
धर्ममात्रमेतदिति वक्तुं विज्ञायत इत्युक्तम् ।

अपिदधदिवामक्षणन्पुरोडाशाहुतिं जुहोत्याज्यम्

हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववस्त्रावयति ।

पुरोडाशाहुतिं जुहोति तामेवापिदधदिवेषत्पहितां कुर्वन्सूचः पुष्करेण तामेवाप्रक्षण-
विशीर्णयंस्तत्रैव विशेषमाहाऽऽज्यं हुत्वोपस्तरणमिध्वरणाज्यमादावाहुतिस्थाने मुखेन
स्त्रावयित्वा तदुपर्यवदानद्वयं पार्श्वेनोत्तरेण हुत्वाऽपिदधदित्यस्य सामर्थ्यात्पार्श्वेनेति
गम्यते, मुखेनेतरा इति विशेषविधेः पुरोडाशाहुतीः पार्श्वेनैव हुत्वाऽन्ततोऽनन्तरमेव
हुतावदानमवशिष्टेनाऽऽज्येन मुखेनैवावस्त्रावयति श्रोतद्गतप्लुतं करोति । उक्तं भाग-
वते—श्रोतद्गतप्लुतमदन्हुतमुद्धमुखेनेति । आज्यस्रोताख्ययोर्हविषोर्यामे नैतरसंभवति
आज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोतीति । तस्य पृथग्भावाच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्येता-
वानेव सामान्यविधिः ।

मुखेनेतराः स्त्रावयति ।

इतरा आहुतीराज्यस्रोताख्ययोः, दर्विहोमाहुतिप्रहणार्थं स्त्रावणयोग्या यवाम्वाद्याहु-
तिरपि मुखेन मांसं पार्श्वेनेत्याहुः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनाकेन सर्वाणि द्रव्याणि सुहृ-
स्त्रेण जुहोतीति । तदिदमितरा इति बहुवचनेन सूचितम् ।

पूर्वा पूर्वा संहितामावापाहुतिं जुहोति ।

पूर्वा पूर्वा पूर्वभागे पूर्वभागे प्राक्संस्पष्टित्वर्थः । संहितां परस्परसंस्पष्टामुत्तराभावा-
पाहुतिमावापाहुतिं प्रधानाहुतिम् ।

क्षुध्यमाधारमनुजुहोति ।

द्वितीयाधाररेखामनुजुहोति । अग्नीषोमावन्तरा देवता इति आह्वयं
स्पष्टत्वाज्ज्ञायत इत्युपेक्षितमापस्तम्बेन तु तथैवोक्तम् । तथाऽऽधारसंभेदेन देवाहुतीः
प्रतिपादयतीति प्रवेशयतीत्याद्युक्तम् । तदस्माकमधिकृतम् । एवं च यदा तिर्थेष्वावा-
पातौ तदाऽऽज्यमागयोर्भक्ष्ये कार्यौ प्रधानाहुत्यनुग्रहाद्येत्यपि ज्ञेयम् ।

एवं परिभाष्य प्रकृतमाह—

प्रवरं प्रवृत्य घृतवतीमध्वर्यो क्षुचमास्यस्वेत्यु-
च्यमाने जुहुपभृतावादाय सकृदतिक्रान्तः पञ्च
प्रयाजान्यजत्यभिक्रामं समानत्र वा तिष्ठन् ।

यजति जुहोति तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिरभिधानात् । एवं तर्हि यजतीत्येव समिधो
यजतीत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु दृश्यते, नचात्र हौत्रसंज्ञाऽस्ति, तथाऽऽध्वर्यवे एव
यजतीति दर्शनादाश्चावगम्येतिप्रैषकर्तृत्वाद्धोदकेऽध्वर्यावेव यजतीति प्रयुज्यते
यागकर्तुः प्रेरकत्वेन तद्वाराऽध्वर्युरेव यजति । सर्वत्र चाऽऽध्वर्यवे यजुर्वेदे यजतयो
बहुधा श्रूयन्ते । तत्र ते साङ्गकर्मणो विधायकास्तत्र ब्रह्मणा स्वसंज्ञया ब्रह्मत्वं यथा
क्रियत एवं होत्रा च हौत्रं क्रियते । याज्यापुरोनुवाक्यानां हौत्रसमाख्यानान्दव-
शिष्टान्यङ्गानि ततोऽध्वर्युरेव करोतीति सोऽपि जहृक्ष्णण्या यजतीत्युच्यते । यदा
विशेषकर्मविधानं तदा तत्तद्वातुभिरेव विधानमध्वर्योस्तर्हि श्रुतौ चाभिक्रामं जुहोतीति
विद्यमानं किमर्थं यजतिप्रयोगो लक्षणया कृत इति चेत् । न । पद्येति संख्यया
भेदोज्जु(१) दितः स तु यजत्यध्यासकृतः, स तु न होमेषु किं तु यागेष्वेव ।
प्रयाजानिति सामधेयमपि यागानामेवोत्पत्तिविधौ यागाश्च प्रत्येकं समिधो यजती-
त्यादिसंज्ञास्तन्निमित्तभूता याज्या प्रतिपाद्या देवता अपि यागेष्वेव न होमेष्विति
दर्शितम् । जुहोतीत्युक्ते सर्वभेदमसंबन्धमेव स्यात् । किंचाभिक्रामं जुहोतीत्यर्थं
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो दर्शपूर्णमासप्रकरणगतसर्वहोमैः संबध्यमानः
कथं प्रयाजमात्रतया संकोचमर्हति, न चाभिक्रामं प्रयाजाजुहोतीति वाक्यमस्यैव
शङ्कानिरासार्थं यजतिप्रयोगः । पूर्वे पश्चाच्च यजतिमुक्तप्रयाजवाक्यसद्भावात्सं-
दर्शयतितो होमोऽवान्तरप्रकरणेन प्रयाजशेषतया गृहीत इति पञ्च प्रयाजान्यजत्यभि-

क्रामं समानत्र वा तिष्ठन्निति यजिना गृहीतं पश्चादाध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृके-
 ष्वङ्गेषु होमेष्वावन्तरवाक्यबलदङ्गावतारन्वायेन च होमेष्वावतरतीति दर्शितम् ।
 तथा च कुतोऽभिक्रम्याभिक्रम्य जुहोतीति केन वा समानस्थाने स्थित्वा जुहोतीति
 शास्त्रान्तरीयेऽप्याकाङ्क्षा पूरिता यानि प्रयाजाङ्गान्यध्वर्युकर्तृकाणि तेषां स्थाना-
 दिति तेन च समानत्रेति च तत्राऽऽश्रावणं यजेति प्रेषस्तयोः स्थानादभिक्राममिति
 णमुल्ल, अभिक्रम्याभिक्रम्येति, तथा तेन स्थानेन समानस्थाने तिष्ठन्निति चाध्वर्युकर्तृ-
 कता सिध्यति, तथैवार्थो निषेधत्वेन विधेयत्वेन च सोमे दर्शितः शाब्दार्थः । यतो
 मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेदिति तस्मात्समानत्र तिष्ठता होतव्यं
 प्रतिष्ठित्या इति, तथा यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयादिति च प्रतिषेध्यत्वेन चोक्तं,
 तेन समानार्थतयाऽत्रापि तदेव व्याख्यानम् । ननु न विधान्तरमस्ति यत्परिसंख्य-
 याऽभिक्रमणानभिक्रमणे विधीयेते अन्यतरस्य नित्यप्राप्तत्वात् । उच्यते—पञ्चस्वप्य-
 न्यतरत्रियम्यते तथाचार्थवद्भवति पञ्चाप्यभिक्रम्याभिक्रम्याथ वा समानत्र तिष्ठन्नेव
 पञ्चापीत्यप्येवार्थः पञ्चेति संख्यया दर्शितोऽन्यथा नहुवचनेनैव सर्वधर्मसिद्धिः ।
 तथा च सवषट्कारेषु होमेषु सर्वत्रान्यत्र विना सोमं न नियमोऽभिक्रमणानभिक्रम-
 णयोरित्यप्यर्थसिद्ध्यति । प्रवरं प्रवृत्येत्यसंनिहितस्मरणार्थमुक्तम् । आश्रवणभिक्रान्तो
 न तु पुरोनुवाक्यप्रेषो व्यवधायकोऽस्ति । पुनः प्रत्याक्रमणमपि तत एव नास्तीति
 वक्तुं सकृदित्युक्तम् ।

द्वेष्यस्यावक्रामन् (यु) ।

यजतीत्यन्वयः । निन्दार्थादोऽयं निषेधार्थः । न हि यजमानोऽध्वर्योर्भवति
 द्वेष्योऽवक्रम्याऽऽश्रावणस्थानात्पश्चाद्भूत्वा न जुहोतीत्यर्थः । पृथिवी होतेति याज-
 मानम् ।

समिधो यजेति प्रथमं प्रयाज* संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरान् ।

प्रथमं प्रयाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अत एव कात्यायनः—समिधो यजेति पञ्च
 प्रयाजान्समिद्धतम इति । समिद्धतमः प्रथमः प्रयाजः । तथा श्रुतिः—समिधहो(द्धो)-
 मेन ससृद्ध आहुत इति । समिद्धतमत्वं प्रथमस्य तथा च संप्रैषः पञ्चानामप्यर्थ इत्युक्तं
 स्यात् । भरद्वाजेन प्रथम इति चोक्तम् । तन्त्रेणार्थं पञ्चानां प्रैषः समिच्छब्देन लिङ्ग-
 समवायेन प्राणभृत इति वत् । अत्र वचनाश्रामधेयेनैव प्रैषः । अन्यत्र यजनीयां देवता-
 मुद्दिश्यैव प्रैषो यथाऽग्निं यज सोमं यजेति । अतस्तु विकृतौ समिच्छब्देन याज्यायां
 पशौ देवताश्रवणमावेऽपि प्राकृतनामधेयेन विकृतौ प्रवृत्तेन समिद्धः प्रेष्येत्युपपद्यते ।
 प्रयाजग्रहणं न कर्तव्यमधिकरणदेव प्राप्तेः । कर्तव्यं प्रत्येकं संज्ञा यथा स्यात् । हो-

तारमित्यर्चात् । यज यजेत्येवं वीक्ष्य सर्वपेक्षया प्रतिप्रयानं यमेति संप्रेष्यति । नन्वज समिध इति कर्मनामधेयं समिधो यजतीत्युत्पत्तिविधौ श्रुतं न संप्रेषेण संबध्य-
तेऽतो देवता एता देवता हि यष्टव्यत्वेन प्रतिपाद्याः प्रेषे तथैवान्यत्र दर्शनात् । यदि
देवता एता याज्यावगतास्तदा यज्यन्ते—ऋतवो वै प्रयाना ऋतूनेव प्रीणन्तीत्यादिदेव-
ताप्रतिपादनं तत्तदा विरुध्यते । ऋतूदेवत्याः प्रयाना भवन्तीति बौधायनोक्तमपि
विरुध्यते । तथा निरुक्तकारेणापि यदुक्तमाग्नेया वै प्रयाना आग्नेया अनुयाना इति
ब्राह्मणमित्यादिना नानाब्राह्मणैर्नानादेवतारक्षमाशङ्क्योक्तमाग्नेया इति तु विधितिरितर-
द्भक्तिमात्रमिति निर्णयितं तदपि विरुध्यते । अत्रोच्यते—समिच्छब्देन कर्माभिधानमेव,
उत्तरानिति समिधव्याहारात् । न ह्युत्तरशब्देन देवतोपस्थितिर्भवति । विशेषणं ह्युत्तर-
शब्दः । तस्य सापेक्षस्य विशेष्यं नोपलभ्यतेऽतोऽनुवृत्तं प्रयानमित्येव संबध्यते परि-
णतं प्रयानानिति । अत्राप्युत्तरेषु प्रयाजेष्वित्यर्थः । समिध इत्येतद्वितीयान्तं यजेत्य-
नेन संबध्यते समिधो यजति दर्शपूर्णमासौ यजत इतिवत् । देवतानिर्णयस्तु—अत्र
तद्धितेन चतुर्थ्या वा देवताप्रतीतिस्तु नास्त्येव, मन्त्रवर्णादेव देवतानिर्णयः । तत्र
याज्या एवात्तरङ्गा बहिरङ्गं याजमानं वसन्तसूतृनां प्रीणन्तीत्यादि । नामापि देवतानि-
मित्तं समिदादि याज्यादेवता एवानुसरति । तत्रापि समिदादिशब्दश्च याज्या एव देवताः
वीमांसका अपि ह्यभ्यासाधिकरणादौ मन्त्रवर्णसिद्धदेवतानुवादि नामधेयमित्याहुर्नयमस्य
द्वितीयवादेऽपि । याज्यासु सर्वत्राग्निरपि श्रूयते समिधो अग्न आण्यस्य व्यन्तिवत्स्यादौ
तथाऽपि न नास्ती नापि व्यन्तिवत्पत्त्यनेन चाग्निशब्दः संबध्यते । सामानाधिकरण्येन
समिदादिशब्दाः श्रूयन्ते । उत्पत्तिवाक्ये च समिदादिशब्दा एव देवतानिमित्तानि
नामधेयानि श्रूयन्ते । नाग्निशब्दोऽप्यग्निदेवतानिमित्तं नामधेयं प्रेषेऽपि समिच्छब्द
एव । ततस्तु समिदादिशब्दैरेवोद्देश इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः । कुतः, यतो याज्यासु
व्यन्तिवति बहुवचनप्रथमपुरुषौ नाग्निशब्दान्वयिनाविति । हेऽग्ने ते तनुवः समिध इत्य-
न्वयः । निरुक्तमप्याग्नेयत्वं वदन्न शब्दमन्वययति किंतु समिदादिशब्दप्रतिपाद्या देव-
ताऽग्निरित्येव, तदप्युक्तं तेनैव प्रयानान्ते अनुयानांश्चेत्यनयमर्चाऽग्निना भागा अर्पितास्ते
भागास्तव प्रयाना इत्यनयमर्चा तस्मै ते प्रयानानुयाना भागत्वेन देवैर्दत्ता इति प्रयाना-
नुयानदेवता अग्निरूपेण ध्येया इति प्रतिपादितम् । तत्रैवोक्तं किमर्थमिदमुच्यत इत्या-
शङ्क्य यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्कारिष्यन्निति परिहारेण
सप्रयोनवतोक्ता । अत्राऽऽशङ्कामिप्रायः—याज्याभिर्देवता प्रतिपादिता स्य येन
शब्देन यत्र प्राप्ता सा तेन शब्देनैव देवतात्वं लभते न शब्दान्तरेण । ततस्तु नाना-
ब्राह्मणोदाहरणैरनेकदेवतत्वप्राप्तिस्तत्राकरणमाग्नेया वै प्रयाना आग्नेया अनुयाना
इति निर्णयोऽपि निरर्थकोऽनुष्ठानशब्दयोर्भेदाभावादिति । उत्तराभिप्रायस्तु शब्दाभे-

देऽपि याज्यासु देवताध्यानं श्रुतिप्राप्तं कुत्र का देवता तैस्तैः शब्दैः प्रतिपाद्येति यावन्न
ज्ञायते तावन्न ध्यानं कर्तुं शक्यमित्यस्ति देवतानिर्णयप्रयोजनमिति । ततस्तु बौधायन-
मतेऽपि समिदादिशब्दवाच्यता न तत्र इत्येव निर्णयो ॥ तु वसन्तादिशब्दैरुद्देशः कार्यं
इति । ननु पञ्चमप्रयाजे तु संनिपत्योपकारकं यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारकत्वं, तत्र स्वाहा-
कारो नामधेयं तत्र कथं देवतानिमित्तता नामधेयस्याग्रेषां कथं ते शब्दाः प्रतिपादका
इति च । उच्यते—स्वाहाकारो मन्त्ररूपस्वाहेत्ययंशब्दः । तस्य निरुक्तं स्वाहेति
सुष्ठु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहृतं हविर्जुहोतीति चेति ।
व्याख्यातं च तज्ज्ञाप्ये तात्पर्यं सुष्ठु आहेत्येवमादि । तत्स्वाहाकारस्य जन्मेति ब्राह्मणम् ।
स्वाहा क्रियते याध्यस्ताः स्वाहाकारा देवता अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहेत्याद्या द्वितीया-
निर्दिष्टा एता एव देवता आन्यथा अतः स्वाहाकारशब्देन देवतासामान्यवाचिना पञ्च-
मप्रयाजोऽपि स्वाहाकारः । अत्र छिन्नं स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येति पशौ । ततस्तु विकृ-
तिषु याज्याशब्दैरेव त्यागो ध्यानमाप्नीमूकं निरुक्त एव दर्शितं तत्तथैव प्रत्येकं ज्ञेयम् ।
वसन्तादिशब्दैर्देवलक्षकैर्यथा प्रकृतावनुमन्त्रणमेवं तैरेव शब्दैर्लक्षकैरेव विकृतिष्वप्यनु-
मन्त्रणमिति नोहः । अनुयाजेषु तु याज्यामतैर्देववर्हिषादिशब्दैरेवोद्देशोऽनुमन्त्रणं च
वर्हिषोऽहमित्यादि कर्मसमवेतार्थप्रकाशकैरेव प्रकृतौ दर्शनात्तथैवोद्देशेन याज्यादेवता
अनुमन्त्रणे प्रतिपाद्या इति निर्णयः । येऽग्निशब्देनोद्दिशन्ति तेषां मते क्रियमाण ऊहोऽ-
नुयाजेष्वनुमन्त्रणे स्वप्रामाणिक एव भवेत् । कृतः । न वर्हिषोऽहं देवयज्ययेत्यनुम-
न्त्रणं समवेतार्थप्रतिपादकमभिधयाऽप्यलक्षणया तर्हि प्रयाजैरेव समः समाधिरित्यल-
मतिप्रसङ्गेन विशांकुर्वन्तु न्यायविदः ।

समिधः पुरस्ताच्चजति तनूनपातं दक्षिणत इदः
पश्चादधर्मौपभृतस्य जुह्वामानीय बहिरुत्तरतो
यजति स्वाहाकारं मध्येऽपरेण वाऽऽधारसंभेदं
पूर्वं पूर्वं संहितं समानत्र वा सर्वान् ।

समिधायो पुरस्ताच्चजुहोति मध्यात्पुरस्तादित्यादि ज्ञेयम् । अपरेण वाऽऽधारसंभे-
दमिति पूर्वं पूर्वं संहितं पश्चार्धे पूर्वं पूर्वमिति पश्चिमेन पश्चिमेन संहितं प्राचो यजती-
त्युक्तः संनिवेशविकल्पः । तथैवाक्तं वैखानसेनापरेणाऽऽधारसंभेदं प्राचो चेति ।
आधारभोयश्च प्रदेशे संधानं तत्र मध्यदेशस्तमपरेण तस्य पश्चात्संभेदस्य समीपे
समानत्रैकस्मिन्नेव स्थाने तत्रैव संनिवेशविकल्पः । प्रतिदिशं संततं प्राचीनं
समानत्र चेति त्रयः पश्चास्तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु अर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय बहिर्य-
जतीति । आनीय बहिरिति बहिरेवाऽऽनीतेन यजतीत्युक्तं तेन जुह्वतेनाऽऽद्याख्य-

अतुर्गः पञ्चमश्रौषभृताज्येन । तथा च ब्राह्मणं(णे) समानयत उपभृतस्तेजो वा
आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्तेव तेजो दधातीति बर्हिरर्थस्तेनैव समानीतस्य संस्तवात् ।
इदं वचनं कालमाश्रयिधानमिति केचिदाहुस्तज्जिरस्तं ब्राह्मणेन प्रदर्शितेन । अनेनैवा-
भिप्रायेण माण्यकृताऽपि व्याख्यातम् । प्रयोजनं तु क्षपबर्हिषः प्रयानान्यत्र यजति
तत्र प्रथमं चतुर्गृहीतं नास्त्युपभृति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्गृहीतमेकमेव तथा पश्चादपि
प्रथममश्रौरेषोपभृति गृह्णीयात् ।

प्रत्याक्रम्य प्रयानशेषेण हवींष्यभिधारयति ।

सति शेषे । तस्मिन्सति नाभिधारणं तस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वात् । ननु हवींष्यभि-
धारयतीति द्वितीयाश्रवणाद्धविषां संस्कार्यत्वाच्छेषं कृत्वा हविरभिधारणं कार्यं तस्माद-
प्रतिनिधिनाऽऽज्यान्तरेणाभिधारणमिति चेत् । न । साधितमेतत्रयावद्विद्विर्यच्छेषप्रतिप-
त्तिरियमिति । तदेवाऽऽचार्येणापि शेषशब्देन सिद्धवदनुवादेन दर्शितं यदयं प्रयान-
शेषं कुर्यादिति न ज्ञूते । तेन पश्चादौ यावद्भव्योत्पत्तिः प्रयानशेषं न प्राप्तान्तरे स्थाप-
नीयमिति प्रयोजनं च तैरेव साधितं, तस्मादेव केवलप्रतिपत्तिरूपत्वात्सूत्रकाराणामपि
यते प्रतिनिधिर्नास्ति । द्वितीया तथायुक्तं चानोपिस्तमिति भविष्यति ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते ।

यदनुपूर्वेषां तानि तथा यत्कमविशिष्टानि दीयन्ते । अत्र परार्पण्येकेन क्रियेर-
मिति प्रयानशेषप्रतिपत्तिरेकस्मिन्नेव भवेद्धविषि कपालेनैकेनैव तुषप्रतिपत्तिरित्याश-
ङ्क्योक्तं यदनुपूर्वाणीति । प्रयानशेषेण हवींष्यभिधारयतीति बहुवचनं ध्रुयत उपादे-
यानि च हवीषि हविषु शेषं प्रतिपादयेदिति । तस्माद्बहुवचनं विवक्षितमिति । एता-
वदत्र हविःशब्देनाङ्गप्रधानहवीषि वषट्कारप्रदानानि गृह्यन्ते । तेनोत्पत्त्यमानहवि-
षोऽपि प्रविपत्तिः कालान्तरेऽपि कार्येति न सिध्यति, प्रतिपत्तिकाले सिद्धैरेव कार्यं
न तु प्रतिपत्तिर्द्रव्यस्याङ्गभूतस्योत्पत्त्यमानस्य समयपर्यन्तं विप्रकर्षं सङ्गते, सिद्धैरेवाङ्गैः
प्रधानहवीषिः सिद्धत्वात् ।

तदनुपूर्वमेवाऽऽह—

ध्रुवामभिधार्याऽऽग्नेयमभिधारयत्युपभृतमन्ततः ।

अङ्गप्रधानग्रहणे प्रधानमेव गृह्यत इति न्यायादङ्गहविषां ग्रहणं न स्यादित्याश-
ङ्क्योक्तं ध्रुवमित्यादि । हविषां यागाङ्गत्वात्सर्वेषामङ्गत्वमविशिष्टम् । तानि च नात्रो-
द्देश्यानि किं तु विधेयानीति भावः । विकृतिष्वनाज्यभागास्तु न ध्रुवाभिधारणम् ।
ध्रुवामाग्नेयमग्नीषोमीयम् । ध्रुवामाग्नेयमैन्द्राग्रं गृह्यत इति मध्ये यथासंभवं ज्ञेयानि ।

उपांशुयाजार्थत्वेऽपि ध्रौवस्य न पुनरभिचारणम् । प्रत्येकं ग्रहणात्पूर्वं तस्यैकत्वात्सं-
स्कार्यत्वाच्च । नाऽऽहुतिः प्रतिपत्तेः । अन्तत इति यावन्ति मध्ये संभवन्ति तावतां
कृत्वेति दर्शितम् ।

आज्यभागाम्यामाज्यहविभ्यां प्रचरति ।

आज्यभागविति द्वयोः कर्मणोर्नामधेयम्, आज्यं भागो मागधेयं ययोस्तौ, तथाऽपि
रूढिः, सरस्वत्याज्यभागेति योग एवेति ज्ञेयम् । आज्यद्रव्योत्पत्तिविधित्तु सर्वस्मै
एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्धुतायामाज्यमिति दर्शयितुमुक्तमाज्यहविभ्यामिति, आज्यं
हविर्ययोस्तौ तथा (ताभ्यां), प्रचरति अनुतिष्ठते(ति) । यनतीति वक्तव्ये साङ्गे यज्यर्थे
प्रचरतिः प्रयुक्तः । अत्र चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा विहितमाज्यं, याज्यापुरोनुवाक्यावती-
ष्विति वचनाज्जोपस्तरणाभिचारेण पुरोडाक्षसंज्ञायायोरिति तयोर्निधानात् । ततस्तु
सूच्युपस्तीर्य मा भेरित्यभिपृश्य तथाऽवदायामिधाय हविः प्रत्यभिचारयतीत्यन्तं पुरो-
डाक्षसंज्ञायायोरिव ।

तौ मवाहुज्योतिष्वेत्युत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाय ।

प्रमाहुक्तमौ सज्जले । उत्तरो भाग आयतनस्योत्तरार्धस्तथैव दक्षिणार्धे इत्यपि
ज्ञेयम् । उत्तरार्धपूर्वार्धे दक्षिणार्धपूर्वार्धे इति नौवायनापस्तम्बाभ्यामुक्तम् । गृह्ये
स्वयमपि तथैव वक्ष्यति । श्रुतिस्तु पूर्वार्धे जुहोतीत्युपक्रम्योत्तरार्धेऽग्नये जुहोति
दक्षिणार्धे सोमायेति स्पष्टैवास्ति । तथाऽपि तिर्यञ्चावाधारी यदा तदाऽऽधारस्य
सूच्यस्य प्रधानाहुतीः प्रत्यधिकरणतःऽऽधारौ च मध्ये तयोः प्रान्ते दक्षिणार्धपूर्वार्ध-
मात्र एवाऽऽज्यभागहोमे सति वक्ष्यमाणं तावन्तरेणेति युज्यते । तस्मादाधारानुरोधेनै-
वाऽऽज्यभागयोः स्थानं नियतमिति वक्तुं दक्षिणार्धपूर्वार्धे इत्याद्युक्तम् ।

तावन्तरेणेतरा जुहोति ॥ ५ ॥

ज्योतिष्मतीत्यनुकर्षः । इतरा आहुतीरिति शेषः । आज्यभागाम्यामितरास्ताः
प्रयाजानुयाजाहुतिभ्यस्तासां नियतस्थानत्वादत्र दर्विहोमाहुतयो नियम्यन्ते । अत्र
विशेषश्रुतिराथर्वणिकी—‘यदा छेद्यायते ह्यार्षिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागान-
न्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत्’ इति । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।

आज्यभागौ मेति सूचावादत्ते न निदधात्या स्विष्टकृतः ।

प्रति लक्ष्यकृत्य पूर्वकाळे पूर्वं धृतवतीमध्वर्यो सूचमास्यस्वेत्यत्र गृहीतयोर्निधानेऽ-
नुक्तेऽपि पुनरादत्त इति वचनेनानुवादो मध्ये निधानप्रतिषेधार्थः । पूर्वं गृहीतयोर्थेप्राप्ते
निधानेऽपि न दोष इदानीं गृहीतयोर्मध्ये निधाने प्रायश्चित्तमर्थे स्वाचमनादौ प्राप्तेऽ-

न्यस्य हस्ते दत्त्वा गन्तव्यमेतत्स्विष्टकृतः समाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् । यारद्वाजेन प्रयाजे-
भ्योऽनन्तरं सादनमुक्तमाज्यभागौ प्रत्याधानं [च] तन्नेष्टमाचार्यस्य मध्ये सादन-
स्याद्वष्टार्थत्वापत्तेर्न्यायविरोधादित्याहुस्तत्र, जुहुषभृतावाशय प्रयागाम्यजतीति स्वपा-
प्रयाजाकृतोक्ता । तत आन्यभागौ प्रति कृत्वादादत्त इति वचनादाज्यभागार्थं पुनरादा-
नमर्थसिद्धम् । पूर्वं निधानमेवेष्टमाचार्यस्य ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽज्यहविषोपाश्चयाजेन प्रचरति ।

चतुरवत्तेन पञ्चावत्तेन वा हौवास्येन प्रचर्येति स्वपा पूर्वकाकृत्यमात्रमुक्तमाग्नेय-
पुरोडाशस्य । तत्र क्रमः—आज्यभागवारस्य दक्षिणेन जुहुं सध्वेनोपभृतमादायाग्नेयेऽ-
नुब्रूहीति संप्रेष्य भुवायाः कृत्वेणावदायाऽऽप्याज्य स्थालीगतनैव प्रस्तरमर्हिरङ्क्त्वा कृत्वेन
प्रत्याकम्पाऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्निं यजेति संप्रेष्य सह वषट्कारेण वषट्कृते वाऽऽवा-
राद्धिहृततार्धपूर्वार्धे तिरश्चोराधारयोस्तूतरे जुहोति । यथेते प्रत्येत्य सोमायानुब्रूहीति
प्रेष्य चतुरवदायातिकम्पाऽऽश्रावणादि सोमं यजेत्यादि पूर्ववदक्षिणार्धपूर्वार्धे
जुहोत्यापाराद्धिराधारयोस्तिरश्चोर्दक्षिणे वा । अग्निः सोमश्च देवते अग्नीषोमयोरहुं
देवयज्यथा चतुष्मान्मूपासमिति याजमानम् । अग्निर्होतेति च । यथेते प्रत्येत्य कृच्यु-
पस्तीर्याऽऽप्याज्य मा भेरिति पुरोडाशमाग्नेयमपिमृश्याज्येऽनुब्रूहि द्विस्त्रिर्वा व्यवास्थित-
सवदाय कृचि प्रथमं पूर्वार्धे द्वितीयमवदानं पश्चार्धेऽवदायाभिधाय यदवदानानीति
प्रत्याभिचार्य प्रस्तरमाप्याज्य नर्हिरङ्क्त्वाऽत्याकम्पाऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्निं
यजेति संप्रेष्याऽऽज्यमाहुतिदेशे कृत्स्नमुत्तेन(ण) स्त्रावयित्वा वषट्कारेण सह वषट्कृते ॥
जुहोति । अग्नेनाऽऽचारसंभेदं जुहुं प्रवेश्य तत्पूर्वं कृच्याचाररेखायां कृक्पाश्चैनं कृक्पुष्क-
रेणापिदधद्विवाविशीर्णयज्वदानं हुत्वाऽवशिष्टेनाऽऽग्नेनाग्निस्थमवदानं कृत्स्नमुत्तेन(ण)
ज्योतयति । अग्निर्देवताऽग्नेरहमिति याजमानम् । यथेते प्रत्येत्याऽऽज्यहविष्केणोपांशु-
याजनामकेन यागेन प्रचरति, नात्र मा भेः प्रजापतयेऽनुब्रूहीति यथादेवतम् । चतु-
ष्पञ्च वाऽवदायाऽऽप्याज्य प्रस्तरं नर्हिरङ्क्त्वाऽत्याकम्पाऽऽश्रावणादि प्रजापतिं यजे-
त्यादि वषट्कारे वषट्कृते वा संभेदेन प्रवेश्य चाऽऽग्नेयेन संहात (तां) पूर्वभाग ईशान्य
उदग्भागे वा कृच्याचाररेखायां जुहुमुत्तेन जुहोति । नात्राऽऽज्यं हुत्वाऽऽज्येनान्त-
तोऽन्यवस्त्राक्यतीति । नापिदधद्विधेत्यादि । प्रजापतिरग्नीषोमौ विष्णुर्वा देवता ।
दक्षिणसीति सर्वत्र याजमानम् ।

तस्योच्चैराभुतप्रत्याश्रुते याज्यापुरोनुवाक्यासंभेषो वषट्कारश्च ।

उपांशुयाज इति संज्ञया सर्वत्रोपांशुत्वप्राप्तौ सामर्थ्येन संज्ञावाचात्तस्योच्चैरित्या-
युक्तमाश्रावणादीनां परप्रत्यापनार्थत्वादित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र संज्ञयोपांशुत्वं तत्राऽऽह—

उपांशु देवतादेशनम् ।

प्रजापतये प्रजावर्ति ये यजामहे प्रजापतिमित्युपांशु । परप्रत्याख्यानार्थानामपि
शास्त्रेण नियम उपांशुत्वस्य । याज्यापुरोनुवाक्ययोरपि देवतादेशनरूपत्वेनोपांशुता ।
अथवा तथोक्तुपांशुत्वस्यावाद्यात्संज्ञयैवोपांशुत्वं यागस्य साक्षादुत्पादकत्वेन दृष्टार्थ-
मयाऽङ्गत्वात्तथैः ।

यथेतं प्रत्येत्य—

यथादेवतमुत्तरेण पुरोडाशेन ऋचरति ।

यद्यस्ति तर्हि ऋचरति पुरोडाशेनासोमयाजिनोऽस्ति पक्षेऽग्नीषोमीयः पौर्णमास्यां
सैनयतो नास्त्येन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् । अग्नीषोमीये सति स्रुच्युपस्तीर्थाऽऽप्याख्य मा
मेरवदाय प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे पुष्करे निषायाभिषार्याऽऽप्याख्य
प्रस्तरर्वाहिरङ्गत्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि अग्नीषोमस्यामनुष्मद्दि वषट्कारेण वषट्कृते
उपांशुयाज्याहुतिस्थानेन संलग्नमपिदधदिवाप्रक्ष्णञ्जुहोति प्राग्भागे ईशान्य उदम्भागे
वा । अग्नीषोमी देवता, अग्नीषोमयोरिति याजमानम् । अमावास्यायां नास्त्युपांशुयाज
आग्नेयानन्तरमसैनयत ऐन्द्राग्नः । आग्नेयेन प्रचर्य यथेतं प्रत्येत्य स्रुच्युपस्तीर्थाऽऽ-
प्याख्य मा मेः । इन्द्राग्निस्यामनुष्मद्दि प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे
निषायाभिषार्याऽऽप्याख्य प्रस्तरर्वाहिरङ्गत्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि श्रावयित्वा वषट्-
कारेण वषट्कृते वाऽऽग्नेयेन संलग्नं पूर्वभागे ईशान्य उदम्भागे वाऽपिदधदिवाप्रक्ष्णञ्जु-
होति । इन्द्राग्नी देवता । इन्द्राग्निगोरिति याजमानम् ।

सैनयतस्तु—

समवदाय सांनाय्याभ्यां मचरति द्विः

श्रुतस्यावयति दिर्दध्नाक्षिः पश्चाच्चिनः ।

समवदाय श्रुतदध्नोरेकत्रावदानं समवदानं द्विवचनेन प्रत्येकं प्रधानत्येऽपि सह
प्रचार इत्युक्तम् । पुनर्द्विस्त्रिरिति वचनेनावदानयोरेवाऽऽवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणे तु
सन्धेनेति ज्ञापितम् । पुनर्विधानात्तावदेव प्रयोगः पुरोडाशसांनाय्ययोरुपस्तरणेत्यादि-
विधानात्स्रुच्युपस्तीर्थाऽऽप्याख्येन्द्राय महेन्द्राय वाऽनुजुहोति मा मेरित्यावर्तते प्रवेश-
भेदात् । द्विस्त्रिऽश्रदायाभिषार्याऽऽप्याख्य प्रस्तरर्वाहिरङ्गत्वा यदवदानानि द्विरैत-
दन्तः पदार्थानुसमयेनैवोत्तरत्र तन्ममत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि । इन्द्रं महेन्द्रं वेति यथावि-
कारं प्रेष्य संभेदेन स्रुचं प्रवेश्य नापिदधदिवेत्यादिनाऽपि पूर्वमपरं चाऽऽश्रावणावकाशं
केवलं स्रुचमुत्तेनो(पो)पांशुयाजस्थाने जुहोति सांनाय्याहुतिम् । इन्द्रो महेन्द्रो वा देवता ।
इन्द्रस्येति महेन्द्रस्येति ॥ याजमानम् ।

यद्येतं प्रत्येत्य—

समवदाय स्विष्टकृता प्रचरति ।

एकत्रावदानं समवदानं स्विष्टकृतसंज्ञको चागः प्रधानहविःप्रतिपत्तिरूपतया दृष्टार्थत्वेन न्देवतोद्देशेन दानरूपत्वाददृष्टार्थत्वेन च व्यात्मकः । पुरोडाशसंज्ञादयमाग-
स्यानुपस्तरणादि । न या भेरिति हविःशेषत्वात् ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते सर्वेभ्य उत्तरार्धेभ्यः सकृत्सकृदवद्यति ।

यथायाऽनु पूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य विद्यन्ते तानि तथा, यथाऽनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते प्रधान-
देवताभ्यस्तथाऽनुपूर्वेभ्यः सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः सकृत्सकृदुत्तरार्धेभ्योऽवद्यति, प्रदी-
यन्ते प्रत्तानीत्यर्थः । सकृदवदायाकृष्टपूर्वाधिकं यथायोग्यं हस्तेन क्षुरेण च ।

द्विः पञ्चावत्तिनः ।

पूर्वधर्मनिवृत्त्यर्थं सकृद्विरित्युक्तम् ।

द्विरभिधारयति न हविःशेषान्प्रत्यभिधारयति ।

पूर्वं सकृत्प्राप्तमभिधारणे विशेषविधिः प्रत्यभिधारणाभावो न्यायेन प्रदर्शितस्तं
न्यायं प्रदर्शयितुं प्रतिषेधो हविःशेषग्रहणेन दर्शितः । नेदं हविः किं तु वषट्कारद-
त्तस्य शेषोऽतो न हविरभिधारणप्राप्तिरिति तात्पर्यम् । वषट्कारेण प्रदानं स्विष्टकृत्य-
प्यस्तीति हविद्विमाशङ्क्योक्तं नेति, प्रत्तस्यैव विधिबलाद्दानेऽपि शेषप्रतिपासिरेव ।
स्विष्टकृदिति चोक्तं नात्र ध्रौवस्य स्विष्टकृदर्थमवदानं, यान्यनुपूर्वं प्रदीयन्ते
तेषामिति नियमाद्भौवस्याद्यापि न हविःशेषत्वम् । तस्य सर्वथागार्थत्वेन यावद्गृहीतं
तावदेव तदर्थं न तु निर्वापसमये वा ध्रुवायां ग्रहणसमये वा पृथक्पृथग्देवतानिर्दे-
शोऽस्ति । धेनोत्वत्तिविधावैकैकार्थत्वं स्यात् । तस्याद्यावद्गृहीतं तावदेव वषट्कारेण
दत्तं न तु ध्रुवागतमपि यथा वेदिगतमपि पुरोडाशसंज्ञादग्रहविषट्कारेण दीयते ।
कुतः— ध्रौवस्य सर्वथागार्थत्वादेकस्मिन्यागे वातुमशक्यत्वात् । न्यायविद्भिश्च साधितं
नोपाश्रुयानार्थस्य स्विष्टकृदवदानमिति ।

उत्तरार्धपूर्वार्धेऽसंस्कामितराभिराहुतिभिर्जुहोति ।

पूर्वमुत्तरार्धदक्षिणार्धशब्दाभ्यामाज्यभागहोमस्थानमुक्तं, तत्रैतस्य स्थानं मा-
हुरिति वक्तुमुत्तरार्धपूर्वार्ध इत्युक्तम् । तेन तावन्तरेणेतरा जुहोतीत्युक्तत्वात्किंचिदुत्तर
आग्नेय आज्यभागस्तस्मात्किंचिदक्षिणतोऽसंस्पृष्टमाधारप्रदानाहुतिभिः स्विष्टकृदाहुतिं
जुहोतीत्युक्तम् । संनयतो दर्शो पुरोडाशस्यावदानं प्रथमं ततो मुख्यत्वेन जुक्पाश्वेन
होमे प्राप्ते श्रुतवध्नोर्द्वित्वेन भूयस्त्वं मुख्यत्वाद्दलीय इति क्षुक्षुरेवै(णै)व होमः । अग्नये
स्विष्टकृत इदं न ममाग्नेः स्विष्टकृतोऽहमिति याजमानम् । ननु कथमग्निः स्विष्टकृदेव

देवता यथा पञ्चमे प्रयाजे यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारेऽपि ता एव देवता एवमिष्टदेवतासं-
स्कारेऽपि स्विष्टकृतिं ता अपि न कुतो देवता इति चेत् । न । पञ्चमे प्रयाजे मन्त्र-
वर्णादेवताविधिः, अत्र तु तस्मा एतद्भागधेयं प्रायश्छन्द्यदग्नये स्विष्टकृतेऽवघ्नन्तीत्या-
दिनोत्पत्तिविधानादग्निः स्विष्टकृदेवता मन्त्रेण देवतासंस्कारो द्रव्यप्रतिपत्तिर्विषदकारेण
प्रदानमग्नये स्विष्टकृत एवेति त्रिरूपता स्यात् ।

यदाहुः—‘मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

या(त्या)गादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगामि तत्’ ॥ इति ।

प्रत्याक्रम्य जुचमाग्निः पूरयित्वा वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमि साहस्रमुत्स५ शतभारमेतस् । तस्मिन्नेष पितरं
पितामहं प्रपितामह५ स्वर्गे लोकेविभरत्पिण्वमान
इति मध्यमं परिधिं प्रदक्षिणमनु परिषिञ्चति ॥६॥

जुहूपूरणं संस्कार इति भाष्यकृत् । धर्ममात्रमित्यन्ये । पित्रे पितामहाय प्रपितामहा-
येवम् । स्मार्त उदकस्पर्शः विध्यतात् । प्रक्षालनप्रतिपत्तिर्वर्ममात्रं वा परिध्यमावेऽपि
कर्तव्यं परिधिमनु परिधिदेशमनु, कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । ततस्तु न परिधेः
संस्कारः । अत एवोक्तमापस्तम्बेनान्तःपरिधिं निनयतीति, बोधायनेन संक्षालनमन्तः-
परिधीति ॥ ६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां द्वितीयमन्त्रे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सादयित्वा जुचावामेयं माञ्चं विद्वज्वाङ्मुष्टेनोपमध्य-
मया चाङ्गुल्याऽज्यायो यवमात्रादाज्याधात्कृत्यतामि-
दम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य जुद्ध५ स्विष्टमिदं५ हविरि-
त्यनुमृदय यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा प्राशिञ्चमवधति ।

अवसरप्राप्तमनुवदति—सादयित्वेति । आग्नेयं पुरोडाशं विरुण्य यत्रावदास्यति
तत्र प्रदेशे किञ्चिदपसार्य, कथं, माञ्चं, मुंलिङ्गनिर्देशाद्यद्यपि न क्रियाविशेषणं किं
तु पुरोडाशविशेषणं तथाऽपि फलतः क्रियाविशेषणम् । अपसारणं प्राचीनं कार्य-
मित्यर्थः । अङ्गुष्ठेनानामिकया च विरुणे प्रदेशेऽनुमृदयान्तरङ्गुष्ठाङ्गुल्यौ गमयित्वादरे
मन्त्रेणावधति । मध्यादित्यापस्तम्बः । यवो धान्यं तत्प्रमाणं पिप्पलं फलं तदध्वरथस्यै-

वेति केचिद्याचक्षते, तत्र यवमात्रादिति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चूष्णीमेवावदानमिति ।
मारद्धानवचनात्तु त्रीहिप्रमाणं पिण्डमात्रमित्यन्ये व्याचक्षते, तत्रास्मैव मन्त्रः ।
प्राशिन्नमिति नामावदानस्य ।

अविरुद्धोचरस्मात् ।

उत्तरस्माद्विष इति केचिदाहुरतः सांनार्यादपि प्राशिन्नमिच्छन्ति । उक्तं च
भरद्वाजेनैवमुत्तरेषामिति । उत्तरशब्दोऽप्युत्तरकाष्ठं दीयमानहविर्वाचकस्तेनाऽऽमिक्षायाः
पशोरपि च प्राशिन्नमिच्छन्ति नाऽऽभ्यास्तत्तर्वाण्यपि शेषकार्याणि न धौवादिति न्याय-
निर्णय इत्युक्तमेव । अन्ये तूत्तरदेशस्थितं हविस्तत्तु पुरोडाश एवेति व्याचक्षते । किं च,
आग्नेयशब्देन देवतानिमित्तेन प्रत्यभिज्ञानाद्देवताशब्देनैवोत्तरस्मादिति प्रत्यभिज्ञा युक्ता,
न च सांनार्ये देवताशब्देन व्यवहारोऽस्त्यतोऽग्नीषोमीय ऐन्द्राग्नौ वा गृह्यते । वैज्ञान-
सेनोत्तरस्मात्पुरोडाशादित्येवोक्तम् । पशौ च प्राशिन्नपात्रप्रयोगाभावात्पशुपुरोडाशो
वर्धनादपि न सांनार्ये प्राशिन्नम् । द्वितीयस्यावदाने पृथग्द्व्यत्यान्मन्त्रावृत्तिरङ्गुलि-
नियमः प्रमाणं चास्ति, विरुद्धेति नास्त्यनुमृदयेत्यस्येकः ।

प्राशिन्नहरणमुपस्तीर्यावदायाभिघारयति ।

द्विपतेऽनेनेति हरणं पात्रमुक्तमेवोपस्तीर्येत्ययमेकः क्रमो दर्शितः ।

॥ उपस्तृणीयादभि च घारयेदित्येकेषाम् ।

चकारो विकल्पार्थः । उपस्तृणीयाद्वाऽभिघारयेद्वेति परिसंख्याऽन्वतरस्य । तदुक्त-
मापस्तम्बेनोपस्तीर्य नामिघारयत्येतद्वा विपरीतमिति । स्यात्वा एवाऽऽज्यमुपस्तरणार्थ-
माहवनीयाज्यार्थान्यस्यात् । एवमिडादाववदानेऽपि द्रष्टव्यम् ।

आग्नेयात्प्राशिन्नमवधत्तीत्येकेषाम् ।

आग्नेयादेष नान्यस्मादिति परिसंख्या ।

तन्निधाय ।

प्राशिन्नहरणं निधाय । कुमेत्यपेक्षायामुक्तं (+भाष्यकृता—अग्नेणाऽऽहवनीर्यं ब्रह्म-
यजमानावाहवनीर्यं चान्तरेण नीत्वाऽपरेणाऽऽहवनीर्यं निधत्वात्येवं च सति व्यवायो न
स्यादिति सूत्रान्तरस्यम् । तदिदं) यजमानेनेहान्वारम्भणार्थमागम्यते तदाऽवत्तस्य प्राशि-
न्नस्य सुनक्षत्रेऽवस्थाने व्यवायो ब्रह्मप्राशिन्नयोर्वयजमानेन स्यादिति व्यवायनिवार-
णार्थमुक्तं नौवापनेन यजनेन प्रणीताः स्यादयित्वेति ।

इडापार्थमुपस्तीर्येडा सप्तवयति चतुरवत्तां पञ्चा-

वत्तां वा स्विष्टकृताऽऽनुपूर्व्यं व्याख्यातम् ।

* सूत्रपुस्तकेषु अपि धोपेति पाठः । + धनुर्विद्वान्तर्गतं ख. पुस्तक एकोपलब्धम् ।

१ ए. व. ब्र. य. 'त्र उप' । २ ख. घ. क. च. छ. ट. 'पूर्व स्या' ।

स्वास्तीगताज्येनेहापात्रमुपस्तीर्य, इहा देवता तर्पणमवदानमपीहा ना(ता)मेकप्राव-
यति । याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तमित्यभिधानाज्जहायां प्राप्तिरिति तस्या-
मपूर्वविधानं चतुरवत्तां पञ्चावत्तामिति, अथवस्थितो विकल्पः स्विष्टकृतोति, तद्यथा स्विष्ट-
कृतसर्वेभ्योऽपि हविःशेषेभ्योऽवदानानुपूर्व्याऽवत्तमेवमिहावदानमपि हविःशेषप्रतिपत्ति-
रूपत्वात्तथैव सर्वप्रदानद्रव्येभ्योऽवयति । इहा सर्वाऽप्येकं द्रव्यमिहामित्यभिधानात्स-
र्वेभ्योऽपि हविर्भ्यः प्रथममेकं समवदानं, तत्र सकृन्मन्त्र इहाद्रव्यस्य मनुमेतिमन्त्रलि-
ङ्गादेकत्वप्रतीतिः । एवं च द्वितीयमपि सर्वेभ्य एकं तत्र पुनः सकृन्मन्त्रो यजमानमा-
गावदानेन कर्मणा व्यवधानादेवमस्यापि द्वितीयावदानस्य प्रथमद्रव्यतया न (!) मन्त्रवत्ता ।
ततोऽभिधारणं चतुरवत्तायां पञ्चावत्तायां तूर्णो तृतीयमव्यवधानान्मन्त्रमावाः ।

तामिहामिमां कथमवयति तत्र मन्त्रमाह—

मनुना इष्टां घृतपर्दीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षि-

णार्धार्त्संभिन्दन्नद्याभ्येकतोमुत्तामिति दक्षि-

णार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिहावदानमवयति ।

ततः सर्वहविरिहावदानमन्त्रः । मन्त्रे दृष्टामित्यादिविशेषणानीहायामेव संबध्यन्ते ।
अत्रावयतीति पुनर्वचनं समुपसर्गत्यागेनैकेनेहावदानेन संबन्धो दक्षिणार्धादित्यादिविशे-
षणैर्यथा स्यात् । वस्तुमस्या मन्त्रेणैतेनैव संबध्यते । इहासमवदाने तस्यैव प्रागभ्यात् ।
सकृदेव मन्त्रविधानमिहाया यत्तत्प्रथमावदान एव पर्यवस्यति । ननु तर्हिदं मन्त्रविनियो-
गेनैकमेकस्त्व(व) वाक्यमिति । न । तदा द्वितीये पुनस्तत्पुरोडाशप्रभृतिप्रमाणेऽवदाने
मन्त्रो न स्यात्पूर्वेण विशिष्टेनैव संबन्धाद्वितीयोक्त(ये स)मवदाने संभेदमवयतीति
विधीयमाण एकमिच्छजतिदेशाच्च (१) । मन्त्रगतसर्वविशेषणानि (२) प्रथमावदाने
नपुंसकत्वेन निर्दिष्टे वा सर्व (३) दित्युक्तम् । वैखानसेन स्पष्टमुक्तम्—‘इहावात्र-
मुपस्तीर्य मनुना दृष्टामिति चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः स्विष्टकृद्द्रव्यप्रमूता-
मिहां समवयति दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमवदानं संभेदाद्वितीयमेवं सर्वस्य हविषः’
इति । आपस्तम्बेनापि तथैवाक्तम् । सर्वार्थ एव मन्त्रः । एवं ‘सर्वेषां हविषामिहां
समवयति’ इति भरद्वाजः । य (त)तस्तु दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिति भिन्नमेव
वाक्यं युक्तमित्युपपन्नव्यम् । पूर्वं प्रथमम् । पूर्वग्रहणं दक्षिणार्धाद्वितीयं मा
भूदिति । तस्य संभेदस्थाननिषमात्प्रथमस्य दक्षिणार्धाद्वदानेनेहाद्रव्यस्यैकत्वादक्षि-
णार्धादिति युक्तम् ।

पूर्वार्धादणुमिव दीर्घं यजमानभागम् ।

समवद्यतीत्यनुकर्षः । पुरोडाशस्येत्यपि । पूर्वार्धादीवदणुं तनु(तुं) दीर्घं य यजमानस्ये
भागं चतुरवत्तादिर्भरहितमेव, पुरोडाशयोस्तु सहैवावद्यति, सूत्रान्तरोक्तं भाष्ये
न्याख्यातं तच्चास्मत्सूत्रे दृश्यते । नहि पारिभाषिकं सर्वत्रावदानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं
या प्राप्नोति, येनोपस्तरणाभिचारणे प्राप्नुतः, पुरोडाशस्येत्यनु[कर्ष]तामर्थात् ।

तैमाज्येन संतर्प्य ध्रुवाया उपोक्ष ।

स्थालीगतेनाऽऽज्येन तृप्तं कृत्वा । सकर्मको धातुस्तूप इति प्रयुक्तोऽन्यथा संतर्प्य-
(तृप्ये) ति स्यात् । ध्रुवायाः समीप *ऊह्य ममयित्वा । ध्रुवाया अग्रेण मिधायेति
वैस्वानसः । अग्रेण ध्रुवामिति वीधायनः । नहिपि कर्मिन्श्चिन्त्या इत्यर्थः ।

संभेदमवद्यति ।

द्वितीयमिति शेषः । संभेदो व्यवधायकोऽवदानानां प्रदेशस्तमेवावद्यतिः । दक्षिणार्धा-
त्पूर्वमैवावदानं पूर्वार्धाद्यजमानभागस्तयोर्मध्ये योऽयं संभेदोऽवकाशस्तमेव प्रदेशमव-
द्यति । असंभिन्दन्निति मन्त्रविशेषणमुपपन्नं भवति । इतरावदानैः संस्त्रेवेणावदीय-
मानत्वात् ।

पश्चार्धाद्वितीयं पञ्चावत्तायाः ।

पश्चार्धादिति, भागे दक्षिणार्ध एवेत्याया इति शेषः । पञ्चावत्ताया इति ।
भाष्यकृता पुरोडाशयोः सह यजमानभागमवद्यतीत्युक्तं, तत्तु पुरोडाशस्यैकस्यैकस्या-
वदानसमाप्तौ द्वितीयस्यापि प्रथमावदानेनैकत्रैवेति व्याख्येयम् ।

अभिघार्य होत्र इदामावद्यति ।

स्थाल्या आज्येन बहुतरेणैवाभिघार्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । मुरुपदर्पवर्ण इत्यादि
यजमानम् ।

प्राचीं वा प्रोहति ।

प्रदाने विकल्पः । प्राचीमिडां वेद्यां प्रोहति प्रवाहयतीत्यर्थः ।

यदा होत्रे प्रप्ता तत्र पक्षे—

अनुत्पृजन्नेव होतरेदयाऽध्वर्युं परिगृह्णाति यदि होत्रे प्रप्ता भवति ।

यदि होत्रे प्रतेद्या तदा तामत्यजन्नेव होता प्रतेदयाऽध्वर्युं परितो गृह्णाति, यानुषे

* ऊह्येति स्थान ऊहयित्वेति युक्तम् ।

होत्रेऽङ्गुलिपर्वज्ञानार्थमध्वर्युमावर्तमानं परितो गृह्णाति नहिरिडां धृत्वा गन्तुमवकाशं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि विधिमाह—

अग्रेण होतारं दक्षिणाऽतिक्रम्य पश्चात्प्रा-
ङ्मासीनो होतुःङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ।

सुवेणाऽऽज्यमादाय होतुरग्रदेशेन दक्षिणां गत्वा प्रदक्षिणां कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य पश्चात्प्राङ्मुख आसीन एव होतुःङ्गुलिपर्वणी तर्जन्याः प्राथम्यादस्या एव पर्वणी द्वे तेन सुवेणानक्ति । सुवेणानकीत्यापस्तम्बः । प्रदेशिन्यङ्गुलावनक्ति पर्वणोरिति बैलानसः । होतृसंस्कारोऽक्षनम् ।

कममाह—

पूर्वमग्रेऽथापरम् ।

पूर्वं मूलपर्वणि प्रथममङ्कत्वाऽपरमधस्तनं मूलपर्व । पर्वशब्देनात्र संधी उच्येते काण्डात्काण्डादिति पर्वपरपर्यायः काण्डशब्दो हि संधिवाच्यपि । तयोरेव द्वित्वमङ्गु-
ष्ठपर्वमात्रमत्र संहितमिति विशेषो यावदिदं (दुत्तम) मङ्गुलिकाण्डमित्यपि दर्शनात् ।

अङ्कत्वा—

तत्सोऽवघ्रायाप उपस्पृशति ।

स होता, तदक्तमान्यम् । श्रौत उदकस्पर्शः । होत्रविधानं यालुर्वेदिकत्वात् ।

यथेतं प्रत्येत्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मासीनो दक्षिणे
होतुः पाणाविद्याया अवान्तरेडामवधति ।

पूर्वं न प्रप्ता चेदिडां तदा प्रत्येत्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । ततो होतुः पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्मुख आसीनो होतुर्हस्ते दक्षिण इडायाः सकाशात् । स्पष्टमन्यत् ।

प्रकारमाह—

लेपादुपस्तृणाति ।

होतुः पाणाविद्यायाप्रगतोऽऽज्यलेपेन सुवेण गृहीतेनोपस्तृणाति ।

स्वयं होता मध्यतो द्विरादत्तेऽध्वर्युर्वाऽन्यतरत् ।

ततो होतेडापाप्रास्त्वमेव द्विरादत्तेऽधवाऽध्वर्युरेकमवदायापरं होताऽऽदत्ते विप-
रीतं वा । इडापात्रमध्यात् ।

लेपेनैभिघारयति ।

स्पष्टम् ।

उपहृत्य होता ।

होतृधर्मविधिर्याजुर्वत्वेन होत्रे वक्ष्यमाणे युज्यते, बाह्वृच्ये तु तदुक्त एव । इडां
देवतासुपाह्वानेनाभिमुखीं करोतीत्यर्थः । अत्रेव एहीत्यादि याजमानम् ।

इहामुपहूयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ७ ॥ यजमानश्चान्वारभन्ते ।

इहामिति पूर्वमुपयत्र संनध्यते । पात्रं हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽसते यावदुपहवसमाप्ति ।
यजमानोऽपरेणाऽऽहवनीयमृत्तरत आगत्य प्रदक्षिणमावृत्तान्वारभते । परिगणना
ब्रह्मणो व्यावृत्त्यर्था, सूत्रान्तरे तस्याप्यन्वारम्भविधानात् ।

दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्युच्यमान उपहूतः पशुमानसानीति जपति ।

अध्वर्युर्जपति तदधिकारात् । याजमाने यजमानस्य वक्ष्यति जपम् ।

उपहूतायामग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरति ।

पात्रेण सहाध्वर्युः प्राशित्रं प्राशित्रावदानं पात्रेण नयति । पूर्वं परिहरणं यदुक्तं
आध्यकारेणाव्यवसायस्य तत्सूत्रान्तराभिप्रायेण व्याख्येयम् । उपहूतायामिति साक्षा-
दत्र कालविधानात् ।

तस्मिन्प्राशित्रे ।

ब्रह्मणा प्राशित्राख्येऽवदाने देवस्य स्वेत्यादिविधिना प्राशिते सति ।

इडाऽसि स्योनाऽसि स्योनकुस्ता नो रायस्पोषे सुम-

जास्त्वेषाः । मुखस्य त्वा जुग्राय सुरभ्यास्यत्वाय त्वाऽ-

श्नामीत्युपहूतामृत्विजः प्राश्रन्ति यजमानपञ्चमाः ।

उपहूताभिडां सर्वेऽपि चत्वारो यजमानः पञ्चमो येषां ते तथा । ब्रह्माऽप्यपर-
णेत्य प्राश्राति ।

वाग्यता भवत्यामार्जनात् ।

भक्षणप्रभृति सर्वे ।

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यन्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते ।

मादयन्तामिति मन्त्रान्तः । वेदेरन्तर्मध्येऽन्तर्वेदि तत्र स्थित्वा पवित्रमपिसृष्टं विद्यते
यस्मिन्प्रस्तरे स पवित्रवास्तव सन्निधौ स्थित्वेत्यर्थः । तत्सन्निपता बहिरपि स्थितस्य संभवति
तदर्धमन्तर्वेदिन्युक्तम् । मार्जनं मन्त्रान्ते शिरसि प्रोक्षणमाद्वेः । ततो यथेच्छं विसर्गः ।
ब्रह्मा यथेतमागत्य मार्जयित्वा स्वसदन आस्ते ।

आतोयं चतुर्धा विरुज्य बर्हिषदं करोति ।

आग्नेयं पुरोडाशं नाग्नीधोमीयं नेन्द्राग्रं वा न सांमार्यम् । चतुर्धा चतुर्भां
सर्वमपि विरुज्य भित्त्वा बर्हिषि सोदतीति तथा । बर्हिःशब्दस्य एकारलोपश्छान्दसः ।

चतुर्धा कृत्वा बर्हिषि स्थापयन्त्य(त्यन्ति) भग्नं स्थूलम् । तत्र यजमानं ब्रह्म पिन्व-
स्वेत्यादि ।

तस्मिन्नादिश्यमान इदं यजमानस्येति यजमानभागमादिशति ।

तस्मिन्निति चतुर्धा कृत आग्नेये यजमानेनेदं ब्रह्मण इत्यादिनाऽऽदिश्यमानेऽध्व-
र्युजमानभागं पूर्वमवदाय ध्रुवात्समीपे स्थितमादिशत्ययं यजमानस्येति । तस्मिन्ना-
दिश्यमान इति वचनं यदि कालक्षणायां तदा यज्ञाऽऽग्नेयो वा तद्विकारो वा नास्ति
विकृतौ तत्रापि चतुर्धाकरणभावेऽपि केवलस्य यजमानभागस्यैव व्यादेशानमदृष्टार्थः
यदा व्यादिश्यमानानामनेकत्वात्कालस्येति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यादेशेन तदा तु केवले
यजमानभागे विकृतौ नास्त्येवाऽऽदेशानमिति दृष्टार्थत्वं, तस्मिन्संभवति नास्त्यदृष्टक-
ल्पनेति भाष्यकृन्मतं तत्र पूर्वमेवाध्वर्युणा यजमानभागत्वेनावचत्वात्कथं संवेह इत्य-
दृष्टार्थतैव न्याय्येति व्युत्पादयन्त्यभ्ये ।

आदिष्टस्य स्थविष्ठमग्नीध्रे षडवत्तं संपादयति ।

यजमानेनान्तिभो भामः स्थूल एवाऽऽदेशनीयोऽग्नीध्रे तमेव षडवत्तं संपादयति ।

तदाह—

उपस्तीर्यावदायाभिधारयत्येवं पुनरवद्यति ।

कस्मिंश्चित्तुर्धाकरणिके पात्रे स्थाप्याज्येनोपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं सकृदवदाया-
भिधार्य पुनरुपस्तरणपूर्वकमभिधारणास्तं द्वितीयं भागं सर्वमवद्यतीत्येवं षडवत्तं संपादयति
इत्यर्थः ।

दिवो भागोऽस्यग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शामिन्नमस्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन

माश्रामि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याग्नीध्रः माश्राति ।

स्वमागम् ।

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ षड्विहरति ।

पौत्रसहितौ भागौ पृथग्ना पात्राभ्यामादायेत्यादि वैखानसः । परि परितो हस्ति
प्रापयति हस्तेर्द्विकर्मकत्वात् । ब्रह्मयजमानयोः समीपे स्थापयेदित्यर्थः ।

अन्येन पात्रेण होत्रेऽन्येनाध्वर्यवे ।

यैः पात्रैर्ब्रह्मयजमानाग्नीध्रेभ्यः परिहृतं तेभ्योऽन्याभ्याम् । अध्वर्युरेवाध्वर्यवे परि-
हरति ।

पृथिव्यै भागोऽसीति होता माश्रात्यन्तरिक्षस्य

भागोऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा ।

स्पष्टम् ।

महानारिमितोऽन्वाहार्यो दक्षिणाधोदनः
पक्वस्तमभिघार्याभिघार्य वाऽन्तर्वेद्यासादयति ।

दक्षिणाग्नेः सकाशादुत्तरत आसादयति । महान्भूयान्सर्वविवर्णपयःपत्यधिकः । अप-
रिमितः प्रसृत्वादिभिस्तण्डुलान्परिगणितान्स्थाल्यां नाऽऽदध्यात् । अन्वाहार्यनामको
दक्षिणाग्नौ पक्वः पूर्वमेवाधिश्रितः पक्वः । स्पष्टमन्यत् । नात्र तस्य भक्षणं तस्य परि-
कयत्वेन दत्तस्य प्रतिपत्तिर्न यद्वाङ्म । अत्र ब्रह्मत्वे याजमाने ब्रह्मज्ञित्वादि ।

दक्षिणसज्ज उपहर्तृवा इति संमेष्यति ।

दक्षिणे सीदन्तीति तेभ्य ऋत्विग्भ्य उपहरेति यजमानं संमेष्यति तस्यैवोपहरण-
लक्षणदानकर्तृत्वात् ।

दक्षिणत एतेति यजमानेनोच्यमाने यथासंमेषं कुर्वन्ति ।

दक्षिणत एतेत्युत्विजः संमेष्यति । यजमानेनोच्यमान ऋत्विजः प्रैषार्चं दक्षिणत
आगमनमग्नेनाऽऽहवर्नीयं कुर्युः । यजमानो दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणा
अयं व ओदन इत्योदनं व्युधृतं निर्दिशति । आग्नीष्टो दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्या-
दिना देवस्य त्वेत्यादि प्रतिगृह्णामि राजा त्वा व० ब्रह्मण ओदनं सः प्रतिगृह्णा-
न्त्विति प्रतिगृह्णाति । अप तथैव ब्रह्मा होता स्वसूत्रानुसारेण । अथाध्वर्युरेतामेवाऽऽवृ-
त्तमिति दर्शनाच्चतुर्धाकरणप्रदानकमोऽत्र द्रष्टव्यः ।

अन्वाहार्यं प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति ।

अन्वाहार्यस्य स्वं भानं दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिविधिः । क इदं कस्मा इति
प्रत्येकं प्रतिग्रहमन्त्रेण प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति पुनरुत्तरत आगच्छन्ति । ब्रह्मा यथेत-
मुत्तरत आगत्य दक्षिणतो गत्वा विधिना प्रतिगृह्य तथैव गत्वा स्वासन उपविशति ।

हविःशेषानुद्वास्य ।

शेषा बहिरुत्तरतः कृत्वा यथासंख्यं शेषान्बहुवचनं पर्यद्वयहविःशेषाभिप्रायम् ।
अकृत उद्वासने कर्मोत्तरारम्भे ततं म आप इत्याहवर्नीये जुहोतीति सूत्रान्तरात् ।

अनूयाजार्थं उल्मुके अपिसृज्य ।

अग्नौ मेलायित्वोक्ते उल्मुके ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः सभिघमाघायाग्नीत्परिधी-
श्वार्थि च सकृत्सकृत्संमृद्धीति संमेष्यति ।

ब्राह्मणपादेन विकल्पोऽभिघमीत्सकृत्सकृदित्यनेन गतार्थम् ।

एषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व वाऽऽ च
प्यायस्व । वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च

प्यायतां स्वाहेत्याधीधः समिधमाधा-
यास्फवैरिध्मसंनहनेरपरिक्रामन्परिधीन्सं-
मार्ष्टि मध्यममुद्ध्वं प्राञ्चावितरौ ।

आयतन आधानं न दर्विहोमोऽपूर्वोऽयं स्वाहान्तमन्त्राभावादग्नेः संस्कारोऽयमनूपा-
भाक्तः । प्रदक्षिणमपरिक्रामंस्तत्रैव स्थित इत्यर्थः । गतार्थमन्यत् । एषा ते अग्न इति
याजमानम् ।

अग्ने वाजजिद्वार्जं त्वा ससृवाऽसमिति मन्त्रं संनयति ।

पठति । व्यायेति मन्त्रान्तः । अग्निं संमार्गे पूर्वं विनियुक्तो मन्त्रोऽत्राग्निं संमार्गे ससृ-
वाऽसमिति पाठेनेत्यर्थः ।

यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्निचरो युवा । पशूनस्पार्कं मा हिंसीरे-

तदस्तु कुतं तव स्वाहेति संमार्गानभ्युक्ष्याऽऽहवनीये^१ महरति ।

आहवनीयग्रहणं पूर्वसंमार्गाणामिवैतेषां गार्हपत्ये प्रहरणं मा भूदिति, उत्करादा-
वपि मन्त्रो मा भूदिति च प्रयोजनम् । स्वाहान्तमन्त्रादानरूपता प्रतिपत्तिश्चोपयुक्त-
त्वात् । भूतानामधिपती रुद्रो देवता । वेदिर्वैहिरिति याजमानं विशिष्टं न रौद्रमिति
केचित्तत्रोदकोऽस्पर्शनं नेति ते वदन्ति ।

प्रतिपत्त्यन्तरमाह—

उत्करे शालायां बलजायां वोदस्येत् ।

उत्करः प्रसिद्धः । शालायामग्निशालायाम् । तस्यामेव शालाग्नौ वेति केचित् । बलजा
धान्यानां राशिलतत्र । भाष्यकारेण तु शालाऽत्र प्रविष्टजनं गृहं, बलजा तत्र पृष्ठवं-
शस्थोपरि बद्धानि काष्ठानि तेष्वे(ष्वित्ये)के, तेषां काष्ठानां बन्धनरज्जुस्तस्यामित्यन्ये
[इत्युक्तम्] ।

परोमोष्ठं वा हरेत्परोमध्यूर्तिं वा ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परो मोक्षात्प्रदेशः परोमोष्ठस्तत्र, परोमन्यूतेर्वा देशस्तत्र वेत्यर्थः ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-

वैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

महाहविरिति याजमाने—

यदुपभृत्याज्यं तज्जुह्वामानीय तेन
सकृदतिक्रान्तस्त्रीननूयाजान्यजति ।

न्यास्यातम् ।

देवान्यजेति प्रथममनूयाजः संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरौ ।

अनूयाजसंप्रैषे प्राप्ते देवान्यजेति बहुवचनेन प्रथमेऽनूयाजे होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः ।
काष्ठलक्षणेयं सर्वानूयाजार्थमत्रैव संप्रैषप्रदर्शनार्थम् । कथं, देवानिति अयाणां समानं
देवताविशेषणेन निर्देशात्पुनः प्रैषः केवल एतद्वयोः ।

अग्नेयाऽऽधारसंभेदं पश्चात्पश्चात्समिधि जुहोति ।

अनूयाजसमिधेयं प्रथमं प्राग्भागे जुहोति । ततः पश्चाद्वितीयम् । अक्षिरसो मेति
यानमानम् । ततः पश्चात्समिधेयं तृतीयं त्रयोऽप्याधारसंभेदात्प्राग्भागे एव ।

तत्र विशेषमाह—

प्राश्चमुषमं दीर्घं संततं तेनेतरावनुसंभिनति ।

इतरौ द्वितीयप्रथमौ तेन तृतीयेन तृतीयस्य होमधारयाऽनुसंभिनति मध्येऽनुसंभे-
ष्येदित्यर्थः ।

स्पष्टमन्यत् ।

मत्पाकस्य यथायतनं सुचौ सादयित्वा ।

स्पष्टार्थम् ।

वाजवतीभ्यां व्यूहति ।

वाजवतीभ्यामृग्भ्यां व्यूहनपर्यन्तं करोतीत्यर्थः ।

तद्देवाऽऽह—

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेनोत्तानेन समस्तरां
जुह्वमुद्रगृह्णात्यथा सपत्नाः इन्द्रो म इति नीचा सव्ये-
नोपभृतं निगृह्णात्युद्राभं चेति जुह्वमुद्रगृह्णाति निग्राभं
चेत्युपभृतं निगृह्णाति ब्रह्म देवा अर्वावृधन्निति दक्षिणेनो-
त्तानेन प्रार्ची जुह्वं मोहत्यथा सपत्नानिन्द्राग्नी म इति
नीचा सव्येनोपभृतं प्रतीर्ची बहिर्वेदि निरस्यति ।

प्रथमेऽर्धर्षे मन्त्रौ तत्तत्स्वस्तावत एव मन्त्रा अथा सपत्नानित्यर्धर्षमन्त्रः । दक्षिणेन
हस्तेनोत्तानेनोपरितलेनाधस्ताज्जुह्वप्रस्तरयोः कृतेन प्रस्तर आसादितां जुह्वं प्रस्तरेण
सहोर्ध्वमुन्नयति । नीचा हस्तेन वामेनोपभृतमुपरिष्टाद्वस्तरं कृत्वा गृहीत्वा तां निगृ-
ह्णाति बहिर्वा स्तेष्यति । किञ्चिद्दृढमेव, पुनरपि तथैव क्रमेणोद्ग्राभं च निग्राभं चेत्ये-
ताभ्याम् । प्रार्ची जुह्वं प्रार्ची दिशं प्रति प्रागग्रां मोहत्यतिवाहयति वेद्यामेव ।
बहिर्वेद्युपभृतमेव निरस्यति त्यजति ।

उपभृति मन्त्रान्तरमाह—

देवस्तः सविता प्रतिनुदतु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति वा ।
पूताभ्यामेव याजमानम् ।

अभ्युक्ष्योपभृतमाहृत्य जुहा परिधीननक्ति ।

आहृत्य दक्षिणेनैवाऽऽज्यलेपयत्या जुहा ।

वसुभ्यस्त्वेति मध्यमः रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणार्धमादित्ये-

भ्यस्त्वेत्युत्तरार्धं वसुरसि वसुवनिरसि वसुधेयोऽसीति वा ।

एकेनेतिकरणेन विनियोगेऽपि पूर्वेषां मन्त्राणां क्रमेण अयाणामेते वैकल्पिका
मन्त्राः । स्पष्टमन्यत् । वसून् देवानित्यादि याजमानम् । रुद्रेभ्य इत्यत्रोभयोरुदकस्पर्-
शनं रौद्रत्वाविशेषान्मेषु रुद्रशब्दपर्यायकर्मणु विधानाभावादिति वदन्ति । तत्र ।
रुद्रदेवते कर्मण्येवैवम् । अयं तु परिधिसंस्कार एवेत्यतो नोदकस्पर्श इति ज्ञेयम् ।

अन्यत्र प्रस्तराञ्जुहुः सादयित्वा संजानार्थां धावा-

पृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवतामिति विधृताभ्यां

प्रस्तरः समुल्लिप्य बर्हिषि विधृती अपिसृज्य ।

विधृतीभ्यां सह प्रस्तरं समुल्लिप्योर्ध्वं * लिप्य समुत्ताय विधृती अवधाय ।

जुहु प्रस्तरमनवत्यक्तः रिहाणा इति जुहामग्राणि वियन्तु

वय इत्युपभृति मध्यानि प्रजां योनिमिति ध्रुवायां मूलानि ।

मा निर्मृक्षमिति तृतीयस्यान्तः ।

एवं पुनरनक्ति ।

अनक्तीति पूर्वेषां संवध्यते ।

तृतीये ध्रुवायामादितो मूलान्युपभृति मध्यानि जुहामन्ततोऽग्राणि ।

विपरीतं तृतीयपक्ष इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन यावन्निर्दिष्टं तावदेव विपरीतं
मन्त्रास्तु ये यत्रोक्तास्ते तथैव प्रथमवादिति दर्शितम् । अग्रमध्यमूलानि प्रस्तरस्य ।
समङ्कामिति याजमानम् ।

दिन्यङ्क्ष्वान्तरिक्षेऽङ्क्ष्व पृथिव्यामङ्क्ष्वेति वा ।

अक्तः रिहाणा एतेषामेते वैकल्पिकाः ।

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय ।

अक्तस्य प्रस्तरस्यैकां दर्मनार्धं मन्त्रेणाऽऽदाय तूष्णीं प्रज्ञातं निदधाति । प्रज्ञातमिति
यत्तेनोत्तरकार्याय स्थापयतीत्यर्थः ।

प्रस्तरः शाखा वाऽऽदाय ।

दर्शो संनयतो विषये शास्त्रामित्युक्तं न तु काचिरपूर्वा शास्त्रा विधीयते प्रस्तरेण सह प्रतिपत्त्यर्थं दोहशास्त्राया एव प्रत्यभिज्ञानात् । शास्त्रापवित्रं न तस्य पवित्रस्यान्या प्रतिपत्तिरस्ति ।

उत्तरं परिधिसंभिपन्ववद्व्यस्य ।

प्रवेशयित्वा प्रस्तरं यद्यस्ति शास्त्रा तथा सहेत्यर्थः ।

ततः कृत्यमाह—

आश्राव्य प्रत्याश्राविते ॥ ९ ॥

नात्र दक्षिणातिक्रमो यान्यास्तेव तथा विधानात् । उपविश्यैवाऽऽश्राव्य आसीन इति पैशानसोक्तेरुत्करस्थेनैवाग्निं प्रत्याश्राविते, तस्य प्रत्याश्रावणं प्रपरादन्मन्त्रोत्कर एवेत्युक्तम् ।

इषिता दैव्या होतारो मद्रवाच्याय मेषितो मानुषः सूक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहीति संप्रेष्यति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते ।

प्रतिपद्यते प्रारभते । तत्र मध्येऽध्वर्योर्होतृकर्मणा संबन्धनार्थं होतेश्चुक्तम् । अपिप्रेडिति याजमानम् ।

आप्यायन्तामाप ओषधय इत्यध्वर्युः प्रस्तरं चास्त्रां चानु महरति ।

अनुलक्षणाकृत्य सूक्तवाकम् । सत्यां शास्त्रायां तां च । अध्वर्युग्रहणं होतेश्चनुवृत्तिर्मा भूदिति प्रदर्शनार्थम् । मेरयेति मन्त्रान्तः । अत्र जैमिनिमतं सूक्तवाक आच्य भागादिभिरिष्टदेवताः समवेता यथापाठमिति, तथा सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तृतीया कारकविभक्तिः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वमावेदयति । दृष्टद्वाराऽङ्गत्वे मन्त्राणामेवं स्थिते सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणं प्रकाश्यमेकवाक्यत्वार्थं च देवताप्रस्तरप्रहरणसंबन्धोऽपि प्रकाश्यः । स तु विना होमं यागं वा न भवति । प्रकृते तयोरश्रवणात्प्रहरतिरेव यागं लक्षयेत्स्वार्थात्यागेनैव निर्वपतिरिव । ततस्तु प्रहरणमुपयुक्तप्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरनुमितयागस्य चाङ्गयागः सूक्तवाकसाधनकः । अजहलक्षणाभिर्वाहाय प्रहरतिरपि निर्वपतिवयागस्याङ्गं, प्रस्तरस्य संप्रेष्यस्य द्रव्यस्याग्रावत्त्वापन्नं निर्वापमिवाऽऽह । तत्र प्रहरणे प्रतिपत्तिर्लक्षणे सहभावः शास्त्रायाः सह शास्त्रया प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणं प्रतिपत्तिर्यथोपयुक्तस्य प्रस्तरस्थेनोपयुक्तायाः शास्त्राया अपीति नासंनयतोऽपि शास्त्राग्रहणमिति तृतीयचतुर्थषष्ठाध्यायेषु प्रमेयं निष्पन्नं तात्पर्येण प्रदर्शितम् । तत्र न स्वाहाकार इति वदत्वापस्तम्बः । तमप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्क्य व्याख्यातारो भूषणं बभूवुः । यजैमिनिमतेन प्राप्तिमाशङ्क्योक्तवानिति, तदतिमन्दम् । जैमिनिमतमेवानेनोपबृंहितम् । कथं, सूक्तवाकेन निष्पन्नस्य यागस्य शेषभूतेयं न प्रतिपत्तिः । येन मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन प्रहरणं स्यात्, किंतु पूर्वभाव्यङ्गं यागी-

यस्य द्रव्यस्य निर्वाणवदिति, तेन न स्वाहाकारः । ततस्तु जातवेदो यपयेत्यत्र स्वाहा-
कारः सिद्धस्तन्मतेन । अस्मदाचार्यमते तु दर्विहोमेष्वेव स्वाहाकारो नान्यत्रेति ।
मन्त्रवर्णस्तु यागद्रव्यत्वेन दिवं गच्छ कृष्टिं प्रेरय तत ओषधय आप्यायन्तामिति
स्तुतिः । मगवता हिरण्यकेशिना स्वाशङ्काऽपि न कृता म परिहारः । स्पर्ध
प्रहरतीतिवत्प्रहरतेरुक्तप्रकारेण स्वार्थमात्रपरत्वाच्च प्रस्तरप्रहरणं होमोऽतोऽ-
स्वाहाकार एव मन्त्र इति सिद्धम् । यद्यपि जैमिनिमतमाश्रित्य माप्यकृतोक्तं
स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति तदपि चिन्त्यम् । कथं जैमिनिमतेऽप्येतस्मिन्मन्त्रे स्वाहाकारः
प्रहरणार्थं सूक्तवाके न हि देवताभ्यो दानरूपो यागो भवति, न तु पूर्वकृता प्रस्तर-
प्रतिपत्तिरपि यागोऽन्यथा शाखाप्रहरणमपि यागः स्यात्तेनैव मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन
कृतत्वाच्च च शाखायागसंबन्धो जैमिनेरिष्ट आशङ्क्य साक्षात्प्रतिषिद्धत्वात् । अतो
माप्यकारेण किमवलम्ब्योक्तं स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति नास्मद्बुद्धिगोचरः ।
तस्मात्सूक्तवाक इष्टद्वेषतास्मारक इष्टानामाज्यभागादिदेवतानां स्विष्टकृदन्तानां
संस्कारजनको दृष्टार्थो यागार्थत्वेनादृष्टार्थ इति सिद्धम् । शंयुवाकरतु केवलमदृष्टार्थ
एव कर्मसमवेतार्थप्रकाशत्वामावादारानुपकारकस्तोत्रशस्त्रवदिति ।

प्रहरणे मन्त्रान्तरमाह—

अक्तं देवानां रिहन्तु रिहन्वन्तु वयांसि
वशां पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छेति वा ।

तत्र प्रहरणे विशेषमाह—

नात्यग्रमनुदग्रमप्रतिशृणन्नग्रमजिह्वामिव हस्तं धारयन् ।

अजिह्वमिवेषद्वजुं हस्तं धारयन्कुर्वन्प्रहरतीति संबन्धः पूर्वेष्वेव । नात्यग्रमग्निमिति-
क्रान्तमग्रं यस्य प्रस्तरस्य न भवति स नात्यग्रस्तं तदृशं प्रहरेत् । तथाऽनुदग्रमनुधर्मा-
ग्रमनुदग्निदग्रं च प्राञ्चं प्रहरतीति फलति । तथाऽप्रतिशृणन्नग्रं न प्रतिशृणन् ।
शृ पाके । अग्रमग्रभागमङ्गारेषु न प्रतिशृणन्न भर्जयन् । तथा चापरीव प्रहरतीत्युक्तम् ।
वैत्तानसेन तु—‘ऊर्ध्वमुद्यौति कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति’ इत्युक्तम् ।

कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति ।

ऊर्ध्वमुद्यम्य ततो न्यञ्चमधोऽध आनीयाधरोत्तरावयवभावेनान्तत आयतने पर्या-
वर्तयति घटीयन्त्रवद्भ्रामयतीत्यर्थः । एमा अमजिति याजमानम् । अग्निरिदमित्यादि-
धुञ्जितीर्थजमानो जपति अग्नेरहुमुज्जातिमिस्थाया देवतानिर्देशोऽग्रव इदमित्यादि
यागदेवता इत्युक्तमेव ।

आशास्तेऽथ यजमानोऽसावित्युच्यमा-
नेऽपिसृज्य प्रस्तरमाग्नीध्रमयेति संमेष्यति ।

आशास्त इति होत्रोच्यमाने संमेष्यत्यग्नीध्रम् ।

त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रः प्रस्तरमूर्ध्वं समुद्यौति ।

त्रिरक्षिपत्यञ्जलिना प्रस्तरमायतन एव । रोहितेनेत्यादि याजमानम् । ततो
विस्तृत्याग्नीध्रः प्रस्तरमायतने ।

अनुप्रहरति संमेष्यति स्वगातनुभ्यः स्वाहेति
प्रस्तरस्य तृणमपाचमाग्नीध्रोऽनुप्रहरति ।

अपाचमपाकृत्य प्रज्ञातं स्थापितम् । स्वगातनुभ्य इदं दिवः स्वीकृति इति याजमा-
नम् । प्रस्तरं लक्ष्मीकृत्य प्रहरत्यनुप्रहरति ।

एतदेतदिति त्रिरङ्कुशपाऽन्वषदिशति ।

तत्तृणं प्रहृतं तर्जन्याऽध्वर्युराग्नीध्रमनुलक्षीकृत्यान्वषदिशति कषयति । सकृन्मन्त्र
इति न्याय्यम् ।

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति यथा-
रूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

प्राणा इन्द्रियाणि तेषामायतनानि स्थानानि । आयुष्पा इति नासारन्ध्रे सकृन्मन्त्रः ।
संमृशति चक्षुष्पा इत्यनेन सकृच्चक्षुषी । इदमेव यथारूपं यथालिङ्गमित्युक्तम् ।

ध्रुवाऽसीतीमामभिसृजति ।

इमां पृथ्वीम् । अन्तर्वेदीत्यापस्तम्बः ।

संचदस्वेत्याग्नीध्रः संमेष्यति ।

मथा सह संवाचं कुरु इति संमेष्यत्यध्वर्युम् ।

अगाश्नग्नीदित्यध्वर्युराह ।

आग्नीध्रं प्रत्याह । अगानगच्छत्किं प्रस्तरोऽग्निम् ।

एवमध्वर्युणा पृष्टे—

अग्नित्याग्नीध्रः ।

आह । गतः प्रस्तरोऽग्निमित्यर्थः ।

श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषदित्याग्नीध्रः ।

स्पष्टम् ।

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य स्वगादैव्या होतृभ्यः
स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति संग्रेष्यति ।

होतारमित्यर्थः ।

शंयुवाक* होता प्रतिपद्यते ।

आरभते । विष्णोः शंयोरिति याजमानम् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः परिधीननुप्रहरति ।

कर्म तत्राऽऽह—

यं परिधिमिति मध्यमम् ।

चेतयाता इति मन्त्रान्तो न स्वाहाकारः ।

यज्ञस्य पाथ उपस्रमितामिति तसौ ।

दक्षिणोत्तरौ । द्विवचनमितमिति मन्त्रे दृश्यतेऽतो युगमदेवानुप्रहरति ।

तयोर्विशेषमाह—

अवाञ्छमुत्तरस्याग्रमङ्गुरेषूपोहति ।

अवाञ्छमिति विशेषणमग्रशब्दं पुलिङ्गं मन्यमानेनोक्तम् । मध्यमस्याधस्तादुत्तर-
स्याग्रमङ्गुरेषूपोहति प्रवेशयति दक्षिणार्धे(णस्याग्र)पुरीत्यर्थात् । तथोक्तं
वैखानसेन—‘दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्पाणिभ्यां प्रहरन्नुत्तरस्याग्रं मध्यमस्याधोऽङ्गा-
रेषूपोहति दक्षिणस्याग्रमुपति’ इति । वि ते मुञ्चामीति याजमानम् ।

यजमानं प्रथतेति सर्वाननुप्रचयते ।

परिधीनिति शेषः । अत्रापि दृष्टे संभवत्यदृष्टकरुणा न न्याय्येति । शंयुवाकः
स्यापि शंयोर्वाक इत्याहुतीनामेकविंशतौ गणना । विष्णोः शंयोरहं देवयज्ययेति
तथा शंयुमेक बर्हस्यत्यं भागधेयेन समर्धयतीति तथा ज्ञेवं भवामीति तथा यज्ञस्य
पाथ इति च लिङ्गैर्यागरूपता ज्ञेया । सूत्रमपि सूक्तवाकवदत्र योज्यम् । विष्णुरूपः
शंयुर्देवतेति केचिदाहुः । तत्र । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति चच्छंयुवाके विनियोगा-
भावान्न परिधिप्रहरणे यागता । लिङ्गास्तावकत्वेन न श्रुतिकल्पकत्वम् । तस्माच्छं-
युवाकस्योत्कर्षेऽपि यथास्थानमत्रैव परिधिप्रहरणं कार्यम् ।

जुहा बिर्ले उपभृतोऽग्रमवशाय सः

स्नानभागाः स्येति स्तुचौ मस्तावयति ।

विद्यमानलेपानमौ पातयतीत्यर्थः । तदाह वैखानसः—‘स्त्रयोराज्यशेषममौ सः

ज्ञावयति । इति । आदयध्वमिति मन्त्रान्तः । अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते । स च दानेन विना नान्यः संभवतीति दानार्थं यजतिर्वा जुहोतिर्वा प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते संज्ञावशब्देन प्रक्षेपावगतेर्जुहोतिरनुमेयः । तथा च ब्राह्मणे—‘संज्ञावभागाः स्येत्वाह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः संज्ञावभागाः’ इत्यादिना द्रव्यदेवतासंबन्धस्य विधानाच्च जुहोत्यनुमानम् । अत एवाहाऽऽपस्तम्बः—‘संज्ञावेणापि जुहोति’ इति । बौधायनोऽपि तथैवोक्त्वा स्वाहाकारान्तं मन्त्रं च पठति । तस्माच्छेषप्रतिपत्तिरूपत्वेऽपि देवतामुद्दिश्य दानरूपे होमे गुणभावाद्द्रव्यस्मास्ति दर्पिहोमतेति स्वाहाकारेण होतव्यम् । इष्टो यज्ञ इति याजमानम् ।

उक्ते शंयुवाके हविःशेषान्माश्रन्ति ।

पुरोडाशमोनादयानां हविषां विनियुक्तादवशिष्टान्मक्षन्ति । पुरुषार्थत्वात्सर्वेऽपि ननु तुषोपवापवत्परार्थान्वयेके न क्रियेरन्निति न्यायः प्रवर्तते । यजमानस्यापि शेषमक्षणमस्त्येव संस्कारत्वाच्चापि सूत्रान्तरं हवात्रत्विजामित्युक्तम् ।

आज्यलेपान्मक्षाल्य ॥ १० ॥

सुक्षुभ्रवगतानाज्यलेपान्मुत्रवर्जं, लेपो हि प्रयोजनार्थं गृहीतस्य पात्रे किञ्चिच्छत्रः शेषः । स भुजायां न संभवतीति न तस्याः क्षालनम् ।

इति सत्याषाढविरच्यकंशिसूत्रव्याख्यायां महोदयकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

जुहूपभृताकध्वर्युरादत्ते वेदः होता सखुषामाज्यस्थाली-
माग्नीध्रः प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्तः ।

पत्नीरिति नामधेयैकदेशेन लिङ्गसमवायेन वा पत्नीसंयाजा एव गृहीता न देव-
पत्नीमात्रम् । अन्वयः पत्नीसंयाजा इति नामधेये स्पष्टमेव चतुर्णां वाचकम् । अनि-
धमनिवारणार्थं कध्वर्युरित्याद्युक्तम् । वेदोऽसीति याजमानम् । प्रत्यञ्चो यन्ति प्रदक्षिण-
मावृत्य पत्नीः संयाजयिष्यन्तित्यर्थः ।

एवं प्रतिज्ञामाह—

दक्षिणेन गार्हपत्यमध्वर्युरतिक्रामत्युत्तरेणेतरी ।

अग्रेण गार्हपत्यं गत्वा प्रदक्षिणमावृत्याध्वर्युर्दक्षिणेन भागेन गार्हपत्यमतीत्य पश्चा-
त्क्रामतीत्यर्थः । उत्तरेणेतरी होत्रःश्रीधौ ।

अग्नेर्वागपन्नऽहस्य सवसि सादया-
मीति कस्तम्भ्याः स्रुचौ सादयति ।

शकटस्य कस्तम्भी यत्र युगनेष्वे वध्येते ■ प्रदेशो मध्यं युगस्य । कस्य शकटस्य
स्तम्भी स्तम्भ्यतेऽनया सा तेन प्रदेशेन शकटमुत्तम्यते धुर्याभ्याम् । 'यदि पाञ्चां
निर्वपत्येतेनैव स्फपे विमुच्य' इति वैखानसः । घत्तमिति मन्त्रान्तः ।

धुरि धुर्यौ पातमिति धुरोः प्रोहति
प्रोहणमेके पूर्वः समामनन्ति ।

स्रुचौ युगस्य धुरोर्वलीवर्द्धस्कन्धोपरि निधीयमानयोर्युगप्रवेशयोर्धुरोरुपरि प्रोहति
आगमे प्रवाहयतीत्यर्थः । तदिदं प्रोहणं कस्तम्भासाधनान्पूर्वमेके शाखिनः पठन्ति
ततो विकल्पः पूर्वोपर्ये । पाञ्चामापरस्त्वानुग्रह उक्तः—'यदि पाञ्चां निर्वपेदाभ्यां
यजुभ्यां स्फपे स्रुचौ सा येत्' इति । अग्नेर्वागमिति धुरि धुर्यौ पातमिति द्वाभ्यामपि
सादनमेष न प्रोहणं भिलमस्तीत्यर्थः ।

शकटस्य स्फपे वाचनिकः प्रीतिनिविस्तेन न स्फपे धुरि धुर्यौ पातमिति छिन्नवि-
रोधान्मन्त्रलोपः, प्रतिनिधौ नोहो नापि शब्दविपर्यय इति न्यायसिद्धमित्याह—

स्फपे वा निर्वपति स्फपे विमुच्य ।

मन्त्रद्वयेनेत्ययमर्थो गम्यते । स एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तो दर्शितः ।

विमुक्ताभ्यामपरेण गार्हपत्यमुपविश्य
ध्वानेनैव स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति ।

विमुक्ताभ्यां स्रुग्भ्यामिति संबन्धः । ननु विमुक्तयोरेव प्रकृतत्वात्तथा प्रथमं जुहू-
पश्रुतावध्वर्युरादत्त इत्युक्तत्वाच्च किमर्थं विमुक्ताभ्यामित्युक्तमिति चेत् । उच्यते—सूत्रा-
न्तरे स्रुग्भ्यां सह प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्त इत्युक्त्वा तयोरेवाग्नेर्वामित्या-
दिर्निरुक्तारमुक्त्वा पुनरपि स्रुग्भ्यां यन्तीत्युक्तम् । स्फपे स्रुचौ सादयेत्स्रुग्भ्यां स्रुग्भ्यां
वा पत्नीः संयाजयन्तीत्युक्तं तत्रापूर्वं स्रुचाविस्थेव तथाऽपूर्वीवेव स्रुवाविति व्याख्यातं,
पूर्वयोः सादनमात्रार्थमानयनमित्यपि तत्र व्याख्यातम् । तथा वैखानसेनाप्युक्तम्—
'अपरेण गार्हपत्यमुपविश्योपांशूच्चैर्वा स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति' इति । तत्राप्य-
पूर्वाभ्यामित्येव तत्त्वस्य नेष्टमिति विमुक्ताभ्यामित्युक्तम् । स्रुग्भ्यामिति च विशेष्यत्वेन
पुनर्निर्देशः स्रुक्स्रुग्भ्यां वा मा भूदिति आपस्तम्बोक्तमिव । उपविश्येति तिष्ठन्नाम-
निवृत्त्यर्थमध्वर्योराग्निधिस्य चाऽऽध्वावणमुत्करे तिष्ठतो मा भूद्यथा वैखानसमतेन दक्षि-

णेऽध्वर्युस्तुकर आग्नीप्रो मध्ये होतेश्युक्तम् । प्रद्याणामपि पश्चाद्गार्हपत्यस्योपवेशनेन याजनेन षक्तुमुपदिश्य याजयन्तीति च बहुवचनं प्रयुक्तम् । पत्नीरिति पत्नीसंयानानामितिनामप्रेयानुसारण पत्नोऽशब्देन सर्वा देवता गृह्यन्ते देवपत्नीसहभावात् । अत एव केवलग्रहणाय देवानां पत्नीरिति वदिष्यति । ध्वानेन स्वरेण त्रयो ये याज्यानुवाक्ये होतुरुध्वै ब्रूहीत्याद्यध्वर्योरस्तु श्रौषदित्यग्नीप्रस्य ध्वानेनैव गम्यन्ते । तत्र होतुरुध्वैस्वर एव ऋग्वेदविहितत्वात् । अन्वयोरुपांशु यजुर्वेदविहितत्वात् । तयोः पुनरन्यथाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुतेभ्य इति प्रतिप्रसवात्पुनरुध्वैव प्राप्तिस्तन्निवारणमनेन क्रियते । यद्यपि सामर्थ्यात्परप्रत्यायनार्थानां ब्रूहीत्यादिवपञ्जन्तानां नोपांशुता संभाव्यते तथाऽपि ध्वानेनापि परप्रत्यायनं भवेदिति तत्रापि ध्वान एव । ध्वानो हि स्वरव्यञ्जनयोः पृथेगनुपलब्धिर्ध्वान इति लक्षितत्वात् । एवकारेण परप्रत्यायनार्थानामपीत्युक्तम् । अथवा बहुवचनेनैव तदुक्तमेवकारेण सूत्रान्तरोक्तेनोपांशुध्वैस्वरेण विकल्पो मा भूदिति । वैखानस उपांशुध्वैर्वेद्याह । ध्वानेनोपांशु वेत्यापस्तम्बः । अत्राऽऽज्यमेव द्रव्यमनादेश आज्यमिति नैवायनोक्तम् । महीनां पयोऽसीति निर्वाणमि देवयज्याया इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वार्थत्वेन निर्वाणम् । यद्यपि सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यदनुवायामाज्यमित्यपि श्रूयते तथाऽपि वेद्यां गृहीतं न पश्चाज्ययन्तीति प्रतिषेधाभिप्रायेणोक्तं गार्हपत्य आज्यार्थान्स्थाह्या अज्येनेति । तानि सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव यागार्थत्वात् । याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पश्चावत्तं जमदग्नीनामिति परिभाषितत्वादत्रैव । यागधर्मा अपि पत्नीसंयज्ञेषु च याज्यापुरोनुवाक्ये इत्युक्तम् । तथाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्चेति तथा पुरोनुवाक्यामवदास्यजवत्ते वा संप्रैष्यत्यमुष्मा अनुब्रूहीति तत्सर्वमनुसंधेयमिति तूष्णीमत्र याजयन्तीत्युक्तम् ।

वेदं चोपभृत्य पत्न्यामन्वास्वभायापृत्तरार्धे सोमं

यजति दक्षिणार्धे त्वष्टारं तावन्तरेणेतरा यजति ।

यजतीत्येतदनुयाजेषु व्याख्यातम् । वेदं चेत्युपभृता समुच्चयार्थश्रकारः । स्पष्टमन्यत् ।

परिश्रितेऽपरिश्रिते वा देवानां पत्नीर्यजति ।

सूत्रान्तरोक्तनिषमव्युदासायानियम उक्तः । परिश्रितमावृतं व्यवहितमाहवनायास्यैवाऽऽपस्तम्बोक्तेः । अन्यथा त्वपरिश्रितम् । देवानां पत्नीरिति सोपपदेन सर्वपत्नीसंयानदेवतानिवृत्तिः । न तु लिङ्गसमवायेन सर्वासामपि नामधेयम् । पत्नीसंयाना इति

सर्वधामाणां नामधेयं पत्नीभिः सममिज्यन्ते ते पत्नीसंयामा इति । तस्मिन्सति पुनर्महणाभोपलक्षणम् । न चायं नामैकदेशो देवानामित्यधिकत्वात् । देवानां पत्नीरिति पुनर्महणादेकैव तच्छब्दवाच्या बहुवचनप्रतिपाद्या ।

अपरिश्रिते राका पुत्रकामो यजेत सिनी-
वालीं पशुकामः कुहूं पुष्टिकामः ।

अपरिश्रित इति सर्वत्र । एतत्कामो यक्ष इति संकल्पिते यजमानेनेत्युक्तम् ।
अध्वर्युर्यजति प्रकृतौ काम्याः ।

पुरस्ताद्देवानां पत्नीभ्यो राका-
सिनीवाद्याधिके समामनन्ति ।

नित्यत्वेनैवास्मिन्पक्षे ते विकृतावपि सधतः । सोमायानब्रूहि, आश्रावय, अस्तु श्रौषट् । सोमं यज, वषट्कारेण सह वषट्कृते वोक्तस्थाने जुहोति, सोमाय सोमस्था-
हमिति याजमानम् । एवं त्वष्ट्रादिषु ज्ञेयं याजमानं च । यदा देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिं चाव्यवधानेन तदा देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिरिति याजमानम् ।

अग्निं गृहपतिमिष्ट्वा संपत्नीं पत्या सुकृतेन गच्छतां
यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजइताम-
रातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतौमिति क्षुवेण मार्ह-
पत्ये संपत्नीयं जुहोति पैत्यां समन्वारम्भायाम् ।

जुहोतिना ओदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । समन्वारब्धायां यजतीति पूर्वभुक्तं तद्यागे-
ष्वेव तदर्थं पुनर्होमे विधानम् । क्षुम्भ्यामित्यधिकारस्तु यागार्थ एव । समाख्याया
जुहूँप्राप्तौ क्षुवेणेत्युक्तम् । मार्हपत्यग्रहणमाहवनीयस्य समाख्याप्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम् ।
तेन तिष्ठद्धोमस्त्वमपि जुह्वाऽऽहवनीय इति संपत्नीयं निवृत्तम् । संपत्नीयनामकं होमम् ।
नामान्तरेत्वाच्चतुर्थ्योऽधिकत्वादयामत्वाच्च पत्नीसंयाम्यतिरिक्तत्वं, नापि तदङ्गं
प्रमाणाभावात्पृथग्गार्हपत्याग्निविधानाच्च । परार्थान्येकेनेति पत्न्यन्वारम्भस्याध्वर्यु-
संस्कारत्वादेकयाऽन्वारम्भो बहुपत्नीकस्य । अनालभ्युक्तत्वादिनाऽप्यभिहितायामन्ये-
नान्वारम्भो भवत्येव यजमानेनाग्नीषा वा, पत्नीसंस्काराणामेव छोपस्य परिभाषितत्वात् ।
अत एव ■ संपत्नीयस्य छोपः । ज्योतिर्देवता ।

होतुरङ्गुलिर्पत्नी अनक्त्यपरमहन्त्वाऽथ पूर्वमितरया वा ।

१ घ. क. ज. झ. ञ. ट. "ते वा रा" । २ ख. घ. क. ज. ■ अ. ट. "तां स्वाहेति" । ३
ख. घ. क. ज. झ. ञ. ट. पत्याम् । ४ क. ग. च. छ. ट. छ. समाख्याऽपि निवृत्ता । सं ।
५ क. ग. च. छ. ट. "न्तराच्च" ।

द्वितीयमङ्गत्वा ततः प्रथमं विपरीतमितरथा ।

तत्सोऽवघ्राय ।

स होता ।

अप उपस्पृशति ।

श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

दक्षिणे होतुः पाणौ चतुर आङ्गविन्दूनिदामवधति ।

यामे त्विडावदानं, दक्षिणेनान्वारम्भो मा भूदिति दक्षिण इत्युक्तम् ।

षडङ्गीधः ।

दक्षिणे पाणवित्थेवेडावङ्गिन्दून्ववधति ।

उपह्वयते होता ।

इडाह्वयमपि लक्षयित्वा सेडौ हस्तावेकत्र कुरुतः । होतेत्यध्वर्युरधिकृतो मा भूदिति ।

इदामुपह्वयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ११ ॥ पत्नी चान्वारभन्ते ।

स्पष्टम् ।

उपहूतेयं यजमानेत्सुच्यमान उप-

हृता पशुमत्यसानीति जपति ।

लिङ्गात्पत्न्येव । अयं पाठो याजुषहोत्रानुसारेण बाह्वृच्ये हूपहूतोऽयं यजमान इत्येव, तदा यजमान एव जपति पूर्ववत् । दैव्या अध्वर्यव इत्युच्यमाने पूर्ववदध्वर्यु-
रुपहूतः पशुमानसानीति जपति । द्विविधेऽपि होत्रे जपत्येव परिगणनया यजमान-
स्यान्वारम्भव्यवृत्तिः । तेनान्वारम्भाभावाद्यजमानस्य अपोऽपि नास्तीडामाह्वि-
यमाणामित्यपि चाऽऽह्वियमाणत्वाभावात् । इडाऽह्वयित्वेव याजमानं परस्य परितं-
स्कार्यं च ।

उपहृतां प्राश्नाति होता ।

वैखानसेनोक्तमृत्विजः प्राश्नन्तीति तदध्वर्योर्मा भूदिति होतेत्युक्तम् ।
तृष्णीमेव ।

उपहूतो यौः पितोष मां यौः पिता ह्यतामग्निराग्नी-
ध्रादामुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्यायेत्याग्नीध्रः प्राश्नान्पुष-
हृता पृथिवी मातोष मां माता पृथिवी ह्यतामग्नि-
राग्नीध्रादामुषे वर्चसे जीवात्वे पुण्यायेति वा ।

द्वावाम्रीभ्रस्य वैकल्पिकौ ।

प्राश्य तूर्णार्जयते ।

आम्रीभ्र इत्यनुवृत्तेः । होतुर्होत्र एव विधिर्ज्ञेयः ।

इडान्तश्च शंस्यन्तं वा ।

गार्हपत्यसमीपे क्रियमाणं पत्नीतं यानं सपत्नीयहोमेडाभक्षणं तदिदं परामृश्यते । तदिडान्तमुक्तमेव तदनूद्य शंस्यन्तं वेति विकल्पः । इडान्तमेव कर्म संतिष्ठते । इडाम-
क्षणान्तमिडान्तमित्यर्थः ।

शंस्यन्ते विशेषमाह—

शंस्यन्ते वेदात्तृणमपादाय तस्य जुहामग्रम-
ञ्ज्यात्स्नुवे मध्यमुपभृत्याज्यस्यालपां मूलम् ।

अञ्ज्यादित्यर्थः ।

तस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य ।

तस्य तृणस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य प्रस्तरतृणस्येत्यर्थः । केषांचिदयमभिप्रायः—
यदा शंस्यन्तं तस्मिन्पक्षे कर्तव्ये सति प्रस्तरप्रहरणं सूक्तवाकेन साध्यं ततो न तस्यो-
त्कर्षोऽपि स्वावृत्तिरेव प्रधानयोः प्रस्तरवेदतृणप्रहरणयोः कालभेदात् । न च प्रस्तर-
प्रहरणमप्याकृष्यते तस्य स्वतन्त्रस्य तृणप्रहरणं प्रत्यनङ्गत्वाद्वाङ्गत्वाच्च सूक्तवा-
कस्याऽऽवृत्तिरेव न्याय्या । न च शंस्युवाकं होता प्रतिषद्यते यं परिधिमिति विधाना-
च्छंस्युवाकस्यापि परिधिप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वादावृत्तिरिति वाच्यम् । सूक्तवाको
याज्या प्रस्तर आहुतिरिति श्रुतिबलाज्जैमिनिना साधनभावः सूक्तवाकस्यैव साधितः ।
न च शंस्युवाकपरिधिप्रहरणयोः साध्यसाधनभावे श्रुतिरस्ति । शंस्युमेव गार्हस्पत्यं
भागधेयेन समर्पयतीत्याद्यर्थावादा न साधका अन्यार्थत्वात् । यदपि शंस्योर्वाक इति
श्रुतिराहुतित्वमाहैकविंशत्याहुतिषु तदपि नोक्तमाहुतिस्त्वेन प्रमाणमपि तु दर्शे
पौर्णमासे चैक एव शंस्युवाक इति तज्ज्ञेनाङ्गानीत्यत्रार्थे प्रमाणं यथेडाहुतिस्त्वेन
परिगणिताऽपि नाऽऽहुतिः । ततः शंस्युवाको न दृष्टार्थः किंतु स आरादुपकारक एव ।
तस्मात्तस्योत्कर्ष एव न्याय्यः । परिधिप्रहरणं संस्त्रावश्च स्वस्थाने तत्रैव केवलं सूक्त-
वाकशंस्युवाकप्रैषपूर्वकाविति विवेको ज्ञेय इति । तदिदं नास्मत्सूत्रारूढं, सूत्रार्थस्तु
शंस्युवाकार्थं प्रेषितेन शंस्युवाकेऽनूक्ततृणमक्तप्रस्तरतृणवत्प्रास्यतीति तावद्गार्हपत्ये ।
तदुक्तं कात्यायनेन—शंस्यन्ते वेदतृणमादाय प्रस्तरवदनकीत्युक्त्वाऽम्रीशहानुप्रहरति
प्रास्य तृणादि पूर्ववच्छंस्यन्ते स्नुक्स्नुवं प्रगृह्णातीति । एवमस्माकमपि प्रस्तरस्य येन

विधिना यैर्मन्त्रैरञ्जनमेवं तुणस्यापि । तथा प्रस्तरस्य संवन्धि यत्तृणं तद्वदेव प्रहरणेन प्रतिपसिरिति कात्यायनेन दर्शितम् । तथाऽऽश्वलायनेनापि शंयोरेवात्र विकल्प-
ल्लक्षः ।

प्रकृतमाह—

दक्षिणाग्राविधमवध्वनान्वभ्याधा-
य पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ।

अप्रदक्षिणमावृत्य क्लृप्त्यवायनिवारणाय दक्षिणाग्नेः पश्चादासीन इधमस्थ-
संभरणवसरे यानि मूलाग्राप्यवशिष्टानि प्रज्ञातानि निहितानि[तानि] दक्षिणाग्नौ
प्रतिप्य पिष्टलेपफलीकरणनामकौ होमौ जुहोति । अन्यथैवं संज्ञा यदि ते
सन्ति ।

चतुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्याग्नेऽदन्वायो इति जुहोति ।

अवैदिक इतिकरणे परतः सति यो इत्योकारस्य विकल्पेन प्रकृतिभावोऽग्नेऽ-
दन्वायो इत्यत्र । स्वाहेत्यन्तः । ब्राह्मणमप्येवमेवाऽऽह । तच्छेषस्तु—अतिरिक्तानि
वा इधमसंवृश्नानि, अतिरिक्ताः फलीकरणाः, अतिरिक्तमाज्योच्छेषणमिति ।
अयस्यातिरिक्तत्वेनार्थवादो होमप्रशंसा संज्ञा तु फलीकरणहोम इति । नौधाव-
नानिमिरप्येवमेवोक्तम् । वैश्वानसस्तु नात्र संज्ञया विधत्तेऽपि । फलीकरणानोप्य
जुहोतीत्येतावदेवाऽऽह । तथाऽपि फलीकरणमाचार एवायं चतुर्गृहीतं न होमद्रव्यं
तत्रावधानेन संस्कारो भवति फलीकरणानामतिरिक्त एवातिरिक्तं दधातीति फलीकर-
णहोमस्यैव शेषत्वात् । इधमसंवृश्नानामभ्याधानं पूर्वभावितया संस्तुतं तथा चानौ-
षधे यागे न फलीकरणहोमस्तेषामभावात् । न चान्मानुषादाय होम इति वक्तुं शक्यम् ।
अतिरिक्तत्वेन संस्तवाद्विद्यमानानामेव प्रतिपत्तिः । तेषामभावेऽप्यभ्याधानमिधम-
संवृश्नानां कर्तव्यमेव तस्म होमं प्रत्यनङ्गत्वात् । व्यथा पूर्वभावितामात्रत्वामिधानात् ।
वैश्वानर्यादानिधमके कर्मणि तेषामभावेऽपि फलीकरणहोमः । अनौषधे याम आभि-
क्षादौ विद्यमानेधमसंवृश्नानामस्त्येव प्रतिपत्तिः । न चाऽऽज्येन केवलेन होमः ।
तस्य ब्राह्मणेऽप्यभिधानात् । फलीकरणहोममेव प्रस्तुत्योक्तमतिरिक्तमाज्योच्छेषण-
मिति संस्कारकत्वमात्रेण संस्तवाश्चापि वस्तुवत्या न स्थाळीस्यमुच्छेषणं संज्ञाऽपि
नारिष्ठादीनां विद्यमानत्वात् ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पिष्टलेपमोप्योच्छले
मुसले यच्च दूर्प आशिश्नेष दृषदि यत्कपाले ।

अवप्रुषो विप्रुषः संयजायि विश्वे देवा हविरिदं जुषन्तां
यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बहीरमौ ताः सर्वाः
स्विष्टाः सुहुता जुहोमीति पिष्टलेपं जुहोति ।

जुहोतिना चोदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । अत्र पिष्टलेपमिति पुनर्वचनं सूत्रान्तरेषु
पिष्टलक्षणलेपस्कन्दननिमित्तो होम इतीष्टं न तु पिष्टानामपि होम इति स्वमते तु
तद्धोमोऽपीष्ट इति दर्शनार्थम् । तथैवान्येषां सूत्रकाराणां संमतम् । बौधायनस्ताव-
दाह स्वादि चतुर्गृहीतं गृहीत्वेत्येवं प्रकृत्यान्वाहार्यपक्षे सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति ।
भरद्वाजोऽपि—आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति । तयोरेकमभिप्रायः—उलूखल इत्ययं
मन्त्रो लिङ्गेनैव विनियुष्यते तद्वह्नात्पिष्टलेपानामेवार्थं होमो न किंतु लिङ्गेन पिष्ट-
लेपानां तत्र तत्र लग्नानां स्कन्दननिमित्तो होम इति संज्ञाऽपि शास्त्रान्तरीयोपपत्तेरिति ।
आचार्यस्तु न तत्प्रतिषेधति । यत्तैमित्तिकहोमत्वमाज्यहोमस्य किं तु प्राप्ते लेपे
होमोऽपि समुच्चयेन कार्यं एव । अत एव चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोपेत्यु-
क्तम् । अत्र तु चतुर्गृहीतं गृहीत्वेति तावदेव प्राधान्येनोक्तम् । पिष्टलेपानोपेत्ये-
तदपि पूर्वनिर्पेक्षमुक्तमत उभयोरपि प्राधान्येनैव होमद्रव्यत्वं न तु पूर्ववत् । यथा
क्रियते फलीकरणहोमः प्रतिपत्त्यर्थोऽयं पुनः प्रतिपत्त्यर्थोऽपि प्रायश्चित्तार्थश्च यथा
सोमो विप्रुह्निमित्तक इति । तेन गृहीतलेपामावेऽपि होम आज्येनैव सोऽपि पिष्टले-
पनिमित्तस्तथासंज्ञक इति संज्ञाप्रवृत्तिमेतरेतदेवाऽऽचार्यस्येष्टं यद्यपि पिष्टलेपफलीकर-
णहोमौ जुहोतीत्युक्त्वा फलीकरणं जुहोतीति न वदति संज्ञयैव तेषां होम्यत्वप्राप्ते-
स्तथा पिष्टलेपेषु प्रातिषेक्तत्रापि न कदेऽपिष्टलेपं जुहोतीति पुनरेव वदति च ।
तस्माच्च संज्ञया प्राप्तिः, तस्यास्तत्र तत्रावशिष्टलक्षणलेपनिमित्तत्वात् । ततस्तु गृही-
तानामहोमः स्यात्स मा भूदिति पुनर्वचनं प्राप्तेषु तेषामपि होम इति भावः । चरावपि
पिष्टानामग्रहणे होमो मन्त्रेणैव एव दृष्यति यत्कपाल इति पदद्वयलोपेनेति श्रैयम् ।

पिष्टलेपं पूर्वमेके समामनन्ति वेदोऽसि

विचिरसीति वेद* होता परन्थै मयच्छति ।

सनेथमिति मन्त्रान्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विश्वेति च ।

प्रदाने मन्त्रो वैकल्पिकः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति त* सोपस्ये कृत्वा ।

पाजिनमित्यन्तः । याअमानमप्यनेन । सा पत्नी तं वेदम् ।

अस्यते ।

नानेन मन्त्रः संबध्यते लिङ्गानुगुणत्वाभावाद्ग्रे मन्त्रविधानाच्च । अत्र वैकल्पिकं वक्तुं प्रतिज्ञामात्रं कियते मन्त्रस्तु तयोपस्थस्थापने । उपस्थोऽङ्कः । अयं शास्त्रान्तरीयो विधिर्यत्पत्न्यै वेदस्य दानं स्वशास्त्रीयमाह ।

होताऽस्यति ।

होताऽस्यतीत्येकेषामग्रिममाकृत्यते प्रथच्छति वाऽस्यति वेत्यर्थः । उपस्थ एव तथाऽऽपस्तम्बे दर्शनात् । अस्यति सिषति, तत्र वेदोऽसीति धृतवन्तमिति च द्वाभ्यामस्यति तथैवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम् । प्रदानामात्रे वोपस्थे करणमपि पत्न्या नास्ति ।

त्रिरवस्यतीत्येकेषाम् ।

सकृन्मन्त्रः । द्विस्तूर्ण्य, होताऽस्यतीत्येकेषामित्यपि संबन्धः । अवस्यत्ववसानं प्राप्येति । घातवन्तरमेतदस्यतेः सकाशात् । अवसानं स्थापनं तत्पुनः पुनर्गृहीत्वैव नान्यथा ।

निर्दिषन्तं निररातिं तुदेति वेदं पत्नी निरस्यते ।

यदि गृहीत्वोपस्थे कृतो यदि वाऽङ्के होत्रैवास्तो यदि त्रिरवसितो वा तथा गृहीत्वा गृहीत्वा मन्त्रेण निरस्यते प्राप्तं प्राप्तं प्रति निरस्यतीत्यापस्तम्बोक्तेः । निरस्यत इत्यात्मनेपदनिर्देशेनाऽऽत्मगामिता निरसनान्तक्रियाजन्यफलस्योक्ता । तेन प्रतिपत्तिं वेदादानादीति गम्यते । मन्त्रलिङ्गं च धृतवन्तमित्याद्याशीर्लक्षणं स्पष्टमेव । निर्दिषन्तमित्यपि प्रतिकूलनिरसनमिष्टमेवेति पुरुषार्थत्वादावृत्तिः । आदाननिरसनयोः पत्नीसंस्कारत्वात् । वेदोऽसीति योऽध्वर्युमन्त्रः सोऽप्याशीरेव । साऽपि यजमानगामिनीति न्यायनिश्चयः । ब्राह्मणमपि प्रनापतेर्वा एतानि दमश्रूणीत्यादि फलमेवाऽऽहोतोऽनेकासां कार्यम् ।

इमं विष्णामीति योक्त्रपाशं विष्यते ।

आत्मनेपदेन पत्नी कर्त्री, आशीर्म्न्त्रत्वादेव । एवं च ब्राह्मणं विरुध्यते—यो वा अथथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्चते पाषीयान्भवति यो यथादेवतं न देवताभ्य आवृश्चते वसीयान्भवति वारुणो वै पाशः, इमं विष्णामि वरुणस्य पाशमित्याह वरुणपाशादेवैनां मुञ्चतीति । सर्वत्र पुंनिर्देशात्कर्तृत्वमध्वर्योरेनामिति कर्तुरन्या कर्मत्वेन निर्दिष्टा पत्नी । तस्माज्ज विमोकः पत्नीकर्तृकः । विष्णामीति परस्मैपदाच्च । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वैखानसेन—इमं विष्णामीति पत्नीं वाचयतीति । तस्मिन् स्थाने मे सह पत्या करोमीत्याहाऽऽत्मनश्च यजमानस्य चानात्यै संत्वायेति मन्त्रवत्तपाऽऽत्मन इति फलादेशोऽपि युज्यते । तथा वाऽऽध्वर्यवसंज्ञा न

माधिता सूत्रं च । तत्राधिकं प्रविष्टं न तु तद्वानिरेधिकप्रवेशोऽङ्गीकृत एव बहुवच-
नेन यज्ञं व्याख्यास्याम इत्येतेन । पूर्वं पश्चाच्च होतुरधिकारे सति पत्नीति
पदे नानुवर्ततेत्याशङ्कां निरसितुं मन्त्रे परस्मैपदप्रयोगेऽपि विधावात्मनेपदं
दर्शितम् ।

तस्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति ।

योक्त्रसहितेऽञ्जलौ पत्न्या उत्तरेण पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रं निनयति रेचयति ।
अत्राऽऽध्वर्यवमित्येव गम्यते । अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति नात्र होतुर्निर्देशोऽस्ति ।
सूत्रेऽपि पूर्वं पत्नीत्यनुकृष्टमेव तेन होतेति विप्रकृष्टमग्रे होतुर्महर्षं च करिष्यति ।
तस्मादाध्वर्यवमिति माष्यकारो मन्यते । हो(हौ)त्रे च स्वयं न होतुरुक्तवांस्तस्मा-
दध्वर्यवैरेव । ह्यमत्र व्यवस्था नाह्वृच्ये सूत्रे होतुर्निनयनविधाने तेनैव कार्यमन्येन
याजुषेण हौत्रेऽध्वर्युणैवेति ।

समायुषेत्यानीयमाने जपति ।

आनीयमाने पूर्णपात्रे । अत्र जपतीति पूर्वं प्रकृतस्याध्वर्योः कर्तृत्वे प्राप्तेऽपि संनि-
धौलङ्कस्य बलीयस्त्वान्मन्त्रलिङ्गात्पत्नी गम्यते । अत्र पत्नीत्यनुवृत्तावपि तत्सेति
तस्या उत्तरसूत्रे निर्देशो ज्ञापयति निवमार्थं सेति सैवेति । ततस्तु पूर्वसूत्रे योक्त्रे
विष्पते जपतीत्यनयोः पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि निनयनकर्तुरनिर्दिष्टस्य मन्त्रवाचकत्वेन
प्रयोजककर्तृत्वमपरस्याः प्रयोज्यकर्तृत्वमिति पूर्वं व्याख्यात एवार्थो ज्ञापितः सूत्र-
कृताऽपीति सूत्रान्तराद्दृढीकृतोऽस्माभिः । ममेति मन्त्रान्तः ।

तत्सा निनीय मुखं विमृज्य यथार्थं गच्छति ।

सा पत्नी स्वाञ्जलिगतमुदकं भूमौ निनीयाऽऽर्द्धेण हस्तेन दक्षिणेनैव तस्मैवानादेशे
साधनत्वात् । मुखमार्जनं पत्नीसंस्कारत्वात्प्रतिपत्त्यावर्तते । अञ्जलौ निनयनमपि
तथैव मन्त्रलिङ्गेनाऽऽशीःप्रतिपादनान्मुखमार्जनमपि स्पष्टः स्वसंस्कारो वाक्यशेषाच्च
मुखं विमृष्टेऽवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति । यथार्थं गच्छति ब्राह्मणे योऽर्थो वाक्यश-
उक्तस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति वाक्यशेषः । तदुक्तं
बौधायनेन—अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति ब्राह्मणमिति । अवभृथस्येत्येतद्व्याख्याने-
भोक्तं मुखं विमृज्योत्थाय पुष्टिमती पशुमती यथार्थं गच्छतीति वैखानसेन । मुखं
विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी मूयासमितीत्यापस्तम्बेन । त-
एतेऽर्था नानाशाखावाक्यशेषादेवावगम्यन्ते ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदः होता स्तृणः

अेति गार्हपत्यात्संततमाहवनीयान् ॥ १२ ॥

वाजिनमित्यन्तः । वेदस्याग्ने कर्मदर्शनाद्वैदिकदेशं संततिपर्याप्तं स्तुणीते वेदसंस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्सोऽप्यदृष्टार्थ एव । दृष्टस्यादर्शनान्मन्त्रे कलस्तवाच । गार्हपत्याद्गार्हपत्यमारभ्येति दृष्टलोपे पञ्चमो । आहवनीयादत्राऽऽहपूर्वत्वं ज्ञेयम् । कियन्ति वेदतृणानि स्तृणन्प्रसारयन्सततमविच्छिन्नमित्यर्थः । राजिरूपेणैव । अत्र हौत्रस्याऽऽहवर्धवे प्रसङ्गेन ब्राह्मणे विधानात्तत्पाठानुसारेण स्वेनापि व्याख्यातं तावत्परित्यज्य होतृमूत्रे व्याख्यास्यते । तस्मादिदं न बाह्वृच्येन हौत्रेण विकल्पते किंतु याजुषे हौत्र एव संनिवेशो बाह्वृच्य उक्तं तु तेनानुष्ठाने ग्राह्यमेव । मध्येदेन होता करोतीति स्वेनैवोक्तत्वात् ।

यथेतमध्वर्युरेतत् ।

अध्वर्युग्रहणं होतृव्यावृत्त्यर्थम् ।

जुहां द्विर्गृहीत्वा—

या सरस्वती यशोभगीना तस्यै ते स्वाहा या सरस्वती
वेषभगीना तस्यै ते स्वाहेति सारस्वतौ होमौ हुत्वा ।

सरस्वती देवता यथोक्तौ यथार्थनामानौ जुहाऽऽहवनीय इति । अत एवाऽऽहवर्धनीय इत्युक्तमेव । यद्यप्येतदादि दर्विहोमा एव तथाऽपि दर्शपूर्णमास-
तन्त्रान्तर्गतानामनियमो दर्विहोमधर्माणामिति ज्ञापयति । अत्रैव द्विरित्याह प्राप्तमेक
तेनेतरधर्मपरिसंख्येति उत्तरतउपचारो विहार इति सामान्यमेव ।

इन्द्रोऽपानस्य केह मनसो वेषा-

न्कुरु सुमनसः सजातान्स्वाहा ।

जुहोतीति शेषः ।

ऋषभं वाजिनं चयं पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः
सुवीर्यं रायस्पोषं सहस्रिणं प्राणाय सुराधसे पूर्ण-
मासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् । अमावास्या सुभगा
भुशोवा धेनुरिव भूय आप्वायमाना । सा नो दोहताः
सुवीर्यं रायस्पोषं सहस्रिणमपानाय सुराधसेऽमावास्यायै
स्वाहेत्यमावास्यायां क्षुबेण पौर्वणौ होमौ जुहोति ।

जुहाहवनीययोः संबन्धेन प्रवृत्तानां दर्विहोमधर्माणां निवृत्तिः क्षुबेणेत्यनेन ।
पौर्वणौ पर्वणोरैवैकैकस्य समुदायस्य पौर्णमास्याख्यस्यामावास्याख्यस्य च कर्म-
णोऽङ्गभूतौ यथा पौर्णमासीसमुदायस्य वैमृधः । सप्तम्यां निर्दिष्टौ समुदायौ तयोः
क्रियमाणत्वात्साङ्गदर्शपूर्णमासयोः पर्वण्येव विधानाद्विशेषसंज्ञाविधानमेकैकपर्व-

कर्तव्यसमुदायाङ्गत्वरूपापनयं तेन न विहृतिषु प्राप्तिः । समुदायरूपाया विहृतेर-
भावादिति भावः । साधितं न्यायविद्भिः ।

पुरस्तात्स्विष्टकृत एके समामनन्ति ।

पार्वणौ विकल्पेते क्रमविशेषेण ।

दद्या ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणानु यजमानो धृतेन ।
नारिष्ठयोः प्रशिषपीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽ-
मृतोऽभूत् । यं वा देवा अकल्पयन्मूर्जो भागं शतक्रतु ।
एतद्वा तेन प्रीणानि तेन तृप्यतमं हवौ । अहं देवानां
सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारि-
ष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाज्ञागधेयम् ।
अदारसृज्जवत देव सोमास्मिन्यज्ञे भक्तो मुदता नः ।
मा नो विददभिभागो अशस्तिर्मा नो विददृजना
द्वेष्याया । ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म
यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं
यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु
देवान् । सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं
व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेति नारिष्ठाञ्जुहोति ॥ १२ ॥

पह्युहीत्वा नारिष्ठसंज्ञकान्होमाञ्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारेण जुहो-
तीति परिभाषणात्प्राचीनेषु पञ्चस्वपि स्वाहान्तेन होमः । षष्ठे तु पाठेनैवोक्तः स्वाहा-
कारो देवताप्रवृत्तिनिमित्तः शब्दस्तत्र त्रिष्वेव मन्त्रेषु नारिष्ठलिङ्गताऽन्येषु नानालिङ्गं
तथाऽपि पूर्वत्रयसहचरिताः सर्वे नारिष्ठा एव । केचिदत्रापि नारिष्ठविशेषणं देवतो-
ममरुतां ब्रह्मयज्ञवाक्यनःप्राणव्यानानामिच्छन्ति । अन्ते स्वाहाकारेऽपि नारिष्ठानिति
बहुवचनात् । यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोच्यते प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति वक्ष्यमाणत्वाच्च
प्रतिमन्त्रं होमः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अष्टाभिः शङ्खैः (तुल्यैः) गृहीत्वा—

इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा भेषजं कुरिष्टेभ्यः स्वाहा
निष्कृत्यै स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा दौराध्यै स्वाहा दैवी-
भ्यस्तनूभ्यः स्वाहर्ध्वै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा ।

एते स्वाहान्ता नव मन्त्राः शाखान्तरीयाः । तत्र निर्ऋतिनिष्कृत्योरुदक-
स्पर्शः स्मार्तः ।

अयाश्वायेऽस्य नभिः शस्तीश्च सत्यमिष्वमया अस्मि ।
अयसा यनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि
भेषजं * स्वाहर्ध्वं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने
स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते भूर्भुवः
सुवरिति व्याहृतिभिर्जुहोत्येकैकशः समस्ताभिश्च ।

अयं * स्वाहाकारान्तो यत्पाकजेति चरमश्च स्वाहान्तो पठितौ । इष्टादिस्पष्टा नव
देवता दशमेऽया अग्निः । इमं मे वरुणेति मन्त्र ऋग्वरुणो देवता, तत्त्वा यामीत्यपि
तथैव । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इति द्वे, अग्नीवरुणौ देवता । त्वमग्ने अयाऽसी-
त्यग्निः । प्रजापते न त्वदिति प्रजापतिः । एते षण्मन्त्राः प्रतीकोपात्ताः । तस्यां शाखाया-
मन्यत्र पठितानामन्त्राणि पाठप्रदर्शनार्थमेव प्रतीकेन पठिताः । तथैव मूत्रकृता शाखा-
न्तरीयपाठ एव दर्शितः । तत्राऽऽद्यन्तमन्त्रयोः स्वाहापाठ एव मध्येऽनुषङ्गार्थः । यथा
ऋतावाङ्मृतमभेत्याद्यन्तयोः स इदमिति पठ्यते । भूरादि पठित्वा संदेहनिवृत्त्यर्थमे-
कैकशः समस्ताभिश्चेत्युक्तं तत्र व्याहृतिभिरित्यत्र बहुवचनात्प्रत्येकं मन्त्रता सिद्धैक-
मन्त्राणि कर्माणीति परिभाषया तथाऽपि समस्तायां व्यस्तता न ह्यभ्येतेति द्वयमु-
क्तम् । अग्न्यादिदेवताः ।

आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे ।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि
प्रतिरञ्जेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

यज्ञो देवाः ।

अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं * हि वेत्थ यथातथं * स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

* इदं पदमसंयद्गम् ।

अग्निर्देवाः ।

अतिरिक्तं न्यूनं जुहोमि न्यूनमतिरिक्ते जुहोमि ।
समं समं जुहोमि स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यगाम यन्नात्यगाम यदत्यरी-
रिचाम यन्नात्यरीरिचाम । तत्त्वं विष्णो यज्ञे
यज्ञं प्रतिष्ठापय स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

विष्णुर्देवाः ।

यत्प्रमत्ताग्रगाम किञ्चिदस्मिन्यज्ञे मन्त्रतः कर्मतो
वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छ्रययामि सर्वं तृप्यन्तु
देवा हविषो घृतस्य स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा ।

ब्रह्मयज्ञौ देवाः । ऋगन्यत्र पठिता ब्राह्मेत्यर्थः । तस्यां शाखायामन्यत्र पाठादेव-
मुक्तम् ।

ततं म आपस्तहुतायते पुनः स्वादिष्ठाधीतिरुचयाय शस्यते ।
अयं समुद्र उत विश्वमेवजः स्वाहा कृतस्य समुत्प्लुतर्भुवः ।

भूमयः ।

उद्वयं तमसस्पर्युदु त्वं चित्रम् ।

इत्यपि प्रतीकेन द्वे सूर्यो द्वयोः ।

यद्गो देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं
देवहेदनम् । अराधो अस्मां अभि-
दुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्वरुतस्तं निधेतन ।

देवा मरुतः ।

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघव-
ञ्छमिध तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि ।

मघवानिन्द्रः ।

स्तस्तिदा विशस्पतिर्ब्रह्मा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ।

वृषहेन्द्रः ।

आभिगीर्भिर्षदतो न ऊनमाप्यायय हरिबो वर्षमानः । यदा
स्तोत्रभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याम ।

हरिवानिन्द्रः ।

अव ते हेह उदुत्तमम् ।

द्वे प्रतीकेन पूर्वे द्वयोः ।

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पय
त्व२ हि वेत्य यथातय२ स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

अग्निर्देवाः ।

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्षासः । अग्निष्ट-
ज्जोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवा२ ऋतुज्ञो यजाति ।

अग्निर्देवाः ।

स्वाहेति जुहाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः ॥ १४ ॥

सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति ।

सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकान्होमान् । अथ वा सर्वप्रायश्चित्तानि विच्छिन्नब्रह्मभानरूपाणि
होमकर्माणि जुहोति । अत्र परिभाषाप्राप्तानामनुवादोऽन्यपरिभाषितदार्ढ्यहोमधर्म-
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि आपस्तम्बेन जुहा स्तुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीत्युक्तम् ।
तन्निवृत्त्यर्थं जुहोति जुहैव । आहवनीयग्रहणमन्यधर्मपरिसंख्यार्थम् । अध्वर्युग्रहणं
ब्रह्मनिवृत्त्यर्थम् । आश्रयस्थानेन प्रायश्चित्तेषु जुहोतीति चोद्यमाने ब्रह्माणं प्रतीयादि-
त्युक्तम् । जुहाहवनीयाध्वर्युव्यतिरिक्तानां साधनानां दार्ढ्यहोमत्वेन प्राप्तानां प्रायश्चि-
तेषु निवृत्तिः । केवां, समिदाधानमग्नेनाऽऽहवनीयं दक्षिणतोऽतिक्रमणं तिष्ठन्निति च
निवर्तते । अत्र स्वशाखायां पठितानि सर्वप्रायश्चित्तानि वैकल्पिकान्येतैर्ज्ञेयानि ।
तानि तु ब्रह्म प्रतिष्ठेत्यथमाच्छिद्रिकोऽनुवाकः । बैलानसेनासौ सर्वप्रायश्चित्तत्वेन
गृहीतः । आहवनीयं गत्वा जुहा स्तुवेण वा ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येवोऽनुवाको यदकर्मस्थासु-
क्त्वोक्तं सर्वप्रायश्चित्ताद्भुतीर्जुहोतीति । तस्मादनुवाक एव सर्वप्रायश्चित्तार्थोऽन्यथा न
विनियोगः स्यात् ।

ध्रुवामाप्याय ।

चतुर्गृहीतस्य पञ्चगृहीतस्य षड्गृहीतस्य वा न व्ययोऽस्ति तथाऽपि वचनादाप्या-
यनं सपिष्टयजुर्यम् ।

देवा गातुविद इत्यन्तर्वेषूर्ध्वैस्तिष्ठन्ध्रुव-
याऽऽहवनीये त्रीणि सपिष्टयजूंश्च जुहोति ।

वर्हिहोमत्वेन प्राप्तानां धर्माणां निवृत्तिर्विशेषणैः क्रियते । वाते धाः स्वाहेति मन्त्रान्तः । ऊर्ध्वग्रहणमार्जवार्थं तिष्ठन्त्यथा वक्रो न भवेत् । स्पष्टमन्यत् । समिष्टयजुर्नाम-
कानि होमकर्माणि जुहोति । अत्र मन्त्रगणेन कर्म चोच्यते यत्प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुया-
दिति परिभाषितत्वात् मन्त्रव्येष्ट्याऽऽहुतिर्न्यं प्राप्तं तथैव मन्त्रविभागेन मन्त्राजिनापि
वर्णितम् । तथा च त्रिंशे प्राप्तेऽपि + तथाऽपि पुनर्वचनं स(नात्स)कलस्य-
मन्त्रस्याऽऽवृत्त्या त्रीणि जुहोति । कुतः, वात एव यज्ञप्रतिष्ठादर्शनाद्वाते धाः स्वाहे-
त्यन्तस्यैकमन्त्रताऽवगम्यते तस्मादावृत्तिरित्येतैरनाभिधानाच्च । मध्यमे स्वाहाकारे नहि-
रनुग्रहरतीत्यविशेषेण त्रिःस्वाहाकारता मन्त्रेऽन्ते च । तथैवाऽऽपस्तम्बेन सर्वेण
मन्त्रेण सकृदेव होमो विहितोऽतो वाते धाः स्वाहेत्येक एव मन्त्रः । ब्राह्मणमपि वाते
धा इत्यन्तमेव मन्त्रं सर्वं प्रतिपादयति—“वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुक्ते । देवा गातु-
विदो गातुं विन्त्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुक्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति”
इति । वाते धा इत्यन्ते खलु वातपदं प्रयुज्यते । तस्मान्नैकपक्षे विमक्तो मन्त्रः ।
एवं द्विपक्षेऽपि क्षेयम् । ननु तथाऽपि कथमावृत्तिनिवृत्तिरिति चेत् । उत्तरसूत्रादिति
भूमौ संततं विग्राहं वा [इति] ।

एकं द्वे त्रीणि वा संततम् ।

संततं देवा गातुविद इति मन्त्रारम्भेण सहाऽऽन्यधारया संततया स्वाहाका-
रपर्यन्तमेकमेव जुहोति । द्वे वा त्रीणि ■ तथैव ।

विग्राहं वा ।

पूर्वसूत्रानर्थक्यं मा भूदिति मरद्वाजोक्तसंग्रहार्थं तत्रैव विकल्पः । त्रीणि मन्त्रवि-
ग्राहेण प्रतिस्वाहाकारं त्रीण्येव जुहुयात् । यदि विग्राहमिति धाराविच्छेदेन वेति
व्याख्यायेत तदाऽत्रत्येन त्रीणीत्यनेनार्थस्य वैकल्पिकस्य सिद्धौ पूर्वसूत्रे तु त्रीणीत्य-
नर्थकम् । अथात्रैव त्रिषु स्वाहाकारेष्विति व्याख्यायेत तदा त्वेकं द्वे इत्यनयोरसंनन्धः
स्यात् । तस्मात्पूर्वसूत्रेणैव संबन्धः । त्रीणीत्यनेनैव संबध्यते । संतते संतते स्वाहाकारधारे
यत्र तत्संततं विग्राहं वाऽत्र पक्षे प्राप्तौ वृत्तिविग्रहणं च स्वामाविक्रमनुज्ञातम् । यद्यत्र
त्रीणीति न क्रियेत तदैकं द्वे इत्येतान्यां प्रसंततनिमग्नः संबध्यते तन्मा भूत्रीणीत्यने-
नैव संबध्यतामित्येवमर्थं पुनर्ग्रहणम् । ननु तर्हि प्रथमं त्रीणीति सूत्रं माऽस्तिष्यति चेन्न ।
न । तदा लोकमित्यादित्रयेण संबध्येत पुनर्ग्रहणसामर्थ्यात्तिनैव ।

द्वेष्ट्यस्य न्यञ्जं विच्छिनत्ति वा ।

+ तथाऽपीत्यधिकम् ।

१ ठ. द्वितीयप । २ ण. 'सिद्धि' । ३ ण. 'मः । ए' । ४ ण. 'संततं विग्राहं वा । स' ।
५ क. म. च. छ. ड. ठ. ण. 'संपूर्ण' । ६ ण. 'ते स्वा' । ७ ग. 'सावसिद्धि' । ८ ग. च. ड.
'नैवम् । द्वे' ।

न्यश्चमिति पुलिक्के होममिति विशेष्यं ज्ञेयम् । उच्चप्रदेश आहुतिमारम्य तीक्ष्णया समासिः । बिच्छेद आहुतिमध्ये तद्वेष्यस्य भवेन्न यजमानस्येत्यर्थः ।

यं कामयेत् प्रमायुकः स्वादिति जिह्वस्तिष्ठजुहुयात् ।

ये यजमानं प्रमायुकं मरणघर्माणमत्रापि पूर्ववत्तथा न जुहुयादित्यर्थः । जिह्वो वक्त्रः ।

मध्यमे स्वाहाकारे नृहिरनुमहरति ।

एकं यदा तदाऽपि मध्यमे द्वे यदा तदा प्रथममन्त्रावृत्तौ मध्यमे स्वाहाकारे, एवं त्रीण्यत्र प्रथमावृत्तावेवेति ज्ञेयम् । नृहिरिति जात्यभिप्रायेण सर्वं, व्यक्त्यभिप्रायेणैकैव दर्शनादिका ।

नृहिरुष्टिं वा ।

मुष्टिमात्रम् ।

हुते वाऽनुमहरति ।

अन्तिमे स्वाहाकारे हुतेऽनुमहरति—

महत्य वाऽभिजुहुयात् ।

प्रथमे महत्य पश्चाद्यथासंख्यं जुहुयादभि उपरि ।

यदि यजमानः भवसेत्प्रजापतेर्विभाश्राप लोक इति

ध्रुवार्वा यजमानभागमवधाय सह समिधयजुषा जुहुयात् ।

यजमानेनेत्यन्तः । अवधान एव मन्त्रो लिङ्गात् । होमो हि समिधयजुर्मन्त्रेण मन्त्र-
द्वयस्य युगपदसंभवाच्च । वातायेदम् । अग्नेऽदब्धायो इति याजमानम् । दिवः स्वीकृ
इति च । न नृहिरुष्टिमेन संबध्यतेऽनुमहरणेन प्रतिपत्तिमात्रे भवति ।

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जारिं मा हिःसीरमुषा

शयाना । होतृषदनाहरिताः सुवर्णा निष्का इमे

यजमानस्य व्रध इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तृणाति ।

होतुरासनदर्शवेदिं छादयति । प्राधान्यान्मन्त्रे प्रतिपादितानामुपयुक्तत्वाद्दर्शनां
वेदेश्च द्वितीयानिर्देशाच्चोपयोः परस्परं संस्कारः ।

पोषाय व इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रणीताः पर्याहित्य यो

योऽयौसीत्स वो विमुञ्चस्वित्यन्तर्वेदि विमुञ्चति ।

प्रणीताः । स्पष्टमन्यत् । सदसि सन्ने भूया इत्यादि याजमानं संस्थापयन्तम् ।
ब्रह्मा च स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य समिधमाधाय यथेतं गच्छति ।

* नृहिरनुमहरतीति ध. संज्ञके पुस्तके नास्ति ।

यं देवा मनुष्येषूपवेशमधारयन् । ये अस्मदपचेतसस्तानस्प-
भ्यमिहा कुरु । उपवेशोप विहिंष्ट नः मजां पुष्टिमयो
धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो भुवाननपगान्कुर्वित्युपवेशमादाय ।

द्वाम्यामादानम् ।

योपवेशे शुक्साऽमुमुच्छतु यं द्विष्य इत्युत्करे निस्त्रिनेत्रिरस्येष्टा ।

स्नात्वा स्थापयेत्यजेद्वा ।

निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वाध्येन
हविवेन्द्र एणं पराशरीत् । इहि तिस्रः परावत इहि
पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत्सूर्यो
असद्विधि । परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वृषहा ।
यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्यः । हतोऽसा-
वधिष्मामुमिति यं द्वेष्टि तस्य वर्ध मनसा ध्यायत्यव-
सृष्टः परापत शरो ब्रह्मसंश्रित इति वाऽप उपस्पृश्य ।

नित्य एव कल्पोऽभिचरन्नित्यनभिधानात् । असी पाप्मेति नाम प्रथमं द्वेष्यस्य
वा । यद्यस्ति तथाऽमुमत्र द्वितीयान्तं पाप्मनो द्वेष्यस्य वा मन्त्रान्ते ध्यायेत् । केचि-
ध्यानमभिचारे विधेयमापस्तम्बे दर्शनादित्याचक्षते ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति ।

तस्य व्याख्यानमेवाऽऽह—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहाररूपं यज्ञमनुवीक्षते । अयमेव विमोक इत्यर्थः ।

यानि धर्मै कपालानीति कपालानि ।

विमुञ्चतामिति मन्त्रान्तः । पूर्वपरे च विमोकः कपालानाम् ।

इति संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ ।

संस्थितायां पौर्णमास्याम् ॥ १५ ॥

पौर्णमासीयामे ब्राह्मणतर्पणान्ते सति ।

वैमृधस्य तत्र प्रक्रमयति ।

पौर्णमासीसमुदायस्याङ्गं वैमृधो न तु प्रत्येकाहता तेन विकृतौ समुदायधर्मानति-
देशात् विकृत्यर्थता वैमृधस्येति भावः । न्यायविद्भिः प्रपञ्चितमेवं वैमृधेष्टेः कर्मण
इन्द्रो वैमृधो देवता यस्य कर्मणो वैमृधो देवता । साऽस्य देवतेति तद्विद्वान्तत्वात्ताम-

वेद्यमभेदेन वा देवताहविषोर्विशिष्टदेवतौकर्मकेषु (?) गुणेनैव व्यपदेशो न विशिष्टेन तद्धितानुत्पत्तेर्विशिष्टात्प्रत्येकं विभक्तौ त्विन्द्रो वैमृष इति देवताद्वयेन कर्मद्वयमापद्येत, कर्मधारयात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति । विशिष्टदेवतासु विशेष्यं पूर्वं निर्दिश्यते विशेषण-
मनन्तरं तेन क्रमेण समाप्ते त्वसाधुता । विशेषणं पूर्वमिति याणिनिस्मृतेः । विशेषणस्य पूर्वयाविष्वे वैमृषेन्द्र इति प्रातिपदिकं देवतान्तस्वाचकं स्माद्धेतुमिधाने कर्मस्य विवक्षितत्वाच्छब्देन देवतासमवायात् । तदुक्तं वार्तिकाचार्यैः—

‘ शब्देन देवतायोगे समर्थेति न रूपतः ’ इति ।

अत एवाग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वेति देवताभेदेन विकृतौ विकल्पयति । तस्मात्क समास-
विशिष्टदेवताप्रातिपदिकयोर्गुणेनैव व्यवहारो वैश्वानरमित्यादौ नापि तद्धितेन हवि-
संबन्धो विष्णवे शिपिविष्टायाश्च वैश्वानरायेन्द्राय वैमृषाद्येत्यादि दृश्यते । प्रकृते तु
वैमृषः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति । तेन पूर्णमासः सेन्द्र इति नायमुत्पत्तिविधिः
किंतु शास्त्रान्तरप्राप्तस्यानुवादः । अर्थवादेन सेन्द्रत्वसंपादनाय विधिं दर्शयिष्यति ।
प्रकृतेऽनुवादमप्येव प्राप्तेन गुणनाम्न व्यवहरति सूत्रकृत् । तत्र सार्कं कर्म प्रक्रम-
यति स्वार्थे णिच् । प्रपूर्वकोऽकार्यको वा प्रादुर्भावार्थः । तस्माद्धेतुमिति णिच् । प्रादुर्भा-
वयतीत्यर्थः ।

तस्यैन्द्राग्नेन कल्पो व्याख्यातः ।

कल्पो विधानमनुष्ठानम् । व्याख्यातो दर्शितः । कथं, तत्राऽऽहैन्द्राग्नेन । सोपदेशो-
नापि त्वतिदेशेन । ऐन्द्राग्नेन दार्शिकेन कर्मणा समानानुष्ठान इत्यर्थः । वक्ष्यत्वमे प्रकृति-
विकृतिभावं तत्र प्रतिदैवतैकदेश इत्यैन्द्राग्नविकारो न त्वाग्नेयविकार इति भावः ।

पञ्चदश सामिधेन्यः सप्तदश वा ।

विकृतौ विकल्पे पूर्वपक्षधित्वोत्तमविकल्पो वेति पक्ष्यमाणमत्र वा भूदिति तदर्थमत्र
वचनम् ।

निर्वपणकाल इन्द्राय वैमृषाय प्रभूतान्त्रीदीभिर्वपति ।

अन्वाधानादि वेदं वेदिपरिस्तरणं कर्मणे यज्ञस्य सद्ने पात्राणि प्रयुज्यादि
कृत्वा यदा निर्वापकालः प्रकृत्यनुष्ठाने यत्र प्राप्तस्तस्मिन्नित्यर्थः । देवस्य स्वेत्यादिने-
न्द्राय वैमृषाय जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति प्रभूतान्वहून्परिपूर्णपुष्टीस्तथाऽन्वावापेन
प्रभूतत्वं संपादनीयम् ।

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. ‘विष्टा दे’ । २ क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. ‘ता यस्य क’ । ३ क.
ग. च. छ. ट. ठ. ण. ‘तास्तु वि’ । ४ ग. च. छ. ट. ण. ‘वता भे’ । ५ क. ग. च. छ. ट. ठ.
‘वर्षे यय’ ।

दक्षिणाकाले यथाशक्ति दक्षिणां ददाति ।

नान्वाहार्यः । सुवर्णं गुज्जादिमानेन । ■ पार्वणहोमः ।

तत्र याथाकामी प्रक्रमे ।

विकल्पेनार्थं न तु तदकरणे वैगुण्यम् । पौर्णमासस्यागस्याधिकगुणतैव परमनुष्ठानात् । तत्रोपक्रान्तस्य न त्याग इति प्रथमारम्भे यथा कामना भवति गुणाधिक्याय मया कार्य इति चेत्तदा यावदर्शपूर्णमासानुष्ठानं तावत्कर्तव्य एव । कुतः, न ह्येकस्यां शाखायां विकल्पः श्रूयतेऽस्मच्छाखायां तु नित्य एव तदनुसारेणोपक्रान्तेन त्यागः । आरब्धनाथात् । यदि शाखान्तरे तु निषेधस्तदनुसारेण न क्रियते तदा चानारब्ध उत्तरमारम्भो ■ कार्यः । अङ्गीकृतशास्त्रप्रामाण्यत्यागप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रथमत एवैकं शास्त्रं प्रमाणत्वेन स्वीकृतं तस्याप्यप्रामाण्यावादनं न कार्यमिति भावः ।

प्रक्रमास्तु नियम्यते ।

उक्ताभिप्रायेण नियमः ।

एवं दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ व्याख्याय गुणभेदनिबन्धनप्रयोगभेदान्दर्शपूर्णमाससंस्थाविशेषान्व्याख्यातुं प्रतिजानीते—

दर्शपूर्णमासयोः काम्यान्कल्पान्वाख्यास्यामः ।

कर्मान्तरत्वशङ्कानिरासार्थं प्रतिज्ञा ।

अनेन दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो यजेत ।

अनेन वक्ष्यमाणेन गुणविकारेणोपलक्षितदर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिः संपत्तुकामः । दर्शपूर्णमासशब्दसामानाधिकरण्येन नेधं विकृतिरपि तु गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासत्वेन शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदाभावादिति भावः ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये ।

यजेतेत्युभयत्र । प्रातश्चोरनुवादेनौभ्यासो विधीयते । दाक्षायणयज्ञे स्पष्टमुक्तं पूर्वैर्युज्यन्ते वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति सदोहविर्घानि एव संमिनोति यद्यजत इति तद्वद्वापि द्वे अभ्यस्ते एकः पञ्चदश्याभुपक्रान्तो यागो यथाप्रकृतिं प्रतिपदि समापनीयः पुनः प्रतिपदि प्रारब्धो द्वितीयायां समापनीय आगन्तुकस्यान्ते निषेधात् । ततः परं नित्यावेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ । काम्यस्य गुणस्याभ्यासलक्षणस्यानुष्ठितत्वात् । तत्रायं प्रयोगः—अभ्यस्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो वक्ष्य इति

संकल्पः प्रथमः । सद्यस्काष्ठपौर्णमासीवदनुष्ठाय ब्राह्मणभोजनान्ते पुनरन्वाधानादि प्रतिपदि द्वितीयायां यागसमाप्तिः । अस्ति चैद्वैमृवस्तमपि कुर्यात् । साम्यासस्यैवाङ्गं सकृदेव तस्य पौर्णमासशब्दवाच्यत्वाभावात् । असंनयतोऽभावास्यायामपि तथैव संनयतश्च । इमामूर्जं पञ्चदशीमित्याद्यविकृतं सर्वं पार्वणहोमौ च ।

अत्र प्रयोगान्तरं दर्शयति—

यः कामयेतधर्मुयामित्येकेषां पौर्णमासीमेव यजेत ।

शास्त्रान्तरे वाक्यं यः कामयेतधर्मुयामिति स पौर्णमासीमेव यजेतेत्यर्थः । तदुक्तमाप-
स्तम्बेन—यः कामयेतधर्मुयामित्युक्त्वा हैकामेव यजेतेति । पौर्णमासीमभ्यस्तां प्रक्रान्ता-
मेव, अमावास्यां तु नित्यवदेव कुर्यादित्यर्थः ।

भ्रातृव्यवाच्यामावास्यां द्यवराध्यं द्यवराध्यं वा
यजेत संक्रामे संक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय महरति ।

ब्राह्मणानुकरणमेतद्वाक्यं सार्धवाङ्मं पठितं कामादिष्वदाभावेन कथं फलमप्रावगन्त-
व्यमिति शङ्कानिराकरणार्थं, कामपदामावेऽपि अप्राप्ते प्रधाने फलमङ्गी क्रियतेऽर्थवादेन
यस्य यजमानस्य वैरिणः प्रतिफलाः सन्ति तेनायं यागः कार्य इत्युक्तेर्वैरिणामपनयो
भवतीति गम्यते । कथमित्यपेक्षायां भ्रातृव्याय संक्रामे [संक्रामेऽ] मावास्याया अति-
क्रमेऽतिक्रमे तदेव वज्ररूपं प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः । तस्मादमावास्यां न कुर्यात् ।
अत्रापि पौर्णमासी साम्यासैव । भ्रातृव्यं हन्तुकाशः ससंक्रामया साम्यासया पौर्ण-
मास्या यक्ष इति संकल्पः । द्यवराध्यं द्वे अवरे यस्मिन्नध्यं स्थाने यस्यामिति क्रिया-
विशेषणम् । अवरशब्दो न्यूनवाची । अर्धशब्दः स्थानवाची । ससंक्रामे द्वे अभ्यस्ते
न्यूने यस्मिन्स्थाने द्यधिकं कार्यं न न्यूनमित्यर्थः । एवं व्यधिकं न तु त्रिभ्यो न्यून-
मित्यपि ज्ञेयम् ।

अग्नीषोमीयाणि प्रधानानि स्युर्भ्रातृ-
व्यवतोऽभिचरतस्तितीरिषतो वा ।

पर्वद्वयेऽपि यानि यानि प्रधानानि पुरोडाशाज्यसामानाद्यरूपाणि तानि यानि
थावन्ति यस्य यत्र पर्वणि तानि तावन्ति तस्य तस्मिन्पर्वणि सर्वाण्यग्नीषोमदेवता-
कान्येव भवन्तीत्यर्थः । अमावास्यायां पौर्णमास्यां चेत्युक्तमापस्तम्बेन । अग्निदेवताकं
गुणं बाधित्वाऽग्नीषोमाम्नां जुष्टमभिवारयामीत्यादयोऽन्नादो भूयासं विरुज्य प्राशित्रं
चतुर्धाकरणमेव ज्ञेयम् । अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययेन्द्रियव्यज्ञाद् इत्याद्यमावास्यायां
ज्ञेयम् । कषाळोपधानं प्राकृतमेव । भ्रातृव्यवत इति पूर्ववत् । अभिचरतः परं हन्तु-

कामः । तितीरिषत इत्यत्रेदञ्छान्दसः । तर्तुमिच्छति विषदं व्याध्यादिकां तस्येत्यर्थः ।
अभिचारशब्दसामर्थ्यादेव परमरणकामना सिध्यति । तितीरिषत इत्यत्रेदञ्छान्दसं
सन्प्रत्ययेनैव कामना ।

साकंप्रस्थायीयेन पशुकामो यजेत ।

साकंप्रस्थायीयलक्षणगुणवता दर्शसारव्येत कर्मणा यजेत । अत्राप्रतिष्ठा गुण-
स्येदं कर्मनामधेयमित्यथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरिति वक्ष्यामहेदात्कर्ममेवमाशङ्क्य
परिहृतं गुणप्रतिष्ठां दर्शयद्भिर्भेदिनीभिः । साकं कुम्भीभिः प्रस्थानेन यागो विधीय-
तेऽत्रातो नागधेयान्तरात्कर्मन्तरमिति ।

प्रयोगमाह—

बहवः सायं दोहा भवन्ति बहवः प्रातर्दोहास्तैरनन्तरं दोहीयजते ।

अमावास्याविकारत्वमेव । तत्र नित्यं सांताप्यदर्शनात्सामान्येन न पौर्णमासी-
विकारत्वे दाक्षायणयज्ञस्य विकृतसांताप्यगुणस्य न विकारः, तर्हि (नहि) भिक्षुभिक्षुं
याचत इति न्यायात्, इत्यभिप्रायेणोक्तम् । स्पष्टमात्रेणऽऽपस्तम्बः—अमावास्या
विक्रियत इति । बहुलं त्रित्वे पर्यवस्यति तथाऽपि तथेष्टं चेतत्रयो दोहा भवन्तीत्येव
ब्रूयात्तस्माच्चतुःप्रभृत्यपि दोहा अनुज्ञायन्ते यावता होमः कर्तुं शक्यते । अग्नौ-
कैकस्य दोहस्यार्थे षट्शब्दस्तानपाकृत्यैकमेव शाखया शाखापवित्रमेकमेव ।
सकृन्निरुद्ध विभज्य तेषु कुम्भीरविश्रयति एवं यानि विभक्त्यङ्गानि तानि सकृत् ।
अविभक्त्यावर्तन्ते । संसालननिनयनान्तं दोहमेकैकस्यां करोति । ततः परमङ्गान्युद्वा-
सनान्तानि पक्षार्थानुसमयेनैवं सायं दोहान्संघाय तैर्दोहैर्दोहकर्मसमाप्त्यनन्तरं सायं
यजेत । अत्र प्रधानस्यापकर्षे पूर्वाङ्गाण्यपकृष्यन्ते यानि तन्त्रेण कियन्त आश्वमाग-
न्तान्यारादुपकाराणि यानि च संनिपत्तोपकाराण्यपि तन्त्रेणानुष्ठेयानि वेदिकरणस्तर-
णादीनि यानि केवलं प्रातर्दोहार्थानि तेषां नापकर्षस्तेषां क्रमभङ्गमात्रं सोदया प्रधान-
संनिधाने वाऽनुष्ठानम् । तथा चार्थ प्रयोगः—अग्निहोत्रोच्छेषणाम्यातञ्चनान्ते परितर-
णान्ते कर्मणे वा यज्ञस्य सद्ने पात्राणि प्रयुनक्त्यौषधप्रातर्दोहपात्रान्वाहार्थस्थाली-
वर्षं जुहासादनानन्तरं महत औदुम्बराभ्यावन्तो दोहास्तावत्तथमस्तान्प्रयुनक्ति तेषां जुह-
वत्कल्पः संमार्गे वाजिनं त्वेति विकृतत्वात् । ब्रह्मवरणादि प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीः
संसृज्योत्तानानि पात्राणि प्रसूतः प्रोक्षति यजमानवाग्विसर्गः । उत्तरपरियाहादीनि
कर्माण्यन्यस्थालीमासाद्येत्येतदन्ते दक्षिणश्रोण्यां कुम्भीरासाद्याऽऽज्यमागन्ते, आवाहने
तु अग्निमग्नआवह, सोममावह, इन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहाग्निमावहेन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहे-

स्यादिकमविकृतम् । इन्द्रस्य मध्ये व्यवधानं देवतन्त्ररेणेति कुनरावाहनमिति न्यायः । आज्यभागान्ते कुम्भीभिः सह दक्षिणाऽतिकामग्निन्दाय महेन्द्राय वाऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । चमसानग्नेनाऽऽहवनीयं परिकर्षिण आनयन्ति । यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा उपवीतिनश्चमसानादायैकमध्वर्युरादाय तेषु कुम्भीरानीयाऽऽश्रावणादि चमसैर्जुहति । तत्राध्वर्योराहुतिमन्वन्वे जुहति सर्वहुतं, स्विष्टकृद्दक्षाश्च न विद्यन्त इत्यापस्तम्नोक्तेष्व । ततो विरम्य खोभूते प्रातर्दोहपात्रैः सहौषधपात्राणि प्रयुज्य निर्वापादि प्रोक्ष्य प्रातर्दोहकाळे पूर्ववद्दोहान्दुग्ध्वाऽप्यक्षेपं नदिषि निनीयाऽऽग्नेयेन प्रचर्य पूर्ववद्दोहैः प्रचरन्ति । सत आग्नेयास्स्विष्टकृदिहाद्यविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

प्रकारान्तरेणास्यैव प्रयोगमाह—

अपि वा यथाऽमावास्यायां हविर्दुहन्त्येवं दुग्ध्वाऽऽस्य निदध्याद्यत्प्रातः स्यात्स्वदृतं कुर्यात्पात्रसंसादनकाळे ययार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति जुहुःश्वौदुम्बराभ्यहृतश्चमसास्तेषां जुहा कल्पे व्याख्यातः ।

अत्र पक्षे नापकर्षो यागस्य सावं दोहान्वहन्दुक्तात्तृणकटुभक्षि कृत्वा प्रातर्दोहांश्चापि तथैव दोहकाळे सावंप्रातर्दोहाभ्यांश्चमसान्पृथक्पृथक्प्रयुनक्ति जुहुं प्रकृता प्रयुज्य । गतार्यमन्यत् ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽग्नीध्रे क्षुचौ निषाद्य सह कुम्भीभिरतिकामग्निन्दायानुब्रूयात्प्राचयेन् । यजेति यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुर्दारुपाभाप्यादाय तेषु कुम्भीरानीय सर्वे युगपज्जुहत्यध्वर्योराहुतिमनुजुहति ।

गतार्यमेतत् । तत आग्नेयस्य स्विष्टकृदादिकमविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणा देया । संतिष्ठते साकंप्रस्थायीयः ।

अथ दासायणयज्ञः ।

दासायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ।

नेयं संज्ञाऽपि तु गुणविधिरिति । तदुक्तं पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां कात्यायनेन— नामफलगुणयोगात्कर्म्मोत्तरं गुणविधानं संनिधिसंपद्वचनाभ्यामिति । संनिधिः प्रकरणम् । अनेन कृतेन दर्शपूर्णमासयागः कृत इति संपद्वचनं पूर्वेष्वुपनिषत् इत्यादिना । तस्मादयं फलार्थो गुणविधिस्तदिदं गुणविकारानित्येव स्पष्टं सूत्रितम् ।

गुणस्त्वग्रिमप्रयोगप्रदर्शने स्पष्ट इति भावः । कथं, दक्षः कुशल उत्साहीति भावः, तस्येमे प्रयोगास्तेनानुष्ठानं योग्यास्ते दाक्षास्तेषां प्रयोगाणामयनमावृत्तिः प्रतिमासं स चातो पञ्चमेति विग्रहः । एवमेव जैमिनीवैरपि साधितम् । केचिदापस्तम्बीयाः कर्मान्तरत्त्वमाशंसन्ते तत्राद्येन सूत्रेण च विरुद्धम् ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ भवतो द्वे अमावास्याम् ।

एवं द्वयोः प्रयोगयोः स्थाने चत्वारः प्रयोगा भवन्तीति तेषां प्रतिमासमावृत्तिर्न तु काव्यत्वात्सकृदनुष्ठानमित्यर्थः । द्वे पौर्णमास्यास्यौ प्रयोगौ पूर्णिमायां प्रतिपदि च यथाप्रकृतिं यजेत ततोऽस्या अस्याम्यासगुणको यागः प्रतिपथ्यन्वाधानादि द्वितीयायां यजेतेत्यर्थः । तथैवामावास्यायामपि भवत आवृत्ते भवत इति पूर्वयुज्येत इत्यस्य कैलितोऽर्थ इत्यर्थः ।

विशेषमाह—

आग्नेयोऽष्टाकपाकोऽग्नीषोमीय एकादशकपाकः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाक ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाक ऐन्द्राय एकादशकपाकः पूर्वस्याममात्रस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाको मैत्रावरुण्यामिक्षोत्तरस्याम् ।

अत्र पूर्वयुज्यथाप्रकृतिं परेशुरग्नीषोमीयस्थान ऐन्द्रं दधीति तथैवामावास्यायामपि वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनेता एव नोपाशुयाजोऽसोमयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयोऽसंनयतोऽपि शृतं संनयतोऽप्येन्द्राग्न इत्येवमर्थमिदं वचनम् । अन्येऽग्नीषोमीयस्य ग्रहणं निषेधार्थमेव न तूपाशुयाजनिवृत्त्यर्थमुपयनियमे गौरवादिति भवत्युपाशुयाज इत्याहुः । अत्र प्रयोगः—दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यक्ष्ये पञ्चदश वर्षाणीति संकल्प्य पौर्णमास्यां प्रतिपदि च तथाऽमावास्यायां प्रतिपदि द्वितीयायां चार्धिकामप्रयोगवदेतैर्हविर्भिः प्रयोगो ज्ञेयः । नात्र प्रधानमात्रस्यापकर्षः साकंप्रस्थायीयवर्तिकत्वन्वाधानादि-माक्षणभोजनान्तस्य प्रयोगस्याऽऽवृत्तिरिति प्रयोगेऽप्यस्य संस्थिते वैमृधे न, तृमयेष्टुः । मैत्रावरुण्यामिक्षा यद्यपि दर्शपूर्णमासगता तथाऽपि वैश्वदेव्यामिक्षाया विकृतिः । अत्रास्मच्छास्त्रायां वाजिनयामान्ताङ्गप्रचारानभिधानात्सूत्रे चातो गुणविकृतत्वेन प्रकृतिरपि विकृतिरियमस्या अतिदेशस्तु साङ्गविकृतवैश्वदेव्यामिक्षात एव । अत्र वाजसनेयिनां मैत्रावरुण्यामिक्षायामेव तस्ते प्रातर्दोह इत्याद्यामिक्षोत्पत्तिविधिरस्ति । स च सर्वशास्त्राप्रत्ययन्यायेनात्रैव सूत्रकृता व्याख्येयस्तथाऽप्यामिक्षान्युद्धरणाद्य-

क्रानि मद्भूनि वैश्वदेव्यामिक्षायामेव तद्वाङ्मनानुसारेण व्याख्यास्यन्ते । अत उत्पत्ति-
विधिरपि तत्रैव व्याख्यास्यते प्रकृतिगतोऽपि छाषवाय तस्मात्तदतिदेशमेव सर्वा-
मिक्षामु वदिष्यति । अतोऽत्रापि प्राप्ति नवप्रयाजादिप्राप्तिममे निवारयिष्यामः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्यैतद्व्रतं नानृतं घदेन मांसमग्नीयाध

स्त्रियमुपेयात्रास्य पल्पूळनेन वासः पल्पू-

ळयेयुर्नाञ्जीत नाभ्यञ्जीतर्तो जायामुपेयात् ।

कर्माकृतयाऽनृतवदनमांसधो नञ्जीमैथुनानि प्रतिषिध्यन्तेऽन्तरालेऽपि अन्यथा कर्म-
वैगुण्यं स्यादित्यर्थः । अितयं स्पष्टम् । पल्पूळनं पञ्चप्रस्ताळनसाधनं पाषाणादि-
यत्प्रभृतिभिर्देतेन नास्य दाक्षायणयज्ञेयानिनो वासो वस्त्रं न पल्पूळयेयुः शिष्यभृ-
त्यादयः [किंतु] हस्तादिभिरेव । तथा रजकेनापि प्रस्ताळनं न कार्यम् । प्रकारान्तरे-
णैव पञ्चवाचनं कार्यम् । अत्र विशेषानभिधानात्सर्वदेव व्रतानि स्युः । अञ्जनाभ्यञ्जने
प्रसिद्धे । तत्र गृहमेधीये विधानाद्भवतः । न स्त्रियमुपेयादित्युक्तस्य संकोचमाह
विधिना—ऋतौ जायामुपेयाद्भूच्छेत् । तथा गमने वैधे तु न वैगुण्यं क्रतोः । अत्रोक्तं
परद्वानेन—अन्तरालव्रतानि यथा चातुर्मास्येष्विति ।

अन्येषां गुणविकाराणां यदा कामस्तदा कृत्वाऽन्यदा स्वविकृतौ यागौ यावन्जी-
वादिपक्षेषु न तथाऽयं कुतो दर्शपूर्णमासप्रकृतप्रयोगेणाऽऽरम्भ एव विकल्पा-
दित्याह—

सोऽयं दर्शपूर्णमासयोरदितो विकल्पोऽ-

नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत ।

। सोऽयं दर्शपूर्णमासाभ्यां नित्यप्रयोगाभ्यां काम्यप्रयोगाभ्यां कलितोऽस्य दाक्षा-
यणयज्ञस्य विकल्प आदित आरम्भ एवाऽऽज्ञानान्तरकाल एव ज्ञेयो न त्विच्छया
तयोराख्ययोरस्य प्रयोगस्तस्मिन्वाऽऽरब्धे तयोः प्रयोगः ।

अथ कथमेवमिति चेत्तत्राऽऽह—

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्टोत्सृजति दर्शपूर्णमासौ ॥ १६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

यतोऽयं पञ्चदशवार्षिकः प्रयोगो नियम्यते गतायामपि कामनायां सति जीवने
निमित्ते त्यक्तुमशक्यत्वात्स एव नित्यतां मतः काम्यदर्शपूर्णमासवत् । अत्र यजेत

* अत्र प्रतिविद्धमिति क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. पुस्तकेषु विद्यते तत्त्वामाधिकमिति
प्रतिपाति । † चेतिपदमधिकम् ।

नेत्युक्तमापस्तम्बेन । यावज्जीवमित्यर्थः । उभयथाऽपि पुनरारम्भो निषिद्धः प्राकृतयो-
र्दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धम् । उत्तमर्गोऽनयोरपि । अथ वा दाक्षायणयज्ञलक्षणौ दर्श-
पूर्णमासावुत्सृजेदित्यर्थः । अत्रापि न पुनः प्राकृतयोरारम्भ इत्यपि सिध्यत्यर्थादिदम-
मिमे प्रश्ने स्फुटयिष्यते ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां मयोगवै-
जयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

समाप्तौ दर्शपूर्णमासौ । एवं सविकारौ सानुनिर्वाप्यौ सविकल्पौ दर्शपूर्णमासयोर-
यागौ व्याख्याय ब्रह्मत्वं व्याख्येयेऽपि दर्शेऽध्वर्युणाऽनुष्ठेयत्वसाम्बन्धेन तादृशस्यापि न
दर्शाकृतेति वक्तुं पिण्डपितृयज्ञाख्यं दर्विहोमपिण्डदानसमुदायाख्यं (यत्पूर्वं) कर्म
'तिस्र आहुतीर्नुहोति त्रिर्निदधाति षट् संपद्यन्ते' इति श्रुतं व्याचष्टे—

अभावास्यायामपराद्धे पिण्डपितृयज्ञेन यजते ।

संज्ञान्तरात्स्वतन्त्रकालविधानात्संस्कारेषु पृथगभिधानाच्च निष्क्रीय प्रतनुत इत्या-
दिना नित्यो न्यायो ननु काम्यः कर्मान्तरम् । यद्यपि यजतिः श्रूयते तथाऽपि न यागो
निर्ज्ञातया संज्ञया यज्ञेरन्यार्थत्वं पिण्डैः पिण्डदानेन सहितः पितृभ्यो देवभ्यो
यज्ञो होमः ॥ पिण्डपितृयज्ञः । पिण्डा मानुषेभ्यः पितृभ्यो दीयन्त इति
प्रसिद्धम् । तद्विदं पिण्डदानं पिण्डशब्देनोपलक्षितं, तेन सहभावो देवरूपपितृहोम-
स्योक्तस्तेन पिण्डदानहोमयोरुभयोरपि प्राधान्यमुक्तं, तेनास्य कर्मणो दैवत्वं पित्र्यत्वं
पास्ति । ततस्तु और्वत्पितुः पिण्डदानलोपेऽपि होमेनैव तत्सिद्धिरसोमयाजिन इवाऽऽ-
ग्नेयोपांशुयागाभ्यां पौर्णमाससिद्धिः । अत्र दानहोमात्मके कर्मणि न ददातेः
प्रयोगो नापि जुहोतेः । अत एव सूत्रान्तरे श्रुत्यन्तरे च पिण्डपितृयज्ञेन यजन्तीति
सामान्यप्रयोगः । अतः सूत्रकृता यज्ञशब्देन सहकृतशास्त्रान्तरीयो यजतिरेव
प्रयुक्तः साङ्गयज्ञेविधिवद्वापि साङ्गकर्मविधानाज्जुहोतिददात्योरनुगतप्रदानमात्रसा-
मान्यवाची । तत्रोभयोः प्राधान्येऽङ्गानि किं पित्र्याणि प्राचीनावीतिस्वलक्षणानि तद्वि-
परीक्षाणि दैवानि वेति संदेहे त्वनियमप्राप्तौ प्रयोगेण न्यायमाहऽऽचार्यस्तस्यामिप्रायो
वर्ण्यते । तत्र पितृतन्त्रस्य मुख्यतः प्रवृत्तेस्तस्य बलवत्त्वम् । कथम्, अपां मेध्यमिति
बहिराहरणं पित्रर्धमेव । परिस्तरणानि तु पृथगेव परिमोजनीयैर्वैद्या न पिण्डदानं

[तदा] न बहिराहरणं प्रयोजनाभावात् । परिस्तरणार्थं परिमोजनीयाहरणं तु कर्तव्य-
मेव । तस्माद्वोमात्प्राचीनं सर्वमुपवर्धमपि पित्र्यवर्धनेनैव कार्यम् । परिस्तरणा-
न्यध्युपवर्धनमेव देवानामुपवेषां निवासाय संस्तवात् । तस्मात्प्राचीनावीती-
मूर्वाऽध्वर्युः कर्माणि सर्वाण्यपि कुर्यात्समानकर्तृकत्वादङ्गप्रधानयोः प्रथमप्रधानेऽ-
ध्वर्युं होमे कर्तारं वक्ष्यत्यतोऽध्वर्युरेव तत्राङ्गानां कर्ता । दक्षिणावर्गोऽप्यप्र-
दक्षिणं चेत्यादि दर्शितं ज्ञेयम् । अत एवोक्तं दक्षिणाप्रागग्रैरिति होमार्थमुप-
विष्टोऽध्वर्युरुपवीतीत्याद्याह । अपराह्णशब्दस्य कालवाचित्वात्तत्सममिष्ट्याहुतस्तद-
पेक्षितोऽभावात्प्राज्ञन्दोऽपि कालपर एव तत्रैव मुख्यत्वाच्च । यजति चरती-
त्यर्थः । आपस्तम्बेनाप्युक्तं चरन्तीति । अपराह्णोऽत्र नवधा विभक्तस्त्वैहोऽष्टमो मागः
सवितुः प्रसव इति निरूपितो यदा मासिके आद्वेऽधिकारी तदा ज्ञेया विभागमाधि-
त्यापराह्णे प्राह्णोऽन्यथा पिण्डवितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणस्य काललोपः स्यात् । अन्यस्य
ज्ञेया विभागः ।

अधिवृक्षसूर्ये वा ।

वृक्षानपि सूर्यो यत्र स तथा तत्रैव मागः ।

अभावात्प्राज्ञन्दस्य पञ्चदश्यां प्रतिपदि च प्रवृत्तेर्नियमनाह—

यद्दहः पुरस्ताच्चन्द्रमसं न पश्यन्ति ।

प्रत्यक्षेण शास्त्रेण वाऽप्रादिन्यवधाने तत्र संविमतीत्यर्थः ।

यदि दृश्यते तदाऽऽह—

दृश्यमाने तूपोऽप्यश्वोभूते यजते ।

उषित्वा सत्यसति वा पर्वसंघौ परदिनेऽपराह्णेऽधिवृक्षसूर्ये वा यजते ।

प्राचीनावीति—

अपां मेधं यज्ञियं सदेवं शिवमस्तु मे ।

आच्छेत्ता वो मा रियं जीवानि श्रदः सतमिति

सकृदाच्छिन्नं समूलं बहिराच्छिनत्ति ।

सकृत्प्रयत्नेन मूलैः सह । यत्समूलं वत्पितृणामिति श्रुतेः सकृदाच्छिन्नमिति
स्तरणमच्छिन्नाच्च । उदकस्पर्शः ।

दक्षिणाप्रागग्रैर्दक्षिणार्धे परिस्तीर्य ।

दक्षिणा च प्राक्चाग्राणि येषां ते पुरस्तात्पश्चाच्च दक्षिणाग्रा दक्षिणोत्तरतस्तु
प्रागग्रा इत्यर्थः । प्रागादिप्रदक्षिणं परिस्तीर्य ।

उत्तरेणार्धे दर्शान्संस्तीर्य ।

परिस्तरणस्तंस्तरणयोः परिभोजनाया एव । स्तंस्तरणे तु न दक्षिणाग्रता विधाना-
भावात्पिच्ये ।

एकैकञ्चः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि मयुनक्ति ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पुनः पिण्डपितृयज्ञपात्राणीति वचनं दार्शयैर्णमासिके-
भ्योऽन्यत्वरूपापनार्थम् । पिण्डपितृयज्ञारम्भे पात्राणि तदर्धानि कार्याणि । यद्यनाहि-
ताग्निस्तदा तु न वक्तव्यमेव सिद्धमेवान्यकरणम् । एकमेकमित्यर्थः । न सह सर्वाणि
नापि द्वे द्वे एकमेकं संमरेत्पितृदेवत्यानीति श्रुतेः ।

स्पर्शं स्थालीं पेक्षणे शूर्पे

कुण्ठाजिनमुल्लुखलं मुसलम् ।

प्रागपवर्गान्युदगपवर्गाणि वा श्रौतत्वात् ।

अपरेणार्धे व्रीहिमच्छकटमवस्थाप्यैकपविधान्तर्हितां

स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा निमृज्य पितृभ्यस्त्वा

लुष्टं निर्वपामीति सकृदेव शूर्पे निर्वपति ।

निमृज्याधिकानुपरि राशीभूतान्हस्तेन निःसार्य । स्पष्टमन्यत् । शक्यमावे स्प्ये
शब्दा वा ।

दक्षिणेन दक्षिणार्धे दक्षिणापूर्वेण दक्षिणापरेण वा

मत्स्यमुदग्रीवं कुण्ठाजिनमास्तीर्योल्लुखलमधिवर्त्य ।

दक्षिणेनाऽऽग्नेयेन नैर्ऋत्येन वेत्यर्थः । वायव्यग्रीवम् । स्पष्टं गतार्थं वान्यत् ।

दक्षिणाग्राची पत्नी तिम्रन्त्यवहन्ति ।

आग्नेयाभिमुखी ।

परापावमविवेकं सकृत्फली करोति दक्षिणाग्रा जीवतण्डुलमिव चक्रं

श्रवयित्वोत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेनाऽऽग्नेयेन वाऽऽभिधायोद्दास्य ।

परापावं णमुल् । पूष्वातोः परापूष परापूय तुषाणां परापवर्नं निःसारणं कृत्वा
कृतेत्यर्थः । अविवेकमयमपि णमुल् । अविवेच्याविविच्येत्यर्थः । सतुषपितुषानविविच्य
केवलं तुषमेव निर्गमय्य सकृदेकवारमेव फली करोति कणविमोकार्थम् । जीवास्त-
ण्डुला अविशोर्णास्तण्डुला यस्मिंश्चरौ तादृशमनतिपाकमित्यर्थः । एकपवित्रेणोत्पूतेन
नवनीतेन ।

अध्वर्युस्यवीती दक्षिणं ज्ञान्वाच्य

मेक्षणेन स्थालीपाकस्योपहत्य ।

अध्वर्युग्रहणं प्रधानानां भागे कर्तृत्वार्थं भागान्तरे यथा यजमानः स्वधर्मविशिष्टः कर्ता स्यादित्येवमर्थम् । कथं, पिण्डपितृयज्ञोऽयं कर्मणां समुदायस्तत्र अयो होमास्तिष्ठ आहुतीर्नुहोतीति तेषां जुहोतिना नोदितत्वाद्दर्विहोमत्वं, कतिपयानां दर्विहोमधर्माणं विशेषविधिना पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्येन बाधेऽपि कर्तुरध्वर्योरनार्थं स्मारयितुमुक्त-
मध्वर्युरिति । यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमित्युक्तं तदुपलक्षणं सर्वदर्विहोमानामिति पिण्डपितृ-
यज्ञोऽपि दर्विहोमत्वेनाध्वर्युर्कर्तृक इत्यर्थम् । किं न मात्राध्वर्युरपूर्वं विधीयते किं तु दर्शेऽर्थं वृत एवाध्वर्युरित्युक्तं दक्षिणान्तरानुपदेशात्तत्कालान्तर्गतकर्मणोऽपि प्रसङ्गेन सिद्धिः । दक्षिणजानुपातो हि स्मार्ते विकल्पेन तत्रियमार्थमेव । होमस्य दैवत्वाद्-
पवीतीत्युक्तम् । अत एव दक्षिणं ज्ञान्वाच्य भूमिं प्रापयेत्तर्ह्यः । गमनार्थस्याञ्छेपि-
भन्तस्याऽऽङ्गपूर्वकस्य रूपि रूपम् । मेक्षणेनोपहत्येति वचनमवदानधर्मनिवृत्त्यर्थं,
मेक्षणेन गृहीत्वा स्थालीपाकस्येति तदेकदेशमित्यर्थः । स्थालीपाकस्योपघातार्थत्वाच्चाव-
शिष्टस्य शेषेति भावः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति प्रथमामाहुतिं
जुहोति यमावाङ्निस्स्वते पितृमते स्वधा नम इति
द्वितीयामग्नये कन्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नम
इति ये मेक्षणे तण्डुलास्ताञ्जुहोति ॥ १७ ॥

तृतीयामाहुतिमिति अर्पतिष्ठमिति । अत्र दर्विहोमत्वेन स्वाहाकारप्राप्तावपि
नमस्कारेण तन्वर्धाभिधानादुक्तार्थानामग्रयोग इति न्यायात् स्वाहाकारः । तथाहि—
स्वाहाकारवषट्कारौ दानार्थौ स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो दीयत इति श्रुतेः ।
स्वधा नम इति वषट्करोतीति श्रुतेर्वषट्कारार्थता स्वधा नम इति शब्दस्यातो
दानार्थेनानेन स्वाहाशब्दस्य नाशः । अत एव दर्विहोमेऽपि यज्ञशब्दो वषट्कार-
प्रदानस्वधर्मत्वेनेति प्रथमामित्यादिसंख्या सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इत्येका
माक्षणे विहिता द्वितीया न विहिताऽतोऽन्ययोः शाखान्तरादिकश्चो मा भूदिति
तृतीयाऽपि स्वशाखाविहिताऽग्नये कन्यवाहनायेति केवला सा स्विष्टकृद्गुणकोक्ता
शाखान्तरादिति विनिवेशप्रदर्शनार्थं ये मेक्षणे छान्तास्तण्डुलाः सिकयलक्षणा द्वितीयाहु-
तिहोमावशेषितास्तानेव तृतीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ।

सूर्णां मेक्षणमादधाति ।

१९४४म् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया
धरन्ति । परापुरो निपुरो ये धरन्त्यग्निष्टानस्मात्पु-

नोक्तु लोकादिति दक्षिणाग्नेरेकोलमुकं धूपायत्परा-
चीनं हत्वा दक्षिणेनैकस्पर्शादेशे निदधाति ।

यदानीतमवाहमुखं याऽग्रे चिकीर्षिता वेदिरेकस्पर्शा तस्या देशेऽन्ते । उल्लिखि-
तान्ते निदधातीत्यावस्तम्भः । दक्षिणाग्नेः सकाशाद्दक्षिणेन हृत्वेति संवन्धः । इदमह-
ष्टार्थमारादुपकारकं कर्म विधीयते संस्कारो वा वेदेः । तदपि पिण्डदानस्याहं तदभावे
न स्यात् । भक्षणप्रहरणानन्तरं प्राचीनावारत्येवाध्वर्युः ।

अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिपद इत्यवहननदेशे दक्षिणां
दक्षिणामार्ची वा स्पर्धेनैकस्पर्शां वेदिमुल्लिख्य ।

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमित्वाद्युक्तेऽवहननप्रदेशे दक्षिणापवर्गामाग्नेर्यपवर्गा वा वेदि-
मेकस्पर्शानामिकानेकः स्पर्शः साधनं यस्या इति विग्रहः । एकरेखयोल्लिखितेत्यर्थः ।
सकृत्स्पर्धेनोल्लिख्येत्युक्तमापस्तम्बेन ।

उदीरतामवर इत्यद्भिरवोक्षति ।

अवाचीनहस्तेन प्रोक्षणमप्रोक्षणम् । प्रोक्षणीसंस्कारनिवृत्त्यर्थमद्भिरित्युक्तम् ।

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्गुणा मृदु स्थोनं पितृभ्यस्त्वा
भराभ्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सकृ-
दाच्छिन्नेन बर्हिर्नैकस्पर्शां स्तृणाति ।

स्पष्टम् ।

तस्यां स्थालीपाकं निदधाति ।

अर्घं हुतमर्घमेकस्पर्शायां निदधाति सादयति ।

दक्षिणत आञ्जनमभ्यञ्जनं कञ्चीपूप-
वर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयति ।

आञ्जनं कज्जलम् । अभ्यञ्जनं तैलम् । मस्तु पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिमण्ड उपरितम-
हेहो वा । कशिपु मन्त्रः । सतूलिक इति केचित् । उपवर्हणं शिरस्युपधानम् । उद-
केन युक्तं पूर्णकुम्भम् । एतावताऽध्वर्युर्विरमति ।

यजमानः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य सकृदाच्छिन्नेऽ-
वाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गां स्त्रीनुदकाञ्जलीभिनयति ।

सकृदाच्छिन्ने स्तीर्णे बर्हिषोत्यर्थः । अवाचीनौ तिर्यगावर्तितौ पाणी कृताञ्जली
येन निनयनवेलायामञ्जलिना सेचनं पित्र्येण तीर्थेन कार्यमित्यर्थः । अथवाऽवाचीनो

दक्षिणः पाणिर्वस्येति निनयनवेलायामञ्जलिभूतस्य पाणेर्दक्षिणस्याधारान्तराऽधरता
कार्येति ■ एवार्थः । उदकेन पूर्णानञ्जलीभिनयति रेचयति । स्पष्टमन्यत् ।

तत्र विकल्पेन मन्त्रद्वयमाह—

मार्जयन्तां पितरः सोम्यासो मार्जयन्तां पिता-
महाः सोम्यासो मार्जयन्तां प्रपितामहाः सो-
म्यास इत्यसाववनेनिहृक्षवासाववनेनिहृक्षेति वा ।

अत्रैकेनेतिकरणेनैकमन्त्रता सकृन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीमिति स्यात् । मध्ये विमाने कारणं
भास्ति तथाऽपि विनियोगं प्रदर्श्य मन्त्रं प्रदर्शयत्याचार्यस्तज्ज्ञापयति त्रयोऽञ्जल्यः
पृथक्स्थानसंस्कारार्था इति स्यात्प्रत्येकं मन्त्रो मन्त्रलिङ्गाद्विभागेनैव तेष्विति निनयन-
प्रदेशान्पृथङ्निर्दिशति । ते च पित्रादित्रयस्य क्रमेणेति मन्त्रविभागेन अित्वं प्रत्येकं
क्रियासद्भावाच्च । असावित्यस्य स्थाने पित्रादीनां क्रमेण नामानि लौकिकानि संबु-
द्धयन्तानि मध्यमपुरुषनिर्देशाद्गृह्णाति न तु पितस्तातेति नापि द्वयं विधानाभावाच्चापि
अध्वर्युर्वाऽऽन्तरैर्हि पिण्डदानं कियत् इति । तत्र त्रयं त्रयमेकैकस्येति गम्यते । कृष्ण-
वनेनिहृक्षेत्यादि कृष्णशर्मलवनेनिहृक्षेत्यादि वा ।

तेष्ववाचीनपाणिर्दक्षिणपवर्गाः स्त्रीन्पिदन्ददाति ।

निदधाति परस्वत्वापादनरूपस्य दानस्यात्रासंभवात् । अत एव त्रिर्निदधातीत्येव
श्रुतिः । अत्र देवतात्रयनिरूपितमेकं कर्म तथाऽपि तस्य प्रतिदेवतमभ्यासस्मिरिति श्रुता-
भ्यासार्थ एव । तथा होममर्करियम् । तेषु निनयनेन संस्कृतेषु स्थानेष्वेव क्रमेण
अंशवरोः पिण्डान्कृतान्ददाति । अवाचीनो दक्षिणः पाणिर्वस्येति पाणिर्दक्षिणपार्श्वमधो
यस्य पाणेः सोऽवाचीनः । दक्षिणसमाप्तीन्क्रमेण ददाति । दानक्रियायामधिकरणं
यद्यपि न संभवति तस्या यागवन्मानसत्वात्परं तु परस्वत्वापादनेनांशेन प्रक्षेपान्तताऽ-
प्यस्ति होमवदिति कृत्वाऽधिकरणमुक्तं प्रक्षेपं प्रति पूर्वमस्माभिर्दानस्य परस्वत्वापा-
दनापवर्गतोक्ता, सा तु सर्वदानानुयायिनी । न हि पृथग्यादिदानेषु दीयमानस्य
प्रक्षेपः संभवति प्रकृतेऽयं न धात्वर्थः किं तु प्रक्षेपो धात्वन्तरस्य निदधातेरर्थ उत्प-
त्तिविधौ हि त्रिर्निदधातीति श्रवणात्तेनोपलक्षितं दानमत्र तथा पर्यवसन्नमिति न
विरोधः ।

मन्त्रमाह—

एतत्ते ततासाविति पित्रे पिण्डं ददाति ।

एतत्ते तत ये च त्वामन्विति मन्त्रस्य प्रतीकम् । असाविति शास्त्रान्तरलब्धं पूरितं
मध्ये । अत एवोक्तमापस्तम्बेन—एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैरिति । पित्रेष्ट्यां
च तथैव पठितमेतत्ते तत ये च त्वामन्विति । तथा च पिण्डं गृहीत्वा- एतत्ते ततामुक्त्वा-

मन्ये च स्वामन्वित्येतैर्निदधाति पिण्डम् । नात्र गोत्रवसुरुपादिज्ञानदोषारणमविधानात् ।
स्मार्ते तथाविवाहृते । केचिदत्रापि कुर्वन्ति तत्सूत्रभाष्यसूत्रान्तरभाष्यान्तरविरोधादु-
पेक्षं याज्ञिकैः ।

एतच्चे पितामहासावेति पितामहायै-

ततै प्रपितामहासावेति प्रपितामहाय ।

पूर्ववद्व्याख्या ।

तूष्णीं चतुर्थम् ।

पिण्डमिति पूर्ववत् ।

स कृताकृतः ।

एकस्यां शाखायां विहितोऽपरस्यां निषिद्धोऽन्यतरस्यां विकल्पित इत्यर्थः ।
कर्तव्ये तस्मिन्तूष्णीम् ।

अथ यदि नामधेयमने न विन्ध्यात्स्वधा पितृभ्यः

पृथिविषद्भ्य इति पित्रे पिण्डं देद्यात्स्वधा पितृ-

भ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति पितामहाय स्वधा

पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति प्रपितामहाय ।

पित्रादिनामाज्ञाने स्वतैरेव मन्त्रैर्धेयापूर्वं दद्यात् । पित्रोर्भरणे स्वयं बाल एव पश्चा-
दन्येनोपनयनादिना संस्कृतस्तत्र पित्रादिनामधेयानि नाज्ञासीदिति तद्व्याख्ये मृतपि-
त्रादिविषयं प्रवसति यजमानेऽध्वर्युविषयं च । पृथिविषद्भ्य इति पृथिवीशब्दे ह्रस्वत्वं
छान्दसम् ।

अथ यदि द्विपितैकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् ।

दत्तक्रीतादिद्विपिता स एकस्मिन्पिण्डे द्वौ पितरौ पितामहपिण्डे द्वौ पितामहौ प्रपि-
तामहपिण्डे द्वौ प्रपितामहावुच्चारयेद्दूहेनेत्यर्थः । एतद्वा ततौ विष्णुकृष्णशर्माणी ये च
त्वा मनु । एवमुत्तरत्रापि । अत्रापि नामाज्ञाने स्वधा पितृभ्य इत्यादिभिरेव दानम् ।

जीवपिता पितामहाय प्रपितामहायेति दद्यात् ।

जीवः पिता यस्येति तथा स द्वौ पिण्डौ दद्यात् । इतिकरणः प्रकारवाची । तेन
जीवपितामहः पित्रे प्रपितामहाय जीवप्रपितामह इतरयोर्धौ जीवतस्तदन्वयस्यै सर्वेषु न
कस्मा अपीतिकरणार्थः ।

* सूत्रपुस्तकेभ्योऽन्यदीति विद्यते ।

न जीवन्तमति ददातीत्येकेषाम् ।

उभयोर्मध्ये यो जीवति तमतिक्रम्य न ददातीत्यर्थः । प्रपितामहे जीवति
पूर्वाभ्यां द्वयोर्जीवतोः पित्रे दातव्यमेवातिक्रमणमात्रप्रतिषेधात्पूर्वं यस्मै देयस्मिन्जीवति
परस्मै दीयते तत्रैव प्रतिषेधः पूर्वसूत्रप्राप्तस्य ।

तत्र यावति कर्मण्यनधिकारस्तावदेव त्याज्यं न पिण्डपितृयज्ञ एव न ददातीति
दानमात्रप्रतिषेधात्कार्यमेवेत्यभिप्रायेणाऽऽह—

होमान्तमेव कुर्यात् ।

नेक्षणप्रहरणान्तमित्यर्थः ।

जीवपितुः पिण्डदानप्रभृत्युत्तरं लुप्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते गतार्थत्वात् । उच्यते—द्विपितुरेकस्मिन्जीवति तत्प्रभृति तत्प्रमुखं
द्वयं लुप्यते नत्वन्यदपीत्येवमर्थमिदमिति ब्रूमः ।

प्रकृतं वक्तुं स्मारयति—

निधाय पिण्डान् ।

अनुवादः ।

आपो देवीः स्वधया वन्दमानास्ता वो मच्छन्तु
पितरः स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमक्षितोदकाः
क्षीरमुदकं घृतं मधु पयः कीलालं परिस्नुतं
स्वधा स्य तर्पयत मे पितृनिति त्रीनुदपाताच्चिनयति ।*

पिण्डेषु निनयनं प्रत्येकमेकमेकं संस्कारोऽयं यद्यपि प्रत्येकं प्राप्तस्तथाऽपि बहुव-
चनेन सर्वेषु धारया सकृत्पातो मा भूदिति त्रीनित्युक्तम् । एकमेव पूर्णोदकं पात्रमुदकु-
म्भाङ्गुहीत्वा प्रत्येकं पिण्डेषु पातयेद्ब्रह्मवृषक्त्वेऽभ्यावर्तते इति न्यायात् ।

अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमनु-

स्वधमावृषायध्वमित्युक्तं वा पराङ्मावर्तते ।

प्रदक्षिणं परावर्तते । मन्त्रस्तु पूर्वमेव जप्यः पिण्डानां पराङ्मुखास्तिष्ठेदित्यर्थः ।

ओष्माणो व्यावृत्त उपास्ते स्वाहोष्माणो

व्यधिष्या इत्युष्माणमुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

पराङ्मुख एवोद्यन्तं पिण्डेभ्य ऊष्माणमनुमन्त्रयते ।

* सूत्रपुस्तकेषु निनयतीत्यत्र निनीयेति निधत्ते ।

व्यावृत्त ऊष्णपण्यावृत्ते वाऽमीमदन्त पित-
रोऽनुस्वधमावृषायीषतेत्युक्तव्योपपर्यावर्तते ।

व्यावृत्त इति स्वशाखाविकल्पितविध्यन्तरसद्भावादस्मच्छाखाविधिः । ओष्णो
व्यावृत्त उपास्त इति व्यावृत्तमणो व्यावृत्तिर्गमनं पिण्डेभ्यस्तत्परावृत्त एवोपास्त इति
शास्त्रान्तरीयस्तु तद्विधरीतस्तदर्थं विकल्पः । अमीमदन्तेति मन्त्रमुक्त्वा यथेतं पिण्डसं-
मुखो भवेदित्यर्थः ।

यः स्थावराः शेषस्तमवघ्रेण भक्षयति ।

भक्षणवृत्तिकरणं कार्यम् । उदकस्पर्शः ।

उपस्पृशति वा ।

महिर्निष्कास्य हस्तेन स्पृशति । नोदकस्पर्शः ।

आमयान्वन्नाद्यकामो वा माश्रीयाद्यो

वाऽलमन्नाद्याय सन्नाक्षमद्यात्तेन प्राश्य ।

रोगी रोगनिवृत्तयेऽजमदनीयं योग्यं कामयते स वा प्राश्नाति । यः पुमानन्नाद्याय
समर्थो नाक्षमद्यादरुचिदोषेण तेन प्राश्य श्रुत्यनुसारेण क्रियाद्वयं प्रयुक्तम् ।

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जने वासश्चालुपिण्डं ददाति ।

अत्रेति वचनं सूत्रान्तरेऽञ्जलिनिनयनानन्तरमुक्तं तेन विकल्पो मा भूदिति । प्रति-
ज्ञेयम् ।

विधिमाह—

आह्वासावाह्वासाविति त्रिराञ्जनमभ्य-

ह्वासावभ्यह्वासाविति त्रिरभ्यञ्जनम् ।

प्रत्येकं त्रिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृष्णीमेवं प्रत्येकमिति भाष्यकृत् । त्रिर्ग्रहणं चतुर्थ-
पिण्डानिवृत्त्यर्थमित्यन्ये । तदा सकृदेव ।

एतानि चः पितरो वासाश्च्यतो नोऽन्यत्पितरो मा यूह्व-

मिति दशामूर्णास्तुकां वा छित्त्वा न्यस्यति पूर्वं वयसि ।

स्ववस्त्रदशामविलोमपुञ्जं वाऽविस्थं छित्त्वा ननु पतितं पिण्डेषु क्षिपति सकृन्म-
न्त्रेण सर्वेषु निधाने सकृन्मन्त्रः संभवेदित्येकमर्थं न्यस्यतीत्युक्तम् । पूर्वं वयः पुरुषा-
युषस्य शतस्य पूर्वमर्थं पञ्चाशद्वर्षाणि । पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमेत्याश्वलायनः ।
तस्मात्पूर्वं पूर्वं वयः । अथवा त्रेधा विभक्तस्य पूर्वो द्वौ भागौ पूर्वं वयः । तदाह
बौधायनः—ऊर्ध्वं षट्षष्टेऽथ वर्षेभ्योऽष्टभ्यश्च मासेभ्यश्चेति ।

स्वं लोप च्छिन्नोचरे ।

नाभेरूर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ना इति श्रुतेः । गतम् ।

नमो वः पितरो रसायेति नमस्कारैरुपतिष्ठते ।

नमःशब्दपूर्वकाः सप्त मन्त्रा एतैः सप्तभिः प्रत्येकं सप्तोपस्थानानि कार्याणि ।
दृष्टार्थेषु विकल्पो भवेत् । अदृष्टार्थत्वान्मन्त्रावृत्त्या क्रियाम्यासेऽपि न दोष इति
वक्तुं नमस्कारैरित्युक्तम् ।

ऊर्जस्वतीः स्वधया चन्दमानास्ता वो गच्छन्तु पितरः
स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमक्षितोदकाः क्षीरप्लवकं घृतं
मधु पयः कीलालं परिश्रुतं स्वधा स्य तर्पयत मे
पितृनिति श्रीनुदपाताभिनयति यथा पुरस्तात् ॥ १९ ॥

गतार्थम् । यथा पुरस्तादिति वचनं लेपनिनयनं सूत्रान्तर उक्तं तन्मा भूदिति ।

उत्तिष्ठत पितरः प्रेतपूर्वं यमस्य पन्थामनुयाता
पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं म णो
हूताज्जागधान्देवतास्त्विति पितृनुत्थापयति ।

पितृणामुत्थापनं [सं]माल्य जपतीत्यर्थः । पिण्डान्वोत्थापयति ।

परेत पितर इति प्रवाहयति ।

प्रवाहणं समीचीनैर्यानेः पितृलोकं प्रति नयनम् । मन्त्रः पूर्ववत् । मवन्तीति
मन्त्रान्तः ।

यन्तु पितरो मनसा जघेनेति पितृन्संसाधयति ।

पितृलोकं प्रापयति पूर्ववत् ।

मनो न्वा हुवामह इति तिसृभिर्धनस्वतीभिरुपतिष्ठते ।

मनःशब्दस्वतीभिः । आ न एस्त्विति द्वितीया । पुमर्न इति तृतीयर्क । स्वलोकस्थान-
न्पितृनुपतिष्ठते ।

अक्षन्नमीमदन्त मजापत इति पक्षिमजापत्याभ्यां प्रत्येति ।

पक्षित्वेन ज्ञानं कर्माङ्गमन्यथा यजुष्टो यज्ञप्रेषप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ । हरी इति
प्रथमा । रयीणामिति द्वितीया । उपवीती भूत्वोपस्थानार्थं गार्हपत्यं प्रति गच्छति ।

यदन्तरिक्षमिति पक्ष्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

मनेनसमिति मन्त्रान्तः । अक्षरगणनया शक्यं तस्यां पक्ष्युपासना कार्येति भावः ।

असूतो वृत्तो हविषो जातवेदा अवाद्द्वयानि सुरभीणि
कृत्वा । मादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्मजान-
कामे पुनरप्येति देवानित्येकोल्लुपकं प्रत्यपिसृज्य ।

स्यापितमुल्लुपकं पुनर्दक्षिणाग्नौ मेलयित्वा ।

अभ्युक्ष्य द्वंद्वं पान्नाणि मत्स्याहरति ।

पिण्डपितृयज्ञपान्नाणि अद्भिरभ्युक्ष्य पश्चाद्दे द्वे प्रत्यवहरति आसावनस्थानात्प्र-
वाहयति ।

स्यात्यां पिण्डान्प्रत्यवदधाति ।

वरस्यात्यां पिण्डाभिक्षिपति ।

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं
गर्भं धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

स्पष्टम् ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति पत्नी प्राश्नाति ।

पुरुषसंस्कारस्वान्मञ्जलिङ्गाश्च पुरुषार्थत्वावगतेर्विभज्य प्रतिपत्ति देवः सर्वाभिर्मन्त्रेण
भक्षणीय इति स्थितिः ।

तद्वर्धमेवार्थवादं पठति—

धुमांस्तं जनयति ।

पुत्रमिति शेषः । न कामना कामप्रदामावात् ।

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।
ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समा
इति सकृदाच्छिन्नानभ्युक्ष्यान्नावादधाति ।

अभ्युक्ष्य मन्त्राम्यामादधाति दक्षिणाग्नौ ।

अपः पिण्डानभ्यवहरति ब्राह्मणं वा भोजयति ।

अपोऽभिरक्षीकृत्य निक्षिपति । स्पष्टम् ।

सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेः ।

सोऽयं पिण्डपितृयज्ञ एवंप्रकारेणोक्त एवानाहिताग्नेरपि भवति ।

तत्र यानि श्रवणसंयुक्तानि तान्यौपासने क्रियन्ते ।

होमस्त्वतिप्रणीतेऽपि ■ तत्र पाकः । स तत्समवेतनिर्वापपात्रासादनानि तान्यौपासने नियम्यन्ते ।

अतिप्रणीत आहुतीर्जुहोति ।

एकोरमुके प्रणीते तत्रैव होमः । तथाच होमसमय एव प्रणयनम् ।

यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठते ।

अतिप्रणीतमेवोपतिष्ठत इत्यर्थः । भाष्यकृता व्याख्यातं यस्मिञ्जुहोतीति गुरुनिर्देशाद्विकल्प इति गुरुनिर्देशस्यास्ति फलं दक्षिणाञ्चौ पिण्डपितृयज्ञे कृतेऽपि गार्हपत्यस्योपस्थानवदौपासनस्य भा मूर्धित्येवमर्थं यस्मिन्नित्याद्युक्तम् ।

अत्र गार्हपत्यप्रवादः परिलुप्यते ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यपदं लुप्यते नोह एतस्यपि पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकृतित्वात् । नापि छत्तया व्याख्या प्रकृते गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति सति विधौ ह्येन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति द्वितीयाश्रुतिवलेन व्याख्या प्रकृते यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठत इत्येव विधौ द्वाराभाषाछोप एव गार्हपत्यपदस्येति युक्तम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन
सवित्रा प्रसूत आर्त्विज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा
वृणते बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि
मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टु-
भेऽनुष्टुम्बृहत्यै बृहती पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापति-
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्देवानां
ब्रह्माऽहं मनुष्याणां भूर्भुवः सुवरिति वृतो ब्रह्मा जपति ।

यजमानेन भूपत इति वृतो जपति । अत्राऽऽचमनं ब्रह्मणो विहितं वैश्वानसेन ।

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यपरेणाऽऽहवनीयं वक्षिणाऽतिक्रम्य ।

अत्र ब्राह्मणपठितस्य वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यनेन विकल्पः । यजमानः पूर्वमेवा-
तिक्रामतीति वैखानसेनोक्तम् ।

अहं दक्षिष्येति ब्रह्मसदनात्पुनं निरस्याप उपस्पृश्य ।

पाकतर इति मन्त्रान्तः । औत उदकस्पर्शः ।

उत्थित उदुद्धतश्च गेषमिष्ट्युपविशति ।

इदमुपवेशनं प्राङ्मुखत्वेन पश्चादाहवनीयाभिमुख्येनोपवेशनान्तरस्य विधानात् ।
अथाह इति मन्त्रान्तः ।

इदमहमर्वाग्वसोः सद्ने सीदामि मसूतो
देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सद्ने सीदामि
तदग्नये मन्त्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्या इत्याहवनीयमभिमुख उपविशति ।

पूर्वं प्राङ्मुख उपविष्ट इदानीमाहवनीयाभिमुखो मन्त्रेणोपविशति ।
आसंस्थानादन्वास्ते ।

न चङ्कम्यत इत्यर्थः ।

कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ।

आरब्धे कर्मणि यावत्समाप्ति न दूयात् ।

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु तूष्णीकेषु च याथाकामी ।

स्पष्टम् ।

अपि वा सामिधेनीषु प्रयाजानूयाजेषु च वाचं यच्छति ।

सामिधेन्यारम्भप्रभृति समाप्तिपर्यन्तमेवमन्यत्रापि ।

यदि प्रयत्नो व्याहरेद्वैष्णवीश्वरं जपि-
त्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

योऽङ्गीकृतो नियमपक्षस्तत्र प्रमादेन नियमत्याग इदं विष्णुरिति तिस्रो व्याहृतीश्च
मेतत् ।

ब्रह्मत्रयः प्रणेत्यामीत्युच्यमाने प्रणय यज्ञं
देवता वर्धयैता नाकस्य पृष्ठे यजमानो

अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृता यत्र लोकस्त्र-
येमं यज्ञं यजमानं च धेह्यो प्रणयेति प्रसौति ।

प्रसौति षष्ठेऽनुमोदनं प्रसवः । स्पष्टम् ।

सर्वेष्वामन्त्रेष्वोकारेण प्रसौति ।

आगामिष्वध्यामन्त्रेषु ओंकारपूर्वकं प्रसौत्युचितानुमोदनक्रियापदात्पूर्वमोंकारमु-
च्चार्य क्रियापदमुच्चारयति ॐ प्रोक्षेत्यादि ।

येन येन कर्मणाऽऽमन्त्रयते सर्वत्र तेन तेन प्रसौति ।

येनेति तृतीयेत्यंभाषलक्षणे । येन कर्मणोपलक्षितमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यादि-
प्रोक्षणेन कर्मणाऽऽमन्त्रयते ब्रह्माऽपि तेन तेनैव प्रोक्षेति प्रसौतीत्यर्थः ।

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्युच्यमाने प्रोक्ष यज्ञ-

मिति हविष इध्मावर्हिषश्च प्रोक्षे ।

प्रोक्षे प्रोक्षणकर्मेणि । इध्मावर्हिषः प्रोक्षणेनोक्तमामन्त्रणं तदध्वर्युप्रत्ययं यस्य
स्थानेनैव प्रसौति नास्मत्सूत्रानुसारेण । देवता वर्धयेत्याद्यनुषङ्गः सर्वत्र वक्ष्यते ।

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्राहीष्यामीत्युच्यमाने बृह-
स्पते परिग्रहाण वेदिः स्वगावो देवाः सदनानि
सन्तु । तस्यां बर्हिः प्रथक् साध्वन्तरहिः
ज्ञानः पृथिवी देव्यस्त्वित्युत्तरस्मिन्परिग्राहे ।

अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीत्युच्यमाने प्रजा-
पतयेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीषु ।

इदं होतृप्रत्ययं यदि स आमन्त्रयते । अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्युच्यमाने
॥ २१ ॥ वाचस्पते वाचमाश्रावयैतामा-
श्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येष्विति प्रवरे ।

पूर्ववदनुषङ्गः ।

देवता वर्धयेति सर्वत्रानुषङ्गतोपाश्रावयेति प्रसौति ।

पूर्वाक्तेष्वनुषङ्गं करोति । धेहीत्यन्ततः परमोंकारेण तत्तत्कर्मणा प्रसौत्युक्तमेव ।

मित्रस्य त्वा चक्षुषा मेक्ष इति प्राशित्रमवदीयमानं मेक्षते ।

अध्वर्युणा प्राशित्रावदान आरब्ध एव प्राश्यत इति प्राशित्रं प्रकर्षेण पश्यति ।

अतस्य पथा पर्येहीति पर्याहियमाणम् ।

आग्नीध्रेणाग्नेयाऽऽहवनीयं परि परित आनेतुमारब्धमेवेष्टानदिग्भागगतं प्रतीक्षत इत्यनुपपन्नः ।

सूर्यस्य त्वा चक्षुषा मतिपदयामीत्याहियमाणं प्रतीक्षते ।

स्वामिमुखतश्चाऽऽहियमाणमाग्नेयदिग्भागगतं प्रतीक्षतेऽभिमुखो भूत्वेति पूर्व तु यत्संनिवेशेनाऽऽहवनीयाभिमुखस्थितस्तथैव प्रेक्षतेऽत्र तु प्राशिन्नाभिमुखो भूत्वेति इति विशेषः ।

देवस्य त्वेति प्रतिगृह्य ।

प्राशिन्नमित्यनुपपन्नः । प्रतिगृह्यामीति मन्त्रान्तः ।

पूयिष्यास्त्वा नाभौ साह्यामीडायाः पद इत्यपरेणाऽऽहवनीयं व्यू(व्यु)ञ्च तूणानि प्राग्दण्डे सादयति ।

व्यू(व्यु)ञ्चापसार्य तूणानि बहिष आस्तीर्णस्य प्राग्दण्डे सादयति । प्राग्दण्डोऽयस्क पात्रस्य तादृशं पार्श्वं यस्य । प्राशिन्नहरणप्राशिन्नयोरभेदविवक्षितं प्राग्दण्डमिति ।

सुपर्णस्य त्वा गरुत्मतश्चक्षुषाऽवपश्यामीत्यवेक्ष्य ।

अवनम्यावनतो भूत्वोपरीक्षत इति विशेषः । गरुत्मत इति विशेषप्राक्कथो दृष्टिं यक्षुमवेक्ष्येत्युक्तम् ।

देवस्य त्वेत्यङ्गुष्ठेनोत्तमधपमश्च चाङ्गुल्याऽऽदाय ।

सहम् ।

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीति प्राश्नाति ।

मुखे निक्षिपति । वैखानसेनोक्तं जिह्वाग्ने निधायेति ।

अग्निमणस्योदरेणेत्यसंश्लेष्टावगिरिति ।

अग्नेणावगिरति अवस्तप्रयति । असंश्लेष्टं श्लानिं श्लानिमप्रापस्थाकर्षणमेवेत्येति पूर्व जिह्वाग्ने स्थापितं तथैवान्यच्छिद्यैवावस्तत्प्रवेशयतीत्युक्तम् । प्राशिन्नमदायान्तर्विहारं प्राश्नाति ।

न दतो गमयति ।

दन्ताच्च प्रापयति निक्षेपवेलायां प्रसनवेलायां च ।

वा अंप्स्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहा-
कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छेत्यद्भिरभ्यवहरति ।

अपो गृहीत्वा ताभिर्मन्त्रेण कण्ठनालेनाधस्तादुदरं प्रापयति तावत्पूर्वं कण्ठे चार-
यतीत्यधमभ्यते ।

आचम्य ।

श्रौतमाचमनम् । आदौ स्मार्तं कृत्वा श्रौतं कार्यं कर्माह्वयम् । अपवा श्रौतेनैवोम-
यसिद्धिः । स्मार्तं धर्मेषुकं—त्रिः प्राश्य द्विस्त्रिर्वाऽऽकुष्ठमूलेन परिमृज्य सकृद्विर्वाऽ-
ऋष्यग्रैरुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्ष्य शिरश्च प्रोक्ष्य, श्रौते त्वालम्ब्येति विशेषः ।
चक्षुषी नासिके श्रोत्रे सकृत्सकृत्सोदकाकुष्ठतर्जनीभ्यामालम्ब्य, श्रौते तु इदं हस्त-
तलेनेत्यधिकम् । शिरसः प्रोक्षणं स्मार्ते, श्रौते त्वालम्ब्येति शेषम् ।

यसिना मे मा संपृकथा ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य
स्या जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिधृशति ।

स्पृष्ट्वा जपति—

वाक्स्व आसन्नसोः शान इति ययारूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

सम्यक्मृशति स्पृशति सोदकाकुलिभिः । यस्य मन्त्रस्य यद्रूपं लिङ्गं तेन मन्त्रेण
तस्य तस्य प्राणस्येन्द्रियस्याऽऽयतनम् । बाहुयोर्बलमिति हस्तद्वयेन सहैव बाहुद्वयं
पूर्वमपि सकृदेवोभयोरुभयोर्बाह्वम् इति मुखं सलोमकम् ।

अरिष्टा विश्वान्यङ्गानीति सर्वाण्यङ्गानि ।

मा मा हिंसीरिति मन्त्रान्तेन हस्तद्वयेन शिरःप्रभृति पादपर्यन्तम् ।

पात्रं मक्षाल्य पूरयित्वा दिक्षो जिन्वेति परार्थं निनयति ।

प्राशिन्नहरणपात्रं प्रक्षाल्याद्भिः पूरयित्वोदकं निनयति पातयति पराञ्चमात्मानं
कृत्वा । निनयनावसरे पात्रेणोर्ध्वदण्डेन बहिर्बलेन निनयने कृते पात्रस्य पृष्ठत
आत्मा भवति । क्रियाविशेषणत्वे पराङ्गनिनयतीति स्यात्पराञ्चमिति पुंलिङ्गानुपपत्तिः ।

अपरं पूरयित्वा मां जिन्वेत्यभ्यात्मं निनयति ।

आत्मानमभिमुखं क्रियाविशेषणमभ्यात्ममिति सभासान्तप्रत्ययेनाकारान्तता ।

ब्रह्मभागं परिहृतं न पुरा सस्थानात्प्राश्नाति ।

पुरा पूर्वं संस्थानात् प्राश्नातीति प्रतिषेध इतरेषामृत्विजां स्वस्वभागपरिहारानन्त-
रमेव प्राशने तन्मा भूदिति ।

ब्रह्मन्ब्रह्माऽति ब्रह्मणे त्वादुताय मा मा

हिंसीरिहृतो मक्षं शिवो भवेत्यन्तर्घेयन्वा-

द्वार्यमासश्रमभिमृशति प्रजापतेर्भागोऽसीति च ।

उभयोः समुच्चयो न प्रत्येकं जपो भवत्यदृष्टार्थत्वात् ।

ब्रह्मन्मस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवित-
रेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव म च यज
सुहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपति
पाहि स मां पाह्यो प्रतिष्ठेत्यनूयाजसमिधि ।

प्रसीतोति विप्रकष्टमप्याकृष्यते ।

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यमात् । ऋध्यास्व पुत्रैः पशुभिर्यो नो
द्वेष्टि स भियतामिति यत्किंच यज्ञे मृन्मयं भियेत तदभिमन्त्रयेत् ।

प्रायश्चित्तार्थमेतत् । यज्ञे प्रयोगकाले ।

सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

प्रयोगकालादन्यत्रापि । अन्यदाऽपि भिन्नं मृन्मयमामाभिप्रयोगे वृत्तो ब्रह्माऽभिम-
न्त्रयते । तस्याऽऽदावेव प्रतिनिविर्गच्छिः ।

ब्रह्मभार्गं माह्व ।

दिनो भागोऽसीति पूर्वमेव प्रदर्शितेन मन्त्रेण ।

अथादभिर्जातवेदा अदग्धोऽन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य ।
सुन्वन्सनि* स विमुचानो विमुञ्च धेन्वास्मासु द्रविणं
जातवेदो यक्ष भद्रं म णो यच्छाभिवस्यो अस्मान्सभः
सृज सुमत्या बाजवत्येति समिधमाधाय हुत्वोपस्थाप वा ।

आधाने तु न स्वाहाकारः । होमेऽस्त्येव स्वाहाकारो दर्विहोमधर्मत्वात् । तदाऽग्ने-
णाऽऽहवनीयं गत्वा जुह्वां स्यास्याग्न्यं सकृद्गृहीत्वा । अतः पितृकल्पते । अत एव
ज्ञायते यत्र जुहोतिचोदना नास्ति तत्र स्वाहाकारः कुत्रापि नास्तीति । यत्रास्ति पाठेन
स्वाहाकारः सोऽपि दर्विहोम एवान्यत्र स्वाहाकारे श्रद्धानाड्यमनेन परिहृतम् ।
सूत्रान्तरे किञ्चिन्मूलं दृष्ट्वा कल्पयन्ति । यथाऽऽवस्तम्बे सूक्तवाके न स्वाहाकार इत्यु-
क्तम् । तदस्मत्सूत्रकारस्य पक्षे तु नचाऽऽशङ्का न चोत्तरमिति ।

यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

गतम् ।

एवं विहितमिष्टिपशुधन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

आध्वर्यवेऽतिदेशो व्याख्यास्क्ते । त(अ)त्र तादृग्व्याख्येयं नास्तीति सूचयति ।
द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्था ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैमयन्तर्क्ये द्विती-
यप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्याषाढमुनेर्जयन्ति विपुला वाचो विमर्शेन वाः
पायंपायममीक्षणशोऽमृततरतास्तृप्तिं न जग्मुर्नुधाः ।
तुष्टा यामिरुदारमुद्धय इमे सूत्रेऽपदेशैर्जना-
मुद्धर्तुं ब्रह्मतापसंतमसतो देवस्य गुप्त्यै स्थिताः ॥ १ ॥
स्मारंस्मारमनेकशो मुनिवरान्व्याख्यानसंस्कृतये
प्राप्ता ह्यल्पधियाऽपि संस्कृततरा व्याख्याऽस्य सूत्रस्य सा ।
विष्णौ यज्ञतनौ पुराणपुरुषे प्रत्यर्पिता नां ह सा
षोडशाऽर्वाभ्यातिभिः प्रसादविशदैः सद्भिः पुनर्दृश्यताम् ॥ २ ॥

इति दर्शपूर्णमासौ पिण्डपितृयज्ञो ब्रह्मत्वं च तयोः समाप्तानि ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यदपितं कर्म फलाय कल्पते यदपितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेमदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मजनलत्रयात्मजीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुणात्मन् ।
अन्तोर्वस्यान्त्रितयानुबिम्बविम्बत्रयात्मजक मामनर्थात् ॥ २ ॥
ओंकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपद्ये दधतं दत्तं हरसुतं शैत्यं भजन्तं तनौ ।
ज्ञानाच्छादितभोपहं कविमहं सोर्हविषा गां(नं)मनौ ।
अथैव देहभृताः यद्यच्छिदमजं लक्ष्म्या मज्जमीश्वरम् ॥ ३ ॥

गङ्गाधरो दारशरीरभाग्यया
 यया हरिः श्रीपतिसंज्ञितः कृतः ।
 यया महालक्ष्म्यभिधानया जग-
 त्पितामहोऽप्येष सरस्वतीपतिः ॥ ३ ॥
 तस्यै नमस्तेऽम्ब पुनर्नमोऽस्तु ते
 मूयो नमस्तेऽस्तु कृपाकृटाक्षतः ।
 मां चाहि जाब्ध्यात्कृपणं कृपानिधे
 मर्दशमातर्नगतां च साक्षिणि ॥ ५ ॥
 सर्वयज्ञतदङ्गानां सामान्यन्यायपूर्वकम् ।
 मीमांसया तथा दर्शपूर्णमासप्रयोगयोः ॥ ६ ॥
 विशेषेणैव च व्याख्या कृतेदानीं वितन्यते ।
 अनुष्ठानक्रमेणैव त्वग्न्याधेयादिकर्मणाम् ॥ ७ ॥
 आवश्यकानां तत्राऽऽदौ फलभावद्वयकं तु यत् ।
 सर्वसाधारणं व्यासमीमांसावर्त्मनाऽऽगतम् ॥ ८ ॥
 प्रश्ने तृतीय आद्येन पटलेन निरूप्यते ।
 नियतानां विभागश्च प्रतिनिध्युपदेशनम् ॥ ९ ॥
 कर्मभिर्निःश्रेयसं यानि शब्दलक्षणानि धार्यन्ते ।

नियतकर्मणां फलश्रवणादनिष्टनिवृत्त्यर्थमपि प्रवृत्तिसिद्धेः संशयः किमेभिर्नास्ति
 साध्यं फलमुतासीति ।

तत्र-कर्तव्याभ्यन्ते नियतमिति कर्माणि यानि तु ।

एतेषां कर्मणां साध्यं फलं नैव हि लभ्यते ॥ १ ॥

वाक्ये फलाश्रुतेर्वाक्यभेदात्साध्यानपेक्षणात् ।

फलभाव इति प्राप्ते सूत्रेणोत्तरमुच्यते ॥ २ ॥

सत्यामसत्यामिच्छायां विधिना यानि कर्तव्यानीत्युच्यन्तेऽत एवाकरणेऽनिष्टमेवा-
 स्तीति तेषु ज्ञायते तैः साध्यं फलं न श्रूयतेऽतो नास्ति । न च विश्वजिह्वायेन कल्प-
 मिति वाच्यम् । कल्पितेऽपि सत्यामिच्छायां प्रवृत्तिरन्यथा वा प्रवृत्तिर्नियतेषु विरु-
 ध्येत । अथ सर्वत्रानेद्देह्यमुत्कृष्टं सुखमेव नियते फलं कल्प्यते तर्हि निमित्तफलयो-
 रुद्देश्यत्वे वाक्यभेदः स्यात् । न च साकाङ्क्षत्वेन विध्यपर्यवसानाद्वाक्यभेदो न दूष-
 णमिति वाच्यम् । धात्वर्थमात्रस्य साध्यत्वेनापि कर्मकरणे दोषदर्शनात्प्रवृत्तिसिद्धेर्नाप-
 र्यवसानम् । न चेष्टसाधनतयैव प्रवृत्तिहेतुरनिष्टपरिहारे प्रायश्चित्तेऽपि प्रवृत्तिदर्शनात् ।
 न चात्राप्युद्देश्यद्वयसङ्गाद्वाक्यभेद इति वाच्यम् । धात्वर्थस्यानुद्देश्यत्वेऽपि नान्तरी-
 यकतया साध्यत्वादप्यथा विध्यपर्यवसानात् । ननु कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जन-

कादय इति कर्मफलं संसिद्धिर्भोक्षो दृश्यते तत्कथं फलाश्रयणमिति चेत् । तद्वाक्यभेद-
भयादनियतानामेव फलमस्तु तत्र वाक्येषु निमित्ताश्रयणात् । दृश्यते चानियतानामपि
निःश्रेयसं फलं स्वर्गशब्देनोपात्तम् । ॥ अ स्वर्गो निशिष्टदेश एवेति वाच्यम् । उत्कृष्टे
सुख एव रुदेः । तथा सर्वकामार्थानि कर्माणि दर्शपूर्णमासपशुसोमरूपाणि निःश्रेयस-
लक्षणस्वर्गार्थानि च भविष्यन्ति, तथा प्रजातिज्यैष्ठ्यसर्वजयब्रह्मासायुज्यफलानि वाजपेय-
द्वादशाहादीन्यनेकानि सहस्रसंवत्सरान्तेषु श्रयमाणानि कर्माणि मोक्षसाधनानीति न
नियतेषु फलश्रयणम् । यद्यपि नियतेष्वपि चर्णानि श्रोण्यपाकृत्येत्यादिवाक्यान्तरैर्भवेज्जिः-
श्रेयसं फलं तथाऽपि तत्प्रयोगान्तर एव स्यात् पुनरेकप्रयोग उद्देश्यद्वयेन सकृत्सं-
न्यायोगात् । अथ वा नियताननुष्ठाने दुरितं तन्मोक्षप्रतिबन्धकमिति तदनुष्ठानान्मो-
क्षः फलत्वेनोपचर्यत इति पूर्वः पक्षः । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—कर्मभिर्निश्रेयसं तानि शब्द-
लक्षणानि धार्यन्ते ।

विधिरिष्टफलेप्सूनामिष्टसाधन एव यत् ।

प्रवर्तकोऽन्यथा तस्य स्वरूपक्षतिरापतेत् ॥ १ ॥

तस्मात्साध्यफलं रिष्टं नियतेष्वपि सर्वथा ।

पाप्मनः परिहारस्तु न साध्यो नान्तरीयकः ॥ २ ॥

कर्मभिर्निश्चितं श्रेयो यद्यस्येष्टं तत्प्राप्यते यतस्तानीति शेषः । पूर्वं व्याख्यातप्रति-
ज्ञायां यज्ञप्राधान्येन कृतायामपि फलं प्रति कर्ममात्रस्य साधनत्वं समानमेव न तु
यज्ञप्रयोगबाहुल्यवत्तरतमभावोऽस्तीति वक्तुं कर्मशब्देन प्रतिज्ञातार्थग्रहणम् । नन्व-
विहितेऽपि कर्मणि कर्मशब्दोऽस्तीति धर्मेरिति वक्तव्यं लाघवाच्चेति चेत् । न । धर्म-
शब्दस्य सीमांसकमते केवलविधिमात्रविहिते प्रयोगो न तु निविद्धप्रागभावपरिपाल-
नरूपे, तदनुष्ठानरि धार्मिक इति प्रयोगाभावादिति । तस्यापि निःश्रेयससाधनत्वं वक्तुं
कर्मशब्दप्रयोगः । विधिलक्षणानि कर्माणीति प्रकरणात्सामर्थ्याच्च शब्दलक्षणानीत्यभि-
धानाच्च नार्थेषु प्राप्तिरिति विहितैरिति ज्ञास्यते । तन्निवह निषेधशाले कथं पालने विधि-
रुपयत्र प्रामाण्याभावादिति चेत् । न विवेक हन्यादित्यादौ सर्वत्र विधिप्रत्ययदर्शनाज-
नोऽपि दर्शनाज्जम्बुकृतिभूतधात्वर्थेन न संबध्यते न प्रत्ययन केवलेन किं तु पदेन
पदे तु विशेषणभूतेन चात्वर्थेनातो हननाभावेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थः । तत्राभावस्य
साक्षाद्भावनावच्छेदकत्वाभावेन हननादिप्रागभाव परिपालनरूपं कर्मैव लक्ष्यते ।
तेनायं शब्दार्थो हननादिप्रागभावपरिपालनेनेष्टं भावयेदिति । तथा चार्थाद्धोषय-
त्वापत्तौ हननादि दुःखसाधनमिति । तस्य आधर्मत्वं यं गर्हते सोऽधर्म इति वक्ष्यमा-
णत्वादधर्मरूपं हननादिकमिति गम्यते यथार्थादर्थो न स चोदनेतिन्यायाज्ज तस्य
चोदनाशब्दविषयत्वमर्थापत्तिविषयत्वात् । स्वमते तु पालनमपि धर्म एव परमतेन

व्याप्त्यर्थं कर्मशब्दप्रयोगः । स्वमते तु पालनेऽपि धर्मशब्दप्रयोगा दृश्यन्ते सामया-
चारिकान्धर्मानिति । पालनबहुला आचारा एवाभिमता धर्मशब्दवाच्या आचार्यस्यैव-
मन्येऽपि प्रयोगा द्रष्टव्याः । एवं याज्ञवल्क्यादिप्रयोगा हेयाः—

‘वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मोपशेषतः ।’ इत्यादिकाः ।

ननु नियतकर्मणां खलु निःश्रेयससाधनत्वमुच्यते पालनस्य नियतत्वं कथमिति चेत् ।
इत्थं पालनाकरणेऽपि गृहार्दृशनाद्धननादाविव यस्तु हनन उच्यते एव दैवेन प्रतिबद्धः
साक्षात् करोति पालने यत्नं च न करोति सोऽपि पापीत्युच्यतेऽतो ज्ञायते हनन
इव पालनाभावेऽपि प्रत्यवायः । उक्तं च वेदव्याख्यातृभिर्विद्यारण्यश्रीपादेर्निषेधेऽपि न
हन्त्याज निषेदित्वादौ प्रागभावपरिपालनमेव विधेयम् । अथतोऽधिकारः । तदतिक्रमे
प्रायश्चित्तं संध्यातिक्रम इवेति । तथा तैरेवोक्तम्—स्मरन्ति च परिहारस्य धर्मत्वम्—

नित्यमष्टगुणैर्युक्तो ब्राह्मणो ब्रह्म लौकिकम् ।

ब्राह्मं पदमवाप्नोति यस्माल् लभ्यते पुनः ॥

अष्ट गुणा अहिंसारयः ।

असतां परिहारश्च संतर्गश्चाप्यनिन्दितैः ।

स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ इति ॥

तस्मान्निषिद्धपालनं सुतरां नियतम् । तथा च तदकरणरूपप्राग्भावावस्थ
प्रत्यवायान्नकत्वेऽपि तस्याविनाशान्तेनान्येन कर्मणा प्रत्यवायस्तस्य क्रियाजन्यत्वा-
देकत्र प्रतिषिद्धा हननादिका क्रियाऽन्यत्रानुमितनिषेधाऽग्निहोत्रादिकर्मभावव्याप्तेति ।
तथाच केवलं कर्तव्यानीत्येव श्रूयते तानि नियमेन कर्तव्यानीत्युच्यन्तेऽतो निय-
तानि । यत्र फलं तत्र सत्यां कामनायां कर्तव्यतोच्यते । तत्र भिक्षे जुहो-
तीत्यादीनि यद्यापि नियतकर्मविधायकान्येव तथाऽपि तेषां क्रतुवैगुण्यपरिहार-
मात्रेण फलवत्त्वोपपत्तेर्नोदाहरणत्वा । कर्माभिर्नियततया त्रिहितैर्निश्चितं श्रेयो निःश्रे-
यसं प्राप्यते । अचतुरेति सूत्रेण कर्मधारयेऽकारान्तता । निश्चितं ध्रुवमुत्कृष्टं निरव-
धिसुखरूपमात्मैव । अत एव धर्मप्रश्न आत्मलाभस्तत्परं नास्तीति चरि(वदि)ष्यति ।
तत आनन्दरूप आत्मा साक्षात्कारेण प्राप्यस्तत्प्राप्तिद्वारं कार्यं ब्रह्म वा । वक्ष्यत्वूर्ध्वरेत-
सामर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मप्राप्तिं तेऽयं उच्यते उत्तरेण गत्वा न पुनरावर्तन्ते इति । अत्रो-
भयोत्कृष्टतासञ्जातात(नान)स्याऽऽमृतमंष्ट्रं स्यात्तममृतशब्दादिवाच्यमेव निःश्रेयसं
तदाऽपि सात्त्विकवृत्त्यभिप्रेत्य आत्मैवान्यस्य सुखस्याभावात् । न ह्येतन्नियन्तमा-
भाकाङ्क्षा प्रेक्षाकारी विद्यते । अतस्तु नियमेन कर्तव्यस्य कर्मणोऽधिकार्यनुशयानुसा-

रेण सहकारिगुणतरतमभावेन नियतमेव फलं विशमानं न केनापि त्यज्यते । कुतः, प्रमाणात् । यतस्तानि कर्माणि शब्दलक्षणानि धार्यन्ते । शब्दो निरपेक्षा विधिप्रत्यय-
श्रुतिः । विधिर्हि विधेयकर्मणि फलसाधनतां विना न पर्यवस्यतीति भावः । विधिरि-
त्युक्ते वाक्यमपि स्यात्तत्रापि विधिशब्ददर्शनात्तत्समभिध्याहारात्मकं न शब्दमात्रं स
शब्दो लक्षणमन्यार्थव्यावृत्त्या प्रमाणं येषां तानि विधिलक्षणानि । कर्माणीत्युक्तेऽपि
पुनर्वचनं वाक्याय फलासंबन्धे निवारणार्थम् । कथम् ।

इत्थम्—कर्मसाध्यं फलं श्रेयो निश्चितं नियतानि तु ।

कर्माणि विहितान्येव विधिश्चुत्वाऽनपेक्षया ॥

तथैव फललाभाय वाक्यभेदः प्रसज्यते ।

विधिश्चुत्यैव सर्वत्र भावनैवेष्टसाधनम् ॥

गम्यतेऽन्यत्र वाक्येन तदेवेष्टं विशिष्यते ।

वाक्यबोधे यदुद्देश्ये द्वे यत्र ततस्तदैव तु ॥

वाक्यभेदो भवेत्तत्राद्यं श्रुत्यैकोद्देश्यबोधने ।

इष्टसाधनतावेदिविधिश्चुत्येकगोचरः ॥

भावनाऽपीष्टसाध्याय साकाङ्क्षाऽनिष्टरूपिणम् ।

धात्वर्थमाददानैव निराकाङ्क्षा भवेत्कथम् ॥

धात्वर्थः करणं सोऽपि नेतिकर्तव्यतां स्वतः ।

गृहीयाजियतेष्वेषा दृश्यमाना विरुध्यते ॥

प्रयश्चित्तेन अन्ये हि पाप्मनाश्च प्रवर्तताम् ।

नाजन्ये करणानिष्टामावे पूर्वमपि स्थिते ॥

शब्दान्तरानवच्छेदादिष्टमिष्टमभावधि ।

सङ्कच्छ्रुत्या वेदितं तदभ्यासैर्न विरुध्यते ॥

औदासीन्येन विहितं यथा वैदिककर्मणि ।

फलमभ्यासतः प्राप्यं सामर्थ्यादेवमत्र हि ॥

श्रुत्या पदान्तरवशात्प्राप्त्वाऽविहितं तु यत् ।

तत्तथैव कृतं कर्म निःश्रेयसकरं परम् ॥

अवश्यं यवताऽप्येषां नियतानां मुमुक्षुणाम् ।

कर्तव्यताऽङ्गी क्रियतेऽन्यथा मोक्षः कथं भवेत् ॥

दुरितैः प्रतिबद्धो हि न कर्मशतकैरपि ।

जायतेऽतस्तेभ्य एव निःश्रेयसमपीष्यताम् ॥

यद्यन्येभ्योऽपि जायेत कर्मभ्यो न निवार्यते ।

तेषामकरणे नास्ति दुरितं फलवातकृद् ॥

नियतानां तूभययाऽप्युपकारोऽस्त्वनाविहः ।
 फलस्योक्तिस्तु या पूर्वं संसिध्यादिपदेरिता ॥
 साऽपीष्टा श्रुतितः प्रसफलस्यास्यानुवावतः ।
 श्रुत्या प्रोक्तं कर्मणां यत्फलं निःश्रेयसं स्थितम् ॥
 एवं शब्दोदितान्येव ज्ञात्वाऽध्ययननिर्णयैः ।
 धार्यन्तेऽध्येतृभिः सर्वैरनुष्ठानप्रसिद्धये ॥

तथा च श्रुत्यैव बोधितस्य न पदान्तरापेक्षा येन वाक्यमात्रमापन्ने वाक्ये भेदः
 स्यात् । तदुक्तं पार्थसारथिमिश्रैः—

ननु च—निमित्तफलसंबन्ध एकवाक्येन युज्यते ।
 उद्देश्यद्वयसंबन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते ॥ इति ।

प्रामाण्योक्तमाशङ्क्योक्तम्—उच्यते—

द्वाभ्यां विधेयसंबन्धे वाक्यभेदः प्रसज्यते ।
 उद्देश्येन निमित्तेन विधेयस्य न संगतिः ॥ इति ।

निवृत्तं च तेनैव विधेयस्य द्वाभ्यां संबन्धे वाक्यभेदो भवति । न चेह तथा
 विधेयस्य कर्मणः फलेन संबन्धः कर्तव्यताया निमित्तेन । न चैवं
 सति वाक्यभेदो भवति । साकाङ्क्षत्वाच्च, भवति ह्यस्मिन्सतीदं कुर्यादित्युक्ते
 किमर्थमित्याकाङ्क्षा । तत्रैवमर्थमिति संबन्धमानं फलं न वाक्यं भिनत्ति ।
 समानजातीयं सुद्देश्यं वाक्यं भिनत्ति । यथा यस्य पिता पितामहः सोमं न पिबेदिति
 निमित्तद्वयं, यः प्रजाकामः पशुकामः स्यादिति फलद्वयम् । तस्माच्च वाक्यभेद इति
 निवृत्तम् । ननु तर्हि काम्यं कर्म निमित्तफलोद्देशेन विधीयमानं न वाक्यभेदात्प्रयोज-
 नेदमापादयेदिति चेत् । न । सत्यामिच्छायां कामनया प्रवृत्तिरसत्यां न, नियते तु नियमे-
 मातो विरोधेऽप्येकवाक्यता न बलात्क्रियत इति श्रुतानामवाक्ययोर्विद्यमानवाक्य-
 भेदात्प्रयोगभेद एव । प्रकृते निमित्तोक्ततया विधिप्रत्ययश्रुत्यैवान्वितामिषाभिन्वा
 मावना फलं च तत्संबन्धश्च समसमयमेव बोध्यन्ते तदुत्तरकालं वाक्येन निमित्तसंबन्ध
 इति स एकेनैव वाक्येन भवतीति न पूर्वस्य त्यागः । अत एवापि प्रत्यवायपरिहा-
 रार्थत्वं वाक्यमितं श्रौतमिष्टसाधनत्वं न बोधेत निरोधात् । अथ यदुक्तं साध्यान-
 पेक्षणादिति तदपि परिहृतम् । आकाङ्क्षा ह्यन्वितामिषीयमानप्रत्यवायीभ्यः नाङ्गं
 किंतु वाक्ये । अस्ति चाऽऽकाङ्क्षाऽपि पूर्ववृत्तसंबन्धे साऽनेन बाध्यत इत्युक्तमेवैतत्सूत्रा-
 वयवेनेति । नन्वज्ञानकृताद्वन्धाद्ज्ञानेन मुक्तिरिति युक्तं न कर्माभ्यपि प्रमाकरणा-
 न्त्याशङ्कानिरासार्थमेतदेव सूत्रं बोध्यम् । तानि निःश्रेयससाधनानि धार्यन्तेऽवधार्यन्ते ।
 कुतः, यतः शब्दा विविदिक्तास्त्यादयो विविदिषाद्युत्पत्तिद्वारा निःश्रेयससाधनत्वे

प्रमाणानि । कर्मणामप्रामाण्येऽपि निःश्रेयससाधनप्रमाणोपकारकत्वान्निःश्रेयससाधना-
नीत्यवधार्यत इति भावः । ननु वेदेऽथवा सूत्रे मुमुक्षुर्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूप-
तया कुतो न निबद्धापी(नी)त्याशङ्कानिवारणमनेनैव कार्यम् । यादृशैः शब्दैर्नक्षि-
तानि तानि तैरेव धार्यन्ते तदैव श्रेयःसाधनानि तानि विदित्वा तदेवानुष्ठितं फलं य-
नान्यथेति । तथा च श्रुतिः—यदेव विद्यया करोति तदेव धर्मवत्तरं भवतीति । कचिद्वि-
धायकं वाक्यं कचित्संज्ञा कचिदनुवादमात्रं कचिद्व्यवहृत्यदेवतासंबन्धमात्रं कचिदालमतिः
कचिन्निर्वपतिरेवमादिभिः शब्दैः प्रतिपादितानि तानि तथैव तत्तच्छब्दलक्षितान्ये-
वास्माभिर्निबद्धानि । अत एव वेदोऽप्येवं नोपाख्यमनीयोऽध्ययनविधिना यादृशो दृष्टः
श्रेयःसाधनतया वाऽध्यापितस्त्वादृशस्यैवार्थग्रहणं फलायेत्यप्यावेदितमिति वेदं
व्याख्यातुमेव भवामो न तूपाख्यमिति ।

न तु (नु) त्रिभिर्वैदरित्यत्र स्मार्ताचारलक्षणकर्मणां विधायकत्राहणमप्यात्मको
(क)वेदो (दे)न प्रामाण्यं नास्तीत्युक्तं ततस्तेषां न श्रुत्या विधानमिति न विधिलक्षण-
कर्मत्वं नाप्यावश्यककर्मत्वमतोऽव्यापकमत आह—

वैदिकानां शब्दानां स्मृतिग्रहणानि लौकिकानि ।

तानि शब्दलक्षणानि धार्यन्त इति पूर्वानुवृत्तिः । लौकिकान्यपि यानि कर्माणि
तानि तादृशानिःश्रेयससाधनानि शब्दलक्षणानि धार्यन्त इत्यन्वयः । ननु तथा लौकि-
केषु श्रुत्यभाव इत्युक्तं तत्राऽऽह—वैदिकानामित्यादि । मन्त्रब्राह्मणरूपस्य वेदस्यैक-
देशभूताः केचित्कचिन्मन्त्रा एव कचिद्विषय एव कचिन्नोभयं किंतु वैतानिककर्म-
प्रकरणगतार्थनादमन्त्रावयवा एव प्रसङ्गेन सिद्धार्थानुवादिनः । ते वैदिकाः शब्दा-
स्तेषां सार्थानां वा जायन्ते स्मृतयो मन्वादीनां सर्ववेददर्शनां ताः स्मृतय एव ग्रहणानि
प्रमाणानि येषां तानि तथा । प्रकीर्णानां प्रकरणे पाठाभावादेकवाक्यतयैकं कर्म बोध-
यितुमसमर्थानां यदेकत्रोपसंहारः शब्दानां स न पाठेनास्मदादिभिर्गृह्यतेऽतो मन्वा-
दिभिरपि नैकत्र गृह्यते, ततस्तेषामपि यतस्ततो व्यस्तानां स्मृतय एव जायन्ते ताभिरे-
कत्र संकल्प्य न तान्येव शब्दरूपाण्येकत्र धार्यन्ते तेषां स्वारस्येन वाक्यार्थानव-
बोधकत्वात्तैर्मन्वादिभिर्निर्यायते मीमांस्यमानानां कर्मणां यज्यायते निर्णयरूपं ज्ञानं
तदेव प्रमाणं येषु तानि पञ्चास्मृत्याऽऽचारेण वा प्रवर्तितानि मन्वादिलोकैर्विपरि-
कारिमिलोकयन्ति विमृशन्त्यर्थान्वैदिकास्ते तथा । ते हि न्यायार्थज्ञानाभ्यां वेदमूला-
भ्यां सर्ववेदार्थनिर्णयकर्तारो नान्ये । अतः स्मृतय एव निर्णयरूपस्य ग्रहणस्य
हेतव इति स्मृतय एव ग्रहणानीत्युक्तम् । अतः । (त्रा)प्रमोका(हा) विपरिर्षा वा स्मृ-

तद्यस्ते साध्यसाधनत्वावेदका इत्यर्थः । यद्यत्र शब्दशब्देन श्रुतिर्विवक्ष्येत तदा पूर्वे-
णैव सिद्धेरेतदर्थं न सूत्रान्तरमारम्भणीयं स्यात् । न चोच्छिन्नश्रुतित्वाच्चाऽऽशङ्कायां
सूत्रान्तरारम्भ इति वाच्यम् । यदेष्टा श्रुतयस्तान्प्रति श्रौतलौकिककर्मविभागो न
स्यात् । न च नित्यानुमेयश्रुतिप्रतिपादनार्थमारम्भ इति वाच्यम् । वैदिकानां शब्दाना-
मिति च विरुध्येत । न च नित्यानुमेया एव वेदाः केऽपि सन्तीति मतं गुरोर्मत-
मिति वाच्यम् । गुरुगुरोर्न तथेति पूर्वतनं गुरुमतमेवेत्युपेक्षणीयमित्याचार्याभिप्रायः ।
उक्तं च पार्थसारथिमिश्रैः—

यद्यप्यनुमिताद्वैदालौकिकोऽपि तु वैदिकः ।

प्रत्यक्षवेदविरहाज्ञैवाप्तौ सदृशो मतः ॥

ननु सोऽपि वेदः केषांचित्प्रत्यक्ष एव नित्यानुमेयमूलनिराकरणात् । सत्यं,
तथाऽप्यसदृश एव । कथं, वैतानिककर्माधिकारे त्रयी प्रवर्तते । तन्मध्ये तु प्रसङ्गाद-
वैतानिकं किंचिदुच्यत इति नित्यसापेक्षत्वाद्देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत्स्मृतिग्रहणा-
न्योति समासः । एतेन श्रौतानि कर्माणि तानि न लौकिकैः शब्दैर्धार्यन्ते किं तु यथा-
पठितैः कठिनैरपि धार्यन्त इत्युक्तमर्थोत्तदेव पूर्वसूत्र एव व्याख्यातम् । एतदेवोपजीव्य
वेदे विधानत्रयमुक्तमस्माभिर्व्याख्यातं ज्ञेयम् ।

ननु श्रुत्यैव सर्वत्र फलमिष्टं हि लभ्यते ।

तस्य वाक्योदितं तत्तु न विवक्ष्यं विशेषणम् ॥

उद्देश्यस्य च पूर्वेण निराकारस्य यद्यदः ।

विशेषणं विवक्ष्येत भवेद्वाक्यभिदुद्धता ॥

न साध्यत्वप्रतीतिस्तु जायते तैः पदैः कश्चित् ।

स्वर्गकामादिकैः सर्वैः श्रौतसाध्याविशेषकैः ॥

विशिष्टशिष्टमप्यर्थमाचष्टे तत्पदं न हि ।

कर्तुर्विशेषणत्वेन प्रथमान्तं फलान्वयि ॥

आमकामाऽऽगच्छ भुङ्क्ष्व यैवं स्यादुपलक्षणम् ।

अथवा भूतभव्यानामेकजाप्यन्वये सति ॥

भूतं मव्यायोपदेश्यमिति न्यायाद्गुणे विधिः ।

स्वर्गस्य सुखरूपस्य साधनैश्चन्दनादिभिः ॥

योगो हि साध्यतां तस्मात्सर्वकर्मफलं स्थितम् ।

निःश्रेयसं चैकमेव मान्यरफलमसंगतैः ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

कर्मणाऽभ्युदयोऽकर्मण्यप्रत्यवायोऽनियतानां तु ।

[तु]ना पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । अनियतानां कर्मणाऽनुष्ठानेन फलं भवति । येषामनुष्ठाने च न प्रत्यवायः श्रूयते ।

इहसाधनताज्ञानमात्रादिष्टं प्रतीयते ।

साध्ये तन्मात्रवो नैव प्रेक्षाकारी प्रवर्तते ॥

न च तत्र किमिच्छेन प्रवृत्तिस्तस्य चाश्रुतेः ।

अतस्तान्यनियतत्वाद्दोषाकारिण्यकर्मणि ॥

आवश्यकयामसत्यां तु प्रवृत्तौ स्वेष्टसाधनम् ।

बुद्धौ हि प्रवर्तत संख्या वाऽत्रान्यथा कश्चित् ॥

एवं प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं वाक्यार्थो यद्विशेषणम् ।

गृह्यदिष्टं न वाक्यस्य भेदं कुर्यात्तु कुत्रचित् ॥

तस्मात्तेषामनुष्ठानाज्जायतेऽभ्युदयः फलम् ।

स्त्रीकामो वृणुयाद्द्वारानिति लौकिकवाक्यतः ॥

वरणेनैव दाराणां प्राप्तिरुक्तेति गम्यते ।

पूर्वप्रकारतो नैव संगतिः पदयोर्भवेत् ॥

आह च—

स्वर्गकामो यजेतेति द्वे पदे वेद्विधायके ।

परस्परेण संबन्धो नानुवादेऽपि युज्यते ॥

अतोऽनूद्य पदेनैकेनापरेण विधीयते ।

यदि तत्रैव संबन्धस्ततो जायत नान्यथा ॥

अनूद्य यदि यागं तु स्वर्गकामो विधीयते ।

कामनायास्तथा यागादृष्टं पारिकल्पते ॥

स्वर्गकामं त्वनूद्यार्थं यदि यागो विधीयते ।

तस्योपकारकत्वेन ततः स्वर्गस्य साध्यता ॥

प्रयत्नरूपो यागोऽयं निष्फलः स च ज्ञेयते ।

विधेयोऽपि हि साध्यस्य साधनत्वेन जायते ॥

स्वर्गः साध्या नान्यतरत्साध्ये किञ्चिदपीष्यते ।

प्रयत्नरूपो यागोऽपि तेन स्यात्तस्य साधनम् ॥

उद्दिश्य स्वर्गकामं तु स्फुटे यागविधौ सति ।

एकवाक्यगतः स्वर्गस्तेनैवेह प्रसाध्यते ॥

साध्यं नान्यद्विद्यागस्य न चान्यस्त्वर्गसाधनम् ।

साध्यसाधनसंबन्धस्तेनेष्टः स्वर्गप्राप्तयोः ॥ इति ॥

अनुष्ठानानुष्ठाननिमित्तानां कर्मणामनियमेनेच्छाधामनुष्ठानमनिच्छायां नेतिः सान्यनिश्च-
तामि तेषामकर्मो(म)ण्यननुष्ठाने न प्रत्यवायो भवति । तस्मादवश्यं वाक्येनैवाम्युदय-
रक्षणं यद्यत्र विहितं तत्तत्र कर्मणोऽनुष्ठानेन भवेदित्यावेद्यत इति सूत्रार्थः ।

नियतानामनुष्ठानेऽपि प्रत्यवाय उत्पद्यत इत्यर्थादुक्तम् । तदयुक्तम् । तस्मिन्
निमित्तेषु कर्तव्यमेवेत्येतावदेवावगम्यते न तु प्रत्यवायजनकत्वमननुष्ठानस्य प्रत्यवाय-
जनकत्वं च निषिद्धक्रियायाः । न चाननुष्ठानं क्रिया तस्य प्रागभावरूपत्वात् । न च
तस्य निषेधः शक्यो विहितक्रियायाः प्रागभावस्यानादित्वेनोत्पत्त्यप्राप्तेस्तत्प्रागभाव-
परिपालनेऽपि न निषेधो निषेधस्याश्रवणात् ।

न च — ' विहितस्याननुष्ठानान्निषिद्धस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥ '

इति विहिताननुष्ठानभावस्यापि पापजनकत्वमस्तीति वाच्यम् । नहीर्य राज्ञामाज्ञा
तदेवायुक्तमित्युक्तम् । तस्माच्च नाननुष्ठाने प्रत्यवायो नापि नियतकर्मत्वं सिध्यतीति
प्राप्तेऽभिधीयते —

अकर्मणि दोषो येषां लोकेऽकर्मण्युपालम्भस्तानि नियतानि ।

यथा येषां पावनानां प्रतियोगिमूलेऽकर्मणि निषिद्धक्रियारूपे दोषः प्रत्यवायापूर्व-
मिति तानि प्रागभावपरिपालनरूपाणि कर्माणि नियतानि नियमेनानुष्ठेयानि नियत-
फलानि च तथा येषां विहितानामकर्मणि कर्मणो विरुद्धे प्रागभावपरिपालनरूप उपा-
लम्भो निन्दा लोके स्मृतिशिष्टरूपे तान्यापि नियमेन कर्तव्यानि नियमफलानीत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति—यथा निषिद्धक्रियाया अनुष्ठाने दोषः प्रागभावपरिपालने च फलं
तथा विहितक्रियाया अपि नियमविधानादनियमव्यावृत्त्याऽवश्यमाविनि प्रतिषेधे
सति तेन निवारिते प्रागभावपरिपालनरूपे कर्मण्येव गर्ह्या दोषोऽनुमीयते । न वा
कश्चित्काळो मनोवृत्त्या त्वव्याप्तोऽस्ति प्राणवृत्त्या सुषुप्तेरपि व्याप्तत्वात्तस्मान्मनोवृत्तिभिः
प्राणवृत्तिभिश्च बाह्यमकुर्वतोऽपि सर्वदाऽस्त्येव क्रिया । सा विहितप्रागभावव्याप्ता प्रत्य-
वायजनिकेत्यतोऽन्या तु सुतरामिति । ननु नियतफलानाकङ्क्षिणः कस्यचित्किं
नियमेनानुष्ठानमुक्तमनियमेनेति फलानाकाङ्क्षिणो न नियम इति प्राप्ते नियतानीत्ये-
वाकरणेऽनिष्टं स्यात्तद्विद्याऽपि नियतेषु तर्हि सति निमित्ते यागं कुर्यादित्येव संबध्यते
तेन नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षेति विगुणमेव कार्षमिति प्राप्नुयात् । किं च, न हि सर्वत्र
यावज्जीवशब्दोऽस्ति न च गर्ह्याऽनुमानं कर्तुं शक्यम् । उत्तमोऽपि त्रिशङ्खेभ्यो

जीर्णितायाश्चोर्ध्वं दृश्यते । तेन कथं केषां नियतता कथं चानुष्ठानमिति न ज्ञायते ।
उच्यते—नियतता तु येषां फलं न चोद्यते सूत्रे तेषां नियतताऽऽधानप्रभृति सूचिता ।
यस्मिन्ने वसन्त इत्यत्र सोमेऽपि प्रयोगभेदेन सर्वकामा(मस्वा)चित्यस्य नियतता । अनु-
पकान्तेष्वपि प्रतिनिधैर्वक्ष्यमाणत्वादाधानादौ नियतेऽप्यङ्गप्रयोगकथनारप्रायश्चित्तेन
वैगुण्यपरिहारामिधानाद्यथोपपन्नाङ्गानुष्ठानेन नित्यसिद्धिरिष्टेति गम्यते । दर्शपूर्णमास-
सौर्यावज्जीवशब्देन स्पष्टीकृता । आधानं विना न कस्याप्यारम्भस्तस्यैव निःश्रेयसफ-
लेषु प्रथमपरिगणनात् । आधानादग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ सोमेऽप्यङ्गप्रयोगस्य नियता-
नीति वदिष्यति । तत्राऽऽधानाकरण उपपातकं स्मृतौ तथाऽग्निहोत्रादिषु यस्य चेदंश्च
वेदिश्चेत्यादिना स्मृतिषु । य आ तृतीयात्पुरुषास्तोमं न पिनेदित्यादिश्रुतिपञ्चमि
सर्वत्र प्रायश्चित्तविधानादुपालम्भाजियतेति सूचितम् । यावज्जीवनादिनिमित्तान्यपि
शास्त्रान्तराज्ज्ञेयानि । एतत्सर्वं कालायनेन सम्भविष्यतम् । तथा हि—फलयुक्तानामा-
रम्भे याथाकाम्यं फलार्थित्वात् । फलार्थिनो हि कर्म चोद्यते । तस्माद्याथाकाम्यं
प्राप्तम् । न, नियमनिमित्ताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाश्रयणपशुषु प्रवृत्तेः । नियमेषु
न याथाकाम्यम् । यस्माज्जियोगतस्तत्र शास्त्रं प्रवर्तयति । सत्यवादी स्यादश्वःशायी
स्यादिति च । पक्षे चैतन्नियमशास्त्रं प्रवृत्तम् । प्रागेव यस्माद्याथाकाम्यं प्राप्तं यदि
नियोगतो नानुष्ठेयं सत्यवदनशासनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मान्नियमेषु न याथाकाम्यम् ।
निमित्तेऽपि यद्विधीयते तत्रापि न याथाकाम्यं निमित्तोपदेशेन विधानाद्बृहदाहेऽग्नये
क्षामवते निर्वपेदिति । यदि क्षामवत्यादिषु याथाकाम्यं स्याद्बृहदाहग्रहणमनर्थकमेव
स्यात् । प्रागपि हि गेहृदाहग्रहणाद्याथाकाम्यं सिद्धमेव । तस्माज्जैमित्तिकेऽपि न याथा-
काम्यम् । अग्निहोत्रेऽपि न याथाकाम्यं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रूयते ।
ननु चाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति तत्र प्रकरणादस्यैवैष कर्मणो धर्मस्ततश्च याथा-
काम्यं भवति । नेत्युच्यते । प्रकरणादेष कर्मधर्मः स्याद्यावज्जीवता । तत्रापि
लक्षणया कर्माभ्यासो लक्ष्यते । कर्तृधर्मे पुनर्जुहुयादिति स्वार्थ एव वर्तते नाभ्यासं
लक्षयति । जीवते निमित्ते स्वज्ञातो होमो विधीयते । तस्मात्कर्तृधर्मो यावज्जीवकता । ततश्च
तथा याथाकाम्यम् । यत्पुनरुक्तमग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति स पृथक्काम्यप्रयोगः ।
अयमपरो जीवननिमित्त इति तत्रैतद्भवति काम्येऽपि प्रयोगे क्रियमाणे नैयमिकः
ऋत एव भवति । सोऽप्यग्निहोत्रप्रयोग एवेति । दर्शपूर्णमासादिष्वप्येवमेव द्रष्टव्यम् ।
तत्रापि हि काश्यचोदना यावज्जीवचोदना च । दाक्षायणग्रहणं काम्यसंबन्धाशङ्कया ।
आश्रयणेष्ट्यामपि शास्त्रान्तरात्र याथाकाम्यम् । स्वशास्त्रायामपि नवं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—
‘अनयोर्वा अयं यावापृषिष्यो रसोऽस्य रसस्य हृत्वा देवेभ्योऽथ नवमभ्याति’ । [इति]
अज्ञानस्य च नित्यकर्तव्यता । न च देवेभ्यो हृत्वाऽसौ नित्यकर्तव्यता क्रियते । अतो
नित्यता गम्यते । अपि च प्रायश्चित्तविधानमत्र भवति—अग्निहोत्राऽऽश्रयणेन नवस्या-

श्रीयादिति । तस्मादाग्रयणेऽपि न याथाकाम्यम् । पशावधेयम् । निरुद्धं प्रकृत्याऽऽ-
मनन्ति । वै संवत्सरो नानाजानस्यातीयादिति । सोमे वैकेशा ज्योतिष्टोमस्य निमि-
त्तम् । यथा यावज्जीवमग्निहोत्रस्य । एके पुनरभ्यधा यदन्ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेति फलयुक्ता बोधना । तस्मादिह याथाकाम्यमा(म)प्रोच्यते पृथक्प्रयोग
एवायम् । एकः स्वर्गकामप्रयोगोऽपरो नैयमिकः कर्तृधर्म इति । एवं च कृत्वा गवा-
मयनश्रवणम् । कथमेषां सोमोऽनन्तारितो भवतीति । सवनैरिति । सवनैरिति ब्रूया-
दिति । यदपदं कर्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानन्तराय उच्यते । तस्मादत्रापि न
याथाकाम्यम् ।

तथा च स्मरणम्—

क्रुत्वा पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसंभवे ।

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेद्वदपर्यये ॥

चातुर्मास्येषु ऋतुर्मुखश्रुतेः । चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् । कुत एतत् । ऋतु-
मुखश्रुतेः । ऋतुमुख ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति श्रूयते । किंच, नियतसहपाठात् ।
अपि च नित्यैः सह चातुर्मास्यानां पाठो भवति त एताभ्यस्तत्कालेतिरेऽग्निहोत्रं दर्श-
पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धं सौम्यमभ्वरमिति । नियतसहपाठात्तत्तुल्यता गम्यते ।
दर्शनाच्च । दृश्यते चायमर्थो यथा नित्यानि चातुर्मास्यानि । गवामयनयागिनं प्रकृ-
स्थोच्यते कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्ति । दीक्षितत्वात्तेषां प्रतिषेधे सति
कारणान्तरेण चातुर्मास्यानामनुग्रहं दर्शयति पयस्ययेति ब्रूयादिति । यच्च नामावश्यं
कर्तव्यं तस्य कारणान्तरेणानुग्रहो भवति । अपरे तु सर्वकर्मविषयं दर्शनं मन्यन्ते ।
कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवति । कथमेषां पौर्णमासं हविरनन्तरितं सवत्येवमादि
सर्वत्र कारणान्तरेणानुग्रहो दृश्यते । नोत्सर्गयोगात् । न च नित्यानि चातुर्मास्यानि ।
उत्सर्गेण हि तानि युज्यन्ते । यन्नाम नित्यं कथं तस्योत्सर्ग इति । स्याज्जिज्ञासुः
वत् । भवेद्वा नित्यत्वेऽप्युत्सर्गो यथा दर्शपूर्णमासयोस्तस्माज्जिज्ञासुमेव वर्षाणि यजेतेति ।
अपि च नित्यमुच्यते यदपदं कर्तव्यम् । द्विप्रकारं कर्म नित्यं काम्यं च । तत्र
नित्यं प्रकृत्य चिन्त्यते—किं सगुणमेव कर्तव्यमूत विगुणमपीति । गुणास्मान्नास्तगुणमे-
वेत्येवं प्राप्त आह विगुणे फलनिर्वृत्तिरङ्गप्रधानभेदात् । विगुणेऽपि नित्ये कर्मणि
फलनिर्वृत्तिर्भवति । कुत एतत् । यतोऽङ्गानि प्रधानानि वा भिन्नानि । इह यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपूर्णमासयोरिव कर्तव्यतोच्यते नाङ्गानामतश्च प्रधाने कृते
संफलं तस्मिन् भवत्येव । चातुर्वर्धमात्रमेव कर्तव्यम् । न तेनाभ्यस्य कर्तव्यता । यच्च

य साधनत्वेन यागस्य श्रवणं तत्र साध्यापेक्षा भवतीति कर्तव्यतापेक्षा वा । न चात्र साधनत्वम् । तस्माद्विगुणादपि फलं भवति । अज्ञाज्ञानं तर्हि किमर्थम् । काश्चिदप्रयोग-विषयमित्यदोषः । किंच प्रायश्चित्तविधानाच्च । विगुणेऽपि नित्ये प्रायश्चित्तं विधीयते भिक्षे जुहोति स्कन्धे जुहोतीत्येवमादि । यदि हि विगुणं फलं न साधयेत्, प्रायश्चित्त-विधानवैयर्थ्यप्रसङ्गः स्यात् । तथा च दृष्टं विगुणमपि नित्यं कर्म यथाकथंचित्परि-समाप्यमानम् । व्यत्ययो न स्यात्, केन जुहुयादिति ग्रीह्यवाक्यामिति । यद्वोहि-यवौ न स्यातां केन जुहुयादिति वा अन्या ओषधय इत्येवमाद्यभिधाय पुनरुपसंह-रति न वा इह तर्हि किंचनाऽऽसीदयेतदवहूयते सत्यं श्रद्धायामिति । यथाकथं-चित्परित्तमाप्तिं दर्शयति । न चैते विधयो विधिविभक्तेरभावात् । तस्माद्विगुणं नित्यं फलं साधयत्येव । अपरेऽन्यथा व्याचक्षते—गुणाज्ञानसामर्थ्याजित्यं सगुणमेव कर्तव्यम् । सूत्रव्याख्या च विगुणेऽपि नित्ये फलाभिनिवृत्तिर्भवत्येव । यदि नाम दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलात्सर्वाङ्गोपसंहारो न शक्यते कर्तुम् । कतिपयाङ्गोपसंहारेणापि कर्तव्यमेव । यथा शक्यनुयादित्युपपदार्थोऽत्र परिकल्पते । सर्वदा कर्तव्यं सगुणं चेत्य-शक्यमेवावश्यंभावि दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबलाद्वैगुण्यमिति । एवं कृत्वा विकृती नित्ये कर्मणि प्राकृता पदार्थानुवृत्तिर्दृश्यते । यथा वरुणपथासेषु अथाध्वर्युरेवाऽऽहोत्रिग्री-स्संभृदोत्यसंभृष्टमेव भवति संप्रेषितमथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति स पत्नीमुदानयन्निति पत्न्यानयनविधिपरे वाक्येऽग्निसंमार्गप्रेषं दर्शयति । तथा महापितृयज्ञे स यज्ञोपवीती भूत्वाऽऽज्यानि गृह्णातीत्येवं विधिपरे वाक्ये लेखाकरणहरणोत्तरपरिग्रहादीन्पदार्था-ननुवदति । यदि हि नित्यस्वाङ्गसंबन्धो न स्याल्लेखाकरणहरणायनुवादो नाभवि-ष्यत् । भवति च तस्मान्नित्यानामप्यङ्गसंबन्धः । पशौ च दर्शयति—उत्तरमाधारमाघा-र्यासंस्पर्शयन्नुधौ पथेरथ जुह्वा पशुं समनर्काति । पशुसमजनविधिपरे वाक्ये उत्तराधारं दर्शयति । यच्चोच्यते न यागेनान्यस्याध्यत इति । आम्नानसामर्थ्यानुपात्तदुरितक्षयो वा, उत्पत्सुदुरितासंबन्धो वा भवत्येव । तस्मान्नित्येऽप्यङ्गसंबन्ध इति कात्यायनाच्चा-र्येणोक्तं ज्ञेयम् ।

कर्मभिर्निःश्रेयसं प्राप्यमित्युक्तम् । तथा मध्ये वेदनेच्छालक्षणं द्वारं चोक्तं, निःश्रेयसप्राप्तकं ज्ञानमेवास्वाद्यं कर्मभिरित्युक्तम् । तत्र कर्मसाध्या यद्यपि जिज्ञासा भवेज्ज्ञेयता ज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—

निःश्रेयसबुद्धिः प्रजनसंबन्धापेक्षा ।

निःश्रेयससाधनमूता बुद्धिस्तथा ■ च प्रकृष्टो जन आचार्यो ब्रह्मदित्संबन्धमपे-क्षते । आचार्यवान्युरुषो वेदेति श्रुतेः । न कर्मानुष्ठानमात्रेणापि तु वैराग्यादिसंपत्त्या

धर्मप्रश्ने वक्ष्यमाणया । यदाऽऽचार्यमुस्ताद्धर्मप्रश्नप्रदश्यमानोपनिषदां परिशीलनं स्याच्छ्र-
वणादिना तदैव साक्षात्काररूपा बुद्धिरुत्पद्यत इति भावः ।

एवं नियतकर्मणां निःश्रेयसफलतामविवाय यज्ञशब्देन श्रौतकर्ममात्रमेव गृही-
तमिति व्युदासार्थं प्रयुक्तेन कर्मशब्देन सूचितं सर्ववर्णाश्रमकर्मणां तादृक्त्वं तदेवोदाह-
रणमुत्तेन द्रव्यति—

अतिथिपूजागुरुपूजासंनिपाते चाभिवादनम् ।

एतन्नियतमित्यभिप्रेतं संबन्धः । सामयाचारिकेषु धर्मेषु व्याख्यास्यमानत्वाच्चे-
दाहृतानि लौकिकानि, गुरोः समागमे गुरोरभिवादनं, स्पष्टमन्यत् ।

श्रौतमन्त्रेष्टासाध्यमुदाहरति—

तत्कारितत्वाद्वाङ्मणराजन्ययोर्वै-

श्यस्य च वेदाध्ययनं तन्निमित्तम् ।

अध्यापकैस्तद्वक्ष्यमाणमध्ययनं तस्मै कारिता अध्ययनार्थं कारिताः संस्कारिता-
स्तेषां भावस्तेषां संस्कारितत्वं तत्कारितत्वं तस्माद्धेतोर्वाङ्मणराजिन्ययोर्वाध्ययनं तच्च
नियतमित्यर्थः । वाङ्मणादय एव वसन्तादिकालेष्वध्यापकैरध्ययनार्थत्वेन संस्कृता
अतस्तेषामेवाध्ययनम् । वक्ष्यति च—अशुद्राणामनुष्ठकर्मणां विद्यार्थिनां श्रुतिः संस्कार
इति । अयमाशयः—अध्ययनं यद्यपि वैदिकफलार्थिनां फलसाधनज्ञानाय सर्वेषामपि
प्राप्त्युपात्ताऽपि च तदुपनीतानामेव विधीयते । उपनयनं वसन्तादिषु कालेषु त्रैवर्णि-
कानामेवातस्तैर्विनाभूतमध्ययनमपि तेषामेवेति । वैश्यस्यासमाप्तग्रहणं वाङ्मणेन सह
कर्मनिरासार्थं द्वादशाहादौ ।

एवं वर्णत्रयस्याध्ययनं नियतमित्युक्तम् । तेन अशुद्धेन मोक्षादिना फलार्थिना-
मपि त्रैवर्णिकानामपि न सर्वकर्मानुष्ठानमिति दर्शयितुमधिकारिनेयममाह—

तेषामेव वाङ्मणविहिता यज्ञा येषु यज्ञकात्स्न्यमविप्रतिषिद्धम् ।

येषु त्रैवर्णिकेषु यज्ञस्य साङ्गस्य कात्स्न्यं विद्वत्ताड्यवत्ता सवर्णस्त्रीपरिग्रहं कान्ति-
नादिसंपत्तिर्वाद्या समस्त तेषामेव यज्ञा न तु परमुखेन पृच्छाऽपि कर्तारो भवन्ति ।
तथाऽर्थं संपादयिष्यामीति ।

अत एव—‘ यस्य त्रिवार्षिकं धान्यं स तु सोमं पिबेद्विजः ’ इत्यादि ।

तथा स्त्री भ्रातृवर्णा मन्त्रपाठमात्रवती सत्यधिकृता तेषां त्रैवर्णिकानाम् । स्त्री पुं-
केति पुमान्निषेधेति च सूत्रान्यामेकशेषेण तेषां त्रैवर्णिक्यः स्त्रियोऽपि गृह्यन्ते ।
एवकारः फलकामिनामपि शूद्राणामन्याघानादिपापकलिङ्गनिरासार्थः । वाङ्मणेनेति

‘नास्ति स्त्रीणां पृथग्ग्रहो न व्रतं नाप्युपोषणम् ।

शुश्रूषयति भर्तारं तेन स्वर्गे महीयते’ ॥ इति ।

तस्मादुपनीताधीतानां श्रैवणिकानां तज्ज्ञातिस्त्रीणां च ब्राह्मणविहितेष्वध्यानाग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मस्वाधिकार इति सिद्धम् । ननु क्तेन न्यायेनोपनयनाध्ययने अपि
स्त्रियाः प्राप्नुते ब्राह्मणमित्यादिषु लिङ्गाविवक्षणात् । सत्यम् । उपनयनस्थाने नारीणां
पाणिग्रहणमेव संस्कारत्वेन स्मर्यते । विवाहानन्तरमध्ययनं यावदर्थमेवार्थप्राप्तत्वात्तस्या
अन्यमन्त्रोच्चारणे शुद्धवदेव प्रतिषेधादेवं निषादरथकारयोरपि ।

तदुक्तम्—‘श्रीशूद्राद्विजयन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।’ इति ।

किंचाष्टवर्षो ब्राह्मण उपयच्छेत्तोऽधीयीतेति कर्तृलिङ्गस्य विधेयस्य विपत्ति-
तत्त्वादुपनयनाध्ययनाभावः ।

श्रैवणिकेष्वप्यपवदति केषुचित्—

यथा द्रव्यवत्ता शरीरकास्त्वेन च ।

अविप्रतिषिद्धम् । द्रव्यं दायं तद्यस्य विप्रतिषिद्धं नास्ति । दायमात्रत्वेन द्रव्य-
वत्ता स एव (!) । नास्ति च षष्ठादीनां दायमिति वक्ष्यते । अतस्तेऽशुचित्वेनानधिका-
रिणोऽति (!) दायप्रतिषेधोऽशुचित्वादेव स्मर्यते । तथा शरीरकास्त्वेनमङ्गानुष्ठानं न विप्र-
तिषिद्धं न विरुद्धं तेषामेव ते यज्ञा नान्येषामन्धपङ्कमूकचण्डिराश्रोत्रियाकिंचनानाम् ।
आज्यावेशणविष्णुकर्मणमन्त्रोच्चारणसंबोधनयाजमानदक्षिणासु यज्ञाङ्गेषु विरोधः स्यात् ।
अनधीतस्यापि श्रिवृद्वाग्निष्टुत्रप्रायश्चित्तत्वेन विहितः साधुवृत्तस्याऽऽधानादिकर्मसाद्रूप्यार्थं
ततो भवति तस्याप्यधिकारो नित्यनैमित्तिकेषु च । अकिंचनस्यापि नित्योपिष्ठिपशु-
चातुर्मास्यसोमेष्वन्वाहार्थमाजस्य दक्षिणाया विद्यास्यमानत्वात्प्रतिप्रसवः । तथा मृत-
आर्यस्य दारकर्मशक्तस्य स्वार्थमाधानं कल्पसूत्रे वक्ष्यते तस्य विना सार्ययाऽपि ।
कल्पसूत्र एव पत्नीं निर्मन्थेत् वदन्तीति तत्राप्यग्नयः स्वार्थमेव स्थापनीया अमा-
र्षेणापि नित्यं कार्यम् ।

श्रैवणिकानामेषाधिकार इति व्रजयति लिङ्गैः—

येषां च प्रकृतिलिङ्गानि यज्ञाः श्रूयन्ते श्रीवृणीते मन्त्र-

कृतो वृणीते यथार्थं मन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायते ।

ब्राह्मणे विज्ञायत इति दाव्यर्थम् । प्रकृतिर्जातिस्तस्या निर्णायकानि लिङ्गानि
यज्ञा यज्ञसाधनानि न हि प्रवरमन्येषामस्ति ब्राह्मणादिप्रयन्यातिरिक्तानाम् । तत्र
पुरोहितादिप्रवरेण राजन्यवैश्ययोर्ब्राह्मणस्य स्वतः प्रवरं स्पष्टम् ।

प्रयाणां लिङ्गान्याह—

गायत्रिया ब्राह्मणस्य परिदध्या-
त्रिष्टुभा राजन्यस्य जगत्या वैश्यस्येति ।

इतिशब्दः प्रकारे । एवंप्रकाराण्यन्यान्यपि वेदितव्यानीत्यर्थः ।

एवमधिकारं संमान्येदानीं कर्मसु नियतान्याह—

तेषामग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च नियतौ ।

सहाऽऽधानेन पूर्वमावित्वादकरण उपपातकस्मरणाच्च । अत एक नियतेषु पाठः ।
तेषां ब्राह्मणनिहितानां चत्वारि मध्ये यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयाद्यावज्जीवं दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां यजेतेति नियतनिमित्तताश्रवणात् ।

ब्राह्मणे विशेषमाह—

सोमेज्या ब्राह्मणस्य ।

ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमालभेतेति तथाऽऽश्विनं धूम्रललामालभेतेत्यत्र ब्राह्मणस्यैक-
प्रायश्चित्तत्वेन विधानात्तस्य सोमेज्या नियम्यते । दौर्बाल्यप्राप्त्यवपरिहारायाग्नि-
होत्रं दर्शपूर्णमासौ तु सुतरामित्यर्थः ।

आरम्भनियमविशेषमाह—

आधानादग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च नियतौ ।

आधाने कृते दर्शपूर्णमासयोरव्यवधानेनाऽऽरम्भो नियम्यते । सोमेज्या ब्राह्मणस्य
नियताऽपि न तस्या आधानाव्यवधाननियमः । प्रकारोऽन्यतरस्यैव नियमो मा भूदपि
तूमपेयामपीति दर्शनार्थः । न वक्तव्यमेतत्तेषां व्यवधानेऽग्निनाशप्रायश्चित्तश्रवणात् ।
वक्तव्यम् । काम्यार्थे सत्यां कामनायामारम्भोऽसत्यामनारम्भ इति मा भूदित्येवमर्थम् ।
न च सत्यामारम्भस्तन्निमित्तः कथम् । असत्यां तु नियतानामेव भविष्यतीत्येवमर्थम् ।
सत्यां तु काम्येनैवाकरणनिमित्तः प्रत्यवायोऽपि परिहित इत्युक्तत्वात्तस्मात् निःश्रे-
यसमित्येतावान्विशेषः । तथाऽप्यन्यत एव सिध्ययेत्तद्व्यवधानदोषो भवतीति । तर्हि
काम्यारम्भे सत्यसत्यां कामनायामत्यागार्थमेतद्भविष्यति । नियतारम्भे यथा यावज्जीवि-
मत्यागस्तथा काम्यारम्भेऽप्यसत्यां कामनायां तेषां त्यागेन नियतारम्भो निषिध्यते ।
न ह्यारम्भस्थाऽऽधानाव्यवहितकालं विनाऽन्यः कालोऽस्तीति कामनात्यागे सार्थ-
मातः प्रयोगभावेन यावदिष्टेन काम्यसमाप्तौ तदनन्तरं प्रयोगा यावज्जीवं निःश्रेयसार्था
भविष्यन्तीति न पृथगारम्भनिमित्तं सप्तहोतृहोमादिकमन्वारम्भणोयादिकं कार्यमिति
तत्पर्यम् ।

त्रैवर्णिकव्यतिरिक्तयोरप्याह —

निषादरथकारयोराराधानादग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च नियम्येते ।

यस्मिन् रथकारोऽग्नीनादधीदेति, तथा—अपूर्णां त्वा देवानां व्रतपते व्रतनाऽऽदधा-
धीति रथकारस्येति च दर्शनादाधानं रथकारव्रतेराधानोत्पन्नाग्नीनां परार्थत्वादग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासनियमस्तथा चैतया निषादस्थपतिं याजवेदिति निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति
कर्मधारयाभिप्रायेण निषाद इत्युक्तम् । तेनाऽऽपस्तम्बसूत्रे निषादानां स्थपतिस्त्रैवर्णिक
एवेति तन्निराकृतमेतदप्यायशास्त्रमिदं तस्येष्टिविधानादाधानमाचार्यो मन्यते । एक-
स्याऽऽधानमात्रं नियतं परस्य विकृतेष्ट्युपसिद्धमाधानं द्वयोरप्यग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ
च नियम्येते न्यायमतेन निषादस्याऽऽधानं तस्य लौकिकाग्निषु विकृतेष्टिमात्रमवकी-
र्णितो ब्रह्मचारिण इव गर्दभस्येति ।

तथा जीवपितुः ।

नियम्येते इत्याकृष्येते । यस्य त्रैवर्णिकस्यान्ययोर्वा योऽयं नियम उक्तः स तु
तेषां मध्ये तथा जीवपितुरेव नान्यस्य नियमः । तथा नियताग्निहोत्रदर्शपूर्णमास-
कारिणो जीवौ पितरौ यस्य स तथा । यदि पितरौ जीवतस्तर्हि ताम्यायाधानाद्विप्रये
कृत एव पुत्रस्थाधिकारो नान्यथा । तयोरकृताधानयोरन्यतरस्य मरणे सत्यस्येवाधि-
कार इत्यर्थः । तथा जीवपितुर्भरद्वाजेनाऽऽधानादि निषिद्धं तत्प्रतिप्रसवञ्च ।

उपक्रमादिपरे नियम्येरन् ।

यदीच्छा तदैवोपक्रम्य नियम्येते । न तस्योपक्रमोऽपि बाधादग्निहोत्रवर्शपूर्णमा-
सवत् । ब्राह्मणस्य सकृत्सोमेज्यावद्वा । असत्यामिच्छायामनुपक्रमेऽपि न दोषः ।
अयमभिप्रायः—यथाऽग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयोश्च यावज्जीवशब्देन निमित्ते सति
विधानात्सति जीवने निमित्तेऽवश्यकर्तव्यत्वं नैवं पशुचातुर्मास्यसोमेषु यावज्जीवशब्दे-
न निमित्तं तत्समाधीयते किं त्वस्यासाभियतत्नमुच्येत तथा साम्यासा भारब्धाश्चेज्ज
स्याज्या इति । इतरे चातुर्मास्यादयः सोमान्तास्तेषां काम्यानां नित्यानां च सद्भावा-
काग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत्काम्यस्थोपक्रमेऽप्यत्याग इति नियमः । किं तु नित्यानामुप-
क्रमे सति येषां नोत्सर्गविधिक्षेपामत्यागो नियम्येते न तु काम्यस्थोपक्रमेऽपि । कुतः,
यावज्जीवपदाभावादारब्धस्यासत्यां काननायां त्यागोऽपि युज्यतेऽन्यस्य पुनरारम्भोऽ-
नारम्भोऽपि नियतस्याऽऽरम्भे त्वत्यागं पूर्वाभ्यासस्य निरवधित्वादवधौ चोत्सर्ग इति
भाषः । प्रगीतपितरौ न तु सति सामर्थ्ये चातुर्मास्याद्यपि चोपक्रमेऽयमेव नियतत्वे-
नाविशेषेण सर्वकर्माणि प्रक्रान्तानि तत्रेतराणीति वक्तव्ये व्यवहितदर्शपूर्णमासधा-
नावपेक्ष्य तज्जातीयानामेव यागान्तराणां ग्रहणार्थं पुष्टिक्रमिर्देशस्तेनेतरेषां यागानामेवो-
पक्रमनियमो न निःश्रेयससाधनानामभ्येषां नियतानामपीत्युक्तम् । तेषां तूपक्रम-

स्यापि नियतस्थात् । तथा चायामानामतिषिपूजोपनयनाध्ययनादीनामध्यायुक्तिः । इतरे यामा आग्रयणेष्टिपशुधातुर्षसोमा नित्याः काम्याश्च । तत्रेष्टिपशुसोमानामनुत्सर्गाद्यावज्जीवमनुष्ठानमग्निहोत्रवत् । आक्षयस्य सोमेभ्याः नियताः सङ्करपि । कथम् । अपुनर्भक्ष्योऽस्य सोमपीथो भवतीति जिज्ञात् । उभयप्रयोगावपि न विरुद्धौ सोमस्य । आग्रयणेष्टौ तूपक्रमादेवाऽऽचार्यस्य नियम इष्टस्तत्स्थाने विहितं नियतमेव काम्यानामपि । यो यक्ष इत्युक्त्वा न यमते त्रेधातवीयेन यजेतेत्यसमाप्तौ प्रायश्चित्तविधानात् ।

तत्र नित्यस्य द्रव्यस्याभावे सामान्यात्प्रतिनिधिः ।

तत्र तेषु नियतेषु यदि नियतं द्रव्यं ग्रीष्मादिकं सोमादिकं न लभ्यते, अमाषेऽच्छाप्ते न तु नाशे । नाशे तु पृथग्भेदेदेवाप्रतिनिधिना तत्स्थानापत्तेन केमापि द्रव्येण नियतं कार्यमेव । आरम्भात्पूर्वमल्लभेऽपि नियतं प्रतिनिधिनाऽऽप्यारम्भणीयम् । प्रकान्त-काम्येषु च नित्यस्य विहितस्य द्रव्यस्य साधनमूतस्याप्राप्तौ नाशे वा तत्स्थाने प्रतिनिधीयते तत्स्वरूपेण गृह्यते स प्रतिनिधिद्रव्यान्तरं ग्राह्यम् । अनिमर्षं निवारयति सामान्यात्, जातिसामान्याद्धर्मसामान्यात्सादृश्यादित्यर्थः । अस्मिन्नेवार्थे पूर्वोत्तरपक्षौ कात्यायनीये—चोदिताभावेऽनारम्भस्तत्सिद्धत्वात्तस्य चोदितस्य द्रव्यस्य चाभावे नाऽऽरब्धद्रव्यं तत्कर्म । कुत एतत् । तदेव हि साधनं तस्य कर्मणः श्रुतं द्रव्यान्तरमश्रुतमतो द्रव्यान्तरेण कर्मान्यत्वं भवति द्रव्यदेवतं हि कर्मणो रूपमिति । एतदेवं काम्ये । अर्थाजित्ये । कथमिति । नित्येऽपि च श्रुतद्रव्याभावे कर्मान्तरबुद्ध्याऽनारम्भे प्राप्त आह—नियते सामान्यतः प्रतिनिधिः स्यात् । नित्ये कर्मणि प्रतिनिधिनाऽऽरब्धद्रव्यं तत्कर्म श्रुतद्रव्यतुल्येन । कुत एतत् । ग्रीहिभिर्व्यजेतेत्यत्र नियममात्रं ग्रीहिश्रुतिः । न च नियमानुरोधेन यावज्जीवंश्रुत्युपरोधः शक्यः कर्तुम् । अत्रदयं कर्तव्ये कर्मणि नियममात्रस्यैवानुपादानं युक्तरूपम् । तस्मात्प्रतिनिधिना तत्कर्म समापनीयम् । कुत एतत् । श्रुतद्रव्यसामान्यत इत्युच्यते । ग्रीहिभिर्व्यजेतेत्यनेन ग्रीहिताजात्युपलक्षितानां व्यक्तिविशेषाणामङ्गता विहिता भवति । न ग्रीहिजात्या मूर्तत्वात् । अष्टाकपाछनिवृत्तिर्वा शक्यते कर्तुम् । च व्यक्तिविशेषाणां आतिशब्दाद्वैतेऽन्यद्वाचकमस्ति । तस्माद्व्यक्तिविशेष एवात्राङ्गमूता इति । तेन सदृशेषुपादीयमानेषु कियतामापि व्यक्तविशेषाणामुपादानं कृतं भवति । तस्मात्सामान्यतः सामान्यात्प्रतिनिधिरिति । नित्ये प्रतिनिधिर्भवति । काम्ये चापि प्रकान्ते प्रतिनिधिरिष्यत एकः । तदर्थमाह—आरम्भजियमः । आरब्धं हि तत्कर्म । आरम्भश्च समाप्तेर्निमित्तम् । न च प्रतिनिधिद्रव्यमन्तरेण समाप्तिस्तस्य भवति । तस्माच्चत्रापि प्रतिनिधिर्भवत्येव । अपि च प्रकान्तस्य काम्यस्याप्यस-

मासौ दोषो भवति । तदपि हि नित्यैः समानं भवति । यथैव नित्यस्याकरणे शिष्ट-
विगर्हणमेवं काम्यस्यासमासौ शिष्टविगर्हणम् । ननु शिष्टविगर्हणं नाम को दोषः ।
अस्ति दोषो येन शिष्टा विगर्हन्ते । अथापि नाम नास्ति दोषो विगर्हणमेव दुष्ट-
मिति । दर्शनाच्च । दर्शयति द्रव्यान्तरेण परिसमाप्तिं यदि सोमं न बिन्देत्पूतीकानभि-
पुण्यवादिति ।

कात्यायनीयं सर्वत्र द्रव्यसामान्यं प्रयोजकमित्युक्तम् । तत्किमविशेषेण नेत्याह —

अर्थादासौ द्रव्यसामान्यम् ।

उपलक्षणमिति शेषः । सजातीयेन प्रतिनिहितेन यदि प्रयोजनं संपद्यते तदा
सजातीयं न्यूनविहितगुणमपि यथाकर्थाचित्प्रयोजनलाभे तदेव ग्राह्यं न तु तच्छब्दानु-
पलक्षितं विहितसमस्तगुणमपि विजातीयम् ।

अतिरेके दर्शयति—

अर्थविप्रतिषेधे त्वर्थसामान्यम् ।

यथाकर्थाचिदपि यदि सजातीयेन प्रयोजनं न भवति तदाऽर्थेन प्रयोजनेन नोप-
लक्षिता या विहितद्रव्यनिष्ठाऽन्याऽव्यवहिता साक्षाद्वापिका नातिस्तथैव समान-
जातीयं ग्राह्यं न तु व्यापकव्यापकादिसामान्येन सजातीयम् । तदपि पूर्वपूर्वालाभे
ग्राह्यमेव समानजातीयपर्यन्तम् । तदेतदर्थसामान्यमित्यनेन दर्शितम् ।

एवमेव विवक्षितमिति दर्शयितुमुदाहरति—

यथा यूपोज्जने सर्पिषोऽभावे तैलम् ।

अत्र यूपोज्जनेऽनक्ति तेजो वा आज्यं यजमानेनाग्निष्ठेति ग्राह्येण आज्यशब्देन
विधानेऽपि सर्पिष इति यदसर्वतत्सर्पिरभवदिति घृतसामान्यवाच्याज्यशब्दो न तु
संस्कारवाचीति दर्शितम् । अत एव नक्षयति लौकिकेनाऽऽज्येनेत्यादि यजमानो
यूपमनक्तीति । सर्पिषो यथाकर्थाचिदसामर्थ्ये सर्पिर्नात्वा विजातीयमपि तैलं खेद्व-
द्रूयते ।

प्रतिनिधौ विहिते च प्रतिषेधस्य संकोचो भवतीत्याशङ्कित उत्तरम्—

प्रतिषिद्धेभ्यो निवृत्तः प्रतिनिधिः ।

न हि यामीयत्वेन हि निषिद्धं प्रतिनिधित्वेन ग्राह्यं विजातीयेनान्येनापि तत्सिद्धेः ।
तस्मात्तथायेन प्राप्तः प्रतिनिधिवर्गायत्वेन प्रतिषिद्धेभ्यो निवृत्तोऽन्य एव प्रतिनिधिः ।

ननु प्रकारेण पठितः प्रतिषेधस्तत्रैव स्वात्मान्यत्रेत्याशङ्क्याऽऽह—

अविशेषेण हि प्रतिषेधः श्रूयते ।

अविशेषेण श्रुतिस्मृत्यादौ प्रतिषेधो यस्माच्छ्रूयते स तु न संकोचनीयो न्यायप्राप्त-
विधिना तस्य दृष्टद्वारा सामर्थ्येऽप्यदृष्टद्वारकशक्यत्वात् प्रतिषेधादवगम्यते ।

अक्तग्रहणे कर्मणो लोप एवं स्यादित्यर्थः । इत्यामाके चरौ विहिते प्रतिनिधौ प्राप्ते
श्रूयते—अयज्ञिया वै कोद्रवा अयज्ञिया वरडका इति । तथा मौद्रेऽपि चरौ अयज्ञिया
भाषा इति । सोयमाविशेषेण यज्ञसंज्ञेः निषिध्यते न चरुद्रव्य इत्यर्थः । यदार्थाणा-
मनोजनीयमित्यादिरपि ज्ञेयः प्रतिषेधः ।

अथ यत्र वैकल्पिकं द्रव्यमुपात्तं नष्टं यथा त्रीहिषु नष्टेषु किं त्रीहिसामान्येन
प्रतिनिध्यापादानमुक्तं श्रुतद्रव्यं यथा उपादेयाः । श्रुतद्रव्याभावे प्रतिनिधिरिष्यते न
श्रुतद्रव्ये सतीति यथा उपादेया इत्येवं प्राप्तं आह—

विकल्पे प्रवृत्तिलक्षणः ।

अस्मिन्विकल्पे यत्प्रवृत्तं द्रव्यं तत्सामान्येन प्रतिनिध्यापादानम् । न श्रुतमपि
द्रव्यमुपादेयं, किं कारणं सर्वत्र हि वैकल्पिकेषु द्रव्येषु यजमानः स्वयमेवैकं साधनत्वे-
नाह्नी करोति । तत्र च तदेव साधनं नान्यदश्रुतसममेव हि तदिति । यदि च तद्-
वादीयते कर्मान्तरबुद्धिः स्यात्तत्र च संज्यते । तस्मात्प्रक्रान्तद्रव्यसादृश्येन प्रतिनिध्या-
पादानमिति । सजातीयभावेऽपि विजातीयग्रहणेऽपि त्रीहीणां मेघसुमनस्समान
इति मन्त्रलोपो नास्ति ।

कचिदपवादमह—

कृत्स्नाभावे प्रतिनिधिः ।

विहितस्योपात्तस्य सर्वस्य नाशे प्रतिनिधिरसर्वस्य नाशे न प्रतिनिधिः ।

अनु किंचिन्मात्रावशिष्टेऽपि भवत्येव सर्वस्य नाशस्तत्राऽऽह—

मात्रापचारे तेन समाप्येत ।

कमेति शेषः । प्रधानाहुत्यादिसमर्थं उपात्तद्रव्ये सति शेषकार्याणां लोपः प्रधानं तु
तेनैवानुष्ठेयम् । एवं विहिते द्रव्ये प्रधानपर्याप्ति संभवति तदेव ग्राह्यम् । तत्रापि शेष-
कार्याणां लोपो वरं न तु शेषकार्यसमर्थप्रतिनिध्यापादानम् ।

प्रतिनिधावपि चोदितजात्यादित्यागनिमित्तं प्रायश्चित्तं कार्यमित्याह—

द्रव्याभावे प्रतिनिधिर्विध्यपरार्थे प्रायश्चित्तम् ।

मात्रापचारे नैव प्रतिनिधिः प्रायश्चित्तं तु भवत्येव । द्रव्याभाव इति पुनरभावग्रहणं
प्रधानपर्याप्तद्रव्याभाव एव प्रतिनिध्यापादानप्रदर्शनार्थम् । उपात्तविहितद्रव्यनाश-
शङ्कया प्रतिनिधानुपात्तेऽपि तेन प्रधानद्रव्येणानुष्ठाने सिद्धेऽप्युपात्तद्रव्यलापो यदि
भवेत्तदा तेनापि पुनरनुष्ठानं कार्यमेव । उपात्तस्य संस्कृतस्यापि द्रव्यस्याप्रधा-
नस्य नाशशङ्कया प्रतिनिध्यापादानेन प्रयोजने सिद्धे पूर्वद्रव्ये यथादौ लब्धेऽपि न पुन-

निषेधनादिकं प्रभादीनां कार्यमित्यादिविशेषाः परार्थान्येकेनेतिन्यायतः सूत्रान्तराच्च
स्यातव्याः ।

न स्वामित्वस्य भार्यायाः पुत्रस्य देशस्य कालस्याग्नेर्द-
वतायाः कर्मणः शब्दस्य च प्रतिनिधिविद्यते ॥ १ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य तृतीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥

स्वामिनि नष्टे केन प्रतिनिधिरुपादेयः । उपात्तस्य तु कर्तृत्वेन कर्मफलमपि तस्यैव
स्यसिद्धिः न प्रतिनिधिरसंनिधानेऽशक्ते वा तत्कर्मणो लोप एव । यजमानस्येति वक्तव्ये
स्वामित्वप्रयुक्तं यत्कार्यं संस्कारास्ते हि फलभोगार्थं न तेषां प्रतिनिधिरन्याथैष्वस्त्येव ।
अत्र विशेषमाह कात्यायनः—गुणेषु प्रतिनिधिः परार्थत्वात् । पात्रास्तादनाद्याज्यावेक्ष-
णादिषु गुणपदार्थेषु स्वाम्यपि प्रतिनिधीयते । कुत एतत् । परार्थत्वात् । परार्थो ह्यसौ ।
तत्रैव न प्रधानवत्स्वार्थं साधयति । तस्मात्कत्ववर्थाभिनिर्वृत्तये स्वाम्यपि प्रतिनिधीयत
इति । अत एव वक्ष्यत्याचार्यः—एवं विहितं प्रवसतोऽपि याजमानं यस्यामस्य दिश्य-
ग्रथो भवन्ति तां दिशममिमुखो मन्त्राक्षपत्यध्वर्युः कर्माणि करोत्यन्यान्वभिर्मानाद्यज-
मानो मन्त्राक्षपत्यन्यान्वादेशनादिति । एवं भार्याया अपि प्रतिनिध्यसंभवेऽध्य-
धिमैः सह हेत्वन्तरेणापि तथात्वं वक्तुं पुनर्ग्रहणम् । तत्र भार्यापुत्राग्नीनां न संभवति
प्रतिनिधिः । नित्यस्य द्रव्यस्येत्यत्र नियतस्य न संस्कारेण सिद्धस्य द्रव्यस्य प्रति-
निधित्वमुक्तम् । तत्र जातिर्न भार्यादिषु संभवति । न हि ते पदार्था ज्ञात्वा स्वयमेव
कचित्सिद्धाः सन्ति किंतु पाणिग्रहणबीजावापाचानैः स्वकृतैः संस्कृतानामेव तत्तच्छब्द-
वाच्यत्वम् । तत्तु नान्यत्र कुत्रापि संभवति । यद्यपि भार्याया अन्यस्या अपि संभवस्त-
थाऽप्याधानसंस्कृता चेत्तर्हि सा स्वाधिकारेणैव प्राक्त्य नान्यस्याः प्रतिनिधिर्भवति ।
आधानेनासंस्कृतायास्तु श्रौते कर्मणि प्रतिषेधादेवाप्रतिनिधित्वम् । पुत्रेऽपि तथा
मितृकृत्येषु ज्ञेयम् । अग्निर्द्वितीयो नास्त्येव संस्कृतो न हि कश्चिद्गृहपत्यादिर्नात्या
सिद्धोऽस्ति । देशकालयोस्तद्देशपत्वेनानुपादेययोरुपादेयो द्रव्यविशेषः कथं स्यात्स्याने
हि तेन कर्मणोपलक्षिते शब्देन विधातव्यमनुपादेयस्य न प्रतिनिधित्वम् । ननु कथं
कालस्य च कर्माक्षत्वमविहितत्वादिति चेत्, कर्मण एव कालसंबन्धेन विधानाङ्गीका-
राक्षत्वमनुपादेयस्यैव । अतस्तु यत्रैतौ तत्रैव कर्म विधातव्यम् । प्राचीनप्रवणतायाश्च
देशान्तरे सेपादयितुं शक्यत्वाच्च प्रतिनिधिर्देवताया अपि न काचिज्जातिरास्ति नापि
समानसामर्थ्याऽन्या भवति तस्या विध्येकसमविगम्यत्वात् । तद्वितेन चतुर्थ्या च
विहितमन्त्रवर्णेन वा देवतात्वं नान्यथा प्रमाणान्तरेण सामर्थ्यमवगम्यते येन प्रतिनिधिः
स्यात् । कर्मणोऽपि दृष्टार्थस्यावहननादेर्न हि पेषणं समर्थमदृष्टार्थस्य तु न सामर्थ्यं

प्रमाणान्तरं ग्राह्यं येन समर्थं सत्प्रतिनिधयेत । शब्दे विस्मृतप्रतिनिधिर्वाच्यस्तदर्थोत्स्मरणे तत्प्रतिपाद्यार्थज्ञानात्कस्यार्थस्य प्रतिपादकः शब्दः प्रतिनिधेयः । यस्य कस्यचिद्ग्रहणे त्वद्व्यर्थत्वं स्यात्तेन न स्वार्थं कुर्यात् । अकार एवं आतीयानां शास्त्रं विनाऽनवगतसामर्थ्यानां ग्रहणार्थः । तथा च समर्थः प्रतिनिधिर्न संभवति । तत्राकृलोपं सोढुं प्रायश्चित्तेन कर्म समापनीयं प्रधानलोपे तु पुनः कर्मैव कर्तव्यम् । अत एवोक्तमेवार्थेऽन्यस्यासामर्थ्याच्च संभवत्येव प्रतिनिधिरिति न विद्यत इत्युक्तम् ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैनयन्त्यां तृतीयप्रश्ने

प्रथमः परिभाषापटलः ॥ १ ॥

अथ तृतीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

तृतीयप्रश्नप्रथमपटलस्य मया कृता ।

भोमासाद्वयमार्गेण ययामति सविस्तरा ॥

व्याख्या सूत्रानुसारेण महाफलमभीप्सता ।

ब्रह्मव्या यज्ञवपुषि विष्णो माला समर्पिता ॥

प्रश्ने तृतीये प्रथमे पटले नित्यकर्मणाम् ।

फलं निःश्रेयसं नित्येष्वधिकारी निरूपितः ॥

आधानं पुनराधानमाग्निहोत्रं प्रयाणकम् ।

दार्बिहोमातिदेशादि तन्त्रादि समुदीर्यते ॥

नवाग्नेष्टिं तू(ष्टिस्तृ)तीयेऽत्र प्रश्ने सर्वं निरूप्यते ।

आधानं कर्मणामाद्यं श्रौतानां प्रश्न ईर्यते ॥

तृतीये तु द्वितीयाद्यैः पञ्चभिः पटलैरिह ।

तत्राऽऽधानं त्रिविधं सोमपूर्वमिष्टिपूर्वं होमपूर्वं चेति । तत्र सर्वत्रेच्छाविकल्पः । सोमपूर्वकं तु यस्य प्रायश्चित्तपशू न स्तस्तस्यैव । केचित्तु प्रायश्चित्तपशोरग्नीधोमयिेन सयनीयेन वा समानतन्त्रतां वदन्तः सोमपूर्वाधानमिच्छन्ति कक्षपकारवचनात् । आधानात्पूर्वं कर्मोपयुक्तान्मन्त्रान्मार्याऽप्यधीते पितुः पत्युर्वा सकाशात्, अद्विगम्यो वा । आधानमायतनेषु विधानेनाग्निस्पावनलक्षणः संस्कारोऽनारभ्याधीतविहितत्वात् कस्यचित्कर्मणोऽङ्गम् । न च वाक्येन कर्माङ्गताऽग्नीनादधीतेति केवलमग्नीन्प्रत्येवाङ्गता प्रतीयते । तदुत्पादकत्वेनानुष्ठेयं बहिरेव कर्मभ्यः । पवमानेष्टीनामपि संस्कारकर्मत्व-

मेव । यदाहवनीये जुहुतीत्यादिना तेषां ऽस्य सर्वे ग्रीता अभीष्टा आधीयन्त इत्यर्थवादेन संस्कारकर्मता ऽऽश्रिता ऽभिमता चेति दर्शितमेव । तेन संस्कारेण संस्कृता अग्नयः पश्चादन्यैर्विधैस्तत्तत्कर्माङ्गत्वेन विधीयन्ते । द्विविधं हि कर्माङ्गं द्रव्यमेकं लोकतः सिद्धमङ्गत्वेन विधीयते ऽन्यद्वैदिककर्मणा सिद्धमङ्गत्वेन विधीयते । तत्साधकं कर्मापि द्विविधं प्रयोगान्तर्गतमनन्तर्गतं च । प्रथमं तु प्रधानाङ्गं सदेव ब्रह्मोत्पादकं यथा ऽवहननादि पुरोडाहोत्पादकम् । अन्यत्प्रधानकर्माङ्गतामनापन्नमेवाङ्गभूतस्य द्रव्यस्याङ्गं सद्रुत्पादकम् । यथा ऽध्ययनं स्वाध्यायोत्पादकमाधानमपि तथा । तस्याधिकारिणस्तु निरूपिता एव । प्रथमपटले पुनर्वर्गेषु स्वयमप्यशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनं वेदाध्ययनमन्याधेयमिति वक्ष्यति । नित्येषु पाठान्नित्यत्वेन केवलमपि हविर्यज्ञत्वेन संस्कारेषु पठितम् । नियमापूर्वद्वारा निःश्रेयसकारणम् । तस्मादत्रापि पृथक्सं-
 कल्पेन भाव्यम् । अनेनैवाभिप्रायेण बौधायनेनोक्तं (नः) कत्वादौ कतुकामं काम-
 यीत यज्ञाङ्गादौ यज्ञाङ्गं काममित्युपक्रम्या ऽऽह—सर्वकापोऽग्नीनाधास्य इत्य-
 न्याधेय इति । वैखानसस्तु सर्वकर्मार्थमग्नीनाधास्य इत्युक्त्वेति ततः संकल्पपूर्वक-
 मेवा ऽऽधानं कार्यामिति । अत्रा ऽऽधानाङ्गवैकल्ये पुनः क्रिया सर्वाधानस्य न त्वङ्ग-
 मात्रस्य । कुतः, प्रायश्चित्तं कृत्वा ऽङ्गमनुष्ठेयम् । नचा ऽऽधानासिद्धावाहवनीय-
 योऽस्ति एवमानहविःषु तु भाविसंज्ञया प्रवृत्तेः । अत्रोपकारकमाह बौधायनः—
 अग्नीनाधास्यमानः प्राज्यमात्मनः कुर्वीत येनास्य कुशलं स्यात्तेन कुशलं कुर्वी-
 तेति यथोक्तमात्मनः पुरश्चरणमिति च । प्राज्यं शुद्धं येन येन कर्मणा ऽस्य
 कुशलं प्रायश्चित्तम् । तथा वैखानसेनाध्युक्तम्—युक्तः श्रद्धान्वितो यजमानोऽ-
 नुज्ञातः केशश्मश्रुरोमनखानि च चापयित्वा विधिना ज्ञात इवे त्वोर्जे त्वत्यादि-
 स्वाध्यायमधीयानः शतं प्राणायायं च (मांश्च) कुर्याद्दध्वायकारायणमुपोष्य सपत्नीको
 घृतमिश्रं हविष्यं क्षीरेणाग्नीयात्स्मृत्युक्तव्रतमाचरन्पावनार्थममात्यहोमान्कूष्माण्डादींश्च
 जुहुयादिति । युक्त इन्द्रियचापहरहितः । अनुज्ञातो ब्राह्मणैः केशादीन्वापयेत्स्वा-
 ध्यायं वेदपारायणं नारायण ध्यायन्नजत्यागेनावोष्य नियतात्मेत्यर्थः । वेदपारायणप्रा-
 णायामेषु तथा ऽन्येष्वमात्यहोमादिषु स्मृत्युक्तेष्वपि व्रतेषु सपत्नीकस्य भोजननियमो
 घृतमिश्रमित्यादि । एवं स्मृत्युक्तान्यन्यान्यपि अपतिलहोमादीनि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि
 यथाशक्या (क्ति) यावदात्मशुद्धिं मन्वते तावत्कृत्वा संकल्पात्पूर्वमेवारणी छित्त्वा
 शोषयित्वा यद्युतुद्धादशाहाविपक्षः । संवत्सरपक्षसंकरेण वा ऽऽर्द्धे एव वा ऽऽहरणीये ।
 अरणीप्रमाणमर्धलक्षणं यावता प्रयोजनं तावत्प्रमाणमित्याचार्याणां मतम् । बौधायनस्तु-

चतुरङ्गुलोत्सेषां द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णां षोडशाङ्गुलायामिति । चतुर्विंशत्यङ्गुला-
मिति कात्यायनः । विष्णुपुराणेऽपि गायत्र्यक्षरसंख्येत्यादि चोक्तम् । भारद्वाजस्तु
यो अश्वत्थः शमीगर्भो भूमि मूलेन संगत इति । यस्याश्वत्थस्य मूळं साक्षाद्भूमिं प्राप्तं
स एव न शस्यामप्युत्पन्नमात्र इत्यर्थः । अस्मदाचार्यस्योपयमिष्ठम् । तथाऽग्रे वक्ष्य-
माणां शालामपि तथाऽऽयतनान्यपि पूर्वमेव कुर्यात् । तदेतत्सविशेषमुक्तं वैश्वानसेन-
शमीगर्भमश्वत्थं यद्यशमीगर्भं शुक्लाङ्कुरमशनिवाय्वनुपहतमयं परस्य स्थानावासमनह-
शुष्कमशीर्णमन्यज्जात्यनुपहतं गत्वा वैश्वानरसूक्तेन प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणमेत्तेनैव
प्राचीमुदीचीं वा शालां प्रागादिप्रदक्षिणं छेदयित्वा प्राग्गामामुदगग्रां चाधोभागेनाधरा-
रणीं त्वक्पाश्र्वोर्ध्वभागां विगतत्वचं विशोषितां चतुर्विंशत्यङ्गुलायतामष्टाङ्गुलविस्तारां
चतुरङ्गुलोत्सेतां तथोत्तरभागेनो(णो)त्तरामरणीं च गायत्र्याऽथ करोति तत्र प्रथमानि
यानि अस्वार्यङ्गुलानि शिरश्क्षक्षुः श्रोत्रमास्यं च द्वितीयानि ग्रीवा वक्षो हृदयं स्तनस्तृ-
तीयान्युदरप्रसृति चतुर्थानि श्रोणपिच्छमान्यूरुषष्ठानि जङ्घे पादावित्येके एवमरणी
सर्वैरङ्गैः संपूर्णे भवतो यच्छीर्षिण मन्थति शीर्षिकिमान्यजमानो भवति यद्ग्रीवायामवे-
पनो यत्र मन्थेदनारब्धोऽस्य यज्ञो भवत्यूरु रक्षसां योनिर्जङ्घे पादौ पिशाचानां श्रोणी
देवानां योनिस्तस्माच्छ्रोण्यामेव प्रथमं मन्थेन्मूलादष्टाङ्गुलं परित्यज्याग्राच्च द्वादशा-
ङ्गुलं पार्श्वतस्त्रीणि त्रीण्यङ्गुलानि प्रथममन्थन एवं प्रनननं कुर्वीतोत्तरारणेरष्टाङ्गुल-
परिणाहं प्रमन्थं चीर्त्वा मन्थमूले संपत्ते तेन सहितः षड्विंशत्यङ्गुलायतो मन्थो
भवति तथा छिद्रमित्युक्तं प्राक्चिरा अरणिस्तथा वेदिः । गृहे सौम्ये पश्चिमपूर्वायतां
तथाऽनुवंशोऽपूर्वदक्षिणयोर्द्वारयुगां महतीं शालां कक्षयित्वाऽस्थिरोमकेशाङ्गारतुपका-
द्याश्मलोष्टपिपीलिकादीन्वर्जयित्वा मृदा शुद्धयेति गार्हपत्याद्यायतननिर्माणमुक्तम् ।
अस्य वैश्वानरससूत्रस्यार्थः स्पष्टः । त्वक्पाश्र्वोर्ध्वभागानिति त्वचि पार्श्व ऊर्ध्वभागो
यस्याः सा पार्श्वयोरुर्ध्वभागे च तक्षणं बहु न कार्यमित्यर्थः । ततस्तु शाखैव तावती
ग्राह्या यावता विस्तारोऽष्टाङ्गुलो भवेत् । अधोभागे तु गर्भपर्यन्तं तक्षणं कार्यमित्यर्थः ।
ततोऽर्धभागे चतुर्विंशत्यङ्गुलदीर्घाष्टाङ्गुलविस्तारा चतुरङ्गुलोत्सेषा कार्या । नात्र
शाखायाः पाटनेन दलद्वयं संपाद्य तथोररणिद्वयं कार्यमित्युक्तं किं तु तस्याः शाखायक
अधःकाण्डमधरारणिं तदूर्ध्वमुत्तरारणिविति केचित्पाटनेनैवेच्छन्ति शिरआदिकल्प-
नाऽऽमरभ्यांर्धवादा एते विधितु मूलादष्टाङ्गुलं परित्यज्याग्राद्वादशाङ्गुलं पार्श्वयो-
स्त्रीणि त्रीणि मध्ये षड्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलदीर्घं मन्थनस्य प्रथमस्य स्थानमित्यधरा-
रणिविषये तथोत्तरारणिविषयेऽपि तु—उत्तरारणेरष्टाङ्गुलपरिणाहमष्टाङ्गुलेन सूत्रेण
परितो वेष्टननं समं प्रमन्थनामकं शकलं चीर्त्वादर एतदपि त्वग्रभागादेव । मन्थमूले

मन्यो नाम यज्ञियकाष्ठस्य सारेण कृतो यस्य रज्ज्वा भ्रमणं क्रियते तस्य मन्यस्य मूलभागमुत्कीर्य प्रमन्यस्य शकलरूपस्य मूलं संवत्तं कृतसंघानयोरुपयोः प्रमाणं षड्विंशत्यङ्गुलमिति । अनेनैकशालोक्ता । प्राचीनवंशाचार्यस्तु याजमाने षड्विंशत्याहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वेति । तेन गम्यत उद्गीचीनवंशशालाद्वयं कार्यम् । आपस्तम्बेन तु स्पष्टमेव शालाद्वयमुक्तम् । तत्राऽऽदौ ब्राह्मैदनिकाधानात्पूर्वदिने नान्दीश्राद्धमृदकशान्तिं प्रतिसरवन्धं कुर्यात्ततः पूर्वमेवाहुर्गार्हपत्यं कुर्यात् । पात्रलक्षणं दर्शपूर्णमासयोरेव निरूपितम् ।

आयतनानि—सूत्रकृत्रोक्तवान्साक्षान्मानमायतनेषु तत् ।

गार्हपत्यादिकाग्नेनां ततो विष्णवस्य मानतः ॥

गृह्यते याज्ञिकैः सर्वैर्वेदो विष्णवाश्च तेऽग्नयः ।

विष्णिघमानं तु पिशीलमात्रा भवन्तीति विष्णिघानां विज्ञायते चतुरश्रा इत्येकेषामिति सूत्रम् । तत्र परिमण्डलेन विकल्पम्(१) । सर्वाध्यायतनानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि वेति सूत्रकृतामाचार्याणां चतुर्णां संमतम् । तत्र पिशीलमानं पञ्चधा वदन्ति—षाह्वोरन्तरालमेकम् । बद्धमुष्टी रत्निरिति द्वितीयम् । अरत्निरिति तृतीयम् । द्वार्त्रिशदङ्गुलमिति चतुर्थम् । षट्त्रिंशदङ्गुलमिति पञ्चमम् । एतेषामध्वमानेन वर्तुलं आमयेदेवं सर्वाग्नीनामध्ववाऽन्यतरमानेन चतुरश्राणि सर्वाणीति निर्णयः । अथ वा वैखानसेनोक्तो विशेषो आह्वः । गार्हपत्यामतनमष्टादशाङ्गुल्या वृत्तं आमयेत्वाऽष्टाङ्गुलोन्नतं स्पण्डिलं कृत्वा परितश्चतुरङ्गुलविस्तारं हित्वा मध्ये षडङ्गुलविस्तारं निम्नं खनति शिष्टं तदूर्ध्वमेखला स्यात्परितश्चतुरङ्गुलविस्तारोन्नतामधोमेखलां करोति । तथाऽऽहवनीयायतनं चतुरश्रं चतुर्दिक्षु द्वार्त्रिशदङ्गुल्यायतमष्टाङ्गुलोन्नतं स्पण्डिलं परिकल्प्य पूर्ववत्परितो हित्वा मेखला मध्ये निम्नमधोमेखलां करोति । अन्वाहार्यपचनं पञ्चविंशत्यङ्गुल्या वृत्तं आमयेत्वा दक्षिणार्धेऽर्धचन्द्राकारं स्पण्डिलं पूर्ववत्तत्स्योन्नतं निम्नं मध्यमूर्ध्वाधरमेखलेषु वेद्युत्तरार्धा(२) कृत्वा पूर्वभागान्तरे प्रक्रमे वेद्युन्नतमुत्करं करोतीत्युक्तम् । वेदिस्तु स्वसूत्रे दर्शितैवेति न तदुक्ता आह्वा तस्याश्चतुरङ्गुलोन्नतत्वमुक्तमेवमुत्करस्यापि ज्ञेयम् । इदमपि श्रौतत्वाद्आह्वम् । भाष्यमते समक्षेत्रता । एतदनुसारेणेति याज्ञिका आहुर्वर्तुलं गार्हपत्यस्य चतुरश्रमाहवनीयस्यार्धचन्द्रं दक्षिणाग्नेः समक्षेत्राणीति । तदिदं रमणीयमिव मन्यमाना अस्मदीया अपि याज्ञिकाः स्वसूत्रोक्तं पिशीलप्रमाणमरत्निमात्रमनुसृत्य स्वसूत्रोक्तं चतुरश्रत्वं वर्तुलत्वं वा सर्वायतनसमता(३) आयतनानि विहरन्ति ।

अरतिविष्कम्भकमाद्यवह्नेर्वृत्तं गृहं तत्प्रकृतिं विधाय च ।

अन्यानि तत्क्षेत्रसमानि कुर्वते शुद्धोक्तरीत्या स्वयमूहयन्ति च ॥

अरतिनयानं चतुरश्रमेव वा प्रकृत्य तत्क्षेत्रसमं च वर्तुलम् ।

यद्वह्नेरपरञ्च पूर्ववत्तत्रैरिता घृ(म)स्कृताश्च कारिकाः—

प्राचीं विज्ञाय पूर्वं तु विहारं कल्पयेत्ततः ।

प्राचीज्ञानप्रकारं तु कल्प आचार्य ऊचिवान् ॥

समेवार्धमहं वक्ष्ये न्यास्यानमवलोक्य च ।

त्रिजास्वात्पृथग्योर्ध्वं प्राचीं विद्याद्विचक्षणात् ॥

श्रीणानक्षत्रमधवा दक्षिणापयवातिनाम् ।

उदगाशास्पितानां तु प्राचीं ज्ञेयास्तु कृत्तिकाः ॥

साधारणमिदं सर्वदेशानां पश्यते मया ।

कर्तुमिष्टे समे देशे हस्तद्वयसमन्विते ॥

षट्शङ्कुलपरीणाहो द्वादशाङ्कुलमायतः ।

एकतःक्षूह(क्षुर्क)जुस्तष्टः खादिरस्याज्जणः समः ॥

शङ्कुः समशिराः कार्यो देशे तं स्थापयेत्समे ।

शङ्कोः पूर्वापरे देशे रेखां प्रागाधतां न्यसेत् ॥

शङ्कुना संमिता रज्जुः पाशद्वयसमन्विता ।

मध्ये तु कल्पयेच्चिह्नं शङ्कोः पाशौ प्रमुच्य च ॥

चिह्नेन मण्डलं कुर्यात्तस्य शङ्कोस्तु सर्वतः ।

पूर्वशङ्कसरेखाया मण्डलस्य च संगमे ॥

शङ्कुं पूर्वापरौ स्थाप्यौ ताम्बां पूर्वापरे दिशौ ।

शावदिष्टं विजानीयादथ याम्योत्तरे दिशौ ॥

आमुच्य पाशं पूर्वस्मिन्नन्यपाशेन मण्डलम् ।

लिखेत्तथा प्रतीच्ये तु पाशं मुक्त्वाऽन्यमण्डलम् ॥

मण्डलद्वयसंसर्गे शङ्कुतो दक्षिणेतरी ।

याम्योत्तरदिशावेवं विदिशोऽथ प्रकल्पयेत् ॥

पूर्वादिशङ्कुषु तथा पाशावामुच्य लक्षणात् ।

मण्डलानि लिखेदेवं चत्वारि च यथाक्रमम् ॥

मण्डलानां च संसर्गा विदिशः परिकीर्तिताः ।

आचार्योक्त उपायोऽयं प्राचीविज्ञानलक्षणः ॥

प्राचीज्ञानप्रकारोऽन्यः सूर्यसिद्धान्तरीक्षितः ।

स एवार्थो मयाऽत्रापि यथामति निगद्यते ॥

मीनकन्यागते सूर्ये गते षोडशवासरे ।
 अनन्तरं विज्ञानीयात्प्राचीं सूर्येण बुद्धिमान् ॥
 मासेष्वन्येषु विज्ञेया वक्ष्यमाणावृता हि सा ।
 समे शङ्कुङ्कुलायापरञ्जवा मण्डलमालिखेत् ॥
 तन्मध्ये कल्पयेच्छङ्कुं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
 तच्छास्त्राग्रं स्पृशेद्यत्र रेखां पूर्वापराङ्गयोः ॥
 तत्र शङ्कुं निखाद्योमौ रज्जुं किञ्चिद्विवर्धयेत् ।
 शङ्कौ तां पश्चिमे भुक्त्वा रेखां तिर्यक्प्रकल्पयेत् ॥
 प्राच्ये शङ्कौ तथा भुक्त्वा तद्वद्रेखां प्रकल्पयेत् ।
 एवं कृते यवेन्मत्स्यो दक्षिणोत्तरमायतः ॥
 दक्षिणोत्तरयोः शङ्कुं मत्स्यस्य मुखपुच्छयोः ।
 शङ्कोः प्रकल्प्य रज्ज्वाऽन्यं मत्स्यं प्राक्प्रत्यगायतम् ॥
 मुखपुच्छानुसारेण प्राचीं मत्स्यस्य कल्पयेत् ।
 विदिशाश्च प्रसाधयैवं विहारं कल्पयेत्ततः ॥
 अङ्गुलादिप्रमाणं तु शुल्ब आचार्य उक्तवान् ।
 वेदिमानोपयोगित्वात्तरप्रमाणमहं ब्रुवे ॥
 षतुर्दशाणवो यावत्तावदेवाङ्गुलं भवेत् ।
 त्रयस्त्रिंशत्तिला वा स्यात्कोशस्था अङ्गुलं विह ॥
 दशाङ्गुलं क्षुद्रपदं प्रादेशो द्वादशाङ्गुलः ।
 पृथे(१) त्रयोदशाङ्गुल्यास्तावदेवोत्तरं युगम् ।
 पदं पञ्चदशाङ्गुल्यो द्वादशाङ्गुल्योऽथवा ॥
 पदद्वयं प्रक्रमः स्यात्प्रादेशौ द्वावरत्निकः ।
 जानु द्वार्त्रिंशदङ्गुल्यः षट्त्रिंशद्वाहुसम्यके ॥
 षतुःशताङ्गुलं त्वक्षः षडशीत्यङ्गुलं युगम् ।
 र्षपाप्रमाणमङ्गुल्यस्त्वष्टाशीत्याधिकं शतम् ॥
 अरत्नयस्तु चत्वारो व्यायामस्य प्रमाणकः ।
 अरत्नयस्तु पञ्चैव पुरुषो व्याम एव च ॥
 यजमानस्य चाध्वर्योः प्रमाणं कल्पयेदिह ।
 साशिकेषु विहारेषु यदुरेव प्रमाणकम् ॥
 आदावाधानवेदेस्तु मानक्रम उदीर्यते ।

अगारमग्निहोत्रस्य चतुर्हस्तप्रमाणकम् ॥
 तन्मध्ये कल्पयेत्पृष्ठ्यां प्रत्यक्प्रागायतामृजुम् ।
 पश्चात्पदद्वयं त्यक्त्वा पराग्न्यायतनं भवेत् ॥
 अरात्किना मितं तस्य मध्ये शङ्कुं निस्त्राय च ।
 प्रादेशामितया रज्ज्वा शङ्कुतो मण्डलं लिखेत् ॥
 पुरस्ताद्विपदं हित्वा पूर्वाग्नेर्वाऽऽखरो भवेत् ।
 अङ्गुलैरेकविंशत्वा नवमिश्च तिलैः सह ॥
 चतुरश्रः समः कार्यस्तस्य चाऽऽवृद्धीर्यते ॥
 यावती सामतो रज्जुस्तावत्यागन्तुकी भवेत् ।
 भागन्तुरर्धे चिह्नं स्याच्छ्रोण्यंसार्धं तु तद्भवेत् ॥
 तन्मध्यार्धाय चिह्नं तु कर्षणाय भवेदिह ।
 दीर्घमागस्थितं पाशं पूर्वशङ्कौ प्रकल्पयेत् ॥
 ह्रस्वपार्श्वगतं पाशं पाश्चात्मे लक्षणात्कृषेत् ।
 दक्षिणोत्तरतः श्रोणी कल्पयेत्कृतचिह्नतः ॥
 शङ्कोः पाशौ विपर्यस्य तस्मिंसौ कल्पयेत्पुरः ।
 पूर्वापरान्योर्मध्यस्य पृष्ठ्या पञ्चविधा भवेत् ॥
 षष्ठं भागमथाऽऽगन्तुं समं तत्र नियोजयेत् ।
 रज्जोरन्तौ सपाशौ तां पुनः संमुञ्च्य पञ्चधा ॥
 भागानां द्विभिर्मध्ये तु लक्षणं कल्पयेत्ततः ।
 भागत्रयं पुरस्तात्तु पश्चाद्भागद्वयं तथा ॥
 पूर्वापरान्योर्मध्यस्य शङ्कोः पाशौ नियोजयेत् ।
 लक्षणं दक्षिणाऽऽकृष्य लक्षणे शङ्कुमादिशेत् ॥
 सदक्षिणान्यायतनमध्यशङ्कुर्भवेदिह ।
 लक्षणं चोत्तराऽऽकृष्य शङ्कुरार्जवकृतये ॥
 व्यत्यस्तपाशां रज्जुं तामुदगाकृष्य लक्षणे ।
 शङ्कावृत्कर एव स्यात्संचरश्च तदन्तरा ॥
 अङ्गुल्यश्च चतुर्ल्लिशदक्षिणान्याखरो भवेत् ।
 दक्षिणाग्नेर्मध्यशङ्कोरुदकसार्धाङ्गुलाष्टके ॥
 शङ्कुं निस्त्राय तस्यैव त्वाखरार्धेन मण्डलम् ।
 कृत्वा मण्डलमध्ये च स्पन्वां प्रागायतां न्यसेत् ॥
 दक्षिणं धनुरग्नेः स्यादुत्तरं धनुरुत्सृजेत् ।
 अङ्गुलैः सप्तविंशत्या पराग्नेराखरोऽयथा ॥

त्रयोदशाङ्गुलैः सार्धैर्मितरज्ज्वा तु मण्डलम् ।
 अरत्निसंमितो यद्वा पूर्वाग्रेराखरो भवेत् ॥
 चतुरश्रं-समं कुर्यात्तत्प्रकारोक्तयाऽऽवृता ।
 अग्रेणोऽऽहवनीयं तु मुक्त्वाऽऽरत्न्यन्तरालकम् ॥
 सम्यागारं भवेत्तत्प्राक्तावदेवान्तरालकम् ।
 मुक्त्वाऽऽवसथयत्नं कुर्याद्वाहवनीयवत् ॥
 दक्षिणाग्रेर्मध्यशङ्कोरुदग्गादशाभित्तिलैः ।
 युतेऽङ्गुलद्वये-शङ्कुमादिशेन्मण्डलं ततः ॥
 दक्षिणाग्रेस्तु विष्कम्भश्चिदङ्गुलसंमितः ।
 चतुर्भिश्च तिलैः सार्धं तदर्धेनैव मण्डलम् ॥
 मण्डलोत्तररेखास्थशङ्कोरन्यत्र मण्डलम् ।
 मण्डलद्वयसंसर्गे स्पन्वां पूर्वापरे लिखेत् ॥
 शूर्पद्वयं दक्षिणं स्यादग्रेरुत्तरमुत्थनेत् ।
 षण्णवत्यङ्गुला वेदिः प्रत्यगाहवनीयतः ॥
 पश्चात्तिरश्ची विज्ञेया चतुःषष्ठ्यङ्गुलैर्मिते ।
 अरत्निद्वययुक्ता सा पुरस्तात्तिर्यग्रीरिता ॥
 तत्सारत्नप्रमाणस्य सूक्ष्मस्यान्तौ सपाशकौ ।
 मन्त्रपाशादस्त्रौ तु विह्वलसार्धकं भवेत् ॥
 श्रिंशदङ्गुले विह्वं पाशाच्छ्रोण्यर्थकं भवेत् ।
 अरत्निप्रितये पाशात्कर्षणाय निराञ्जनम् ॥
 पूर्वापसान्तयोः शङ्कोः पाशावामुच्च्य लक्षणात् ।
 आकृष्य वेधः श्रोण्यसौ करमयेत्कृतविह्वतः ॥
 सा दीर्घत्रतुरश्वा स्यादेवमेकत्र चापराम् ।
 पार्श्वमार्गी द्विरम्यस्य रज्ज्वन्तौ तु सपाशकौ ॥
 नैर्ऋताग्रेयकोणस्थशङ्कोः पाशौ वितत्य च ।
 मध्ये च लक्षणं कृत्वा लक्षणे दक्षिणा कृषेत् ॥
 भवेत्तु लक्षणे शङ्कुः शङ्कौ पाशौ नियम्य च ।
 लक्षणेन लिखेत्पार्श्वं नैर्ऋताग्रेयकोणम् ॥
 तथोत्तरं लिखेत्पार्श्वं वायव्येशानकोणम् ।
 द्विरम्यस्ततया रज्ज्वा पार्श्वे पूर्वापरे लिखेत् ॥
 अपराग्रेः पुरः शिष्टोऽसामर्थो रत्निसंमितः ।
 यदि भूमिरणुस्तत्र वेदिं संनमयेत्कथम् ॥

बहिः कोणस्थशङ्कुभ्यो दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः ।
 अष्टाङ्गुलप्रमाणे तु शङ्कुश्चतुर आदिशेत् ॥
 अष्टगुलैरष्टमी रज्जुं पार्श्वमानौ विवर्धयेत् ।
 क्षिप्त्वा पाशौ बहिः शङ्को रज्ज्वा तां नमयेत्क्रमात् ॥
 क्लृप्ते रेखा बहिः कुर्यान्मृदाऽधोमेखलां सुधीः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णामुत्सेधेन षडङ्गुलम् ॥
 अग्न्याधानस्य चेष्टानां विहारोऽयं प्रदर्शितः ।

इति वृद्धकारिका बौधायनीयानां तदेवेष्टमस्माकमपि ॥

मानद्वयं त्वायतनेष्टं तप्तु व्यवस्थया ।
 धिष्णिगानामायतनं पिशौलगतमूचिवान् ॥
 सूत्रकृत्तत्पिशिलं त्वरन्तिनां सममुच्यते ।
 धिष्णिगान्मण्डलाकारांश्चतुरश्रानथोचिवान् ॥
 अरन्तिमितविष्कम्भमण्डलं पश्चिमाग्निगम् ।
 तन्मानेन समं क्षेत्रं दर्शितं पूर्ववर्धनम् ॥
 अष्टगुलैरेकाविंशत्या नवभिश्च तिलैः सह ।
 चतुरश्रं तथा चैव दक्षिणाग्रेपरितम् ॥
 यद्यरन्तिप्रमाणेन चतुरश्रं तु धिष्यगम् ।
 तत्क्षेत्रं वर्तुलं सप्तविंशत्यङ्गुलसंमितम् ॥
 तेनारन्तिप्रमाणं तु चतुरश्रमुदीरितम् ।
 दक्षिणाम्ब्याखरेऽस्माकं विशेषस्तन्निधीयते ॥
 अन्तरालं पञ्चधा वा षोढा वा भाजितं तथा ।
 षष्ठं वा सप्तमं वाऽपि भागमागन्तुमानयेत् ।
 तां रज्जुं त्रिगुणीकृत्य त्वाद्यभागे च कर्षणम् ।
 पूर्वापराग्निमध्यस्थशङ्कोः पाशावधापि वा ॥
 खरयोरन्तरायन्तशङ्कोः पाशौ निधाय च ।
 कर्षणं दक्षिणाऽऽकृष्य कर्षणे शङ्कुमारवनेत् ॥
 स मध्यो दक्षिणस्याग्रेरधवा तस्य दक्षिणे ।
 दक्षिणाग्रेरायतनं तत्प्रकारो द्विधा भवेत् ॥
 शङ्कुतोऽष्टाङ्गुले सार्धे शङ्कुमुत्तरतो न्यसेत् ।
 यद्वा सप्तदशाङ्गुल्या वर्तुलं भ्रामयेदथ ॥

दक्षिणे वा दक्षिणार्धे ह्यपरो भाग उच्यते ।
 अरत्निमानायतनः पूर्वाग्निः स्यात्तदाऽत्र तु ॥
 एकोनविंशदङ्गुलयाथामा रज्जुरथाधिका ।
 अङ्गुलस्य तृतीयेन मागेन त्वनया दिशेत् ॥
 मण्डलं पूर्ववत्तत्र दक्षिणाग्निं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलस्य चतुष्कोणकरणेन यथाश्रुतम् ॥
 मूर्त्रं संवध्यते तस्मादेवं व्याख्यातुभिः कृतम् ।
 ये तु वर्तुलविष्कम्भं त्वधिकं किञ्चिद्दिशिरे ॥
 तेषां विरोधोऽवश्यं स्याद्गणितेन न संशयः ।
 एवं नास्तौदनात्पूर्वमाधानार्थं प्रकल्पयेत् ॥

एवं संभृतापूर्वाग्निः शोधितारमा समार्यः संकल्पं कुर्यात् । गणेशादीष्टदेवतादि-
 स्मरणपूर्वकं दर्भेष्वानीनयोर्दर्भेष्वप्योर्यतास्वोर्दपत्योरागूष्करणं दर्शपूर्णमासोक्तमनुसं-
 घेयम् । तत्र विशेषः—अद्यतनात्संवत्सरेऽस्मिन्नृतावास्मिन्पर्वणि नक्षत्रे वा ।
 अथवाऽद्यतनादती द्वादशाहे चतुरहे ज्येहे ग्यह एकाहे वाऽस्मिन्नक्षत्रे
 पर्वणि चेति स्मत्वाऽग्नीनाधास्ये सर्वकर्मसिद्धयर्थं यानि कर्माणि कर्तुं शक्यानि
 येषु चाधिकारस्तेन कर्मणा यज्ञेश्वरं प्रीणयानीति वेषती त्रिरुपांशु त्रिरुचैर्वदतः ।
 केचिरसोमपूर्वाह्णमपूर्वाह्णनिष्ठिपूर्वानित्यपि स्मर्तव्यमित्याहुर्न तेन कश्चिद्विशेषः । संकल्पा-
 त्पूर्वमेवाङ्कुरार्पणमुदकशर्तिं प्रतिस्तरबन्धं च कृत्वा पूर्वेद्युस्तादिने वा नान्दीश्राद्धं
 कुर्यात् । तत् उक्तलक्षणां नृत्विजो वृणुयात्—ब्रह्माणं होतारमध्वर्युमाग्नीध्रम् । अग्न्या
 धेये ब्रह्माणं त्वामहं वृणु इत्यादिना । तथा भविष्यामीति प्रतिब्रूयुः । अध्वर्युपूर्वाह्ण-
 स्पष्टवाचो वेदवेदाङ्गपारयान् । अत्र वैखानसः—प्रतिस्तरं वद्ध्वा तद्दिने ब्राह्मणानुक्तल-
 क्षणानृत्विजो वृत्वा संपूज्य मधुपर्कं ददाति यजमानः पत्नी च नवैर्वत्सोत्तरीयामरण-
 पुष्पाच्चैरलंकृतौ भवत इति । कर्मादिष्वेतैर्जुहुयादिति श्रुतेरौपासने कूर्माण्डैराचारवता
 सन्त्रेण च्छिन्त्वा स्थापिते अरणी पूर्वशुण्के ।

अग्नीनाधास्यमानस्य यो अश्वत्थः शमीगर्भ
 आहरोहत्वेसचा । तं ते हरामि ब्रह्मणा यज्ञिवैः
 केतुभिः सहेत्यश्वत्थस्य शमीगर्भस्मारणी उद्धरति ।

अग्नीनाधानलक्षणेन कर्मणोत्पादयिष्यमाणस्य यजमानस्य यो अश्वत्थ इत्यनेन
 सन्त्रेणाध्वर्युररणी आहरति यजमानगृहं प्रति अश्वत्थवृक्षस्य शमीवृक्षोत्पन्नस्य संव-

न्विनी । अरणीशब्दोऽग्निमन्थनकाष्ठे प्रसिद्धो न संस्कारवचनः । द्वयोरप्येकवदेव सकृन्मन्त्रेणाऽऽहरणम् । मन्त्रे हरामीति लिङ्गात् । अश्वत्थस्योद्भूते उद्गृहीते वाऽरणी हरति संसृष्टद्वयत्वात्तं ते इति तमश्वत्थदेवारणीरूपेण हरामीति मन्त्रार्थप्रतीतिर्हे सहेव गृहीत्वा मन्त्रेण सहेव नयति । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तमाहरतीति । तथाऽऽहरेदित्ये-
वाऽऽह भरद्वाजोऽपि ।

अपि वाऽश्वत्थादेवोद्भूतेदियं वै शमी तस्या
एष गर्भो यदश्वत्थ इति विज्ञायते ।

अथ वा केवलादेवाश्वत्थादुद्भूते । मन्त्रलिङ्गोपपत्त्यर्थं श्रुतिमुदाहरतीत्यं वा इति ।
इयं प्रसिद्धा पृथिव्येव शमी तस्या एष गर्भ इति श्रुतिन्यायानात्केवलाश्वत्थारूपयो-
रपि मन्त्रो न विरुध्येत ।

अश्वत्थाद्ध्यववाहादि जाताममेस्तनूं यक्षिष्या संभरामि ।
शान्तपोनि संमीगर्भमग्नये गजनयितव इति संभरत्या-
गुर्मयि यत्तामायुर्यजमान इति संभृते अभिमन्त्रयते ।

संभरति गृह्याग्निशाखायां स्थापयति । पूर्ववत्तन्त्रेणाभिमन्त्रयते तत्रैक ।

कृत्तिका रोहिणी मृगशीर्ष पुनर्वसू फल्गुन्यौ इस्व-
श्विन्ना विशाखे अनुराधाः श्रौणा प्रोष्ठपदाश्चोत्त-
रेऽग्न्याधेयनक्षत्राणि कृत्तिका ब्राह्मणस्योत्तरे
फल्गुन्यौ चिन्ना च राजन्यस्यावशिष्टानीतरेषाम् ।

कृत्तिकाः स्त्रीलिङ्गमद्वयवचनान्तेनैकमेव नक्षत्रमनुराधाः प्रोष्ठपदाः पुनर्वसू पुंलिङ्गाः
(कौ) फल्गुन्यौ विशाखे स्त्रीलिङ्गे स्पष्टान्यन्यानि । कृत्तिका एव ब्राह्मणस्य । अभि-
विक्तः सन्निधो राजन्यस्तस्य पूर्वं तु निरुपपदफल्गुन्याविति पूर्वयोः फल्गुन्योरुत्तरयो-
रपि ग्रहणं सामान्यमात्रविवक्षया द्विवचनान्तेनैव । तथा च नित्यानि काम्यानि
चैतान्येव नक्षत्राणि तान्यग्न्याधेय इत्यर्थः । अवशिष्टानि त्रिंशोऽग्न्याधाननक्षत्राणि
येषां वैद्वयनिषादरथकाराणामाधानं तेषामेवाविशेषेणाऽऽधाननक्षत्राणि । ऋतुमासकाला-
भिधानपूर्वकनक्षत्रविशेषकालाभिधानं कार्यं तथाऽपि पाठकमानुसारेणैव कृतम् । अत्र
ब्राह्मणादिविशेषोपादानेऽपि नोत्तरत्र तदनुवृत्तिर्विहितेष्वेव काम्यताऽपि ।

काम्येषु विशेषाश्रवणात्प्राप्ताधानानां सर्वेषामेवाऽऽह—

सर्वेषां तु काम्यानि ।

ब्राह्मणादिनिषादान्तानां काम्यानि समानान्येव ।

यान्येवाऽऽह—

कृत्तिकास्वमिमादधीत यः कामयेत मुख्यो ब्रह्मवर्चसी स्यात् ।
उत्कृष्टं ब्रह्मवर्चसमध्ययनाध्यापनादिना वर्चस्तेजस्तद्ब्रह्मभवेयमिति कामः ।
तत्र दोषमाह—

कामं तु मेऽग्निर्हृद्गन्दाद्भुकोऽस्त्विति ।

ब्राह्मणे दृष्टो दोषो गृहदाहः स चेद्भवेद्भवतु परं तु फलं मे भूयादिति य एवं
फलं कामयेत स आदधीतेत्यर्थः । नित्ये तु न दोषः । कुतः, अस्मच्छाखायां फल-
वाक्य एव दोषश्रवणात् । शास्त्रान्तरे तु ब्राह्मणस्य नित्यविधौ दोषस्याश्रवणादिति
दर्शयितुं फलवाक्य एव तथोक्तो दोषो दर्शितः । नच ब्राह्मणे कामपदाश्रवणमिति न
काम्यमिति शास्त्रान्तरे समानजातीयेषु कामपददर्शनादत्रार्थवादेन फले कल्पिते समा-
नार्थतैव ।

रोहिण्यां यः कामयेत सर्वाञ्जोहाञ्जोदयेयमिति ।

रोहानुच्छ्रयान्प्रजापशुवनादिकामिवृद्धीः ।

मृगशिरसि यः कामयेत श्रीमान्स्यामिति ।

स्पष्टम् ।

यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात्स पुनर्वसुः ।

पूर्वमनेककल्याणवांस्ततोऽपकर्षगतस्तस्यापकर्षस्य परिहारायेत्यर्थः ।

यः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरिति स पूर्वयोः फल्गुन्योः ।

प्रजा दातारो लोकास्तेषां मह्यं दानं दास्याम इति कामा भवन्त्विति यः
कामयेत सः ।

यः कामयेत भगी स्यामिति ॥ उत्तरयोः ।

फल्गुन्योः । भगोऽधिकलक्ष्मीः ।

विपरीतमेके समामनन्ति ।

पूर्वयोर्यत्फलं तदुत्तरयोर्यदुत्तरयोस्तत्पूर्वयोरित्यर्थः ।

हस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति ।

मे मह्यं प्रदीयेतेति कामः पूर्ववत् ।

चित्रायां भ्रातृन्यवान् ।

गतम् ।

विशाखयोः प्रजाकामः ।

गतम् ।

अनूराधेष्टादिकामः ।

क्रद्धिः समृद्धिः ।

श्रोणार्था पुष्टिकामः ।

पुष्टिः पुत्रादिभाग्यम् ।

मोष्ठपदेषु ब्रह्मवर्चसकामः ।

गतम् ।

सूर्यनक्षत्रे वा ।

हस्ते वेदं फलमित्यर्थः ।

अथो खलु यदैवैतं श्रद्धोपनमेत्तदाऽऽदधीत ॥ २ ॥

ब्राह्मणमेवेदं पठितम् । न नियमो वर्णविशेषेण कामेन वा नक्षत्रेषु यानि काम्यानि नक्षत्राण्युक्तानि तेष्वेव सर्वेषु सत्यां श्रद्धायापादधीतेत्यर्थः । तदुक्तमाप-
स्तम्बेन—सर्वाणि नित्यवेदेके समामनन्तीति । सर्वाणि काम्यानि । अत्र भरद्वाजः—
अथातः श्रद्धाधानस्यर्तुं सूर्येन नक्षत्रमिति । नौधायनस्त्वातुरविषयमित्याह ।

वसन्तो ब्राह्मणस्याऽऽधानकालः ।

चैत्रवैशाखौ मीनमेषयोर्वाऽऽदित्यस्तिष्ठति स वसन्तः । मुखं वा एतदतूनां यद्वसन्त
इति । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यस्करुणो पूर्णमास इति ।

ग्रीष्मो हेमन्तश्च राजन्यस्य ।

वसन्तादनन्तरं मासद्वयं ग्रीष्मः । हेमन्तो मार्गशीर्षपौषौ वृश्चिकवतुषोर्वा रविः ।

वर्षा रथकारस्य ।

आयणमाद्वादौ मिथुनकर्कटयो रविर्वा ।

शरद्वैश्वस्य ।

आश्विनकार्तिकौ कन्यातूलयोर्वा रविः । अथ वा मेषादिवसन्तप्रवृत्त्या सर्वेऽप्युत-
तो ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रात् ।

सर्वेषां शिशिरः ।

ब्राह्मणादीनां रथकारनिषादयोरपि ।

अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षे वा ।

आपूर्यमाणः पक्षः पूर्वपक्षः । उक्तेष्वेवर्तुषु पौर्णमास्यमावास्यापूर्यमाणपक्षाश्च
विकल्पेन । आपूर्यमाणपक्ष इत्यनेन पूर्णमासग्रहणे पुनरुपादानमतिशयार्थं तत्प्रतिप-
द्ग्रहणार्थं च ।

पुण्ये नक्षत्रे ।

आपूर्यमाणपक्ष इत्यनेन पुण्ये नक्षत्र इति समुचीयते वाशब्दस्यात्रानन्वयात् । तत्र समानस्याहः पक्ष पुण्यानि नक्षत्राणीत्युक्तानि भात्र संबध्यन्ते । सूर्योदयात्पूर्वमेव गार्हपत्याधानमृदिते सूर्य आहवनीयाधानमिति नैतस्य प्रयोजनमस्ति । तस्मात्पुण्यनक्षत्रशब्देन कृत्तिकाद्यानि पूर्वोक्तानि द्वादश नक्षत्राणि गृह्यन्ते । तान्यविशेषेण सर्ववर्णानाम् । अस्मिन्पक्षे कृष्णपक्षपरिसंख्या कृत्तिका ब्राह्मणस्येत्यत्र पक्षे तु कृष्णपक्षेऽपि न तत्र पर्वादिरोऽपि कृत्तिकासु वसन्ते पर्वासंभवाद्द्वैशाख्यमावास्यामात्रे क्वचिस्तमान्यत इति ब्राह्मणस्याऽऽधानकालर्तुदुर्लभता स्यात् ।

यत्र ग्रीणि संनिपतितान्यतुर्नक्षत्रं पर्व तत्समृद्धम् ।

श्रुतिरेव वाजसनेयिनामियं पठिता । संनिपतितानि गार्हपत्याधानसमये भिन्नितानि यदि छम्पन्ते तत्समृद्धमतिस्तु गुणमित्यर्थः ।

विमतिषेध ऋतुर्नक्षत्रं च पत्नीयः ।

जयाणां समुच्चयात्त्राये पर्वादिरो न कार्यः किंतु वसन्तादिकेषूक्तेष्वेवर्तुषु नक्षत्रमेव ग्राह्यम् । अत्राऽऽपूर्यमाणपक्ष इति समुचीयते तदर्थमेवाऽऽरम्भोऽस्य ।

सोमेन यक्ष्यमाण आदधानो नर्तु न नक्षत्रं सूर्येदित्येकेषाम् ।

यस्य ब्राह्मणस्य ब्राह्मणनिमित्तं नास्ति स सोमपूर्वाधानं कुर्यात् । अन्यस्य तु तत्र संभवति । अकृतसर्पनाय्येऽपि तद्विकारे पशौ नाधिकारिति तस्य होमपूर्वमिष्टिपूर्वबोभयथा दर्शपूर्णमासाम्यामिष्टा प्रायश्चित्तपञ्च कृत्वा सोमेन यजेत । केषुचित्तयोः पशोः सवनीयेन सहाऽऽरम्भं कल्पकारवचनादिच्छन्ति । न सूर्येनाऽऽद्विषेत् । सूर्येनागुरादरार्थः । तत्र नक्षत्रे पर्वणि वाऽऽधाय सेष्टयवृज्याऽऽगानिपर्वपर्यन्तं दीप्तापक्षमाश्रित्य कर्तुं शक्यते । एकादशीमारभ्य द्वादशीमारभ्य वा तथा कर्तुमसमर्थो वसन्तमात्रेऽग्निमादधीत ऋतुमपि न सूर्येदित्युक्तम् । इदं ब्राह्मणव्यतिरिक्तविषयम् । तेषां न वसन्त आधानकालः सोमस्तु वसन्त एव सर्वेषाम् । ततस्तु सोमानुरोधेन वाऽऽदधीत ।

प्राचीनमुदीचीनं बोदवसाय शालीनोऽ-

ग्नीनादधीत प्राचीनप्रवणे देवयजने ।

शालीनो नाम शाला गृहास्तेषु निवसति स शालीन इति शब्दानुगतिः शालीनपृत्त्याऽनुजीवनमस्येति धर्मशाले दर्शिता वृत्तिस्तद्वान् । गृहेभ्य उदीचीनं प्राचीनं वा देवयजनयोगं देशमौपासनेन सह गत्वा तत्राऽऽदधीत । देवयजनदेशः सोमे व्याख्यास्यते तत्र प्राचीनप्रवणे स्वभावतोऽग्नीनादधीत तत्र शालायामित्यर्थः ।

गृहेषु पायाधराः ।

यात्राशीलो यात्वा यात्वा वृत्तिं संपाद्य भवति सोऽपि धर्मशास्त्रलक्षितो क्षेपः । स तु यत्र तिष्ठति गृहेषु तेष्वेव शालां संपाद्याऽऽदधीत । अथ यजमानस्य वपनं दत्तो यावते छात्यहृतं वासः परिषत्ते वपनवर्जं पत्न्या अपि, भोजनमप्यनयोः शास्त्रान्तरे ह्यम् ।

उदीचीनवक्शा शाला ।

कर्तव्येति क्षेपः । अत्राऽऽपस्तम्बेनोक्तमन्यदाहवनीयस्यागारमन्यद्वार्हपत्यस्येति । अत्रास्मदाचार्येण न विशेषोऽभिहितस्तथाऽपि यानमानेऽगारद्वयमुक्तम् । सम्पाद्यसध्य-
योरगाराद्बहिरेवाऽऽयतने बाह्यत इतरयोरिति वक्ष्यति । एकां शालां कुर्याद्यावता शालायाः प्राग्भागे ब्राह्मौदनिकगार्हपत्यदक्षिणान्यायतनानि भवन्ति । शालायाः पश्चिम-
मर्धे तु सर्वेषामवस्थानार्थं संनारादिपदार्थस्थापनार्थमिति गम्यते । तथैवोक्तं नौधायने-
नापि देवयजनेऽगारमपरिमितं भवति तस्य द्वे द्वारौ कुर्वन्ति प्राचीं दक्षिणां च मध्ये गार्हपत्यस्याऽऽयतने कुर्वन्ति पुरस्ताद्वादशसु विक्रामेष्वहवनीयायतनमिति ।

तस्याः पूर्वेण मध्यमं वक्शमधिवृक्ष-

सूर्य औपासनाद्ब्राह्मौदनिकमादधाति ।

तस्याः शालाया यो मध्यमो वंशस्तस्याधस्ताद्भागस्य पूर्वेणाग्रेऽद्वारे स्थले ब्राह्मौद-
निकमादधातीति संबन्धः । तस्या एव प्रतीतत्वेऽपि तस्या इति विशेषणमन्यस्था मा
भूदिति । तेनाऽऽहवनीयागारत्वेन द्वितीयाऽपि शाला ज्ञापिता भवति । सा च प्राक्वं-
शोदग्वंशा वा प्राक्वंशा द्वितीया कात्यायनेनोक्ता । वृक्षानधिकृत्य नाधस्ताद्वोपरि-
ष्ठात्सूर्यस्तिष्ठति स कालोऽधिवृक्षसूर्य इत्यर्थः । औपासनाग्रेऽप्येकदेशं गृहीत्वा तस्मिन्स्थले
स्थापयति तूष्णीमेव । ब्राह्मौदनः पच्यतेऽस्मिन्निति भाविनी संज्ञा तम् । औपासनाग्रेः
सकाशादेकदेशमुद्धृत्य प्रागुक्तस्थले तमग्निमादधाति स्थापयति । सर्व औपासन-
मित्यापस्तम्बः । सर्वाधानपक्षे सायंप्रातःकालौपासनहोमौ पार्वणस्थालीपाक इत्येतानि
सुप्पन्ते न प्रतिनिधिनाऽग्निना लौकिकेन कार्याणि नित्यत्वेन प्राप्तस्य द्रव्यस्याभावे
प्रतिनिधिः । न औपासनाग्निरस्ति गार्हपत्यादिरूपेणावस्थान्तरप्राप्तौ पूर्वस्वरूपस्याभावं
एकाऽऽत्यन्तिकः । किंच नाग्रेः प्रतिनिधिर्न्यायेनेत्येव वदिष्यति । यदा पुनराधानं
तदा निर्मन्थ्यमेवाऽऽदधीत ब्राह्मौदनिकं न ह पुनरौपासनोत्पत्तिर्यथा धार्य आहवनीयो
न गार्हपत्यमागच्छत्यनुगत एवं गार्हपत्यत्वेन धृतो न पूर्वयोनिं प्रत्यागच्छति योनेर-
भावादेवार्धाधानेऽप्ययं न्यायः सप्तान एव तदाऽप्युत्पत्तिर्निर्मन्थ्यादेवेति निर्मन्थ्या-
धानमप्यापस्तम्बेनोक्तम् । प्रकृतमनुसरामः—केचिदधौधाने पार्वणसायंप्रातर्होमाने-
च्छन्त्यधौपासने । कुतः । तस्यौपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं तथा पार्वणेन धरुणा दर्शपूर्ण-

भासयानित्वं चेति कश्चिद्वक्ष्यत्याचार्यस्तत्स्तु साक्षादाहिताग्निं च संपन्ने तद्भक्तिरूपस्य नानुकल्पस्यानुष्ठानमिति । तत्र नित्यमत ऊर्ध्वमिति नित्यं सायं प्रातर्नीहिभिर्धैर्वेति नित्यग्रहणनिवृत्तिरिति सत्याषाढमतम् । अन्येषां स्मार्तानां कर्मणां तु तत्रैव कर्तव्यत्वम् । सर्वाधाने तु लौकिक एव कर्तव्यतामाहुः फलार्थानां नियतानामङ्गभूतस्वाग्नेरभावे यथाऽनर्कोऽपि नो ब्रह्मचारिणो गर्दभपशुचन्वेऽग्नीनां लौकिकानामेव ग्रहणम् । विधुरवल्लीकिक एव कर्तव्यता न लोपः । वचनादिति पूर्वेण वैषम्यं तत्र मनुनाऽग्नौकरणहोमस्य दक्षिणाग्नावपि विधानात्तथा कार्यं भासिकादावष्टकाहोमो लौकिक एव तस्याग्नौकरणशब्दाच्चयत्वाभावात् । अथदरणी निष्ठपति तावदौपासनं पार्वणौ च ब्राह्मौदनिक एवानुगमने तु पुनरौपासनमुत्पाद्य तमादधाति, तस्याद्यापि गार्हपत्याद्यवस्थानापनस्यास्त्येवौपासने प्रवेश इति सर्वं न्यायतोऽवगन्तव्यमर्थाधाने पिण्डपितृयज्ञः पूर्वमौपासन आरब्धोऽपि सेष्ट्याधानानन्तरं दक्षिणाग्नावेव । आधानापवर्ग्यत्पूर्वं तु लोपे प्रायश्चित्तमेव । प्रकृतमनुसरामः—ततः परं ब्रह्मौदनहोमार्थं पात्राण्यासादयति । तत्राऽऽदौ परिस्तरणं दक्षिणतो ब्रह्मयजमानयोः सदने उत्तरेण ब्राह्मौदनिकमाग्निं दर्मांसंस्तौर्यं पात्राणि प्रयुनक्ति दर्वौ समिधमाज्यस्यालीमग्निहोत्रहवणीं चरुस्थालीं भेक्षणं शूर्पं कृष्णजिनमुखलं मुखं लोहितमान्डुर्हं वर्म पात्रकं वा चित्रियाश्मत्यस्य तिलः समिधो निर्वपणार्थं शरावाणि तथोद्धरणार्थं चत्वार्युपवेषकाष्टं चेति प्रयुज्य ।

निशायां ब्रह्मौदनं चतुःशरावं निर्वपति ।

निशायां रात्रेः पूर्वार्धे ब्रह्मणो देवतायाः संबन्धोदनो ब्रह्मौदनस्तमुद्दिश्य निर्वपति । तस्य परिमाणं चतुःशरावं इति शरावं यद्यपि पात्रविशेषस्तथाऽपि तस्यौदनप्रकृतिद्वयत्वं न संभवतीति तेन परिमितं धान्यमुक्तं योग्यत्वात् । तथा चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति मुष्टिशब्देन मुष्टिपरिमितं धान्यमुच्यते । तथाऽपि पात्रस्य परिमाणानवगमात्पुनर्धान्यं तु न परिच्छिन्नं स्यात् । तत्स्तु रूढ्याऽत्र शरावशब्देनैकस्य मोजनपर्याप्तौदनप्रकृतिधान्यमत्र ज्ञेयम् । तस्य चतुर्वारं निर्वपेणोपादानं वक्ष्यति । तत्तु प्रसिद्ध्याऽग्निहोत्रहवण्या मुष्टिमात्रधान्योपादानं न संभवति बहुत्वाद्व्यवस्य । तस्माद्भोजनपर्याप्तौदनप्रकृतिधान्यग्रहणसमर्थं शरावपात्रमेवाग्निहोत्रहवणीस्थाने ग्राह्यम् । तादृशो न चतुर्वारमुत्पान्यस्यौदनश्चतुःशराव इति हि निर्णयः । चतुःप्राश्यमौदनमिति कात्यायनोक्तेऽनुष्ठौ मोजनपर्याप्त इत्यवगम्यते । स ब्रह्मशब्दाभिधेयब्राह्मणदेवताप्राप्त्योऽयमौदन इत्यवगते प्राशनं प्रधानम् । चत्वार आर्षेयाः प्राश्नन्तीति सार्धं वा दध्रुतेश्च । होमस्तु तत्संस्कारस्तस्य विस्मरणे न पुनः कियेति । अत्र निर्वपतिना न यागानुष्ठानं प्रत्यक्षेणात्र प्राशनमात्रस्य विधानादपूर्वं कर्मेदं निर्वपस्य चतुःशरावसंबन्धाच्चतुर्वारं शरावेण मितं

द्रव्यं निर्वपति न हि पात्रस्य निर्वापो भवति । यद्यपि संख्या पात्रगता श्रूयते तथाऽपि द्रव्यपरिच्छेदस्यान्यतोऽसिद्धेर्द्रव्यपरिच्छेदापैत्र । आग्नेयमष्टाकपाळं निर्वपतीत्यावौ चतुरो मुष्टीर्निर्वपतीति परिच्छेदकस्य श्रूयमाणत्वात्कपाळानां पाकसंबन्धः । अस्य दर्वि-
होमत्वाज तथा । चतुर्भिः शरावैः संस्कृतो निर्वापेण स ओदनश्चतुःशरावः । एकेन शरावेण चतुर्वारं निरुत इति यावत् । अथ यदि चतुर्थं शरावेषु पाकस्तदा संस्कृतं भक्ष्य इति सूत्रेणाष्टाकपाळवदुपपद्यते । तदग्रे स्थाख्यां सर्षिष इति न युज्येत । अत-
स्त्वायुर्दपूर्णाणि पात्राणि स्थास्थामानीय तत्र पाक उदकपाकपक्षे । अत एव वैखान-
सेनोक्तम्—चतुःशरावं निर्वपतीत्युपक्रम्य चतुःशरावैस्तण्डुलानावपतीति । उक्तमा-
वपनकाले प्रवृत्तिनिमित्तं संपादितमाचार्यमते तु निर्वपणे पाकोदके वेति ज्ञेयम् ।

रोहिते चर्मणि पौञ्जके वा ।

रोहितं ओहितं चर्म तदानद्गृहेवेति सूत्रान्तरे शकटवाहिनश्चर्मत्वर्थः । पौञ्जकं पात्रं महानसोपकरणं पटलकशब्दवाच्यं यज्ञपात्रविशेषः । तत्र शरावेण गृहीत्वा निर्वपति ।

तत्प्रकारमाह—

देवस्य स्वा सवितुः प्रसवेऽभिनोर्बाहुभ्यां पूणो
हस्ताभ्यां ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामि ब्रह्म-
णेऽपानाय ब्रह्मणे व्यानाय ब्रह्मण इति चतुर्थम् ।

निर्वपतीति चतुर्थे केवलं ब्रह्मणे निरुपपदाय । जुष्टं निर्वपामीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।

अवहत्य पयसि चरुं* अपयति ।

अथार्थमवहत्यैकस्यामेव स्थाख्यां दुग्धे चरुं अपयति ।

चतुर्षु वोदपात्रेषु ।

पयसा सह चतुर्णामुदपात्राणां विकल्पो न स्वश्रुतया स्थाख्या । ततस्तु स्थाख्यां चतुर्षु पात्रेषूदकयुक्तेषु निहितेषु सप्त चतुर्वारं पात्रेण स्थास्थामानीयोदकं तत्र अपयति ।

न निर्णेनेक्ति ।

न प्रहाल्यतीत्यर्थः ।

नावसिञ्चति ।

उदकं तण्डुलेषु रेचितं तत्र प्रहावयति न त्यजतीति यावत् ।

* चरुमिति पूर्व सूत्रपुस्तकेषु नास्ति ।

अपयित्वाऽभिघार्योद्वास्य ।

पुनः अपयित्वेति वचनं सूत्रान्तरपक्षनिशाम्यम् । वैखानसेनोक्तमीषच्छ्रूयणं तथाऽऽपस्तम्बेन जीवतण्डुलमिव अपयतीति । स्वमते तूचित एव पाकः । लौकिके-
नाऽऽन्येनाभिघार्य ।

प्रवेधसे कवये मेध्याय वचो दन्दाकृष्टभाय वृष्णे । घतो
भयमभयं तन्नो अस्त्ववदेवान्यजेद्व्यामिति जुहोति ।

जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारः ।

अभिमन्त्रयते वा ।

नात्र स्वाहाकारः । स्थाल्यामेव स्थितस्याभिमन्त्रणम् । अस्मिन्पक्षे तु न प्रवेधसे
कवये ब्रह्मणे दानं न च होमोऽतो ब्रह्मस्य ओदनो ब्रह्मोदन इत्येव पर्यवस्यत्यभि-
मन्त्रणं तु संस्कारः । होमपक्षे द्रव्यस्य देवतायाश्च संस्कारः । कविशब्देन ब्रह्मा
ब्राह्मणाश्च गृह्यन्ते । उभयत्र त एव देवताः संस्कारोऽप्रधानोऽत्र त एव जात्यैकव-
चनेनोक्तास्तथाहि प्रवेधसे कवये शुश्रुवास्तौ वै कवय इति श्रुतेः । एतदेव दर्श-
यितुमार्षेभ्यश्चातिगम्य उपोहतीत्युक्तम् । तत्राऽऽर्षेयवचनमेष वै ब्राह्मण ऋषिरा-
र्षेय इति श्रुतेस्तथोक्तं नो चेद्विशेषणवैयर्थ्यम् । अथ प्रवेधस्त इति विशेषणं तस्यैव
यज्ञविधायकत्वादथ वा विधातृत्वमारोप्य स्तुत्यर्थम् । सर्वथा परमेष्ठिरूपेण निरूपितो
ब्रह्मा वा होमे देवतेति सर्वमवदातम् । दर्व्योपहृत्येत्यापस्तम्बवैखानसेौ दर्शो होमा-
भेति ज्ञेयाऽन्यस्याविधानादप्राप्तेः ।

तं चतुर्धा व्युद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिच्य ।

तमोदनं चतुर्षु पात्रेषु पृथक्पृथक्स्थाल्याः सकाशान्निर्गमय्य स्थापयति । प्रभूतेन
मनुसरेण लौकिकेन सर्पिषोपसिच्य युक्तं कृत्वा प्रत्येकम् ।

स्थाल्याः सर्पिःशेषमानयति ।

उपसेवनघोषं निक्षिपति ।

अनुच्छिन्दन्निव चतुर्भ्य आर्षेभ्यश्चातिगम्य उपोहति ।

भूभागेन वियोगमप्रापयन्नृत्विग्यः समीपं प्रत्येकमूहति प्रापयति । नैतद्दानमध्वर्यु-
कर्तृकत्वात् । ऋत्विग्य इति चतुर्धा निर्देशात्तानुद्दिश्य निवेदनमत्र विधीयत उपो-
हतीत्यनेन । तदेतद्दानं यद्यपि तथाऽपि न ददातिनाऽनुनिर्दिष्टमतोऽध्वर्युपूर्व(१)आर्षे-
येभ्य इति व्याख्यातम् ।

माशितवत्सु ।

वरदानं याजमानम् ।

यः स्वाह्वा२ शेषस्तस्मिन्नार्द्राः सपलाशाः

॥ १ ॥ स्तिभिकवतीरस्तिभिका वा प्रादेश-

माशीलक्षणस्याश्वत्यस्य तिस्रः समिधोऽनक्ति ।

सप्तर्षिष्के स्पालीगते ब्रह्मौदनशेषे समिधोऽनक्ति तेन सखेहाः करोति । सप-
लाशाः सपत्राः स्तिभिकानि फलानि मुकुला इति केचित् । तद्वत्यो न वा सर्वा अपि
तथैवैकरूपा एवेत्येवमर्थं सूत्रारम्भः । अङ्गुष्ठतर्जयोः प्रसारितयोरन्तरालं प्रादेशो
द्वादशाङ्गुलो वा लक्षणोपयोगो लक्षण्यो येन प्रामतीर्थसीमादि लक्ष्यते । स्पष्टमन्यत् ।

चित्रियादश्वत्थात्संभृता बृहत्याः क्षरीरमभि-

संस्कृताः स्य । मजापतिना यज्ञमुखेन संभि-

वास्तिस्त्रिबुद्धिर्मिथुनाः मजात्या इत्यभिमन्य ।

समिधः ।

ब्राह्मौदनिक आदधाति ।

वक्ष्यमाणमन्त्रैरेकैका प्रतिमन्त्रं ब्राह्मौदनिकेऽग्नावादधाति न स्वाहाकारः ।

अग्निमन्त्रानेव पठति—

म वो वाजा अभिघ्नो हविष्मन्तो घृताच्चा । देवास्त्रिणाति

सुन्नयुः । उप त्वा जुहो मम घृताचीर्यन्तु हर्षत । अग्ने हव्या

जुषस्व नः । उदग्ने तव तद्घृतादर्ची रोचत आहुतम् ।

निःस्तानं जुहो मुख इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्य ।

आदधातीत्यनुपक्रमः ।

एतासां तिस्रोऽन्या विकल्पार्थमाह—

समिधाऽग्निं वुवस्यतेत्येषा । उप त्वाऽग्ने हविष्मतीर्घृताची-

र्यन्तु हर्षत । जुषस्व समिधो मम । तं त्वा समिद्भिर-

क्षिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचायविष्टयेति वा ।

एता ब्राह्मणस्य ।

समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः समस्तुभिरङ्घ्यते

विश्ववारः । शोचिष्केशो घृतनिष्कपावकः

भुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् । घृतप्रतीको घृत-

योनिरग्निर्घृतैः समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतमुष-

स्त्वा सरितो वहन्ति घृतं पिवन्सुयजा यक्षि

देवान् । आयुर्दा अग्न इति त्रिष्टुभ्यो राज्यन्यस्य ।

स्पष्टम् ।

त्वामग्ने समिधानं यन्निष्ठ देवा वृतं चक्रिरे हव्यवाहम् ।
 उरुजयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्वति ।
 त्वामग्ने मदिव आहुतं घृतेन सुन्नाय वः सुषमिधा समी-
 धीरे । ■ वावृधान ओषधीभिरुक्षित उरुजयाऽसि
 पार्थिवा वितिष्ठसे । घृतमतीकं व ऋतस्य धूर्षदमग्निं मित्रं
 न समिधान ऋञ्जते । इन्धानो अक्रो विदधेषु दीपच्छु-
 क्रवर्णामुदु नो यः सते धियमिति जगतीभिर्वैश्यस्य ।

यतम् । निषादरथकारयोरनुप्रदेशात्तूष्णीमेवाऽऽवधाति ।

धारयति ब्रह्मौदनिकम् ।

मिथुनावसित्करेतसौ ददाति यजमानं न प्रयाति न प्रवसति ।

संवत्सरमृतुं द्वादशाहं चतुरहं त्र्यहं अहमेकाहं वा ।

पूर्वकृतसंकल्पानुसारेण धारणं विकल्पितम् ।

मयात्यन्तगते चैवं विहितं ब्रह्मौदनं

पक्त्वैताः समिधोऽभ्यज्याऽऽदध्यात् ।

नैमित्तिकमेतत् ।

यद्येनः संवत्सरेऽग्न्याधेयं नोपनमेदेवं

विहितं ब्रह्मौदनं पक्त्वैताः समिधोऽ-

भ्यज्याऽऽधाय यदा शक्नोत्ययाऽऽषये ।

दैवान्मानुषाह्वा संवत्सरे संकल्पितमग्न्याधेयमेनं यजमानं नोपनमेजाऽऽगच्छेज्ज
 स्यात्तदोक्तं कार्यम् । संवत्सरग्रहणं कल्पितत्वाद्युपलक्षणम् । यदा शक्नुयात्तदा युक्तु-
 नक्षत्रयोरेवाऽऽदधीत, उदमयन आपूर्यमाणपक्षे पूर्वोक्तरीत्या ।

अथ आधास्यमानो ब्रह्मौदनं पचति ।

नात्र समिदाधानं पूर्ववदनमिधानात् नैतद्ब्रह्मौदनाङ्गम् । अभिसंस्कारोऽयं पृथगेव
 तस्याविधानाद्वितीये ब्रह्मौदने ■ प्राप्नोति ।

अथ आधास्यमानेऽध्वर्युरेताः रात्रिं व्रतं चरति ।

आधास्यमाने यजमानेऽग्नौ वा कर्मणि प्रत्ययः ।

नानृतं वदति न माः समश्नाति न स्त्रियमुपैति । प्रजा अग्ने
 संवासयाऽऽशाश्च पशुभिः सह । राष्ट्रान्यस्मा आधेहि
 यान्यासन्सवितुः सव इति गार्हपत्यायतने कल्पाधमजं

यध्नाति शिल्पैरेतां रात्रिं यजमानं जागरयन्ति ॥ ४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य तृतीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

कस्माद्यः श्वेतः कृष्ण आयतनसंस्कारार्थम् । शिल्पैर्गीतवाद्यादिभिः । तदुक्तमाय-
स्तम्बेन—वीणातूणपणवैर्जागरयन्तीति । शस्त्रैरग्निमिति याजमानं शिल्पैरेतां रात्रिं
जागर्तीत्यपि च ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां तृतीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ तृतीयः पटलः ।

ततः संभारानाहरति वैश्वानरस्य रूपमित्येतैर्यथारूपम् ।

यथारूपं यथालिङ्गं वैश्वानरस्येत्यादिमन्त्राणां यावतां यादृशं रूपं प्रतिपाद्यमस्ति
तावतः संभारान्संभारनामकान्पदार्थान्संश्रियन्तेऽग्रयो येषु ते संभाराः । अन्यत्र सर्वत्र
ब्राह्मणपठितानां मन्त्राणां पाठेन विनियोगेऽपि प्रकृते लिङ्गमात्रेण विनियोगोऽस्य
ब्राह्मणस्य स्वशास्त्रत्वं दर्शयितुम् । पूर्वं सर्वत्र पाठेनैव मन्त्रा विनियुक्तास्ततो नेदं
ब्राह्मणमस्मच्छास्त्रागतमिति शङ्कः तामपनेतुं लिङ्गमात्रेण विनियोगा आदिप्रतीकेन ।
पूर्वं प्रतीकानुपादानमस्य ब्राह्मणस्य विकल्पप्रदर्शनार्थम् । एतस्याः संहिताया विक-
ल्पेन नाना ब्राह्मणानि सन्तीति तन्मध्यगतमिदं ब्राह्मणमिति प्रदर्शितम् । अत एव
कचिदेतद्ब्राह्मणमन्त्रास्त्यक्त्वाऽन्यब्राह्मणमन्त्रान्दर्शयति । तन्नापि ते वैकल्पिका इति
ज्ञापितं भवति । वैश्वानरस्य रूपं पृ० तु न इति मन्त्रे यद्यपि सिकताशब्दो नास्ति
तथाऽपि ब्राह्मणे क्रमेण सिकता निवपति एतद्वा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपमिति लिङ्गम-
न्येषां मन्त्राणां स्पष्टं लिङ्गमास्ति । ततोऽयं प्रथमः प्रथमस्य संभारस्य प्रकाशक इति
लिङ्गात्सिकतासु विनियोगो ब्राह्मणानुसारेण ज्ञेयः । आहरणमायतनसमीपे प्रत्येकं
मन्त्रोऽत एव कचिन्मन्त्रद्वयमपि ब्राह्मणेन दर्शितं रूपं मन्त्रद्वयं प्रकाशयमतो द्वयस्यैक
एव मन्त्र इत्यपि ज्ञेयम् । वैश्वानरस्येति सिकताः । यदिदं दिव इत्यूषान् । ऊतीः
कुर्वाण इत्यावूत्करम् । ऊर्जं पृथिव्या इति वरुमीकवपाम् । प्रजापतिवृष्टानामिति
सूदम् । यस्य रूपमिति वराहविहतम् । यत्पर्येषद्वयमिति पुष्करपर्णम् । यामिरष्टह-
दिति शर्कराः । अग्ने रेत इति रजतम् । तूष्णीं सुवर्णशकलानि अश्वो रूपमित्यश्वरथः ।
ऊर्जः पृथिव्या इत्यौदुम्बरम् । गायत्रियेति देवानामिति द्वाभ्यां पञ्चाशम् । यथा त
इति शमीम् । यत्ते मृष्टस्येति वैकङ्कतम् । यत्ते तान्तस्येत्यशनिहतम् । यं त्वा सम-
भरन्निति संभृत्य सह निदधाति । ततः संस्कृत्य ।

आतवेदो भुवनस्य रेत इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते । अग्निप-
श्चत्थादधि हव्यवाहः शमीगर्भाज्जनयन्तो गयोभूः । अयं ते
योनिर्मात्स्विय इति द्वाभ्यां ब्राह्मौदनिक उपध्वुषमरणी निष्ठपति ।

उपध्वुषमुषःकालश्चतस्रो घटिकास्ततः पूर्वं व्युष उप नितरां तपति तापयतीत्यर्थः ।
सकर्मकस्य प्रयोगः ।

दोह्या च ते दुग्धभृच्चोर्ध्वरी ते ते भागधेयं प्रयच्छामि
ताभ्यां त्वादध इत्यरणी यजमानाय प्रयच्छति ।

स्पष्टम् । मही विश्वतीति यजमानः प्रदीयमाने प्रतीक्षते । आरोहतमिति प्रतिगृ-
ह्णाति । ऋत्विगवती स्य इति प्रतिगृह्णामिमन्त्रयते ।

मयि गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मन्त्राग्निं ऋहीत्वा ।

आत्मनि गृहीत्वा स्थापयित्वा । उपावपि जपतो मन्त्रौ विशेषस्तु भावनाऽग्नेः
स्थापनस्य ।

अग्नी रक्षाःसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः
पावक ईड्य इत्यभिमन्त्रयानुगमयति ब्राह्मौदनिकम् ।

ब्राह्मौदनिकमभिमन्त्रयेति संबन्धः । पश्चाच्छान्तिं प्रापयति । इदमहमनृतादिति
मन्त्रं जपित्वा यजमानो वाचं यच्छति ।

प्राचीनं ब्राह्मौदनिकाद्वार्हपत्यायतनमुदन्ति ।

प्रतिज्ञेयं प्राग्भागेऽगार एव । उद्वनने खननम् । गार्हपत्यायतनमिति सिद्धवन्नु-
वादात्पूर्वमेव शौत्वेन विधिना कृतम् ।

उद्वन्यमानमस्या अपेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा
नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता पृथिवी लोकसातेति ।

उद्वन्तीत्यनेनेत्यर्थः ।

दक्षिणतः पुरस्ताद्विचृतीयदेशे नेदी-
यसि गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेरायतनम् ।

दक्षिणपूर्वधोरन्तराले व्यतीतभृतीयस्तृतीयो भागो यस्य पूर्वापरान्तरालदेशस्य
तस्मिन् । नेदीयसि अतिसमीपे गार्हपत्यस्य । स एवंप्रकारः शुत्वेन दर्शितः ।

* सूत्रपुस्तकेषु पृष्ठीत इति विद्यते ।

प्राचीनं गार्हपत्यावतनादवहनीयावतनमुद्दन्ति वासत इतरयोः ।

उद्दन्तीतिमन्त्रसंभन्वार्थे पूर्वाभ्यां पराभ्यां आऽऽवतनाभ्यामाहवनीयावारस्य पृथग्दर्शनादन्योदम्बशां शालाऽऽहवनीयार्थे कर्तव्या तस्याः सम्भावसध्ययोः शालाया उदम्बशाया वहिस्तयोरपि स्वतन्त्रे एव शाले प्रयोजनान्तरप्रयुक्ते । सभा तु देवन-शाला, आवसथोऽतिथिशाला तयोर्भवौ सम्भावसध्यौ तयोरावतने न तूदीचीनवंशायाम् ।

गार्हपत्याप्राचीनं कियति प्रवेश आहवनीयावतनं तत्राऽऽह—

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेत्यविशेषेण श्रूयते ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेति ब्राह्मणे वर्णविशेषेण मानं श्रूयतेऽतस्तेषां वैवर्णिकानां निषादस्थकारयोरपि मन्तोत्वर्थः । विक्रामः प्रक्रमशब्देन व्याख्यातः प्रक्रमो व्याख्यातो वैकक्षिकः ।

अष्टासु ब्राह्मणस्यैकादशसु राजन्यस्य द्वादशसु वैश्यस्य ।

पूर्वेण पूर्वयोर्विकल्पः ।

चतुर्विंशतिरपरिमितं च सप्तधारणे ।

सर्ववर्णानामित्वर्थः ।

अपरिमित आदधीतेत्यस्यार्थमाह—

चक्षुषा प्रक्रमान्प्रमिमीतेति विज्ञायते ।

अपरिमितशब्दस्तु ब्राह्मणेन चतुर्विंशतिरपरिमित आदधीतेत्यनेनैव व्याख्यात इत्यभिप्रायेणाऽऽह विज्ञायत इति श्रुत्यैव विशेषो ज्ञायते । चक्षुषा मानं कुर्याद्वैतावन्तो विक्रमा भविष्यन्तीति प्रमिमीत न तु दृष्टादिनेत्यपरः पक्षः । पूर्वैरेव मानैर्विकल्पते । एतत्सप्तद्वयमपि सर्वेषाम् ।

प्राचीनमाहवनीयात्सभा तत्र सभ्यस्य मा-

चीनमावसथः सभायास्तत्राऽऽवसध्यस्य ।

आवतनमिश्यनुक्लः सर्वेषां ।

एवमनुपूर्वाण्येषां कर्माणि क्रियन्ते ।

एवमावतनानामग्निनां च संस्कारकर्माणि येन क्रमेणाऽऽवतनानि दर्शितानि तेनैव क्रमेण क्रियन्ते न तु प्रादक्षिण्येन । उद्दन्त्यमानमिति प्रत्यावतनमावर्तेते क्रमेणोद्दन्ति ।

यं नो देवीरभिष्टुय आपो भवन्तु पीतये ।

अयोरभिस्रवन्तु न इत्यग्निर्वोक्षति ।

अवाधीनमुष्टिना प्रत्यायतनं मन्त्रेणाऽऽवृत्त्या ।

उद्धृतं तमसस्पृष्टं त्वं चित्रमित्यत्र खरहोमानेके समापनन्ति ॥५॥

खरेष्वायतनेषु होमाः खरहोमा आयतनसंस्कारत्वात्प्रत्येकं वैखानसः पृथक्पृथक्-
बुद्धैर्बुद्धीतीत्याह हिरण्यं निघायेति च ।

उपकृताः संभाराः पञ्च पार्थिवाः सप्त वा ।

विक्रयोऽग्रे विनियोगार्थं संभृतास्तु सप्तापि ।

एवं वानस्पत्याः ।

सप्त पञ्च वेत्यर्थः । उपकृताः पूर्वमेव संभृताः ।

तेषामेकैकं द्वैधं विमज्ज्य ।

तेषां पञ्चानां सप्तानां वैकैकमंशमर्धमिति यावत्तत्पुनर्द्वैधं विमज्जते । तदुक्तं वैखान-
सेनाऽऽपस्तम्बेन च सिकताधं द्विधा कृत्वेति ।

गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्निवपतिः ।

अर्धं द्वेधाकृतं द्वयोरायतनयोरग्निशब्देन कसितयोरनुषङ्गयोर्वा ।

अर्धास्त्रैधं कृत्वा पूर्वेषु ।

आहवनीयादिषु त्रिषु यथेकस्तदाऽर्धस्य न विभामः सर्वमर्धमाहवनीयम् एक ।

एवं विभागप्रकारमभिधाय समन्त्रं प्रयोगमाह—

अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपतिः ।

अर्धपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इति न्यायात्प्रत्यायतनं मन्त्रावृत्तिः । युक्तविभागप्रकारे-
णेत्यर्थः । पुरीषमसीत्यन्तम् ।

संज्ञानमसि कामधरणाभित्यूषान् ।

भूमादिति मन्त्रान्तः । गतम् ।

तामिषपन्यददधन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति ।

तानूषानायतनेषु निवपन्प्रत्येकं मन्त्रोच्चारणसमये यच्चाद इदं चन्द्रमसि कृष्णं
रूपं दृश्यते तदिह पृथिव्यामस्तु । एवं संभावनाऽदृष्टार्था श्रुतिसामर्थ्यात् । द्रव्येतौ
मन्त्रौ लिङ्गेन प्रापितौ सिकताकाणां पुरीषामृतत्वेन संस्तवादाधानब्राह्मणे ।

उद्वेक्ष्ये अधिमातुः पृथिव्या विश्व आविश्व

महतः सधस्यात् । आशुं त्वा यो दधिरे देव-

यन्तो इक्ष्वाहं भुवनस्य गोषामित्यारवूत्करम् ।

गतम् ।

यत्पृथिव्या अमाभृतः संवभूव त्वे सचा ।

तदग्निरग्नयेऽददात्तस्मिन्नाधीयतामयमिति

गार्हपत्यायतने वल्मीकवर्षा निदधाति ।

प्रत्येकं भिन्नमन्त्रप्रदर्शनार्थं मध्ये निवपतीत्युक्तम् ।

यदन्तरिक्षस्यानामृतमिति दक्षिणा-

मेर्यद्विवोऽनामृतमित्याहुवनीषस्य ।

संवभूवेति ब्रूयोरप्यनुषङ्गः प्रथमात् ।

तूष्णीमितरयोः ।

अत्रार्थपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्यावृत्तिरन्तिमस्य मन्त्रस्य प्राप्ता तथाऽपि गार्हपत्या-
विप्रयं सामविधानार्थं पृथिव्यादिरूपेण संस्तुतं न सम्भावसद्यस्योक्तदस्तीति दिव
इति मन्त्रलिङ्गविरोधात्तूष्णीमिष्टमाचार्यस्य । बैलानसस्य चाऽऽपस्तम्बवत्सर्वत्र मन्त्रः ।

उत्समुद्रान्मधुमाः ऊर्मिरागास्ताम्राव्याय

मतरा दधानाः । अमी च ये मघवानो

वर्यं चेषमूर्त्तं मधुमत्संभरेमेति सूदम् ।

भतम् ।

इयत्यग्न आसीरिति बराहविहृतम् ।

एतावानेव मन्त्रः ।

अदो देवी मधमाना पृथग्यद्वैत्युक्ता व्यसर्पो महि त्वा ।

अदः२३३थाः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्यजयो लोकान्प्रदिशथतस्त

इति शर्करास्ता निवपन्यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायति ।

नित्यत्वात्पाप्मानमेव ध्यायति द्वेष्ट्य(ष्या)भावे । एवं सप्त पार्थिवाः पुष्करपर्णे न
पार्थिवेषु । पञ्चपक्षे ये केचन पञ्च मन्त्रास्तलिङ्गा एव ।

सर्वेषामभावे विकल्पमाह—

लौहान्यौदुम्बराणि पार्थिवानां विकल्पायानि भवन्ति ।

वाशब्देन मान्यं लौहान्यौदुम्बराणि वेति, तथा नोक्तं समानार्थानां विकल्पः स्वत
एव सेत्स्यतीति मत्वाऽनेन शिष्या व्युत्पादिता अन्यदपि वाशब्दामावेऽपि विकल्पो
यथा स्यादिति । तपु पूर्वं वेदिकरणप्रस्तावेऽमावास्याविषये दर्शितमेव । लौहानि लोहस्य
शकलानि । तथोदुम्बरस्य ताम्रस्य शकलानि ।

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्त-

रिक्ष उत पार्थिवीर्थाः । ताभिः संभूय सगणः

सजोषा हिरण्यपोनिर्वह हृष्यमम इत्युत्त-
रतः संभाराणां सुवर्णं हिरण्यमुपास्थति ।

आयतनेषु संपारेषुत्तरत आयतनेष्वेवोपास्थति स्थापयति ।

अतिप्रयच्छति रजतं द्वेष्याय यदि द्वेष्यं न
विन्देन्निरस्पेक्षोपास्थ पुनराददीत ॥ ६ ॥

दानं निरसनं चादृष्टार्थं निरसनं नाऽऽयतनेषु । स्पष्टमन्यत् ।

चन्द्रमणि चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं
सुवर्चिदम् । विगाहं तूणि तविषीभिरावृतं भूणि
देवास इह सुश्रियं दधुरित्युपास्तर्धनुमन्मयते ।

नानुमन्मयं दानपक्षे ।

पुष्करपर्णं जघुम्भरः शमी विकङ्कतोऽ-
न्वस्थोऽशनिहतो वृक्षः पलाशश्च ।

अग्रिममाकृष्यत इति वानस्पत्यास्तानितः प्रथमं जज्ञ आग्निरिति निवपतीति
योग्यत्वात्सकृदिति नानुपज्यते तद्विकल्पार्थं द्वितीयेन कल्पेन । तदयमर्थो यथा पूर्वपाणिवा
विमज्ज न्युसा एवमेतेऽपि तथैव न्युस्या मन्त्रस्तु सर्वेषामेक एव । अथवाऽऽहरणमन्त्रैस्त-
द्विजैरावृत्तैस्तदेति वानस्पत्यास्तानित्येतावदेवाग्रिममाकृष्यते निवपतीति पूर्वतनं
विमज्जमःकृष्यते । तत्तुक्तं वैश्वानसेन संभारग्रहणमन्त्रैरित्येक इति ।

अपि वा येऽन्ये पुष्करपर्णाद्विकङ्कताच्चेति वानस्पत्या-
स्तानितः प्रथमं जज्ञे अग्निरिति सकृदेवैकैकस्मिन्निवपति ।

पुष्करपर्णविकङ्कतौ तु पूर्ववद्विभज्येवान्यानेकत्र कृत्वा प्रत्येकं मन्त्रावृत्त्या सर्वेषाम-
तनेषु निवपति सकृदिति सर्वत्रेति अग्निरित्यर्थमेकैकस्मिन्निवपतिस्तुक्तं सकृत्सहैव सर्वान् ।

सं या वः प्रियास्तनुव इत्युपास्तिकताश्च सःसृजति ।

आयतनस्थान् । तदेवं ज्ञायते पूर्वपुञ्जानेव प्रत्येकं विविक्तानायतने स्थापयेदिति ।

सं वः सृजामि हृदयानि सःसृष्टं मनो अस्तु वः । सः-
सृष्टः प्राणो अस्तु व इति सर्वान्संभारान्सःसृजति ।

पूर्वं मन्त्रेण संसृष्टानसंसृष्टानेकत्र मिश्री करोति प्रत्यापतनं मन्त्रावृत्त्या ।

अतः स्तुत्याभि पुरीषं पृथिव्यामृतेऽध्वग्निसादधे सत्येऽ-

ध्यमिमादधे दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्ना । अन्त-
रिक्षस्व पोषेण सर्वपशुमादध इति स्रष्टृष्टान्कल्पयति ।

करपयोति सर्वान्समी करोत्यावतनेषु प्रत्येकं मन्त्रब्रुव्या करपनं समर्थाकरणमग्नि-
धारणे तत्सर्वायतनस्तरणायेति मन्त्रच्छिन्नाद्द्रव्यते ।

उद्यत्सु रश्मिभ्यपोद्(कु)शा आशौदनिकस्य भस्म ।

उद्यत्सु वर्तमानसामीप्य उक्तमुदयात्पूर्वं गार्हपत्यावनविधानादायतनगतं निःशेषं
कृत्वा ।

दद्यादग्निं अरणीं संनिधाय ।

चित्तिः क्षुमिति द्वे अरणीं संगते कृत्वा तत्र आशौदनिकस्य स्थाने निदधाति ।
प्रतीचीनप्रजननामिति वैतानसेन स्थानमुक्तमापस्तम्बेन मत्स्यापोद्ग्र तस्मिच्छमीगर्भा-
दग्निं मन्यतीति । अत्र वैतानसेनोक्तमधरारणिमर्कमात्मानं विष्णुमर्षमग्निं ध्यायन्सहा-
मेऽग्निनेति मन्यतीति ।

सहामेऽग्निना जायस्व सह प्रजया सह इत्या सह पुष्टया
सह पशुभिः सह अस्मवर्षसेनेत्यग्निं मन्थस्युपातिष्ठत्यन्वे ।

सकृदेव मन्त्रो विवेष्टापृषक्त्वेऽपि द्रव्यस्यैकत्वात् । उप समीपेऽन्वे तिष्ठति । अत्र
प्रकृते आशौदनिकाम्रे स्थाने ।

मध्यमानेऽग्नौ चतुर्होतृन्प्रजमानं वाचयति ।

अस्मादिनो वदन्ति किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमित्यत्र चतुर्होतृशब्देन गृह्यन्त-
एव बहुवचनेन होतृमिति विनियुक्ता न तु पृथिवी होतृत्ययमेव बहुवचनस्यैवार्था-
पत्तेः । चित्तिः स्रक् । पृथिवी हीता । अग्निर्होता । सूर्य ते चक्षुः । महाहविर्होतेति
पञ्च तान्यजमानं वाचयतः पाठयति ।

अग्नमग्निर्होता पूर्वेः पूर्वेभ्यः पवमानः
पावकः क्षुचिरीड्य इति जातमग्निमनुमन्त्रयते ।

अनुक्षीकृत्य मन्त्रेण प्रकाशयेत् । अत्र याजमानं प्रनापतेस्त्वा प्राग्नेनेति ।
जातमग्निमभिप्राणिति अभिनिघ्नतीत्यर्थः । अहं त्वदस्मीति जातमभिमन्त्र्य परं ददा-
ति वाचं च विद्वज्जतेऽत्र क्षौमे वाससी परिदधाते यजमानः पत्नी च ते अपवृत्तेऽभ्या-
धेयेऽध्वर्यवे दत्त इति याजमानम् ।

अध्वर्युः—

अजीजनमृत्तं मर्त्वासोऽस्तेमाणं तरणिं वीदुजम्भम् ।
दश स्वसारो अग्रवः समीचीः पुमास्तं जातम-
भिस्रभन्तामिति जातं परिगृह्णाति ॥ ५ ॥
इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयमश्वे तृतीयः पटलः ।

परिमहणमञ्जलिनेति वैखानसो जातमञ्जलिनाऽभिगृह्णातीत्यापस्तम्बः । परितोऽञ्ज-
लिना गृह्णाति परित उच्यते हस्तौ किञ्चिदूर्वाङ्गुष्ठपार्श्वौ करोतीत्यर्थो भावना च
परिगृहीतोऽसीति ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
तृतीयमश्वे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः पटलः ।

तमादाय प्रथमाभ्यां व्याहृतीभ्यां यथर्ण्याधानेन
प्रथमाभ्यां सार्वराष्ट्रीभ्यां प्रथमेन च धर्मशि-
रसा प्राणे त्वामृतमादधान्यञ्चादमन्नाद्याय गोक्षारं
गुप्त्यै । अश्वे गृहपते परिषद्य दिवः पृथिव्याः
पर्यन्तरिक्षालोकं विन्द यजमानाय पृथिव्यास्त्वा
मूर्धन्सीद् यज्ञिये लोके यो नो अश्वे निष्ठयो
यो निष्ठयोऽभिदासतीदमहं तं त्वयाऽभिनि-
दधामीति गार्हपत्यायतने संभारेषु प्रतिष्ठापयति ।

तमग्निमादाय तृल्लुष्कगोमयचूर्णादिना पुष्टं पात्रेणाऽऽदाय प्राञ्चमुद्धृत्याऽऽसीन
इति वैखानसापस्तम्बौ । व्याहृतीभ्यां यथर्ण्याधानेनेति मन्त्रनामधेयं यथर्षयो यस्य
यजमानस्य ऋषिस्तमनतिक्रम्य यो मन्त्र आधानसाधनं स यथर्ण्याधानमित्यभि-
धीयते । स त्वमे वदपते । सर्वमग्रे स्थयमेव वदति । सर्वेषां मन्त्राणामन्ते रथतरे सास्त्रि
प्रारब्धे संभारेषु प्रतिष्ठापनं तथाऽऽधानमन्त्राणां करणमन्त्रत्वेऽपि न मन्त्रान्तेन कर्मा-
दिसंनिपातो न स्यादर्थतरारम्भेण व्यवधानादसंभवादन्य एव साम गायति तावत्पर्य-
वस्यतीत्यत एवाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—नन्वाऽऽभ्याधेयसामानि परिगायतीति । औषायनस्तु
सामामर्थ उद्गातारमेवाऽऽह रथतरं ब्रूहीत्यथैनमादधातीति । इदं छन्दोगानामेव
युक्तम् । यद्यपि यजुर्वेदनिहितत्वादुपांशुत्वमेव परिभाषायां दर्शितं तथाऽपि सामवेदे

नाऽऽत्मानमुपरीव न कर्णदघ्नमप्युद्धृत्वात्मात्मानम् ।

आत्मानं शरीरमुपरीव शिरस उपरीव तथा कर्णदघ्नं परिमाणे दघ्नम् । कर्णपरिमाणं चाऽऽत्मानं नात्युद्गृह्णाति । अथ ब्राह्मणमुपरीवाग्निमुद्धृत्वायादुद्धरति तस्याख्यातमनेन सूत्रेण । कथम् । गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरन्नुपरीवोद्गृह्णीयादित्यत्रोपरीत्युक्त्यमाने न शिरसि नापि कर्णदघ्नमिवेति शब्देनेषदित्युक्तम् । व्यतिरेकेण वेदमेवोक्तम् । यदुपरीपरि शिरो हरेत्प्राणान्विच्छिन्वादधोऽधः शिरो हरति प्राणानां गोपीयावेति । कर्णादध ऊर्ध्वमात्मानमिति सामानाधिकरण्यम् । अधोऽधः शिरो हरत्यस्यैतद्व्याख्यामम् ।

उपयच्छतीधममुपयच्छत्युपयमनीः ।

पात्रेणेधममुपयच्छति । पूर्वमग्निप्रणयनानोत्पुक्तमिदानीमिधममिति यदाह तज्ज्ञापयत्याचार्यो नेधमशब्दः संस्कारवचनोऽपि तु क्रियावचन इष्यतेऽग्निरनेनेति । तेन संस्कारमर्हतीत्यभिप्रायेण । उपयच्छतीति पूर्वपात्रमुपयमनीरेव दर्शितं तद्वैतानसवचनेन सेधं पात्रं सिकतापूरितेन पात्रेण संवृणुयाद्यथा प्रतप्तं पात्रं न हस्तं दहेत्तपोपयच्छति ।

उपयते धार्यमाणे ।

उपयम्यत इति उपयतोऽग्निसास्मिन्धार्यमाणे सति ।

लौकिकमग्निमाहृत्य मयित्वा वाऽऽग्नीध्रो दक्षिणाग्निमादधाति ।

पाकशास्त्राग्निमन्थं शुद्धं लौकिकारणयोर्मयित्वा वा । वैखानसस्तु गार्हपत्यादग्निमाहृत्यैक इत्याहापि वा गार्हपत्यादेवान्वाहार्थपचनमादधातीत्याह बौधायनः । प्रजापतिरग्निमसृजतेति ब्राह्मणमप्युदाहृतम् । एकयोनय इत्येक इत्याश्रयवचनः । यज्ञेयाऽग्निरधीयत इति विधिसंस्कारार्थवादाच्च गार्हपत्यधोनेत्वमप्यस्ति । तथा वा गार्हपत्यादाग्निमाहृत्याऽऽग्नीध्र आदधाति ।

द्वितीयथा व्याहृत्या यथर्ष्याधानेन द्वितीयतृतीयाभ्यां सार्धरात्रीभ्यां द्वितीयेन घर्मशिरसाऽग्रेऽक्षपा मयोधुवः सुजेव दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षालोकं चिन्द यजमानाय पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सीद यज्ञिये लोके यो नो अग्रे निष्ठो यो निष्ठोऽभिदासतीदमहं तं त्वयाऽभि निदधामीति दक्षिणोऽग्न्यापत्तने संभारेषु प्रतिष्ठापयति यज्ञायज्ञिये गीयमाने ।

ऊर्ध्वश्वरासीनो वेत्यापस्तम्बः । भुवो भृगूणां त्वा० आऽयं गौः । त्रिश्वद्वाम ।

भातः प्राणः तु पञ्चमेऽक्षपा इत्यादिनाऽऽदधातीत्यर्थः । अग्नेऽक्षपा इति वर्जयित्वाऽने-
नोपतिष्ठते यज० ।

यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो वा सुर इव
बहु पुष्टः स्यात्तस्य गृहादाहृत्याऽऽदध्यात् ।

सुरो देवः स इव बहुप्रकारैर्धनवान्यपशुपुत्रादिभिः पुष्टः स्फीतः । परमपुष्टताख्या-
पनाद्योक्तं सुर इवेतीति केचिद्वाचक्षतेऽन्ये त्वसुर इति पदं कुर्वन्तोऽमुवद्रायो धनानि-
यस्य सोऽसुरः । ह्रस्वत्वं छान्दसम् । प्राणतुल्यं धनं व्ययितुमशक्त इत्यर्थः ॥
अथवाऽसूत्रातीत्यसुरः । रा आदाने प्राणानेव पुष्णातीत्यर्थः । अतिक्रपणो नृशंसः पर-
स्मादेवाऽऽदाय पुष्टिं वृद्धिं प्राप्त इति व्याचक्षते । तस्य गृहादग्निमाहृत्य दक्षिणाग्नि-
मादधातीत्यन्यः कल्पः ।

अत ऊर्ध्वमस्याश्वं नाद्यात् ।

पुरुषार्थः प्रतिषेधो यत्प्रभृत्यग्निराहृतस्तत्प्रभृति तस्याश्वं न भोक्तव्यं यजमानेन ॥

वृक्षाग्राब्जवलतो ब्रह्मवर्चसकामस्य ।

स्वयमेव केनचिदग्निना वृक्षो दह्यमानस्तस्याग्रप्रदेशादग्निमाहृत्य ब्रह्मवर्चसकामस्य
यजमानस्याऽऽदध्यात् । तत्र संकल्पः—ब्रह्मवर्चसकामो वृक्षाग्रादग्निमाहृत्य दक्षि-
णाग्निमाधाय इति ।

भर्जनादश्वकामस्य ।

भर्जनमभ्यरीषं यथाहरहर्भर्जनेन पाको जायते तस्मादानीमेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

या वाजिभ्रमेः पवमाना पशुषु प्रिया तनूस्तामावह या वाजिभ्रमेः
पावकाऽऽसु प्रिया तनूस्तामावह या वाजिभ्रमेः सूर्ये शुचिः प्रिया
तनूस्तामावहेत्यश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमग्निमतनूवाचयति ।

कर्णसमीपे यज्ञतनुनामकान्मन्त्रान्धावयति ।

विक्रमस्व महा५ अस्ति वेदिषन्मानुषेभ्यः । त्रिषु लोकेषु
जायते प्रजया च धनेन च । प्राचीमनुमदिज्ञं क्रमध्वम-
ग्निनेति तिसृभिरश्वप्रथमाः माश्वो मच्छन्ति ।

सर्वेषां मन्त्रः पठितया सह प्रतीकोपात्ते द्वे एवं तिसृभिर्ऋग्भिरश्वः प्रथमोऽग्नौ
येषामृत्विग्यजमन्नानां तेऽश्वप्रथमा आहवनीयायतनाभिमुक्ता गच्छेयुः ।

जानुदग्नेऽग्रे हरत्यथ नाभिदग्नेऽथाऽऽस्यदग्ने ।

मन्त्रमुक्त्वा प्राग्गमनं प्रारम्भ एवाश्वं जानुदग्ने श्री(भि)यमाणमग्निं हसति । ततः
किञ्चिद्भूत्वा नाभिदग्ने तथैव किञ्चिद्भूत्वाऽऽस्यदग्ने तथैव धृत्वा हसति ।

नाग्निपादित्यं च व्यवैति ।

अध्वर्युरग्निं पश्चात्कृत्वा मध्ये सूर्यस्याग्नेश्च व्यवयं न कुर्यात् ।

पूर्वमग्निं हरति पश्चादन्वेति दक्षिणतो वा परिभृ-

क्षेयं हरति नाकोऽसि ऋधः प्रतिष्ठा संक्रमणमिति

समयाधेयं हिरण्यं निधाय वरे दद्येऽतिक्रामति ।

समयापथ(द्व)मर्धभागवानि तथा चाधीर्वे हिरण्यं मन्त्रेण निधाय वर्तयति हिरण्य-
निधानम् । तदुक्तं वैखानसेन तस्मिन्नध्वनि हिरण्यं निधायेति । यजमान इमा उ
मामुपतिष्ठन्तिवति मध्याह्नियमाणमग्निमभिमन्त्रयते वरं ते ददामीति वरं ददाति ।
ततोऽध्वर्युरतिक्रामन्दक्षिणतो यजमानो ब्रह्मा च ।

बृहस्पते परिदीया रथेनेति दक्षिणतो अश्वा

रथं वर्तयति ॥ ९ ॥ रथचक्रं वा ।

रथानामित्यन्तः । वर्तयति बाह्वति बिहारे तिष्ठन्गार्हपत्यादाहवनीयपर्यन्तम् ।
तदुक्तं वैखानसेन—गार्हपत्यादाहवनीयात्संततं त्रिः परिवर्तयतीति ।

यावच्चक्रं त्रिः परिवर्तते द्वेभ्यस्य षट्कृत्वोऽभ्यस्या-

द्विधाः पृतना अरातीरिति प्राश्नमश्वं दक्षिणेन

पादेन संभारानाक्रमयति पार्श्वतो वोचरतः संभाराणां

यथाऽऽहितस्याग्नेरङ्गाराः पदमभ्यवपत्स्यन्तीति ।

गार्हपत्यादारभ्याऽऽहवनीयपर्यन्तं नीत्वा पुनः प्रदक्षिणं गार्हपत्यपर्यन्तं बाह्वति
पुनस्तथैवेति त्रिवारं तावति कालेऽध्वर्युरग्निमाग्नीध्रहस्ते दत्त्वाऽश्वं प्राश्वं तस्य दक्षि-
णेन पादेनाऽऽहवनीयायतनगतान्संभारानाक्रमयति अश्व आक्रामति तेन तथा कारयती-
त्याक्रमयति संभाराणामुत्तरतः पार्श्वत उत्तरे पार्श्वे बोभयथाऽपि आहितस्याग्नेरङ्गारास्त-
त्पदमभि उपरि अवपत्स्यन्तीत्येवमाक्रमयति मन्त्रेण ।

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति प्रदक्षिणमश्वं

पर्याणीय तदेव पदमाक्रमयति मत्यश्चम् ।

परितो आगम्यित्वाऽऽहवनीयं प्रति प्रत्यश्चपानीय तेनैव पादेन तदेव पदमाक्रम-
यति प्रत्यङ्मुसम् । एतत्सर्वं चक्रस्य त्रिः परिवर्तनमध्य एव कर्तव्यम् । अर्धञ्जिति
मन्त्रान्तः । द्वेभ्यस्य षट्कृत्व इति प्रतिषेधार्थः ।

अश्वाभावेऽनहुहः पद आदधीत स

तु पूर्ववाद्येन स्यात्तस्य सदेव बन्धुः ।

अनः शकटे बहति तस्य वृषपस्य पदेऽग्निमादधीत तस्यानहुहः प्रतिनिधिरूपत्वे-
नाश्वलिङ्गस्य न निवृत्तिर्नानहुहः । सोऽनहुःपूर्ववाट्पूर्ववयस्कः । तयोक्तं बोधायने-

नाश्वं पूर्ववहमिति युवानमित्येव तदुक्तं भवतीति । एवमनहुदपि ज्ञेयः । तस्य पूर्व-
वाहोऽश्वस्य पूर्ववाडेवानहुस्सदा बन्धुः समान इव (?) ।

प्रत्यङ्मुखे नियते धार्यमाणे ।

अश्वे वाऽनहुहि वा प्रत्यङ्मुख एवाऽऽहवनीयायतनदत्तपदे नियमेन कृते सति
पुरुषान्तरैरध्वर्युः ।

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संविदाने रोदसी
संवभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः
शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योन इत्याभिमन्त्र्य ।

अग्निमिति शेषः । आपस्तम्बेनोक्तम् — कमण्डलुपद आदधीतेति । बह्वृचब्राह्मण-
मजस्य पद आदधीतेति वानसनेयकमिति । कमण्डलुशब्दोऽपि चतुष्पदपशुनाति-
वाची शाब्दिकैरुदाहिषते कामण्डलेय इतिरूपसिद्धये । आकार्यकृत्यसिद्धये (?) ।

सर्वाभिर्याहुतीभिर्यथर्प्याधानेन प्रथमोक्तमाभ्या-
सार्पराज्ञीभ्यामुत्तमेन च घर्षशिरसा प्राणं त्वामृत
आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तारं गुप्त्यै । अग्ने
सम्राट्जैकपादाहवनीयदिवः पृथिव्याः पर्यन्त-
रिक्षालोकं विन्द यजमानाय पृथिव्यास्त्वा मूर्ध-
न्सीद यज्ञिये लोके यो नो अग्ने निष्ठयो यो
निष्ठोऽभिदासतीदमहं तं त्वयाऽभि निदधामी-
त्याहवनीयायतने संभारेषु प्रतिष्ठापयति यज्ञाय-
ज्ञिये बृहति इत्येते च गीयमाने निहिते वारवन्तीयं
गायति प्रतिषिद्धान्येकेषामग्न्याधेये सामानि ।

तमिधमामिति शेषः । तिष्ठन्नेवाऽऽदधाति । यजमान आनशे व्या = व्यनश इत्या-
हितमाहवनीयमुपतिष्ठते तथाऽऽधानमन्त्रैश्च प्राणं त्वेतिवर्जम् । ये ते अग्ने = दध
इति शिवामिस्तनूभिराहितमाहवनीयमुपतिष्ठते । आधीयमान इति ब्राह्मणे दर्शनात्सूत्रे
पुनर्यज्ञायज्ञिये गीयमान इत्यादिनिर्देशात्साम्नामाहवनीयाधानस्य सहमावोऽवगम्यते ।
आहवनीयाधानं चाल्पकालसाध्यमिति यज्ञायज्ञियबृहच्छयैतानां बहुकालसाध्यत्वा-
दुद्धरणानन्तरमेवैषामारम्भो यावत्प्रतिष्ठापयत्यायतन आहवनीयम् । अत एव बौधाय-
नेनोक्तं बृहति गीयमान आदधते । एकेषां शाखिनां प्रतिषिद्धान्याधानसंबन्धीनि

सामानि तेन विहितप्रविद्धत्वाद्विकल्प इति पर्यवस्यतीत्यर्थः । निहित आहवनीये
कारवन्तीत्यं साम गायति । एतस्यापि विकल्पः ।

आनक्षे उपानक्षे सर्वमायुर्व्यानस्य इत्याहितमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

अध्वर्योरुपस्थानम् ।

नानभिद्रुतमुपस्पृशति ।

शमनहोमात्पूर्वमग्निस्पर्शनं न कुर्यात् ।

आर्जयेनौषधीभिश्च शमयितव्यः ।

अग्नय इत्यर्थः । शमनमेतेषामनेन कर्मणा भवतीति कर्माङ्गं ज्ञानम् ।

ओषधीराज्येऽवधाय या ते अग्ने पवमाना पशुषु
प्रिया तनूर्या पृषिन्व्या याऽग्नौ या रथंतरे या गायत्रे
छन्दसीदं ते तामवरुन्धे तस्यै ते स्वाहा या ते
अग्ने पावकाऽप्सु प्रिया तनूर्याऽन्तरिक्षे या वायौ
या वामदेव्ये या वैश्वे छन्दसीदं ते ताम-
वरुन्धे तस्यै ते स्वाहा । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः
प्रिया तनूर्या दिवि याऽऽदित्ये या बृहति
या स्तनधित्नौ या जागते छन्दसीदं ते ताम-
वरुन्धे तस्यै ते स्वाहेति तिस्रः पवमानाहुतीर्हुत्वा ।

अग्निः पवमानो देवता । पवमाननामिका आहुतिः । ओषधीर्धामाशक्ति संपादितः
सर्वा आज्ये लौकिके मिश्रयित्वा जुहोति । शमनहोमः सर्वेषु । नानभिद्रुतमित्याहक-
नीयविषये ।

सभ्यावसथ्ययोराधानं वचनाभावात्तर्हपत्यादपि तु—

लौकिकमग्निपाहत्य मधित्वोऽऽहव-
नीयाद्वा सभ्यावसथ्यावाद्धाति ।

अत्राऽऽपलम्बेनोक्तं यथर्ण्याधानमिति तस्मात्तावानेव मन्त्रः । स्पष्टमन्यत् ।

प्रतिषिद्धौ सभ्यावसथ्यावेकेषाम् ।

तस्माद्विकल्प इत्यर्थः ।

अग्न आपूश्चि पवस इति तिसृभि-

राभ्यवतीतिस्तस्रः समिध आदधाति ।

न स्वाहाकारो देवता छिन्नोक्ताः ।

सर्वा एकैकस्मिन् ॥ १० ॥

सर्वास्तिष्ठ एकैकस्मिन्नग्नौ मार्हपत्यादिक्रमेण । अदृष्टार्थत्वाद्यथाक्रममेकैकाधानं मा
मृदित्वर्थः ।

अग्निर्ऋषिः पशुमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।

शमीमहे महागयमिति तृतीयाग्नेके समामनन्ति ।

अग्ने पावकेत्यस्याः स्थान इत्यर्थः ।

समुद्रादूर्ध्वमिषुमाः उदारवृषाः शुना सममृतत्व-
मानद् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा
देवानाममृतस्य नाभिः । अयं नाम प्रजवाभा-
घृतेनास्मिन्यङ्गे धारयामा नमोभिः । उप
प्रह्लाशृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गो वमीशौर
एतत् । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्या पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्या । त्रिधा बद्धो
वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याः आविवेश
स्वाहेति शमीमयीधृतान्वक्ताः सर्वा एकैकस्मिन् ।

समिध इत्यनुवृत्तिः । अग्निर्देवता । स्पष्टम् ।

मेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीः समिध-
मादधाति विधेम ते परमे जन्मन्नद्य इति
वैकङ्कती ताः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रापिति शमी-
मयीः शमीमयीं पूर्वाग्नेके समामनन्ति वैकङ्कतीमुत्तराम् ।

प्रत्येकमग्निषु ।

प्रातरग्निहोत्रस्याऽऽवृतां सूर्यां प्रातरग्निहोत्रं जुहोति ।

नेदमग्निहोत्रमपि तु कर्मान्तरमाधानाङ्गमिति वक्तुं प्रातरग्निहोत्रस्याऽऽवृतेत्युक्तम् ।
अग्निहोत्रवत्जुहोतीत्याध्वर्यवमेव सर्वं मन्त्रवर्जम् ।

जुह्वं सुवं च संमृज्य ।

स्निग्धं स्नीहितिश्चेत्यादिना यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते विशानक्रमैश्च सर्वा
यथालिङ्गम् ।

चतुर्थहृतिनाष्टहृतिना द्वादशहृतिना वा जुह्वं
पूरयित्वा सप्त त इति पूर्णाहुतिं जुहोति ।

अग्नेणाऽऽहवनीयं गत्वा दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति दर्विहोमत्वात्परिस्तरणसमन्त्रपरिवे-
कसमिदाधानपूर्वकं जुहोति स्वाहाकारेण पूर्णाहुतिनाम(मि)कामाहुतिम् । अग्निर्देवता ।

तामेकेषां तूष्णीमग्निहोत्रमित्यधिकुरुते ।

तां पूर्णाहुतिमेव तूष्णीमग्निहोत्रमिति अत्र स्थामेऽधिकुरुते तान्यत्तूष्णीमग्निहोत्र-
लक्षणं कर्मेत्येकेषां शास्त्रिणाम् ।

ये अग्नयो दिवो ये पृथिव्याः समागच्छन्तीष-
मूर्जं दुहानाः । ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः
प्रीता आहुतिभाजो भूत्वा यथालोकं पुन-
रस्तं परेत स्वाहेति द्वितीयाम् ॥ ११ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

द्वितीयां पूर्णाहुतिं जुहोति । अग्नयो देवताः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकुतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां तृतीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ तृतीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

तदानीमेवाऽऽग्नेयस्याष्टाकपालस्या-
न्वाधानादीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ।

तदानीमेवेति सद्यः पूर्णाहुत्यनन्तरमेव न तु एवमानहविर्विद्वत्कालान्तरेऽपीत्युक्तम् ।
अन्वाधानादीनीति विकृतिस्वरूपं प्रदर्शितम् । प्रतिपद्यन्ते तु एवार्त्विजः ।

यत्प्राक्प्रोक्षणात्तत्कृत्वा ।

उत्तरकर्मारम्भमनुवादोऽवधेः ।

सभायां मध्येऽधिदेवनमुद्धत्वा बोक्ष्याशाश्वयुष्य व्यूह्य (व्यु) समू(मु)-
ह्य मथयित्वाऽक्षेषु हिरण्यं निधाय निषसाद् धृतव्रत इति जुहोति ।

समाऽऽधानप्रेक्षकास्तस्यां मध्येऽधिदीव्यन्त्यस्मिन्स्थाने तदधिदेवनं स्थानं तदुद्ध-
स्या बोक्ष्य तत्र स्थानेऽक्षान्विधीतकाव्युष्यैकत्र स्थापयित्वा व्यू(व्यु)ह्य विगुज्य समू(मु)ह्य

संहस्य प्रथयित्वा प्रसार्य तेषु हिरण्यं स्थापयित्वा ब्रह्मयजमानयोऽग्रेण गत्वा स्थितः । परिस्तरणपरिवेकौ न समित् । दर्शितो मधमेण जुहोति । सुकतुः स्वाहेति मन्त्रान्तः । वरुणो देवता ।

आवसथे मध्ये परिषदो हिरण्यं निधाय धनूनं ब्रह्मण-
स्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो
अर्यमा देवा ओकाः सति चक्रिर इति जुहोति ।

पूर्ववन्मन्त्रोक्ता देवताः । आवसथो (प उ) कशाब्जः । ब्रह्मयजमानयोऽग्रेण गत्वा स्थितयोर्दक्षिणतः ।

उत नोऽहिर्बुध्नियः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता
बहन्त्वेना राजन्ऽविषा मादयस्वेत्यावसथमभिमन्य ।

गतम् ।

शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छति ।

विधीतकान् ।

तेषु कृतं विजित्य ।

तेष्वक्षेषु कृतं पणं मो (१) यजमाने विजित्य तत्कृतं विनयते । न्युत्तेष्वक्षेषु चतु-
ष्कशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे भागाः समा भवन्ति स द्यूतप्रकारः कृतमित्युच्यते ।
यत्र त्रयोऽधिकाः स भेता । यत्र प्रबन्धिकौ स द्वापरः । यत्रैका स कछिरिति
तस्य प्रकारास्तत्र कृतं विनयत इत्यर्थः । इदं याजमाने वक्ष्यमाणमनूदितम् । तत्रो-
क्तम्—कृतं विजित्य समासज्यः प्रयच्छति ते यज्जयन्ति तदुभयमर्थं संस्कृत्य
नाक्षणान्मोजयित्वेति ।

सभासज्यः प्रदीयमानेषु व्रीहिभ्यो गां दीव्यता-
दिस्तन्तः पर्वाणि विश्वसतेति संग्रह्यति ।

यजमानेन प्रदीयमानेष्वक्षेष्वर्घ्युः प्रतितिस्त्व (१) न्यध्याजमान एवोक्तम् । व्रीहि-
भ्यः प्रयोजनभूतेभ्यो गा दीव्यत पणं कुरुतेति कितवानाह । तथा तां गामसंज्ञपय-
न्तोऽवयवान्विशसत पृथक्पृथक्कुरुत जीवन्त्या एवाङ्गानि तवेदं ममेदमेवंप्रकारेण विभ-
जतेति छक्षणयोच्यते । इदं कर्म राजन्यस्य यजमानस्य । तथैव वैखानसापस्तम्बाभ्या-

१ क. ख. ग. घ. छ. उ. ङ. ण. 'यदि हि' । २ ग. घ. छ. ज. झ. ञ. ट. 'न्द्रो मित्रो वरुणो अ' ।

मुक्तं सभ्यावसथ्याधानाकृषिपयमिति गम्यते । यत्समायां वि० ते । तेन सो० तः ।
यदावसथ्ये० प्रीत इति श्रुतेश्च । तदभावे तु नैतत्कर्म ।

कल्पेतां धावापृथिवी येऽग्नय इति

ययर्तु ऋतिसामनसीभ्यामग्नीनुपतिष्ठते ।

सम्रता इति प्रथमस्यान्तः । विशन्तिवति द्वितीयस्य । ऋतिसामनस्यौ नाम । कथ-
मुपस्थानं तत्राऽऽह ययर्तु यस्मिन्नृतावाधानं ■ एव शैशिरावित्येतत्पदस्थाने प्रयो-
क्तव्यः । अनतरा धावापृथिवी वासन्तिकावृत् । अभिकल्पमाना इति । अग्नय इति
बहुवचनश्रवणाद्वाहपत्यस्य पश्चादवस्थाय सर्वान्सकृदेवोपतिष्ठते ।

प्रोक्षणमभृतीन्याग्नयेस्य कर्माणि प्रतिपद्यते सिद्धं संतिष्ठते ।

सिद्धं प्रकृतौ सिद्धं संतिष्ठते समाप्यते । दक्षिणास्तु याजमाने वधारुयात्पन्ते ।

पवमानहविर्भिर्यजते संवत्सर ऋतौ मासेऽर्धमासे

द्वादशाहे चतुरहे अग्रे अग्रे श्वोभूते सद्यो वा ।

अह इत्युक्त्वा पुनः श्वोभूत इति वदता अहं व्यतीत इत्युक्तम् । तद्वत्संवत्सरेऽ-
तीत इत्यपि ज्ञेयम् । बौधायनो द्वादशसु व्युष्टास्वित्याह । पवमानसंज्ञकैः । स्पष्टम् ।

सोमेन यक्ष्यमाणस्याऽऽधानस्य पवमानहविषां सांवत्सरिकः कल्पः ।

सोमपूर्वाधाने तु पूर्वोक्ता विकल्पा न भवन्त्येव किं तु सोमेनेष्टा संवत्सरान्ते
पवमानहविर्भिर्यजन्ते । अत्राऽऽपस्तम्बमते विकल्पः—निर्वपेदित्येके यदि निर्वपेदग्नये
पवमानायाग्नये पावकायाग्नये शुचये इति तिस्र आज्याहुतीः सोमदेवताभ्यो वा
हुत्वा निर्वपेदिति । प्राक्पवमानहविर्भ्यः सायंप्रातरग्निहोत्रं न होतव्यमिति न्यायविदः
सूत्रकृता मतमिति ।

अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं

निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये ।

निर्वपेदष्टाकपालमिति आनुवर्तते ।

समानमर्हिषि नानावर्हिषि वा ।

वर्हिःसमानत्वेनैकतन्त्रता लक्ष्यते । समानतन्त्राणि नानातन्त्राणि वेत्यर्थः ।

प्रथमं वा निरूप्योत्तरे समस्येद् ।

अग्नये पवमानाय पृथङ्निरुप्याग्नये पावकायाग्नये शुचये च समस्येत्समानतन्त्रेण
निर्वपेदित्यर्थः ।

आग्नेयेन वाऽष्टाकपालेन समानतन्त्राणि कुर्यात् ।

पूर्वोक्तेन सहैतानि त्रीणि मिलित्वा चत्वार्यपि समानतन्त्राण्येव कुर्यात् । दक्षिणास्तु

याजमाने वक्ष्यन्ते । यदा सद्यः पवमानहवीषि तदाऽऽग्नेयेन समानतन्त्रता नान्यदाऽऽग्नेयस्य कालान्तरमाकात् । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते ।

अग्नीषोमीयमेकादशकपालमनुनिर्वपत्याग्नावैष्णव-
मेकादशकपालमैन्द्राग्नमेकादशकपालमादित्यै धृते
चर्हं विष्णवे शिपिविष्टाय ऋ (ऋ (?) -
द्धौ धृते चर्हं सप्तदशाऽऽदित्यस्य सामि-
धेन्यो भवन्त्यादित्यस्येडाभागं ब्रह्मणे परिहृत्य
सर्वे माश्नन्ति तथा चातुर्धाकरणिकानि ।

पञ्च हवीःपि समानतन्त्राणि पवमानहविषामनुनिर्वाप्यानि । ऋद्धौ तिल ऋद्धयो
यस्य पात्रस्य तस्मिन्पात्रे धृते । ऋद्धयः परित उन्नतता । सप्तदश सामिधेन्यो
नियताः । पौर्णमासं तन्त्रं मरुयात्वाद्भ्यस्तवाच । आदित्यस्य चरोरिडाभागप्राशनं पृथ-
गेव ब्रह्मणो विधीयत इति । नान्यस्य मक्षणं तदर्थं तत्परिहृत्य पृथगिडायां स्थापयित्वा
तथा चतुर्धाकरणमगोऽपि ब्रह्मणे पृथगेव तस्यापि चतुर्धाकरणसमये सर्वमादित्यं
ब्रह्मार्थं प्रथम एक भागे निदध्यादिडाप्राशनं तत्सर्वं सहैव सर्वे प्राश्नन्तीति वचनात्काले ।
अत्र याजमानं व्याख्यायते दक्षिणार्धम् । आग्नेयस्य दक्षिणाकालेऽर्जं पूर्णपात्रं
सर्वसूत्रमर्थं रथं वासः षट् च गा द्वादश चतुर्विंशतिमपरिमिता वा वर्षमाना वा
ददाति । पूर्णपात्रमिति रूढः पुष्कलचतुष्टय(छाष्टक) संमितो ग्रीष्मादिः ।

अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलैरष्टभिर्भैकः पूर्णपात्र उदीरितः ॥

उपबर्हणमुपधानं तत्सर्वसूत्रमित्यनेकवर्णसूत्रैर्नियतमुपबर्हणम् । स्पष्टान्यन्यानि ।
तासां धेनुरनह्वान्मिथुनौ चाऽऽदिष्टरूपाणि । आग्नेयस्य दक्षिणाऽन्वाहार्यस्तत्समये
ततः पूर्वमित्यर्थादग्न्याधेयदक्षिणा इति क्रमोऽत एव बौधायनवैस्तानसौ—आग्नेयस्या-
न्वाहार्यमासाद्याग्न्याधेयस्याऽऽद्वादशम्यो दक्षिणा ददातीति । तमासादितस्याग्न्याधेय-
दक्षिणाग्न्याऽनन्तरं ददातीत्युक्तम् । अवश्यमन्वाहार्यपचनं कार्यमन्यथाऽऽधान-
सिद्धिर्न स्यात् । यदन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीत इत्यभि-
धानात् । तासां षडादिसंख्यानां गमां मध्ये धेनुर्वयन्ती वत्समथाऽऽकर्षति वर्षमाना
इत्युक्तम् । उत्तरोत्तरमुपयोगं गच्छन्तीर्देया इत्युक्तत्वाद्विना वत्सं वर्षमानत्वाभावा-
द्धिर्न च क्रमे नव द्रव्याणि विधाय दश संपद्यन्त इत्याह । तत्र धेन्वा ब्रीणातीति
वत्सोऽप्यनुकृष्टो निज्ञापते । अनः शकटं तेन वाही बलीवर्दः स्त्रीपुंसौ गावौ मिथुनौ

चत्वार्येतानि तु या गावः षष्ठादिसंख्याकाः स्वरूपमात्रेणोक्तास्तस्वेव चतस्रो निर्दिष्ट-
रूपा ब्राह्मणेन तु ताम्योऽन्या ब्राह्मणे निर्दिष्टरूपाः । अयमाशयः—ब्राह्मणे का
द्वादशम्यो ददाति काममूर्ध्वं देयमिति श्रूयते तत्राजादिवासोन्तानि षण्णिर्दिष्टरूपाणि
धेनुः होत्र इत्यादिना धेनुरनर्हत्वाश्च निर्दिष्टौ तथा मिथुनौ ददातीति चत्वारि वस्तूनि ।
तथा च दश संपत्तानि । तत्र षड्ददातीति श्रूयते तत्रैता दशम्योऽधिका अपि त्वादि-
ष्टरूपा एव चतस्रः षण्णां मध्ये द्वे अनादिरूपे । तस्माद्ब्राह्मणे द्वादशपूरणार्थं
क्षेमे काममूर्ध्वमिति तु सति वैमवेऽधिकं तस्यैव व्याख्यानं शास्त्रान्तरे द्वादशेत्यादि-
कक्ष्येन ता अपि चतस्रो मित्वा एवान्या वैकल्पिकव इति । अर्ज पूर्णपात्रमुप-
बर्हणमग्नीध्रे ददात्यर्थं ब्राह्मणे धेनुं होत्रे गार्हपत्यदेशेऽनर्हत्वाहमाहवनीयदेशेऽध्वर्यवे
शेषो यः ॥ साधारणस्त्रिशन्माने पूर्वयोः पवमानहविषोर्हिरण्यं दक्षिणां ददाति ।
चत्वारिंशन्मानमुत्तमे, अनुनिर्वाप्येषु प्रभूतान्वाहार्यो धेनुमादित्ये, एता दक्षिणा ददाति ।
अत्राऽऽपस्तम्बः—अनादयोऽग्नीनादधीत कामभेकां दद्यात्सर्वासां गवां प्रत्या-
स्त्रायो भवतीति । वैतानसस्तु सर्वदक्षिणानां प्रत्यास्त्राय इत्याह । अग्न्याधेयदक्षि-
णानामेवाऽऽग्नेयेऽन्याहार्यः पवमानहविषु पुरोक्ता एवाऽऽदित्ये चान्येषामन्याहार्य
इति ज्ञेयम् । त्रिशन्मानं [नि]यतादिमिच्छिशता मितसुवर्णं पवमानहविषां तत्र शत-
मानमेकं शास्त्रान्तरे दृष्टम् ॥ इत्याधानं समाप्तम् ॥

अथाग्निहोत्रारम्भः । यजमानः सप्तर्षीकः प्राणान्वायम्याग्निहोत्रमारप्स्यमानो
दशहोतारं सग्रहं होष्यामीति संकल्प्याग्निहोत्रापूर्वादन्यापूर्वप्रयुक्तत्वात् । आलप्स्यमान
इति भविष्यत्कालमग्निहोत्रस्य निर्देशाद्दशहोतृहोमानन्तरमग्निहोत्रसंकल्प इति ज्ञेयम् ।
हुत्वाऽग्निहोत्रं सायंप्रातर्होष्यामि यावज्जीवमिति संकल्पः । सत्यां कामनायां स्वर्ग-
कामः पत्नी स्वर्गकामेत्यधिकं न वाऽत्र भिन्नद्वर्षादिविधानं यथा दर्शपूर्णमासयोर्वन-
स्याऽपि तु यद्यमजिते निवृत्तिरनधिकारा यथा विधुरे पत्न्यर्थे प्रव्रजिते च पत्नी
वात्राणि सर्वाण्यरणी च निधृयाद्यावज्जीवम् । कर्मादिष्वेतैर्जुह्यादिति श्रुतेर्भाष्यकार-
वचनाच्चाऽऽहवनीये कूपमाण्डहोमः ।

अग्निहोत्रमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसाऽनु-
ब्रुत्वा सग्रहं हुत्वा सायमग्निहोत्रस्याऽऽहुता
मन्त्रेण सायमग्निहोत्रं जुहोति व्याहृतीभिः प्रथ-
ममग्निहोत्रमुपसादयति तथा संवत्सरे ॥ १२ ॥

वक्तव्यमन्यथाजमाने वक्ष्यति तथाऽपि पावमानेष्टीनां सानुनिर्वाप्याणां समाप्त्य-
नन्तरमग्निहोत्रारम्भो मन्त्रेणेति च द्वयं विधातुं प्रथमारम्भेऽपि काममन्यो जुह्यादिति
वक्ष्यमाणत्वादाध्वर्यवे पाठः । उद्धरणपक्षेऽपि द्वादश रात्रीर्वायंभेवाग्निषु होम इति

वक्ष्यमाणत्वाजानुगमने नोद्धरणं च पवमानहविषां व्यवधानपक्षेऽपि यावदग्निहो-
त्रारम्भस्तावदजन्त्राणामेव धारणमाश्वपदिक एव द्वादश रात्रीर्होमविधानापरिसमाप्ते
चाऽऽधाने मध्येऽग्निधारणमेव यागमध्येऽनुगमने प्रायश्चित्तं प्राप्नोत्येवेत्युक्तम् । ततो
द्वादश रात्रीः सायंप्रातर्होमार्थमपि धारणमिति निर्णय आश्वपदिक एव प्रथमाग्निहो-
त्रस्याऽऽरम्भविधानादविशेषेण सोमाधानेऽवभृथानन्तरं तस्मिन्नेवाग्नावाग्निहोत्रारम्भ इष्टि-
पूर्वाधानेऽप्यनन्तरमिष्टेः प्रतिपदि रात्रावारम्भः । अग्निहोत्रमारप्स्यमानः सेष्ठाधाना-
नन्तरं रात्रौ चित्तिः स्मृति मनसोक्त्वा वाचस्पत इति ग्रहमन्त्रेण सह यथा भवति
तथा स्वाहान्तेन दर्विहोमधर्मेण जुहोति सायमग्निहोत्रस्याऽऽवृता विधिना वक्ष्यमाणे-
नेत्यर्थः । मन्त्रेणेति वचनं पूर्वं पवमानहविषां तूष्णीमग्निहोत्रं होतव्यमाग्निहोत्रे न
होतव्यमित्युपपन्नं तूष्णीमेव होतव्यमिति श्रुतेः । तथा च कात्यायनः—अग्निहोत्रं
तूष्णीं श्रुतेरिति । तथा प्रारम्भानन्तरं सा भूदिति मन्त्रग्रहणेन स्थापितं प्रथमं सायम-
ग्निहोत्रमुपक्रम्यते न प्रातरारम्भ इत्यर्थः । तिस्रमिर्व्याहृतीभिः सायमग्निहोत्रद्रव्यं पश्चा-
दाहवनीयमुपसाधते । आयुर्मे वच्छेत्येतस्य स्थाने व्याहृतीभिरुपसादयेत् । संवत्सर-
स्यान्ते यस्यां तिथौ रात्रावाग्निहोत्रारम्भस्तस्यां तिथौ प्रातरग्निहोत्रेऽपि व्याहृतीभिरेवो-
पसादनम् । संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्भक्षणैवोभयतः संवत्सरं परिगृह्णातीति
संवत्सरस्याऽऽद्यन्तयोर्विधानमुपसादनस्येति कर्तुं परीत्युक्तं तथा च संवत्सरान्तेऽन्ति-
मेऽग्निहोत्र इत्यर्थः । सायंप्रातःकाष्ठसाध्याग्निहोत्रस्यैकप्रयोगत्वाच्च तिथौ सायमा-
रब्धं तस्यामेव प्रातः सांवत्सरिकप्रयोगसमाप्तिस्ततः सायंप्रभृति द्वितीयसंवत्सरारम्भ
इति ज्ञेयम् । विशेषस्तु याजमाने वक्ष्यते ।

अथ दर्शपूर्णमासयोरारम्भः ।

अत्रापि कामनायां पूर्ववदेव संकल्पोऽन्यदा तु दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्ये त्रिशतं
वर्षाणि यावज्जरसे यावज्जीवमिति वा संकल्पोऽङ्गीकृतश्चिंशद्वादपक्षैर्यक्ष्ये दाक्षायण-
यज्ञेन चेत्पञ्चदशेत्यपि ज्ञेयम् ।

दर्शपूर्णमासावारभमाणः पूर्वस्य पर्वण औपवसध्येऽ-
हनि चतुर्होतारं मनसाऽनुश्रुत्य सग्रहं हुत्वा पूर्णां
पश्चाद्यचे देवा अदधुरिति सारस्वती होमौ हुत्वा ।

आरम्भोऽत्र पञ्चदश्यां भवितेति पूर्वेष्वारभमाण इति वचनात्संकल्पेनाऽऽरम्भे
सतीति ज्ञेयम् । तथा चाऽऽदौ दर्शपूर्णमाससंकल्पहोमादिकर्म तदर्थं च पुनः संकल्प
आरभमाणे होण्यामीत्यादि पूर्वं पर्व पञ्चदशी प्रतिपदोऽपि पर्वत्वात्पूर्वस्येत्युक्तं तस्या
औपवसध्यमहश्चतुर्दशी तस्यामित्यर्थः । औपवसध्यं यद्यप्यन्वाधानदिनं तथाऽपि
तेन पूर्वदिनं वक्ष्यमाणोच्यते । पञ्चदश्याः पूर्वदिन इत्येव वक्तव्ये पर्वग्रहणं यागकाल-

प्रदर्शनार्थममासास्यानिवृत्तिस्तु पूर्वा पौर्णमास्युत्तराऽमावास्यायेति पूर्णमास्यामेवाऽऽरम्भ-
सिद्धेरारम्भाङ्गत्वेन चतुर्होतारमित्यादि पूर्ववत् । पूर्णा पश्चादिति द्वे षड्यौ ताभ्यां
द्विगृहीत्वा जुहोति तौ पार्वणौ होमौ पर्वदेवताकमन्त्रसाधनत्वात् ।

अन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति ।

हुत्वा निर्वपतीति वचनाद्द्वौहोमपार्वणहोमयोरन्वारम्भणीयाङ्गत्वमुक्तमिति भाति
तत्र दर्शपूर्णमासावारममाण इत्येव सर्वत्र संबध्यतेऽन्यथा होमयोरपि परस्परमङ्गाङ्गि-
भावः स्याद्द्वौमाविष्टिरन्वारम्भणीया चाऽऽरम्भाङ्गमेवेत्येते । दर्शपूर्णमासावारममाण
इति चतुर्होतारि सारस्वतौ होमौ पुरस्ताज्जुहुयादिति । तथाऽऽग्रावैष्णवमेकादश-
कपालं पुरस्ताज्जिपेदेति प्रत्येकं दर्शपूर्णमासप्राग्भावितावगमात्तेन प्रत्येकमन्युद्धरणं
यद्याश्वपदिके द्वादश रात्रीर्होमः समाप्तौ होमपूर्वाधाने । तथा सोमपूर्वाधाने पवमानह-
विषु जातेष्वनन्तरं द्वादश रात्रीरनक्षत्रेष्वेव होमे सति प्रत्येकमुद्धरणं यदि न होमानां
समाप्तिरथ मध्ये चैतौर्णमासी तदाऽप्यनक्षत्रेष्वेवान्वारम्भणीयादिकमिति ज्ञेयम् ।
ध्वाङ्गुतातृभिः कैश्चिदन्यथाऽपि किञ्चिद्वाङ्गुतातं तद्वृषणे विष्टम्भमिथोपरम्यते । अन्वा-
रम्भणीयामिष्टिमन्वारम्भेते प्रारम्भेते संस्तूयेते दर्शपूर्णमासौ यजमानाथ यथा साऽन्वा-
रम्भणीया तां निर्वपति करोति ।

आप्रावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वतयै चरुं सरस्वते
द्वादश कपालमग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भय-
आदः स्यामिति नित्यवदेके भगिने समामनन्ति ।

अयं सत्यां कामनायां कार्योऽन्यथा विकल्पः । स्पष्टमन्यत् ।

पुरस्तात्स्विष्टकृतश्चिचं च स्वाहा चिचिश्च
स्वाहेति द्वादशगृहीतेन द्वादश जयाञ्जुहोति ।

गणहोमे यावदाहुतिग्रहणे प्राप्तेऽपि पुनर्वचनं परितर्क्यार्थं त्रयोदश ग्रहणानि ॥
भूवमिति । जयनामकानुपहोमन्दर्वहोमधर्मेण । न समिष्टपरिस्तरणपरिषेकास्तन्त्रान्त-
र्गतत्वात् ।

प्रजापतिर्जयानिन्द्रायेति त्रयोदशीम् ।

पृथग्गृहीतेन होम इत्येवमर्थमारम्भः । एतदाज्यं स्थालीगतमिति भाष्यकृतोक्तं
मन्त्रापूर्वदर्शहोमत्वेन तूष्णीकं प्राप्तं तदर्थवादः(?) प्रसङ्गप्राप्तेन स्थालीगतेन क्रियत
इत्यभिप्रायः । आहवनीय आन्यार्था भुवाया इति परिभाषितं तच्च दर्शपूर्णमासतन्त्र
एव । उपहोमत्वेन च नारिष्ठसाम्यं च भुवापादेव ग्राह्यम् ।

अग्रे बलद सह ओज आक्रममाणाय मेऽदाः । अभिशस्ति कुतेऽन-
भिशास्तेन्यायास्यै जनतायै श्रैष्ठ्यायेति चतुर्दर्शा यां जनतां द्वि-

प्याबि(च्छि)त्रं तस्यां जनतायां भव-

त्विति शबलमिव तस्याऽऽत्मज्ञायते ।

काम्या चतुर्दश्याहुतिर्या जनतां जनसमुदायं द्विध्याद्यजमानश्चि(नः श्वि)त्रं कुष्ठं तस्यां भवत्विति यजमानेन संकल्पे कृते चतुर्दशी जुहोतीत्यन्वयः । तस्य फलं शबल-
मिव श्वैत्यमिव नायते तस्याऽऽत्मनि द्वेष्यस्याऽऽत्मनि मुख इति फलम् ।

अपि वा नान्वारम्भणीयां कुर्वीताऽऽग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् ।

अन्वारम्भणीयास्थाने विकल्पः । अत्रापि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्येव । नन्वि-
यमप्यारम्भप्रयुक्ताऽन्वारम्भणीयैवेति कथं नान्वारम्भणीयां कुर्वीतेति । सत्यम् । अन्वा-
रम्भणीयाभिन्नाऽऽग्नेयी तु दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानेन क्रियमाणाऽऽरम्भणीयैव । ननु
को विशेषः । अस्ति विशेषः । आधानादनन्तरमेव प्रारम्भार्थं क्रियते साऽन्वारम्भ-
णीया । या त्वष्टिर्मध्ये होमं कृत्वाऽऽरम्भ्यते साऽऽधानादनु न भवतीति नान्वारम्भ-
णीया । कुत एतत् । उत्तरसूत्रपर्यालोचनयेति ब्रूमः । अत्रापि तावत्सूत्रे नान्वारम्भ-
णीयां कुर्वीतेति न वक्तव्यं किंतु भगिने समामनन्तीत्युक्त्वाऽऽग्नेयमेवाष्टाकपालं निर्व-
पेदित्येव वक्तव्यं तथा सति लाघवं स्यात् । एवं च सत्याग्नेयेऽप्युपहोमाश्चित्तमित्या-
दिकाः स्युः । एवं सत्यपि गुरुनिर्देशेनाऽऽग्नेये संज्ञयोपहोमा मा भूवन्निति तां
संज्ञामपि निवारयन्नाहापि वा नान्वारम्भणीयां कुर्वीतेति । ननु तर्ह्यग्नेये दर्शपूर्णमासा-
वारममाण इति विप्रकृष्टमसंबद्धं व्यवहितं च किमर्थमन्नेत्विति चेत्सत्यम् । तदेय-
माग्नेयी निरधिकारा सती केनान्वेतु कल्पनीयमेतस्यां भवेत् । असमाप्तं च दर्शपूर्णमा-
सारम्भप्रकरणमतो दर्शपूर्णमासावारममाण इत्येवं संबध्यते तेनैव सूत्रेण सहाऽऽग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेदमावास्यायामादधानस्यैतद्विकृतम् । अमावास्यायान आग्नेयेषा
नत्वविशेषेण प्राप्ताऽन्वारम्भणीया साऽमावास्यायामपि वेति सूत्रेण प्रतिषिद्धा प्राप्ति-
निवारणेनैव । तथा च पौर्णिमास्याधाने विकल्पं वक्तुमुक्तमपि वेति स विकल्पोऽमावा-
स्यायामपि प्रसज्येत तदर्थमुक्तमेतद्विकृतमिति । अमावास्यायामेवाऽऽधाने कृते पञ्च-
दश्यामेव पवमानेष्टिसमासिरागामिपौर्णिमास्याः पूर्वदिने चतुर्दश्यामाग्नेयेव नान्वारम्भ-
णीया । अथोत्तरसूत्रे सेष्टपशुज्य तदानीमेव सारस्वतो होमावन्वारम्भणीयां च कुरुत
इति पुनर्दिधानमन्वारम्भणीयाथाः पौर्णिमाधाने नियमो न विकल्पस्तेन पौर्णिमास्याम-
न्वारम्भणीयैवामावास्यायां त्वाग्नेयेवेति सिद्धम् । न चैतत्कल्पनामात्रमित्यनादरणीयम् ।
वैखानसेन तथैवाभिधानात्—अमावास्यायामादधानस्य नान्वारम्भणीयाऽऽग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपेदिति । इदमप्येकं विचार्यते—एते इष्टी किं विकृत्यङ्गत्वेनातिदेशेन प्राप्नुतो

न वा । तदर्थं विचार्य कीदृश्यङ्गतेति । केचिदाहुः—इयं यावज्जीवादिपक्षैरनुष्ठीयमान-
स्याङ्गं तदा तत्कालमध्यपतितत्वाद्विकृतीनां प्रसङ्गेनोपकुर्वत्यौ न पुनस्तदर्थत्वेनानुष्ठेये
इति । तत्र यावज्जीवता कर्तृधर्म इति मते तु न कालस्य यावज्जीवनेष्वलक्षितस्याङ्ग-
त्वेन विधानम् । काष्ठो हि दर्शपूर्णमासार्ह्य एवाङ्गत्वेन विधीयते स तु प्रतिपर्व समा-
प्यत इति न प्रसङ्गसिद्धिः । तार्ह्यं प्राप्तुतां न प्राप्तुतः । कुत एते इष्टी अनारम्याधी-
तेन वाक्येन दर्शपूर्णमासादारममाण इत्यनेन प्राप्नुतः सूत्रे समुदायानुवादात्समुदा-
याङ्गं वैमृशवत् । न च समुदायाङ्गातिदेशः कुत्रचिदस्ति । विकृतिर्हि प्रत्येकमाग्नेया-
दिप्रकृतीनां मध्ये यस्यैवाङ्गजातं चोदकेन गृह्णात्यन्यथा वैमृशोऽपि पौर्णमासविकारेषु
प्राप्नुयात्तस्मात् समुदायाङ्गमतिदिश्यते । वक्ष्यति चैकैकस्यैवाङ्गमित्यतिदेशविचार इति
समुदायरूपप्रकृतेरसंभवात् । किं चेमे यदि प्रयोगाङ्गे स्यातां प्रतिप्रयोगमावर्तेयातां
न चैवमस्ति तत्कस्य हेतोः प्रथमस्यैव प्रयोगस्य पूर्वभावित्वमात्रेण सकलप्रयोगाङ्गत्वेन
प्राप्तत्वात् । कथम् । संज्ञयेति ज्ञमः । अन्वारम्भणीयारम्भणीययोः संज्ञयोरर्थादेव ।
न च पश्चादपि तथा स्यादिति तत्र पश्चाद्विष्टिरुभयतोऽन्यतरतो वेति बाह्वृचसूत्रे पश्च-
ङ्गत्वमात्रश्रवणात्स्वयमपि वक्ष्यति पश्चिष्टिश्च नेति । पश्चोरेवाङ्गं नाऽऽरम्भात्पूर्वमा-
वितया सर्वप्रयोगाङ्गमिदमेव मनसि निधाय प्रयत्नो न कृतो निराकरणार्थं सूत्रकारे-
ण विकृतिषु प्राप्तेरभावं मन्यमानेन । किञ्च ज्ञापकमप्यस्ति यत्र प्राप्तिरमृतञ्चोक्तमेवा-
ङ्गभूतेषु पशुषु षड्दोता पश्चिष्टिश्च न विद्येते । तत्र प्राप्तिं दर्शयितुं पश्चिष्टिरित्युक्तम् ।
तत इष्टिष्वपि यदि प्राप्तिः स्याद्वेदेदेव नाङ्गभूतास्त्विष्टिष्वन्वारम्भणीयेति ।

अमावास्यायामादधानस्यैतद्विकृतम् ।

यदुक्तमाधानं तदमावास्यायामविकृतं यथोक्तं तत्तथैव । अमावास्यायामाधानं कृत्वा
तस्मिन्नेव दिवसे सेष्ट्यपवर्ग इत्यर्थः । नक्षत्राधानस्याप्युपलक्षणं तत्रापि यस्मिन्नक्षत्रे
प्रातरादधीत तस्मिन्नेव दिने सेष्टिसमाप्तिराधानस्य । एतद्यदि पवमानहवीषि तदैव
निर्वपेन्नो चेत्तद्विनैवाऽऽग्नेयं कृत्वा विरमेदिति पक्षस्तु नक्षत्रामावास्याधाने ।

पौर्णमास्यां तु पूर्वस्य पर्वण औपव-

सध्येऽह्न्यधीनाधाय सेष्ट्यपवृज्य ।

पूर्वस्य पर्वणः पौर्णमास्या औपवसध्येऽह्नि चतुर्दश्यां प्रातराधानं सेष्टिं समाप्तिं
नीत्वा तस्मिन्नेव दिने ।

तदानीमेव चतुर्होतारं सारस्वतौ होमावन्वारम्भणीयां च कुरुते ।

चतुर्दश्यामेव सर्वं कुरुते । चतुर्होतारं चतुर्होतृहोमम् ।

श्रोमूते पौर्णमासेन यजते व्याहृतीभिर्ह-
वीर्यासादयति तथा संवत्सरे ॥ १३ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

श्रोमूतेऽन्याधानादि प्रतिपदि यजते तत्र वेद्यां हविरासादनं कुर्यात्तथा संवत्सर-
समाप्तिर्यस्याममावास्यायां तस्यामपि व्याहृतीभिरासादनमितः परं संवत्सरान्तरे न
वीर्याया अभवणात् ।

इति सत्यापादहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां तृतीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठः पटलः ।

वतुभिः पटलैरुक्तमाधानमधुनोच्यते ।

पुनराधानमेकनाथाग्निहोत्रं द्वयेन च ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामस्तस्यान्याधेयेन कल्पो व्याख्यातः ।

पुनरक्षयो येन कर्मणाऽऽधीयते तत्पुनराधेयमन्याधेयं तु पूर्वोक्तं तस्य विकारः ।
वक्ष्यति क्षाम्यावेयिकीर्दक्षा पुनराधेयिकीर्दक्षिणा ददातीति । सत्येनान्याधेयत्वे
गुणेन विकृतं पुनराधेयमतस्तेन कल्प इतिकर्तव्यता व्याख्यातेत्यर्थः ।

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे ज्यानि पुत्रमर्त्या वाऽध्वेति

स्वेन वाऽङ्गेन विरुध्यते न वध्नोति स पुनराधेयं कुर्वीत ।

ज्यानिर्हानिर्द्व्येदेः पुत्रमरणं वेति स्वीयेन वाऽङ्गेन विरुध्यते विरोधं गच्छति
स्थाङ्गविक्रमे भवति न वा समृद्धिमाधिकां प्राप्नोति । एतेषामन्यतमस्मिन्निमित्ते
प्रथमसंवत्सरमध्ये सति पुनराधेयं कुर्यात् । आपस्तम्बिनोक्तं प्रजाकामः पशुकामो
वेति कामनायां यदा कदाऽपीति । मरद्वामस्तु यावज्जीवं पुनराधेयस्य काले नान्ये-
तोत्पादमरुध्यः संवत्सर इत्याल्लेखन इति कदाऽपीति ।

पौर्णमास्येष्ट्याऽमार्वास्यायामाधेयमष्टाकपालं निर्वपेद्-

नानरं द्वादशकपालमग्निमुद्रासचिष्वाभित्यकेषाम् ।

वैश्वानरगुणविशिष्टोऽस्याग्निर्देवता ।

१ य. क. ज. ह. अ. इ. 'माधी' यं । २ य. क. ज. अ. य. इ. वाऽध्वेति । ३ क. य.
ट. 'तिरस्मि' । ४ क. ख. ग. छ. ट. क. 'वास्या वाऽङ्गे' ।

अग्नीशोमीयमेकादशकपालमनुनिर्वपे-

दग्नीयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं मैत्रं चक्षुः ।

निर्वपेदग्निमुद्गासयिष्यमुद्गासननिमित्तवैश्वानरस्य स्वशास्त्रीयं वाक्यं पठितं तत्र
दे एव हविषी इत्यर्थः । एकैषामेकस्यां शाखायां परस्यां सर्वाणि पश्येत्यर्थः ।

पुरस्तादिस्वष्टकृतो या ते अग्न उत्सीदतः पवमाना पशुषु मिया
तनूस्तया सह पृथिवीमाविश रथंतरेण साज्जा गावज्जेण छन्दसा
ततो नो मह आवह या ते अग्ने पावका या मनसा मेयसी
मिया तनूस्तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साज्जा
भैरुमेन छन्दसा ततो न ऊर्जमा कृधि गृहमेधीयं च वर्षय या ते
अग्ने सूर्ये जुचिः मिया तनूस्तया सह दिवमाविश बृहता साज्जा
जामतेन छन्दसा ततो नो वृष्ट्याऽवाधि वास्ते अग्ने विभक्तीरिन्द्र
सूकर आभर तामु शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य यत् ।
वास्ते अग्ने कामदुष्या विभक्तीरनुसंभृताः । तामिर्नः कामान्पुक्ष्वेह
प्रजां पृष्टिमथो घनम् । ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभाराः संभृताः
सह तेभिर्गच्छ घनस्पतीन्स्वां योनिं यथातथम् । अग्नमिष्यथा
लोकमसदस्सदने स्वे । अशीरहत्य दवेष्पानां मनसा सहति
सप्ताऽऽहुतीर्हुत्वा ऊत्तलतोऽग्नीन्वसृजति यावद्दर्शपूर्णमासावभि-
हुतौ तावद्विरभवसृष्टाभिर्भवति ॥ १४ ॥ संवत्सरं द्वादशाहं वा ।

निमित्तानन्तरं यत्पर्व तेनेष्टाऽनन्तरं प्रतिपदि योत्सर्गेष्टिस्तस्याः स्विष्टकृतः पूर्वं
सप्ताऽऽहुतीर्हुत्वा संस्थाप्येष्टिं प्रदीप्तमग्नीन्वसृजत्युद्गासयन्तीत्यर्थः । उद्गास्य पुन-
रादधीतेति श्रुतेः, उद्गासविष्पजिति च श्रुतेः । अवसृजति विसृजति । यदर्थतयाऽऽ-
हितास्तत्संबन्धं विमोच्य स्वस्य निजं स्थानं यत आगतास्तत्र प्रापणं देवपूजादौ
विस्मर्जनं दृश्यते तत्करोतीत्यर्थोऽवगम्यते । वर्षासु शरदि वा पुनराधेयकालस्तावन्पर्य-
न्तमवमृष्टाभिर्भवतीति वक्तव्ये यावद्दर्शपूर्णमासावित्वाद्युक्तं तत्तु वर्षासु कस्मिंजपि पर्वणि
रोहिण्यादिनक्षत्रत्रयान्यतरस्मिन्वा खेच्छया पुनराधानमिति वा भूक्तितु सौरेण चान्द्रेण
वा मानेन वर्षतीं प्रवृत्तं यत्प्रथमं पर्वं तत्र नित्येष्टेल्लोपो वा भूदिति । तत्र वर्षतीं प्रवृत्ते
यदि पुनराधेयमसत्रं स्यात्तदैव पुनराधेयं कार्यं नो चेत्प्रथमपर्वण्येव पञ्चदश्यामेव ।
ततः पूर्वं शक्यनुसारेण कमपि पक्षमाश्रित्य ज्यौद्धनं प्रथमं अपयित्वा ततः श्व

आवास्थमानो नक्षत्रात्पूर्वदिने द्वितीयं तस्यै नक्षत्रे पुनराधेयं कार्यं कृत्वा ततो नित्ये-
ष्टिरित्यर्थः । तत्रावधिरुक्तः संवत्सरमिति । तत्र संवत्सरपर्यन्तमवसृष्टाग्निरिति न
विधीयते किं तु संवत्सरं परं नावसृजेदित्यर्थः । तदाहाऽऽपस्तम्बः—संवत्सरं परार्धमु-
त्सृष्टाग्निर्वतीति । परं परोऽवधिरित्यर्थः । तदा शरदनन्तरं निमित्ते सति चोत्सर्गे कृते
यावद्वर्षतुरागच्छति तावदवसृष्टाग्निस्ततः परं पूर्ववत् । देवान्मानुषाद्वा प्रथमपर्वत्यये
सति उत्सर्गेष्टि पर्वणोऽनन्तरं यावन्नयोदशो मासो न प्रवर्तते ततः पूर्वमेव पुनराधेयम् ।
तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमग्नित्यागनिमित्तमित्यर्थः । वर्षतो शरदि वा निमित्तेनोत्सर्गे
देवान्मानुषाद्वा पुनराधेयस्य तयोर्ऋतोरसंभवेऽपि द्वादशमासातिक्रमो न कार्यः । कृते
प्रायश्चित्तमित्यपि ज्ञेयम् । द्वादशाहं वेत्यनेन निमित्तानन्तरपर्वण्येकोऽसर्गेष्टिरिति न,
किंतु वर्षतोः प्रथमपर्वण्यः पूर्वं पुनराधेयनक्षत्रे प्राप्ते सति ततः पूर्वं द्वादशदिनमध्य-
एव पर्वणि पूर्वशुक्लसूत्र्य नक्षत्रे पुनराधेयं ततः पूर्वं नित्येष्ट्यादिकं कार्यमेवेति
मतान्तरं दर्शितमिति ज्ञेयम् । एवं च शरदि प्राप्तेन निमित्तेन पुनराधेयप्राप्तौ
शरदन्तिमे पर्वणि नित्येष्टिपूर्वकमुत्सर्गेष्टि कृत्वा तदैव प्रतिपदि रात्रौ ब्रह्मौदनद्वयं
विधाय द्वितीयायां पुनराधानं तदपि प्रतिपद्युपक्रमाद्भवत्येव पर्वणानम् । तदिदं स्पष्टं
बौधायनकोत्याथनवैखानसैरुक्तम्—‘तदानीमेव वाऽद्विरग्नीनभ्युक्ष्य ब्रह्मौदनं अपयि-
त्योपवसति’ इति । अत्र आधानमित्यर्थः । एतेषां पक्ष एक एव ब्रह्मौदनः सद्यस्काले ।
अयं तैः सर्वपक्षैर्विकल्प उक्तः स संकोचे व्याख्यातः । यच्च निमित्तानन्तरमेवेत्यना-
दृतं तदा तावद्विधेष्ट्यादि निमित्तानन्तरं कृत्वा ततो वर्षतुप्रवृत्तौ पर्वणः पूर्वं नक्षत्रं
न लभ्यते तदा प्रथमपर्वण्येव नित्येष्ट्युत्सर्गेष्टी कृत्वा तदैव ब्रह्मौदनादि पूर्वपक्षोपम् ।
अयमपि पक्षो द्वादशाहं वेत्येवं वदता सूत्रकृताऽप्यनुशात एवं निषेदितव्यम् ।

श्लोकाः—अरण्यादिप्रणशेन वह्नीनां नाश आगते ।

तन्मध्ये पुनराधेयनिमित्ते सति चाऽऽगते ॥ १ ॥

प्रायश्चित्ताधानतोऽग्नीनुत्पाद्य तदनन्तरम् ।

पुनराधेयविधिना कुर्यादुत्सर्गपूर्वकम् ॥ २ ॥

एवं च पुनराधाननिमित्ते सति केनचित् ।

निमित्तेनाग्निनाशे प्रायश्चित्ताधानमिष्यते ॥ ३ ॥

ततस्तु पुनराधानं कुर्यादुत्सर्गपूर्वकम् ।

नाशे सति तु वह्नीनामुत्सर्गेष्टिः क वा भवेत् ॥ ४ ॥

तस्यामनुष्ठितायां तु पुनराधानमिष्यते ।

उद्धास्य पुनराधेय इति श्रुत्या विधीयते ॥ ५ ॥

उद्धासनोपलक्ष्यश्चोद्धासनेष्टिरिहोच्यते ।

उद्धासने चेष्टिपूर्वं द्वे अङ्गे पुनराहितेः ॥ ६ ॥

इष्टिः पुरुषसंस्कारश्चार्थवादाद्धि गम्यते ।
 तथा च संस्कृतः कुर्यात्पुनराधानमेव वै ॥ ७ ॥
 उद्घासनं तु वक्षीयां संस्कृतिर्न ॥ नाशनम् ।
 इष्ट्यर्थवद्देहकं सत्प्रतिष्ठितिर्यतो विधिः ॥ ८ ॥
 उद्घास्येतित्यपोद्घासः पुनराधान एव हि ।
 अङ्गमुक्तस्ततोऽग्नीनां संस्कारः परिकीर्तितः ॥ ९ ॥
 न वोद्घासनतो नष्टेष्वाग्निषु क च संस्कृतिः ।
 उच्यते न हि नाशोऽयमुद्घासनमुदीर्यताम् ॥ १० ॥
 किं तु क्रियाङ्गतां तेषां विसृज्य स्वस्वगोनिषु ।
 स्थापनं शक्तिरूपेण पृथिव्यादिषु तत्त्वह ॥ ११ ॥
 या ते अग्न एवमुक्तहोमगम्यैः प्रतीयते ।
 स्थापितानां पुनः पूर्ववत्स्थया स्थापनाय हि ॥ १२ ॥
 प्रत्यक्षेण स्वरूपेण पुनराधानमिष्यते ।
 न चैवं पुनराधेयं प्रायश्चित्तार्थमिष्यते ॥ १३ ॥
 अग्निनाशे सतीष्टं तत्रोत्सर्गो हि निवर्तते ।
 द्वायाभावात्ततो ह्येतदतिदिष्टं यमोचितैः ॥ १४ ॥
 अङ्गेरेवोपसंहार्य न नक्षत्रतुमिः सह ।
 अग्न्याधेयमितिदेशोऽयं यथा नर्त्ततुमिः सह ॥ १५ ॥
 तस्यादाधानमेवाग्न्याधेयं मुख्यं ततोऽन्यथा ।
 गौर्न तथैव पुनराधानं नैमित्तिकादृषक् ॥
 प्रायश्चित्ततया क्रियमाणं तद्वर्मलाभतः ॥ १६ ॥

इदानीं प्रायश्चित्तेषु यत्र पुनराधेयमिति नामधेयं श्रूयते तत्रैव पुनराधेयधर्मकं प्रायश्चित्ताधानं यत्रान्याधेयमिति कर्मनामधेयेन विविक्तत्राग्न्याधेयधर्मकमेव प्रायश्चित्ताधानमिति नामधेयां विध्योर्व्यवस्था । यत्र न नामधेयं तत्र पुनरादधीतेत्येवमादि यत्र क्रियापदमात्रं तत्रापि पुनराधानधर्मकमेव प्रायश्चित्ताधानं पुनःशब्दे विद्यमाने प्रत्यभिज्ञानात्पुनःशब्दे स्वविद्यमाने च पुनरधिकृतवाधानमेवाऽऽदधीतेत्यस्मात्प्रतीयत इति तद्वर्मकं प्रायश्चित्ताधानमिति व्यवस्था ।

प्रकृतमनुसारम्—

रोहिणी पुनर्वसू अनूराधाश्च पुनराधेयनक्षत्राणि ।

एष्वेव नक्षत्रेषु पुनराधानं नान्यत्र । प्रायश्चित्ताधाने तु न नियमः, निमित्तानन्तरमेव क्रियमाणत्वात् ।

वर्षासु शरदि वाऽऽधत्ते ।

वसन्तादीनां बाधः । मौषावनेनेत्या येयमाषादद्याः पौर्णिमास्याः पुरस्तादमाषास्या भवेति सा संकृतसंवत्सरस्य पुनर्वसुम्बां संपद्यत इति ।

सर्वान्मध्यंदिने ।

पूर्वोक्तेऽर्षोदित इत्यादिकालः प्रत्यशोद्यते । सर्वग्रहणमापस्तम्बेन गार्हपत्ये यथाका-
लतोक्ता सा मा भूत्सर्वेषां मध्यंदिन एवाऽऽधानमष्टमे मुहूर्ते पञ्चदशधा विभक्तस्याहः
पञ्चधा वा नवधा वा मध्यमे मार्गे ।

कृताकृताः संभाराः ।

कृताश्चाकृताश्च विकल्पिता इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणेन संभृत्याः संभारा न यजुः
कर्तव्यमित्यथो खलु संभृत्या एव संभाराः कर्तव्यं यजुरिति यजुषामपि विकल्पोऽवग-
म्यते । तदुक्तमापस्तम्बेन—कृताकृताः संभारा यजुर्वि भवन्तीति । यजुर्वि यथर्ष्याचा-
नेनेत्यादीनि । तत्र यदा संभारपक्षस्तदा यजुर्वि कर्तव्यान्येव । यदा न संभारास्तदा
न कर्तव्यानि संमिथौगशिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिरिति न्यायात् । एवं
यथर्ष्याधानप्रभृतौनि यजुर्विषीति व्याख्यातमापस्तम्बोयैः । वैखानसस्तु—न संभृत्याः
संभाराः संभृत्या वा संभारमन्त्रा भवन्तीत्येक इति । उभयथाऽपि यजुर्मानत्रमपि विकल्पे-
नेत्यर्थः । आचार्यस्तु यजुषां कृताकृतत्वं नोक्तवांस्तेन ज्ञापयत्याचार्यो यजुर्वि संभारा-
र्थान्येव कृताकृतानीति ब्राह्मणार्थ इति । तेन सत्सु संभारेषु कर्तव्यान्यसत्सु नेति व्यव-
स्थेदाङ्गीकृता । न चासत्सु संभारेषु यजुष्करणं प्राप्नुयात्तन्निवृत्त्यर्थं यत्नो न कृतः
कस्मादाचार्येणेति न वाच्यम् । द्वारलोपे तु न यजुष्करणमित्युक्तमेव परिमाषाया-
मिति पूर्वोक्तैव व्यवस्था स्वत एव सिद्धेति नोक्तं यजुर्विषये किमप्याचार्येण । ब्राह्मण-
मपि न ह्यसंभारपक्षे यजुष्क्रियाऽस्तीत्येवमाहपि तु न संभृत्याः संभारा न यजुः कर्त-
व्यमिति शास्त्रान्तरे संभाराणामभावेऽपि यजुष्क्रियोक्ता साऽपि संभाराभावाभास्तीत्याह,
संभारेषु सत्त्वेव भवतीत्याह, कर्तव्यं यजुरित्यनुवादमात्रं, तथा च केवल्यजुष्करण-
पक्षो नास्त्येव ब्राह्मणसूत्रयोरिति । यथर्ष्याधानादिमन्त्रास्तु सार्वराष्ट्रीभिः पूर्वमपि
समुच्चिता एवाऽऽधानमन्त्राणां करणमन्त्रत्वेऽपि समुच्चय एव वचनादित्येव स्थितम् ।

सर्वाभिः सार्वराष्ट्रीभिर्गार्हपत्यमादधाति ।

प्रथमाम्यामित्युक्तस्यापवादः ।

*नेत्यधिकम् ।

दधैरुपोलवैः संवत्सरप्रवातैर्गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति ।

प्रणयनीयेधमस्थाने दर्भा उपमूलं लूना लवण्यो द्योतिपतः पूर्वाच्छिन्नदर्भमूलेभ्य उत्पन्ना इति यावत्संवत्सरपर्यन्तं शुष्काः संवत्सरप्रवातास्तेषां मुष्टिं मद्भ्यस्तेनोद्धरेत्स-
हायार्थं द्रव्यान्तरं पश्चाद्भक्षणं न निषिध्यते ।

यस्वा क्रुद्धः परो वपेति दक्षिणाग्निपाद-

धाति यत्ते मन्युपरोऽस्येत्याहवनीयम् ।

द्वितीयतृतीययोः प्रथमोत्तमयोरेवापवादार्थम् । अन्ये मन्त्राः समुचीयन्त एवेत्युक्त-
मेव । सम्पावसथ्योस्तु यथास्थानमप्येतैरपि यजमानकार्येऽपि ।

मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहितमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

अथयुर्वृहस्पतिवत्येत्यापस्तम्बः । पाठक्रमेण बृहस्पतिस्तनुतामिस्यस्यैव आसिरिति
न विशेषितः

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिस्त्युपसमिन्धे ।

कामा इत्यन्तः ।

पुनस्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतामिस्त्युपसमिन्धे पुन-

स्त्वाऽऽदित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीक

यज्ञैः । या इष्टा उषसो निधुचक्ष याव्यास्ताः संदधामि इचिषा

धृतेन स्वाहेत्याहुतिं जुहोति । मनो ज्योतिर्जुषतामिति द्वितीयासु ।

स्पष्टम् ।

जुहूँ क्षुवं च समृज्य चतुर्हृतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीते-

न वा क्षुवं पूरयिष्या सप्त त इति पूर्णाहुतिं जुहोति ।

पूर्वाहुतिभ्यां पूर्णाहुतेर्बाधमाशङ्क्य पुनर्विहितं सप्त त इति सप्त ते अग्ने समिधः सप्त
निह्ना इत्यग्निहोत्रं जुहोतीति ब्राह्मणात्तथा परिसंख्यार्थं प्रातरग्निहोत्रहोमस्य तूष्णी-
कस्यापि तत्र विकल्प उक्तोऽत्र तु प्रातरग्निहोत्रस्याप्यावृत्तिरेव । अन्यद्याजमानमा-
ज्यर्थं चान्याधेयवत्सर्वं कार्यमेव ।

आग्नेयमष्टाकपालं पञ्चकपालं वाऽऽन्याधे-

यिकस्याष्टाकपालस्य स्थाने निर्वपति ।

अयं तु पौनराधेयिक आग्नेयः पक्वानहविर्भिरसमानतश्च एव नहुवैकस्याग्निज-
सश्चपक्षस्याप्यङ्गीकाराच्च ।

तस्योपांशु सर्वं कियत् ओसमादनूयाजात् ।

ये निगदाः परमैवार्थास्तेषां तु सामर्थ्यादुच्चैर्भाव एवान्यदङ्गप्रधानं सर्वमुपांशु ।
आ, उत्तमादिति मर्थादायाम् ।

इदानीं याजुषे हौत्रे विशेषमाह—

अग्नाग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्ने इति चतुर्थं प्रया-

जेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति पुरस्ताद्वषट्कारात् ।

ननु दर्शपूर्णमासयोर्हौत्रं व्याख्यास्याम इत्येव वक्ष्यति कः प्रसक्तो हौत्रस्येति चेत्सत्यं तथाऽपि तेनैव हौत्रेण विवृतिविष्टिपशुचातुर्मास्थेषु सौत्रामण्यां नक्षत्रेष्टि-
ष्वेवंरूपेणन्येष्वपि हौत्रातिदेशोऽस्त्येव । याजुषं तदग्ने व्याख्यास्यते । समिदादिषु चतुर्थं प्रयाजेषु याज्यासु विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोतीति स्वशाखायामाह पुरस्तात्पुरस्ताद्वषट्कारात् । एवं प्रयोगः—विधन्त्वग्नाग्ने वौ० वेत्वग्नावग्ने वौ० विधन्त्व-
ग्निमग्ने वौ० वेत्वग्निनाऽग्ने वौ० एवं ज्ञेयम् ।

पुनरुज्येति पुरस्तात्प्रयाजानामाहुर्ति

जुहोत्युपरिष्ठादेके समामनन्ति ।

यदा पुरस्तात्तदा जुह्वा व्याहृतस्वात्स्ववेणाऽऽज्यस्थास्या गृहीत्वा वेदमुपभृत्य दधि-
होमधर्मेण जुहोति यदोपरिष्ठात्तदा जुह्वेनाऽऽज्यस्थास्या एवं भाष्यकृतोक्तन्यायेन जयहोमवत् ।

* वृधन्वन्तमाग्नेयस्याऽऽज्यभागस्य निगमेषूपलक्षणेत् ।

अग्नेये वृधन्वतोऽनुमृष्टार्थि वृधन्वन्तं यजाग्नेर्वृधन्वतोऽहं देवयज्ययाऽग्नेर्वृधन्वतोऽ-
हमुज्जितिमिति । पुरोनुवाक्याऽऽपस्तम्बादिभिरुक्ताऽग्निं स्तोमेनेति ।

पवमानं सौम्यस्य ।

आज्यभागस्येत्यनुवर्तयित्वा(त्वं) पूर्ववज्ज्ञेयम् ।

सह रय्येति पुरस्तादनूयाजानामा-

हुर्ति जुहोत्युपरिष्ठादेके समामनन्ति ।

गतम् ।

देवो अग्नौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्द्वे विभक्ती दधाति ।

गतार्थम् । वषट्कारात्पूर्वम् ।

उच्चैरुत्तममनूयाजं संप्रेष्यति ।

अनुवादमात्रमोत्तमादनूयाजादिति मर्थादाप्रदर्शनाय ।

* सूत्रपुस्तकेषु वृधन्वन्तमित्यस्य स्थानेऽग्निं वृधन्वन्तामिति वर्तते ।

१ क. ग. ट. ज. दिने । ख. च. छ. ट. देवे ।

ततः पवमानहवींषि निर्वपेत्तेभ्यः पश्चादग्नीषोमीयादीनामनुनिर्वाप्यानां स्थानेऽनु-
निर्वाप्यामाह—

आग्निवारुणमेकादशपालमनुनिर्वपेत् ।

अग्नीषोमीयवत्सर्वम् । समाप्तं पुराधानम् ।

अथ प्रायश्चित्ताधानम् ।

यः पराचीनं पुनराधेयादग्निमादधीत स एता-

न्होमाञ्जुहुयाद्वेकः सलेकः सुलेकः केतः सकेतः

सुकेतो विश्वस्वा२ अदितिर्देवजुतिरिति ।

योऽरण्यादिनाशादिना निमित्तेनाग्निमादधीत न पुनराधेयनिमित्तेनेति वक्तुं पराची-
नमित्युक्तम् । यः पुनराधेयादन्यत्राग्निमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयात् । होमश्चात्पकृ-
तेऽग्न्याधेये पूर्णाहुत्यन्तरमेता आहुतीर्जुहोतीति भाष्यकृतम् । उपहोमत्वेन पुरस्तात्स्विष्टकृतो
जुहोतीत्येवं स्पष्टमाचष्ट बौधायनः । तृतीयमादधान आग्नेयस्य पञ्चकपालस्य पुरस्ता-
त्स्विष्टकृतः सुवाहुतीर्जुहोति लेकः सलेक इत्याद्युक्तवान् । तृतीयमिति न तृतीयम-
ङ्गोक्तिं किं तु अग्न्याधानं पुराधानं च द्वे मुख्ये आधाने ताम्यामन्यदमुरुपं तदतिदिष्ट
अपेक्षं कथान्तरं प्रायश्चित्ताधानं केनापि धर्मेण क्रियमाणं तृतीयमित्युच्यते । द्वस्य प्रथम
द्वितीयतृतीयादिप्रयोगेष्वेते होमाः कर्तव्या इति फलितं भवति । ततस्तु प्रायश्चित्ताधानं
पुनराधेयस्यैव विकार इत्युक्तमिति याति यतः पञ्चकपालस्य पुरस्तादित्याह । तर्हि ।
पुनः परिश्रवायां स एवाऽऽहायेदं तृतीयाधेयं कतरत्स्वस्विदमुपपत्तेः प्रयत्यग्न्याधेयं
पुनराधेयमिति ब्रूथीत् । ततो द्वयमपीष्टम् । तत्तत्पक्षेऽष्टाकपालस्य पुरस्तात्स्विष्टकृत
एते होमा हेयाः । आपस्तम्बेनाप्युक्तम्—पुनराधेयमित्याश्मरध्वोऽग्न्याधेयमित्याछे-
खन इति । मुख्यात्पुनराधेयादन्वयः प्रायश्चित्तपुनराधेयेऽप्येते होमाः स्युः । अस्मदा-
चार्यस्येदमेवाभिप्रेतं यतो मुख्यपुनराधेयादन्यत्राग्निमादधीतेति सामान्येन विधानाद्विवि-
धेष्वपि प्रायश्चित्ताधाने भवन्त्येते होमा इति । न तावदयं पुनराधेये गुणविधिर्यः परा-
चीनं पुनराधेयादित्यभिधानात् । तर्हि येन पुनराधेयं कृतमुत्सर्गपूर्वकं तदनन्तरं
क्रियमाणं आधान एव प्राप्नुयात् । न । यः पराचीनं पुनराधेयादित्यत्रा-
यमर्थोऽभिप्रेतश्चेत्तदा बौधायनेनोक्तमेव स्यात् । कथम् । पुनराधेयानन्तरं क्रिय-
माणं तृतीयमेव कथं पूर्वनिमित्तमेदेन द्विः पुनराधेये सति तथा पुनराधेयानन्तरं
द्विरग्न्याधेये सति । तस्मादग्न्याधेयपुनराधेयाभ्यां भिन्नं तृतीयमित्युक्तम् । बौधा-
यनापस्तम्बैस्त्वानसैस्त्यत्रैवाभिहितं कर्मभेदं विनैव प्रयोगभेदरूपापनाय संतिष्ठते तृती-
याधेयमित्युक्तोक्तमथापद्धताग्नेष्टारणिकस्य ब्रह्मोद्घनेनैव प्रतिपद्यत इति । तथा

यदरण्योः समारूढो नश्येद्यस्य चोभावनुगताशमिनिमोचेदभ्युदियाद्वा पुनराधेयमभ्या-
धेयं वेति । अत्र हि निमित्तफलनिरपेक्षमभ्याधानमात्रं तृतीयं विधाय किमुद्दिश्येदं
कर्मान्तरं कर्तव्यमित्यपेक्षायामथापहृताग्नेरित्यादिना निमित्तान्युक्तानि तैरेव च कर्म-
भेदः रूपापितः । आचार्येण तु विध्यपराधे पुनराधेयमेवोक्तमतो नास्य विकल्प एषु
निमित्तेषु मत इति भाति तथाऽपि शास्त्रान्तरादभ्याधानमात्रं निमित्तैस्तु केवलं विना
नामधेयं प्रायश्चित्तं विधीयते । तत्रोभयोरन्यतरद्वारा, तदप्यचार्यस्येष्टमेव । कथम् ।
इत्थम्—यदयं प्रायश्चित्ताधाने तृतीये सामान्यरूपस्याग्निमादधीतेत्यस्यानुवादस्यानु-
कारेण ब्राह्मणमेव सूत्रयति तेन ज्ञायते तृतीयं पुनराधेयमभ्याधेयसदृशं कर्मान्तरं
बोध्यत्रापि होमा ज्ञेयाः । अन्यथैतत्तृतीयमभ्याधेयविधानं व्यर्थं स्यात् । अतस्त्विदं
प्रायश्चित्ताधानमेव न तु विध्यपराधे वक्ष्यमाणेषु निमित्तेषु, यदि न प्राप्नुयात्तदा
व्यर्थमेव स्यात् । विध्यपराधेऽयं शब्दो न नामधेयं किं त्वेषु निमित्तेष्वग्निनाशे सति
पुनरनेन कर्मणाऽऽधेय उत्पाद्य इति पुनराधेयशब्दार्थो विवक्षितः । किंच नैतत्तृतीय
आधाने कर्मान्तरे नामधेयं संभवति किं तु पुनराधेयवदिति वक्तव्यं न । पूर्वोक्तार्थे-
नैवार्थवदिति न किंचिदनुपपन्नम् ।

[*आधानमभृति यावज्जीवं गार्हपत्यदक्षिणाग्नी धार्यते तथा
सभ्यावसध्यौ दक्षिणाग्नेस्त्वनुगतस्य मन्यनकल्पो यदि पक्षि-
त्वाऽऽधीयते यथाहार्य आहरणमर्यायार्थायाऽऽहवनीयं
गार्हपत्यादुद्धरति नित्यं गतभियो धार्यत आयुष्कामस्य वा ॥ १५ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ।]

इति तृतीयाधेयं समाप्तम् । समाप्तमभ्याधेयप्रकरणम् ।

[+ इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतार्था
प्रयोगवैजयन्त्यां तृतीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमः पटलः ।]

अग्निहोत्रं व्याख्यास्यामः ।

अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयं तत्प्ररूपं चान्यशास्त्रमित्यत्र जैमिनिना निर्णीतं तस्य
व्याख्यानं (न) प्रतिज्ञा । अत्रास्मच्छाखायां बहूनां मन्त्राणामनुपलम्भाद्बहूनां कर्मणां

* षतुष्कोणविद्वान्तर्गतं सूत्रं व्याख्यापुस्तकेषु न विद्यते । व्याख्यानं च शीघ्ररूपेण
पुस्तकेषु । + षतुष्कोणविद्वान्तर्गतं पुस्तकेषु न विद्यते ।

तूष्णीकानां विधामात्रं तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुरितिपरिभाषोक्तन्यायेन मन्त्रोपसं-
 हारकर्म दर्शयितुं प्रतिज्ञा । आधानानन्तरमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च निपताभि-
 स्युक्तमेव । तत्राऽऽधानात्पूर्वमृषोद्धातत्वेन दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातावाधाने चातः
 परमग्निहोत्रमवसरप्राप्तं व्याख्यायते । यावज्जीवचोदनायं निःश्रेयसफलता स्वर्गकाम-
 चोदनायं स्वर्गफलता च दर्शपूर्णमासचोदनाद्व्यव्याख्यानेन कृतव्याख्यानेति मत्वा
 प्रयोगमेव दर्शयति नात्र त्रिशदादेविरामकाल इति विशेषः । सायंप्रातःकालं(७)-
 निर्वर्त्य एकः प्रयोग उपक्रमप्रकारस्तु पूर्वमेव दर्शितः । यद्यपि सायमेवाग्निर्देवता
 तथाऽप्युपमयकालस्यैव एक एव प्रयोग इति प्रातःकालेनमध्यमग्निहोत्रमेवाग्नये होत्रं
 हविर्दानं तद्वपं कर्माग्नेः प्रधानदेवतात्वाद्यद्यपि प्रजापतिरपि प्रधानदेवता होमाभ्या-
 सोऽत्र देवताद्वयानुरोधान्न कर्मभेदस्तथाऽपि प्राथम्यादग्नेरेव प्रवृत्तिनिमित्ततेति न्यायदर्श-
 नसंग्रहः । स्वशास्त्रोपदेशस्तु प्रकारान्तरेण । तद्यथा—प्रजापतिरग्निमष्टजतेत्युपक्रम्य
 तस्मा एतद्भागधेयं प्राथच्छ्रद्धयदग्निहोत्रं तस्मादग्निहोत्रमुच्यते इति च निर्वचनात्तेना-
 ग्निसा प्रातः सूर्याय दत्तमपि नानाग्निहोत्रं तथा च प्रजापतोद्धोतयदेवतात्वेऽपि नामधे-
 यमग्निहोत्रमित्येवाग्नये होत्रमस्मिन्कर्मणि कालद्वयसाध्यसमुदायरूपे तदिति वा तत्सं-
 बन्धाद्व्ये साधनभूतेऽपि अग्निहोत्रे दर्विहोमविशेषशब्दो गौण एव जुहोतिचोदि-
 तत्वात्तथा चात्र साङ्गस्य निरूपणं क्रियत इति दर्शयितुं प्रतिज्ञा तेन न ते दर्विहोम-
 धर्मा भवन्ति । ततस्तु येषां न श्रुत्यादिनाऽङ्गजातं ते पूर्वा दर्विहोमधर्मा एवाग्रे व्याख्या-
 स्यन्ते । न विद्यते पूर्वमतिदेशप्रापकं प्रकृतिभूतं कर्म येषां तेऽपूर्वा इति । अयमपि न
 तथा श्रुत्यादिप्रमाणैः स्वधर्मा सत्तातिदेशपपेक्षते । नापि अपूर्वदर्विहोमेषु न्यायैरना-
 रम्य विधिभिश्च विधास्यमानानि धर्मजातानि । प्रकृतिश्चैका साऽग्निहोत्रस्यातो नापूर्वा
 दर्विहोम इति होमशब्दस्य चाङ्गहीनचोदनाविहिते रूढत्वात्तस्मादग्निहोत्रे दर्वि-
 होमशब्दस्य व्यवहारो गौण इति ज्ञेयम् । अत्रापि संकल्पकरणं पूर्ववत्स्वर्गकामो वा
 सायं प्रातरग्निहोत्रं होष्यामीति संकल्प्याग्निहोत्रस्य यज्ञकतारेक ऋत्विगिति श्रूयते
 यजुर्वेदविहितत्वादध्वर्युरेव । सूत्रान्तरे स्वयं वा जुहुमादिति दर्शनात्स्वयं होमोऽपि
 नाऽऽपदि किं तु मुख्य एव ।

तस्मै सायं प्रातर्ज्वलन्तं गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरति ।

तस्मा अग्निहोत्रकर्मणोऽर्थायार्थायोद्धरणं प्राप्तमपि गुणविधानार्थमनूयते । काल-
 द्वयेऽपि ज्वलन्तमेवोद्धरेदित्येष गुणो विधीयतेऽन्यैरपि गार्हपत्यमिन्धनैः प्रज्वाल्यैक-
 देशं ज्वलन्तमेव पात्रेण पृथक्कुर्यादक्षिणाग्नेरित्यधारणविधानादाहवनीयमित्युक्तम् ।

यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानामिति परिभाषितत्वात्तदपवादमाह—

अधिवृत्तसूर्ये सायमग्निहोत्रायापोषति प्रातरग्निहोत्राय ।

उद्धरतीत्यनुकृत्यते । कालद्वयसंबन्धेन नामद्वयम् । प्रवानस्य साङ्गस्य कालात्पूर्व-
तन एव कालेऽनुदितानस्तमितयोरुद्धरणमित्यर्थः । वृक्षानधिकृत्य वर्तत इत्यधिवृत्तः-
सूर्यो यस्मिन्काले तत्र सायमग्निहोत्रार्थमेवमुपासति प्रातरग्निहोत्रार्थम् । उदयानन्तर-
होमेऽप्युषस्येवोद्धरणमेवं सायमपि ज्ञेयम् । वैखानसस्तु सायमधिवृत्तसूर्येऽर्धास्तमिते
वा प्रातरुपति प्रागुदयाद्वेत्याह । कात्यायनस्त्वनस्तमितानुदितयोरित्याह । असंभवे
तदपि ग्राह्यम् । उपति प्रातरग्निहोत्रायेत्युषःशब्द उपति श्रूयमाणस्याग्निहोत्रस्योप-
लक्षणार्थम् ।

नक्तं वा धारयेयुः ।

सायमेवोद्धृतं प्रातरग्निहोत्रार्थं यजमानः पत्न्यन्यो केति विषयतया बहुवचनमुपक्रम
एव नियमः । एतदुद्धरणं न धार्ये नापि दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृते चासमाप्तयोर्दर्शपूर्णमास-
योरेवं पञ्चमन्धे विकृतेष्टमपि ज्ञेयम् । तत्पूर्वं व्याख्यातमेव ।

उद्धरेति प्रेषिते वाचा त्वा होत्रा प्राप्तेनोद्वात्रा
चक्षुषाऽध्वर्युणा मनसा ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नी-
धैतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ऋत्विग्भिर्हृदराभि जहा-
मि मृत्युममृतेनाऽऽदधापि भूर्भुवः सुवरुद्धि-
यमाण उद्धर पाप्मनो मा यदविद्वान्यच्च विद्वाः
श्वकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्मोद्धृतो मुख तस्मादिति सायम् ।

उद्धरतीत्यनुवृत्तः । याजमाने तूद्धरेत्युद्घ्रियमाणमनुमन्त्रयत इत्युक्तं तत्तूद्धरण
आरब्ध एवोद्घ्रियमाणमिति वचनादत्र च प्रेषित उद्धरतीत्युक्तं तत्र चोद्धरेति मन्त्र-
लिङ्गेन च पूर्वकालताप्रतीतौ वर्तमानसामोप्ये वर्तमानवद्देति सूत्रेणोद्धरिष्यमाण-
मित्यर्थस्वीकरणं युक्तं तादृशं लक्ष्यकृत्येत्यर्थः । अनुमन्त्रणवचनेन प्रेषित इत्युक्तं तत्र
स्वयं होमेऽप्यनुमन्त्रणेन प्रेषो यथा स्यादसंनिहितेऽन्येनापि प्रेषेण संस्कृत एव
कुर्यादिति प्रयोजनम् । अथ वा काष्ठादिप्रसेपेण प्रवृत्तमध्वर्युमनुलक्ष्य कृत्य मन्त्रयते
प्रेष्यतीत्यर्थः । श्रुतावनुमन्त्रयतिर्दृष्टः स एवानुदितः ।

रात्र्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्वस्मा-

न्मोद्धृतो मुख तस्मादिति भातः ।

वाचा त्वेत्यादि चकारेत्यन्तोऽनुवृत्त उद्धरतीति च ।

अमृताहुतिममृताया जुहोम्याग्निं पृथिव्याममृतस्य
जित्वै । तथाऽनन्तं काममहं जयामि प्रजापतिर्यं प्रथमो
भिगायाभिप्रमौ स्वाहेति सायमायतने प्रतिष्ठापयति ।

आहवनीपायतने ।

सूर्यमग्नौ स्वाहेति प्रातः ।

अमृताहुतिमित्यादि भिगायेत्यन्तमनुषक्तः । प्रतिष्ठापयतीति च । प्रातः प्राङ्मुखः
सायं प्रत्यङ्मुख इत्यपि सूत्रान्तराणि । नक्तं धारणपक्षे सायमुद्धरणमग्नौ एवोद्धर-
णस्य सायं होममात्राङ्गत्वात्तदर्थमुद्धृतं नक्तं विहितधारणं प्रातर्होमस्याङ्गं नित्यपार्थ-
इवात्रोद्धरणकालवाधात् ।

मयमास्तमिते सायमग्निहोत्रं जुहोति नक्षत्रं
दृष्ट्वा प्रदोषे वोषसि प्रातरग्निहोत्रं पुरोदयमुदिते
वा यर्हि वाक्पवदेत्यर्हि होतव्यमित्येकेषाम् ।

पूर्वमुद्धरणकाल उक्तस्ततोऽन्यो होमकालोऽनेन दर्शितस्तेन ज्ञायते मध्ये विरामे
संध्योपास्तावपि न दोषः । प्रथमास्तमयो नाम सूर्यादर्शनानन्तरमेव नक्षत्रदर्शने वा
प्रदोषे घटिकाद्वयात्मके रजनीमुखे वा सायमग्निहोत्रं जुहोति । त्रिविधोऽपि सायं-
काल एव । तथा प्रातःकालोऽपि घटिकाद्वयं पूर्वमुदयाद्वोदयात्पूर्वमेव वोदिते धेति
त्रिधा । तत्र प्रातरग्निहोत्रं यर्हि यदा वाक्पक्षिणां प्रवदेत्प्रकटा भवेत्तर्हि तदा प्रात-
रग्निहोत्रं होतव्यमित्येके शाखिनः । प्रदोषान्तः सायं संगवान्तः प्रातरिति वैखानसा-
श्वलायनादयः । अत्रोदयात्पूर्वमारम्भे होममध्ये चेदुदयस्तदा प्राथञ्चित्तदर्शनात्पृथक्का-
लापुक्तौ पक्षान्तरेषु सांकर्येऽपि न दोषः । शब्दात्प्रातःकालोऽङ्गः प्रथमविभागे रूढो
यद्यपि प्रातरग्निहोत्रमित्यत्र निमित्तत्वेन प्राप्नोति तथाऽपि उषसि पुरोदयमित्यादि-
कालविधानपदेषु वाक्येषु रूढ इति प्रातःकालव्यतिरिक्तकाला अपि निहितास्तेऽपि
प्रातःकालशब्देन लक्ष्यन्ते सामीप्यादेकमङ्गोऽन्तिममागवाचके सायंशब्देऽपि होमम् ।
नानाकालानां भेदेन विधानं श्रुत्यनुसारेणेत्यदोषः ।

एतस्मिन्काले सर्वकर्माणि क्रियन्तेऽन्यत्रोद्धरणात् ।

एतस्मिन्नैकैकस्मिन्काले यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानामित्युक्तं तथाऽपि विनोद्धरणं
तस्योदयेऽस्तमये च प्राथञ्चित्तविधानात् । अन्यान्यङ्गानि यो योऽग्निहोत्रस्य काल
उक्तस्तन्मध्य एक एवाऽऽदत्तन्यस्तत्र तत्रैव कर्तव्यानि नतु होमकालेषु मध्ये कस्मिंश्चि
दङ्गान्यन्यस्मिंश्च प्रधानमिति विप्रकर्षो युक्त इति नानाश्रुतिसिद्धानाकालप्रदर्शनो-

कन्यायारूढमनेन सूत्रेण कृतमुद्धरणं तु पूर्वपूर्वकाल एव नियम्यते । अत्र यज्ञमानो विहारं प्रविशति विश्वदानीमिति । यदन्न इति स्थूलमिधमाहवनीय उत्तरया गार्हपत्य एवमन्यम् । तूष्णीं सम्भावसध्ययोः । विशुद्धसौत्यप उपस्थृङ्गापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य स्वायतन उपविशति पत्न्यपि स्वस्थाने ।

ततोऽध्वर्युः—

परिसमूहनेनाग्नीनलं करोत्यग्ने गृहपते शुन्ध-
स्वेति गार्हपत्यमग्ने बहे शुन्धस्वेति दक्षि-
णाग्निमग्ने सम्राट् शुन्धस्वेत्याहवनीयम् ।

परितोऽभ्युक्ष्य हस्तेन तृणाद्यपसारणेन स्निग्धताकरणं परिसमूहनं तेन छक्षितानग्नी-
न्पुष्पादिप्रकारेणालं करोति । तदुक्तं वैश्वानसेन—पर्युक्षणपरिसमूहनपरिपुष्पकरणै-
रग्नीनलं करोतीति । प्रत्याग्निं सङ्गन्मन्त्रेण पर्युक्षणादिकमेकैकत्र समापनीयम् । परि-
समूहनादिकमलंकरणमेव सर्वमिति प्रधानेनालंकरणेन मन्त्रसंबन्धोऽथ वा शुन्धस्वेति
छिक्कात्पर्युक्षणानन्तरं समूहने मन्त्रस्तूष्णीमलंकरणं मलापगम एवालंकारो युक्त इत्ये-
कापवर्गस्ताऽपि तृतीयया दर्शिता ।

पुरस्तादलंकाराः सायमुपरिष्ठादलंकाराः प्रातः ।

भवन्तीति शेषः । उपरिष्टाद्धोमकर्मान्ति ।

उभयतोऽलंकारानेके समापनन्ति ।

पूर्वं व्यवस्थयोक्तमत्र पक्षे समुच्चयः ।

दर्शपूर्णमासपरिस्तृणाति यथा दर्शपूर्णमासयोः ।

गतार्थम् ।

अग्निहोत्रपात्राणि प्रयुनक्ति खादिर* सुवै वैकङ्कतीमग्निहो-
त्रहवणीमचकावर्तामशूद्रकृतामूर्ध्वकपालामग्निहोत्रस्यालीम् ।

दर्शपूर्णमाससुव्यतिरिक्तत्वरूपापनायाग्निहोत्रपात्राणीत्युक्तम् । सुवाग्निहोत्रह-
वण्यौ व्याख्याते । कुलालचक्रेण न विद्यत आपतो भ्रमणं यस्याः सेति शूद्रव्यति-
रिक्तेन त्रैवर्णिकेनैव कृतामित्यर्थः । ऊर्ध्वानि कपालानि सानूनि यस्याः सा । एव-
मग्निहोत्रद्रव्याधारभूतस्याली मृन्मयी । ग्रीष्मेतानि नैतेषां द्वंद्वनियमः ॥ शैष्टिकः ।
अत्रापि यथा दर्शपूर्णमासयोरिति वर्तनीयम् । तथा च सुवमग्निहोत्रहवणीमेकमिति
द्वंद्वम् । वैश्वानसस्तूत्रेण गार्हपत्यं कूर्षे प्रयुनक्तीत्याह ।

दक्षिणेन विहारं गौरवस्थिता भवति ।

होमारम्भात्पूर्वमेवाऽऽनीता । विहारो विहृताग्निस्पलम् । एनपा विहाराददूर इत्यु-
क्तम् । पुंस्तस्मादिति कात्यायनः ।

इह एषादित एहि सरस्वत्येहि गौरेहीति तामाहूय

पूषाऽसीति वत्समुपसृजति घाषन्तं वाऽनुमन्त्रयते ।

तामवस्थितामाहूयेति घर्षमात्रम् । उपसृजति गवा संयोजयति । मुक्तं घाषन्तं वा
पूषाऽसीत्यनुमन्त्रयते ।

माचीमुदीचीं वाऽऽवृत्यान्वः शूद्रादोग्धि

न संमृशति ययोपलम्भमनूचो वा ।

वत्समपच्छिद्य शूद्रादन्यस्त्रैर्वर्णिको दिगन्तरामिमुखां स्थितां प्रदक्षिणमावृत्य माची-
मुदीचीं वा स्थापयित्वा दोग्धि । न संमृशति प्रत्यर्थं सोदकेन पाणिनाऽघो न संमृ-
शति । सर्वथा संमर्शनप्रतिषेधो न युज्यतेऽशक्यत्वाद्यथा पय उपलम्भ्यते तथा स्नाना-
शिवमेन संमृश्य दोग्धि । तत्र नियम्यते यदि स्पृशति प्रत्यर्थं तदा स्नानेऽनूच
एव स्तनमूलादग्रपर्यन्तम् ।

पूर्वो दुग्धाज्ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गतश्रीः स्याद-

परो दुग्धात्कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वा बुभुषेत् ।

पूर्वो स्तनौ तथा आपरवपि । नैमित्तिको नियमः । व्याख्यातमन्यत् । यो वा
भूतिमिच्छेदयं काम्यः ।

दोहने दुग्ध्वा स्थापयामानयति स्थाप्यां वा दोग्धि ।

दोहने दोहनपात्रेऽग्निहोत्रस्थाप्यां वा । तदुग्धं पूर्वोणाऽऽहननीयमानयेदिति
कात्यायनादयः ।

द्वयोः पयसा पशुकामस्य क्षुद्रयात्पूर्वमधिभित्त्योत्तरपानयेत् ॥ १६ ॥

पशुकामस्य यजमानस्य पूर्वदुग्धमङ्गारेषु अधिश्रित्य ततोऽन्यस्या दुग्ध्वाऽभिश्चिते
पयस्थानयेत् ।

प्रातं त्वा सत्येन परिषिञ्चायीति सायं परि-

षिञ्चाति सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामोति मातः ।

प्रदक्षिणमुदकेन सिञ्चति ।

आहवनीयं परिषिञ्च्य गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निं गार्ह-

पत्यं वा परिषिञ्च्य दक्षिणाग्निपयाऽऽहवनीयम् ।

तुह्यश्रुतिस्वाद्विकल्पोऽयशब्दः श्रुतिगतोऽनूदितः । अन्ते सम्भावस्यौ ।

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै नयामि संतत्यै त्वा

यज्ञस्येति गार्हपत्यात्संततामपां धारां स्नावयत्याहवनीयात् ।

आहवनीयं मर्यादीकृत्य गार्हपत्यमारभ्याविच्छिन्नामुदकधारां करोति । आरादु-
पकारकमेतत् ।

घृष्टिरसीत्युपवेशमादाय निरुद्धं जन्यं भयः सह तेन यं द्विष्मः
सुभूताय श्रयध्वमिति तेन गार्हपत्याहुदीचोऽङ्गाराग्निरुहति ।
उपवेशोऽङ्गारनिर्हरणार्थं काष्ठम् । उदगायतनाग्निः सारयति तेनोपवेशेण ।
भूतकृतः स्थाणोऽहं जन्यं भयः सह तेन यं द्विष्म इति वा ।
निर्हरणे मन्त्रो विकल्पेन ।

अपन्तान्करोति ।

अन्त आयतनस्य तस्माद्विगता अङ्गारास्तादृशान्करोति गार्हपत्यायतनाद्बहिर्निर्ग-
मयतीत्यर्थः ।

इडायाः पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं
जुषस्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपास्तेषां समा-
नामिह रन्तिरस्तु पुष्टिरिति तेष्वग्निहोत्रमग्निश्रयति ।

तेष्वङ्गारेष्वग्निहोत्रसंबन्धिद्रव्यमग्निहोत्रस्याख्यां स्थितमग्निश्रयति सामर्थ्यात् ।
समुदन्तः होतव्यम् ।

समुदन्तं दोहानन्तरं केनवदेवाऽऽनीयैवाधिश्चितमात्रमेवोत्तयनादिना होतव्यमित्यर्थः ।
अनन्तरं वाऽधिश्रयणादुद्भवः स्योदहं प्रजया
पशुभिर्भूयासमिति तृणं प्रदीप्यावेक्षते ।

आधिश्चितमेव वा पक्षे संस्कार उच्यते । तेन प्रदीप्ततृणप्रकाशेन स्थाळीगतं द्रव्यम-
वनतो भूत्वेक्षते । गार्हपत्यादेव प्रदीपनं तस्यागमश्चानन्तरमिति ॥ समुदन्तं होतव्यमि-
त्यत्रावेक्षणादि नास्ति ।

इरस्ते मा विनैषमिति जुवेणाद्भिः प्रतिविञ्चत्यमृतमसीति वा ।

हस्तपात्रयोः परिसंख्यायर्थं जुवेणेति बिन्दुमात्रपरिसंख्यायर्थमद्भिरित्युक्तम् ।

गोदोहनसंनेजनेन प्रतिषिच्यमेकेन स्तोकेन
प्रतिषिच्यं प्रतिषिक्तं पशुकामस्य ।

पशुकामस्य यजमानस्य गोदोहनपात्रस्य संनेजनं संनिज्यते प्रक्षारयते येनोदकेन
तेन प्रतिषेचनीयं तेनैकेन बिन्दुना प्रतिषेचनीयमेवं प्रतिषिक्तं पशुकामस्य नाद्भिः प्रति-
षेकोऽपि स्वयमेवेत्यर्थः । मन्त्रस्तु पूर्वयोरन्यतर एव ।

अप्रतिषिक्तं तेजस्कामस्याभिचरतास्तितीर्षतो वा ।

अद्भिरपि न प्रतिषिक्तं कार्यं तेजः शास्त्रादिना कामपमानस्य तथाऽभिचारमिच्छ-
तस्तथा तितीर्षतः पाप्मादिकमनिष्टं तर्तुमतिक्रान्तिमुमिच्छतोऽपि यजमानस्याप्रतिषिक्तमेव
पूर्ववत् ।

यः कामयेत शूरो मे राष्ट्र आज्ञायेतेति

पुनरेव तस्यावेक्षते यथा पुरस्तात् ।

राज्ञः कामोऽयं मे राज्ये शूर एव क्षत्रिय उत्पद्यतामिति कामस्योद्भवस्य इति तज्ज-
दीप्त्या नित्यावेक्षणात्पुनरेवेति इत्यर्थः । एतानि काम्यानि यजमानेन संकल्पिते
कार्याणि ।

अन्तरितः रस इत्युत्सुकेन त्रिः प-

र्यग्निं करोति परिवाजपतिरिति वा ।

प्रथमं तावदेव यजुरग्निहोत्रप्रकरणपठितं द्वितीया च सर्वगार्हपत्याद्ग्रहणं त्यागश्च
गार्हपत्ये संस्कारा इति । मतार्थम् ।

धर्मोऽसि रायस्पोषवनिरिहोर्जे यच्छेति वर्त्म कुर्वन्नुदगुद्वासयति ।

अङ्गारेषु किञ्चित्कर्षणमिवोदगानयति स्थाळीम् ।

प्रजां मे यच्छेत्यन्ते धारयति ।

अन्तेऽङ्गारप्रान्ते स्थिरी करोति अर्थसिद्धं ततो बहिरङ्गारेभ्यः स्थापनं तूष्णीमेव ।

प्रत्युद्दं जन्यं ययः सह तेन यं द्विष्यः

सुभूतमकर्तेति तेन गार्हपत्येऽङ्गारान्प्रत्युद्दहति

भूतकृतः स्थाप्येति सस्यं यजमानस्येति वा ।

प्रत्युद्दहति मेलयति ।

देवस्य त्वेति सुवमग्निहोत्रहवर्णी चाऽऽदाय ।

आदद् इत्यन्तः । द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तत इत्यावृत्तिस्त्वेकवचनाच्च ।

प्रत्युद्दमित्याहवनीये गार्हपत्ये वा निष्ठपति ।

समाप्तं वाक्यं रस इत्यन्तं गतम् ।

सुपर्णां त्वा सुपर्णमयीः हिरण्ययष्टिरस्यमृतपा-

लाभ्नाः सोतो यज्ञानामित्यग्निहोत्रहवर्णी संमार्ष्टि ।

हस्तेन संमार्जनं विरस्य दृष्टप्रयोजनं स्यादेवमभ्यासोऽपि यावदपैति विरगतं रजः ।

अरिष्टो यजमानः पत्नी चेत्पुत्रयम् ।

तद्वैव द्वयं तथा च दक्षिणेनैकैकं गृहीत्वा वामे निधाय दक्षिणेन संमार्गो याव-
सुमयनमत्यागः । उभयमित्यवयवद्वयात्मकमेकमेव द्रव्यमिति चेष्टापृथक्त्वेऽपि न
मन्वावृत्तिः ।

ओमुन्नेयामि हव्यं देवेभ्यः पाप्म-
नो यजमानमिति सायमामन्नयते ।

यजमाने त्वामुन्नेयेति प्रसवाभिधानायजमानमामन्नयत इत्यर्थात् ।

ओमुन्नेयामि हव्यं देवेभ्यः पाप्मनो यजमानमिति प्रातः ।
आमन्नयत इत्याहुष्यते ।

प्रवसत्योमुन्नेयेति स्वयमात्मानं प्रत्येव श्रूयात् ।

स्वयमध्वर्युरात्मानं प्रति श्रूयाद्यजमाने प्रवसति तथा वा तेनैव न्यायेन स्वयं होमेऽपि
स्वयमात्मानमित्यपि सिद्धम् । एवं प्रैषार्थकर्तर्यनादिष्टे स्वयमेव न्यायस्तत्र तत्रा-
स्माभिः पूर्वं दर्शित एव । हविर्देवानामित्यादि याजमानं प्रसूते च ।

अग्रे च त्वा पृथिव्यै चोन्नयामि वाताय च त्वाऽ-
न्तरिक्षाय चोन्नयामि सूर्याय च त्वा दिवे चोन्न-
याम्यद्व्यश्च त्वौषधीभ्यश्चोन्नयामीति चतुरः
सुवानुन्नयत्युत्तमेन द्विः पञ्चावत्तिनः ।

एकेनेतिकरणेन विनियोगादेकमन्त्रत्वे प्राप्तेऽप्युत्तमेनेति वचनान्नानामन्त्रता । सुवा-
न्नुवपरिमितानि द्रव्याणि सुवास्तान्प्रतिमन्त्रमेकमुन्नयेदेवं चतुःसंख्याकान् । उन्नयनं
पूरितस्योर्ध्वमानयनं प्रापणान्तं तथाच द्विकर्मकत्वात्सुवमुन्नयति प्रापयति क्रियारम्भे
मन्त्रः । उत्तमेनाद्व्यश्च त्वौषधीभ्यश्चोन्नयामीत्यनेन ।

सूरिडा भुव इडा सुवरिडा करदि-
देति वा ज्वलदिदेति पञ्चावत्तिनः ।

पूर्वं चत्वारश्चतुर्णां विकल्पार्थाः । पूर्वमावृत्तस्य विकल्पार्थः पञ्चमः पञ्चावत्तिनः ।
यं प्रति पुत्राणां कामयेतानेनर्ध्नुयामिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत् ।

पुत्राणां मध्ये यं पुत्रं यजमानोऽनेनाहमृध्नुयामृद्धिं गच्छेयं तं पुत्रं प्रति पूर्णं तं
पुत्रमुद्दिश्यैकं सुवं पूर्णमन्यानपूर्णानुन्नयेत् ।

यदि कामयेत सर्वे सदृशाः स्युरिति सर्वान्समश्न उन्नयेत् ।

सदृशाः सर्वैर्ऋध्नुयामिति यदि कामयेत्यर्थः । समशः समान्पूर्णानित्यर्थः ।

उन्नीतं दशहोत्राऽभिमृशति न वाऽभिमृशति ।

उन्नीतं सुग्तं दशहोत्रा चित्तिः सुगित्यनेन तुल्यश्रुतित्वाद्विकल्पः ।

सज्जुर्देवैः सायं यावभिः सायं यावानो मा देवाः स्वस्ति
संपादयन्तु पशुभिः संपृचीयेति सायमुन्नीतं स्थालीं

चाभिमृशति सज्जुर्देवैः प्रातर्यात्रिभिः प्रातर्यात्राणो मा
देवाः स्वस्ति संपादयन्तु पशुभिः संपृचीयेति प्रातः ।

उज्जीतं स्थालीं चाभिमृशतीत्युपयत्र संबध्यते ।

पशून्मे यच्छेति यत्रोन्नयति तदुपसादयति ।

उज्जीतं यत्र तत्तत्रैवोपसादयति । न स्थलान्तर इति वक्तुमेवमुक्तम् । उपोन्न-
यनस्थलसमीपे ।

भ्राचीमुदीचीं वाऽऽहृत्यापरेण गार्ह-
पत्यमुपसादयतीत्येकेषाम् ॥ १७ ॥

उन्नयनस्थलात्प्राचीं दिशं प्राचीं सुचं चाऽऽहृत्य नीत्येत्यर्थ एवमुदीचीमित्यपि ।
गार्हपत्यपश्चाद्भाग उप समीपे विकल्पः पूर्वभात्र कूर्च उपसादनं वैजाननप्रभृतिभिर्हक्तं
पितृमेधे चोपसादनीयोपावहरणीयकूर्चयोः प्रतिपत्तिविधानात्सूचां हेतौ । तयोरेक-
एवोभयत्रोपसादनार्थो द्वितीयस्तु प्राग्द्रवणवृत्त उपसंग्रहेण हरणार्थ इति संज्ञा-
द्वयात्प्रतीयतेऽथवा भूमावेव प्रथम उपसादनं द्वितीय एवोपसादन ओषधीषूपसादय-
तीति विशेषविधानादाचार्यस्य कूर्चद्वयम् ।

शालाशी* समिधं प्रादेशमात्रीमेकां द्वे
तिस्रो चोपरिष्ठात्सुदण्ड उपसंगृह्य ।

समिधः प्रादेशमात्रत्वं नियम्यते । तेनान्यत्रारस्तिमात्रत्वं प्रादेशमात्रत्वं विक-
ल्पते । सुदण्डस्योपरिष्ठाद्भुत्वा विकल्पेनैकादिकाः ।

उर्वन्तरिक्षं धीहीति समयं गार्हपत्यस्यार्चिर्हरति ।

गार्हपत्यस्यार्चिः समयं समीपं प्रतिहरति लुचमिति शेषः ।

भ्रागुद्भवन्दशहोतारं व्याघ्रहे ।

वाक्यशः पठेत् । उत्थाय प्राग्गच्छन्प्राचीं दिशं गच्छन्नित्यर्थः । कूर्चात्सुचं गृही-
त्स्वोर्वन्तरिक्षमित्यर्चिःसमीपं नीत्वा तत् उद्भवन्दशहोतारं वदेत् । शत्रुप्रत्ययेन मन्त्रप्रा-
प्त्यभनयोः सहभावः । गार्हपत्यादाहवनीयं हरति । मुखमात्रे धारयन्निति कात्यायनः ।

अग्नये त्वं वैश्वानरायेति मध्यदेशे निगृह्णाति ।

मध्यदेशो गार्हपत्याहवनीययोस्त्रयदेशोऽन्तरिक्ष एव निगृह्णाति नीचां यमितां
स्थिरां करोतीति यावत् ।

वाताय त्वेत्पुच्छच्छति ।

निगृहीतप्रदेशादूर्ध्वं किञ्चित्करोति ।

आयुर्मे यच्छेत्परेणाऽऽहवनीयमोषधीषूपसादयति ।

ओषधयो दर्भास्ते कूर्चरूपेणावस्थितास्तेषूपसादयति । स्पष्टम् । प्रथमाग्निहोत्रं व्याहृतिभिरासादयति । संवत्सरान्ते च प्रातरग्निहोत्रमपि व्याहृतिभिः ।

एषा ते अग्ने समिदिति समिधमादधाति ।

प्याथतामित्यन्तः । मध्य आहवनीयस्येति नौधावनः । समिद्धयं तु स्तुवत्संस्कारार्थं नान्यत्तस्य प्रयोजनमुक्तम् ।

हिरण्यं त्वा वः१ स्वर्गस्य लोकस्य संक्रमणं दधामीति वा ता अस्य सूददोहस इति वा रजतां त्वा हरितगर्भाभिश्चिज्योतिषा ज्योतिष्मतीः२ स्वर्गां कामदुषामक्षितामक्षित्या आप्त्यै व्याप्त्यै समाप्त्यै कामाय स्वर्गाय लोकायामृतत्वाय रात्रिमिष्टकामुपदध इति सायः३ हरिणां त्वा रजतगर्भाः४ सूर्यो ज्योतिषा ज्योतिष्मतीः५ स्वर्गां कामदुषामक्षितामक्षित्या आप्त्यै व्याप्त्यै समाप्त्यै कामाय स्वर्गाय लोकायामृतत्वायाहसिष्टकामुपदध इति प्रातः ।

एषा त इति मन्त्रेणैतौ द्वौ समानविकल्पौ ता अस्येति पृथग्वै व्यवस्थितौ । केचित्सूत्रकाराः काम्यौ ब्रूविभावित्याहुः ।

चिष्टुदसि विद्य मे पाप्मानमृतः६

सत्यमुपैमि मयि श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य ।

मन्त्रेणोदकं स्पृष्ट्वा । पाप्मानमित्यन्तः । स्वशास्त्रापठितो विकल्पते ।

यदा श्यावेवाथ जुहोति ज्वलन्त्याम् ।

श्यावेवेषच्छायाम तदा तस्यां ज्वालायुक्तायाम् ।

यदा वा कीतार्चिल्लायतीव ।

तदा वा जुहोतीति पूर्वेण विकल्पः । सम्प्रयदा श्यामवर्णा रक्तत्वमप्राप्ता ज्वलन्ती तस्यामित्येकः पक्षः । द्वितीयस्तु यदा सम्प्रदीप्ता शान्तार्चिः पञ्चार्चिकिच्छेलायति वह्निशिखा विच्छिन्ना विच्छिन्नामुद्रमति तस्यां दशायामिति ।

धूपयन्त्यां ग्रामकामस्य ।

ग्रामकामस्य यजमानस्य धूपयन्त्यां वह्निना व्याप्ता यदा धूमवती तस्यां जुहोतीत्यनुषङ्गः ।

मङ्गले मूलात्समिधमनुस्त्रावयन् ।

मूलमधस्तनोऽन्तस्त्रयदधि मूलमारम्भाङ्गुलद्वयं मध्ये धारां स्त्रावयति । प्रतिमुखं जुहोतीति बोधायनः । जुहोतीति पूर्वोणान्वयः । स्त्रावयन्निति वचनान्मुखेनेवेति भव्यते । प्रसेचनस्य मुखसाध्यत्वं हंसमुखप्रसेचना इत्येव प्राप्तं मुखेनेतरा इत्यपि सामान्यविधिरेव ।

एवं परिभाष्य समम्प्रं प्रधानाहुतिद्वयं व्याचष्टे—

होत्रा भूर्भुवः सुवरश्चिज्योतिर्योतिरग्निः

स्वाहेति सायं होत्रा भूर्भुवः सुवः सूर्यो

ज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः ।

जुहोतीत्यनुवर्तते । अत्र स्त्रुचतुष्टयपरिमितमुजीतं प्रयमाहुतिः स्त्रुमात्रेण द्वितीया सपादेन स्त्रुवेण । मक्षार्यं पादेनस्त्रुवद्वयमिति व्यवस्था सेत्स्यति ।

संसृष्टहोममेके समामनन्ति ।

अग्निसूर्यदेवताप्रतिपादकमन्त्रेण संसृष्टदेवतायै होमः संसृष्टहोमस्तमेके शाखिनः । यद्यध्युभयमस्मच्छाखायां पठ्यते तथाऽप्येक इत्युक्तमादरार्थमेकेऽन्ये शाखिनः संसृष्टहोममेव समामनन्ति । ततस्त्वसंसृष्टहोमोऽस्मच्छाखायां शाखान्तरीयो निन्दितुमेवानुदितो न तु तद्विधिरस्ति । कुतः । यथा हि संसृष्टहोमस्य प्रशंसापूर्वकमितरस्य निन्दापूर्वकं विधिरस्ति नैवसंसृष्टहोमस्यापि तु विधिमात्रं शाखान्तरीयमनुदितम् । कुतो ज्ञायते, ज्ञायते यत्र स्तौति तमसंसृष्टविधिं च संसृष्टविधिमसंसृष्टं च निन्दति नैव तद्विधानार्थं संसृष्टं वा निन्दति । तथा चास्मच्छाखायां संसृष्टविधान एव तात्पर्यमिति सूत्रकाराभिप्रायः । ततस्तुदितानुदितहोमयोः परस्परं निन्दयोभयस्तुतिपूर्वकमुपयोर्विधिदर्शनादुभयत्र तात्पर्यात्समविकल्पः ।

संसृष्टं देवतामन्त्रं दर्शयति—

अग्निज्योतिर्योतिः सूर्यः स्वाहेति सायं

सूर्यो ज्योतिर्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः ।

जुहोतीति पूर्ववत् । अत्र मीमांसकमतेऽग्निरिव केवलो देवतोभयविधेऽपि मन्त्रे यदभ्ये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्रजापतये च प्रातरेति वाक्यमुत्पत्तिविधिरिति ते दर्शयन्ति । स्वशाखोपदेशस्तु(रो तु) तथोभाष्याः सायं हूयते, उभाम्यां प्रातरेति संसृष्टदेवताविधानादभ्ये सूर्याभेदं सूर्याभाभ्य इदम् । याज्ञिकास्त्वभ्ये ज्योतिषे सूर्याभेदं विपरीतं प्रातराहुस्तन्मात्रवर्णिकदेवतत्वस्य मीमांसकैर्निराकरणाच्चिन्त्यम् ।

वर्चो मे यच्छेति पुनरोपधीषूपसादयति ।

स्पष्टम् ।

लेपमादायौषधीभ्यस्त्वौषधीनि-
न्वेत्युत्तरतो बर्हिषि लेपं निमाष्टि ।

न हि कुम्भगतं लेपो भवति तस्माद्भूयमानं यदग्रे प्रणाख्यां च लब्धं स लेपस्तमकु-
लिमिरादाय गृहीत्वा मन्त्रेण बर्हिषि कूर्चं ओषधीष्विति यावदुत्तरभागे तं लेपं निमाष्टि
नीषा हस्तेन निमाष्टि लिम्पाति । ओषधीभ्य इदम् ।

अग्रे गृह्यते मा मा संताप्सरीरात्मन्मृतम-
धिषि प्रजा ज्योतिरक्षीयेति गार्हपत्यमवेक्षते ।

दक्षिणावृद्धिर्दिवैखानसकात्यायनादयस्तदस्माकं प्रदक्षिणं यज्ञे कर्माणीति सिद्धम् ।

अतिहाय तूष्णीमुत्तराः समिधि भूयसी जुहोति ।

आहुतिमिति शेषः । जुहोतिचोदितत्वेन प्रजापतये स्वाहेति प्राप्तौ शाखान्तराच्च
व्याहृतिप्राप्तायुक्तं तूष्णीमिति । देवता च प्रजापतिरेव विधानवलात्तदिदं दर्शितमेव ।
अतिहाय पूर्वोक्तस्थानं पूर्वाहुतेः सकाशाद्भूयसीमधिका मुत्तरां द्वितीयां केचिदुत्तरामुत्तरे
भागे चेत्याहुस्तदर्थमुक्तं समिधीति । उत्तरार्धे समिधीति शाखान्तरम् । समिधः प्राग-
मन्ता मध्ये निधानं चाऽऽचारादेव सिद्धम् । अत्र याजमानमुपस्थानम् ।

अथ निमित्ते सत्यग्निहोत्रविकृतिं गुणकृतां दर्शयति—

सञ्जर्जतवेदो दिव आ पृथिव्या जुषाणो अस्य हविषो धृतस्य
वीहि स्वाहेत्याज्येन जुहुयाद्यत्र पशुपतिः पशूञ्छामयेत् ।

पशुपती रुद्रो यत्र स्थाने यस्य यजमानस्य गृहे प्राप्ते राष्ट्रे वाऽयवा पश्वर्थे यज्ञे-
त्यथ वा यस्मिन्स्वामिनि सति पशवो गवाश्चप्रभृतयस्ताञ्छामयेत्प्रीत्येतस्य यजमान-
स्थानेन मन्त्रेणाऽऽज्येन जुहुयात्सायं प्रातस्तेनैव नित्याकरणप्रत्यवायपरिहारोऽपि तस्य
गुणविकृतत्वेऽपि चाग्निहोत्रत्वात् ।

अग्रे कुशीर्ततनो धृतस्य स्वाहेति जुहुयाद्यदि तदतिह्न्यात् ।

यदि कृतेऽपि होमे तदतिशयेन पीडयेत्तत्र तदाऽऽज्येनैव सायं प्रातरनेन मन्त्रे-
णेति विशेषः ।

द्वादश रात्रीः सायं सायं जुहुयाद्यदि तदतिह्न्यात् ।

पूर्वोक्तेनाग्न इत्यनेनैवाऽऽज्येन प्रत्यहं सायं सायं होममेव यद्येतावताऽपि न
शान्तिरित्यर्थः । प्रातर्होमस्तु प्राकृतेनैव द्रव्येण ।

१ घ. क. ज. ङ. न. ट. 'पत्यं प्रत्यवे' । २ घ. क. ज. झ. न. ट. 'हेति धृतस्य जु' ।

३ घ. क. ज. झ. न. 'शूञ्छामयेत्' । ४. 'शूञ्छामयेत्' । ५ घ. 'मे कुशीर्ततनो' । ६ क. ख. ग.
च. छ. ट. ठ. ण. जुषस्व । ७ क. ख. ग. च. छ. ट. ठ. ण. 'यातर्' ।

* द्वयोः पथसां जुहुयात्पूर्वमधिधित्योत्तरमानयेद्यादि तदतिहन्त्यात् ।

पूर्व प्रथमस्या दुग्धमधिधित्योत्तरमानयेदुत्तरस्या द्वितीयस्या दुग्धमानयेदधिधित्ये ।
निमित्तं पूर्ववत् ।

नाऽऽहृत्यम् ।

इतः परमधि तदतिहन्त्यात्ताऽऽहृत्यमनादरण्यमनेन न पुनर्होतव्यं किं तु नित्य-
विधिर्नैव । राजन्यस्य पर्वण्येवाग्निहोत्रं तस्य नैमित्तिकमपर्वण्येति ज्ञेयम् ।

एवं शाखान्तरेऽग्निहोत्रप्रकरणे नैमित्तिकं समाध्यातं तत्समाप्य प्राकृतमाह—

इधे त्वेति सायं लेपमवमाष्टि ।

अग्रादारम्भार्वाक्कर्षन्प्रणालीगतं लेपमवगमयति ।

ऊर्जे त्वेति प्रातरुन्माष्टि ।

निलादारम्भोर्ध्वं पूर्ववत् ।

यं कामयेतावतरां पापीयान्स्यादिति भूय-

स्तस्य पूर्व* हुत्वोत्तरं कनीयो जुहुयात् ।

निन्दार्थवादोऽयं पूर्वाहुतिं भूयसां द्वितीयां कनीयसां न जुहुयादित्येवमर्थम् ।

यं कामयेत न पापीयान्न श्रेयान्स्यादिति समं तस्य जुहुयात् ।

इदं च निन्दयैवोक्तम् । न हि यजमानस्य श्रेयो न कामयत इत्यव्यर्थुरस्ति ।
तस्मान्निन्दैव ।

यं कामयेत वसीयान्स्यादिति कनीय-

स्तस्य पूर्व* हुत्वोत्तरं भूयो जुहुयात् ।

अयं प्रशंसार्थोऽर्थवादः प्रकारान्तरेण नित्यकल्पस्याभावात् । एतेऽर्थवादाः कर्माङ्ग-
ज्ञानार्थमुपदिष्टाः । कनीयो भूय इति द्रव्यविशेषणं क्रियाविशेषणं चाऽऽहुतेः प्रकृ-
ताया असंभवात् । भवतु वा तृतीयो नित्योऽपि सत्यां कामनायां काम्यकल्पः ।

भूयो भक्षायामग्निराष्टि ।

द्वितीयाहुतेः प्रकृतत्वात्तद्व्यापक्यैवाधिकम् । आहुतिद्वयं हि चतुरक्षयमस्य प्रयोजकं
तदसमाप्तौ स्कन्नादिना नाश उत्पाद्यमेव पुनर्द्रव्यं भक्षणार्थस्य नाशे तु नोत्पत्तिर्द्र-
व्यस्य पुनः शेषकार्यलोप एवेत्यावेदितमेव तदिदं ज्ञापितमवशेषयतीति भक्षणप्रति-
पत्तये शेषं कुर्यादित्यर्थो न विधीयते शेषस्याभुनिष्पादितत्वेनानुत्पाद्यत्वाद्यद्यस्ति तत्प्र-

* इदं सूत्रं सूत्रपुस्तकेषु द्वादश राज्ञीरिति वृत्रात्प्रवर्तते ।

पूयाऽसीति द्विरङ्गुल्या प्राश्याऽऽचम्य पुनः प्राश्नाति ।

भक्षायामशेषितं ब्रह्ममङ्गुल्या यथा कथाचिदेकथैव विधेयविशेषणस्यैकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अनामिकयेति वैखानसकात्यायनावाहनुस्तदप्यविरुद्धम् । प्राश्याऽऽचम्य पुनः प्राश्नातीत्यनेनैव द्विःप्राशने सिद्धे द्विरितिग्रहणं मन्त्रद्विरुक्त्यर्थं द्विःप्राशने प्रत्येकमथमेव मन्त्रो न तु गर्भेभ्यस्त्वेति द्वितीये प्राशने भरद्वाजदर्शित इति अङ्गुल्याऽऽदाय तत्रैव प्राश्याऽऽचम्योदकं सकृत्पीत्वा ततो बहिर्गत्वा शुद्धचर्यं माचम्य पुनरादाय मन्त्रेण प्राश्य बहिर्गत्वा शुद्धचर्यमाचामति । शुद्धचर्यमाचमनं स्मृत्यैव प्राप्तं मध्ये चाऽऽचमनं तु न शुद्धचर्यं विधीयते स्मृत्यैव प्राप्तेरतोऽप्यां पानमेव कर्माङ्गं विधीयते प्रथमभक्षणपानयोर्मध्ये तु न स्मार्तं शुद्धचर्यमाचमनं प्राणाहुतिमध्ये त्वशुद्धतोच्छिष्टकृता नास्तीति स्मरणात् । न चोदकपानद्वितीयभक्षणमध्येऽपि न शुद्धचर्यमाचमनमिति वाच्यम् । उदकपानं पुनः सुगतं नोच्छिष्टेन स्पर्शं शक्यमिति शुद्धचर्यमाचमनं ततो द्वितीयं भक्षणम् । अङ्गुल्या गृहीतं यन्मन्त्रेण संक्षितं तदेव मन्त्रेण संस्कृतमिति तदभक्षणार्थं पुनर्मन्त्रः । अत्र भक्षणे शब्दकरणं दन्तस्पर्शनं चाऽऽपस्तम्बवैखानसकात्यायनैर्निषिद्धमस्माकमप्यविरुद्धम् ।

सुचं दर्भाश्वाऽऽदायोदङ्गुलस्तप्य ।

दर्भान्कूर्चमित्याहुस्तददष्टार्थमापद्येतातो दर्भैः प्रक्षालनं विधास्यत्येतदर्थं दर्भानपि । भरद्वाजेन तु बहिषोपयभ्येत्युक्त्वा बहिषि लेपं निमाष्टि, इत्युक्त्वाऽत्र आहवनीये नहिर्नुप्रहरतीत्युक्तं कूर्चस्यानुप्रहरणाभावात् । किं चौषधीषुपसादनमुक्तम् । दर्भानिति शब्देनान्य एव प्रक्षालनार्थं दर्भा इति गम्यते । सुचं गृहीत्वोदग्निं प्रति विहारारुह्यः पृष्ठतो विहारं कृत्वा गमनं पर्यावर्तने तु विहारस्य पृष्ठतः करणं परिभाषायां निषिद्धमत्र वचनात्क्रियते ।

आग्नेयं रेतः प्रजननं मे अस्तु दशवीर्यं सर्वगणं स्वस्तये ।

आत्मसन्नि प्रजासन्नि पञ्चसन्धयसन्नि लोकसन्नि वृष्टिसन्नि ।

अग्निः प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु

धत्त । रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु दीधरदिति ॥ १८ ॥

माग्दण्डयोदग्दण्डया वा सुचा द्विराचामति द्विश्च निर्लेष्टि ।

सुचा धारया सुगतमेकवारं किञ्चित्पीत्वाऽन्तर्गते तस्मिन्पुनः पीत्वा तां सुचं निःशेषं जिह्वया स्वादयति । तदपि द्विः । चकारस्तु सकृत्प्राशनं द्विलेहं विपरीतं सकृद्ब्रह्मपीत्यनेकानर्थानाहुः सूत्रकृतस्ता(स्त)निरासार्थमुपात्तो द्विश्च द्विरेवाऽऽचामति ।

निर्लेडि द्विरेवेति । मन्त्रस्वाचमने प्रथमे द्वितीयं तूष्णीं समुद्रद्रव्यस्य स्नुगतस्य संस्कार्य-
त्वात् तु पृथक्करणमङ्गुल्येव निहितमस्ति । यत्रैकस्मिन्निति न्यायेन सकृदेव मन्त्रो द्वितीयं
तूष्णीं लेहनं द्विस्तूष्णीमेव मन्त्रस्य प्रथमं घात्वर्थेन संबद्धस्य चरितार्थत्वाद्भिजेन नान्येन
संबध्यते । अत्र स्मृतावशिहोत्रहवण्याः कलौ लेहनप्रतिषेधात्तयाऽऽचमनमपि प्रतिषिद्ध-
मतो हस्तेनेत्याह माष्यकृत् । ततः स्नुगतं सर्वं सकृद्धस्तेन ग्रहीतुमशक्यं चेत्तदा पात्रान्त-
रेण गृहीत्वोत्सृप्य धारया मक्षणं लेहनं च पात्रस्यैव । पात्रं ताम्रातिरिक्तधातुकृतम् ।
अन्यस्योच्छिष्टस्य पुनर्ग्रहीतुमयोग्यत्वात् । अथ वा स्नुचा चुल्लकपूरणमात्रं गृहीत्वा
द्विराचम्य द्विर्निर्लेडि हस्तेनैवात्र पात्रान्तरेणैव गृहीत्वोत्सृप्य हस्तेन मक्षणं लेहनं च ।

गर्भेभ्यस्त्वा गर्भाग्नीणीहीति वा ।

पूर्वेण विकल्पः ।

*सौर्यः रेतः मजननं मे अस्त्विति प्रातः ।

अयं च पूर्वश्चापि विकल्पते प्रातरपि सौर्यमित्यनेन सूर्यः प्रजामित्यपि पाठः प्रद-
र्शितः । भरद्वाजस्तु स्वाहाकारस्तु प्रदानेषु भक्षे विद्यत इत्यपरमित्याह, तजेष्टमाचा-
र्यस्य जुहोविचोदित एव विधानात् । एवं पयोव्यतिरिक्तद्रव्ये तु गर्भेभ्य इत्येव मन्त्र
ऊहानापादकत्वात्सायं प्रातश्च पयसि विकल्पः ।

स्नुचमद्भिः पूरयित्वा सर्पेभ्यस्त्वा सर्पाञ्जिन्वेति विधुक्षति ।

पूरितमुदकं भूमौ त्यजत्युत्तरेणाऽऽहवनीयमुच्छिष्टभाजो जिन्वेत्युत्तरेणाऽऽहवनी-
यमपो विसृजेदिति वैखानसेकेहस्तेन भाक्षितेऽपि स्नुच एव पूरणं विसर्जनं च । इद-
मेव च कात्यायनीयानां पात्रान्तरेण भक्षणेऽपि स्नुचैवापां विसर्गः । तत्सूत्रानुसारेण
पात्रान्तरेण हस्तेन वा भक्षणेऽपि स्नुचमेवाद्भिः पूरयेत् ।

आचम्य ।

स्मृत्या प्राप्तमपि पूरणात्पूर्वं वा भूदिति तस्माद्भक्षणानन्तरमनाचान्त एव स्नुचं निनी-
याऽऽचामेदिति नियमः । अथ वा यथा लेहनप्रतिषेध एवमुच्छिष्टेन स्नुचः संस्पर्श-
प्रतिषेधकल्पनायामाचमनमयमेव पक्षः साधीमान् । प्रथमनिनयने सति पश्चादनाचमनं
विहितं सूत्रकृता तस्य पूर्वमेव जातत्वात् पुनः क्रिया । तस्य औत्तसे तु पुनरपि
क्रियताम् ।

स्नुचं दग्धैः प्रक्षाल्य ।

अद्भिरेव प्रक्षालनं लेपापकर्षणं तु दग्धैः ।

पूरयित्वा सर्पान्पिपीलिकाञ्जिन्वेत्यप उतिसञ्चति ।

सुचमिति पूर्वमनुकृष्यते । ऊर्ध्वं सिञ्चति त्यजति पूरितैकदेशोत्सेचनं वक्तुमप
इत्युक्तम् ।

सर्पदेवजनाञ्जिन्वेति द्वितीयां भूतेभ्यस्त्वेति
तृतीयां महते देवायेति चतुर्थीम् ।

सुचं द्वितीयामित्यादि ज्ञेयमुतिसञ्चति सूचगतम् । आपस्तु ता उतिसञ्चति पूरणप्रत्यया
अपि विशेषणं, तथा च पूर्वमुत्सिक्तास्ततो द्वितीया इत्यादि ज्ञेयम् । अत एव भरद्वाजः
प्रथमं द्वितीयमित्याद्येव क्रियाया विशेषणमेवाऽऽह । न च द्वितीयान्तं पूरयित्वेत्यने-
नानुषज्यमानेनापि संबध्यते । यद्येवं तद्व्याप्ते पुनः सुचं पूरयित्वेति न वदेत्पञ्चमीभि-
स्त्वेव ब्रूयात् । तस्मात्पूरितैकैव चतुर्थोत्सिञ्चतीत्येव सिद्धम् ।

सुचमद्भिः पूरयित्वा पृथिव्याममृतं जुहोमि स्वा-
देत्यपरेणाऽऽहवनीयमपरेण वा गार्हपत्यं निनयति ।

निनयति रेचयति तदर्धमेव ।

गृहेभ्यस्त्वा गृहान्पिपीलीति तस्यैकदेशमञ्जुलौ पत्न्याः ।

निनयतीति पूर्वमाकृष्यते । एकदेशम् ।

पत्नी यदि नान्वास्ते सर्वे पृथिव्याम् ।

निनयतीति पूर्ववत् । अनालम्भुकाऽनार्जवादिना न संनिहिता तदाऽपरेणाऽऽहव-
नीयं गार्हपत्यं वा सर्वं द्वितीयमेकदेशं गृहेभ्यस्त्वेति पृथिव्यामेव निनयेत् । देवपत्नी-
रुद्दिश्य निनीयते तत्र यजमानपत्न्यञ्जलिभिरधिकरणं तदपगमे तु न प्रधानलोप इति ।
न च यजमानपत्नीसंस्कारोऽयं द्वितीयादिश्रुतेरश्रवणादत एव न प्रतिपत्तिरिति विमर्श्य
निनयनं तस्यैकदेशमञ्जुलौ पत्न्याः पत्नी यदि नान्वास्त सर्वे पृथिव्यामिति तस्यैक-
देशं सर्वमञ्जुलौ यदि नान्वास्ते तदा पृथिव्यामिति संबन्धः । सर्वग्रहणं च प्रति-
पत्त्यावृत्तिनिरासार्थं, परार्थान्येकेन क्रियेरन्निति न्यायस्य परार्थे संस्कार एव प्रवृ-
त्तिरिति मा सुदपि तर्हि स्वार्थं यत्र भवत्येवं रूपे चाहवर्त्येऽपि कर्मणि तथा चैकयैव
पत्न्या सिध्यति निनयनमिति वक्तुं सर्वमित्युक्तम् । पृथिव्यामित्यपि न प्रकृतं
परामृश्यतेऽपि तु पत्न्यञ्जलिप्रतिनिधित्वेन विधीयते । पत्न्यञ्जलिकरणे याऽवस्ता-
रपृथिवी तस्यामित्यर्थः । आपस्तम्बस्तु पत्न्यायन्तन इति । दर्शयति च तत्रापि
यजमानस्य देवानां चेति विकल्पसंभवात् । अस्माकमपि मन्त्रवर्णप्राप्त्युपस्था-
पित एव पत्नीस्थानमपि पृथिवीशब्दमोपस्थाप्यत इति । अत एव भरद्वाजो
द्विः पृथिव्यामिति । द्विरिति ग्रहणादेकत्र स्थल इति गम्यते । स्थलं च प्रकृतमपरेण
गार्हपत्यं ततः स्थलविकल्पः ।

हस्तं प्रताप्य क्षुब्धवदधाति क्षुब्धं वा निष्टप्य हस्तेऽव-
दधाति सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तर्षीञ्जिन्वेति क्षुचोदगुदिशति ।

आहवनीये प्रतपनं प्रत्येत्येत्यभिधास्यमानत्वात् । क्षुक्क्षुवमाहवनीये प्रतितप्य
निदधातीति क्त्वायनः । उदगिदशं प्रति हस्तसंमृष्टया क्षुचोदिशति मनसा च
दर्शयति ।

क्षुब्धं निधाय प्रत्येत्य क्षुवेण गार्हपत्यदक्षि-
णामन्योर्जुहोति प्रत्याहुति समिधोऽभ्याधाय ।

समारुयाप्राप्तजुह्वाधार्थं क्षुवेणेत्युक्तं, द्रव्यं च प्रकृतं स्थाळीगतं तस्य शेषमूतस्य
प्रतिपत्तिसापेक्षत्वात् । शेषाज्जुहोतीति भरद्वाजः । द्रव्यविधेः प्रधानार्थत्वादाहव-
नीय आहुतिद्वयमेव प्रधानमतः स्थाळीगतस्य नाशे तु न पुनरुत्पत्तिरपि तु होमा-
भाव एवापराम्भोः । सम्भावसंशयस्तु नास्त्येव होमो विना संभवात् । होमावशिष्टं
तु यदि पिबेत्तदा ब्राह्मण एवेति दर्शितम् । जुहोतिचोदितत्वेन दर्विहोमत्वेऽपि
प्रत्याहुतीत्युक्तं तदितरधर्मनिवृत्त्यर्थम् ।

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासु
दीधरत् । अग्नये गृहपतये, रयिपतये पशुपतये पुष्टिपतये
कामायात्राधाय स्वाहेति द्वे गार्हपत्ये जुहोति ।

आहुती इति शेषः ।

अग्नपतेऽग्नस्य नो देहीति द्वे दक्षिणाग्नौ ।

ऋगियं जुहोतिना चोदितत्वात्साहान्तया होमः ।

अपि वा चतस्रो गार्हपत्ये जुहुयाच्चतस्रो दक्षिणाग्नौ ।

गुरुनिर्देशः सम्भावसंशयनिवृत्त्यर्थः ।

न वा जुहुयात् ।

प्रैकृतयोर्होमाभाव ईवैकः पक्षः ।

अपिप्रेङ्गभिः स्वां तनुवमयाद्यावापृथिवी ऊर्जमस्मासु
येहीति स्थाल्यां तृणमङ्क्त्वाऽऽहवनीयेऽनुग्रहरति न वा ।

न बर्हिरनुग्रहरतीति श्रुतेः । यजमानसंस्थितौ मृताग्निहोत्र एव तृणग्रहरणं नान्य-
दाऽसंस्थितो वा एव यज्ञ इति वचनात् । आहवनीये बर्हिरनुग्रहरतीति वाजसनेयि-
श्रुतेश्च विकल्पः ।

१ घ. झ. ज. झ. न. "ति द्विर्गर्ह" । २ क. ख. ग. छ. ण. ट. ठ. "त्ये । आ" । ३ घ. छ. ज. झ. न. "ति द्विर्दक्षि" । ४ क. ख. ग. छ. ट. ठ. ण "त्ये चत" । ५ क. घ. च. ट. ठ. ण. प्रवृत्तयो. ६ क. ग. ट. ठ. ण. एकैकः ।

अभिहोत्रस्थालीं प्रस्तास्य—

धावापृथिवीभ्यां त्वा धावापृथिवी
जिन्वेत्यन्तर्वेद्यां संसालनं निनयति ।

वेदिस्थाने मध्ये स्पष्टम् ।

परिषिञ्चति यथा पुरस्तात् ।

गतार्थम् ।

दीदिहि दीद्यासं दीदिर्दामेसीत्युपसमिन्धे ।

हुत्वोपसमिन्ध इति श्रुतेर्होम एकत्र कृते तत्रैवोपसमिन्धनं सर्वत्र होमे तत्रापि सर्वत्रोपसमिन्धनमिध्माधानवत् । परित्स्तरणापगमने च पुनः प्रयोगदर्शनात् । अहं करणं पूर्वं व्याख्यातम् । याजमानं वृष्टिरसीति अनाज्ञातजपो विष्णुस्मृतिश्च । प्रायश्चित्तमनाज्ञाते यजमानो यथेतं गच्छति ।

आश्वयेन जुहुयात्तेजस्कास्य पयसा पशुकामस्य दध्नेन्द्रिय-
कामस्य तण्डुलैरोजस्कास्य यवाग्वा ग्रामकामस्योदनेनाश्व-
कामस्य माश्वेन वीर्यकामस्य सोमेन ब्रह्मवर्षसकामस्य ।

जुहुवादिति सर्वत्रानुपड्यते नित्यद्रव्यस्य स्थानं उक्तकामः सायंप्रातः सकृदुक्त-
कामसंस्कारपूर्वकं जुहुयात् । तत्राऽऽह कात्यायनः संवत्सरपक्षेण पूर्वपक्षयित्वा सायं
प्रातर्वेति । तस्मात्काव्यः सकृदेव प्रयोगः । तेजः शरीरशोभा परैरपृष्यता वा ।
पशुकामस्येति स्पष्टम् । इन्द्रियमिन्द्रियपाटवं मनःपाटवं, ग्रामः सनातसमुदाये-
ष्वाधिक्यम् । अन्नाद्यमन्नसंपत्तिर्भोजनसंपत्तिश्च । वीर्यं बलं रेतोधिकता वा ।
ब्रह्मवर्षसमध्यापनादिना तद्ब्राह्मणस्यैव । इत्येतानि काव्यानि । वैक्लवस्तु नित्यमपि
दश द्रव्याणि नित्यानि काव्यानि चेत्याहुरन्ये तैलमापश्चेति अज्जिर्बुष्टिकामस्य तैलेना-
भिचरत इति पैङ्गिभुतेः ।

यदन्यदधिभ्रयणात्प्रतिषेचनाच्च तदध-
स्तण्डुलानां सोमस्य च क्रियते ।

श्रौतप्रतिषेधादधिभ्रयणमङ्गारेषु नास्ति तन्निमित्तः प्रतिषेकोऽपि नास्ति । दधि
लौकिकं तण्डुलाश्च तथा ग्रीहीणां तत्र प्रसिद्धेः । सोमस्य रस एव न वल्ली पूतीकास्तु
यागार्थ एव प्रतिनिधिर्वाचनिको न सर्वत्र ।

१ घ. क. झ. अ. 'न्वेति 'स्थाली' संसालयान्तर्वेदि नि' । ज. ड. 'न्वेति स्थालीं प्रस्तास्यान्त-
वेदि नि' । २ घ. क. ज. झ. ग. ड. 'मेति स्वाहेत्यु' । ३ क. ख. ग. घ. छ. ड. ठ. ण. 'णात्परि-
वेकाश्च ।

अपां प्रत्यसनकाले दर्भतृणाभ्यामाज्यं प्रत्यस्येत्प्रति-
षेकं यवागू* श्रपयति । यथा यवागूमेवं मांसम् ।

आज्यं प्रत्यस्येतृणे हरस्ते मा विनैषमिति मन्त्रेणोदकप्रतिषेको नास्ति । आदौ निषेकं
कृत्वा पश्चादुद्भवः स्थेति कार्यं न पुनः प्रतिषेको यवागूमांसांसेऽपि तथैव मांसं मेध्यं
क्रयादिष्वेवं न तु हिंसया तस्या अविधानात् । मांसं च यदुदकपचनीयं तदेवेति वक्तुं
गुरुनिर्देशः । यवागूर्यथोदकपाकार्हा सा तथा मांसमुदकपाकार्हा तदेव तथाऽन्यस्य नान्ये
संस्काराः समाना एव सर्वेषु द्रव्येषु ।

पर्वणि राजन्यस्याग्निहोत्रं जुहुयाच्चान्तराले ।

राजन्यो राजजातीयस्तस्य पर्वण्येव नान्यदा ।

यत्त्वस्य गृहेऽन्नं क्रियते तस्माद्वाङ्मनाय पुस्ततो हरन्ति
तदुत्तमस्याग्निहोत्रं भवति य ऋत* सत्यमिव वदन्ती-
जानः सोमेन स्यात्तस्य सदाऽग्निहोत्रं जुहुयात् ॥ १९ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

तुशब्दो विशेषमाहाग्निहोत्राकरणे राजन्यस्य गृहे यत्पच्यतेऽन्नं त[स्मा]त्प्रथमतो
वाङ्मनाय हरन्ति भायदियो दद्युस्तेन दानेनैक(वा)स्य राजन्या(न्यस्या)ग्निहोत्रकर्म
कृतं कृतं भवति नित्याग्निहोत्रस्थान इत्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-

यन्त्यां तृतीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अग्निहोत्रं च समाप्तम् ।

अथाष्टमः पटलः ।

अष्टमेन पटलेन नानाकर्मव्याख्या तत्र नियतानि द्वेषाऽऽधानादनन्तरमेव नियतो-
पक्रममाणि तानि प्रकृतिभूतानि व्याख्यायाऽऽधानादनियतोपक्रममाणि नियतानि विकृति-
रूपाणि व्याचिरस्यासुर्मध्ये नैमित्तिकमपि नियतमेवेति नियतत्वेन प्राप्तं यजमानस्य देशा-
न्तरगमनं तत्र विधिं व्याचिरव्यासुर्गमनद्वैविध्येन प्रतिनियतं विधिद्वयं वक्तुं गमनं
विशिनष्टि —

ऋते गृहस्य प्रवासं व्याख्यास्यामः ।

विना भार्यया यजमानस्य ग्रामसीमातिक्रमेण वसतिः प्रवासः । तत्र विधेयजमानत्वा-
द्याजमानप्रश्नं व्याख्यास्याम इत्यर्थः । ऋते विना गृहस्य भार्ययास्तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे
वा पृष्ठी ।

न प्रवसति न प्रयातीति पृथगयनिर्देशात्प्रवासो विना भार्यया सीमातिक्रमेण
वसती रूढः । सह भार्यया तत्रैव प्रयाणशब्दस्तत्र प्रयाणनिमित्तो विधिर्यदहुत्वा
वास्तोष्पतीयं प्रयायादिति प्राप्तो न प्रवासे प्राप्नोति पृथक्कर्मत्वादित्याशयेन विषयभेदे
प्रदर्शनाऽऽध्वर्यवत्वेनात्र प्रयाणविधिं व्याचष्टे—

सगृहस्तु प्रयास्यन्यत्र पञ्च नव दश वा संहिता वसति यत्र वा नव-
रार्त्नं वास्तु पुनरभ्येत्येकां वसति तत्र वास्तोष्पतीयं जुहोति ।

सगृहः प्रयास्यजुहोति । तुशब्दः प्रवासद्वैलक्षण्यार्थः । सभार्यः सीमातिक्रमेण
वसतिं करिष्यन्प्रयास्यजित्यनेनाग्निसहभाष उक्तो न ह्यग्नीन्परित्यज्य सभार्यस्य गमनं
विहितं तथात्वेऽग्निहोत्रकाले दंपत्योः सीमान्तरस्थत्वेऽग्निनाश एवेति नाग्नीन्विहायाय-
मुभयोः प्रयाणविधिः । बहुभार्यस्यैकया सह भावेऽपि न दोषः । प्रवसति यजमाने तु
भार्यादिना भार्यया अपि साग्निकायाः प्रयाणे तत्राप्ययमेव विधिः । ग्रामाद्ग्रामान्तरग-
मनं प्रयाणं न गृहाद्गृहान्तरगमनम् । प्रयास्यन्ग्रामान्तरं भूमिष्यन् । तत्किमविशेषेण
नेत्याह—यत्रेत्यादि । यत्र ग्रामे पञ्च नवेति शास्त्रान्तराभ्यां दर्शयति स्वशास्त्रीयं
तस्माद्यत्र दशोषित्वा प्रयातीति श्रुतेरर्वाचीने सति वासे ततः प्रयाणे न होमः । यत्त-
तोऽर्वाचीनं न वास्तु यत्र पञ्च वसामीति संकल्प्य पञ्चरात्रिषु संहितासु काळान्तराभ्य-
वहितसु वासे ततः प्रयास्यन्यतन्त्रे तु न होमः । एवं नव दशेति संकल्पादिकल्पो
व्यवस्थितो दर्शितः । प्रथमं संकल्पामावेऽपि पञ्चाचन्यतमपक्षेण प्रयाणे होमो ज्ञेयः ।
न हि गृही स्वगृहे वासार्थं संकल्पं करोति तस्मात्प्रयाणमभ्ये यत्र वसतिस्तत्र संकल्पे
कृतेऽन्यतमपक्षस्वीकारो नान्यत्र । यत्र दशेति संकल्प्य नवरात्रं वास्तु ततो देवात्स्व-
गृहे स्थानान्तरं वा गत्वा पुनर्नवरात्रोषितस्थलमेत्येकां रात्रिमुषित्वा ततः प्रयास्यजु-
होतीति विशेषविधिः । केचित्पञ्चनवसंकल्पेऽपि ज्ञेयं संकल्पितरात्रिषु काश्चिदुषित्वा
पुनरागत्यावशिष्टामुषित्वा जुहोतीति स व्यर्थं न चेत्पुलस्त्यनेकामिति च संकल्पित-
न्यूनत्वस्य च विशिष्टपूरणस्य चेत्याहुस्तत्र विधिमात्रमभ्योऽर्थोऽसति विधौ न प्राप्नोति ।
होमनिमित्तं व्याख्याय प्रयाण इतिकर्तव्यताहोमात्पूर्वं कर्तव्यमाह—

सर्वं भाण्डं यानेष्वदधाति ।

नेतव्यं भाण्डजातं रथशकटवह्नीवर्दपुरुषेषु यधोपपत्रेषु यानेषु याति तज्भाण्डजातं
प्रापयति यैस्तानि यानानि प्रवहणानि तेषु तेषु स्थापयतीत्यर्थः ।

यदेन्यजिहीर्षन्ति पूर्वं तत्प्रवहन्ति ।

माण्डेभ्योऽन्यथात्किंचिद्यजमानस्य निनीषितं पुरुषास्तद्धोमात्पूर्वमेव गृहाद्बहिः प्रव-
हन्ति नेतुं शिरादिषु गृह्णन्ति ।

अहुते वाऽपोद्धरन्ति तस्मादेशात् ।

यजिनीषितं पुरुषाः प्रवोदुमथ तदेवाशक्ता भवन्ति तदा तत्स्थानतो बहिरयोद्धरन्ति
बहिः स्थापयन्ति । होमे त्वहुते एव पश्चाद्हुते बहिर्निर्गमितं यथाकालं नयेधुर्म तु होम-
काले गृहेषु स्थापयेयुः ।

सर्वेषु युक्तेषु दक्षिणोऽग्निष्ठस्य युक्तो भवति सव्यस्य योक्त्रं
परिहृतमनूत्सक्तमथ वास्तोष्पैतीयमनुद्रुत्योत्तरया जुहोति ।

यानवाहनेषु बलीवर्दाश्ववाग्यादिषु यथोपपन्नेषु योजितेषु योक्त्रैर्बलीवर्देषु सत्सु
ततोऽग्निष्ठस्याग्निशब्देन समारूढाग्निका अरण्य उच्यन्ते । एता यत्र संस्थाप्य नीयन्ते
तच्छकटं रथो वाऽग्निष्ठस्तस्य च दक्षिणो धुर्यो युक्तो भवति । सव्यस्य योक्त्रं पूर्वमेव
शम्याकुम्भात्परिहृतं निर्गमितं तच्छम्याकुम्भे तूत्सक्तमासञ्जितं ततोऽग्निं विहृत्याध्वर्यु-
राज्यं संस्कृत्य दर्विहोमवर्धेण वास्तोष्पते प्रतिजानीहीत्युचमनुद्रुत्य पठित्वा वास्तो-
ष्पते शम्भयेति जुहोति । वास्तोष्पतिर्देवता रुद्रः खलु वै वास्तोष्पतिरिति श्रुतेः ।
तदीयो होमो वास्तोष्पतीयं कर्म पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोतीति । यद्यपि पुरो-
नुवाक्यान्त ओं कर्तव्यो याज्यान्ते वषट्कार इति प्राप्तं तथाऽपि जुहोतिचोदितत्वेन
दर्विहोमस्याज यागत्वम् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यवेति तृतीयया मन्त्रस्य करणत्वा-
त्स्वाहाकारान्तो मन्त्रः प्रणवान्तताऽपि ■ पुरोनुवाक्यायां दर्विहोमत्वादिष्यत इति
वक्तुमनुद्रुत्योत्तरया जुहोतीत्युक्तम् । अत्र द्वाभ्यामृग्पामेको होमः साध्य इत्येव
पर्यवस्यति । यथा द्वाभ्यां जुहोतीत्युक्ते यत्र मन्त्रगणेन होमस्तत्र प्रतिमन्त्रं होममेदः
स्यादतोऽनुद्रुत्येति । एवं सर्वानुद्रुत्येत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

न हुतेऽभ्यादधाति ।

हुते सत्यग्नौ काष्ठवृणपर्णधृतादि किमपि न प्रक्षिपति ।

नावक्षायान्यसंप्रक्षाय्य प्रयाति ।

समारोपानन्तरं सस्ववक्षणेपु दह्यमानकाष्ठादिषु तान्यसंप्रक्षाय्यादग्ध्वा न प्रयाति
किं तु दग्ध्वैव ।

एवं स्थिते—

अयं ते योनिर्ऋद्विषय इति पृथगरणीष्वग्नीन्समारोप्य प्रयाति ।

रविमिति मन्त्रान्तः । नित्यचार्यौ द्वौ चतुरो वाऽऽहवनीयचार्यपक्षे श्रीन्पञ्च वा पृथगरण्योर्द्वये द्वये मन्त्रेण समारोप्याऽऽधानसंस्कृतारण्योर्गार्हपत्यमन्त्रा लौकिकवस्तु-
न्नेतरान् । गृह्णाग्नौ सति तमपि समारोप्य प्रत्यग्नि मन्त्रावृत्त्याऽरण्योः प्रतपनं समारो-
हणमुक्तं बाह्वृच्ये । अयं ते योनिर्ऋद्विषय इत्यरणी प्रतपतीति पृथमिति प्रत्यग्नि द्वयोः
द्वयोररण्योराधानक्रमेणाऽऽरोपयति ।

अथो स्रज्वाहुर्ध्वदरण्योः समारूढो नश्येदुदस्याग्निः
सीदित्युनराधेयः स्यादिति या ते अग्ने यज्ञिया तन्वस्तये-
श्वारोहाऽऽत्माऽऽत्मानमच्छा वसूनि कुण्वन्नस्मे नर्या
पुरूणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव
आजायमानः स क्षय एहीत्यात्मन्समारोप्य प्रयाति ।

अथो स्रज्वाहुः पक्षान्तरमित्यर्थः । पूर्वविकल्पार्थमर्धवाद्प्रदर्शनमुत्तरार्धवाद्दोषलक्ष-
णमाध्वर्ध्वकाण्डपातितत्वेन याजमानसंज्ञाभावेऽपि निर्देशादन्य इति न्यायप्रदर्शनेन यज-
मानकर्तृकावज्ञापनार्थम् । तथा हि दृश्यतेऽध्वर्योरन्यस्य यजमानस्य निर्देशो यजमानो
वा अग्नेर्योनिः स्वाधामेवैनं योन्याम् समारोहयत इत्यात्मनेपदं च यजमानकर्तृकत्व-
माह समाख्याया आत्मनेपदश्रुत्या स्वायां योन्यामिति सप्तमीश्रुत्या वा सीद स्वां
योनिमितिलिङ्गसनायया वाधादिति । आत्मसमारोपणं तु हस्तप्रतपनं हस्तद्वयस्थे-
त्यन्ये प्रताप्य तदूष्माणं मुखेन गृह्णातीत्यन्ये तूष्णीं प्रताप्योष्मग्रहणे मन्त्र इत्यपरे ।
यजमानो हस्तं प्रताप्य मुखाय हरत इति वैखानसः । चोरादिभ्येऽपि समारोपणमि-
च्छन्ति न तत्र होमस्तस्य प्रयाणनिमित्तत्वात् । स्मरन्ति व्याधिते प्रोषितेऽपि समारो-
पणमध्वर्युणा तदसंनिधौ भार्ययाऽपि यजमानप्रतिनिधेः प्रतिषेधेऽपि स्वसंस्कारव्यति-
रिक्तकर्मसु भवेदेव प्रतिनिधिरिति स्थापितत्वादात्मसमारोपेऽपि भार्यया तस्यामयो-
ग्यायामध्वर्युणाऽपि कार्य इति न्यायादवगम्यते प्रयाणमुभयोरेव । यदि प्रयाणप्राप्ताव-
संनिहिते यजमानेऽध्वर्युणाऽरणीसमारोपो भार्यया वाऽऽत्मसमारोप इत्यादि ज्ञेयम् ।
आमसीमातिक्रमे च दंपती अरण्यन्वारम्भं कुरुतोऽकरणेऽग्निनाशः । नानासीमास्वपि
प्रथमान्यगोरिति केचित् । आपदि यजमानासंनिधौ भार्यवान्वारभते । प्रोषिते यज-
माने तु होमकाले परत्या प्रामान्तरगमने नदीतरणे चाग्नीनां लौकिकत्वमेव ।

यत्र वसति तत्र प्रागस्तमयान्मन्यति ।

रात्रौ प्रयाणे तु प्रागुदयादित्यपि ज्ञेयम् । असंस्कृतारण्योराधाने बौधायनेवारण्यो-
राधानकृतयोरेव सर्वाग्नीनां समारोपणमपि विहितं क्रमेण समारोप्य क्रमेण मथितेषु-
पावरोहणमथवा सकृन्मथित्वा विमज्ज्य प्रत्येकमुपावरोहणं तदापदि ज्ञेयम् ।

उपावरोह जातधेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो इव्यं वहतः मजा-
नन् । आयुः मजा रयिमस्मासु धेहान्नसो दीदिदि नो
दुरोण इत्यात्मन्समारूढमरण्योरुपावरोह मन्थति ।

मन्थतीत्युभयविध्यर्थमात्मन्समारूढमरण्योरुपावरोहेत्यात्मन्समारोपपक्षे ।

लौकिकं वाऽग्निमाहृत्य तस्मिन्नुपावरोहयते ।

आत्मारूढं शुद्धमग्निमाहृत्य पूर्वोक्तमन्त्रेणोपावरोहयते । अत्यन्तापदीदमिति
भाष्यकृत् । उपावरोहणमनुप्राणनमिति भाष्यकृत् । हस्तप्रतापनपक्षे तु मन्त्रेण
स्पर्शनमरण्योरुपावरोहणं मुखेन ग्रहणे मुखवातस्पर्शनम् । गार्हपत्यं मथित्वाऽऽ-
यतने निधाय दक्षिणाग्निं तथैव तत आहवनीयं विद्वत् मथित्वा वाऽऽयतनेषु निधा-
याग्नीनरण्योः समारोपणपक्षेऽपि मथित उपावरोहणमन्त्रजम् इत्याचारः सोऽप्य-
विरुद्धः प्रमाणं ततोऽग्निहेतुं जुहोति ।

इदं भयोऽवसानं यद्गात्स्थानो मे धावापृथिवी
अभूताम् । अनमीवाः प्रदिशः सन्तु मयं गोमद्वनधन्व-
षदिरण्यवत्पुरुषवत्सुवीरवत्स्वाहेत्यवसिते जुहोति ।

प्रयाणेऽवसितेऽवसानं गते समाप्ते यत्र पञ्च सप्तदश वा रात्रौर्विसामीत्यवसितेऽ-
तः परं न प्रयाणमस्तीति स्थितेऽपि दर्विहोमधर्मेण जुहोति । तथा च मध्ये मध्येऽ-
र्वाचीनवसतावपि न होमोऽपि तूद्देश्ये स्थाने प्राप्त एव वास्तोष्पतिहोमः ।

अतिदेशोपदेशाभ्यामाज्याद्यज्ञाप्राप्तौ कथं जुहोतीत्याकाङ्क्षायां दर्विहोममर्थप्राप्तं
व्याचिख्यासुः प्रतिजानीते —

दर्विहोमान्व्याख्यास्यामः ।

अव्याख्यातानामङ्गाभादानुष्ठानमशक्यमिति गौरवं दर्शयितुं प्रतिज्ञाकरणम् ।
रूढ्या संज्ञेयम् । न हि दर्विद्वयस्य होमः स्यात्संततं विग्राहं चतुर्गृहीतादि वा
दर्व्याः परिवेषणकाष्ठस्य संभवति । नापि दर्व्यां साधनेन जुह्वादिसाधनविरोधात् ।

कथं तर्हि दर्विहोमा ज्ञेया इत्यत आह —

जुहोतीति चोद्यमाने दर्विहोमो यत्र च स्वाहाकारः ।

जुहोतिना विधिप्रत्ययान्तेन विधीयमाने कर्मणि दर्विहोमे होमनामधेयं ज्ञेयम् ।
तत्र चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र दर्विहोमत्वमाशङ्क्योक्तं यत्रेत्यादि । जुहोतीति हुवातो-
र्जुहोतीति रूपं तेन विहितं कर्म प्रक्षेपान्तं दानं तत्र दाने हि रूढ्या जुहोतीति
भावव्युत्पत्त्या होमशब्दः प्रयुज्यते न तु जुहोतिचोदितेददाति चोदिते वा दाने

जुहोतीत्येतस्मादग्निहोत्रस्य प्रकृतित्वं तत्र होमस्य च विकृतित्वं तत्र दर्विहोमस्यवि-
धातकं किं तु साधकमेव । यदि साहस्यदतिदेशः स्यात्तदा संज्ञयाऽतिदेशो न स्यात् ।
एवं च हुत्वाऽग्नौ पितृयज्ञवदिनिष्कृत्यातिदेशो ज्ञेयः । अप यक्ष्यमाणदर्विहोम-
धर्माणामग्निहोत्रेऽपि प्राप्तौ गार्हपत्यदक्षिणाभ्योर्होमे चाऽऽहुतिद्वये च समिद्द्वय-
प्राप्तौ पुनर्वचनमितरधर्मपरिसंख्यार्थमतो न तत्र दर्विहोमधर्माः । तथा पिण्डपितृ-
यज्ञेऽपि दक्षिणं नान्वाच्येति विधानान्नियमविधानादितरधर्माणां कलनः परिसंख्ये-
त्यादि ज्ञेयम् । दर्शपूर्णमासयोरङ्गहोमेषु न * दर्विहोमनिवृत्तये ज्ञापकान्युक्तान्येवेति
अलमिति प्रसङ्गेन ।

वास्तूष्णीकेनाऽऽज्येन सकृद्गृहीतेनाग्नेयाऽऽहवनीयं परीत्य
दक्षिणतस्तिष्ठन्नुद्धाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः स्वाहाकारेण जुहोति ।

इदमनादेश एष्टव्यमिति यद्यपि तथाऽपि विशेषविधिर्बाध उत्सर्गस्य भवेदिति
पर्यवसानादनादेश इत्येवावतिष्ठते । तत्राऽऽज्यं द्रव्यमनादेश एतद्वा अग्नेः प्रिया तनू-
रित्स्पर्धवादादपि खलु क्षिप्रसंस्कारमाज्यं ब्रुवत इति बौधायनोक्तेराज्यशब्दस्य जाति-
भावित्वेऽपि यवनसंस्कारोऽस्त्येव चः श्रौतः ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणगत इति तूष्णीके-
नापूर्वदर्विहोमेषु प्राप्तिरत उक्तं तूष्णीकेनेति तूष्णीको मन्त्रवर्जितो यथा स्मार्तो
भवतीत्यर्थः । विशेषानभिधाने सकृद्ग्रहणमर्थसादाश्चतुरुज्येषु द्विर्जुहोषु इत्यर्थ-
वादे द्विरुज्येन द्विर्होमे विनियुक्तमतश्चतुरुज्येन द्विरुज्येनमधिकमित्युक्तं सकृ-
द्धोमे सकृदेत्येतत्तत्र सकृदिति ज्योत्स्नाऽऽज्यस्थास्याः सकृद्गृहीतेन । अग्नेणेति
प्रादक्षिण्यविधिरादृक्तमध्वर्युरुर्धवापासनस्याननियमापावाग्नियमार्थमुक्तं तिष्ठति ।
जुहोति यौगत्याः संज्ञयोक्तमाहवनीय इति चापि तथा यदाहवनीये जुह-
तीति श्रुतेऽथ सर्वहोमार्थत्वेन उद्धाऽऽहवनीय इत्यनेन प्राप्तमनूयते तयोः परिसंख्या
मा भूदिति अध्वर्युग्रहणं सूत्रान्तर आश्रयावनीये जुहोतीति चोदिते प्रायश्चित्ते
मह्यार्ण कर्तारं प्रतीयादिति तन्मतनिराकरणेन प्रायश्चित्तदर्विहोमेऽपि व्याप्यर्थम-
न्यथा यजुर्वेदविहितत्वेनैवाध्वर्युकर्तृकत्वमिद्वेः स्वाहाकारेणेति स्वाहाकारेण हविर्दीयत
इति श्रुतेर्दानार्थं प्रयोगः । एवं च स्वाहाकारं प्रायोगिका निनयति संज्ञानयति प्रहर-
त्यादधातीत्यादावपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारं प्रयुज्यते । तदयुक्तं स्वाहाकारस्य जुहोति-
चोदनायामेव विधानात् । किं च चतुरवर्त्तं जुहोतीति जुहोतिचोदनायामपि न
स्वाहाकाराप्राप्तिर्गौणमुख्ययोर्मध्ये मुख्ये कार्यमप्रत्यय इति न्यायाद्यागाङ्गप्रातिगि-
भूते होमे दानस्य वषट्कारेणैव सिद्धत्वाज्जुहोतिना प्रक्षेपमात्रं लक्ष्यत इति गौणता

चतुरवक्त्रादिहोमस्य । एवं जातवेदो वषयेत्यादावपि न स्वाहाकार इति सिद्धम् ।
 तान्होमान्होमैरिति वाच्येऽप्यग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ द्वितीयाश्रयणादुत्पत्तिविधौ होमं
 कुर्यादित्यर्थोवमप्रादत्र प्रत्ययेनैव तदुपपत्तेस्तत्साधुत्वार्थं जुहोतिप्रयोग इति ज्योतिषो-
 मेन यजत इत्यादौ तृतीया यागेषु होमेषु प्रायेण द्वितीयैव ॥ पूर्वोक्तरीत्या नेया ।
 ननु स्वाहान्तेन मन्त्रेणैव कर्मणो दानरूपस्य समासेर्भक्षस्य न कर्मसंनिपात इति चेत् ।
 उत्पद्यते—स्वाहान्तेन दत्तप्रक्षिपतीत्यर्थस्य विवक्षितस्वाज्जुहोतेश्च प्रक्षेपापवर्गदान-
 वाचित्वरूढेः स्वाहाकारस्यापि तथात्वात्तत्र सामर्थ्यात्स्वाहान्तेन दानस्य जातत्वात्तेन
 मन्त्रान्तस्य संनिपातायोगात्तदेकदेशेन प्रक्षेपेणैव मन्त्रान्तसंनिपात इत्यनिच्छताऽप्यङ्गी-
 कार्यम् । तथा च यत्र संभ्रतः कर्मादिसंनिपातस्य तत्र तथाऽप्यत्र स्वेकदेशेनापि
 तस्याप्यसंभवे त्वसंनिपातोऽपि यथा वषट्कारान्तया याज्यया यागसिद्धेरवशेषाभावा-
 देकदेशेनापि न संनिपातः । वषट्कारस्तु दानमात्रे रूढ इति यजतेरपि तथात्वाच्च
 वषट्कारान्तया याज्यया प्रक्षेपोऽपि तु प्रक्षेपस्य पृथक्कर्मत्वेन वषट्कारोपलक्षिते काले
 प्रक्षेपांशो विधीयते न तु तं प्रति वषट्कारान्तस्य साधनतेति प्रपञ्चितं परिभाषायामेव ।

द्विप्रभृत्याहुतिगणेषु प्रत्याहुति गृहीत्वा प्रत्या-
 हुति समिधोऽभ्याधाय विम्राहं जुहोति ।

द्विप्रभृतय आहुतिगणाः समुदायस्तत्र प्रत्याहुति यावत् आहुतयस्तावत्संस्तूययाऽऽ-
 ण्यानि गृहीत्वा प्राप्तिस्तु चतुरुक्षेत्री३ द्विर्जुहोती३ इत्यर्थवादादेव । प्रत्याहुति
 समिध इत्यप्यग्निहोत्रे यद्वै समिधावाद्भ्याज्जातुव्यमस्मै जनयेदिति समिद्धय-
 निन्दायां प्राप्ते हि निन्दाऽतः प्रत्याहुति समित्प्राप्तिरिति सकृदेवाऽऽधाय विम्राहं
 विगृह्य विगृह्याऽऽहुतिपर्याप्तं विच्छिद्य विच्छिद्य जुहोति पूर्वोक्तधर्मेण । तन्मन्त्रान्त-
 र्गतेऽपि परिस्तरणपरिवेकौ धर्मौकौ सामयाचारिकावित्यत्र नोक्तौ । तन्मन्त्रान्तर्गतो-
 महोमानां स्वाहवनीष आहुतयो ह्यन्त इति समिधामपि परिसंस्तूया द्वे आहुती
 जुहोति तिलश्चतस्र इत्याद्याहुतिगणा ज्ञेयाः ।

यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोदयेत्प्रतिमन्त्रं तत्र शुद्धयात् ।

हाम्नां जुहोति वैष्णवीभ्यामुभ्यां कूष्माण्डैरित्यादिमन्त्रसमुदायेन कर्म होमाख्यं
 विशिष्याद्वेदः कर्ता तत्र कर्माण्येकमन्त्राण्येवेति परिभाषया नानामन्त्रेषु संस्तूपायुक्तेष्व-
 ध्येकमन्त्रतोक्ता । तत्र गुणकर्मत्वेन गुणकर्मगता संस्तूया न भेदिका कर्मणः संस्कार-
 कत्वेनापूर्वानुत्पादकत्वादपूर्वभेदप्रयुक्तो न कर्मभेद इति भवेदेकं कर्माभ्यस्तमध्यैकमन्त्रं च

स्यात्तथा न होमेषु कुतः । होमानां स्वप्राधान्येन विहितानामपूर्वीयत्वात्तस्यैकत्वान-
वगमाच्च गुणगतसंख्यया गुणभेदात्कर्मभेदे प्रतिकर्मैकैको मन्त्रस्तेन साध्यानि तावन्त्येव
कर्माणि यथा सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभत इत्यत्र पशुगता संख्या यागानां भेदिका ।
तदसत् । एकद्रव्येणैक एव संस्कारोऽपेक्ष्यते स चैकेनैव कर्मणा भवति सामर्थ्यात्संख्यया
वाऽभ्यासस्तस्यैव कर्मणो न तु कर्मभेद इत्यवश्यं मन्त्रान्तरं संनिपातार्थं नानाम-
न्त्रेष्वेकमन्त्रतैवाभ्यासं प्रत्यनङ्गत्वाच्च मन्त्राणामित्युक्तमेवेत्याशयः । किञ्च यदेकया
जुहुयाद्विहोमं कुर्यादिति निन्दया यत्र समुच्चयस्य प्रत्याख्यातत्वात्प्रथमस्य द्वारा-
न्तरेण विवियोगं वक्तुं पुरोनुवाक्यतो न स्तुतिः । ततो न विहोमेषु मन्त्रसमुच्चय
इति सिद्धम् ।

जुहोतिशब्दे प्रदेशान्व्याख्यास्यामः ।

जुहोतिः शब्दः श्रुतिर्विधायको यस्य कर्मणो होमलक्षणस्य तत्र कर्मण्युत्सर्गप्राप्ता-
हवनीयापवादेन प्रदेशानधिकरणभूतान्देशग्रहणेन न त आहवनीयप्रतिनिधयोऽपि तु
सत्यप्याहवनीयेऽपवादेन विधीयन्त इति ते देशाः स्थानान्येव स्वातन्त्र्येणाधिकरणमिति
दर्शितम् ।

स्वकृत इरिणे प्रदरे दर्भस्तम्बे स्थाणाविति ॥ २० ॥

इतिकरणः प्रकारवाची । स्वकृत इरिणे जुहोति प्रदरे वाऽभिषेचनीयेऽवमृषाहुदे-
स्यापां नप्त्र इति दर्भस्तम्ब उर्नो नप्त्र इति स्थाणौ जुहोति । स्वकृतमिरिणं स्वमाधो-
खरभूमिर्भूमिगर्तः प्रदर इतिकरणाद्वर्त्मनोर्जुहोतीत्यादि होयम् ।

आहवनीयप्रतिनिधिषु विशेषमाह—

आहवनीयापनयोऽनघौ तस्मिन्नेव देशे जुहोति ।

मन्त्राऽऽहवनीयस्यापनयोऽपह्नवोऽप्राप्तिस्तत्र तस्मिन्नेव देशे आहवनीयापनदेश एष
तत्र तदजादिकमानोयाजकर्णादौ होतव्यम् । न तु यत्र तिष्ठति तत्र होतव्यमजाद्या-
हवनीयाग्नेः प्रतिनिधिर्न तु तदापतनप्रदेशस्य तस्य साक्षादेव संभवात्सूत्रारम्भस्तु यदि
मध्यमानो न जायते यत्रान्यं पश्येत्तत आहृत्य होतव्यमिति वदत्यन्येषु तथाऽऽहृत्य
होतव्यमित्यनभिधानात्तथा न स्यादिति तन्मा भूदिति ।

एवमप्रकृतिविकृत्यात्मकान्दर्विहोमान्व्याख्यायेदानीं दर्शपूर्णमासविकृतिषु व्याख्या-
त्तासु व्याचिरूपसितासु धर्मलभायातिदेशाख्यं प्रमाणं व्याचष्टे—

दार्शपौर्णमासिकानि प्रधानान्युत्तरस्यां ततो

चोद्यन्तेऽन्यत्र सोमाद्धर्माद्विहोमेभ्यश्च ।

दर्शपूर्णमासयोः कर्मसमुदाययोः समुदायित्वेन भवानि दार्शपौर्णमासिकानि प्रधा-

नान्याग्नेयादीनि उत्तरस्यां दर्शपूर्णमासौ हि संहितायामिवे त्वेति प्रपाठके पठितमग्नौ पुरोडाशप्रश्नाभ्यां व्याख्यातौ । तथा सं त्वेति प्रश्नेन पाकयज्ञमित्यादितोऽनुवाकैः षडभिर्विश्वरूप इति समिध इति च प्रश्नाभ्यां याज्याकाण्डेन च व्याख्यातौ । तयोः काण्डं प्रथममिवे त्वेत्युपक्रमवशात्पूर्वत्वं तत् उत्तरत्र शाखायां यानि विधीयन्ते तान्युत्तरोत्तराणि । तानि सर्वाणि व्यस्तान्येवेति वैमृधादिप्रथम्यन्तया संतत्या संतानेन क्रमेण सूत्रकृता व्याख्यातानि । तान्युत्तरा ततिस्तस्यां चोद्यन्तेऽतिदिश्यन्ते । सोमो ज्योतिष्ठोम एकाहाहीनसप्राणि । धर्मः प्रवर्गो दर्विहोमाः पिण्डपितृयज्ञोऽग्निहोत्रादयस्तेभ्योऽन्यस्यां ततौ । ननु दर्शपूर्णमासौ ह्यतिदिश्यमानौ परस्परविच्छेदनानाधर्मसमुदायात्मकौ तौ कथं धर्मनिधायकौ स्यातामिति शङ्का तदर्थसमुदायिग्रहणान्ते हि सामान्यधर्मैर्धर्मवन्तः प्रतिनियतधर्मकाश्चैकैक एकैकत्र कर्मण्यतिदिश्यत इत्यर्थः । ननु समुदायो हि फलसाधनं फलापूर्वकरणेतिकर्तव्यता सहकारिणी सा प्रत्येकं कर्म स्यादत आह—प्रधानानीति । उत्पात्तिविषयो हि प्रातिस्विकासौविहितेष्वेवेतिकर्तव्यताग्रहणामत्येकं साङ्गता प्रधानता च । प्रधानसमुदायो हि फलार्थं विधीयतेऽतः प्रत्येकं प्रधानमुत्तरततिगते कर्मण्येकैकस्मिन्नेवातिदिश्यत इति भावः ।

ननु दार्शपैर्णमासिकान्येवातिदिश्यन्ते सोमादिभ्योऽन्येष्वेवेति नियमौ कस्मात्तथा च प्रधानेष्वतिदिष्टेषु कथमङ्गप्राप्तिर्न हि प्रधानान्यङ्गानि भवन्तीत्यत आह—

तानि स्वधर्माणि ।

स्वस्वसंनन्वेन विहिताः स्वीया धर्मा अङ्गानि येषां तानि तथा यतस्तानि तानि स्वधर्मपूर्णानि । यद्वि पूर्णधर्मकं तद्व्यपूर्णधर्मकेऽतिदिश्यते । दर्शपूर्णमासावुपदिष्टधर्मकौ वैमृधादिष्वनुपदिष्टधर्मकेष्वेव सापेक्षेष्वेवातिदेष्टव्यौ न तु सोमादिषूपदिष्टपूर्णधर्मकेष्वपि निरपेक्षेषु । यत्र चाऽऽग्नेयवत्कर्तव्यमित्युच्यते तत्र वत्प्रत्ययेन तत्प्रकारकं कर्तव्यमिति गम्यते न तु तदिदं कर्तव्यमित्यतिदिश्यते विरोधात् । सति ह्यङ्गसापेक्षे कर्मणि तदपेक्षानिवर्तनार्थं तद्विद्युच्यते । तदेव चेदेतस्य स्थाने स्थाद्वतिप्रयोगो विरुध्येत । तस्मात्प्रधानान्यतिदिश्यमानान्यप्यधर्मास्त्वधर्माणि स्वधर्मयुक्तान्यतिदिश्यन्ते । तथा च तद्धर्मयुक्तमेतत्कर्तव्यमित्यर्थो भवतीत्यर्थः । लोके हि बालो न्युत्पाद्यते यदा धर्मग्रहणे तदा ककारे व्यञ्जनेऽकारादिस्वरान्योजयित्वा वदति खकारोऽपि तद्वदिति तदा बालोऽप्यविद्यमानाखकारे ककारे दृष्टानकारादीन्योजयति तद्वदिहापि । किं न हि कृतं पुनः कर्तुं शक्यं किं तदृशं तथाऽङ्गान्यपि कृतानि पुनरत्र तान्येव न कर्तुं शक्यन्ते किंतु तज्जातीयानीत्येव । कर्म तु शब्दान्तरादिनिर्भिन्नमातिव्यवहारात् तत्र तज्जातीयता त्वस्तवथा कर्तुमिति च ज्ञेयम् ।

ननु ज्योतिष्टोममात्रस्य स्वधर्मत्वेऽप्येकाहादीनामतयात्वात्तत्र दर्शपूर्णमासातिदेशः कथं न स्यात्तथाऽत्र यदि दार्शपौर्णमासिककर्मपरिणामो नोत्तरतस्तिदा कथं प्रकृतिविकृतिता स्यान्मृद्वटयोरेव तथास्वदर्शनात्तथा च सर्वाण्युत्तरतावतिदिश्यन्ते तदाऽपि वर्माणां विरोधो वा विकल्पो वा स्यादत आह—

साहस्यादिकारः ।

अहीनादयः साकाङ्क्षा अपि ज्योतिष्टोमादेवाव्यक्तचोदनात्वेन साहस्यात्तस्य विकारा न तु दार्शपौर्णमासिकानां व्यक्तचोदनानां, तस्मादिष्टिपशुबन्धा एव द्रव्यदे-
वतासंबन्धेनोत्पन्ना व्यक्तचोदनत्वेन साहस्यादिकारा न तु विना द्रव्यदेवतासंबन्धमुत्प-
न्नस्य ज्योतिष्टोमस्येत्यपि सिध्यति । तथा दार्शपौर्णमासिकप्रधानसाहस्यादेव विकारो
न तु त्रिसणस्थितिस्वभावानि कर्माण्यन्याकारेण परिणतिं गच्छेयुरतो गौणः प्रकृतिवि-
कृतिभावो न तु मुख्यो मृद्वटवत्साङ्गदर्शपूर्णमासयोरर्थेऽवयवा इव येऽवयवा अङ्गानि
तान्युत्तरततो विद्यन्ते इति स विकारः । न च सर्वाणि सर्वत्रातिदिश्यन्तेऽपि तु पर-
स्परमन्तरसाहस्यादेकस्यैवैकत्रातिदेश इति त्रेधाऽऽवृत्त्या सूत्रं योज्यम् । तथा
साहस्यात्तद्वदिदं कार्यमिति वाक्यमतिदेश इतीयता सूत्रसंदर्भेणोक्तम् । तदुक्तमभि-
युक्तैः—

‘ अन्यत्रैव प्रतीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ’ ॥ इति ।

‘ प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्तमानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः ’ ॥ इति च ।

ननु वैदिकं कर्म यथा चोदितं तथा च फलावाप्तं न तु तद्वत्कर्तव्यमिति विधिरस्ति
न च कल्पयः प्रमाणभावादित्याशङ्क्याऽऽह—

स लिङ्गेन गम्येत ।

साहस्यादिकारो लिङ्गेन लिङ्गदर्शनेन ज्ञातव्यः । विशेषलिङ्गे सति विशेषे ततस्तु
सुतरामतिदेशसञ्ज्ञावः सिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि—प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति
प्रयाजानुवाद इष्टौ तथाऽऽधारधार्म्यपशु समनर्त्कीति पशौ चाऽऽधारानुवादो नैवमे-
काहादिषु । तस्माज्ज्ञायते स्थालीपुलकन्यायेन वाचनिकातिदेशेषु च सर्वाङ्गोपसंहारे-
णातिदेशदर्शनाच्च दार्शपौर्णमासिकप्रधानधर्मा इष्टिषु पशुषु च । तथा ज्योतिष्टोम-
धर्माः स्तोत्रशस्त्रादयस्तावत्कचिदेकाहाहीनादिष्वनूय गुणा विधीयन्तेऽतो ज्ञायते
ज्योतिष्टोमविकारा इति ।

ननु सादृश्याद्विकार इत्युक्तं भूयोवयवसामान्यं सादृश्यं न तत्कर्मणि संभवति, यदि करणभूतधातुसाम्येन सादृश्यं विवक्षितं तस्यानुमितस्य यजिघातोः सर्वत्र समानं स्फारिककृतः प्रातिस्विकप्रकृतिविकृतिभावः स्यादथ देवतासामान्यं हविःसामान्यं वा सादृश्यकारणं तदपि न । न हि ज्ञात्वा किञ्चिद्विषया देवता वाऽस्ति नापीतिकर्तव्यतासामान्येन तस्याद्याप्यसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—

*देवतासामान्येन हविःसामान्येन वा यच्च हविः प्रदीयते ।

सादृश्याद्विकार इति व्यवहितमपि योग्यमनुषज्यते । देवतासामान्येन हविःसामान्येन वा यत्सादृश्यं कर्मणि तस्माद्विकारनियम इत्यर्थः । ननु न ज्ञात्वा देवता नापि हविरस्तीत्यत उक्तं यत्रेति यस्मिन्कर्मणि यस्यै यद्वीयते सा देवता तच्च हविस्तयोरन्तरङ्गयोरुभयसामान्येनान्यतरसामान्येन वा सादृश्यात्प्रकृतिविकृतिविशेषनियम इत्युक्तम् । हविर्हि जातिशब्दनिर्दिष्टं प्रदेष्टव्येन लोकप्रसिद्धमेव विधीयते पुरोडाशादिकं देवता तु न लोकप्रसिद्धा सा शब्दमात्रगम्या नापि वेदेऽपि ज्ञात्वा प्रसिद्धाऽतो येन शब्देन या विहिता तच्छब्दगतं सामान्यमथ देवतासामान्यं विवक्षितमिति क्षेयम् । प्रदीयते तदेव हविर्न तु तेन शब्देन गृहीतमात्रं, यथा पृषदाग्न्यायै गृहीतं दधि न दीयतेऽतो न दधिवर्षाहोमत इत्युक्तं भवति व्यतिरेकेण । ननु पुरोडाशशब्देन चोदितस्य पुरोडाशेषु सामान्यं मत्तैव तु चरुयवागूधानाकरम्भादिषु तथाऽऽज्यपयोदधिद्रव्याणां तज्जातीयेषु तैलमधुषु पश्चादभिस्योर्वाजिने च तथा देवताग्न्यादिशब्दमात्रसामान्येन सादृश्यं कथं सूर्यादिना सादृश्यं चेति चेत् । उच्यते—नात्र सामान्यशब्देन जातिमात्रं विवक्षितमपि तु तद्वतवर्ममात्रं तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गभेदेन यद्यत्र संभवति तेन सादृश्यरूपना मुकरीव सति सामान्यातिदेशे स तु छिन्नेनाऽऽकाङ्क्षितेति कर्तव्यताया ममकेन साधित एवेति सूत्रकृदेवेदं स्पष्टयिष्यति । अर्वादिषु पुरोडाशत्वाभावेऽप्यौषधद्रव्यत्वेन पुरोडाशसादृश्यं कृष्णलेष्पपशुप्रभवत्वे सति काठिन्येन पुरोडाशसादृश्यं स्वयमेव वक्ष्यति कृष्णलेष्पौषधवत्कल्प इति । तथा संसृष्टद्रव्यकप्राजापत्येष्टावाज्यविकारो मधूदके संसृष्टे इति । अप्सु मधुनि चाश्वत्वे सति द्रवद्रव्यत्वेनाऽऽज्यसादृश्यं पशौ साक्षात्पशुप्रभवत्वेन पयःसादृश्यमाभिक्षायां च पशुप्रभवत्वे सति श्वत्वे सति मधुरत्वेन पयःसादृश्यं वाजिने चाश्वत्वेन दधिसादृश्यं तत्सर्वमीमांसातोऽवगन्तव्यं, देवतायां तु देवतैक्यानेकत्ववर्णसाध्यादीनि यानि सादृश्यनिमित्तानीति सूत्रेष्वेव दर्शयिष्यन्ते । ननु किमिदं प्रमाणमतिदेश इति । उच्यते—वैकृतस्य कर्मण उपकाराकाङ्क्षावशात्पूर्वकर्मणः सकाशानुपकारकर्मकलापसंनिधायको वाक्याध्याहारोऽतिदेशः । तत्सहकृतो विधिरेव प्रमाणमवगन्तव्यं न हि

विधिलक्षणके कर्मण्यन्यत्प्रमाणमस्ति । विधिविहितस्व कर्मणो ह्यकाङ्क्षा जायते कथमिष्टं भावनीयमिति । तत्र संनिधौ नोपकारकं पश्यत्पूर्वस्मात्सदृशात्तल्लापं दृष्टोप-
कारकाणामङ्गानामङ्गिनिबद्धानामनेकेषां नानोपकारकाणां प्रत्येकं संनिधापनेऽतिगौरवं
स्थादिति प्रकृतं प्रधानकर्मेव संनिधाप्यते । तदिदमप्युक्तं दार्शपौर्णमासिकानि प्रधान-
न्येष पूर्वं विहितान्युत्तरततानुषङ्ग्यन्ते । तत्रोपकारकमाश्रमङ्गनातं गृहीतं स्वसादृश्य-
प्रतियोगितया प्रधानमपि गृह्यते नोपकारकत्वेन प्रधानस्य प्रधानोपकारकत्वेन कृसत्वात्त-
दप्युक्तं सादृश्यमात्रेण विकृतिभावो न तु साद्रूप्येण दृष्टोऽस्ति तदङ्गसदृशान्यङ्गानि
गृहीत्वा पूर्वमङ्गाङ्गित्वेन परिणतो विकृतिर्भवति । प्रत्यक्षानिर्देशो ह्येवमेव वाक्यं
दृश्यते । तथा हिसमानभितरच्छेनेनेति वाक्यस्य वेपुस्तङ्गक एकाहे श्रुतस्य
श्येनयागेतिकर्तव्यतासदृशीतिकर्तव्यतोचिताऽपि कर्तव्येति वाक्यार्थावगमादिहापि
तादृशमेव वाक्यमनुमीयेतेत्युक्तमाशेषवत्सौम्ये इत्यादि । तथा चैतद्वाङ्मन्येष पञ्च
हवींषि भवन्त्येताङ्गानि ऐन्द्राग्र एतद्वाङ्मन्य एककपाळ इति प्रत्यक्षवाक्यानि(णि)
मासमाग्निहोत्रमिति गौणवृत्त्या पर्यवसन्नदृष्टान्तानि लिङ्गानि पूर्वोक्तातिदेशवाक्या-
व्याहारे देवतासामान्येन हविःसामान्येनेतीष्टिपशुविषयत्वेनोक्तं सोमे त्वव्यक्तचोद-
नाऽपि वक्ष्यते । ननुक्तमुत्तरततिगतेष्टिपशुबन्धानां दार्शपौर्णमासिकान्येव प्रधानानि
प्रकृतिरेतद्वाङ्मन्येष पञ्च हवींषि भवन्त्येताङ्गानि वैश्वदेवहवींषि वरुणप्रवासादिह-
विषां प्रकृतित्वेन श्रूयन्ते मासमाग्निहोत्रे दर्विहोमेऽपि प्राकृताग्निहोत्रविकृतित्वं दृश्यत
इति चेत् । सत्यम्, न्यायेनातिदेशो हि दार्शपौर्णमासिकानीत्यादिनिपमो वचनेनान्य-
थात्वेऽपि न दोषः । दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वे सत्येवान्यप्रकृतिकत्वं पञ्चपशु-
व्यतिरिक्तपशुष्वपि लिङ्गदर्शनेन पञ्चपशुप्रकृतिकत्वं चापि । तस्मादुक्तलक्षणवा-
क्याव्याहारसहितकर्मविधिरैवातिदेशारूपं प्रमाणमभियुक्तवाक्ययोरप्येवमेवार्थः । तथा
हि अन्यत्रैवं दर्शपूर्णमासयोज्येतिष्टोमे च प्रतीताया विहितायाः कृत्वाया
धर्मसंततरेङ्गक्रमस्यान्यत्र धर्मसंततिरहितेषु कार्यत उपकारद्वारा प्राप्तिः प्रापकं
वचनमतिदेश इत्यर्थः । तथा प्राकृतात्प्रकृतिभूताद्यस्याद्धर्मयुक्तात्तत्समानेषु समान-
धर्मयुक्तेषु धर्मविहीनेषु साकाङ्क्षेषु धर्मप्रदेशो धर्मप्राप्तिर्येन वाक्येन सविधिकेन
भवेत्तत्सविधिकमध्याहारवाक्यमतिदेश इत्यनेन रूपेणावस्थिता इत्यर्थः ।

एवमतिदेशस्वरूपमभिधायेदानीं तद्वलावलचिन्ता क्रियते—

विमतिषेधे हविःसामान्यं बलीयः ।

देवतासामान्यहविःसामान्ययोर्विरोधे हविःसामान्येन यत्र सादृश्यं तद्वलीयो हविषो
यामकियाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्देवतायास्तु प्रतिग्रहीतृत्वेन बहिरङ्गत्वासर्वत्र हविर्विशे-
षणत्वाच्च देवतायास्तद्धिते चतुर्थ्यन्ते च विशेष्यं तु रूढीतिबुद्ध्यारूढं भवतीति भावः ।

उदाहरति—

यथा वैष्णवः पुरोडाशः ।

विष्णुरुपांशुयागदेवताऽत आज्यधर्माः प्राप्ताः पुरोडाशधर्म्येण बाध्यन्ते । एव-
माज्ञावैष्णवमेकादशकपालं निर्वेदत्रापि विष्णोर्देवतात्वमन्यत्र प्रकृतिदेवतास्य इत्येक-
धेशोऽपि देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

एकदेवतास्त्वाग्नेयविकारा अन्यत्र प्रकृतिदेव-
ताभ्यो यथा सौम्यश्चरैन्द्रः पुरोडाश इति ।

एकवचनान्तशब्दप्रतिपाद्या देवताऽस्यासावेकदेवतः कर्मविशेषः । एकदेवतश्चैक-
देवतश्चेति पञ्चादेकशेषेण बहुवचनान्तता । औषधद्रव्यं पुरोडाशचरुयवाग्नादि तत्ता-
मान्यमाग्नेयाग्नीषोमीयैन्द्राग्नेषु साधारणं तत्र विकल्पं प्रसक्तं निवारयति द्विदेवत्ये-
भ्यस्तुशब्देन ये चैकदेवताविकृतिविशेषा आग्नेयस्यैव विकारा नेतरयोर्द्विदेवत्ययो-
र्द्विदेवतयोरपि चावयवगतं सामान्यमेकदेवतत्वमापकमिति वक्तुमन्यत्रेति । प्रकृतौ-
सोमश्चेन्द्रश्च द्विदेवतावयवभूतावपि यत्र साक्षाद्देवते तत्रैकत्वसंख्याकृते सामान्यं
बहिरङ्गद्विदेवतावयवगतेनापि भूयोवयवसामान्येन शीघ्रमुपस्थितेन देवतासामान्येन
बाध्यतेऽतो द्विदेवत्यविकारी सौम्यश्चरैन्द्रः पुरोडाशः प्रकृतिमता देवता प्रकृतिः सा
देवता यस्यासौ तथा तत एकशेषः । यद्यपि न ते द्वे देवते द्वेद्व्यवयवौ तद्धितेन वा
द्वयोरैकदेवतात्वमेवावगम्यते तथाऽपि द्विवचनेन द्विदेवतत्वप्रसिद्धेरवयवेऽपि देवतात्व-
मुक्तम् । उदाहरणे स्पष्टे । इतिकरण ऐन्द्रवैमृधप्रभृतिविशिष्टदेवता परिग्रहार्थः ।

सोमेन्द्रस्येन्द्रासोमीयस्यावयवमुख्यत्वेनैव व्यवस्थेति दर्शयन्नाह—

अथेतरेऽग्नीषोमीयस्येन्द्राग्रस्य वा ।

विकारा इति पूर्वतः । अथ प्रकृतादेकदेवतादन्येऽनेकदेवतत्वसामान्येमानेकदेव-
तयोरग्नीषोमीयैन्द्राग्रयोर्विकाराः । वाशब्दो व्यवस्थाविकल्पाधो यतोऽनियमो नियमे
सति न युक्त इति । तत्र देवताविग्रहस्येष्टत्वेऽपि शब्दस्य विशेषणान्न न स्पज्यते ।
यतो येन शब्देन वा यत्रोक्ता सा तेनैव शब्देन युक्ता तत्र देवताऽतस्तु शब्दगत-
वर्णसंख्यामतं सामान्यमपि व्यवस्थाहेतुरिति यथा शब्दावयवगतं सौम्यत्वादि । देव-
तासामान्यं च सर्वं शब्दकृतमेवेति दर्शितम् । तस्मादत्रापि शब्दगतवर्णसंख्यया
सामान्यं यथा पदमतैकत्वानेकत्वार्था न हि देवता प्रत्यक्षा यद्वतमेकत्वाद्यवगम्येत
प्रमाणान्तरेण । अत एव कात्यायनः—अक्षराद्धर्षं तेऽग्नीषोमीयस्य अक्षरा ऐन्द्राग्र-
स्येति । ऊर्ध्वशब्दप्रतियोगिनोऽधःशब्दस्याप्यवधारः । अक्षरादधस्तो अक्षराश्च

चतुरसरन्यूनत्वसामान्येनैन्द्राग्रविकारा इत्यर्थः । सोमेन्द्रे तु व्यसरेऽपि सोमप्राप्त्येन शीघ्रबुद्धिस्थेनासंज्ञातविरोधिनाऽग्नीषोमविकारता ज्ञेया । तपेन्द्रासोमीये व्यसरादावि-
कथेऽप्येन्द्राग्रविकारताऽपि ज्ञेया । एवमाग्नेयविकारेऽपि कालसामान्यकृता व्यवस्थेष्ट-
यतः पशौ वक्ष्यति कालसामान्यादिति । तत्त्वे तन्नाऽऽग्नेयविकारे पौर्णमास्यां तस्याः
समीपे वा कृते पौर्णमासं तन्मम् । एवमाभावास्यमपि । सर्पपितृस्थात्यादिदेवता विशेष-
व्यासरेरेवैन्द्राग्रसमाना भिन्नलिङ्गवचनानां विशेष्याणां बहिरङ्गत्वात् ।

विकृतीरुक्त्वा तदङ्गबलाबलमाह —

प्रकृतौ विशिष्टधर्माणामुत्तरस्यां ततौ सम-
वेतानामकृद्विप्रतिषेधे मुख्यत्वं बलीयः ॥

प्रकृतौ दर्शपूर्णमासरूपायां तथा विकृतिरूपायामपि स्वधर्मवत्यामिष्टिपशुबन्धरूपायाम्
च यानि विशिष्टधर्माणि प्रधानानि विशिष्टाः परस्परव्यापृता धर्मा अङ्गानि येषां
तानि तथा ते *विशिष्टधर्मा विपूर्वत्वाच्छिष्टपदस्य न केवलत्वमिति धर्मादनिष्केवलतादिति
नानिच् । उत्तरस्थां ततौ विकृतिरूपेष्टिपशुबन्धरूपायां समवेतानां बोधकेन प्रापित-
नामकृद्विप्रतिषेधे प्रत्येकं वैकृते प्रधाने प्रत्येकं प्राकृतं प्राकृतं प्रधानं समवेतम् । तेषां
तन्त्रेणानुष्ठाने परस्परं विरोधे प्रसङ्गेन वा स्वातन्त्र्येण वाऽनुष्ठाने प्रधानैः सहाङ्गानां
विरोधे समुच्चयायोगादिकल्पे प्राप्ते तत्रानुष्ठाननिर्वाहायान्यतरबोधकं प्रमाणमाह मुख्य-
त्वमिति । प्रकृतिभूते प्रधाने मुख्यत्वं मुख्यैः प्रथममनुष्ठानं प्रकृतौ यस्याविरोध्यकं
प्रथमप्रकृतावनुष्ठीयते तत्प्रधानमङ्गद्वारा मुखे प्रवृत्तं मुख्यं तस्य भावस्तत्त्वं तद्वर्त्म-
लिङ्गं बलीयोऽन्येषां तत्रानुष्ठानविषयकानामङ्गानां बोधकमित्यर्थः । चातुर्मास्येषु वैश्व-
देवपर्वणि अष्टौ प्रधानानि तन्त्रेणानुष्ठेयानि तेषु चातिदेशेन प्रापितानि दार्शपौर्णमासि-
कानि प्रधानानि । तत्राऽऽग्नेयविकाराणि चत्वारि तानि न विरोधीनि पौर्णमासे दर्शे च
समानत्वात् । सौम्यद्यावापृथिव्योरग्नीषोमीयः प्रकृतिर्भाकृतस्यैन्द्राग्रः । आमिस्तायाः
प्रातर्दोहः । प्रथमस्य पौर्णमासं तन्मम् । ऐन्द्राग्रप्रातर्दोहयोरामावास्यं तन्मम् । तन्त्रेणा-
नुष्ठानमशक्यम् । तत्राग्नीषोमीये प्रथममन्वाधानमुभयत्र साधारणम् । बहिराहरणम-
नन्तरमसाधारणम् । ऐन्द्राग्ने वेदिकरणम् । सांनारये शाखाहरणम् । तत्र दाक्षायणे यज्ञे
पौर्णमास्यां संनयतश्चोपयं प्राप्नोति पौर्णमासप्रयुक्तं पूर्वं बर्हिःसंनयनप्रयुक्तं शाखाविभ्र-
तिषेधे मुख्यत्वं बलीयः । कथम् । इवे त्वेति मन्त्रब्राह्मणपाठेनाऽऽदौ शाखाहरणमनन्तरं
बहिराहरणं यत्तस्य बोधदत्तीत्यादिनोक्तम् । तत्र पौर्वापर्येण वैश्वदेवपर्वण्यपि शाखाहरणं
बहिराहरणं चेति क्रमे सति भूयस्त्वादिविशेषकामावाप्त्यन्मुख्यत्वेन पूर्वबुद्धिस्थत्वलक्षणेन

दार्शमेव तन्त्रं प्रयच्छत्यैन्द्राक्षः सांनाय्यं च । सांनाय्ययोर्यागद्वित्वेऽपि सायंदोह-
स्याऽऽविस्मार्थत्वञ्च प्रधानद्रव्यत्वमिति नाङ्गाकाङ्क्षित्वमिति ॥ तेन भूयस्त्वमाशङ्क-
नीयम् । विकृतानि प्रधानानि युगपदेवाङ्गाकाङ्क्षाणि तेषु युगपदेव प्राकृतानि प्रधा-
नानि संबध्यन्ते । तत्रैक आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयो वाऽनेकेषु युगपदन्वयं नार्हति । तथा
च प्रतिवैकृतत्वं तु प्रधानमावृत्तानैन्द्राक्ष ऐन्द्रश्च नाऽऽवृत्तावतो न भूयस्त्वमुत्तरयोराश-
ङ्कनीयम् । एवं च प्रकृतिप्रधानगतमेव मुख्यत्वं भूयस्त्वं वा ज्ञेयम् । न तु विकृति-
प्रधानगतम् ।

मुख्यत्वाद्भूयस्त्वम् ।

पूर्वसूत्रं मुख्यत्वपदव्यतिरेकेणानुषङ्गनीयं सर्वत्रातः परम् । भूयस्त्वमधिकता सजा-
तीयप्रधानानाम् । यस्यां कोटौ तमानप्रकृतिकानि प्रधानानि न्यूनानि सा कोटिरधिक-
प्रधानकोट्या बाध्यते । अयमाशयः—विकृतिसमुदाय आदावुत्पत्तिविधिभिः स्वरूप-
मात्रेण चावगतस्तेस्यातिदेशप्राप्तये स्वरूपावधारणपेक्षायामेवावृत्त्वाधिकत्वे वाऽवगतौ
तत्र बहूनुग्रहो न्याय इति विरोधिस्फूर्तिदशायामेवावृत्त्वाधिकत्वेन निर्णये सति
क्रमोऽनुष्ठानं पश्चाद्वृद्धिस्थं तत्रत्यं मुख्यत्वं बाधितं न पुनः प्रभवति बाधकमधिकत्व-
(त्वं) बाधितमिति । यथा दधि मधु घृतमापो धानाः संसृष्टं प्राजापत्यं हविस्तत्र दध्नी
मुख्यत्वं शाखाहरणेन यावता ज्ञायते तावता पूर्वमेव मध्वादित्रयस्याऽऽव्यविकारस्त्व-
मवगतं तद्व्यवस्थादनन्तरावगतस्य मुख्यत्वस्य बाधकम् ।

भूयस्त्वास्थानम् ।

अग्निष्टोमादौ सवनीयपशुतन्त्रमध्ये विहितानां धानाः करम्भ इत्यादिकानां सवनीय-
हविषां वाजपेयादावग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनुनिर्वाच्याणामग्नये गृहपत्ये पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपतीत्यादिकाष्टयागानां दर्शपूर्णमासतन्त्राणां भूयस्त्वात्पशुतन्त्रमेकादश-
प्रयान्तत्वादि बाध्यमिति प्राप्ते स्थानं बलीय इत्युक्तम् । स्थानं पाठसादेश्यमनुष्ठानसा-
देश्यमिति द्वेषा । तत्र प्रकृतेऽनुष्ठानसादेश्यं स्थानं सवनीयस्याग्नीषोमीयस्य च तत्र
प्रदेशेऽनुष्ठानकाले सवनीयाऽग्नीषोमीया प्रक्रान्ताऽनुष्ठीयेते । तदुपक्रमे सवनीयानु-
निर्वाच्याणामबुद्धिस्थत्वात् । तत्र पशुरेव तस्य तन्त्रानुष्ठितकतिपयविरुद्धाङ्गस्य तन्त्र-
मध्ये पश्चाद्वृद्धिस्थानां बहूनां प्रारब्धतन्त्रबाधेन प्रयोजकत्वम् । तस्मात्पशुतन्त्रं प्रस-
ङ्गेनोपकरोति पुरोडाशान् ।

स्थानाद्विधिः ।

स्थानानुमितो विधिरन्यः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते । अग्नीषोमीयस्य स्थानमौपवसत्य-

महः सायंस्केषु सह पशूनालमत इति श्रूयते । तत्र सहश्रुत्याऽग्नीषोमीयाग्नेयानूचन्ध्या-
पशूनां सहालम्भेऽवगतेऽग्नीषोमीयस्य सवनीयात्पूर्वस्थानसामान्येन तत्संनिकृष्टतयैवाव्य-
वधानेन प्राप्तं पूर्वभाषित्वं तत्प्रकृतौ श्रुतेनाऽऽश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिषी-
याऽऽश्वेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति स्वाप्रत्ययसनाथेन विधिनाऽऽश्विनग्रहानन्तर्यं
विहितं तद्विकृतौ बोद्धकेन तथैव प्राप्तमनेनाग्नीषोमीयस्य स्थानं बाध्यते । विधिहि
प्राप्तयोर्ग्रहग्रहणाग्नेयालम्भयोरानन्तर्यमात्रं विधत्ते प्रत्यसौ विधिः । अग्नीषोमीयस्य
स्थानानुमितौ यद्यपि विधिरेव प्रमाणं तथाऽपि स स्थानमतिदिष्टमुपजीव्यानुमीयते ।
स्थाने बाधिते सोऽपि बाधित एवेति स्थानाद्विधिरित्युक्तम् । न च सहश्रुतिसहकृतौ
विधिरौपदेशिको (क आ) तिदेशिकं बाधेतेति सह श्रूयते संनिकर्षमात्रं बाध्यं न पौर्वापर्य-
मपि । न च स्थानसहकृतः सहालम्भविधिरौपदेशिको येन प्रबलो भवति । किं च
प्राप्त आलम्भे गुणद्वयं साहित्यं पूर्वभाषित्वं न विधातुं शक्यते । तस्मात्स्थानानुमित एव
बाधितो विधिः ।

विधेरङ्गम् ।

विधिनाऽऽश्विनानन्तर्यमवगतं साङ्गस्य सवनीयालम्भस्य तन्मध्ये यथाऽग्नीषोमीया-
लम्भस्य नावकाशोऽस्ति तद्वदेव तैदङ्गानामपीत्येवं प्राप्ते विधेरङ्गं साहित्यविधेरा-
लम्भानां संनिकर्षावगमे सति तत्तदालम्भक्षणसंज्ञपनस्याङ्गमनुष्ठायाऽऽलम्भः कर्तुं
शक्यते । तस्मादङ्गविधिना साहित्यविधिर्बाध्यते । न च तेषां सर्वेषां तत्तदालम्भात्पूर्व-
मेव करणं युक्तमौत्सर्गिकपदार्थानुसमयबाधितसंमृष्टान्येकापदार्थानीत्यभिहिते काण्डा-
नुसमये तु न प्रमाणमस्ति । तस्मात्साहित्यावगतैरङ्गैः पदार्थानुसमयेनाग्नीषोमीयाल-
म्भाङ्गैराश्विनामन्तर्यं साङ्गसवनीयालम्भस्यातिदिष्टं बाधितम् ।

अङ्गात्प्रधानम् ।

ऐन्द्रावरुणः पुरोडाश ऐन्द्रावरुणी चाऽऽमिक्षा पापयक्ष्मगृहीतस्य श्रूयते । काम्ये-
ष्टिमिश्च दर्शपूर्णमासौ संस्थाप्य यजेतेति श्रूयते । ततः प्रतिपदि सद्यस्काळ एव
सांनार्यवत्सो ब्रह्मकाल इति सांनार्यविकृतेर्ब्रह्मकालेति नित्येन हविषेष्ट्या सायंदोहं
कृत्वा द्वितीयायां याग इति प्राप्तेऽङ्गात्प्रधानमित्युक्तमङ्गस्य कालः प्रधानकालेन
पर्वणा बाध्य इति ।

चतुर्दश्या दोहः पञ्चदश्यां यागो वैश्वदेवपर्वणि तथा दृष्टत्वादित्याशङ्क्य नित्येन
हविषेष्टेति काम्येष्टिपशुबन्धानां नित्येष्टनन्तरमनुष्ठानं श्रुतिप्रामाण्याद्दोह—

दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेषु संनिपाते दर्शपूर्णमासौ बलीयांसौ ।

दर्शस्य पौर्णमासस्य च प्रत्येकं विकृतेरिष्टिरूपायाः पशुबन्धरूपाया वा संनिपाते कालेक्येन सहानुष्ठाने प्राप्तेऽङ्गविप्रतिषेध एव । दर्शे पूर्णमासतन्मा विकृतिर्वैपरिरये वा विकृतेष्टेर्विप्रतिषेधे सति प्रकृतेरौपदेशिकाङ्गत्वाद्विकृतेरनुमितातिदेशेन प्राप्तान्यङ्गानि बाध्यन्ते । बलीयांसौ बाधकौ । एवं च कदाचिद्विकृतेषु पृथक्पक्षापूर्वाया अपि तन्मम-
स्तीति ज्ञायते । पशुबन्धस्यामावास्यातन्मस्यैव पौर्णमास्यां तन्नेन क्रियमाणस्य पौर्ण-
मासतन्मता । न चेदं तन्माविधायकमपि तु पौर्वापर्यस्य विधायकमिति वाच्यम् ।
प्रकारान्तरमुत्तरसूत्रेण विरुध्येत प्रकारान्तरस्य पौर्वापर्यादिरूपस्य तत्र तत्र निर्णयाच्च ।
स्पष्टमेवोक्तं भरद्वाजेन—समानतन्मा वा विकृतिर्दर्शपूर्णमासौ चेति । एवं च विकृतीनां
मध्ये समानतन्मा विकृतिस्तु सद्यस्काळ्य सद्यस्काळ्या पौर्णमास्यैव संभवति नान्यथा ।
ग्रहकाल्य च ग्रहकाल्या चतुर्दश्युपकमाणि चातुर्मास्यपक्षाणि ग्रहप्रकृत्या न समान-
तन्माणि सद्यस्काळ्या प्रकृतिः समानतन्मा न संभवति पूर्वेषुरुपकमान्तया विकृत्या । एवं
च विकृतिः प्रधानयागात्पूर्वमेव कार्यत्वादि व्यवस्था ज्ञेया । एवं च कास्येष्टिपशुब-
न्धानां सोनाद्यावत्सोनाद्यविकृतीनां ग्रहकालस्वविधानेन नित्येष्ट्यन्तरानुष्ठानविधानेन
साङ्गयोः पौर्वापर्यासंभवात्तन्मानुष्ठाने च प्रधानमात्रयोः पौर्वापर्याभावात्तन्नेनानुष्ठानं
नियतमेव । तत्र च क्लमप्युक्तं दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेष्वेति कमपादेनेति भावः ।

यानि त्विष्टिपशुबन्धानां प्रत्यक्षाणि तानि तत्र ।

बलीयांसौति विपरितरणमनुकुर्यते । यानि प्रत्यक्षाणीति श्रुत्यादिप्रमाणैर्विकृत्यर्थ-
त्वेन प्रापितानि दर्शपूर्णमासचोदकन्यतिरिक्तप्रमाणेन प्रापितानीति यावत् । ■ हि
सर्वत्र प्रत्यक्षश्रुतिविहितान्येव संभवन्ति । तुशब्देन पूर्वव्यायनाच्च उक्तः । कथमि-
त्यम् । उभयोरौपदेशिकत्वेऽपि येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते ■ तस्य बाधको भव-
तीति प्राप्त एवातिदेशो विकृतौ प्रत्यक्षाण्यङ्गान्यातिदेशिकाङ्गविरुद्धानि कानिचिदति-
देशबाधनैवोत्पद्यन्ते नान्यथा । तथोक्तं पूर्वं परमजातत्वाद्नाधित्वैव जायते परस्थान-
म्यथोत्पादानां न स्वबाधनसंभव इति । अत उभयोरौपदेशिकत्वेऽपि विकृत्यङ्गान्येक
बलीयांसौति वैकृत एन्द्राक्ष आश्विने वा समानतन्मे प्रत्यक्षाङ्गता नास्ति तथाऽपि
सामान्यतः पूर्वमेवातिदेशदर्शपूर्णमासिकप्राप्ता एवायं पशुकोऽतिदेशः प्रवृत्तः प्रबलः
पूर्वोक्तन्यायेनैव । न च दर्शपूर्णमासातिदेशमात्रेण वैकृतः पशुनिराकाङ्क्षो भवति ।
सामयाचारिकाङ्गनातपूर्वाङ्गनातलाभाद्यावत्प्राप्त्युत्पत्तस्य च पूर्वातिदेशबाधेन प्रवृ-
त्तस्य बाधको दर्शपूर्णमासातिदेश एव कथं स्यात्प्रवृत्तस्य पुनःप्रवृत्तयोगात् ।
किञ्च नैवेकादशप्रयाजाविभिः पञ्चप्रयाजताऽपि बाध्यतेऽभ्यस्तेषु पञ्चप्रयाजत्वानवायात् ।

दार्शपूर्णमासिकानीत्यादिनाऽतिदेशं तद्व्यापकं चोक्त्वाऽधुनाऽऽमिसावभृत्पशु-
बन्धेषु केषुचिच्चातिदेशहेतोरस्वधर्मत्वस्याभावात् विकृतित्वम् । तद्व्यामिसापशु-
बन्धास्तु हविःसामान्येन तन्मात्रविकारा इति दर्शपूर्णमासविकृतिरुतरा ततिरविशेषे-
णोक्ता तत्संकोचनीयम् । कुतः, स्वधर्मा प्रकृतिरस्वधर्मा विकृतिरिति विभागहेत्वो-
स्तानि स्वधर्माणीति सूत्रावयवात्कलितयोर्विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याऽऽह —

दर्शपूर्णमासप्रकृतय इष्टिपशुबन्धास्ते स्वधर्माणः सामान्यादिकारः ।

त एव स्वधर्माणः सामान्यात्तद्विकारश्चेष्टिपशुबन्धा ये सर्वेऽप्यविशेषेण दर्शपूर्णमास-
प्रकृतय एवेकाः । दर्शपूर्णमासौ प्रकृतिर्येषामिति विग्रहः । निर्वपतिना चोदिता
इष्टय आलमतिना चोदिताः पशुबन्धाः । तत्र लिङ्गेनातिदेशोऽस्तीत्येतावदेव सिद्धमति-
देशप्रयोजकं तु सादृश्यं तच्चापूर्वे कर्मणि देवतासामान्येन हविःसामान्येन वा ।
ततस्तु देवतासाम्यं यद्यप्यव्यापकं तथाऽपि हविःसामान्यं तु व्यापकमेव ।
यद्यपि चौषधत्वमाज्यत्वं दधित्वं पयस्त्वमेव जातिरूपं सामान्यमव्यापकं तथाऽपि
तदसंभवे चोपाधिरूपं च सामान्यं सर्वत्र संभवत्येव । तच्च कठिनद्रव्यत्वेन कृष्णलेषु
द्रवद्रव्यत्वेन मधुन्यप्सु च पूर्वं दर्शितमेव । तथा च सर्वेष्टिनामेकैकदर्शपूर्णमासप्रधा-
नसामान्येन सादृश्यं व्यापकमतिदेशप्रयोजकमस्त्येव । पशौ च लिङ्गेनातिदेशे सिद्धे
तत्रापि पशुप्रमत्तत्वेन सामान्येन सादृश्यं सर्वपशुबन्धसाधारणमतिदेशप्रयोजकमस्त्येव ।
प्रकृतिस्त्वे प्रयोजकं चोपदिष्टतद्व्यापकत्वम् । तच्च सर्वं दार्शपूर्णमासिकप्रधानानुषा-
न्येव । विकृतित्वे प्रयोजकं सर्वेष्टिषु च दर्शपूर्णमासाङ्गहीनत्वमतो दर्शपूर्णमासप्रकृ-
तय इष्टिपशुबन्धाः सर्वेऽप्यविशेषेणोपदेशदर्शितास्त एव स्वधर्माणस्तेऽपि न दर्शपूर्ण-
मासधर्मैर्धर्मवन्तोऽतो दर्शपूर्णमासविकृतयः सन्तः स्वधर्माणोऽपि भवन्ति । ये स्वधर्मैः
स्वधर्माणस्तद्धर्महीनानामेव प्रकृतयस्तद्धर्महीनाश्च तावत्यतिदेशलभेन तावता च तद्वि-
कृतयो न तु तद्विकृतय एव । दार्शपूर्णमासाङ्गानां तेभ्योऽतिदेशाभावात् । न चाति-
दिष्टाङ्गसहिताः स्वधर्माण एव संपूर्णातिदेशप्रयोजकाः स्युः । तथात्वे वा दर्शपूर्ण-
मासानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयमाना विकृतिः सकलाङ्गपूर्णा तदनन्तरमनुष्ठीयमानायां(या)
विकृतेः प्रकृतिः सा च तदनन्तरमनुष्ठीयमानाया इत्यापद्येत । न च तत्रातिदेशप्रयोजकं
सामान्यं नियतमस्ति । न च सर्वपुरुषसाधारण्येनेष्टिपशुबन्धानामनुष्ठानक्रमोऽस्ति ।
तथा चाज्यवस्था स्यात् । कनानुष्ठितकर्मसु चातिदेशप्रयोजनं सामान्यं च दुर्लभमेव ।
तस्मादर्शपूर्णमासावेवाऽऽदौ सर्वेषां प्रकृतिः । तत्सामान्यं तदितरा विकृतिः सर्वाऽपीति
लाघवम् । किं च विकृतिः स्वधर्माऽपि दर्शपूर्णमासातिदेशेनाङ्गानि प्राप्यान्धर्म-
प्रयच्छतीति वाच्यम् । विशिष्टातिदेशोऽपि दर्शपूर्णमासातिदेशे बुद्धिस्थे सति पश्चात्स्वधर्म-
वैशिष्ट्ये बुद्धिस्थे सति पश्चाद्विकृतिविकृतिषु विशिष्टातिदेशस्तद्वरं सार्धविक्र एकोऽति-
देशो द्वितीयः स्वधर्मविकृतेरपीति लाघवम् । विशिष्टातिदेशे चातिदेशयोर्विकृतिविकृतिषु

य चोर्वापर्यं च न सिध्यति । अतिदेशद्वये च पौर्वापर्यं सिध्यत्येव तच्चेष्टम् । कथम् ।
 स्वधर्मविकृतिषु च कथंभावाकाङ्क्षासु पूर्वमतिदिष्टाङ्गान्त्वयः पश्चादुपदिष्टाङ्गानाम् ।
 कथंभावाद्युपकाराकाङ्क्षा । ■ कृत्सेपकारद्वाराऽतिदिष्टान्येवाङ्गानि प्रथमं गृह्णाति ।
 औपदेशिकेषु तु नाद्याप्युपकारः कृतः । उपदेशान्त्वधानुपपत्त्या च दृष्टार्थानाम्भका-
 ङ्क्षयाऽङ्गिनि उपकाराकाङ्क्षोत्थाप्या । तत उपयाकाङ्क्षया चाङ्गसंनन्देऽवगते तेभ्य
 उपकारः कल्प्यः । दृष्टार्थेष्वप्यङ्गसंनन्दोत्तरकालं यथायोग्यं दृष्टोपकारकरूपना ।
 तस्मादुपरिष्ठानामङ्गानां पश्चादतिदिष्टेभ्य एवान्वयः । तेनैव क्रमेण कृत्सेन विकृति-
 विकृतिष्वप्यतिदेशयोः क्रमः सिध्यति । सर्वसाधारणातिदेशस्य चाऽऽदौ नुद्धिस्थ-
 स्वात् । पश्चाद्विशेषसामान्येन पूर्वमदृष्टेनाद्युनैव कल्प्येन विशेषातिदेश इति क्रमयो-
 रतिदेशोऽपि सिद्धो भवति । अत एवाऽऽहुर्वृद्धाः—न हि भिक्षुको भिक्षुकाद्यायत
 इति । विकृतिर्हि भिक्षुकोऽत्यन्तो(न्यतो)ऽव्यवस्थात् । स तु स्वपुष्ट्यर्थमेव चाङ्गानि
 छन्दते न तु परस्मै दातुमपोति न्यायार्थः । एवं नियतप्रकृतिविकृतिभावे च सिद्धे
 पौर्वापर्ये चाऽऽमिक्षा विकृतिविकृतिष्वपि चाङ्गव्यवस्था सिध्यति । तथा हि सर्व-
 अभ्यामिक्षाः प्राप्तदोहविकृतयो दर्शविकारा भवन्ति । पश्चाद्वैश्वदेवामिक्षा स्वधर्मा तस्य
 व्युद्गतरणायङ्गप्रजातस्य हौत्रस्य चास्मच्छाखायां विधानात् । दासायणयज्ञे चाऽऽमि-
 क्षाऽपि स्वधर्मा । तथा च तां प्रकृत्याऽऽह कात्यायनः—तत्रैव दोहनं श्रुते वा दध्या-
 नयति । आनिनं निविच्योस्करे करोत्याज्यलिप्तं वा प्रहृत्य तृणं तेन प्रचरति विमुच्य
 वा खुचौ बाहिरवसिञ्चनगृह्णाति । तद्वर्षेषु रेतो दधातीति श्रुतेरिति । अस्मत्सूत्रकृत्या
 तु स्वशाखानुसारेण दासायणयज्ञामिक्षाधर्मोपदेशोऽपि वैश्वदेव्यामेव व्याख्यातः ।
 यथाऽङ्गीचोमीयादिपशुधर्मोपदेशो निरुद्ध एवैवमिहापि । एवं च दासायणयज्ञामिक्षायां
 वैश्वदेव्यतिदेशेन नवप्रयाजादिप्राप्तमपि तस्यां दर्शशब्दवाच्ययां पञ्चप्रयाजादिकेनौप-
 देशिकेन बाध्यते । तथा पञ्चप्रयाजादिकं वैश्वदेव्यामतिदेशेन प्राप्तं नवप्रयाजादिकेभ्यो-
 पदेशेन नाध्यते । तथैव वरुणप्रयासामिक्षयोरपि । तत्राप्येतद्वाङ्मणान्येव पञ्च हवीरमि
 भवन्तीति पञ्चानां तत्रप्रयाजादिकं वाचनिकातिदेशेन प्राप्तं तेषां मूयस्त्रादामिक्षयो-
 रपि पञ्चप्रयाजादिकं तेन बाध्यते । इतरामिक्षासु वैश्वदेव्यतिदेशाच्चप्रयाजादि
 प्राप्नोति दासायणयज्ञामिक्षातिदेशेन पञ्चप्रयाजतादि प्राप्नोति । तथा दर्शपयोविकार-
 स्वेनापि पञ्चप्रयाजतादिकं ग्रथयत एव प्राप्तमुपजीव्य दासायणामिक्षातिदेश एव प्रबल
 इति पञ्चप्रयाजादिकं सिध्यति । सोमे सवनीयामिक्षासु तु पशुबन्धस्य सवनीयस्यैकाद-
 शप्रयाजादिना तन्मेण स्थानिना सवनीयपुरोडाशानासन्नोपकुर्वता न तन्नं चाधितमेवेति
 ज्ञेयम् ।

एवं दर्शपौर्णमासिकानि प्रथानानीत्यादिनाऽतिदेशं(श)वर्ज्यमुक्त्याऽतिदेशा-
 माप्तमाह—

कर्मसंयुक्तानि द्रव्याणि प्रकृतौ तत्संयोगाद्धर्मं
लभन्ते कर्मण्यविद्यमाने सहधर्मद्रव्यं निवर्तते ।

त्रेधातिदिष्टाङ्गनाथो द्वाराभावादर्थवत्तावदत्रसूत्रे तत्स्थानेऽङ्गान्तरविधानात् ।
प्रतिषेधादेतौ क्रमेण द्वाभ्यां सूत्राभ्यामग्रिमाभ्यामुच्येते । कृष्णलेष्टावनौषधद्रव्यास्त्रि-
ष्टिषु चिन्त्यन्ते—किमविशेषेण स्फपादिद्रव्याणामङ्गता तद्धर्माणां च, अपवा विशेषे-
णोपयुक्तानामेव कर्मणीति । तत्र स्फपादीनां यज्ञायुषत्वेन संस्तवाद्येषां दृष्ट उपकारो
नास्ति तेषामदृष्टार्थत्वेनाङ्गता ततस्तद्धर्माणामपि तथेति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येस्य-
तिदेशेनाविशेषण प्राप्तानि कपालशूर्पादीनि विहायाङ्गहीनेष्टिः कथं फलं साधयेत् ।
ततस्तान्यप्यङ्गानीति प्राप्तेऽभिधीयते कर्मसंयुक्तानोत्पादनोत्तरम् । कर्मसंयुक्तानि
द्रव्याणि प्रकृतावङ्गत्वेन विधीयन्ते न स्वरूपेणेति शेषः । अयमर्थः—साङ्गे यस्ते
त्रिभिर्वदैर्विधीयमाने तु न किञ्चिदपि विधिना त्वपरिगृहीतं प्रधानं चाङ्गं चास्ति ।
न च केवले द्रव्ये विधिः सम्भवति । विधिर्हि कर्तव्यतामावेदयन्कर्तव्यस्येष्टसाधनतां
वेदयति । न च द्रव्यं सिद्धं कर्तव्येनाऽऽवेदयितुं शक्यते । येनेष्टसाधनतया चानि-
यतौ चापूर्वजननद्वारेष्टसाधनं स्यात् । न च विधिं विनाऽऽन्यत्कर्मकाण्डे प्रमाणमस्ति ।
अत एवोक्तं विधिलक्षणानि कर्माणीति । न चैवं सति द्रव्याणामविधेयत्वादनङ्गत्वादनङ्ग-
त्वमेवेति वाच्यम् । कर्मसंयुक्तान्येव द्रव्याण्यपि विधेयानि । यद्यपि स्वरूपेणासा-
ध्यानि । तथाऽपि क्रियासंयुक्तानि तथा साधनभूतत्वेन क्रियानिष्ठानि भवन्त्येव
साध्यानि । अतस्तु सर्वत्रापूर्वसाधनत्वेन क्रियाया अपि विधेयत्वेन श्रेयःसाधनत्वं न
स्वरूपेण्यपि । स्वरूपमात्रस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वादनधिगतार्थगोचरस्य विधेः कर्मस्व-
रूपमपि विषयो न स्यादित्युक्तमेव । अत एव जैमिनिः(विना) भाषार्थाः कर्मशब्दा-
स्तेभ्यः क्रिया प्रतीयन्तेति क्रियाया एवापूर्वसाधनत्वमुक्तम् । तद्वृत्तानां क्रियार्थेन संम-
न्वय इति यदेकस्मादपूर्वं तदितरेस्तदर्थमिति वदज्जैमिनिः क्रियात एवापूर्वं तत्संबन्धाद्द्रव्ये-
भ्योऽपीत्युक्तवान् । अपूर्वजननकत्वेनाङ्गता प्रधानता च न स्वरूपेणेत्यसकृदुक्तम् ।
ततस्तु साक्षाद्वा परम्परया वा त्वपूर्वत्वादके कर्मण्यविद्यमाने तत्साधनत्वमात्रेणाङ्गद्र-
व्यमपि तदनङ्गं सन्निवर्तत इत्याह कर्मण्यविद्यमाने द्रव्यं निवर्तते । न च कृष्णलेष्टु कपाल-
शूर्पादिसाध्यं कर्मास्ति । न च प्रकृतौ कपालशूर्पादिकमदृष्टार्थं कर्मसाधनत्वेन क्लृप्तमस्ति
किं तु दृष्टार्थं कर्मसाधनतया क्लृप्तं कपालशूर्पादि । तद्धि नियमापूर्वसाधनमिति विधेयम् ।
ननु तर्हि कपालशूर्पादीनां प्रसालनसंमर्शनप्रोक्षणसाधनत्वेनाङ्गत्वात्प्रयोगोऽस्त्विति चेत् ।
तत्राऽऽह—प्रकृतौ तत्संबन्धाद्धर्मं लभन्ते कर्मण्यविद्यमाने सहधर्मद्रव्यं निवर्तत इति ।

न स्रज प्रकृतौ प्रक्षालनादि साधनत्वेन द्रव्यं विधीयते पात्राणि प्रक्षालयेत्यादिना द्वितीयाश्रुत्या प्रधानत्वेनोद्देश्यत्वप्रतीतिर्न साधनता प्रक्षालनादिक्रियां प्रति द्रव्याणां किंतु कर्मत्वेनोद्देश्यत्वम् । कर्तुरपि तत्ततमं कर्म कर्मणि द्वितीयेति पाणिनिस्मरणात् । तथा चेत्तत्ततमत्वमपूर्वार्थकर्मणां साधनत्वेन वाच्यम् । तत्साधनता कपालेष्वधिश्रयतीत्यादिना कपालशूर्पादिषु चाधिश्रयणोदपनादिविधानात्साधनता तेषां प्रतीयते । तत्साधनत्वेनोद्देशिततमत्वमर्थकर्मत्वं प्रक्षालनादिक्रियाणि प्रति । अतः प्रक्षालनादीनां साधनत्वमास्ति किं तु तत्तत्साध्यक्रियासंबन्धाद्धर्मं प्रक्षालनादिरूपं लभन्ते द्रव्याणि । धर्मशब्देन संस्कारकर्मत्वेनाहुत्वमुक्तं द्रव्यं प्रति । ततस्तु द्रव्यं चेदन्वयोपयुक्तं तर्ह्येव संस्कारमर्हति नान्यथा । भूतयाद्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हतीति न्यायात् । संस्कारकर्मणां न साक्षादपूर्वोत्पादकत्वं येन विधेयत्वमङ्गत्वेन स्यात् । किं तु यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयतेति नैमिष्युक्तन्यायेनापूर्वोत्पादकत्वं किं तु साक्षात्परम्परया वा त्वपूर्वोत्पादककर्मसाधनेषु दृष्टमुपकारं जनयन्त्यपि नियमद्वारा वाऽऽधेयशक्तिरक्षणदृष्टमपि द्रव्येषु जनयन्ति । प्रोक्षणादेः केषलमदृष्टमेव जन्यं द्रव्ये द्रव्यं चादृष्टशक्तिमत्साक्षादपूर्वसाधनीभूतां क्रियां साधयति । यथा ग्रथानादिरूपाङ्गाणां द्रव्यं किंचिद्द्रव्यं तु परम्परयाऽपूर्वसाधनीभूतक्रियासाधनक्रियां प्रत्यङ्गं सत्तद्वारा वा दृष्टशक्तिमदपूर्वसाधनक्रियां साधयति यथा प्रक्षालनादिसंस्कृतद्रव्यं चापूर्वसाधनप्रधानक्रियासाधनीभूतावहननादिकं साधयदपूर्वसाधनक्रियां साधयति । न च कृष्णलादिद्रव्यं चावहननादिकं क्लृप्तदृष्टोपकारकमर्थयतेऽतिदेशेनादृष्टोपकारस्य च तेभ्योऽक्लृप्तत्वात् । तस्मादक्लृप्तोपकाराणि कर्माणि निवर्तन्तेऽतस्तत्साधनानि द्रव्याणि च निवर्तन्ते तद्द्रव्यसंस्कारकर्मापि स्वाश्रयाभावाश्रितवर्तते । विकृतिर्हि । न प्रकृत्यतिदेशेनाङ्गानि गृहीत्या यथोचितं दृष्टमदृष्टं चोपकारं गृह्णाति किं तु दृष्टमदृष्टं चोपकारमाकाङ्क्षमाणा तदर्थान्यङ्गानि गृह्णाति । तत्राऽऽरादुपकारकाणामदृष्टोपकारजनकानामङ्गानामेवाविशेषेण ग्राहिका सती यावदपेक्षितदृष्टोपकारकाण्येव संनिपत्योपकाराणि गृह्णाति न निष्प्रयोजनान्यपि । तस्मान्निष्प्रयोजनानि द्रव्याणि निवर्तन्त एव संस्कारा अपि निष्प्रयोजना निवर्तन्त इति । सूत्रार्थः ।

उदाहरति—

यथा कृष्णलेश्वहननम् ।

यो मृत्योर्विधीयात्तस्मा एतां प्राजापत्याश्च शतकृष्णलां निर्वपेदिति कृष्णलानां सौवर्णानां कठिणद्रव्यत्वेनौषधविकाराणामपि वितुषीकरणलक्षणदृष्टसंस्कारानपेक्षणादवहननं निवर्तत इति शेषः । कर्मण्यविद्यमाने सह धर्मद्रव्यं निवर्तत इति पूर्वसूत्रादनुषङ्गः ।

ननु चर्मेष्टौ कपालेष्वपि ग्रहणे निवृत्ते कपालानि सधर्मकाणि निवर्तन्ते तथा श्यामा-
केष्टौ मीहिनिर्वाये निवृत्ते व्रीहिषु सधर्मकेषु निवृत्तेषु स्थास्यां श्यामाकेषु च तद्धर्मा न
स्युरत आह—

अन्यस्मिन्श्च द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेशः ।

प्राकृताङ्गव्यादन्यस्मिन्द्रव्ये तेन प्राकृतेन प्राकृतद्रव्यसाध्येनार्थेनापूर्वप्रयोजनवता
कर्मणा संयुज्यमानेऽङ्गत्वेन विधीयमाने तत्रापि धर्माणामावेशोऽतिदेशेन प्रादुर्भावः ।
अथमाशयः—न ह्यत्र पाकनिवृत्त्या कपालनिवृत्तिः किं तु सामर्थ्यसिद्ध्या स्थास्या
कपालस्थानापन्नया पाको हि चरोः प्राप्तः । तत्रापूर्वसाधनीभूता क्रिया न निवृत्ता ।
तस्याश्च साधनं जात्यन्तरविशिष्टमपि प्राप्तं, तस्स्थानापन्नं तद्वाचकं च तदेव पाकजन्या-
पूर्वसाधनतयाऽङ्गं तस्मिन्नेवापूर्वप्रयुक्ताङ्गे धर्मा अपि भवन्त्येव । एवं पाणिनिः स्थानि-
वदादेश इत्याह—अन्यथा तदपूर्वमेव तस्मान्नोत्पद्येतेति ।

उदाहरति—

स्थास्यां कपालधर्मः श्यामाकेषु व्रीहिधर्मः ।

अतिदिश्यत इति शेषः । अप्राकृतेऽपि द्रव्येऽतिदेशनिरूपणमनेन स्पष्टम् ।

द्रव्यसाध्यक्रियाया अनिवृत्तौ तस्स्थानापन्ने द्रव्यान्तरेऽपि धर्मातिदेशे चातिप्रसङ्ग-
माप्तकृत्वाऽऽह—

यज्ञोत्पत्तौ प्रतिषिद्धे सर्वे प्रतिषिध्येत ।

यज्ञाद्यज्ञकर्मणोऽङ्गभूतात्कर्मण उत्पद्यतेऽथवा यज्ञाय प्रयोजनायोग्यते तत्तथा ।
द्रव्य इत्यनुवर्तते । उत्पत्त्या प्रयोजनयोग्यताप्राप्तिर्लक्ष्यते ।

यस्मात्कर्मणे द्रव्यं संस्कृतं प्रयोजनयोग्यं भवति तत्कर्मविशिष्टद्रव्ये प्रतिषिद्धे तस्मात्सर्वं
प्रयोजनमपूर्वसाधनीभूतं कर्म तत्प्रयुक्तम् । अन्यदपि धर्मजातमपि प्रतिषिध्येत । यूपो
हि स्वातमानलक्षणेन कर्मणोत्पद्यते यज्ञप्रयोजनाय पशुनियोजनाय योग्यत्वेन प्राप्यः
प्राप्तिविशिष्टे तस्मिन्प्रतिषिद्धे संस्कारा अपि प्रतिषिद्धेयुः । न च न दध्यविश्रयतीतिव-
न्मानमात्रं प्रतिषिद्धमन्यसंस्कारविशिष्टं न प्रतिषिद्धं तत्र निधोजनमपि न प्रतिषिद्ध-
मिति मानं विनाऽन्यैः संस्कारैः संस्कृतैः परिधाबुल्लभके बर्हिषि वा पशुनियोजनमास्त्विति
वाच्यम् । यद्येवं तर्हि यूपस्थानापन्नेषु परिध्यादिष्वेव न भिन्नन्तीत्येतावदेव वक्तव्यम् ।
यूपग्रहणमनर्थकम् । न च यूपबलं भिन्नन्तीत्यर्थो भवेदिति वाच्यम् । परिध्यादिषु
पशुप्रयोजनयोग्यतास्वरूपमपि भज्येत । अतः स्वस्वरूपप्रयुक्तरूपावाचेनैव पशुनियो-
जनं तेषु विधीयत इति मानं स्वत एव निवृत्तं किमपि प्रतिषेधस्तस्माद्यूपस्य सकर्मकस्य
प्रयोजनस्य स्थानिन एव प्रतिषेध इति द्रव्यान्तरमपूर्वमेव विषेयम् । न च तस्योपदे-
शातिदेशाभ्यामन्ये संस्काराः स्युः । प्राकृतद्रव्यप्राप्तौ तस्स्थानिनस्तु तत्संस्काराः

प्राप्नुवन्ति नान्यथा । तस्य प्रतिषेधादतिदेश एव प्रतिषिद्धः । उपदेशस्तु नास्त्येव । यद्यपि नियोजनं प्राकृतं स्यात्तत्रातिदेशेन तथाऽपि न ते नियोजनसाधनमात्रप्रयुक्ता अन्यथा नियोजनसाधनेऽध्वर्यावपि प्रसज्येरन् । अतो यूपप्रतिषेधे यूपधर्माः प्रतिषिद्धा एव । उत्तरवेदिर्हि प्राकृताहवनीयस्थाने विधीयते । तस्याः प्रतिषेधे च प्राकृताहवनीय एव होमाधिकरणत्वेन । आहवनीय इति संज्ञया यदाहवनीये जुहुतीति श्रुत्या च यथा प्रकृत्यर्थत्वेन प्राप्तस्तथा विकृत्यर्थेनापि प्राप्त एव विधिना कल्पिते नानारम्याधीतेन । तथा च तस्मिन्नप्यतिदेशाभावोत्तरवेदिधर्माणां नियोजनमपूर्वद्रव्यान्तरं विशिष्टं विहितं तत्र नातिदेशप्राप्तिः । अत्र यद्यप्याहवनीयायतनं न विहितं तथाऽपि सामर्थ्यासंज्ञयैव प्राप्तमपूर्वमेव । न हि सोमाहुतिषु होमाश्रयत्वेनाऽहवनीयायतनं प्राप्तमस्तीति पूर्वेण समानन्यायं सोमचातुर्मास्येषु प्रथमे वैश्वदेवपर्वणि श्रूयते त्रिवृदग्निहोमो वैश्वदेवः पशुः सवनीयो बार्हस्पत्यानूबन्ध्या ।

न यूपं पिबन्ति नोत्तरवेदिप्रवपन्ति ।

परिधौ पशुं नियुज्यन्त्युल्मुके बर्हिषि वेतीष्टिचातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि नोत्तरवेदिमुपशतीति व्याख्यातमेतत् ।

इदानीं यत्र प्रतिषेधो नास्ति तत्रोभयापूर्वप्रयुक्ता धर्मा विकल्परक्षिति प्राप्ता आह—
अन्यस्मिंश्च द्रव्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेष वत्करे
वाजिनमासादयन्त्यश्वे पशून्मियुज्यन्ति परिधौ पशून्मियुज्यन्ति ।

अन्यस्मिन्निति सूत्रेणान्तरितेनैवार्थसिद्धौ सत्यामप्युभयापूर्वप्रयुक्ता उभयेऽपि संस्कारा भवन्त्येव । न हि स्वरूपप्रयुक्ता धर्मा अपि त्वपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वं च कर्मभेदेन भिद्यतेऽत उभयकर्मापूर्वप्रयुक्ता अन्यतरेणकृतेषु नोभयापूर्वोत्पत्तिं वक्तुं पुनः सूत्रारम्भः । अन्यस्मिन्द्रव्येऽन्यापूर्वद्युक्तसंस्कारसंस्कृतेऽपि तेनार्थेन प्रयोजनान्तरेण संयुज्यमाने प्रयोजनान्तरापूर्वप्रयुक्ता धर्मा भवन्त्येव । प्रथमपर्वणि वाक्यमुत्करे वाजिनमासादयतीति । तथाऽश्वमेधेऽश्वे पशून्मियुज्यन्तीति गतार्थमेतत् ।

एवमतिदेशनिरूपणं व्याख्याय विकृतिविषय एव विशेषानुष्ठानन्यायान्तराणि दर्शयति विकल्परक्षविकल्पो वेत्यन्तेन ।

सामिधेनीषु वर्षमानासु ॥२॥ काष्ठानि
वर्धन्ते संह्रियमाणासु यथाप्रकृति ।

समिध्यमानोऽग्निर्याभिः प्रकाश्यते ता ऋचः सामिधेन्यस्तासु कामेन वर्णविशेषेण विकृ-

तिविशेषेण वा सप्तदशानुब्रूयादित्यादिविविभिर्धर्मानामु पञ्चदशभ्योऽधिकानु विधीय-
मानानु तासां प्रणवे प्रणवे निधीयमानानीधमकाष्ठानि समिधस्तत्संख्यया कार्याणि ।
यद्यपि न सामिधेन्यङ्गानि काष्ठानीति वर्धन्ते प्रधानानुरोधेनेति न भवति तथाऽपि
सामिधेनीनामुपकारकाणि भवन्ति । कथम् । उच्यते—समिधं गृहीत्वाऽग्नौ प्रक्षिपति ।
प्रणवे तावत्समिध्यमान इत्युच्यत इत्युक्तमेव नहि तथा गृहीतयाऽनारब्धे समिन्धनेऽग्नेः
समिध्यमानत्वं, यदा प्रतिसामिधेनीत्ययं पक्षोऽन्वयोः पक्षयोः पूर्वं निहितसमिधे-
कैक्यैव समिध्यमानः प्रकाश्य एकैकया सामिधेन्या न तु बह्वीभिः समिधिरिध्यमान
एकैकया प्रकाश्यः पञ्चदशेधमदारूप्यम्यादधातीत्यादिना विहितैकविंशतिसंख्याकेधम-
काष्ठानां प्रत्येकं कर्मणि विनियोगात् । तथैकया समिध्यमान एकया प्रकाशितो नान्यथा
प्रकाश्यते । हौत्रे मन्त्रसमुच्चयोऽप्यनेकोद्देश्यत्वासंभवे न तु सर्वत्र । तस्मात्प्रतिसा-
मिधेन्येकैकस्या एव समिध उपकारकत्वात्तदुपकाराय समिधोऽपि वर्धन्ते । नत्वे(न्वे)र्धं
तिष्ठ एव सामिधेनीरन्युच्येत्यत्रैकामन्त्राहेत्यत्र च समिधां ह्रासः स्यादत उक्तं संहिय-
भाषास्त्विति । प्रकृतौ दृष्टा संख्याऽऽधिक्ये न बाध्यते ह्रासे तु बाध्येत तद्वाधो मा
भूद्विति यथाप्रकृतिपञ्चदशैवाभ्यादधाति । एकया समिध्यमान एकया प्रकाश्यत इति
नियमो बाध्यते वचनान्महापितृयज्ञ एकामन्त्राहेत्यत्र त्रैधमिधं विमज्येति स्वयमेव
वचनं दर्शयिष्यति । तथोपसत्सु तिष्ठ एव सामिधेनीरन्युच्येत्यत्र च नवधेधं विमज्येति
दर्शयिष्यति । पठ्यते सौत्रे एव वचने तथाऽपि श्रुतपञ्चदशसंख्याबाधो न सामर्थ्येन
कर्तुं शक्य इति न पञ्चदशत्वबाधः ।

यथार्थमुहः ।

विकृतौ कार्य इत्यध्याहारः । काष्ठविवृद्धौ मन्त्र ऊहनीय एकविंशतिधेत्ययमित्यूहस्य
नुद्धिस्थत्वे व्याख्यायते । यथाऽर्घो विद्यते कर्मणि समवेतस्तथोहोऽर्घाभिधायकपदप्र-
योगो लौकिको मन्त्रे कार्यः । ननु कथं लौकिकपदप्रयोगेण मन्त्रताऽऽज्ञानाभावान्मन्त्रपदेन
योगेन लक्षणया चार्थप्रकाशनसंभवादिति चेत् । उच्यते—विकृतौ मन्त्रोऽतिदेशेनाऽऽ-
नुमानिकेन प्राप्नोति न श्रुत्या यथोपदिष्टं ब्रह्मणवन्त इत्यत्र परिभाषितत्वात् । अश्रुति-
प्राप्ते तु यदि नमिधा प्रभवति तदा पदमन्त्रकमुत्कृष्य तत्स्थाने समर्थं लौकिकं प्रयोक्त-
व्यम् । तत्रार्थप्रकाशनं दृष्टप्रयोजनं सिध्यति न मन्त्रेणैव प्रकाशनमिति नियमाभाव-
मात्रमापद्यते । मन्त्रपदे स्वसमर्थे न प्रकाशनं नापि तद्धारको नियम इति द्वयमपि
बाध्येत । किंच न पिता वर्धनं न मातेति हौत्रेऽन्वेन माता मन्यतामनु पितेति मन्त्रे
तस्यादर्शं नाहेदिति चोहप्रतिषेधादन्यत्रोह इति मीमांसतो विस्तरतो ज्ञेयम् ।

न प्रकृतावूहो विद्यते ।

यदि मन्त्रः प्रकृतावेवासमर्थस्तदा श्रौतविनियोगानुसारेण कथाऽपि विवक्षया समर्थनीयः

कश्चित्प्रकृत्यन्तरे पञ्चलोपो वा विकृतिमात्रमभित्वं चेत्मादि ज्ञेयम् । सर्वथाऽप्यसमर्थे कश्चित्समर्थे पदमभिधत्वा कश्चिद्वृत्त्यन्तरेण समर्थं स्यात्प्रकृत्यर्थो मन्त्रस्तत्रासमर्थश्चेत्कुत्र समर्थः स्यादिति न प्रकृतावूहः ।

पत्नी संनह्योपहृतोऽयं यजमान इति ।

बहुपत्नीकयजमानोऽष्टौ पत्नीं संनहेति मन्त्रे बहुवचनान्तत्वेन नोहः । पत्नीत्वजातेः पदार्थत्वेन समर्थनीयत्वात् । पत्नीसंयानेषु चोपहृतोऽयं यजमान इति याजुषे होत्रे नोहः । लिङ्गाविवक्षया अधिकारिमात्रविवक्षया समर्थनीयत्वादित्याशयः । अथ यज्ञस्य रमतामित्यत्र सद्यस्काळपूर्णभासे बाधोऽपि अः पदस्येत्यादि ज्ञेयम् ।

तथोत्तरस्थां ततौ यथासमञ्जातम् ।

उत्तरततौ विकृतौ यः प्रकृतौ मोहितो मन्त्रः स विकृतावपि तेनैव प्रकारेण समर्थनीयो न तूहनीय इति तथा यथा प्रकृतौ यथासमञ्जातं यथाप्रकृतिपाठं पौर्णमासतन्त्रस्यस्काळविकृतावपि अःपदेनाद्येतिपदमूलां प्रकृतिपाठेन तु सपदेनैव प्रयोग इति अ ज्ञेयं समानन्यायत्वात् ।

प्रतिनिधिष्वर्थलुप्तानि न कियेरन्यथा

लूने लवनमसच्छिद्ये छेदनमसः ।

प्रतिनिधिषूहो नास्तीति द्वितीयप्रश्नप्रथमपटलान्त उक्तमत्र नोक्तम् । अत्र तु मन्त्राणां गृहप्रसङ्गेन बाधोऽप्युच्यते भरद्वाजादिथजुष्क्रियापक्षप्रतिक्षेपार्थम् । अर्थलुप्तानि दृष्टं प्रयोजनमर्थस्तस्मात्लुप्तानि कर्माणि द्रव्याणि यजूंषि वा न कियेरन्न प्रयुज्येत्स्वयं कृता यथा बार्हवि प्रतिनिधित्वेन गृहीते पूर्वमेव तथा यूपे छिन्ने लवनच्छेदनप्रकाशकयोर्मन्त्रयोर्नप्रयोग एवं लवनच्छेदनाश्वपे दृष्टार्थत्वेन वल्लुप्तं तदभावे तेषु न कार्यम् ।

यत्र ययः अपणार्थेन श्रूयते देवस्त्वा

सवितोत्पुनात्वित्युत्पन्नं संनमति पयो

देवाग्नेष्वग्र इत्यभिमन्त्रणमेवमाज्ये ।

यत्रेष्टयां हविः श्रवणप्रयोजनेन पयो दुग्धं विधीयते तत्र देवस्त्वेत्युहेनोत्पन्नमुत्पयतेऽनेन मन्त्रेण तं परिणमयति । विपक्षयूहमुक्त्वा पदोहार्यं पयो देवा इत्याद्युक्तम् । अभिमन्त्रयतेऽनेनेत्यभिमन्त्रणं मन्त्रमिमं यज्ञं नय यज्ञपतिं वेहि स्वामिन्द्रः त्वमिन्द्रमवृणीथाः प्रोक्षितमसीत्यवशिष्टमूहाः । आज्यं देवा इत्याज्ये श्रवणार्थेन श्रूयते इति शेषोऽन्वयपरोक्तः । प्रणीताधर्मेण संस्कारप्राप्ताविदमुक्तम् । तत्रेदं चिन्त्यते—कथं प्रणीताधर्मप्राप्तिर्न तावत्पयः प्रणयत्याज्यं प्रणयतीति श्रूयते नापि संयवनार्थत्वेन श्रवणं येन संयवनार्थानामपां प्रयोजनसंनद्धत्वादन्वस्मिन्द्रज्ये तेनार्थेन संयुज्यमाने धर्मावेश इति

प्राप्नोति । संवचनं श्रवणं भवति पिष्टेऽशनयतीति पिष्टाश्रितसंवचनार्थत्वेन मदन्तीनामेव श्रुतत्वात् च मदन्त्यर्थं प्रणीताग्रहणे विचिरस्ति । तस्मात्तत्र श्रवणार्थता प्रयोजनमिति । तत्र सिद्धान्तः सूत्रकारेण यत्र पयः श्रवणार्थेनेति वदता प्रणीताभिर्हवीरुषि श्रवण-
तीति श्रुतिमूलं प्रणीताविनियोगेऽङ्गीकृतं पिष्टेषु संवचनार्थं प्रणीता एव विहिता इति च ज्ञापितम् । प्रकृतौ पिष्टान्येव श्रवणीयानीति तथोक्तम् । व्यक्तमापस्तम्बेनोक्तम्-
श्रणीताभिः संयोज्यते । संवचनेन पिष्टो भवति तस्य च पाक इति संवचनं पाकार्थमेव ।

चरुकरुपान्न्यास्यामः ।

प्रकृतितोऽप्राप्तमूलं विकृतौ व्याख्यायेदानीं तथैवान्यानपि प्रकृतितोऽप्राप्ताचरो चर्मोऽन्याख्यातुं प्रतिज्ञा न्यायमूलस्वरूपापनायाव्याख्याने त्वप्राप्तेः । कस्यान्यायकहि-
तान्धर्मान् ।

स्थाळी कपालानां स्थाने भयुनक्ति ।

स्थाळी लोकप्रसिद्धा कपालानां स्थाने कपालानामतिदेशप्राप्तानां चरुपाकासमर्थानां स्थाने तत्प्रयोजन उद्देश्ये पात्रप्रयोगकाले भयुनक्त्युत्तरसंस्कारानपि तुल्यान्कपाकव-
दित्यर्थोऽन्यस्मिन्निति तत्सूत्र उदाहृत एव ।

तस्य प्रसिद्धमात्रिष्फलीकृतेभ्यः ।

तस्य चरोः समाप्तं निविष्टस्यापि बृद्ध्याकृष्टस्य तस्येति निर्देशः । तस्य संवन्धि-
भ्योऽतिदिष्टेभ्यस्तद्वुलेभ्यस्त्रिष्फलीकृतेभ्योऽभिव्याप्य प्रकृतित एव सिद्धं प्राप्तं कार्य-
मिति शेषः । प्रक्षालननिनयनान्तं त्रिष्फलीकरणेन लसितम् ।

प्रथमेन कपालपक्षेण स्थाळीमुपधाव ।

प्रथमेन भुवमसीत्यनेन भुवासीत्येवमूहितेन । कपालमन्त्राणामनेकत्वादानेके विकल्पेन
प्राप्तास्तत्र प्रथमेनैवोपधानम् । स्थाळी प्रथमा प्रथमकपालपक्षेणोपधाया । कृतप्रयोजना
इतरे निवर्तन्ते । उपधायेति पूर्वसंस्कारसाहित्यं यथाप्रकृतीति दर्शितम् । उपवेशादि-
नाऽङ्कारनिर्वर्तननिरसनावस्थापनानि पूर्वाङ्गाण्यपि । उपधानानन्तरमुपर्यङ्काराध्यहनमुप-
रितापार्थं नास्ति चरौ तस्य प्रयोजनाभावादित्यावेदयितुमुपधायेति स्वया निर्दिशति ।

शूर्पादेव तद्गुलान्समोप्योत्पूयाभिश्चरणमन्त्रेणोप्य पर्य-

त्रिकृत्वा श्रपयित्वाऽभिघार्थं स्थाल्यैवोद्दासयति ।

पदार्थानुपूर्वोक्त्यनं विशेषप्रदर्शनार्थं मध्ये पदार्थनिवृत्त्यर्थं च । शूर्पादेवेति कृष्णा-
जिनव्यवधाननिवृत्त्यर्थं ज्वलनपर्वन्तं माष्यकृता त्वङ्गीकृतमेव । तदुपरि न भवेदपि
तु परितः सामर्थ्यात् । संवचामीत्यन्तेन तिरःपवित्रं पाष्यामुत्पूय ह्योस्तेत्यनेन । प्रणी-

तानामानयनं मदन्तीभिः संयवनं च समोष्य नाङ्गारापोहनं धर्मोऽस्तीति मन्त्रः कपालेषु
 पाकार्यमधिश्रयणलक्षणावस्थापनार्थं तेनोप्यावधाय स्थास्यामित्यर्थात् । धर्मशब्दे तद्वि-
 शेषणे विश्वायुः शब्देऽपि नोहो धर्मत्वेन हविष एव संस्तत्वात् । प्रथमपरिमाणेन न
 स्तः । पर्याग्निं कृत्वाऽन्तरितमित्यनेनाभिज्वलनमुपरिज्वालाकरणं दृष्टार्थमेव व्याख्यातम् ।
 तद्वज्रोपरिपाकासंभवाच्च स्यात् । सं ब्रह्मणेत्यपि विरोधाच्च स्यात् । नाभिज्वलयति धर्मः ।
 अत्यग्निस्त इति । सं ब्रह्मणेति नास्ति । अविदहन्ते (न्त इ) त्यस्मि श्रपयित्येति अग्निस्त
 इत्युत्पुन्यैः प्रतिपद्यैव श्रपयित्वेत्यर्थः । प्रायैगिकास्तूषवानानन्तरमेव तूष्णीं प्रणीता
 आनयन्ति माध्यकृतसंमतं च । तथात्वेऽप्यत्र समोष्योत्पुन्य समन्म्रमानयनं कर्तव्यमेव
 न पूर्वमेवाऽऽनयने मन्त्र इति वाच्यम् । संसृज्यध्वं संपृच्यध्वमिति लिङ्गविरोधात् ।
 अविदहन्तः श्रपयतेति संप्रेष्यत्यत्र वारं विमृजत इत्यस्येव । अङ्गुलिप्रलाञ्छनपात्री-
 निर्णेजनयोरभावाच्च निनयनमेकतायेति । वेदिकरणादि यथाप्रकृति विष्णुनीत्यन्तम् ।
 इदमहमिति नास्ति । सूर्य ज्योतिरित्यस्ति । स्योने त इति नास्ति । अभिवार्येति यथा
 प्रकृत्याऽऽप्यायतामिति तूष्णीं वा । स्थास्यै वोद्गासयति । आर्दः प्रथञ्जुरिति मन्त्रेणा-
 भिन्दन्नपर्यावर्तयन्नित्युद्गासन उक्तत्वान्मध्यादिदेशभेदलोपमिया ■ स्थास्येत्युक्तम् ।
 एवकारस्तु तस्मिन्सीदेति पाञ्चवामुद्गासनप्रतिषेधार्थः ।

पुरोडाशेन पुरोडाशमणे ।

केवलेन पुरोडाशेन पुरोडाशजातीयेनान्येनानन्तरितेन व्याधिगणे संमुदाये सति ।

यथाभागं व्यावर्तध्वमित्येकैकं पिण्डमपच्छिन्नं

नापि यथाभागं व्यावर्तेयामित्येवमिति ।

त्रिषु सकृदेवान्येषु यावद्वाववशिष्येते तावद्बहुवचनान्तमन्त्रमाप्त्यर्थं वीप्सैकैक-
 मिति । पिण्डं पिण्डभागं पृथक्करोति । द्वयोरवशिष्टयोर्धयाभागं व्यावर्तेयामिति द्वौ
 पृथक्करोति ।

तयोरेव देवतादेशनम् ।

तयोर्न पूर्वेष्वपि । इदममुष्मा इदममुष्मा इति स्वशास्त्रीयानाममुष्मै त्वाऽमुष्मा इति
 वा । पूर्वेष्वपच्छेदक्रमेण प्रथमादिदेवतार्थत्वेन क्रमेऽवगतेऽन्त्ययोर्युगपदवच्छेदक्रमाना-
 वात्क्रमेणाऽऽदेशनं कार्यम् ।

चरु पुरोडाशयान्भागधिवचनादिभज्येरस्तत्र विभाग-

मन्त्रं जपति समान्द्वैधं करोति विषयान्पथाभागम् ।

चरु पुरोडाशार्थनिरुता देवस्य त्वेत्यनेनाधिदपामीत्यन्तेनाधिदपने तस्मात्प्रागेव
 विभागः । कथं तथाऽऽह-तत्र विभागार्थं मन्त्रं द्विवचनान्तं तयोर्नद्विवचनान्तं ननुपु-

सहिदेव वाचं वक्तुं अपतीरयुक्तम् । न ह्यत्र प्रतिदेवतं धर्मः क्रियते येन करणं
सिद्धत्वेनाऽऽवृत्तिरपि तु राशिद्वयेनैवातो मन्त्रस्य सकृदेव अयः । यावन्तश्चरवस्तान्त-
स्तु चेत्पुरोडाशास्तर्हि राशिद्वयेन समप्रमाणानेव द्वैवं विभजति । यद्येकेऽधिकास्तर्हि
सावताः परिमाणेन विद्यमानेव द्वैवं करोति ।

इदममुष्मै चामुष्मै चेत्येकैकस्मिन्वाशावेकैकां देवतामुपलसयेत् ।
राश्योर्मध्य एकत्र प्रथमा देवता चर्चया चेतदा चरुराशौ चरुदेवतामुपलस्य पश्चात्प-
रोडाशदेवतामुपलसयेत् । वैपरीत्ये वैपरीत्येनेत्येव वक्तुमेकैकस्मिन्वाशावित्युक्तम् ।
अत्रैवं देवतेति जानीयात् ।

पौष्णमपच्छिद्य सह पुरोडाश्यैः पिनाष्टि ।

चरुराशेः सकाशात्पौष्णं पृथक्त्वा पुरोडाश्ये मेळयित्वा तैः सहैव पिनाष्टि । अवि-
षपनादि पिण्डकरणान्तं करोतीत्यर्थः ।

अभिश्चयणकाले मिथो विभज्येरन् ।

अभिश्चयणकाले प्राप्ते सति मिथः परस्परं पिण्डांस्तण्डुलांश्च विभजति ।

तत्र विभागमन्त्रं जपति ।

राशिद्वयेऽपि सकृदेवोक्तार्थमन्यत् । न पुनर्देवतादेशो जातत्वात् ।

नानाबीजेषु समवेतेष्वेकमुल्लखलं सुसलं शूर्पं कृष्णाजिनं च ।

चरुद्वानादिपरमतव्युदासार्थं नानाजातीयेषु नानाधर्मेषु च । यथा श्यामाकम्भीहिम-
देव । कृष्णकम्भीहिमहाकम्भीहिमशुभीहिषु समवेतेषु समानतन्त्रेषु सत्सु न्यायसिद्धमेवामे-
कत्वं बीजेषु चरुपुरोडाश्येषु ग्राभ्यारण्यौषधेषु ।

प्रथमे बीजे हविष्कृतमाद्यत्युत्तमे वाचं विसृजते ।

प्रथमबीजाह्वानेनैव हविष्कृतमाद्यमने सिद्धे न पुनराह्वानं प्रथमजनाभावात् । अन्तिमे
बीजे त्रिण्डलीकरणसंप्रैवे सति वाचं विसृजते प्रथम एव विसर्गेऽन्येषामवहननमनियते-
नैव कर्त्ता कृतमवैधं स्यात् । अवहननं च दृष्टतण्डुलीभावकर्णार्थं यावत्त्रिण्डलीकरणं
तावत्तण्डुलीभावोऽतः संसृष्टानि त्वेकापवर्गाणीति काण्डानुसमयोऽत्र द्रष्टव्यः ।

सोमेनाऽऽग्रपणेष्ट्या पशुबन्धेन बाध्या-

बास्यायां पीर्णमास्यां वा यजेत् ।

सोमार्योऽपूर्वविधिरन्यथोस्तु प्राप्तानुवादः । श्रुतिरेवेयम् । किमर्थमनुवादः । उच्यते-

दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च संनिपाते दर्शपूर्णमासौ बलीयासावित्युक्तम् । तत्र पञ्चदशी-
प्रतिपदोरुपयोरपि प्रातःकालौ प्रकृत्यावरुद्धौ तथा चातिदेशतःप्राप्तौ विकृतौ कालौ
प्रकृत्या बाधितौ स्याताम् । न च प्रकृतौ सोमस्य विकृतेष्टीनां च कालविधानं स्वतन्त्र-
पञ्चोक्त्यान्वाधानं कृत्वा विकृतेरन्वाधानं क्रियेत यागानन्तरं याग इति वाक्यम् । न
कर्मणि कर्मारम्भे न्याय्यस्तस्माद्विकृतिरपर्वणि च । प्रकृतियागानन्तरमेव चाऽऽपद्येत
तद्वर्धमानतिदेशप्राप्तस्य प्रत्यक्षश्रुत्याऽनुवादस्ततश्च यानि त्विष्टिपशुबन्धानां प्रत्यक्षाका-
तानि तानि तत्र बलीयांसीत्युक्तेन न्यायेन पञ्चदश्यां प्रकृतौ प्रातःकालबाधेन प्रवर्तते
विकृतिर्यत्तनीये वा प्रकृतियागोत्तरकालं विकृतेर्द्वयहकालताऽऽनुमानिकी सा गत्यन्तरा-
भावाद्वाच्यते प्रकृत्येति पूर्वं वा परं वा विकृत्यनुष्ठानं सिद्धं भवति । तत्र काम्येष्टयः
सद्यस्काळा उपांशुतन्त्राः पञ्चपञ्चेति वक्ष्यति । तथाऽऽमावास्यायेन पौर्णमासेन वा हवि-
षेष्टा काम्यैः पशुभिरिष्टिभिर्वा यजेतेति वक्ष्यति न तथाऽन्यपश्चिष्टिषु यदि श्रः काल
इति पशौ द्वयहकालताविकल्पं च वक्ष्यति । तत्र पूर्वद्युरन्वाधानमित्यर्थादुक्तं, वक्षति च
पूर्वस्य पर्वण औपवसत्येऽहोति पूर्वपर्वणि पञ्चदश्यां क्रियमाणयागस्यौपवसत्यमह-
श्चतुर्दश्यपीति । तच्चेष्टामपि वैकल्पिकं ज्ञेयम् । अस्ति च पञ्चदशीप्रतिपदोरुपयोरपि
पर्वत्वं यथा पञ्चदश्या दर्शत्वमेवं प्रतिपदोऽपि तथा पौर्णमासीत्वमपि तत्प्रथमपटले
विस्तारितमिह संक्षेपतः स्मर्येत । अमावास्याशब्दः सूर्याभ्यन्तमसोः परमेस्तेनिकर्षनिमित्तः
पौर्णमासीशब्दश्च परमविप्रकर्षनिमित्तोऽतः संनिकर्षविप्रकर्षौ संधिमध्यमक्षणमात्रं तच्च
पञ्चदशीप्रतिपदोः समानमेवेति तयोर्द्वयोरपि ग्रहणममावास्यापौर्णमासीशब्दार्था तयो-
भ्यमत्र विकृतिविधानार्थं सूत्रितम् । अत्र केचिदाहुरमावास्यायां पौर्णमास्यां चेति
वक्ष्येमाभिधानममावास्यापौर्णमासीमध्यगस्य कालस्य यागाह्वयस्यापनार्थम् । स
कामयेत बलीयान्स्यादिति स पूर्वपक्षे याजयेद्यं कामयेत पशूयान्स्यादिति तमपरपक्ष इति
विधिप्रतिषेधश्रुतिरप्यनुगृहीता स्यात्तथा छान्दोग्यसूत्रमनादेश उदगयन आपूर्यमाणपक्ष
इति चेति । तथा दर्शपूर्णमासाभ्यामेकं फलापूर्वं साध्यत इति द्वयोरेकप्रयोगता तत्र न
कर्मणि कर्मारम्भ इति न्यायोऽप्यनुगृहीत इति । तच्चेष्टम् । आमावास्यायेन पौर्णमासेन
वा हविषेष्टा काम्ययागविधानान्तोमे चामावास्यायां यजनीये वाऽहनि पौर्णमास्यां यज-
नीये वाऽहनि दीक्षासुत्ययोर्विधानस्य मानत्वादस्ति च श्रुतिरप्यामावास्यायेन पौर्णमासेन
वा हविषेष्टा दीक्षेतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सोमे पूर्वपक्षयागनियमश्रुतिर्वाधितैव तथा मध्ये
चाध्यवधानमपि । छान्दोग्यसूत्रमनादेश इत्येवात्राऽऽदेशात् तथा छान्दोग्यसूत्रं यं काम-
येतेति श्रुतिरप्यनादेश एव सावकाशा । वक्ष्यति च गृह्ये पाकयज्ञेष्टापूर्वमाणपक्ष इति
न कर्मणि कर्मारम्भ इत्यारम्भमात्रप्रतिषेधः । किंच नक्षत्रयोजनान्ते प्रयोगे प्रयोगान्तरं
प्रतिषिध्यतेऽन्यथा चानुर्वासेषु मध्य आप्रयणेष्टिलोपः स्यादित्यलमतिपसङ्गेन ।

सप्तदशानुब्रूयादित्याः पशुबन्धस्य वा पञ्च-

दशभिर्विकल्परैश्च विकल्पो वा ॥ २२ ॥

सप्तदशानुब्रूयादित्यनारम्य श्रूयते तत्तु दर्शपूर्णमासप्रकरणेन प्राप्तपञ्चदशत्वं च वाचकं नापि वैकल्पिकमतो विकृतेष्टेः पशोर्वा सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयादिति शास्त्रान्तरे श्रूयमाणमुपसंहरतमतिदेशप्राप्तसामिधेनीपञ्चदशत्वविकल्पार्थमिति परमतमविकल्प इति स्वमतं नित्यमेव साप्तदश्यं पशुबन्धे विकृतेष्टिषु यत्र श्रूयते तत्राऽऽमुमानिकपञ्चदश-
स्वनिवृत्तिः प्रत्यक्षश्रुतेः प्रबलत्वात् ।

आग्रायणेष्टि व्याख्यास्यामः ।

नानान्यायातिदेशैः प्रयोगसिद्धिरित्यव्याख्याने तु न सिध्यतीत्यर्थः ।

तथा नानिष्टा नवानामोषधीनां फला-

म्यभ्राति ग्राम्याणामारण्यानां च ।

तथाऽनिष्टा नाभ्रातीत्यन्वयः । अग्रेऽग्नपाके सति तस्य देवतास्यो हविरित्यनेनेत्या-
ग्रायणं कर्मः तत्राऽऽद्ये दीर्घता छान्दसी । तथा चासति यागे पूर्वं ग्राम्यारण्यौषधीनां
फलानि नाभ्राति तस्मादग्रायः । प्रतिपाकं तथाऽनिष्टा नवानामाग्नेये पाथिकृतेष्टेः
ग्रायणसत्त्वेन विधानाभित्यैवेयमग्नपाकेनाशननिमित्ता । तथा च भरद्वाजोऽनया याव-
जीर्णं यजेतेति नियतोपक्रमा वाऽऽधानानन्तरमित्यपि ज्ञेयम् । आधाने पवमानहविषामु-
त्कर्षे कात्यायनेन प्रतिनिधित्वेनाऽऽग्नयणविधानात् । नवानामिति बृहत्या यदुत्पद्यते
वर्षा आरम्याऽऽवसन्तं तत्रैव नवत्वप्रसिद्धिः । न वृक्षाणां फलानां प्रतिषेधो नाप्यौ-
षधीनां फलमपतिरिक्तमूत्रकन्दपत्रपुष्पादीनां प्रतिषेधः । तदिदं व्यक्तमापस्तम्बभरद्वा-
जादिभिरुक्तम् । हरितयवानां श्रीहीणान्यस्याद्वनलब्धफलानामनुग्रहस्तैरेवोक्तः । देव-
मातृकाणां हि प्रायेण प्रथमा श्रीहिषवानां शरद्वसन्तयोरेवोत्पत्तिः । श्रुतिरपि तयो-
रेव । शरद्वसन्तयोराग्रयणमिति वैश्वानसेनाऽऽपस्तम्बेन भरद्वाजेन च शरदि श्रीहिषि-
र्वसन्ते यदैर्वर्षासु इयमाकैरिति कल्या धान्यानामन्यदाऽपि पाकदर्शनस्तर्कदाऽपि
नवत्वमस्तीति शरद्वसन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । तथा च श्रीहिषयामाकानामग्रयणं नियतं
तथा च बहुवृक्षानां यवाग्रयणं कृताकृतमिति ।

श्रीहीणामग्रपाकस्य यजते तथा इया-

माकानां यवानामग्रपाकस्य यजते ।

प्रथमपकानामेव तदा वा शरदि वा यागः शरदे तु नातीयात्तथा तत्रैव तन्निषेधार्थः ।

इयामाकानां प्रथमपकानां वर्षासु शरदि वा समानतन्त्रेण यागस्तदाऽग्नपाकाभावे यदाऽ-

अपाकस्तदेव भिन्नतन्त्रेण । यवानां तु भिन्नतन्त्रेण । अपाकशब्देन तत्कालपाकस्य
ग्रहणम् । न च शीघ्रियवानामेककालेऽपपाकता संभवति ।

तथा शीहीणां निर्वणकाले पुराणानां शीहीणो-
पाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति नवानामितराणि ।

तथा च समानतन्त्रभिन्नतन्त्रोपपत्त्यायां सत्यां शीहीणां निर्वणकाले शीघ्राग्रयणं
निर्वणकाले त्वग्निपस्य वैशेषिकविधाने न तु भिन्नतन्त्रे इयामाके यवाग्रयणे वा पुराण-
शीघ्राग्नेयोऽस्तीति । इतराणि वक्ष्यमाणानि नवानामेव । तत्र इयामाके देवताविके-
षिताऽन्यथोऽस्तु देवताग्रयं समानमेव । न यवाग्रयणे पुराणानां शीहीणां यवानां
वाऽऽग्नेयो नास्ति नवानां । तथा इयामाके भिन्नतन्त्रेऽप्येव देवता वाऽऽग्नेयः ।
तदुक्तं वैखानसेन वसन्ते यथैर्यनेत तेषां शीघ्राग्रयणवत्कृतो वाऽऽग्नेयइयामाकाविष्येते
इत्यापस्तम्बेनापि तथा चोक्तम् ।

अग्निन्द्रमैन्द्राग्रं वा द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरं प्रपत्ति-
श्रुतं सौम्यं इयामाकं चरं घावापृथिव्यग्नेककपालम् ।
निर्वपतीति पूर्वस्थानुब्रह्मः ।

नानातन्त्रं इयामाकमेके समामनन्ति ।
पूर्वमुक्तस्य समानतन्त्रतयोक्ता इयामाकमेकमेव भिन्नतन्त्रं न तत्र देवतान्तरमस्ती-
त्यर्थः ।

उपसमे हविष्यमोक्षिते शतायुधायेति पञ्चाध्यानीर्जुहोति ।
अदित्या य उपस्ये साव्यामीत्युपसमे देवस्य त्वेत्यनेनाप्रोक्षिते सति शतायुध-
सं स्वां शीघ्रो हेमं इदुवत्सं मद्राज इति पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्च गृहीत्वा जुहोत्या-
ग्रयणं निरूप्येता आहुतीर्जुहोतीति श्रुतेः ।

पुरस्तात्स्विष्टकृत एके समामनन्ति ।
स्विष्टकृतः पूर्वं शतायुधायेत्यादिना जुहोतीत्येके शास्त्रिनस्तुल्यश्रुतिस्वाधिकार्यः ।
उभेयत्रापि विविहोमन्त्रमेण ।

एक कपालानां वैश्वदेवीयेनैककपालेन कल्पो व्याख्यातः ।
सर्वकामेककपालानामनुपदिष्टधर्माणामेव न तूपदिष्टधर्मस्य वारुणस्यावभृथीयस्यापि ।
वैश्वदेवं चातुर्मास्ये प्रथमं पर्वं तत्र भवेनैककपालेन कल्पो विविस्तस्मादिति दिष्टाङ्गाना-
मन्त्राङ्गोपसंहारो ज्ञेयो न त्ववभृथैककपालात् । ननु कथमत्र तस्मादिदं यौवता
वंशपूर्णमासप्रकृतिर्भूतिकृतीष्टानामुक्तम् । न च भिक्षुको भिक्षुकाद्यावत् इति
न्यायाच्च न विकृतेविकृतिरस्ति विना वचनम् । तस्मादग्नीषोमीयमात्रविकृतित्वं हविः
सायान्यादेककपालस्य । न च स्वधर्माणो विकृतयोऽन्यासामस्वधर्माणां प्रकृतयः सङ्ग-

नवादिनि वाच्यम् । न वात्र सादृश्यमस्ति । न चैककपालत्वसामान्यं देवतासामान्यं
देवतासामान्यस्य हविःसामान्यस्यैवाक्कीकृतात् । एककपालत्वं हविर्विरोधं न तु
हविस्तेन हविर्हविर्विशेषणसामान्यविविरोधे मुख्यमेत नलीयो न गुणः । यदि स्यादेक-
कपालत्वेन सादृश्यं तदा वरुणप्रप्रासादौ वचनेनेतद्वाक्येन एककपाल इति पञ्चदश-
वर्गं स्यात् । न च आवापृथिव्यत्वं देवतासामान्यमस्तीति वाच्यम् । न हि सर्व-
वर्गवैशिष्ट्ये)ककपाले तदस्ति दुर्बलं चेष्टुक्तम् । न चैकमेककपाल इति नामधेयं येन
मासमग्निहोत्रमिवात्राप्यतिदेशः स्यात्तस्माद्वात्रातिदेशप्राप्तिरिति चेत् । उक्तप्रत्ये—
लिङ्गेन गन्धेत्यतिदेशप्रकरणं तत्रां विशेषातिदेशे लिङ्गं निषापकं तदत्राप्यस्ति ।
तदाऽऽह कात्यायनः—लिङ्गदर्शनादिति । लिङ्गं च व्याख्यातम् । वाजसनेयिशाखागतं
वचनं तथा हि श्रूयते—तस्य परिचक्षा यस्यै चैकस्यै च देवतायै हविर्गुणतो सर्ववैश्व-
स्विष्टकृदन्वायकोऽप्येत सर्वमेव जुहोति न स्विष्टकृतेऽवयति सा परिचक्षा हुतो हुतः
पर्यावर्तते सा द्वितीया परिचक्षा । तस्मैतदुपयुक्त्यनिष्टमिदं स्यात्तस्यैव यागः कर्तव्य-
इति वचनमाश्रयेणऽप्यौ श्रूयते अज्ययागप्रशंसार्थमेककपालस्य वैश्वदेवीपस्य यस्यौ
सर्वाहुतिस्त्वं प्रमावृत्तिश्च । न चाप्राप्तयोनिन्दा तत्रैव च सर्वहुतं जुहोत्यपर्यावर्तयजुहो-
तीति च श्रूयते धर्माशाऽश्रयेणैककपाले निन्दार्थमनूदितायतोऽत्रापि तद्वर्मातिदेशो-
मस्ति तथा च सर्वहुतमपर्यावृत्तिरतिदिष्टनवैवान्वैर्हविर्विरुद्धा धर्मास्तेऽप्यतिदि-
श्यन्ते । तेषां नहिः संनद्धं भवतीति प्राकृते नहिष्यधिको गुणो नेतरैर्वहुषिविरुध्यत
इति केचिदाहुस्तत्र । एकथा संनहनेन तेषां संनहनं विरुद्धमेव । नवप्रयोजनमपि ।
तथा तस्याभ्यस्तस्येन्द्रादिमिविरोधो भवति प्राकृतगुणपरित्यागात् । वैश्वदेववत्प्रणयने
निमित्त्यप्रचारश्च सर्वहुतत्वप्रातिष्ठितत्वादिकं कियते विधावपराधे विध्यपराधप्रायाश्च
तत एवावभृथेककपालं स्वधर्मणि नातिदेशोऽतो न तद्विकारतेत्यपि सिद्धम् ।

नाऽऽविः पृ(विष्णु)ष्टं करोति ।

तत्राऽऽविः पृ(विष्णु)ष्टता विहिता साऽत्र शाखान्तरात्प्रातिषिध्यते । न च न्यसेत्र
प्रातिषेधो भवति आवापृथिवीचैककपालमात्रधर्मत्वेनेतरविरोधामावाच । तस्मादप्राप्तप्राति-
षेधायोगादुक्त्यप्रातिदेशेनेव प्राप्तिरिति लिङ्गमप्यनेनोक्तम् ।

न मासनापभिरभिजुहोति ।

चतुर्मिर्मासनापभिरभिहोमोऽत्र प्राप्तः । स चाऽऽगान्त्यन्तरालिकानामप्रयुक्तस्तत्रापि
सम्भवः च शाखात्प्रातिषिध्यते ।

ग्रीहिभिरिष्टा ग्रीहिभिरेव यजेताऽऽयवे-

यवेरिष्टा यवेरेव यजेताऽऽग्रीहिभ्यः ।

प्रकृतौ ग्रीहिमयवमन्त्राः शुकृद्वयस्याप्येति ग्रीहिसिर्जतेत यवेरेति शास्त्रमन्यवस्थया

प्रवृत्तमाश्रित्येच्छाविकल्प उक्त इदानीं व्यवस्थितशास्त्राश्रित्योक्तवते । व्यवस्था
श्रीहिरण्यगणेनेष्टा यावद्यवाग्रयणेष्टिर्जायते तावत्पर्यन्तं दर्शपूर्णमासौ श्रीहिमिरेव कार्यौ ।
विकृतावनियमो दर्शपूर्णमासाविरत्येव मरद्वाभादिभिरभिधानात् । एवं यवाग्रयणेऽपि ।
आयवेद्यः पक्षेभ्यः पूर्वं मर्यादार्थ आह । यद्वा यवाग्रयणक्रिया तदैवाग्रं पक्षोऽक्रि-
यायां तु स्वेच्छापक्ष एव । यवाग्रयणे कृतेऽपि स्वेच्छया यागे भुतिरापस्तम्बेन दर्श-
ताऽपि वा श्रीहिमिरेवोपपन्नं ते ह वै सूचयतमा मनन्तीति बहुवचनमाश्रयमिति ।
सुखेनोपचारार्हा वितुषीमांसादि सुखसाध्यमित्यर्थः ।

वेणुवाना इयामाकमेके संयायनान्ति ।

वेणुनां पाकेन यत्तद्वशं धान्यं वेणुयवास्तेषामग्रपाके सतीत्यध्याहारस्तदा इयामा-
केष्टिमेके शाखिनः पठन्ति । इयामाकान्पक्वान्त्यापयित्वा यदा वेणुयवपाकस्तदैव
इयामाकेष्टिरारण्यकयत्तनाधिकाराधी । तदुक्तं कात्यायनेन—‘इयामाकं चाऽऽरण्य-
स्याग्रपाके’ इति । एते इयामाका आरण्यका इत्येवा वेणुयवममग्रपाकस्याऽऽ-
ग्रयणमित्यध्याहारो वेणुयवानामाग्रयणं इयामाकं इयामाकयत्तनात्मनिहोत्रमिति वत् ।
तदुक्तं वैखानसेन—‘प्रियङ्गुवेणुयवानां ययर्तुं इयामाकवदिति । तथा च चरोः सोम
एव देवतेति नियमः । आपस्तम्बेन प्रजापत्यादिनानादेवता विकल्प उक्तः । अथ वा
वेणुयवानामेव इयामाकशब्दाभिधेयानां चरुमेके । यवहाधिकरणे हि यत्रान्या ओषधयो
प्रायन्तेऽप्येते मोदमानास्तिष्ठन्तीति वाक्यशेषाद्यवशब्देन दीव्यशूका एव गृह्यन्ते न
इयामाका यवशब्देन व्यवहित्यमाणा अपि । तत्तु ग्राह्ययवेत्येव निर्णायकं नन्वारण्यकवे-
णुयवेषु । तस्मात् एव इयामाकशब्दवाच्यास्तेषामेव चरुरिति कलमनन्तरं संसमानमेव ।

अपि वा नाऽऽग्रयणेष्टिं कुर्वीत नवै-

रेवावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत ।

अपि वा नवैरेवामावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतिति श्रौतं न वक्तव्ये न कुर्वीतिति
प्रतिषेधः । प्रोक्षितिविकल्पार्थ उच्चरन् यद्यपि पक्षाः प्राप्तैश्चरिणि समानोर्विकल्पार्था
नवैर्वाऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिकास्ततस्त्वप्रारब्धदर्शपूर्णमासस्येदं विधानमित्याहुस्त-
न्निरस्तं नित्येष्टिमेवान्यतरस्मिन्पक्षेण नवैः कुर्यात्तावतेवाऽऽग्रयणे कृतमित्यर्थः ।
आपस्तम्बेन समानतन्त्राऽप्युक्ता साऽपि दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेष्व संनिपात इत्यत्रैव
व्याख्याता । तत्राऽऽग्नेयो न कियते पृथक्पुराणैर्वाहिमिर्नित्याग्नेय एव कर्तव्य-
स्तथा चन्द्राग्रादीनेव चतुरो नवैर्वाहिभिः इयामाकैर्यवैर्वा निरुप्य नित्यं हविर्नवैः
पुराणैर्वा निर्वपेत् । नानातन्त्रे इयामाके तु तां निरुप्य नित्येष्टिं निर्वपेत् । इयामाक-
मन्थदा यिजतन्त्रं वा समानतन्त्रं नित्येन वा हविषा तदा तमेकमेव निरुप्य नित्यह-

विनिषेत् । आग्रयण्येणामग्रयः कृताकृत एवाऽऽपस्तम्भरक्षानादिभिरङ्गीकृतः ।
अनुमतश्चास्मदाचार्येणापि वदयं वक्ष्यन्त्याग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो हुत्वेति
तथा सोमेन सह चतस्र एवाऽग्रयणदेवता इति ।

नवैवाऽग्निहोत्रं जुहुयादग्निहोत्री वा नवानादयित्वा तस्याः
क्षीरेण जुहुयाच्चतुःशरावमोदनं वा पक्त्वाऽऽग्रयणदेवताभ्यः
स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो हुत्वा तम्यञ्जनं भोजयति भोजयति ॥ २३ ॥
इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयमभेष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

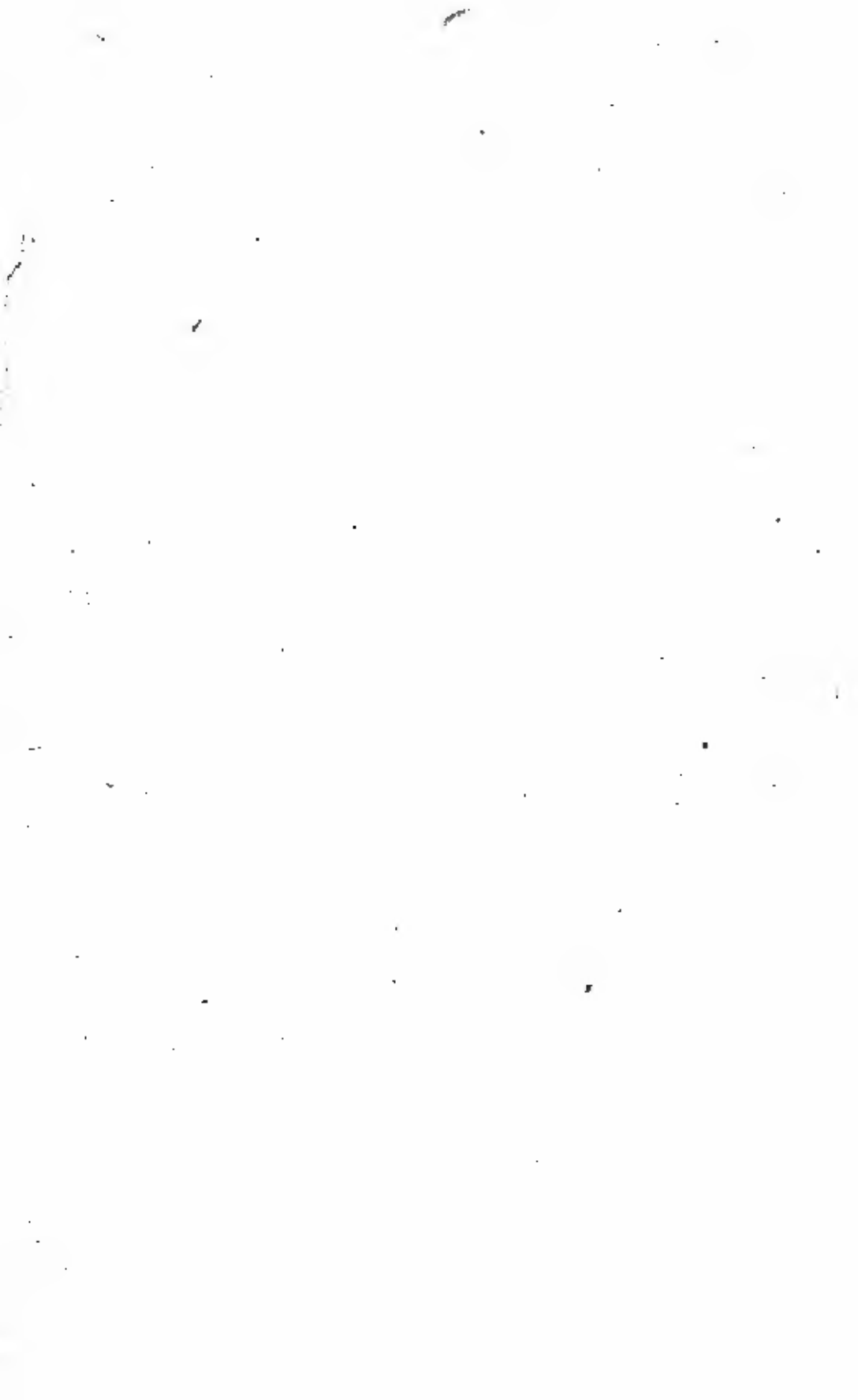
एतेऽनुकस्या अप्रारब्धदर्शपूर्णमासस्याऽऽग्रयणकाल आगते निवता एवान्यस्याश-
क्तावेव नवैस्तण्डुलेरेव श्रीहीणां यथागां वा सायंप्रातस्तथैवोक्तमापस्तम्बादिभिरङ्गीकृतः ।
साधनत्वं न तथैव सिध्यतीति नोक्तमाचर्येण क्षीरहोमिणस्त्वग्निहोत्री गां श्रीहीच्छा-
माकान्यवान्वा भक्षयित्वा तस्यै भक्षणार्थं दत्त्वा तत्परिणामे सति सायं प्रातस्तस्याः
पयसा जुहुयात्प्रातरग्निहोत्रस्येतौ पक्षौ यदा दर्शपूर्णमासावनारम्भौ स्यातामाग्रयणकाल
उपस्थिते नियतावेवान्यपस्याशक्ता प्रातःप्रातिषेधबलादित्युक्तमेष । चतुःशरावस्तु
व्याख्यात आधाने तस्य पाको गार्हपत्य इत्यापस्तम्भ औपासनेऽपि वेति वैतानसः ।
होमो वा भोजनं वेति विकल्पेनान्यैरुक्तमाचार्यस्तु हुत्वा तस्यावशिष्टमोदनं कृत्वाऽ-
न्यैर्व्यञ्जनेश्च त्रासणान्यथाशक्ति भोजयेत् । अयं पक्षस्तु पवमानहविषामुत्कर्षे नियतोऽ-
न्यस्याशक्ता । अग्निहोत्रहोमपक्षयोर्न पर्वनियमश्चतुःशरावस्य चाऽऽग्रयणदेवताभ्य
आग्रयणेष्टिप्रत्यस्त्रायस्य पर्वनियमः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्त्यर्था । अत्र कात्यायनेन
विशेषा उक्ताः—नवाशितः पयसाऽग्निहोत्रमित्यभिधाय क्षीरितव्रतं चोपसस्तु
रौहिणौ सुप्तस्तु सवनीया इति । तत्राग्निहोत्रायाकृताग्रयणो वसन्ते वीक्षेताऽऽग्रयणसि-
द्धातिपत्तौ प्राप्तायापिदमुक्तं शरदि वाऽनीजान आग्रयणेन वाजपेयाय दीक्षेत तदा-
प्येवमाग्रयणसंपत्तिः कार्या ॥

इति श्रीहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृत्यां प्रयोगविज-
यन्त्यां तृतीयाधानमभेष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

॥ प्रश्नश्च समाप्तः ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa2Vsl/Sat/Aga.

- 1

Satyāsādhā.